DOI:10.30546/3006-0346
ISSN: 2664-4975
E-ISSN: 3006-0346

GEOSTRATEGİYA

2025
№2 (86)

BAKI-2025

Baş redaktor:
Əli Həsənov

Redaktor:
İbrahim Əliyev

Məsul katib:
İsmayıl Qasımov

Redaksiya heyəti:
Prof.Dr. Aleksandr Puxkal (Ukrayna)
Prof.Dr. Arif Quliyev (Ukrayna)
Prof.Dr. Aygün Attar (Türkiyə)
Prof.Dr. Babaxan Şərifov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Cəfər Cəfərov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Durxan Kıdırıli (Qazaxıstan)
Prof.Dr. Efim Pivovar (Rusiya)
Prof.Dr. Elçin Əhmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Elman Nəsirov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ədalət Muradov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Əli Həsənov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Heydərbəy Bababekov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Hikmət Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Xəqani Məmmədov (Azərbaycan)
Prof. Dr İradə Hüseynova (Azərbaycan)
Prof.Dr. İsa Həbibbəyli (Azərbaycan)
Prof.Dr. Kemal Çiçek (Türkiyə)
Prof.Dr. Quram Marxuliya (Gürcüstan)
Prof.Dr. Musa Qasımlı (Azərbaycan)
Prof.Dr. Sergey Pirojkov (Ukrayna)
Prof.Dr. Səlahəddin Xəlilov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Şəfa Əliyev (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ziyad Səmədzadə (Azərbaycan)
Dos.Dr. Akkan Suver (Türkiyə)
Dos.Dr. Aleksandr Quşşin (Rusiya)
Dos.Dr. Cahangir Cahangirli (Azərbaycan)
Dos.Dr. Ərəstun Mehdiyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Əlimusa İbrahimov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Firdovsiyyə Əhmədova (Azərbaycan)
Dos.Dr. İbrahim Əliyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Mübariz Qurbanlı (Azərbaycan)
Dos.Dr. Müslüm Nəzərov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Oleq Kuznetsov (Rusiya)

"GEOSTRATEGİYA" jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların
Tarix, Antropologiya, Siyasi elmlər, Fəlsəfə, Sosiologiya və İqtisadi elmlər
üzrə əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısına salınmışdır.
Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal ildə altı dəfə nəşr olunur.

Member of Crossref

DOI:10.30546/3006-0346
ISSN: 2664-4975
E-ISSN: 3006-0346

GEOSTRATEGY

2025
№2 (86)

BAKU-2025

Editor-in-Chief:
Ali Hasanov

Editor:
Ibrahim Aliyev

Executive Secretary:
Ismayil Gasimov

Editorial Board:
Prof. Dr. Alexandr Pukhkal (Ukraine)
Prof. Dr. Arif Guliyev (Ukraine)
Prof. Dr. Aygun Attar (Turkey)
Prof. Dr. Babakhan Sharifov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Jafar Jafarov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Durkhan Kidirili (Kazakhstan)
Prof. Dr. Efim Pivovar (Russia)
Prof. Dr. Elchin Ahmadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Elman Nasirov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Adalat Muradov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ali Hasanov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Haydarbay Bababekov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Hikmat Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Khagani Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Irada Huseynova (Azerbaijan)
Prof. Dr. Isa Habibbayli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Kemal Chichek (Turkey)
Prof. Dr. Guram Markhulia (Georgia)
Prof. Dr. Musa Gasimli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Sergei Pirozhkov (Ukraine)
Prof. Dr. Salahaddin Khalilov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Shafa Aliyev (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ziyad Samadzadah (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Akkan Suver (Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Alexandr Gushshin (Russia)
Assoc. Prof. Dr. Jahangir Jahangirli (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Arastun Mehdiyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Alimusa Ibrahimov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Firdovsiyya Ahmadova (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Ibrahim Aliyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Mubariz Gurbanli (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Muslum Nazarov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Oleg Kuznetsov (Russia)

"GEOSTRATEGY" journal is included in the list of periodicals recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan to publish the main results of the dissertations of the Republic of Azerbaijan on ***History, Anthropology, Political Science, Philosophy, Sociology and Economic Sciences.*** The international socio-political, scientific-theoretical journal is published six times a year.

Siyasi elmlər

UOT 070.49
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.201

COP29 İQLİM DİPLOMATİYASINDA DÖNÜŞ NÖQTƏSİDİR

AYTƏKİN ZEYNALOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Beynəlxalq jurnalistika və informasiya siyasəti kafedrasının dosenti, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: phd.aytekinzeynalova@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-9737-1072

Giriş

Ölkəmizdə keçirilmiş COP29 sayəsində iqlim böhranına qarşı dünya ölkələrinin mübarizə imkanları yenidən, özü də daha güclü bir şəkildə səfərbər edildi. Burada ən mühüm məqamlardan biri də odur ki, iqlim dəyişmələrinin təsirinə məruz qalan, lakin buna qarşı mübarizə aparmaq üçün lazımi imkanlara malik olmayan yoxsul, inkişaf etməkdə olan ölkələrin üzləşdiyi problemlərin aradan qaldırılmasına daha çox maliyyə və resurs sərf ediləcək. Bu, COP29-un ədalət prinsipinin gözlənilməsi baxımından da tarixi nailiyyətinin təzahürü oldu. Qeyd edilməlidir ki, zəngin ölkələr COP29-un yekununda qəbul edilən Bakı Maliyyə Məqsədi adlı qərara müvafiq olaraq, iqlim dəyişikliyinə hazırlaşmaq və qarşısını almaq üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrə hər il rekord məbləğdə vəsait – 300 milyard ABŞ dolları verəcəklərini öhdəlik kimi öz üzərlərinə götürdülər. Bu qərar 2035-ci ilə qədər qüvvədədir. COP29-a qədər bu məbləğ 100 milyard ABŞ dolları təşkil edirdi və heç də əlverişli şərtlərlə verilmirdi. COP29-da tamam yeni nəticələr əldə olundu, ayrılan məbləğ indiyədək baş tutan COP tarixində əldə olunmuş rekord məbləğdir. Ayrılan vəsait artıq qlobal miqyasda yaşıl enerjiyə keçid prosesini sürətləndirəcək, ətraf mühitin çirkləndirilməsi prosesinin templərini aşağı salacaq. Təsadüfi deyil ki, iqlim məsələləri üzrə Avropa Komissarı Vopke Hukstra Bakıda qəbul edilən qərardan sonra iqlim maliyyəsində yeni eranın başladığını bildirib. O qeyd edib ki, yeni məqsədlər iddialı, lakin eyni zamanda, realdır (1).

1. Azərbaycan COP29 konfransına mühüm töhfələr verdi

COP29 başa çatdı. Qlobal tədbir iki həftə ərzində mühüm qərarları, qızğın müzakirələri, ən əsası eksklüziv çağırışları ilə tarixə keçdi. Gündəliyə çıxarılan aktual mövzular, verilən praktik təkliflər və qlobal iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizə məqsədilə qəbul edilən qərarlar onu deməyə əsas verir ki, COP29 əvvəlki konfranslardan daha effektiv, daha məhsuldar oldu və qarşıya qoyduğu missiyanı da uğurla yerinə yetirdi. Və ən əsası bunu yalnız biz deyil, tədbirdə iştirak edən 80 minə yaxın qonaq, dövlət və hökumət başçısı, qeyri-hökumət təşkilatı təmsilçisi, media nümayəndəsi, çoxsaylı ekspert ordusu deyir. COP29 nəinki yüksək səviyyədə təşkil olunduğu, həm də bəşəriyyətin sabahı üçün strateji önəm daşıyan qərarların qəbulu, xalqların, xüsusən də azsaylı xalqların səsinin eşidilməsi, qlobal problemlərin açıq müzakirəsi və strateji qərarların verilməsi baxımından iki həftə ərzində olduqca ciddi platforma rolunu oynadı. Bir sözlə, Azərbaycan COP29-da qlobal iqlim məsələlərində faktiki yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Bu isə sıradan bir uğur, sıradan bir hadisə deyil. Qlobal uğur, qlobal hadisə, qlobal nəticədir. COP-u heç də təsadüfən dünya siyasətinin olimpiadası adlandırmırlar. Çünki heç bir tədbirdə bu sayda dövlət və hökumət başçısı, tanınmış simalar, media və QHT nümayəndəsi, beynəlxalq və regional təşkilatların təmsilçiləri iştirak etmir. Elə bu baxımdan Azərbaycan COP29-a ev sahibliyi ilə dünyaya bir daha sübut etdi ki, o, bəşəriyyəti qayğılandıran məsələlərin müzakirəsi üçün əlverişli ünvandır. Azərbaycan sübut etdi ki, Bakı müxtəlif xarakterli forumları, konfransları, simpoziumları yüksək səviyyədə təşkil etmək bacarığına sahibdir və zəruri nəticələrin əldə olunmasına hər zaman dəyərli töhfələr verə bilər.

Prezident İlham Əliyevin sosial şəbəkə hesablarındakı paylaşımında qeyd olunduğu kimi: "Azərbaycan bir ildən az müddət əvvəl beynəlxalq ictimaiyyətin yekdil dəstəyi ilə COP29-a ev sahibliyi etməkdən şərəf duydu. Müddətin qısa olmasına baxmayaraq, Azərbaycan COP-un rahat və yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün bütün lazımi hazırlıqları həyata keçirməyə nail oldu. Mübaliğəsiz deyə biləcik ki, Bakı COP tədbiri ən möhtəşəm COP-lardan biri kimi tarixə düşəcək" (8).

Mübaliğəsiz demək olar ki, Bakıda yeni tarix yazıldı. Bu tarixi Azərbaycan xalqı, Azərbaycan dövləti, Azərbaycan Prezidenti yazdı. Qərbin hələ COP29 öncəsi və tədbirin gedişi zamanı11 gün ərzində həyata keçirdiyi genişmiqyaslı və planlaşdırılmış böhtan, qarayaxma, dezinformasiya kampaniyasına baxmayaraq, xaricdə, yaxud elə öz içimizdə daxildə oturub süni ajiotaj yaratmağa çalışan bəzi Qərb ölkələrinin liderlərinin tədbirə gəlməyəcəyindən sevinən satqınların canfəşanlığına baxmayaraq COP29 baş tutdu. Özü də uğurla baş tutdu (7).

2.COP29: Effektiv mübarizə üçün atılması zəruri olan addımlar

Effektiv mübarizə üçün atılması zəruri olan addımlar isə bunlardır:

1. Yeni milli iqlim planları, konkret emissiya azaldılması hədəfləri ehtiva etməli, bütün sektorları və istixana qazlarını əhatə etməlidir;

2. İqlim dezinformasiyası ilə mübarizə məqsədilə BMT, Braziliya və UNESCO-nun "İqlim dəyişikliyi üzrə məlumatın dəqiqliyi ilə bağlı qlobal təşəbbüs" adlı yeni layihəyə start verilməlidir;

3. Bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid sürətləndirilməli, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə və ədalətli keçidə nail olunmalıdır.

Prezident İlham Əliyev: "Xəzər dənizindən başlayaraq Qara dənizin dibi ilə enerji kabelinin çəkilməsini nəzərdə tutan digər mühüm enerji təhlükəsizliyi layihəsinin həyata keçirilməsi üçün tərəfdaşlarımızla fəal çalışırıq. Bu, bizə Avropaya yaşıl enerjini ixrac etmək imkanı verəcək və bu kabelin texniki potensialı dörd giqavatdır. Yeri gəlmişkən, texniki-əsaslandırma işləri bu yaxınlarda bitəcək. Lakin yenə də bu, yalnız başlanğıcdır.Yaşıl gündəliyimiz, həmçinin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini əhatə edir. Beləliklə, Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionları yaşıl enerji zonaları elan edilib və bu, ərazimizin, demək olar ki, dörddəbir hissəsidir" (3).

Yenidən müqayisəli bir fakta toxunaq, əsl həqiqətlər müqayisələr zamanı ortaya çıxır. Məsələn, Avropanın əsas iqtisadi gücü sayılan Almaniya təmiz enerjiyə keçid proqramına 30 ildir ki, davamlı və irihəcmli sərmayə qoyur. Ancaq indiyə qədər hədəflərin yarısına 50 faizinə nail olub. Azərbaycan isə qısa müddətdə və məhdud imkanlarla artıq 17 faizlik göstəricini keçib və 2030-cu ilədək bu rəqəmi 2 dəfə artırmaq və 35 faizə çatdırmaq məqsədindədir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin müstəqil siyasəti, milli məsələlərdə prinsipiallığı, kimliyindən asılı olmayaraq sözü birbaşa üzə demək bacarığı var.

Prezident İlham Əliyev: "1966-1996-cı illər ərzində Fransa Polineziyası Fransanın apardığı 193 nüvə sınağı səbəbindən ətraf mühitin ciddi pozulması ilə üzləşib. Fransa orada torpaq və suyun kəskin dərəcədə zəhərlənməsi və radiasiyasına görə məsuliyyət daşıyır. Radiasiya səviyyəsi 4900 faizi keçib. Əgər buna Fransanın Əlcəzairdə illər boyu işğalı zamanı həyata keçirdiyi 17 nüvə sınağını əlavə etsək, biz həmin ölkə tərəfindən planetin ekosisteminə hansı zərərin vurulduğunu görərik. Fransanın dırnaqarası dəniz ərazilərində törətdiyi cinayətlər siyahısı rejimin bu yaxınlarda insan hüquqları pozulmalarını qeyd etməsək, tam olmazdı. Prezident Makronun rejimi Yeni Kaledoniyada kanakların builki legitim etiraz aksiyasında 13 nəfərin həyatına son qoymuş, 169 nəfəri yaralamışdır. 1700 insan həbs edilmişdir. Həmçinin bu il Martinika və Qvadelupada etirazlar zamanı 38 nəfər həbs olunub. Bütün bunlarla yanaşı, Fransa nə Avropa Komissiyası, nə Avropa Parlamenti, nə də ki, Avropa Şurasının Parlament Assambleyası tərəfindən pislənildi. Bu, siyasi riyakarlıqdır. Siyasi korrupsiya rəmzinə çevrilmiş iki təsisat – Avropa Parlamenti və Avropa Şurası Parlament Assambleyası günahsız insanların qətlinə görə Prezident Makronun hökuməti ilə məsuliyyəti bölüşür. Fransadakı bütün siyasi məhbuslar dərhal azad olunmalıdır" . (4)

Avropanı da, elə Amerika Birləşmiş Ştatlarını da dəli edən həmin bu fikirlər, bu sözlərdir. Onlar bunu həzm edə bilmirlər. Niyə? Çünki tarix boyu özünü qlobal güc mərkəzi hesab edən bu ölkələrin liderlərinin üzünə heç kim reallığı deyə bilməyib. Nə istəyiblərsə onu da ediblər. Ən böyük haqsızlıq, ədalətsizlik, siyasi, iqtisadi, hərbi, ekoloji terrorun, kolonial, siyasətin, işğalın və zülmün beşiyi bu gün elə sülhdən, ədalətdən, təhlükəsizlikdən ağız dolusu danışan qlobal güc mərkəzləri konkret Amerika Birləşmiş Ştatları və Avropadır. Dünya bunu bilir, özü də gözəl bilir. Lakin bilsə də, qorxusundan susub, səsini belə çıxarmır. Lakin artıq belə deyil. Bu gün həmin o super güclərin üzünə layiq olduqları sözlər deyilir. Özü də sıradan bir beynəlxalq tədbirdə yox. Bir daha deyirik, dünyanın faktiki ən böyük tədbirlərindən və qlobal tribunalarından sayılan COP-da. Və bunu da Azərbaycan Prezidenti İlham

Əliyev deyir. Gəlin xatırlayaq. Prezident İlham Əliyev COP29-da çıxışı zamanı bir cümlə işlətdi: "Avropanın əsas diplomatı Cozep Borrell Avropanı bağ, dünyanın qalan hissəsini isə cəngəllik" adlandırır. İndi özümüz özümüzə sual verək. Bu, yalnız Borrellin yanaşmasıdır? (7)

Cozep Borrel bu sözlə Avropa və Amerikanın iç üzünü, əsrlərdir yürütdüyü siyasəti, qərb təfəkkürünü ifşa edir, ortaya qoyur. Çox uzaq keçmişdə deyil, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində afrikalı qızcığazı qəfəsə salıb, Amerikadan, Avropadan olan turistlərə nümayiş etdirənlərin sözüdür, fikridir bu. Həmin qızda sanki insan deyil, heyvan balası görürlərmiş kimi davrananların fikridir bu. Doğrudan da, faciədir. İnsanlıq faciəsi, bəşəri faciə. Lakin reallıqlar dəyişibmi? Xeyr, dəyişməyib. Əsrlər keçib, amma təfəkkür, yanaşma, düşüncə dəyişməyib. Qoca Co və yaxud da Cozep Borrell Avropanı bağ, digər ölkələri cəngəllik adlandıranda bu reallığın ölmədiyini ortaya qoyur. Prezident İlham Əliyev də məhz bunu, bu reallığı dünyanın, daha dəqiq desək, həmin o bəlli dairələrin, hansı ki, COP29-u boykot edib Azərbaycana gəlməmişdi, üzlərinə vururdu. Prezident İlham Əliyev həmin o bədbəxtlərə o mesajı ötürürdü ki, sizin Bakıya, COP29-a gəlməməyiniz, boykot etməyinizin digər Avropa ölkələrinə zəng edib Azərbaycana getməmək tapşırığı verməyinizin səbəbi uydurduğunuz neft, qaz amili deyil, əsrlərdir həyata keçirdiyiniz bəşəri cinayətlər barədə reallıqları eşitməməyiniz üçündür (7).

Prezident İlham Əliyev: "Əgər Avropanın əsas diplomatı Cozep Borrell Avropanı bağ, dünyanın qalan hissəsini isə cəngəllik adlandırırsa, onda Avropa Parlamenti ilə Avropa Şurası Parlament Assambleyasından daha nə gözləmək olar?! Əgər biz cəngəllikiksə, onda bizdən kənar durun və işlərimizə qarışmayın. Azərbaycan Qoşulmama Hərəkatının sədri kimi kiçik ada dövlətlərinə dəstək verib, COP29-un sədri kimi onları dəstəkləyəcək və gələcəkdə dostlarımızı dəstəkləməkdə davam edəcək" (4).

Düşünün ki, bu fikirlər səslənəndə zalda konfrans iştirakçıları sırasında Fransa prezidenti Emmanuel Makron, yaxud Avropanın əsas diplomatı Cozep Borrell yer alsaydı nə olardı! BMT nin baş katibi Antonio Quterreşi ciddi şəkildə narahat edən bu sözlər Emmanuel Makronu, yaxud Cozep Borrelli nə hala salardı? Odur ki, gəlmədilər, qorxdular. Niyə? Çünki Prezident İlham Əliyevi yaxşı tanıyırlar və dövlət başçısının öz çıxışında regionla, konkret Azərbaycanla bağlı gedən oyunları tam şəkildə ifşa edəcəyini, detallı şəkildə ortaya qoyacağını gözəl bilirdilər.

Dünya internet dünyasıdır və tam əminik ki, Bakı tribunasından verilən mesajlar hədəfə dəydi. Amerika Birləşmiş Ştatlarının, sabiq Prezidenti Co Bayden, Fransa prezidenti Emmanuel Makron, Almaniya Federativ Respublikasının Kansleri Olaf Şolts da öz payını götürdü. Təşkilatlara gəlincə, bu cür qlobal tədbirlərdə durmadan danışan Avropa İttifaqının prezidenti Şarl Mişel COP29-da jurnalistimizin sualına minbir bəhanə ilə cavab gətirməkdən qorxdu, çəkindi, yayındı.

Görəsən niyə? Yəqin, cənab Mişel rəsmi görüşlərdə eşitdiyi sözlərin təsirindən özünü qeyri adekvat aparırdı. Həm Şarl Mişel, həm də COP29-a gəlməyən və saxta gülüşlərlə Bakıdan Avropaya qaz nəqlini artırmağı xahiş edən Avropa Komissiyasının prezidenti Ursula Fon der Lyayen. Bax həmin Ursula Fon der Lyayen birbaşa COP29-da maliyyə hədəfinin əldə olunmaması, ümumiyyətlə, tədbirin baş tutmaması üçün boykot yolunu seçənlər sırasına qatıldı. Onlar çalışdılar ki, Avropa ölkələri bu tədbirə qatılmasın. Onlar çalışdılar ki, Avropa İttifaqı iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə az vəsait ayırsın. İştirak edən qonaqların bir qismi isə COP29-un işini qarışdırsın (7).

Vurğulayaraq qeyd edirəm ki, həm qonaqların sayı, həm siyasi arenadakı çəkisi, həm də qəbul edilən qərarların önəmi ilə COP29 baş tutdu. Nəinki baş tutdu, hətta Yaşıl dünyanın gələcəyi naminə mühüm təşəbbüslər, praktik nəticələr ortaya qoyuldu. Beləliklə, COP29 dünyaya nə verdi? Məsələn, Paris razılaşmasının 6-cı bəndi üzrə 10 ildən artıqdır ki, danışıqlar aparılır, lakin nəticə əldə olunmurdu. Nəticə Bakıda alındı. Konfrans zamanı tərəflər yeni iqlim, maliyyə hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsində irəliyə doğru çox ciddi addımlar atdılar. Beynəlxalq maliyyə və bank strukturlarının ortaya qoyduqları yanaşma isə praktik nəticələrin əldə ediləcəyinə olan ümidləri bir qədər də artırdı. Bundan əlavə, COP29 çərçivəsində tərəflər Paris sazişinin 6-cı maddəsinin 8-ci paraqrafında istinad olunan qeyri-bazar yanaşmaları çərçivəsində iş proqramına dair qərar qəbul etdilər. Sözügedən maddə ölkələrin iqlim hədəflərinə çatmaq üçün əməkdaşlıq zamanı etibarlı və şəffaf karbon bazarlarının təmin edilməsini nəzərdə tutur. 6-cı maddənin tam şəkildə tətbiqi isə ölkələrin milli səviyyədə müəyyən edilmiş

töhfələrin həyata keçirilməsi üçün sərf etdikləri vəsaiti ildə təxminən 250 milyard dollar azalda bilər. Üstəlik, COP29-un Azərbaycan üçün ən böyük uğuru, heç şübhəsiz ki, Bakıya gələn çoxsaylı qonaqların da vurğuladığı kimi, ölkəmizin qlobal, şimal və qlobal cənub, habelə Şərq və Qərb arasında körpü rolunu oynadığını sübut edə bilməsidir.

Prezident İlham Əliyev: "Ötən ilin dekabrında təxminən 200 ölkənin yekdil qərarı ilə Azərbaycana COP29-a ev sahibliyi etmək şərəfi verildi. Biz bu qərarı ölkəmizə olan hörmətin əlaməti, beynəlxalq arenada oynadığımız fəal rolun dəyərləndirilməsi kimi görürük. Azərbaycan Şimal ilə Cənub, Qərb ilə Şərqin qovuşduğu ölkədir və bu, təkcə coğrafiya ilə bağlı deyil. Biz müxtəlif beynəlxalq iştirakçılar arasında siyasi, mədəni, enerji, ticari və nəqliyyat körpülərini sala bilərik. Azərbaycanın başladığı meqalayihələr artıq Avrasiyanın enerji və daşımalar yollarını dəyişib və məhsuldar, çoxtərəfli əməkdaşlıq formatının qurulması ilə nəticələnib" (5).

Prezident İlham Əliyevin Liderlər sammitində səsləndirdiyi bu fikirlər Azərbaycanın indiki qlobal münasibətlər sistemindəki yerini və rolunu tam səciyyələndirir. Rəsmi Bakı COP zirvəsində müzakirə edilən mövzuları fərdi maraqlar deyil, dünya birliyinin rifahı prizmasından qiymətləndirdiyini və iqlim problemlərinin aradan qaldırılması üçün istənilən məsələdə təşəbbüskar və yaxud avanqard rolunda çıxış etməyə hazır olduğunu bildirdi.

BMT nin baş katibi Antoniu Quterreşin Bakıdan sonra səfər etdiyi Braziliyanın Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilən Böyük İyirmilərin zirvə görüşündən verdiyi mesaj da məhz Azərbaycanda qlobal iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizə üzrə təqdim edilən rasional fəaliyyət proqramına söykənir.

Baş katib hesab edir ki, COP29-da uğurlu nəticə əlçatandır. Lakin bu, həm də G-20 ölkələrindən liderlik və kompromis tələb edəcək. Bakı danışıqlarında inkişaf etməkdə olan ölkələrə iqlim sərmayələri üçün 1 trilyon dollarlıq vəsaitin ayrılması üzrə razılaşmanın əldə edilməsini əhəmiyyətli sayan Quterreş onu da vurğulayır ki, G-20 ölkələri qlobal emissiyaların 80 faizinə malikdir və məhz onlar bu məsələdə örnək olmalıdırlar: Onun fikrincə: "Biz Bakıda uğur qazanmalı, inam yaratmalı və gələn il yüksək ambissiyalı milli iqlim planlarının hazırlanmasını təşviq etməliyik. Uğursuzluq seçim deyil, əks halda yeni milli iqlim fəaliyyət planlarının hazırlanmasında ambisiyalar azalar və geri dönüşü olmayan iqlim dəyişikliklərinə daha da yaxınlaşarıq. Qlobal iqlim böhranı kritik həddə çatıb. Əgər qlobal temperatur artımını 1,5 dərəcə selsi ilə məhdudlaşdırmasaq fəlakətli nəticələrlə üzləşəcəyik".

Üstəlik, məhz COP29 müzakirələri çərçivəsində aydın oldu ki, qlobal temperaturun 1,5 dərəcə Selsi səviyyəsində saxlanılması üçün 2030-cu ilə qədər hər il 1 trilyon dollar vəsait ayrılmalıdır. Kifayət qədər böyük rəqəmdir və hər bir ölkə onun üçün müəyyən edilmiş kvota çərçivəsində iqlim fonduna nəzərdə tutulan məbləği ödəsə, real nəticələr əldə etmək olar. Lakin böyük güclər iqlim fəsadlarına qarşı mübarizəyə, ələxsus da mövcudluqları sual altına düşən Kiçik ada dövlətləri üçün maliyyə ayırmağa maraq göstərmir. Bu üzdən inqilabi sıçrayışın baş verəcəyini gözləmək hələ ki, şübhə doğurur. Bütün bu müzakirələr isə öz növbəsində Azərbaycanın qlobal iqlim hədəflərinə doğru daha səmərəli və daha prinsipial şəkildə irəliləməsini, yaşıl iqtisadiyyata keçidin sürətləndirilməsini şərtləndirəcək.

Nəticə

COP29 Bakı konfransı həqiqətən də qlobal iqlim məsələləri üzrə 1992-ci ildən etibarən bu günə qədər keçirilən tədbirlər tarixində özünəməxsus yerini alacaq. 70 mindən çox nümayəndənin qatıldığı tədbirin iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizədə müstəsna qərarların qəbulunda həlledici mərhələ olacağını düşünənlər yanılmadılar. Noyabrın 11-dən 22-nə qədər davam edən böyük diskussiyalar və çətin müzakirələr nəticəsində tərəflər planetin sabahı üçün xüsusi önəm daşıyan məsələlərdə razılığa gələ bildilər və bu razılıqların əldə olunmasında COP29-a sədrlik edən Azərbaycan əhəmiyyətli rol oynadı. Bu COP-un əsas məqsədi maliyyə mövzusunda irəliləyişə nail olmaq idi və bu belə də oldu. Məhz Bakıda inkişaf etməkdə olan ölkələrə hər il 1.3 trilyon dollarlıq iqlim maliyyəsini təmin etməkdən ötrü Bakı maliyyə məqsədi ilə razılaşması elan olundu. Sənəd inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün 2035-ci ilə qədər hər il ən azı 300 milyard dollar vəsaitin səfərbər olunmasına liderlik etmək üçün inkişaf etmiş ölkələrin əsas hədəfini özündə ehtiva edir. Bu, əvvəlki mətn layihəsi ilə müqayisədə 50 milyard dollar artım deməkdir və COP29 sədrliyi, yəni Azərbaycan tərəfindən həyata keçirilən 48 saatlıq intensiv diplomatik fəaliyyətin məhsuludur. Burada az inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan Kiçik ada dövlətlərini dəstəkləməsinə də xüsusi diqqət

yetirilir. COP29 həmçinin İtki və zərər fondunu da işə saldı ki, fond 2025-ci ildə pul vəsaitlərini paylaşdırmağa tam hazır olacaq. Danışıqlar prosesi kifayət qədər mürəkkəb oldu. Bu gərgin fəaliyyət və tərəfləri razılaşmaya cəlb etmək istiqamətindəki cəhdlər özünü doğrultdu. Həm Muxtar Babayev, həm də Yalçın Rəfiyevin komandası bu müddətdə kifayət qədər gərgin işlər gördü. Problemin həcmini və mürəkkəbliyini nəzərə alaraq tərəflərin razılığa gəlməsi məqsədilə liderlik nümayiş etdirilməsinə çalışıldı. Beləliklə, COP29-un yeni iqlim hədəflərinin müəyyənləşdirilməsində irəliyə doğru tarixi addım atıldı. Bunun əksini düşünənlər isə ciddi şəkildə yanıldılar. Çünki Bakı maliyyə məqsədi növbəti onillikdə milyardları trilyonlara çevirəcək. Çünki Bakı platforması inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əsas iqlim maliyyəsi hədəfinin hər il üç dəfə artırılmasını təmin etdi. Nəticədə ilk gündən Azərbaycanda keçirilən tədbirə münasibətdə ümidsizlik yaradan mərkəzlər, ABŞ və Avropa İttifaqı rəsmilərinin ümidləri heç oldu. Qərbin məsuliyyətdən yayınmaq üçün məsələni siyasiləşdirmək, yeni maliyyə hədəfinin müəyyən edilməməsi üçün süni maneələr yaratmaq cəhdləri iflasa uğradı. Konfransı boykot edən Emmanuel Makron, Olaf Şolts, Ursula Fon der Lyayen kimi liderlərin çabalarına baxmayaraq, aparıcı Qərb dövlətləri beynəlxalq ictimaiyyətin təzyiqləri qarşısında geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Bu tarixi razılaşma məhz Bakıda əldə olundu. Prezident İlham Əliyev isə COP29 tribunasından Azərbaycanın yeni siyasi, iqtisadi və sosial inkişaf modelini dünyaya təqdim etdi. Daha bir tarix gerçəkləşdi. Uzun müddət yeni kollektiv kəmiyyət hədəfi mövzusunda razılığa gəlməyən tərəflər COP29-da Bakı iqlim həmrəyliyi paktını alqışla qarşıladı. Bundan sonra iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə mövzusunda Bakı adı xüsusi olaraq hallanacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. AZƏRTAC, (25.11.2024), COP29 sayəsində iqlim böhranına qarşı ölkələrin mübarizə imkanları yenidən səfərbər edilir

https://azertag.az/xeber/cop29_sayesinde_iqlim_bohranina_qarsi_olkelerin_mubarize_imkanlari_yeniden_seferber_edilir___tehlil-3302108

2. Prezident.az., (a), (23.09.2024), İlham Əliyev yeddinci çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin ilk iclasında iştirak edib

https://president.az/az/articles/view/66895

3. Prezident.az., (b),(13.11.2024), COP29 çərçivəsində inkişaf etməkdə olan kiçik ada dövlətlərinin Sammiti keçirilib

https://president.az/az/articles/view/67299

4. Prezident.az., (c), (13.11.2024), COP29 çərçivəsində inkişaf etməkdə olan kiçik ada dövlətlərinin Sammitində İlham Əliyevin nitqi

https://president.az/az/articles/view/67325

5. Prezident.az., (ç), (12.11.2024), Bakıda COP29-un Liderlər Sammitinin açılış mərasimi keçirilib

https://president.az/az/articles/view/67281

6. Rəhimova.K., (26.11.2024), Qanunla.az, COP29 iqlim diplomatiyasında dönüş nöqtəsidir!

https://www.qanunla.az/cop29-iqlim-diplomatiyasinda-donus-noqtesidir-2/

7. Məmmədov R. (24.11.2024), Həftə verlişi

https://www.youtube.com/live/ZYpPrTYu92c

8. X.com., İlham Əliyev, (24.11.2024), COP29 iqlim diplomatiyasında dönüş nöqtəsidir!

https://x.com/azpresident/status/1860632591088464001?s=51&t=jqJtmgYZv6g9bKUMNUQh6g

XÜLASƏ

Məqalədə 2024-cü il noyabr ayının 11-dən 22-nə qədər davam edən COP29 və böyük diskussiyalar, çətin müzakirələr nəticəsində bütün tərəflərin planetin sabahı üçün xüsusi önəm daşıyan məsələlərdə razılığa gələ bilmələri və bu razılıqların əldə olunması təhlil edilib. Eyni zamanda COP29-a sədrlik edən Azərbaycanın bu nəticələrin əldə olunmasında əhəmiyyətli rol oynaması, COP29 sayəsində iqlim böhranına qarşı dünya ölkələrinin mübarizə imkanları qələmə alınıb. Həmçinin qlobal tədbirin iki həftə ərzində mühüm qərarları, qızğın müzakirələri, ən əsası eksklüziv çağırışları ilə tarixə keçməsi, gündəliyə çıxarılan aktual mövzular, verilən praktik təkliflər və qlobal iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizə məqsədilə qəbul edilən qərarlar araşdırılıb. Məqalədə alınan nəticə COP29-un əvvəlki konfranslardan daha effektiv, daha məhsuldar olması və qarşıya qoyduğu missiyanı uğurla yerinə yetirməsi və COP29-un yeni iqlim hədəflərinin müəyyənləşdirilməsində irəliyə doğru tarixi addımlarıdır.

Açar sözlər: *COP29, Qərb, Kiçik ada dövlətləri, Yaşıl dünya, Həmrəylik.*

COP29: A TURNING POINT IN CLIMATE DIPLOMACY

Aytekin Zeynalova
Doctor of Philosophy in Political Science
Baku State University
Associate Professor of the Department of International Journalism and Information Policy

SUMMARY

This article analyzes COP29, held from November 11 to 22, focusing on the major discussions and challenging negotiations that led to agreements crucial for the planet's future. It highlights the significant role played by Azerbaijan, presiding over COP29, in achieving these outcomes. The article examines how COP29 facilitated global efforts to combat the climate crisis and its importance as a milestone in addressing climate change challenges. The conference's historic two-week period is characterized by essential decisions, intense debates, exclusive calls to action, and practical proposals addressing global climate issues. The results underscore that COP29 was more effective and productive than previous conferences, successfully accomplishing its mission and taking historic steps toward defining new climate goals.

Keywords: *COP29, West, Small Island States, Green World, Solidarity.*

КОП29: ПОВОРОТНЫЙ МОМЕНТ В КЛИМАТИЧЕСКОЙ ДИПЛОМАТИИ

Айтекин Зейналова
Кандидат политических наук
Бакинский Государственный Университет
Доцент кафедры Международная журналистика и информационная политика

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется конференция КОП29, которая проходила с 11 по 22 ноября, с акцентом на крупные дискуссии и сложные переговоры, приведшие к соглашениям, имеющим особое значение для будущего планеты. Подчеркивается значительная роль Азербайджана, председательствующего на КОП29, в достижении этих результатов. В статье рассматриваются возможности стран мира в борьбе с климатическим кризисом, которые были раскрыты благодаря КОП29. Также отмечено, что двухнедельный период глобального мероприятия вошел в историю благодаря важным решениям, жарким обсуждениям, эксклюзивным призывам к действию и практическим предложениям по борьбе с глобальными изменениями климата. Сделанные выводы подтверждают, что КОП29 стал более эффективным и продуктивным, чем предыдущие конференции, успешно выполнил свою миссию и сделал исторические шаги к определению новых климатических целей.

Ключевые слова: *КОП29, Запад, Малые островные государства, Зеленый мир, Солидарность.*

UOT 327; 930.22
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.203

SURİYADA VƏTƏNDAŞ MÜHARİBƏSİNİN BAŞLANMASININ REGİONUN TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ TƏSİRİ

VÜSALƏ ƏLİYEVA
Bakı Slavyan Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər kafedrası, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E-mail: vusala_aliyeva_2023@mail.ru

Yaxın Şərqdə ən böyük təhlükəsizlik problemini yaradan ölkələrdən biri Suriyadır. 2011-ci ilin statistikasına görə Suriyanın demoqrafik quruluşu, etnik tərkibi belədir: ərəblər 83%, kürdlər 8%, türklər 6%, ermənilər 2%, çərkəz 1%, xaricilər 1%, dini qruplara görə: sünni 74%, nusayri 12%, xristian 10%. Təhlükəsizlik qüvvələrinə nəzər salsaq, ölkənin təhlükəsizliyinin Nusayrilərin əlində olduğunu deyə bilərik [22, 255-259].

Suriyada 52 il hakimiyyətdə olan BAAS (Ərəb Sosialist Dirçəlişi Partiyası) partiyasına və ölkə prezidenti Bəşər Əsədə qarşı kütləvi iğtişaşlar 2011-ci ilin payızında açıq silahlı münaqişəyə keçdi. İlk kütləvi çıxışlar yanvarın 26-da baş verdi. Daha sonra martın 15-də Derada kütləvi aksiyalar oldu. Vəziyyət tez bir zamanda genişmiqyaslı ümummilli üsyana çevrildi.

Suriya ordusu Dera, Duma, Baniəs, Hama, Homs, Hələb, Talkalah, İdlib, Rastan, Çisr-əş-Şuqur, Deyr-əz-Zor, Zabadani və Latakiya və s. şəhərləri mühasirəyə aldı. 2011-ci ilin martında iğtişaşlar başlayan zaman 2000-ci ildə atasından hakimiyyəti təhvil alan nusayri Bəşər Əsəd güc vasitələrindən istifadə edərək üsyanları yatırmağa çalışdı. Qlobal güclər də digər çevriliş edən ölkələrdə olduğu kimi "gözlə və gör" siyasətini yürütdülər.

2011-ci ilin yayından qiyamçıların Suriya ordusuna qarşı silahlı dəstələri formalaşmağa başladı. Şiddətli qarşıdurmalar ilin sonunda daha da kəskinləşdi. Rejimin xalqa qarşı get-gedə şiddəti artırdığı üçün, orduda Nusayri olmayan orta səviyyəli komandirlər ordudan ayrılaraq xalqın tərəfinə keçdilər, Azad Suriya Ordusunun nüvəsini əmələ gətirdilər, ordunun şiddəti getdikcə artdı və ordudan ayrılanlar Azad Suriya Ordusuna qoşularaq saylarını daha da çoxaltdı. Beləcə, üsyan yenə silahlı mübarizəyə çevrildi [26].

2012-ci il aprelin 12-də barışıq elan olundu. Lakin hökumət "silahlı qruplaşmalar" tərəfindən edilən hücumlara qarşı mübarizə aparmağa hazır olduğunu elan etdi. İlk atəşkəsdən üç gün sonra Suriyaya BMT müşahidəçiləri gəldi. Mayın 8-də Xalq Şurasına seçkilər keçirildi. BAAS partiyası da seçkilərdə digər partiyalarla bərabər hüquqda iştirak etdi. Seçkilərdə BAAS partiyası tərəfindən formalaşmış "Milli birlik" bloku qələbə qazandı. Barışıq elan olunmasına baxmayaraq qarşıdurmalar davam edirdi. 19 mayda Deyr-əz-Zor şəhərində terror aktı oldu, mayın 25-də Hula şəhərində döyüş baş verdi. Münaqişənin sülh yolu ilə həllinin ilk cəhdi uğursuzluqla başa çatdı. Rəsmi səviyyədə Suriya münaqişəsi vətəndaş müharibəsi kimi qəbul olunur. 22 iyun hadisələrindən sonra münaqişədə Türkiyə də iştirak etməyə başladı. Həmin gün Suriya HMQ Turkiyənin "Fantom" F4 qırıcılarına zərbə endirdi. Bir neçə gün sonra Türkiyə təyyarələri yenidən vuruldu. 2012-ci ilin oktyabrında Suriya tərəfindən atılan mərmi Türkiyə ərazisinə düşdü. Nəticədə 5 nəfər öldü, 13 nəfər yaralandı. Buna cavab olaraq Türkiyə ordusu oktyabrın 3-dən 4-nə keçən gecə Suriya ərazisini artilleriya atəşinə tutdu. Həmin gün Türkiyə parlamenti vacib olarsa ordudan istifadə edilməsi haqqında sanksiya verdi.

2012-ci il noyabrın 11-də Qətərin paytaxtı Dohada Suriya Milli Koalisiyasının (SMK) yaradılması elan olundu. Koalisiyanın tərkibinə müxalifət qruplaşmalarından olan Suriya Milli Şurası da daxil oldu. Onun məqsədinin prezident Bəşər Əsəd əleyhinə bütün fraksiyaları birləşdirmək olduğu bildirildi. Noyabrın 12-də ABŞ-ın Dövlət Departamenti bildirdi ki, SMK-nı dəstəkləyir. Həmin gün Fars körfəzinin ərəb dövlətlərinin əməkdaşlıq şurasının üzvü olan dövlətlər, noyabrın 19-da Aİ-nin 27 üzv ölkəsinin xarici işlər nazirləri rəsmi olaraq SMK-nı Suriya xalqının qanuni nümayəndəsi kimi tanıdıqlarını bildirdilər. Hələbdə, döyüşən üsyançılar (14 sünni islamçı radikal qruplaşma) Milli koalisiyanı "sui-qəsd" hesab edərək onu tanımaqdan imtina etdilər. 2012-ci il noyabrın 13-də Fars körfəzinin ərəb dövlətlərinin əməkdaşlıq şurasının üzvü olan Səudiyyə Ərəbistanı, Bəhreyn, Qətər, Oman, BƏƏ, Küveyt koalisiyanı tanıdı.

B.Əsəd rejiminin kimyəvi silahdan istifadə etməsi ittihamlarından sonra ABŞ və müttəfiqlərinin

hərbi müdaxilə planı yenidən müzakirəyə çıxarıldı. BMT ekspertləri kimyəvi silahdan hansı tərəfin istifadə etdiyini dəqiqləşdirmədən ABŞ-ın tələbi ilə Suriyadan geri çağırılması, ABŞ və nəzarətində olan beynəlxalq KİV-lərdə B.Əsədin kimyəvi silahdan istifadə etdiyini iddia etməsi psixoloji müharibə ünsürlərindən biri idi. Bu iddiaların heç biri rəsmi olaraq təsdiq edilməsə də, ABŞ və müttəfiqləri hərbi müdaxilənin labüd olduğunu qeyd edirdi. Böyük Britaniya və İtaliyanın hərbi müdaxilədə ABŞ-ın yanında olmayacaqlarını bildirməsindən sonra ABŞ hökuməti təkbaşına bu planı uğurla tamamlaya bilməyəcəyini başa düşdü və silahlı müdaxilə üçün Konqresin qərar verməsini tələb etdi. ABŞ hökuməti Əsəd rejiminin əlində olan kimyəvi silahların nəzarətinin beynəlxalq müşahidə qrupuna veriləcəyi təqdirdə hərbi müdaxilədən imtina edə biləcəyini bildirdi. Suriyada qarışıqlığın baş verdiyi ilk vaxtlarda Türkiyə hökuməti Əsəd rejimini sərt tənqid etməsə də, sonra Əsəd rejiminə qarşı çıxaraq, silahlı müdaxilə edə biləcəyini belə, ifadə etdi. Türkiyənin Suriya ilə sərhədlərinə yaxın yaşayış mərkəzlərinə bir neçə dəfə top mərmilərinin düşməsi, Reyhanlı terror aktının törədilməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Türkiyə hökuməti Suriyadan qaçan 1.7 milyon qaçqını qəbul edərək, onların zəruri sosial ehtiyaclarını təmin edir. Türkiyə Suriya ilə birgə sərhədlərə malikdir. Təxminən iki milyondan çox Suriya vətəndaşının qaçqın olması, terrorçu qruplaşmaların bölgədə cəmlənməsi, sələfi dini və siyasi görüşünün regionda özünə yer tutması vəziyyəti çətinləşdirən amillər idi [8].

Bu ölkədə çevriliş istəməyən regional aktorlar, məs: İran, rejimin tərəfdarı oldu, səbəb isə 1970-ci ildə ata Əsəd, BAAS partiyası ilə iqtidara gəldiyi zaman İraqdakı BAAS rejimi ilə rəqabət etdiyi üçün İraqın düşmənlərinə yaxınlaşmağa başlaması idi. 1980-88-ci illər arasında İran-İraq müharibəsində, İrana yaxınlaşdı və yaxın münasibətlər qurmağa başladılar. İran, Hamas və Hizbullah kimi təşkilatları dəstəkləyərək Yaxın Şərqdə söz sahibi olmuşdu. Bunun üçün çevriliş olduğu zaman hakimiyyətin Suriyada sayca üstünlük təşkil edən sünnilərin əlinə keçməməsi üçün, var gücü ilə çalışdı. Türkiyə və Körfəz ölkələri, çevrilişin necə nəticələnəcəyini bilmədikləri üçün ilk əvvəl "gözlə və gör" siyasətini izlədilər, lakin B.Əsəd qanuna zidd getdiyi üçün çoxluqda olan sünnilərin tərəfdarı kimi siyasətlərini davam etdirdilər. Bu siyasətə Türkiyəni vadar edən digər bir məsələ də, daha əvvəl başlatdığı Neo-Osmançılıq siyasətidir.

Yaxın Şərq regionunun, xüsusilə Suriya və İraqın təhlükəsizliyinə təsir edən ən vacib amillərdən biri də İŞİD terror təşkilatıdır. Məlumdur ki, Suriyada 4 ildir ki, daxili müharibə davam edir. Bəşər Əsəd rejiminə qarşı çıxışlar başladığı zaman ortada İŞİD adlı bir terror qrupu yox idi hələ. İraq və Suriyada İŞİD terror təşkilatı meydana çıxmamışdan əvvəl Suriyada dövlət qüvvələri tərəfindən insanların məhv edilməsi, yaşayış məntəqələrinin dağıdılmasına görə ABŞ və koalisiya qüvvələri heç bir əsaslı tədbir görmədi. İŞİD bir anda Mosulu işğal edərək Bağdad istiqamətində hərəkətə keçdiyi zaman müddətində də ABŞ və koalisiya qüvvələri buna tamaşaçı kimi yanaşdı. Yalnız İŞİD-in öz istiqamətini Suriyaya doğru çevirməsindən və Kobanini işğal təhlükəsinə atmasından sonra ABŞ və müttəfiqləri hərəkətə keçməyə başladılar. Lakin bunun bir əhəmiyyəti olmadı, vəziyyət heç də dəyişmədi. Aydındır ki, burada hər zaman olduğu kimi ABŞ öz maraqlarını düşünürdü. ABŞ və müttəfiqlərin hədəflərinin bu iki ölkəni parçalamaq olduğunu deyə bilərik. Kobani bu gün İŞİD terror qruplarından təmizlənsə də, vəziyyət gərgin olaraq qalır.

İraq-Şam İslam Dövləti (İŞİD), İraq və Suriyada fəaliyyət göstərən silahlı bir təşkilatdır. Sələfi ideologiyaya malik İŞİD İraq, Suriya, Fələstin və İordaniya torpaqlarını əhatə edən regionda şəriətin hakim olduğu dünyaya hakimlik edən xilafət qurmaq istəyirlər. Məsələni daha aydın görə bilmək üçün bu terror təşkilatınn tarixinə nəzər salaq. Təşkilat 2004-cü ildə "Tövhid və Cihad" adı altında Əbu Musa Zərkavi tərəfindən İraqda qurulub. Daha sonra Usama Bin Ladinin rəhbərliyindəki "Əl-Qaidə"yə qatılır. "Əl-Qaidə"yə qatıldıqdan sonra adını "Mesopotamiyada "Əl-Qaidə" adı ilə əvəz edir. 2006-cı ildə yayılan bir videoda Zərkavi "Mücahidun Şura"sını qurduqlarını bəyan etdi. İraqdakı Zərkavi, 7 iyun 2006-cı ildə ABŞ qüvvələrinin qurduğu əməliyyatda qətlə yetirilir. Yerinə Əbu Həmzə əl Mühacir keçir. 2006-cı ilin sonlarında "Əl-Qaidə"yə yaxın olan Əbu Ömər əl Bağdadi isə başçılıq etdiyi "İraq İslam Dövlətini" qurduqlarını açıqladı [25].

2010-cu ilin aprel ayında ABŞ və İraq qüvvələrinin apardıqları əməliyyat zamanı Əbu Həmzə əl Mühacir öldürüldü. Əbu Bəkir əl Bağdadi təşkilatın yeni lideri oldu. Əbu Bəkir əl Bağdadi son 11 il ərzində dünyanın ən güclü cihad liderinə çevrildi.

Mosulu ələ keçirdikdən sonra, Suriya və İraqda çox sayda məntəqə ələ keçirib, Livana qədər gedən İŞİD, "Əl-Qaidə"nin ən təsirli qolu kimi hətta "Əl-Qaidə"yə də rəqibdir. İŞİD-ı quran Əbubəkir əl Bağdadi, qlobal terrorizmi yeni bir səviyyəyə qaldırdı.

2011-ci ilin sonlarında Məhəmməd Colaninin başçılıq etdiyi Nusra cəbhəsi, "Əl-Qaidə"nin Suriya qolu olaraq quruldu. 9 aprel 2013-cü ildə Əbu Bəkir Bağdadiyə aid səs yazısında Nusra Cəbhəsinin İraq İslam Dövlətinin müttəqfiqi olduğu bildirildi. Həmin ildə, Bağdadi Nusra Cəhbəsi ilə İraq İslam Dövlətinin "İŞİD" adı altında birləşdiyini açıqladı.

Qısa müddət sonra Əbu Məhəmməd Colani səs yazısında İraq İslam Dövləti ilə yaxın münasibətlərə müsbət baxdığını, lakin bu iki təşkilatın bir ad altında birləşməsi fikrini rədd etdi. Həmçinin, Colani, "Əl-Qaidə" lideri Eymən Zəvahiriyə bağlılığını dilə gətirdi.

2013-cü ilin fevralında, "Əl-Qaidə", Suriyadakı İŞİD-i tanımadığını elan etdi və təşkilatın Suriyanı tərk etməsini istədi. "Əl-Qaidə" Suriyadakı təmsilçisinin Nusra Cəbhəsi olduğunu açıqladı. Nusra Cəbhəsi və İŞİD arasında bir neçə cəbhədə münaqişələr yaşandı.

Hazırda İŞİD terror təşkilatının lideri Əbu Bəkr əl-Bağdadinin postuna müvəqqəti olaraq təyinat olub və belə ki, 2015-ci ilin mart ayında koalisiya qüvvələrinin hava hücumları zamanı yaralanmış təşkilat liderini onun "sağ qolu" Əbu Ala Afri əvəz edib [18].

Onu da qeyd edək ki, Yaxın Şərqdə gəngin vəziyyətin mövcudluğunda peşmərgələr də böyük rol oynayır. 2015-ci ilin martın ayının 9-da İraqın Kərkük şəhərində peşmərgələr və turkman könüllüləri İŞİD-ə qarşı hücum həyata keçirmiş, koalisiya qüvvələrinin təyyarələri isə əməliyyatlarda onlara yardım göstərmişdilər. Peşmərgələr könüllü turkmanlarla bərabər İŞİD qüvvələrinin bir qədər geriyə çəkilməsinə nail ola bilmişdilər. Onu da qeyd edək ki, Kərkük İraqın dördüncü ən böyük şəhəridir. Şəhər təxminən 3 min əvvəl şumerlər tərəfindən inşa edilib. Hazırda Kərkükdə 1 milyon 683 min insan yaşayır, onların 30 faizi turkmanlardır. 10 mart 2015-ci il tarixində İraq Silahlı Qüvvələri əvvəlcə əl-Aləm, ardınca da Tikrit şəhərini tamamilə İŞİD-dən geri almışdır. İŞİD-in məğlubiyyətlərinin bir neçə səbəbi var. İŞİD-in ələ keçirdiyi ərazilərdə insanlığa qarşı qəddarlığına görə yaranan dünya birliyi koalisiyası bu məğlubiyyətdə həlledici rol oynayıb [1].

Son 3-4 ayda İraq siyasi hakimiyyətində və ordu quruculuğundakı dəyişikliklər, yerlərdə şiə və sünni məzhəbindən olan insanların həmrəyliyi kimi xüsusiyyətlər də bu məğlubiyyətləri reallaşdıran amillər sırasındadır. Mərkəzləri Suriya olsa da, Yaxın Şərqdə bir İslam dövləti yaratmaq məqsədi güddükləri üçün digər dövlətlərin də, beynəlxalq təhlükəsizliyini təhlükəyə atırlar.

BMT-nin regiondakı roluna baxdığımızda görürük ki, Suriyada 220 mindən çox insanın həyatını itirdiyi vətəndaş müharibəsində BMT bəzi regionlara humanitar yardım etməkdən başqa heç bir nəticə əldə etmədi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının fikir ayrılıqları səbəbi ilə münaqişəyə son qoyacaq qərarlar qəbul edə bilməyən Şuranın 4 il ərzində qəbul etdiyi 10 qərardan 4-ü Rusiya və Çin tərəfindən qoyulan veto səbəbindən qəbul edilməyib. BMT Təhlükəsizlik Şurası məsələ ilə bağlı bir araya gəlsə də, Suriyaya qarşı qərar vermək Liviyada olduğu kimi asan olmadı, Rusiya və Çin veto qoydu. Rusiyanın Liviyada yalnız maddi marağı vardı. Suriya isə həm maddi (silah, neft müqavilələri kimi) həm də Orta Şərqdə tək hərbi baza olan Tartus bazasına görə əhəmiyyətlidir. Çin isə son zamanlarda ABŞ-nin qüvvələr balansı siyasətini yürütdüyünü, eyni zamanda "Ərəb Baharı"nın Yaxın Şərqə yeni bir qapı açacağını gördüyü üçün qərar verilmədi.

Suriyada dörd il əvvəl "azadlıq, demokratiya və insan haqları" tələbləri ilə başlayan və faciəyə çevrilən vətəndaş müharibəsi BMT-nin üç xüsusi təmsilçisini dəyişməsinə, çoxlu sayda beynəlxalq konfransın çağırılmasına və həll planları təklif edilməsinə baxmayaraq hələ də davam edir.

Bu günə qədər BMT "xidmət müddətini uzatma" mətnləri də daxil olmaqla 10 qərar barəsində razılığa gələ bilən Şura üzvləri mövzu ilə bağlı ilk qərar mətnini 14 aprel 2012-ci ildə qəbul etdi. Lakin Əsəd rejiminin Annan planına tabe olmamasına görə 21 aprel 2014-cü ildə yeni bir qərar qəbul edilərkən plana uyğun hərəkət edilməsi istənildi. Suriya üçün BMT missiyası quruldu və müşahidəçi sayı 300-ə qaldırıldı. Bu missiyanın səlahiyyət müddətinin uzadılması üçün 20 iyul 2012-ci ildə bir qərar da qəbul olundu.

BMT TŞ, Şamın Şərqi Guta regionunda Əsəd rejimi tərəfindən hazırlandığı bildirilən kimyəvi silah hücumundan sonra ABŞ-nin hərbi müdaxilə etmək niyyətinin olduğunu bildiyindən 27 sentyabr 2013-cü ildə bir qərar da qəbul etdi.

BMT Baş katibi Pan Gi-mun, Suriyadakı böhranın üstündən 1 il keçdikdən sonra 23 fevral 2012-ci ildə keçmiş BMT Katibi Kofi Annanı Ərəb Birliyi ilə BMT-nin Suriyaya xüsusi təmsilçisi olaraq təyin etdi. Kofi Annan 6 maddədən ibarət bir sülh planı hazırlayaraq 16 martda planı Suriyadakı tərəflərə və beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim etdi. Planda ümumi olaraq qarşıdurmaların dayandırılması, mərkəzlərdən hərbi qüvvələrin geri çəkilməsi, Suriya rejiminin qanuni istəklərinə cavab verilməsi istənilirdi. Aprel ayının əvvəllərində tərəflərin uzun müzakirələr nəticəsində planı qəbul etdiklərini bəyan etmələrinə baxmayaraq, hərbi qüvvələrin yenə saxlanılması, etiraz nümayişlərinə icazə verilməməsi və rejimin ağır silahlarla vətəndaşlara qarşı hücumlarının artmasına görə plan uğursuz oldu və münaqişələr təkrar alovlandı [30].

Altı maddəlik sülh planının uğursuz olması, münaqişələrin davam etməsi səbəbindən Annan Cenevrədə ABŞ-ın dövlət katibi Hilari Klinton, Rusiya xarici işlər naziri Sergey Lavrov, BMT TŞ-nın daimi üzvlərinin təmsilçiləri və region ölkələrinin iştirakı ilə 30 iyun 2012-ci ildə "Hərəkət qrupu" konfransı öz işinə başladı. Lakin Cenevrə Konfransında keçid hökumətinin qurulması mövzusundakı razılaşmanın baş tutmaması və BMT TŞ-dakı fikir ayrılığı səbəbindən edilən səylər nəticəsiz qaldı və Annan 2 avqust 2012-ci ildə istefa verdi.

K.Annandan sonra 17 avqust BMT və Ərəb Birliyi, Əlcəzairli təcrübəli diplomat Əl-Əhdar Əl İbrahimini Suriyaya xüsusi təmsilçi vəzifəsinə təyin etdi. O "Cenevrə 2" Konfransını təşkil etdi. Amma bu konfrasda da edilən səylər öz bəhrəsini vermədi, buna görə də Əl-İbrahimi 14 may 2014-cü il BMT Baş Assambleyasında keçirdiyi mətbuat konfransında Suriya xalqına kömək edə bilməyəcəyini təəssüf hissi ilə bildirərək istefa verdi. Əl Əhdar Əl İbrahimidən sonra BMT Suriya xüsusi təmsilçiliyinə Steffan de Mistura təyin olundu. Son BMT təmsilçisi Misturanın "iğtişaşların dondurulması" planının həyata keçmə ehtimalı da çox aşağı səviyyədədir.

NƏTİCƏ

Yaxın Şərq regionu hər zaman böyük güclərin, beynəlxalq və regional təşkilatların maraq dairəsində olmuşdur. Regionda baş verən proseslərdə, təhlükəsizlik məsələlərinin qloballaşmasında güc mərkəzlərinin taktiki-siyasi gedişlərinin təhlili prosesə daha aydın bir şəkildə nəzər salmağa imkan verir. Rusiya, ABŞ kimi ölkələrin, Avropa İttifaqının regionla bağlı siyasətləri də bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

Şübhəsiz Yaxın Şərq, etnik və dini qarşıdurmaların ən gərgin olduğu region kimi öz varlığını davam etdirir, daxili və xarici təsirlər isə bu gərginlikləri daha da artırır. Problemlərlə zəngin olan Yaxın Şərqdə bütün aktorlar hakimiyyətə gələn yeni idarəçiləri tərəflərinə çəkmək, ya da dəstəklədikləri liderlərin qalib gəlməsinə çalışırlar. Hadisələrin inkişafına görə dostlar, müttəfiqlər və əlaqələr dəyişə bilər. Dəyişməyəcək tək siyasətin isə regiondakı varlığını qorumaq, üstünlüyünü region daxilində və xaricdə göstərmək, eyni zamanda enerji kartını əlində tutmaq olduğunu deyə bilərik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Miş Nebi. Suriye 2011// Ortadoğu yıllığı. İstanbul, 2011, № 38, s 255-301*
2. *Ortadoğu'da Barış, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Arayışları Sempozyumu. 2014 dekabr, http://www.haberler.com/ortadogu-da-baris-aktorler-sorunlar-ve-cozum-6789845-haberi/*
3. *BM: Türkiye'deki mültecilerin sayısı yıl sonuna dek 2.5 milyonu bulabilir. 2015 aprel, http://www.hurriyet.com.tr/dunya /28845005.asp*
4. *İŞİD'in geçici lideri Ebu Ala Afri kimdir?. 2015, http://www.evrensel.net/haber/ 111033/isidin-gecici-lideri-ebu-ala-afri-kimdir*
5. *İŞİD-lə müharibənin ön cəbhəsi-Kərkükdə azərbaycanlı jurnalistin gördükləri http://www.gun.az/xeber-isid-le-muharibenin-on-cebhesi-kerkukde-azerbaycanli-jurnalistin-gordukleri-t166453.html*
6. *Serhat Erkmen. Annapolis Zirvesi Cozum Yerine Umut Uretti. www.asam.org.tr*

Vusala Aliyeva
Baku Slavic University
Chair of International Relations,
PhD in history, associate professor

The impact of the outbreak of civil war in Syria on regional security

SUMMARY

The Middle East region has always been in the sphere of interest of great powers, international and regional organizations. Analysis of the tactical and political movements of the centers of power in the

processes taking place in the region, in the globalization of security issues, allows us to look at the process more clearly. The policies of countries such as Russia, the United States, and the European Union regarding the region are also very important in this regard.

Undoubtedly, the Middle East continues to be a region of intense ethnic and religious conflicts, and internal and external influences further increase these tensions. In the Middle East, which is full of problems, all actors are trying to win over the new rulers who come to power, or to ensure that the leaders they support win. Friends, allies and relations may change depending on the development of events. We can say that the only policy that will not change is to maintain its presence in the region, to demonstrate its superiority within the region and abroad, and at the same time to hold the energy card in its hands.

Keywords: *Arab spring, Middle East, Syria, crisis.*

Доц. Вусала Алиева
Бакинский Славянский Университет
Кафедра международных отношений

Влияние начала гражданской войны в Сирии на безопасность региона

РЕЗЮМЕ

Ближневосточный регион всегда был в интересах великих держав, международных и региональных организаций. Анализ тактико-политических движений центров силы в процессах, происходящих в регионе, в глобализации вопросов безопасности, позволяет более четко взглянуть на этот процесс. В этом отношении также очень важна региональная политика таких стран, как Россия, США и Европейский Союз.

Несомненно, Ближний Восток продолжает существовать как регион наиболее напряженных этнических и религиозных конфликтов, а внутренние и внешние воздействия усиливают эту напряженность. На Ближнем Востоке, полном проблем, все игроки пытаются привлечь на свою сторону новых правителей, пришедших к власти, или добиться победы лидеров, которых они поддерживают. Друзья, союзники и отношения могут меняться по мере развития событий. Можно сказать, что единственная политика, которая не изменится, — это сохранить свое присутствие в регионе, показать свое превосходство внутри и за пределами региона и в то же время держать энергетическую карту.

Ключевые слова: *Арабская весна, Ближний Восток, Сирия, кризи.*

УДК 33
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.205

ТОЛЕРАНТНОСТЬ ЯВЛЯЕТСЯ ОДНИМ ИЗ ОСНОВНЫХ ПРИОРИТЕТОВ РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

ИРАДА НУРИЕВА
Доктор политических наук,
профессор кафедры «Гуманитарных наук»
Азербайджанского Государственного Университета
Нефти и Промышленности

E-mail: iradanuri@gmail.com
Orcid id: 0000-0002-5309-0009

Религиозная толерантность является одной из самых актуальных проблем современности. Защита и развитие религиозной толерантности стали одним из основных приоритетов политики Азербайджана, осуществляемой в рамках государственно-религиозных отношений после восстановления независимости республики в 1991 году [3, с. 238]. Одной из основных целей государственной политики является сохранение, развитие, поощрение и популяризация формировавшихся веками традиций толерантности азербайджанского народа на внутреннем и международном уровнях. В Азербайджанской Республике принципы толерантности воплощаются в отношении государства к религиозным конфессиям, в мирном сосуществовании граждан разных религий в условиях равноправия и терпимости, взаимопонимания, в восстановлении их исторической и религиозной принадлежности, памятников, в проведении международных форумов и конференций, организуемых в этом направлении и на основе национального государственного законодательства. Можно сказать, что 96% населения Азербайджана составляют мусульмане, 4% - христиане, иудеи, бахаисты, кришнаиты и представители других религий. В республике проживает 60-65% шиитов, 35-40% суннитов, последователей всех течений христианской религии: православных, католических, лютеранских и протестантских сект, а также христиан, являющихся верующими членами исторической Албанской церкви. В настоящее время в Азербайджанской Республике насчитывается 2246 мечетей, 14 церквей и 7 синагог. Помимо молитвенных домов, существуют также учреждения, обучающие христианской и иудейской религии, воскресные школы при православных храмах, библейские курсы, принадлежащие протестантским общинам, и другие курсы, связанные с преподаванием еврейского языка, религии и культуры евреев [4, с. 254]. 26-27 апреля 2010 года лидеры Русской Православной, Грузинской Православной, Армянско-Григорианской церквей, влиятельные религиозные деятели Ватикана, Константинопольского Патриархата и исламского мира приняли участие в Бакинском Саммите мировых религиозных лидеров, одном из мероприятия, проводимые в Азербайджане [1]. Всемирный форум межкультурного диалога, организованный Азербайджанской Республикой, был организован шесть раз: I Всемирный форум межкультурного диалога, состоявшийся 7-9 апреля 2011 года на тему «Государство и религия: укрепление толерантности в глобализирующемся мире», II Всемирный форум межкультурного диалога под девизом «Жить вместе в условиях мира в мультикультурном мире», состоявшийся 29 мая-01 июня 2013 года, III Всемирный форум межкультурного диалога под девизом «Поделимся культурой во имя общей безопасности», состоявшийся 18-19 июня 2015 года, IV Всемирный форум межкультурного диалога, состоявшийся 5 мая 2017-го года «Развитие межкультурного диалога: новые возможности для безопасности человека, мира и устойчивого развития», V Форум Всемирного межкультурного диалога под лозунгом «Построение диалога для борьбы против дискриминации, неравенства и насильственных конфликтов», состоявшийся 2 мая 2019 года, VI Всемирный форум по межкультурному диалогу (01-03.05.2024) на тему диалога «Во имя мира и глобальной безопасности» в Баку. Проведение таких престижных мероприятий свидетельствует о высокой оценке деятельности Азербайджанского государства в сфере продвижения ценностей мультикультурализма [5, с. 594]. Мультикультурализм становится неотъемлемой частью демократических процессов, происходящих сегодня в Азербайджане. Принимаемые в этом плане меры подтверждают, что в нашей стране уже сформировались интеллектуальные индикаторы мультикультурной безопасности [7]. В Азербайджане в целом прошло много международных мероприятий: Форум мировых религиозных лидеров, традиционный Бакинский гуманитарный

форум, семикратный Бакинский Глобальный Форум. Кроме того, 1 декабря 2016 года состоялась Международная конференция «Традиции религиозной толерантности на Кавказе и модель мультикультурализма Азербайджана». Как отметил Президент Республики Ильхам Алиев: «Для нас мультикультурализм является и образом жизни, и политикой нашего государства. Одним из адресов мультикультурализма является Азербайджан. Мы гордимся тем, что являемся многонациональной, многоконфессиональной страной, где достойно живут представители всех религий…» [1]. Президент подписал еще одно запоминаемое распоряжение об объявлении 2017 года в Азербайджане «Годом исламской солидарности», а 21-22 декабря в Баку состоялась Международная конференция на тему: «2017 – Год исламской солидарности: межрелигиозный и межкультурный диалог». «Бакинский процесс», проводимый с 2008 года, имеет большое значение как важный посредник диалога между Советом Европы и государствами-членами Организации исламского сотрудничества – Европа и мусульманский мир. Организация всех этих мероприятий в Азербайджане «исходит из нашей истории, географии и мышления», – сказал Ильхам Алиев [2].

На протяжении всей истории нашей страны люди разных культур, этносов и религий живут вместе в условиях мира и спокойствии, общаются друг с другом. В отличие от Армении, которая является моноэтническим государством, Азербайджан на протяжении веков был местом религиозной терпимости и сосуществования различных народов и национальностей [6, с. 10]. Свои территориальные претензии, акты оккупации и этнические чистки против нашего народа армяне пытались прикрыть религиозным одеянием, пытались распространить этот конфликт на христианский и мусульманский мир. Однако, чтобы освободить азербайджанские земли от оккупации, в Отечественной войне, проходившей с 27 сентября по 10 ноября 2020 года, граждане Азербайджана принадлежащие ко всем религиям: русской, еврейской, лезгинской и других национальностей, сражающиеся плечом к плечу, и их героическая смерть во имя справедливости еще раз доказали всему миру, что наша страна – это историческая земля, где представители разных религий и национальностей живут и будут жить одной семьей. Права всех проживающих на этих землях национальных меньшинств, являющихся гражданами этого государства, охраняются внутренним законодательством, основанным на международных нормах и принципах. Главы азербайджанского государства: Великий лидер Гейдар Алиев и Президент Республики Ильхам Алиев, обсуждая пути решения этого конфликта, всегда заявляли, что готовы предоставить Нагорному Карабаху высшую форму автономии в рамках территориальной целостности Азербайджана, но армяне отказались, и как видите, якобы армянское «право на самоопределение» было нарушено. Однако армяне ради создания самозваного государства в государстве упустили этот шанс, предоставленный им Азербайджанским государством. Мы: Победоносный Главнокомандующий Ильхам Алиев, наша Победоносная Национальная Армия и Азербайджанский народ восстановили территориальную целостность Азербайджана посредством операции «Железный кулак» с 27 сентября по 10 ноября 2020 года – боевыми действиями во Второй Карабахской войне, которая началось в результате нарушения режима прекращения огня Вооруженными Силами Армении, как сказал Президент Азербайджана: "... Мы победили, как на поле боя, так и за столом переговоров" [4, с. 256].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Azərbaycanda tolerantlıq// https://azerbaijan.az/related-information/87

2. Bakıda V Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu işə başlayıb. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Forumun açılışında iştirak edib. 02.05.2019// http://mct.gov.az/az/umumi-xeberler/forum-acilis

3. Din və ideoloji təhlükəsizlik. Bakı, TUNA - 2020, 277 səh

4. Nuriyeva İ.T. Ərazi bütövlüyü və öz müqəddəratını təyinetmə prinsiplərinə etnosiyasi yanaşma. Monoqrafiya. – Bakı: Mütərcim, 2021. – 352 səh.

5. Nuriyeva İradə Tofiq qızı. AZƏRBAYCAN TARİXİ (ən qədim dövrlərdən zəmanəmizədək). Texniki Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: Elm və təhsil, 2025, 812 səh.

6. Prezident İlham Əliyev və mədəniyyət (2013-2018). 2 cilddə. II cild. Bakı, 2018, 440 səh., s. 10// https://elibrary.az/docs/ebooks/ilham_aliyev_medeniyyet_2.pdf

7. Prezident İlham Əliyev: Multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzi-dir//https://azertag.az/ xeber/

Prezident_Ilham_Aliyev_Multikulturalizm_Azer-baycanda_heyat_terzidir-918878

РЕЗЮМЕ

В статье под названием «Толерантность является одним из основных приоритетов религиозной политики Азербайджана» защита прав малочисленных народов, национальных меньшинств и этнических групп, проживающих на территории республики, сохранение и развитие их культуры и традиций расценивается как одно из приоритетных направлений государственной политики. В Азербайджанской Республике принципы толерантности нашли свое воплощение в отношении государства к религиозным конфессиям, в мирном сосуществовании граждан различных религий в условиях равноправия, толерантности и взаимопонимания, в восстановлении их исторической и религиозной принадлежности, памятников, в проведении международных форумов и конференций, организуемых в этом направлении, на основе национального государственного законодательства.

Ключевые слова: *государственно-религиозная политика Азербайджана, толерантность, равенство, справедливость, взаимопонимание.*

TOLERANTLIQ AZƏRBAYCANIN DİN SİYASƏTİNİN ƏSAS PRİORİTETLƏRİNDƏN BİRİDİR

Nuriyeva İradə Tofiq qızı
Siyasi elmlər üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Azərbaycan
iradanuri@gmail.com
Orcid id: 0000-0002-5309-0009

XÜLASƏ

"Tolerantlıq Azərbaycanın din siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir" mözusunda yazılan məqalədə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi respublika ərazisində yaşayan azsaylı xalqların, milli azlıqların, etnik qrupların hüquqlarının müdafiəsi, mədəniyyətlərinin, adət-ənənələrinin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi şərh olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında tolerantlıq prinsipləri dövlətin dini konfessiyalara münasibətində, müxtəlif dinlərə etiqad edən vətəndaşların bərabərlik, dözümlülük və qarşılıqlı anlaşma şəraitində dinc yanaşı yaşamasında, onların tarixi və dini abidələrinin bərpasında, bu istiqamətdə təşkil olunan beynəlxalq forum və konfransların keçirilməsində, milli dövlət qanunvericiliyi əsasında təcəssüm etdirilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycanın dövlət-din siyasəti, tolerantlıq, bəabərhüquqluluq, dözümlülük, qarşılıqlı anlaşma*

TOLERANCE İS ONE OF THE MAİN PRİORİTİES OF THE RELİGİOUS POLİCY OF AZERBAİJAN

IRADA NURIYEVA
Doctor of Political Sciences, professor at the Department of Human Sciences of Azerbaijan State Oil and Industry University
iradanuri@gmail.com
Orcid id: 0000-0002-5309-0009

SUMMARY

In an article written on the topic "Tolerance is one of the main priorities of the religious policy of Azerbaijan", one of the priority areas of state policy is the protection of the rights of small peoples, national minorities, ethnic groups living in the territory of the republic, the preservation and development of their culture and traditions. In the Republic of Azerbaijan, the principles of tolerance have been embodied in the attitude of the state towards religious confessions, in the peaceful coexistence of citizens of different religions in conditions of equality, tolerance and mutual understanding, in the restoration of their historical and religious affiliation, monuments, in holding international forums and conferences organized in this direction, on the basis of national state legislation.

Key words: *state-religious policy of Azerbaijan, tolerance, equality, justice, mutual understanding,*

UOT: 327
DOI:https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.207

ABŞ-IN RUSİYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİNDƏKİ MÖVQEYİNİN DƏYİŞMƏSİ VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ

SƏNUBƏR BABAŞOVA
Bakı Dövlət Universiteti,
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: babashlisanubar@yahoo.com

Rusiya-Ukrayna müharibəsi davam edərkən böyük dövlətlərin bu müharibədə mövqeyi və rolu, müharibənin digər regionlara və ümumiyyətlə, beynəlxalq münasibətlərə təsiri müzakirə olunmaqdadır. ABŞ-da prezident seçikiləri ərəfəsində hazırkı prezident Donald Tramp Rusiya-Ukrayna müharibəsinə münasibətdə bu müharibənin tezliklə başa çatdırlımasının zəruriliyi barəsində danışırdı. Prezident seçkilərində qələbəsindən bir qədər sonra Donald Tramp Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başa çatmasının zəruriliyi haqqında danışıb, "Rusiya və Ukrayna üzərində çox daha çox çalışacağıq. Rusiya ilə Ukrayna arasında müharibə bitməlidir" deyib.

Prezident Donald Tramp fəaliyyətə başladıqdan qısa müddət sonra Rusiya ilə münasibətləri bərpa etmək istiqamətində də fəaliyyət göstərməyə başlayıb. ABŞ və Rusiya dövlət başçılarının telefon danışığı bu istiqamətdə atılmış bir addım idi. ABŞ prezidenti Donald Tramp və Rusiya prezidenti Vladimir Putin arasında telefon danışığından sonra iki ölkənin nümayəndə heyətləri Səudiyyə Ərəbistanının paytaxtı Ər-Riyadda bir araya gəliblər. Rusiya nümayəndə heyətinə xarici işlər naziri Sergey Lavrov, Kremlin xarici siyasət üzrə müşaviri Yuri Uşakov və Rusiyanın Birbaşa İnvestisiya Fondunun prezidenti Kiril Dmitriyev, ABŞ nümayəndə heyətinə isə xarici işlər naziri Marko Rubio, Ağ Evin milli təhlükəsizlik üzrə müşaviri Mayk Vals və Yaxın Şərq üzrə xüsusi nümayəndə Stiv Vitkoff iştirak ediblər. Ər-Riyaddakı görüş Rusiya prezidenti Vladimir Putinin təxminən üç il əvvəl Ukraynaya genişmiqyaslı işğalına başlamasından sonra iki ölkənin yüksək vəzifəli rəsmiləri arasında ilk üzbəüz görüş idi.

Görüş zamanı bir sıra mühüm qərarlar qəbul olunub. Tərəflər Rusiya-Amerika münasibətlərində problemli məqamların aradan qaldırılmasına yönəlmiş məsləhətləşmə mexanizminin yaradılması barədə razılığa gəliblər. Ukraynada münaqişənin bütün tərəflər üçün məqbul olan davamlı həllinə nail olmaq və ilkin mərhələdə danışıqlar prosesinə başlamaq üçün yüksək səviyyəli nümayəndələrin təyin edilməsi qərara alınıb. Qarşılıqlı geosiyasi maraqlara, eləcə də münaqişənin uğurla həlli nəticəsində yaranacaq iqtisadi və investisiya imkanlarına uyğun hərəkət etmək məqsədəuyğun hesab edilib. Nəhayət, Ukraynada sülh prosesinin vaxtında və səmərəli şəkildə irəliləyişini təmin etmək üçün hər iki ölkənin komissiyaları tərəfindən hazırlanmış sülh təkliflərinin dövlət başçıları Vladimir Putin və Donald Trampa təqdim edilməsi barədə razılıq əldə olunub. Rusiyanın Ər-Riyad görüşündə gündəmə gətirdiyi məsələlərdən biri də sülh danışıqları ilə paralel olaraq iqtisadi sanksiyaların ləğvi və dondurulmuş Rusiya aktivlərinin sərbəst buraxılması olub. İlk iclasda belə bir tələbin səsləndirilməsi Rusiyanın bu müharibəyə görə iqtisadi çətinliklərlə üzləşdiyini göstərir [5].

Qeyd etmək lazımdır ki, Ər-Riyaddakı danışıqlarda Ukrayna ilə bağlı konkret təkliflər yoxdur. ABŞ və Rusiyanın sülh planı atəşkəs, Ukraynada seçkilər və daha sonra yekun razılaşmanı əhatə edən üç fazalı prosesi əks etdirir. Rusiyanın Ukraynada seçkilərin keçirilməsini istəməsinin əsas səbəblərindən biri Ukrayna prezidenti Volodimir Zelenskiyə onun legitimliyini şübhə altına alaraq təzyiq göstərməkdir [5]. Ər-Riyaddakı danışıqlar sübut edir ki, ABŞ prezident Donald Trampın rəhbərliyi altında Ukraynada hərbi əməliyyatları davam etdirmək marağında deyil. Rusiya üçün isə belə bir sülh NATO-nun məğlubiyyətini ifadə edir. Sözsüz ki, Rusiya üçün Kiyevin ərazisinin 20 faizinə nəzarəti ələ keçirməsini nəzərdə tutan razılaşma məqbul görünür. Rusiyanı razı salmağın əsas yolu onlara qələbə hissi verməkdir ki, bu da sülhü Rusiya üçün məqbul edəcəkdir. Çünki Rusiya əldə etdiyi sülhü öz xalqına qələbə kimi əks etdirə biləcəkdir. Əgər sülh əldə olunarsa, dünyanın əksər hissəsi Rusiyanı qalib kimi qəbul edəcəkdir [5].

ABŞ və Rusiya rəsmilərinin görüşü barəsində Ukrayna prezidenti Volodimir Zelenski bazar ertəsi bildirib ki, Ukrayna onun iştirakı olmadan bağlanan heç bir sülh sazişini tanımayacaqdır. “Bizim iştirakımız olmadan qəbul edilən heç bir razılaşmanı tanıya bilmərik” deyən prezident Volodimir Zelenski Ər-Riyadda baş tutan danışıqlar barəsində Ukraynaya məlumat verilmədiyini bildirib.

Ər-Riyad görüşü təkcə Ukraynanın deyil, Avropa dövlətlərinin də narahatlığına səbəb olmuşdur. Fransa prezidenti Emmanuel Makron, Avropanın iştirakı olmadan planlaşdırılan danışıqlara cavab olaraq 19 fevral 2025-ci il tarixində Parisdə Avropa liderləri ilə təcili iclas keçirib. Görüşdən sonra liderlər Ukraynaya davamlı dəstəyi vəd etdilər, lakin sülhməramlıların cəbhəyə göndərilməsi məsələsi də daxil olmaqla, hər hansı konkret təhlükəsizlik zəmanəti təklif etməkdən çəkiniblər. Avropa liderləri Paris görüşündə vahid Avropa strategiyasının zəruriliyindən başqa heç bir konkret addım ata bilməyiblər.

ABŞ prezidenti Donald Tramp və Ukrayna prezidenti Volodimir Zelenski Oval kabinetdə baş tutmuş görüş Rusiya-Ukrayna müharibəsi, ABŞ-Ukrayna münasibətlərinin gələcəyi və Avropada təhlükəsizliyə əhəmiyyətli təsir göstərib. Ukraynada sülhün bərqərar olması, tərəfdaşlığın dərinləşdirilməsi və digər mühüm aspektlər üzrə müzakirələr də olduqca gərgin keçib. Dövlət başçılarının gündəmindəki ən mühüm məsələlər Ukrayna ilə ABŞ arasında müzakirə edilən mineral saziş və Rusiya ilə müharibə olub. Ukrayna prezidenti Volodimir Zelenski bu müqaviləyə təhlükəsizlik zəmanətlərinin daxil edilməsini tələb edib. Ukrayna prezidenti Volodimir Zelenskinin Rusiya prezidenti Vladimir Putinlə sülh danışıqlarında "heç bir güzəştə gedilməməlidir" sözləri və atəşkəs razılaşmasına təhlükəsizlik zəmanətinin verilməsi istəyi ABŞ prezidentini qəzəbləndirib. ABŞ prezidenti Donald Trampın Ukrayna prezidenti Volodimir Zelenskini tənqid edərək "ölkəniz (Ukrayna) böyük bəla içindədir" deyərək onu müharibəni uzatmaqda təqsirləndirib [2]. Dövlət başçıları arasında mübahisənin baş verməsi qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmağa imkan verməyib. ABŞ prezidenti Donald Trampın Ukrayna prezidenti Volodimir Zelenskini beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında tənqid etməsi Ukraynanı atəşkəsin imzalanmasına razılaşdırmaq məqsədi daşıyırdı.

ABŞ və Avropa münasibətlərində son illərdə müşahidə edilən ən mühüm qırılmalardan biri kimi görülən Donald Tramp-Volodimir Zelenski debatı Ukraynanın gələcəyi ilə yanaşı, Avropanın təhlükəsizliyi ilə bağlı sualları da gündəmə gətirib. Bu kimi suallar, Avropada təhlükəsizlik və davamlı sülhün təmin edilməsində ABŞ-nin iştirakı və dəstəyi kimi məsələlər London Zirvə görüşündə müzakirə edilib. Böyük Britaniya Xarici İşlər Nazirliyinin tarixi Lancaster House-da keçirilən və Ukraynada davamlı sülh və Avropa təhlükəsizliyi mövzusuna həsr olunmuş sammitdə Ukrayna, Fransa, Almaniya, Danimarka, İtaliya, Hollandiya, Norveç, Polşa, İspaniya, Türkiyə, Finlandiya, İsveç, Çexiya Respublikası və Rumıniya prezidenti iştirak ediblər. İclasda ABŞ-nin Ukraynaya dəstəyi və onun ölkəyə təhlükəsizlik zəmanətlərinin verilməsində oynayacağı rol müzakirə olunub. İştirakçılar həmçinin Rusiyanın gələcək hücumlarına qarşı çəkindirici rol oynayacaq tədbirləri də müzakirə ediblər. Zirvəyə İngiltərə, Fransa və digər 17 ölkə arasında dörd əsas məsələ üzrə razılıq əldə olunub: Ukraynaya hərbi yardımı davam etdirilməsi, Kiyev sülh danışıqlarında masa arxasında olması, Avropa liderlərinin Rusiyanın gələcək hücumunun qarşısını almağı hədəfi, Ukraynanı müdafiə etmək və sülhü təmin etmək üçün "könüllülər koalisiyasının" yaradılması [1].

London sammiti belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, İngiltərə və Fransa digər ölkələrin dəstəyi ilə məsuliyyətin böyük hissəsinin Avropanın üzərinə düşəcəyi, lakin ABŞ-nin dəstəyinin mühüm element olacağı planı Trampa təqdim etmək niyyətində olub. Avropa rəsmiləri Ukrayna, Avropa və ABŞ-nin ümumi mövqeyini əks etdirən sənəd hazırlamağı planlaşdırırlar və bu sənəddən Rusiya ilə danışıqlar üçün əsas götürülə bilər. Avropa danışıqlar masası arxasında oturmaq cəhdində, Ukraynaya hərbi yardımın və təhlükəsizlik zəmanətlərinin davam etdirilməsində israrlı olduğunu nümayiş etdirib. Avropa dövlətlərinin əsas məqsədlərindən biri prezident Donald Trampa ABŞ-nin dəstəyinin münaqişənin həllində əhəmiyyətli olduğunu sübut etmək olub.

Avropa dövlətləri yenidən ABŞ-nin dəstəyini qazanmaq üçün cəhd göstərərkən 3 mart 2024-cü il tarixində ABŞ prezident Donald Trampın Ukraynaya hərbi yardımı dayandırmaq barədə qərar verib. Qərar döyüş sursatı, nəqliyyat vasitələri və digər avadanlıqların, o cümlədən keçmiş prezident Cozef Baydenin prezident olduğu zaman razılaşdırılmış göndərişlərə aid olub. ABŞ-nin Ukraynaya hərbi yardımı dayandırmaq qərarının Ukraynanın hərbi təchizat zəncirinə böyük təsir göstərəcəyi güman edilib. Dekabr ayında, vəzifədən getməzdən bir müddət əvvəl Cozef Bayden Ukraynaya təhlükəsizlik və büdcə yardımı üçün əlavə 5,9 milyard dollar elan etmişdi. Ukrayna ABŞ tərəfindən Rusiyanın hava hücumlarına qarşı qabaqcıl hava hücumundan müdafiə sistemləri, raket və toplar, tank və zirehli maşınlar ilə təmin edilib. Qeyd etmək lazımdır ki, prezident Do-

nald Tramp yanvarın 20-də vəzifəyə gəldikdən sonra ABŞ Müdafiə Nazirliyi əvvəllər təsdiq edilmiş döyüş sursatlarını göndərməyə davam edib [4].

ABŞ tərəfindən hərbi yardımların dayandırılması qərarından sonra ABŞ-nin Ukrayna ilə kəşfiyyat mübadiləsini dayandırdığı da məlum olub. ABŞ-nin Ukraynaya hərbi yardımlarını dayandırdığını bəyan etdikdən sonra, kəşfiyyat sahəsində də əməkdaşlığı kəsdiyini bildirməsi ABŞ prezidenti Donald Trampın Ukrayna prezidenti Volodimir Zelenskini Rusiya ilə sülh danışıqlarına razılaşdırmaq məqsədi daşıyıb [3].

Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-nin Ukraynaya hərbi yardımı kəsməsi və kəşfiyyat məlumatları mübadiləsinin dayandırılması NATO daxilindəki etimad və alyansın dövlətləri arasındakı münasibətlərə də əhəmiyyətli təsir göstərib. ABŞ-nin Ukrayna ilə kəşfiyyat məlumatlarının mübadiləsini kəsmək qərarı NATO ölkələri arasında kəşfiyyat məlumatlarının bölüşdürülməsi ilə bağlı etimadsızlığı gücləndirib. Alyansın ənənəvi Qərb üzvləri ilə Slovakiya və Macarıstan kimi keçmiş kommunist –Şərqi Avropadan olan yeni üzvlər arasında uzun müddətdir gərginlik var. Bu vəziyyət Rusiyanın Ukraynaya hücumundan sonra daha da pisləşib.

ABŞ və Ukrayna rəsmilərinin Ciddədə baş tutmuş görüşü əsasında qeyd edə bilərik ki, ABŞ tərəfindən Ukraynaya hərbi yardım və kəşfiyyat məlumatları mübadiləsini dayandırılması kimi cəzalandırma tədbirləri nəticə verib. ABŞ və Ukrayna rəsmiləri Ciddə danışıqlarından sonra birgə bəyanatla çıxış ediblər. Birgə bəyanatda Rusiyanın yanaşmasının nəticənin müəyyən edilməsində əhəmiyyətli olacağı qeyd edilib və əlavə edilib ki, "ABŞ Rusiya ilə əlaqə saxlayacaq". Bəyanatda Ukrayna nümayəndə heyətinin "sülh prosesinə avropalı tərəfdaşların da daxil edilməsi" məsələsi də yer alıb, lakin ABŞ-nin bu məsələdəki mövqeyi öz əksini tapmayıb.

Beləliklə, ABŞ-nin hərbi yardımlarını və kəşfiyyat məlumatları mübadiləsini müvəqqəti dayandırılması nəticəsində atəşkəs və mineral saziş barəsində Ukraynanın razılığını alıb. Lakin otuz günlük atəşkəs təklifinə Rusiya tərəfindən hələ də rəsmi cavab gəlməyib. Rusiyanın bu günə qədər davam edən hərbi əməliyyatlarda üstünlük əldə etməsi onun mövqeyini daha həlledici və əhəmiyyətli edib. Mövcud vəziyyət əsasında qeyd edə bilərik ki, Rusiya hazırda atəşkəs məsələsinə müsbət baxmır. Bu səbəbdən Rusiya-Ukrayna müharibəsinin gələcəyi və müvəqqəti atəşkəs məsələsi hələ də qeyri-müəyyəndir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. 'A crossroads in history': Europe seeks to take control of Ukraine negotiations at pivotal London summit, 2 march 2025, https://edition.cnn.com/2025/03/02/europe/ukraine-russia-zelensky-starmer-summit-intl/index.html

2. Trump accuses Zelensky of 'gambling with World War Three', 1 march 2025, https://www.bbc.com/news/articles/c9dejydynngo

3. US pauses intelligence sharing with Ukraine, 6 march 2025, https://www.bbc.com/news/articles/cwygxvvrd8do

4. US suspends all military aid to Ukraine in wake of Trump-Zelenskyy row, 4 march 2025, https://www.theguardian.com/world/2025/mar/04/us-military-aid-ukraine-pause-trump-zelenskyy-updates

5. US and Russia agree to explore mutual opportunities of end to Ukraine war, 18 february 2025, https://www.theguardian.com/world/2025/feb/18/us-russia-ukraine-talks-riyadh-saudi-arabia

SUMMARY

One of the main problems in modern international relations is the Russia-Ukraine war. This war, which has been ongoing since 2022, is of great importance not only for the region, but also for all the countries of the world. The outbreak of the Russia-Ukraine war has had a significant impact on the structure of the international system. Even if Russia is the only major power directly involved in the war, other major powers have become actors in the conflict at one level or another. The USA, which has been pursuing an active foreign policy since the beginning of the occupation, has undergone fundamental changes as a result of the re-election of Donald Trump as president. Before the presidential elections, the current president, Donald Trump, promised to work towards ending the Russia-Ukraine war. Since Donald Trump's victory and the return of the Republicans to power, one of the most anticipated steps was related to the Russia-Ukraine war. The tensions in relations between the United States and Ukraine, the start of negotiations between US officials and Russian officials, and finally the cessation of US military and intelligence support to Ukraine were expected, and the goals set were achieved.

Keywords: *USA, Russia, Ukraine, air defense systems, intelligence exchange, security.*

РЕЗЮМЕ

Одной из главных проблем современных международных отношений является российско-украинская война. Эта война, которая продолжается с 2022 года, имеет большое значение не только для региона, но и для всех стран мира. Начало российско-украинской войны оказало существенное влияние на структуру международной системы. Даже если Россия является единственной крупной державой, непосредственно вовлеченной в войну, другие крупные державы стали акторами конфликта на том или ином уровне. Соединенные Штаты, проводящие активную внешнюю политику с начала оккупации, претерпели кардинальные изменения в результате переизбрания Дональда Трампа на пост президента и прихода к власти республиканцев. Перед президентскими выборами действующий президент Дональд Трамп обещал работать над прекращением российско-украинской войны. После победы Дональда Трампа и возвращения республиканцев к власти один из самых ожидаемых шагов был связан с российско-украинской войной. Напряженность в отношениях между США и Украиной, начало переговоров между официальными лицами США и России и, наконец, прекращение военной и разведывательной поддержки США Украины были ожидаемы, и поставленные цели были достигнуты.

Ключевые слова: *США, Россия, Украина, системы ПВО, обмен разведданными, безопасность.*

XÜLASƏ

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə aktuallıq kəsb edən problemlərdən biri də Rusiya-Ukrayna müharibəsidir. 2022-ci ildən etibarən davam edən bu müharibə nəinki region, bütün dünya dövlətləri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Rusiya-Ukrayna müharibəsinin baş verməsi beynəlxalq sistemin strukturuna əhəmiyyətli təsir göstərib. Böyük dövlətlərdən yalnız Rusiya müharibənin birbaşa iştirakçısı olsa belə, digər böyük dövlətlər bu və ya digər səviyyədə münaqişənin aktorlarına çevriliblər. İşğalın başlamasından bəri fəal xarici siyasət reallaşdıran ABŞ-nin Donald Trampın yenidən prezident seçilməsi, Respublikaçıların hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində əsaslı dəyişikliyə məruz qalıb. Prezident seçkilərindən əvvəl hazırkı prezident Donald Tramp Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başa çatdırılması istiqamətində fəaliyyət göstərəcəyini vədd edirdi. Donald Trampın qələbəsi və Respublikaçıların hakimiyyətə qayıdışından etibarən ən çox gözlənilən addımlardan biri də Rusiya-Ukrayna müharibəsi ilə bağlı idi. ABŞ və Ukrayna arasındakı münasibətlərdə baş verən gərginliklər, ABŞ rəsmilərinin Rusiya rəsmiləri ilə danışıqlara başlaması, nəhayət ABŞ-nin Ukraynaya hərbi və kəşfiyyat sahəsində dəstəyini dayandırması gözlənilən olub və qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmışdır.

Açar sözlər: *ABŞ, Rusiya, Ukrayna, hava hücumundan müdafiə sistemləri, kəşfiyyat mübadiləsi, təhlükəsizlik.*

UOT 327; 930.22
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.209

XXI ƏSRDƏ DÜNYA QAYDASININ PERSPEKTİVLƏRİ BARƏDƏ

MƏHƏBBƏT SEYİDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının
doktorantı

E-mail: mahabbatseyidova78@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-1094-8477

Giriş

XXI əsrin əvvəlləri Avro-Atlantik tərəfdaşlığı ölkələrinin əsl qələbəsi kimi görünürdü. "Soyuq müharibə"də qələbədən sonra ABŞ yeganə supergücdövlət statusunu qoruyub saxlayırdı. Artıq tarixdə üçüncü dəfə idi ki, ABŞ dünya qaydasını öz dəyərlərinə əsaslanaraq qurmağa çalışırdı. İlkin cəhdlər iki dünya müharibəsindən sonra edilmişdir. Hətta Amerika alimi F.Fukuyamanın "Tarixin sonu" adlı kitabı işıq üzü görmüş və bu kitabda müəllif qeyd edirdi ki, liberal demokratiya nəhayət qalib gəldi, bəşəriyyətin tarixi "soyuq" qarşıdurmanın sona çatması ilə başa çatdı və dünyanın qalan hissəsinin liberallaşması yalnız zaman məsələsi olaraq qalır [9, 446].

ABŞ-nin avropalı tərəfdaşlarının gələcəyi də bu cür nikbin görünürdü. Varşava müqaviləsi təşkilatının üzv-dövlətləri hesabına genişlənən Avropa İttifaqı vahid valyutaya və ümumi dəyərlərə malik unitar dövləti xatırladırdı. Bu cür birlik səviyyəsini Avropa Müqəddəs Roma imperiyası dövründən bilmirdi. Lakin Avro-Atlantika blokunun qələbəsindən bir neçə il sonra baş verən proseslər göstərdi ki, mövcud beynəlxalq münasibətlər sistemi keçid xarakteri daşıyır və gələcəyin dünya qaydasının strukturu sirr olaraq qalır.

Yeni dünya düzəni, onun tarixi və perspektivləri amerikalı diplomat və alim H.Kissincerin araşdırmalarında mərkəzi mövzu olaraq qalır. Onun bu araşdırmalarını beynəlxalq münasibətlər tarixinin tədqiqatı və onun gələcəyinin proqnozlaşdırılması kimi adlandırmaq daha məqsədə uyğundur. Tarix sahəsində təhsili olmamasına baxmayaraq, özünü tarixçi adlandıran H.Kissincer öz ölkəsinin xarici siyasətinə ciddi təsir göstərmiş Amerika mədəniyyətində ilk belə tarixçi deyildi. Lakin T.Ruzvelt və V.Vilsondan fərqli olaraq H.Kissincer tarixə fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən baxırdı. O, sistemli və ardıcıl olaraq belə bir sualı araşdırırdı – tarixin, ümumiyyətlə, məqsədi varmı? Xarici siyasət idarəsinə rəhbərlik etməsi və xarici siyasət sahəsində praktiki addımlar onun üçün akademik karyerasının davamı və universitet illərində işləyib hazırladığı konseptual baxışlarının reallaşması idi.

Amerika və dünya tarixşünaslığında H.Kissincerə çox əsərlər həsr olunub. Əsasən alimlər tərəfindən ABŞ prezidentləri R.Nikson və C.Ford administrasiyaları dövründə H.Kissincerin diplomatik təşəbbüsləri nəzərdən keçirilir. Diplomatın uğurlu fəaliyyəti müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif cür qiymətləndirlir. Xüsusilə S.Herş, K.Hitçens və V.Şoukros [11, 702; 12,893; 20,542]. H.Kissincerin fəaliyyətini çox mənfi qiymətləndirmişlər. Bu alimlər onu çoxsaylı səhvlər etməkdə, qeyri-peşakarlıqda və hətta bəşəriyyətə qarşı cinayətlərdə ittiham edirdilər. C.Hanhimaki [10,554] və V.Ayzekson [13,893] kimi bioqrafların mövqeyi daha təmkinli idi, lakin onlar da H.Kissinceri R.Niksonun administrasiyasında fəaliyyəti zamanı bir sıra səhv qərarları qəbul etməkdə ittiham edirdilər. Eyni zamanda A.Şlezinger [7,688] və H.Starr [21,206] kimi görkəmli Amerika tarixçiləri H.Kissincerin şübhəsiz diplomatik istedadını qeyd edirdilər, onun natamam geosiyasi strategiyasını obyektiv səbəblərlə, xüsusilə R.Niksonun istefası ilə izah edirdilər.

H.Kissincer xarici siyasətə yanaşmalarında mühafizəkarlığı və hətta kontinental realizminə görə hər zaman tənqidə məruz qalırdı. Əksər alimlər onu realizm nəzəriyyəsinin baniləri C.Kennan və H.Morgentaunun ardıcılı hesab edirdi [14, 689; 19,618]. B. Mazliş H.Kissincerin mühafizəkarlığını və sabitlik arzusunu nasist Almaniyasında aldığı psixoloji travmalar ilə izah edirdi [18, 330]. Misal üçün, H.Kissincerin hazırda son bioqraflarından olan N.Ferqüsson onu idealist hesab edirdi [8, 137].N.Ferqüsson diplomatı Odissey kimi çoxtərəfli adlandıran H.Morgentau ilə həmrəy idi [8, 141]. Həqiqətən də, dövrümüzün görkəmli diplomatlarından hesab edilən H.Kissincer yazırdı ki, əsl realizm durğunluğa gətirib çıxarır, idealizm isə sonda məyusluqla nəticələnən səlib yürüşlərinə səbəb olur. Buna görə də ABŞ-nin siyasətçiləri müxtəlif konseptual cərəyanları seçməməli, birləşdirməlidir [3, 352].

H.Kissincerin diplomatik və xarici siyasət fəaliyyəti ilə bağlı çoxlu sayda əsərlərə baxmayaraq, H. Kissincerin akademik və praktiki fəaliyyətini nəzərə alaraq onun gələcəyin dünya qaydası ilə bağlı baxışlarını təhlil edən kompleks araşdırmalar çox azdır.

İdeal dünya qaydası – qüvvələr balansı. Məqalənin məqsədi sabit dünya qaydasının qurulması probleminə H.Kissincerin baxışlarının davamlılığını və ardıcıllığını göstərməkdir. İdeal dünya qaydası ilə bağlı fikirləri H.Kissincerin "Bərpa olunan sülh" [17,357] adlı doktorluq işində öz əksini tapıb. Məhz bu kitab uzun illər ərzində beynəlxalq münasibətlər sisteminin strukturu ilə bağlı H.Kissincerin konsepsiyasının anlaşılması üçün əsas əsərlərdən biri olub.

Bütün elmi və siyasi fəaliyyəti boyu o hesab edirdi ki, dünya qaydası və sivilizasiyanın dinc yanaşı yaşaması bir və ya bir neçə ölkənin hegemonluğu nəticəsində deyil, yalnız qüvvələr balansı sayəsində mümkündür. Onun fikrincə, beynəlxalq münasibətlər sisteminin işləməsi üçün iki açar olmalıdır: birincisi, bu sistemi sındırmaq cəhdini çətin edəcək tam tarazlıq olmalı, ikincisi, sistem onu yaradıcılarının nəzərində legitim olmalıdır [2, 512].

H.Kissincerin fikrincə, II Dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra Amerika idealizmi və qüvvələr balansına əsaslanan uzunmüddətli dünya qaydasını proqnozlaşdırmağın mümkün olduğu qısa müddət oldu [2, 510]. Lakin potensial yaradıcıların əks ideologiyaları səbəbindən bu uzun çəkə bilməzdi. Qərb dövlətlərinin günahı ucbatından baş verən iqtisadi problemlər, terrorizm, ekstremizm, nəticəsiz müharibələr liberal demokratiyanın üstünlüyünü sual altına qoydu. Dünyanın bir çox regionlarında bütün dünya problemlərində xüsusilə ABŞ-ni günahlandıran qloballaşdırma və Qərb iqtisadi qaydaların əleyhdarları hərəkatları mövcuddur.

Prezident R.Nikson administrasiyasında olarkən H.Kissincer Çini ABŞ və SSRİ arasındakı bipolyar qarşıdurmaya cəlb etdi. Beləliklə, bu ölkələrdən geosiyasi üçbucaq yaradılmış və ABŞ bu iki ölkəyə daha yaxın idi, nəinki onlar bir-birinə. Dünya qaydasının bu cür strukturunu alim XXI əsrdə ABŞ üçün də tətbiq edir, yəni bərabərlər arasında birinci dövlət rolu. Diplomatın fikrincə, ABŞ-nin başlıca müttəfiqi rolu Avropa İttifaqına məxsus olmalıdır. Avropasız ABŞ Avrasiya sahillərində bir adadır, məhz bu fikir amerikalılar üçün Avropada mövcudluğun vacibliyini qeyd edir [4, 316]. Buna görə də regiondakı sabitlik ABŞ-nin əsas strateji hədəfidir. Alimin fikrincə, Avropanın əsas problemləri separatizm və ya Brexit deyil, Aİ və NATO-nun ümumi inkişaf strategiyasının olmamasıdır. Əvvəllər Brexit-i tənqid edən H.Kissincer sonralar belə bir qənaətə gəldi ki, ABŞ ilə Böyük Britaniya arasında münasibətlər daha da güclənəcək və Amerikanın regionda mövcudluğu daha da artacaq [22,1].Alim Almaniyanı Aİ-nin lideri görür və hesab edirdi ki, Aİ-nin modernləşdirilməsi daxildən baş verməlidir, əksinə deyil. Diplomat qeyd edir ki, Aİ ideyasının uğursuzluğa uğraması onun üzvlərini geosiyasi vakuuma gətirəcək və ABŞ-ni Avrasiya materikindən kəsəcək, Avropanın özü isə Asiya və ya Yaxın Şərqin əlavəsinə çevriləcək. Buna görə də Avropa-ABŞ tərəfdaşlığı hər iki tərəf üçün sərfəlidir. Alim XX əsrin ikinci yarısında ABŞ-nin avropalı tərəfdaşları ilə münasibətdə siyasətini tənqid edir və onu hökmranlıq ilə laqeydlik arasında tərəddüd kimi səciyyələndirir. Buna səbəb deklarativ bərabərliyə baxmayaraq avropalıların arxalandığı ABŞ-nin hərbi qüdrəti idi. Avropalılar ABŞ-nin nüvə silahının "çətiri" altında olmaqda maraqlı idilər. Lakin alim hesab edirdi ki, "Soyuq müharibə" illərində özünü doğruldan onun sonunda özünü doğrultmaya bilər, ona görə də ABŞ Avropanın beynəlxalq siyasətdə daha fəal iştirakında maraqlıdır, lakin onlara qarşı onlar kimi güclü Avropanın formalaşmasında maraqlı deyil [3, 352].

H.Kissincer ABŞ və Aİ nümayəndələrinin, habelə Aİ və NATO-ya daxil olmayan, lakin bu qurumların təhlükəsizlik və beynəlxalq münasibətlərdə vahid siyasətini müəyyən edən Avropa dövlətlərinin daxil olduğu Atlantika qrupunu yaratmağı təklif edir. "Təsəvvür etdiyimiz formada demokratik sistem məsələsi məhz Şimali Atlantika dövlətlərinin "Soyuq müharibə" olmadığı bir şəraitdə münasibətləri üçün yeni təkan tapa bilib-bilməyəcəyindən asılıdır", - H.Kissincer yazırdı [3, 352]. Diplomat israr edir ki, NATO vahid Atlantika tərəfdaşlığı qurumu kimi qalmamalıdır və yalnız hərbi əməkdaşlıq məsələləri ilə məhdudlaşmayan yeni institutların yaradılması lazımdır. Nümunə olaraq H.Kissincer Transatlantik Azad Ticarət Zonası (TAFTA) təşkilatının adını çəkir və hesab edir ki, islahatların aparılması nəticəsində Rusiya da bu təşkilatın üzvü ola bilər [3,352]. H.Kissincer öz əsərlərində Rusiyaya əhəmiyyətli diqqət yetirir və bu ölkəylə münasibətdə iki prioritetə əməl etməyi tövsiyə edir. Birincisi, Rusiyaya xüsusilə təhlükəsizliyi ilə bağlı çoxtərəfli qərarların qəbulunda iştirakını hiss etdirmək lazımdır. Lakin eyni

zamanda ABŞ və müttəfiqləri daima xatırlatmalıdırlar ki, "Soyuq müharibə"nin qurtarmasına baxmayaraq, qüvvələr balansının saxlanması problemi ABŞ üçün prioritet olaraq qalmaqdadır. ABŞ Rusiyanın İranın nüvə proqramını dəstəkləməsi və dünyanın müxtəlif ölkələrində, xüsusilə İraqda Amerika xarici siyasətinə sistematik hücumları ilə barışmamalıdır. Ümumiyyətlə, ABŞ Rusiyanın qanuni maraqlarına hörmət etməlidir, lakin Rusiya qonşu dövlətlərin maraqlarına hörmət etdiyi təqdirdə, sabit dünya qaydasının bir hissəsi olacaqdır. H.Kissincer qeyd edir ki, Rusiyada kapitalist və demokratik ənənələr yoxdur, xristian Reformasiyası, İntibah dövrü və Böyük coğrafi kəşflər kimi hadisələr olmayıb, ona görə də dünyagörüşündə inqilab çox da asan baş verməyəcək. Ümumiyyətlə, o, Rusiyanı antaqonist deyil, nəzəri müttəfiq hesab edir və qeyd edir ki, xarici siyasəti avantüralara baş vurmasa, onun köməyilə dünya qaydasını təmin etmək mümkündür [1, 848].

Asiyada qüvvələr balansının qurulması alim üçün çox çətin məsələdir. "Asiya dünyanın iri ehtiyatlara malik və daha çox əhalisi olan bir hissəsidir. ABŞ-nin bu regionda mövcudluğu məcburidir", - H.Kissincer yazırdı [3, 352]. Tərkibi nisbətən monoetnik olan Avropadan fərqli olaraq, Asiyanın əsas ölkələri (Çin, Hindistan, İndoneziya) polietnik olub, daha böyük sahəyə malikdirlər. Ona görə də bu regionda tarazlığın qurulması Qərbdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Fəlakətli dünya müharibələri və ayrı-ayrı Avropa ölkələrinin qlobal təhlükə ilə üz-üzə kifayət qədər potensiala malik olmaması ona gətirib çıxardı ki, "Avropa konserti"nə bənzər qüvvələr balansı Avropada əhəmiyyətini itirdi. Avropa dövlətləri bir-birini artıq təhlükəsizliyin potensial mənbəyi kimi hesab etmir və ABŞ ilə vahid cəbhədə çıxış etməyə hazırdırlar. Avropadan fərqli olaraq, Asiya ölkələrinin geosiyasi təhdidlər barədə anlayışları fərqlidir və bu anlayışın özü Avropadakından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Onların bir qismi Çindən, bir qismi – Rusiyadan çəkinir, Hindistan və Pakistan isə bir-birindən çəkinir. Bundan başqa, böyük insan potensialı sayəsində ölkələrin regionda rolu daim dəyişə bilər. Buna görə də Asiyada potensial ittifaqların qurulması çətin məsələdir, təhlükəsizlik sistemi isə Avropa təhlükəsizlik sistemindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Alim xatırladır ki, NATO qoşunlarının ümumi komandanlığı və Avropada hərbi nümayəndələrin daimi şurası ABŞ-nin hərbi öhdəliklərini və alyans daxilində tərəfdaşlıq münasibətlərini vurğulayır. Lakin Yaponiya ilə qarşılıqlı təhlükəsizlik barədə müqavilədə hər hansı formal mexanizmlər nəzərdə tutulmayıb və təhlükəsizlik strategiyası kimi deyil, ABŞ tərəfindən birtərəfli zəmanət kimi görsənir. Yalnız Cənubi Koreyada ABŞ Avropada oynadığı rola bənzər rol oynayır, mədəni cəhətdən yaxın Avstraliya ilə sıx əlaqələr Asiya periferiyasında ABŞ-nin mövcudluğunun mürəkkəb zəncirini bağlayır. Alim ehtiyat edir ki, əgər Asiya ölkələri daxili inamsızlıq hissinin öhdəsindən gəlib, azad ticarət zonasını qura bilsələr, bu, ABŞ üçün ciddi çağırış ola bilər. Aİ-yə bənzər Asiya iqtisadi bloku amerikalılar üçün düşmənə çevrilə bilər [3,352].

Gələcəyin dünya qaydası. H.Kissincer gələcəyin dünya qaydasının formalaşmasında elmi-texniki tərəqqinin roluna ayrıca diqqət yetirir. Bu, ilk növbədə nüvə silahıdır. O vurğulayır ki, "soyuq müharibə" illərində yaranan və nisbətən sabit olan vəziyyəti XXI əsrin əvvəllərində az proqnozlaşdırılan olub. Apokaliptik qərarlar qəbul etmək qabiliyyətini nümayiş etdirən nüvə ölkələri düşmən üzərində üstünlüyünü təmin edəcəklər. H.Kissincer bu cür apokaliptik qərarlar qəbul etmək qabiliyyətinə malik olan İranla Şimali Koreyanın nüvə silahına malik olmalarının yolverilməz olduğunu vurğulayır [2,512].

ABŞ və Rusiyadan başqa hər hansı bir ölkənin hücum nüvə potensialına malik olması qüvvələr balansını ciddi şəkildə poza bilər. Çin və Hindistan yaxın illərdə buna nail ola bilər. Nüvə silahı məsələsində H.Kissincer mütəxəssis sayılır. 1957-ci ildə onun "Nüvə silahı və xarici siyasət" [5,512] adlı kitabı nəşr olunmuşdu və bu kitabda H.Kissincer lokal nüvə zərbələrinin köməyilə müharibədə necə qələbə əldə etməyin mümkünlüyünü izah edirdi [5, 512]. O dövrdən alimin düşüncələri dəyişmiş və H.Kissincer məqsədi 2030-cu ilə qədər bütün nüvə silahının ləğv edilməsi olan "Qlobal sıfır" adlı vətəndaş cəmiyyətinin banilərindən biri idi. Lakin buna baxmayaraq, H.Kissincer təkid edir ki, nüvə silahından istifadənin qeyri-mümkünlüyü barədə danışıqların aparılmasından asılı olmayaraq, ABŞ nüvə texnologiyaları sahəsində liderlik etmək məcburiyyətindədir [2,512].

Alim kibertəhlükəsizliyi başqa elmi-texniki çağırış kimi hesab edir [2,512].Nüvə silahından istifadənin səbəb ola biləcəyi fəlakətli nəticələrə baxmayaraq, onun nəticələrini təhlil etmək imkanı vardır. Eyni zamanda İnternet tamamilə başqa perspektivlər açır. Diplomat E.Makronun və H.Klintonun rəsmi serverlərinin haker hücumlarına məruzqalmasını

və bu siyasətçilərin iştirakıyla seçkilərin nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərməsini nümunə olaraq göstərir. H.Kissincer viruslar barədə də qeyd edir. Misal üçün, İsrail hökuməti tərəfindən dəstəklənən kiberhücum nəticəsində "Stuxnet" virusu İranın nüvə proqramının dayanmasına səbəb oldu, bu virusun vurduğu ziyan isə nüvə zərbəsinə bərabər idi. "Rus bot"u kimi tanınan başqa bir virus Estoniyanı bir neçə gün elektrik enerjisiz qoydu. Alim vurğulayır ki, bu gün smartfonlu insan əvvəllər əksər xüsusi xidmət orqanları üçün əlçatmaz olan informasiya və analitik gücə malikdir və bu güc sürətlə artmaqdadır. Bununla bağlı davranış strategiyasının və təsəvvürün olmaması qaydaya deyil, dünya xaosuna səbəb ola bilər. Süni intellekt məsələsinə H.Kissincer AlphaGo alqoritminin "qo" üzrə dünya çempionu Li Sedol üzərində qələbəsinə həsr olunan "How the Enlightenment Ends" ("Maarifləndirmə necə bitir") adlı məqaləsində toxunur [15, 14]. Alim hələ "Çin haqqında" [4,635] kitabında qeyd edirdi ki, "qo" süni intellekt üçün klassik şahmatdan daha çətindir, çünki intuisiyadan başqa yaradıcı və strateji düşüncədən istifadə etmək tələb olunur [4, 635]. Buna görə də H.Kissincer bu cür məsələlər haqqında düşünürdü – bu cür gücdən gələcəkdə kim istifadə edə bilər, bu, qlobal qüvvələr balansında necə əks olunacaq, ən son yeniliklərdən müəyyən ərazinin müdafiəsinə can atmayan və qanunilik prinsiplərinə məhəl qoymayan qeyri-dövlət təşkilatlar tərəfindən istifadə edildiyi təqdirdə milli dövlətlər arasında tarazlığı necə bərpa etməli.

Öz növbəsində son illərin ən məşhur tarixçilərindən olan N.Y.Harari hesab edir ki, məhz qabaqcıl texnologiyaların köməyilə dövlətlər "rəqəmsal diktatura" quracaqlar və onun əsasında öz vətəndaşları üzərində total nəzarət dayanacaq [6, 382]. N.Y.Harari həmçinin qeyd edir ki, epidemiyalar bəşəriyyətin tarixində qaldılar [6, 382], lakin COVID-19 bunun əksini sübut etdi. H.Kissincer israr edir ki, epidemiyalar təkrarlanacaq və dünya onlara qarşı müqavimət göstərmək üçün birləşmək məcburiyyətindədir. Alim hesab edir ki, kimyəvi və bakterioloji silahı yaratmaq imkanı dünya qaydası üçün həmişəlik xəbərdarlıq olacaq. O, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici yardım olmadan baş verəcək mütləq xaosa yol verməmək üçün iqtisadi cəhətdən güclü dövlətlər daha zəif dövlətlərə Marşal planına bənzər plana uyğun yardım göstərməyə çağırır [16, 5]. Hazırda hökumət elitaları və sıravi vətəndaşlar arasında belə bir fikir mövcuddur ki, Çin COVID-19 infeksiyasının yayılmasına görə günahkardır və ziyandan əziyyət çəkmiş ölkələrə və qeyri-hökumət təşkilatlarına təzminat ödəməlidir. Lakin alim hesab edir ki, məhz birləşmiş beynəlxalq ictimaiyyətin səyləri epidemiya ilə mübarizədə, habelə XXI əsrdə sabit beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaradılmasında müsbət nəticəni təmin edəcəkdir [16, 6].

Amerika xarici siyasətinin missioner və təcrid-olunma kimi iki yanaşmasını təhlil edən H.Kissincer qeyd edir ki, ABŞ dünyadan təcrid oluna bilməyəcək, həmçinin uzun müddət hökmranlıq da edə bilməyəcək. Amerikalılar öz dəyərlərini qəbul etdirməyə deyil, təsis etməyə başlayacaqlar. Buna görə də alim Amerikaya öz missiyasını mərhələli reallaşdırmağı təklif edir və hər mərhələ Amerika dəyərləri ilə xarici siyasət tələblərinin simbiozundan ibarət olacaq. ABŞ anlamalıdır ki, dünyada qüvvələrin yenidən qruplaşması nəticəsində yeni yaradılan koalisiya onu həm hərbi, həm də iqtisadi cəhətdən üstələyə bilər. Bu, amerikalılar, xüsusilə də yüzilliklər ərzində dünya qaydasını formalaşdıran və onu bütün dünyaya qəbul etdirən avropalılar üçün ciddi çağırış olacaq. Buna görə də yenidən qurulmaq və yeni reallıqlara hazırlaşmaq Qərb diplomatiyası üçün çağırış olacaq.

"Dünya qaydası" adlı əsərində alim ehtimal edir ki, yeni beynəlxalq münasibətlər sistemi XXI əsr boyu formalaşacaqdır. Dünya çoxqütblü olacaq, ABŞ isə əvvəlki hegemonluğunu itirəcək, lakin Çin, Hindistan, Aİ kimi regional liderlər ilə, transformasiya nəticəsində və bir çox faktorların uyğun gəlməsi təqdirdə Rusiya və Braziliya ilə bərabər aparıcı aktor olaraq qalacaq. H.Kissincer qeyd edir ki, dünya Vestfaliya sistemində iştirakçı-dövlətlər funksiyası yerinə yetirəcək regional blokların yaradılması istiqamətində hərəkət edir. Mümkün ssenarilərdən biri onun fikrincə, siyasi arenada aparıcı aktorların sayının minimuma endirilməsi olacaqdır ki, bu da barışmaz dövlət qruplarının bir-birini tamamilə məğlub etməyə çalışdığı XX əsrin əvvəllərindəki ritorika və təcrübənin qayıdışına gətirib çıxaracaq [2, 512].

Nəticə

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, H.Kissincer universitet illərində tərtib etdiyi dünya qaydasının qurulması ideyalarına və nəzəriyyəsinə sadiq idi. Diplomat hesab edirdi ki, möhkəm sistem ayrı-ayrı ölkələrin və ya koalisiyaların diqtəsi altında deyil, yalnız qüvvələr

balansına əsaslanmaqla qurula bilər. Bu sistemin bütün "quruculları" I Dünya müharibəsindən sonra baş verdiyi kimi nəyinsə hesabına öz maraqlarını təmin etməməli, müəyyən maraqlarını qurban verməlidirlər. Alim hesab edir ki, XXI əsrin yeni dünya qaydası qüvvələr balansının hər hansı vahid konsepsiyasına əsaslanmayacaq, müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən bir çox ölkələrin iştirakıyla qurulacaqdır. Eyni zamanda alim israr edir ki, ABŞ məhz H.Kissincer tərəfindən yaradılmış "geosiyasi üçbucaq" dövründə olduğu kimi gələcək qüvvələr balansında başlıca dövlət olmaq üçün praktiki addımlar atmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Kissinger, H. A. Diplomacy. New York, 1994. — s. 848 .

2. Kissinger, H. A. World Order. New York, 2015. — s. 512 .

3. Kissinger, H. A. Does America Need a Foreign Policy? : Toward a Diplomacy for the 21st Century. New York, 2002. — s. 352.

4. Kissinger, H. A. On China. New York, 2014. — s. 635.

5. Kissinger, H. A. Nuclear Weapons & Foreign Policy. New York, 1959. — s.512.

6. Harari Y.N. 21 Lessons for the 21st Century. New York, 2018. — s.382 .

7. Schlesinger Jr., Arthur M. The Cycles of American History. New York, 1992. — s. 688.

8. Ferguson, N. Meaning of Kissinger / N. Ferguson // Foreign Affairs. — 2015. — Vol. 94, N 5. — s. 134—147.

9. Fukuyama, F. The End of History and the Last Man / F. Fukuyama. — Toronto: Maxwell Macmillan, 1992. — s.446.

10. Hanhimaki, J. The flawed architect: Henry Kissinger and American foreign policy / J. Hanhimaki. — Oxford: Oxford University Press, 2004. — s. 554.

11. Hersh, S. The Price of Power: Kissinger in the Nixon White House / S. Hersh. — N. Y.: Summit Books, 1983. — s. 702.

12. Hitchens, Ch. The Trial of Henry Kissinger / Ch. Hitchens. — N. Y.: Simon Schuster, 2001. — s.893.

13. Isaacson, W. Kissinger H. A.: Biography / W. Isaacson. — N. Y.: Simon Schuster, 1992. — s.893.

14. Kennan, G. The Kennan Diaries / G. Kennan. — N. Y.: Norton Company, 2014. —s. 689.

15. Kissinger, H. A. How the Enlightenment Ends / H. A. Kissinger // The Atlantic. — 01.06.2018. — s. 12—16.

16. Kissinger, H. A. The Coronavirus Pandemic Will Forever Alter the World Order / H. A. Kissinger // The Wall Street Journal. — 05.04.2020. — s. 4—7.

17. Kissinger, H. A. World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812—1822 / H. A. Kissinger. — Boston: Mifflin, 1957. — s.357.

18. Mazlish, B. Kissinger. The European Mind in American Policy / B. Mazlish. — N. Y.: Basic Books, 1976. — s.330.

19. Morgenthau, H. Politics among nations / H. Morgenthau.— N. Y.: Random House, 1973. — s.618.

20. Shawcross, W. Sideshow: Kissinger, Nixon and the Destruction of Cambodia / W. Shawcross. — Lanham: Cooper Square Press, 2002. — s.542.

21. Starr, H. Henry Kissinger: Perceptions of International Politics / H. Starr. — Lexington: The University Press of Kentucky, 1984. — s. 206 .

22. Wintour, P. Henry Kissinger says Brexit will bring Britain closer to the US / P. Wintour [Electronic resource] // The Guardian. — 27.06.2017. — Mode of access: <https://www.theguardian.com/politics/2017/jun/27/henry-kissinger-says-brexit-will-bring-britain-closer-to-the-us>. — Date of access: 20.03.2020.

On the prospects of world order in the 21st century

SUMMARY

The article examines the views of the outstanding American scientist and diplomat Henry Alfred Kissinger on the formation of the system of international relations in the 21st century. G. Kissinger believed that the new world order that emerged after the Cold War is transitional, and we are on the threshold of the formation of a new world order that is more suitable for the entire world community than the current one. Despite the emergence of a multipolar world, the scientist singles out the United States as a balancing factor and a "more equal" state than others. At the same time, G. Kissinger believed that due to the mistakes of American diplomacy, the United States would be forced out of many important regions of the world, perhaps becoming an island on the shores of Eurasia.

Keywords: *geopolitics, Henry Kissinger, world order, US strategy.*

О перспективах мирового порядка в XXI веке

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются взгляды выдающегося американского учёного и дипломата Генри Альфреда Киссинджера на формирование системы международных отношений в XXI веке. Г.Киссинджер считал, что новый мировой порядок, сложившийся после «холодной войны», является переходным, и мы находимся на пороге формирования нового мирового порядка, более подходящего для всего мирового сообщества, чем нынешний. Несмотря на появление многополярного мира, учёный выделяет США как балансирующий фактор и «более равноправное» государство, чем другие. В то же время Г.Киссинджер считал, что из-за ошибок американской дипломатии США будут вытеснены из многих важных регионов мира, возможно, они станут островом на берегу Евразии.

Ключевые слова: *геополитика, Генри Киссинджер, мировой порядок, стратегия США.*

XÜLASƏ

Məqalədə görkəmli Amerika alimi və diplomatı Henri Alfred Kissincerin XXI əsrdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması ilə bağlı fikirləri nəzərdən keçirilir. H.Kissincer hesab edirdi ki, “Soyuq müharibə”dən sonra formalaşan yeni dünya qaydası keçid xarakteri daşıyır və biz bütün dünya birliyinə indikindən daha münasib, yeni dünya qaydasının formalaşması ərəfəsindəyik. Çoxqütblü dünyanın yaranmasına baxmayaraq, alim ABŞ-ni tarazlayan faktor və başqalarından “daha bərabər” dövlət olaraq fərqləndirir. Eyni zamanda H.Kissincer hesab edirdi ki, Amerika diplomatiyasının səhvləri ucbatından ABŞ dünyanın bir çox mühüm regionlarından sıxışdırılıb çıxarılacaq, bəlkə də Avrasiya sahillərində bir adaya çevriləcək.

Açar sözlər: *geosiyasət, Henri Kissincer, dünya qaydası,ABŞ strategiyası.*

UOT 32
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.211

DİASPOR TƏSİSATI VƏ ONUN TƏSNİFATI

PƏRVANƏ MƏMMƏDOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
"Sosial fənlər" kafedrasının dissertantı

E-mail: parvana.mammadova@gdu.edu.az
mammedovaparvane@gmail.com
ORCİD İD: : 0000-0003-0330-3683

Giriş

Diaspor termini qədim dövrlərə aid bir məvhum olaraq Qərb sosial elmlər ədəbiyyatında geniş əhatə olunmuşdur. Diaspor konsepsiyası xüsusilə, bir vətəndən məcburi şəkildə ayrılaraq dünyanın müxtəlif yerlərinə köç edən məcburi köçkün qrupları nəzərdə tutur.

Diaspor anlayışı tarix boyunca mənaca genişlənərək bu günə qədər gəlib çıxmışdır. Bu anlayışın mənşəyinə dərindən baxıldıqda, bu terminin yunan dilindən gəldiyi məlum olur. Türk Dil Dərnəyinin lüğətinə görə, diaspor termini fransız dilindən türk dilinə "hər hansı bir millətin və ya imanın üzvlərinin vətəndən kənarda azlıq kimi yaşadığı yer və vətəndən ayrı düşən hər hansı bir xalqın nümayəndəsi" kimi tərcümə edilir.

Mənbələrə nəzər saldıqda aydın olur ki, "diaspor" termini həm yəhudilərin Fələstindən kənarda yaşadıqları yerləri, həm də antik dövrdə yunanlar tərəfindən Kiçik Asiya və Aralıq dənizi koloniyalarını ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdur.

Fəaliyyət dairəsindən, məşğuliyyətindən və dini etiqadından asılı olmayaraq hər hansı bir etnosa aid adamların müəyyən zaman kəsiyində öz tarixi vətənlərindən kənarda məskunlaşmaları və ictimai fəaliyyəti bilavasitə diasporun formalaşması ilə nəticələnir.

Azərbaycanda "diaspor" anlayışı ilə bağlı ilkin baxışlar indi formalaşsa da, həmvətənlərimizin dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlama prosesi bir neçə əsr əvvəl başlamışdı. Müxtəlif ölkə və regionlarda məşkunlaşmış azərbaycanlıların mütəşəkkil diaspor kimi formalaşması və lobbi quruculuğu Azərbaycan Respublikasının başlıca istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan diaspor siyasətinin əsasında milli diaspor potensialının dünya miqyasında səfərbər edilərək vahid məqsədə - dövlətçiliyin məhkəmləndirilməsi və inkişafına yönəldilməsi dayanır.

Diaspor təsisatının yaranması. Son illərdə diaspor anlayışı qaçqınlar, immiqrantlar, qonaq işçilər, əcnəbilər, sığınacaq axtaranlar, etnik və mədəni əhali kimi müxtəlif qrupları əhatə edir. "Diaspora" termini kökü yunanca "speiro" sözü və "dia" sözönündən olub, ilkin olaraq yəhudi əhalisinə və ya dağılmanın travmatik tarixi, vətən haqqında miflər və xatirələr, ev sahibi ölkəsində özgəninkiləşdirmə, sonda geri qayıtma arzusu olan - hansı ki vətəndən qeyri-müəyyən, esxatoloji və ya utopik – davamlı dəstək ala bilər və kollektiv kimliyə istinad edilir. Britaniya ensiklopediyasına əsasən, bu ad yəhudilərin səpələndiyi ölkələrə (Fələstindən başqa), ikinci yerdə isə həmin ölkələrdə yaşayan yəhudilərə verilib. Hərfi mənada bu, "dispersion"a işarə edir və həmişə dağınıq xalqla əlaqəli olub insanlar [12,s.12].

"Diaspor" anlayışı daha geniş məna daşıyaraq sosial, mədəni, iqtisadi və siyasi sahələri də əhatə edir. M.V.Kuybışev, V.A.Kolosov, T.A.Qalkina öz tədqiqatlarında "diaspor" terminini aşağıdakı məfhumlarla bağlı şəkildə izah edirlər:

- mühacirət - insanların könüllü olaraq bir ölkədən başqa bir ölkəyə miqrasiya etməsi və ya məcburən köçürülməsi;
- koloniya - bir dövlətin vətəndaşlarının digər ölkələrdə yaşaması;
- icma - xüsusi mənada təbii və qan qohumluğu əlaqələri əsasında yaradılmış sosial təsisatın ilkin forması;
- dövlət sərhədləri ilə iki hissəyə bölünmüş xalq;
- dövlət quruluşuna malik olmayan xalq;
- səpələnmə halında yaşayaraq, qarşılarında dövlət qurmaq məqsədlərini qoymayan xalq (qaraçılar);
- tarixi vətənləri ilə tamamilə əlaqələrini itirən xalq və ya etnik qrup.

Araşdırmalar sübut edir ki, diasporun yaranması və formalaşması üçün mütləq etnik qrupun və xalqın tarixi vətənlərinin olması vacib şərtlərdən biridir [3, s. 38].

Diasporun formalaşma və mövcud olma tarixi öz başlanğıcını məhz mühacirət hallarının kütləvi xarakter almasından götürür. Bu da öz növbəsində diasporun istər-istəməz yaranıb ortaya çıxmasını zəruri və qaçılmaz edir. Özü də bu zaman xaricdə olanların, mühacirət edənlərin məhz diaspor şəklində fəaliyyət göstərib-göstərməməsinin heç bir prinsipial əhəmiyyəti olmur və mövcud vəziyyətin də-

yişməsinə ehtiyac duyulmur. Bu halda ki, onlar öz ölkələrindən mühacirət ediblər, yəni səpələniblər, dağılıblar, deməli, öz-özlüyündə aydındır ki, onlar məhz diasporun nümayəndələridir [4, s. 11].

Diasporalar öz mövqelərinə görə xüsusi yer tutur. İki fərqli ölkədə ikili kimlikləri onlara imkan verir ki, hər ikisini əlaqələndirsinlər və anlaya bilsinlər. Bu ikili xarakter "onlar gələcəyi görüb və ideyaları tərcümə edə bilərlər" kimi əhəmiyyətli bir üstünlük təmin edir. Nəhayət, Brinkerhoff iddia edir ki, kritik üstünlük onların qlobal siyasi böhranlara cavab vermələridir, belə ki, onlar ikili kimlikləri vasitəsilə daha çox hökumətləri səfərbər edə və məqsədli xalq diplomatiyası apara bilərlər. Özünəməxsus mövqelərinin tam potensialına nail olmaq üçün diasporların müxtəlif məqsədləri var. Bunlara mənşə ölkəsi ilə bağlı məsələlərdə yaşayış ölkəsinin dəstəklənməsi üçün lobbiçilik; iki ölkə arasında ticarətə yardım etmək və nəhayət, yaşayış ölkəsində yeni gələnlərə kömək etmək. Bu işlərlə məşğul olaraq diasporlar iki ölkə arasında möhkəm əlaqə yarada bilərlər [13].

Daha çox yəhudilər üçün istifadə olunan diaspor anlayışı tarixi prosesdə vətənlərini tərk edən bəzi digər icmalar üçün də istifadə edilmişdir. Bu icmaların başında afrikalılar və ermənilər durur. Hətta Afrikadan kənarda yaşayan afrikalılar üçün diaspor anlayışından istifadə etməzdən əvvəl afrikalılarla yəhudilər arasında intellektual münasibətlər və sosioloji paralellər qurulmuşdu. Lakin diaspora sözü afrikalılar üçün 1965-ci ilə qədər istifadə edilməmişdir. Mənşəyi tarixçilər tərəfindən eramızdan əvvəl 5-ci əsrə qədər götürülən erməni icması yəhudilərə ən çox bənzəyən icma kimi qəbul edilir [7, s. 44].

Diaspor anlayışına dair müxtəlif təsnifatlar. Diaspora ilə bağlı tədqiqatlar xeyli əvvəl başlasa da, Safran "Müasir cəmiyyətlərdə diasporlar: Vətən və qayıdış məfhumları" adlı məqaləsində bir cəmiyyətin diaspor adlandırılması üçün tələb olunan altı əsas xüsusiyyəti izah etmişdir. Bu xüsusiyyətlər hələ də diaspor anlayışı ilə bağlı müzakirələrdə əsas yer tutur: 1. Onların və ya onların törəmələrinin iki və ya daha çox bölgədə müəyyən mərkəzdən səpələnmələri; 2. Vətən haqqında ümumi yaddaş, görüntü və ya əfsanəyə malik olmaları; 3. Onlar hesab edirlər ki, ev sahibi cəmiyyət tərəfindən tam qəbul olunmurlar və böyük ölçüdə heç vaxt qəbul olunmayacaqlar və buna görə də özlərini yaşadıqları ölkədə yad və təcrid olunmuş hiss etmələri; 4. Gəldikləri vətəni öz orijinal və eyni zamanda ideal evi kimi qəbul etmək, eyni zamanda, şəraitdən asılı olaraq ya özləri, ya da sonrakı nəsillər üçün vətənə qayıtmaq istəmələri; 5. Onlar hesab edirlər ki, ana vətəni kollektiv şəkildə qorumalı və ya bərpa etməli, habelə ana vətəninin təhlükəsizliyi, inkişafı və tərəqqisi üçün çalışmaları; 6. Vətənlə əlaqələri davam etdirmək, onların etnik şüurunu və həmrəyliyini bu münasibətlər şəbəkəsi vasitəsilə müəyyən etmələri [8, s.16-17].

Fikrimizcə, diaspor anlayışının təsnifatı sistem-formalaşdırma xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi ilə başlamalıdır. Buraya aşağıdakılar daxildir: 1) etnik kimlik; 2) mədəni dəyərlərin ümumiliyi; 3) etnik-mədəni kimliyin qorunması arzusu ilə ifadə olunan sosio-mədəni antiteza; 4) ümumi tarixi mənşənin varlığı ideyası (ən çox arxetip formasında). Diasporların siyasi institutlar sistemində yerini müəyyən edən siyasi təhlilin nöqteyi-nəzərincə, başqa dövlətdə yaşayan diasporlar nəinki özünü aid olduğu xalqın bir hissəsi kimi tanımalı, eyni zamanda yaşayış yeri və tarixi vətən (və ya onun simvolu) dövləti ilə münasibətlərdə öz strategiyalarının həyata keçirmələri, etnik kimliyin qorunması və inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarının formalaşdırması vacibdir. Bir sözlə, etnik qrupdan fərqli olaraq diaspor həmişə institutlaşdırılır və nəinki etno-mədəni, eyni zamanda etnosiyasi məzmun daşıyır [11, s.18].

Q.Şeffer aşağıdakı diaspor növlərini fərqləndirir:

- "dərin tarixi köklərə malik" diasporlar (bura erməni, yəhudi və çinlilər daxildir);
- "yatmış" diasporlar (Avropa və Asiyada yaşayan amerikalılar və ABŞ-dakı skandinaviyalılar);
- "gənc" diasporlar (onlar yunanlar, polyaklar və türklər tərəfindən təşkil olunur);
- "formalaşmaqda olan", yəni formalaşmasının yalnız başlanğıc mərhələsində olmaq (onlar yenicə koreyalılar, filippinlilər, eləcə də keçmiş sovet respublikalarında yaşayan ruslar tərəfindən formalaşmağa başlayır);
- "evsizlər", yəni öz dövləti olmayanlar (bu kateqoriyaya kürdlər, fələstinlilər və romalıların diasporları daxildir);
- "etno-milli" ən geniş yayılmış diaspor növüdür. Onların xarakterik xüsusiyyəti – onlar "öz" dövlətlərinin gözəgörünməz varlığını hiss edirlər.
- "səpələnmiş" və kompakt şəkildə yaşayan diasporalar [10, s.13].

Məşhur tədqiqatçı Kohen Birləşmiş Ştatlarda yəhudi diasporuna bənzər 4 əsas diaspor olduğunu qeyd edir:

1. XIX əsrin ortalarında zəncilərin qul ticarət məqsədilə Amerika qitəsinə gətirilən Afrika diasporu;

2. 1848-1852-ci illərdə İngilis siyasəti nəticəsində irlandların ABŞ-a mühacirəti;

3. 1915-1916-cı illərdən sonra Amerikaya axını gücləndirən erməni diasporu;

4. 1948-ci ildə İsrail dövləti elan edildikdən sonra Amerikaya köçən ərəb diasporu [5, s. 21].

Qloballaşan dünyada Azərbaycan diasporu. Azərbaycanlıların xarici ölkələrə miqrasiyası prosesi və onların planetin müxtəlif bölgələrində icmalar şəklində məskunlaşması zəngin tarixə malikdir. Lakin XX əsrin sonunda milli diasporun siyasi-mədəni fenomen kimi formalaşması, təşkilatlanması bilavasitə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müdrik milli siyasəti ilə bağlıdır [1. s. 11].

Müstəqillik əldə etdiyi dövrdən bu günə qədər Azərbaycan dövlətinin diasporu xeyli inkişaf etmiş, müxtəlif ölkələrdə onun qurumları, cəmiyyətləri yaranmış və öz ətrafına dünyanın dörd bir yanına səpələnmiş azərbaycanlıları və Azərbaycan sevərləri cəm etmişdir. Təqribi sayı 50 milyon nəfər olan azərbaycanlıların 10 milyondan çoxu demək olar ki, dünyanın 5 qitəsində məskunlaşmışdır.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra dünya azərbaycanlılarının vahid təşkilatda birləşməsi istiqamətində cəhdlər edildi. 1997-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında Dünya Azərbaycanlıları Konqresi təsis olundu. İyul ayının 27-də ABŞ-nin Los-Anceles şəhərində keçirilən I qurultayda 600-ə yaxın nümayəndə iştirak etmişdi. Qurultayda Ermənistan-Azərbaycan, Qarabağ münaqişəsi, Cənubi Azərbaycanda yaşayan həmvətənlərimizin milli-mədəni hüquqlarının qorunması və s. məsələlər müzakirə edilmişdir. Dünya Azərbaycanlıları Konqresinin təsis olunması müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların vahid təşkilatda birləşdirilməsi istiqamətində ilk cəhd oldu. Doğrudur, bu təşkilatın təsisçiləri əsasən Cənubi Azərbaycandan köçmüş soydaşlarımız olmuşdur. Bununla belə, təşkilat dünyanın bütün ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların hüquq və azadlıqlarının qorunması, onların vahid məqsəd ətrafında birləşdirilməsini özünün ali məqsədləri elan etmişdi [6, s.19].

Xaricdə yaşayan azərbaycanlıların öz tarixi vətənləri olan Azəbaycan Respublikası ilə əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, eyni zamanda dünyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan azərbaycanlılar, onların cəmiyyət və birlikləri arasında əlaqələrin yaradılıb möhkəmləndirilməsi məqsədilə Dünya Azərbaycanlılarının qurultayları keçirilir. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 2001-ci ildə keçirilib. II qurultay Prezident İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən 2006-cı ildə, III qurultay 2011-ci ildə, IV qurultay 2016-cı ildə, V qurultay isə 2022-ci ilin aprelində keçirilib.

2001-ci ildə dünya azərbaycanlılarının Bakıda keçirilən ilk qurultayı bir daha sübut etdi ki, Heydər Əliyev müstəqil respublikamızı bütün dünyadakı azərbaycanlıların vətəni hesab edir və çalışır ki, ölkəmizdə və dünyanın 70-ə yaxın ölkəsində yaşayan 50 milyondan artıq soydaşımız müstəqil respublikamızı vətəndaşları olduqları ölkədə təmsil etməklə butün dəyərlərimizi, eyni zamanda problemlərimizi Yer kürəsinin hər yerinə çatdırsınlar [9,s.134].

"Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında" Qanuna uyğun olaraq xaricdəki azərbaycanlıların Azərbaycan Respublikasının ərazisində olarkən ölkə vətəndaşları ilə bərabər hüquqlardan istifadə etmələri ümummilli ideologiya ətrafında birləşməyə aparan vətənpərvərlik, Vətənə məhəbbət, öz torpağına bağlılıq, xalqın milli keçmişinə sahib olmaq və üzvi şəkildə inkişaf etmək hüquqlarını tanımaq kimi təsəvvürə gətirilir. Bu qanun Azərbaycan diasporunun inkişafına dövlət dəstəyinin artırılmasına yönəlmiş vahid strategiyanın işlənib hazırlanması kimi mühüm məsələnin həllinə hüquqi zəmin yaradan prinsipləri təsbit etmişdir [1, s.15-16].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin tapşırığına əsasən, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının rəhbərinin 24 nömrəli 16 mart 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə "Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayının 2022-ci ilin aprelin 21-25-də Şuşa şəhərində keçirilməsi ilə əlaqədar Tədbirlər Planı" təsdiq edilib. DİDK bununla əlaqədar ciddi hazırlıq işlərinə başlayıb. Qurultaya Hazırlıq üzrə Təşkilat Komitəsi yaradılıb, qurultay nümayəndələrinin siyahısı müəyyənləşdirilib. Tədbirdə iştirak etmək üçün 65 ölkədən 400-ə yaxın nümayəndə seçilib [2, s.153]. Prezident İlham Əliyev tədbirdə geniş nitq söyləyib, azad Qarabağda, azad Şuşada keçirilən qurultayın əhəmiyyətini vurğulayıb, IV qurultaydan ötən müddət ərzində Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinə qiymət verib və gələcək fəaliyyəti ilə bağlı tövsiyələrini çatdırıb [2, s.155].

Dünya Azərbaycanlılarının V qurultayı Vətən müharibəsindən sonra təşkil olunub və Zəfər qurultayı adını almışdır. Qurultayın qarşısına qoyulan əsas vəzifələrdən biri postmüharibə dövründə Qarabağın bərpası və yenidən qurulmasında Azərbaycan diasporunun gərgin səylə çalışması hesab olunur.

Dünya azərbaycanlılarının birliyini, həmrəyliyini daim diqqət mərkəzində saxlayan Ulu Öndər Heydər Əliyevdən sonra onun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu missiyanı uğurla davam etdirir. Heydər Əliyevin sədrlik etdiyi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 1991-ci ilin 16 dekabrında qəbul etdiyi qərarda 31 Dekabr dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü kimi elan edildi. 1994-cü ildən başlayaraq Heydər Əliyev ənənəvi olaraq həmin tarixdə müxtəlif ölkələrdə yaşayan soydaşlarımıza müraciətlər edir və onları təbrik edirdi. İlham Əliyev 2003-cü ilin prezident seçkilərində xalqın böyük etimadını qazanaraq dövlət başçısı seçildiyi andan etibarən diaspor məsələlərinə diqqətini artırmış, dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması, onların vahid ideya – Azərbaycançılıq ətrafında birləşdirilməsi siyasətini müvəffəqiyyətlə davam etdirmişdir.

Nəticə

Aparılan araşdırmalardan aydın oldu ki, bir çox dövlətlərin öz maraqlarını əsas tutaraq diaspordan istifadə etmələri məhz onun hərəkətdə olan qüvvə olması ilə bağlıdır. Dövlət və onun milli maraqları üçün diasporun, onun təsisatlarının əhəmiyyətini tarixi hadisələrin gedişi və bir çox dövlətlərin təcrübəsindən görmək mümkündür.

Diasporların tipologiyasına nəzər saldıqda görmək mümkündür ki, diasporalar dünyanın hər yerində metropol və ev sahibi dövlətlər arasında uzunmüddətli kommunikasiya kanalları yaratmaqla, konkret maddi dəyərlərlə yanaşı, emosional, mədəni, intellektual kapitalı da çoxalda bilir. Eyni zamanda, ən azı iki dövlətin həm sosial, həm də maliyyə investisiyalarının mənbəyi kimi diasporlar onlar arasında ikitərəfli münasibətlərdə birbaşa iştirak etməyə qadirdirlər.

Müasir Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirməsi və dövlət quruculuğunun əsas dayaqlarının gücləndirilməsi siyasətinə əsaslanaraq, mili birliyin təmin edilməsi və dünya azərbaycanlılarının vahid milli mənafe ətrafında birləşdirilməsi mexanizmlərinin işlənib hazırlanmasını mühüm tarixi vəzifə kimi irəli sürmüşdür

Bu gün Azərbaycan diasporu say-demoqrafik və ya kəmiyyət göstəriciləri baxımından böyük diaspora malikdir. Xalqımızın azsaylı erməni diasporu ilə mübarizədə hər zaman öndə olması üçün həyata keçirməli olduğu mühüm tədbirlərdən biri də güclü yəhudi, Çin və s. diasporlarla əlaqələr qurmaqdır. Azərbaycan diasporu çalışmalıdır ki, bundan sonra fəaliyyəti daha qabarıq şəkildə özünü büruzə versin. Ermənilər xaricdə bütün güclərini səfərbər edib dünyanın ictimai rəyini öz xeyirlərinə formalaşdırmaq üçün hər zaman hazır vəziyyətdədirlər. Düşünürəm ki, bunun qarşısını almaq üçün Azərbaycan diasporunun koordinasiya olunmuş şəkildə iş aparması, dünyanın müxtəlif ölkələrində eyni formatda, istiqamətdə hərəkət etməsi məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan diasporu: tarix və müasirlik. Bakı: "Turxan" NPB, 2016. - 384 s.

2. Azərbaycan Respublikasinin Diasporla İş Üzrə Dövlət Komitəsi 2022-ci ilin yekunlarına dair hesabat URL: https://diaspor.gov.az/az/document/hesabatlar-11

3. Babanlı Y.M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti və diaspor fəaliyyəti (1991-2011). Bakı:Elm və təhsil nəşriyyatı, -2016. s.328.

4. Əliyev Z. Beynəlxalq münasibətlərdə diasporların rolu. Bakı:Nurlan, - 2001. s.150.

5. Əliyev Z. Dünya diasporları (nəzəriyyə və təcrübə), Bakı: Qismət, 2005. s.352.

6. Həziyeva S. A. Dünya azərbaycanlilarinin həmrəyliyi yolunda diaspor təşkilatlari (xx əsrin sonu, xxi əsrin əvvəlləri). Dərs vəsaiti. Bakı:ADPU-nəşriyyatı, 2023. s.167.

7. Khasanov İ. "Rusya Federasyonu Dış Politikasında 'Rus Diasporası' Olgusu". Karadeniz Araştırmaları. XVII/65: 2020. s. 43-62.

8. Türk diasporasinda toplumsal hafiza ve diasporik kimlik yiğit cem eskicioğlu. URL: https://acikerisim.sakarya.edu.tr/bitstream/handle/20.500.12619/98643/T10010.pdf?sequence=1

9. Quliycva X. Heydar Əliyev siyasəti: milli dövlət, milli lider, vətəndaşlıq mənəviyyat. Bakı: Elm, 2019. s. 416.

10. Обидина Ю.С. Концептуализация понятия "Диаспора" в современных научных исследованиях. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualizatsiya-ponyatiya-diaspora-v-

sovremennyh-nauchnyh-issledovaniyah

11. Полоскова Т.В. Современные диаспоры. Внутриполитические и международные аспекты. Москва, Научная книга, 2002. с.284.

12. URL: https://www.researchgate.net/publication/ 242146886_From_vıctım_dıaspora_to_transborder_cıtızenshıp_diaspora_formation_and_transnational_relations_among_Kurds_in_France_and_Sweden

13. URL: https://www.e-ir.info/2021/09/05/my-big-fat-greek-diaspora-greek-american-diaspora-diplomacy/

Парвана Мамедова
Диссертант кафедры "Социальных наук" Гянджинского Государственного Университет / Гянджа / Азербайджан
e-mail: parvana.mammadova@gdu.edu.az
mammedovaparvane@gmail.com
ORCİD İD: : 0000-0003-0330-3683

ИНСТИТУТ ДИАСПОРЫ И ЕГО КЛАССИФИКАЦИЯ

Резюме

Диаспоры становятся чрезвычайно важным явлением в международной политике. Диаспоры, в отличие от других иммигрантских сообществ-национальных меньшинств, более устойчивы к ассимиляции и уделяют больше внимания сохранению национальной идентичности, культурных ценностей и других элементов.

Помимо сущности и классификации института диаспоры, в статье подчеркивается деятельность азербайджанской диаспоры по распространению сильного имиджа государства в международной сфере. С момента возвращения к власти Великого лидера Гейдара Алиева в направлении организации азербайджанцев мира была проделана важная работа. Президент Ильхам Алиев, пришедший к власти после Гейдара Алиев, в процессе усиления тенденций глобализации и быстрой интеграции между народами проводит более эффективную работу в сфере диаспоростроительства.

С целью исследования темы организации диаспоры и ее классификации была предпринята попытка определить роль диаспоры в глобализированном мире и возможность влияния на политические процессы путем анализа сущности и классификации диаспоры и использования статистических показателей отечественных и зарубежных научных исследований по теме и их результатов, результатов эмпирических исследований, проведенных с диаспорами, существовавшими в разных странах в разное время, и сделав теоретическое обобщение.

Основной полученный результат состоит в том, что исследования показывают, что диаспоры каждого государства, проживающие в разных странах мира, действуя целенаправленно, объединяясь вокруг уникальных национальных идей, сохраняя свои прогрессивные традиции, оказывают большую помощь своим странам, выступают сильным фактором в установлении взаимовыгодного сотрудничества между странами своего проживания и исторической родиной.

Ключевые слова: *понятие диаспоры, институт диаспоры, классификация диаспоры, азербайджанская диаспора.*

Parvana Mammadova
PhD student of the Department of "Social Sciences" Ganja State University/Azerbaijan/Ganja
e-mail: parvana.mammadova@gdu.edu.az
mammedovaparvane@gmail.com
ORCİD İD: : 0000-0003-0330-3683

DIASPORA INSTITUTION AND ITS CLASSIFICATION

Summary

Diasporas are becoming an extremely important phenomenon in international politics. Diasporas, unlike other immigrant communities-national minorities, are more resistant to assimilation and pay more attention to the preservation of national identity, cultural values and other elements.

In addition to the essence and classification of the diaspora institution, the article emphasizes the activity of the Azerbaijani diaspora in spreading the strong image of the state in the international sphere. In the direction of the organization of world Azerbaijanis, important work has been done since the return to power of Great Leader Heydar Aliyev. President Ilham Aliyev, who came to power after Heydar Aliyev, is doing more effective work in the field of diaspora building in the process of strengthening the trends of globalization and rapid integration among nations.

In order to investigate the topic of diaspora organization and its classification, it was tried to determine the role of diaspora in the globalized world and the possibility of influencing political processes by using the results of empirical research conducted with diasporas in different countries at different times, statistical indicators, analyzing the nature and classification of diaspora and making a theoretical generalization.

The main scientific innovation of the research is that, at a time when a worldly process such as globalization is taking place, the activity of diasporas has become more dynamic than in the past, and it has been tried to determine the important and irreplaceable influence on the system of international relations and relations going on in the world every day, and on the system of foreign relations of the state. At the same time, the last periods of the activity of the diaspora of the Azerbaijan state, which is becoming more active day by day and increasing its influence, have been highlighted.

The main result obtained is that the researches show that the diaspora of each state living in different countries of the world, acting purposefully, uniting around unique national ideas, preserving their progressive traditions, provide great help to their countries, and act as a strong factor in establishing mutually beneficial cooperation between the countries where they live and the historical homeland.

Keywords: *concept of diaspora, diaspora institution, diaspora classification, Azerbaijani diaspora.*

XÜLASƏ

Diasporalar beynəlxalq siyasətdə son dərəcə əhəmiyyətli bir fenomenə çevrilməkdədir. Diasporlar digər mühacir icmalar-milli azlıqlardan fərqli olaraq, assimilyasiyaya daha çox müqavimət göstərir və milli mənlik, mədəni dəyərlər və digər ünsürlərin qorunmasına daha çox diqqət yetirirlər.

Məqalədə diaspor təsisatının mahiyyəti və təsnifatı ilə yanaşı, Azərbaycan diasporunun dövlətin beynəlxalq sferada güclü imicinin yayılmasında göstərdiyi fəaliyyət vurğulanıbdır. Dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması istiqamətində Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı dövründən başlayaraq mühüm işlər görülmüşdür. Heydər Əliyedən sonra hakimiyyətə gələn Prezident İlham Əliyev dünyada gedən qloballaşma, xalqlar arasında sürətli inteqrasiya meyillərinin güclənməsi prosesində diaspor quruculuğu sahəsində daha effektiv işlər görməkdədir.

Diaspor təsisatı və onun təsnifatı mövzusunu araşdırmaq məqsədilə mövzuya dair yerli və xarici elmi tədqiqatlar və onların nəticələrindən, müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı vaxtlarda mövcud olan diasporlarla aparılan empirik tədqiqatın nəticələrindən, statistik göstəricilərdən istifadə etməklə, diasporun mahiyyətini və təsnifatını təhlil edib nəzəri ümumiləşdirmə aparılmaqla, diasporun qloballaşan dünyada rolu və siyasi proseslərə təsir imkanları müəyyən edilməyə çalışılmışdır.

Tədqiqatın əsas elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, hazırda qloballaşma kimi dünyəvi prosesin reallaşdığı bir vaxtda diasporların fəallığının tarixi keçmişdən fərqli olaraq daha dinamik xarakter alması və hər keçən gün dünyada gedən beynəlxalq əlaqələr və münasibətlər sisteminə, dövlətin xarici əlaqələr sisteminə mühüm, əvəzolunmaz təsiri müəyyən edilməyə çalışılmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan dövlətinin gündən-günə aktivləşən və təsir gücü artan diasporunun fəaliyyətinin son dövrləri işıqlandırılmışdır.

Əldə olunan əsas nəticə ondan ibarətdir ki, aparılan tədqiqatlar onu göstərir ki, hər bir dövlətin dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan, məqsədyönlü fəaliyyət göstərən, özünəməxsus milli ideyalar ətrafında birləşən, mütərəqqi adət-ənənələrini qoruyub saxlayan diasporu öz ölkələrinə böyük kömək göstərir, yaşadıqları ölkələrlə tarixi vətən arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qurulmasında güclü amil kimi çıxış edirlər.

Açar sözlər: *Diaspor anlayışı, diaspor təsisatı, diaspor təsnifatı, Azərbaycan diasporu.*

UOT 32
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.213

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ OPTİMALAŞDIRILMASI YOLLARI

XƏLİL YUSİFLİ
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı
E-mail: yusiflixalil1@gmail.com

Məlum olduğu kimi, hər bir ölkədə gənclərlə bağlı həyata keçirilmiş dövlət siyasətinin hansı səviyyədə olmasından asılı olaraq biz həmin cəmiyyət haqqında ümumi təsəvvürə sahib oluruq. Bu baxımdan məhz gənclər xüsusi sosial-demoqrafik qrup kimi ölkənin gələcək tərəqqisində mühüm rol oynayırlar. Gənclərin inkişafı isə dövlətin apardığı siyasətdən asılıdır. Bir çox ölkələrdə bu siyasət dövlət gənclər siyasəti adlanır. 2014-cü ilin aprelinə olan məlumata görə, 198 ölkədən 122-də (62%) gənclər siyasəti var. 37 ölkədə (19%) mövcud dövlət gənclər siyasətinə yenidən baxış həyata keçirilir və ya öz dövlət gənclər siyasətinin ideya layihəsi hazırlanır. Bu arada 31 dövlətin (təxminən 16%-də) öz gənclər siyasəti yoxdur [2;s.23].

Xarici ölkələrdə gənclər siyasəti XX əsrin 1950-ci illərinin sonu - 1960-cı illərin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdı. Onu beş mərhələyə bölə bilərik: 1. 20-ci əsrin 50-ci illəri. - "təbii paternalizm" dövrü. Dövlət və cəmiyyət mühafizəkar yanaşma nümayiş etdirir; gənc nəslin problemləri, əsasən, könüllülərin təşkil etdiyi xeyriyyə, sosial və dini xidmətlər vasitəsilə həll olunur.

2. 20-ci əsrin 60-cı illəri. - nəsillərarası qarşıdurmanı əks etdirən "Gənclik (sosial əsaslar üçün) dəhşətli təhlükədir" şüarı ilə xarakterizə olunan gənclərin neokonservativ qavrayış dövrü. Bu dövrdə gənclərin problemlərinə yönəlmiş dövlət sosial xidmətləri yaranmışdı. Onların başlıca səyləri gənclərin konkret qruplarının, xüsusən də marginal qrupların ("risk qrupuna aid olan gənclərin") problemlərinin həllinə yönəldilmişdir.

3. 70-ci illər gənclər siyasətində demokratik prinsiplərin formalaşdığı dövr idi. Bu dövrün başlıca şüarı "Gənclik (cəmiyyətin və dövlətin) böyük ümididir" fikri üzərində formalaşmışdı. Gənclərin müxtəlif kateqoriyaları üçün, o cümlədən dövlət tərəfindən göstərilən xidmətlər üçün hərtərəfli infrastruktur yaradılmışdı. Gənclərin özü isə gənclər siyasətinin təkcə obyektinə deyil, həm də subyektinə çevrilmişdir.

4. 80-ci illərin əvvəllərindən 90-cı illərin ortalarına kimi gənclərin cəmiyyətdəki yeri və rolunun qiymətləndirilməsinə "gənclik sadəcə gənclikdir" devizi əsasında demokratik yanaşma formalaşmışdı. Bu dövrdə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının inkişafı gənclər siyasətinin tənzimləyicisi kimi dövləti sıxışdırıb çıxarmışdır. Gənclər özləri bunu formalaşdırır və həyata keçirirdilər. Dövlət və qeyri-dövlət sosial xidmətlərinin səyləri təkcə "risk qrupu" gənclərinə deyil, ilk növbədə fəal işə, təhsilə və peşəkar inkişafa yönəlmiş gənclər kateqoriyasına kömək etmək məqsədi daşıyır.

5. 90-cı illərin sonundan bu günə kimi gənclər siyasətinin həyata keçirilməsinə dünyəvi yanaşma işlənib hazırlanmışdır ki, bu da digər sosial qrupların nümayəndələri ilə birlikdə müasir dövrümüzün qlobal problemlərinin həllində müxtəlif ölkələrin və regionların gənclərinin fəal ictimailəşməsinə və səylərinin birləşdirilməsinə yönəlmişdir [5;s.47].

Beləliklə, inkişaf etmiş Qərb ölkələrində gənclərin müstəqil resurs kimi tanınması, gənclər siyasətinin dövlət fəaliyyətinin ayrıca bir sahəsi kimi ayrılması sosial-iqtisadi və siyasi problemlərin (zamanın qlobal çağırışları - əhalinin qocalması, demoqrafik problemlər, miqrasiya, ekoloji mühitin qorunması, enerji təhlükəsizliyi, mədəni təhlükəsizlik, həllində gənclərin rolunun dərk edilməsi ilə birbaşa bağlıdır.

Gənclərin əhalinin digər qruplarından fərqlənməsi onların təhsili, dövlət və ictimai yeniləşmənin məqsəd və vəzifələrini bölüşməsi və qəbul etməsi, həyat perspektivləri ilə əlaqələndirilməsi, dövrümüzün qlobal çağırışlarına cavab vermək üçün zəruri keyfiyyətlərə malik olması ilə əsaslandırılır.

Gənclərin dövlətin strateji resursu olan xüsusi kateqoriya kimi baxılmasına yanaşanda dövlətin prioritet istiqaməti kimi gənclərlə bağlı xüsusi siyasətin həyata keçirilməsini müəyyən etmək lazımdır [5;s.48-49].

Gənclər siyasəti dedikdə, cəmiyyətin və dövlətin, əhalinin müxtəlif qrup və təbəqələrinin, sosial institutların müstəqil demoqrafik qrup kimi gənclərə münasibəti, eləcə də gənclərin özünün əhalinin digər qruplarına, sosial institutlara və bütövlükdə cəmiyyətin dəyərlərinə münasibəti nəzərdə tutulur. Bu mürəkkəb, ziddiyyətli və çoxşaxəli vasitəçi

münasibətlər sferası gənclərin sosial vəziyyətini və bununla yanaşı, sosial-iqtisadi, hüquqi, siyasi vəziyyəti, müəyyən səviyyə və həyat tərzini, son nəticədə həyat keyfiyyətini, uzunmüddətli perspektivdə isə iqtisadi fəal əhalinin konturlarını və keyfiyyət parametrlərini xarakterizə edir.

Hazırda Azərbaycanda gənclər ölkənin dinamik inkişafında mühüm rol oynayır. Bu uğurların əsasında müəllifi Ümummilli Lider Heydər Əliyev olan dövlət gənclər siyasəti dayanır. Azərbaycanda dövlət gənclər siyasətinin formalaşması XX əsrin 90-cı illərində Sovet İttifaqının dağılması ilə başlamışdı. 1993-cü ilin iyununda, ölkənin böyük çətinliklər yaşadığı və vətəndaş müharibəsi astanasında olduğu bir vaxtda Heydər Əliyev xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıtmışdı. Ölkəni bürümüş böhrandan çıxmaq üçün onun təşəbbüsü ilə irəli sürdüyü əsas tədbirlərdən biri də əvvəlki hakimiyyət tərəfindən lazımınca qiymətləndirilməyən və faktiki olaraq diqqətdən kənarda qalan gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi idi [6;s.23].

Ümummilli Lider Heydər Əliyev gənclərin himayədarı olmaqla sağlam təfəkkürlü yeni nəsil yetişdirməyi dövlətin və cəmiyyətin mühüm vəzifəsi hesab edirdi [6;s.24].

O, gənclərin dövlətin və cəmiyyətin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında iştirakının təmin edilməsini dövlət siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri elan edib. Bu məqsədlə 1994-cü il iyulun 26-da Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi yaradılmışdır. 1995-ci ildə o, 1996-cı il fevralın 2-də keçirilən Azərbaycan Gənclərinin I Forumunun keçirilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. Bu forumda 2000-ə yaxın gənc iştirak etmişdi. Bir il sonra, 1997-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin sərəncamı ilə forumun keçirildiyi gün Azərbaycan Gəncləri Günü elan edilmişdi [23].

1999-cu il martın 2-də Azərbaycan Gənclərinin II Forumunda Prezident Heydər Əliyev öz çıxışında dövlət orqanlarının diqqətini gənclərin problemlərinin həllinə yönəltməklə gənclərin respublikanın ictimai-siyasi həyatında daha fəal iştirakına şərait yaradılmasının zəruriliyini qeyd etmişdi. 1999-cu ildə Heydər Əliyevin imzaladığı "Dövlət gənclər siyasəti haqqında" Fərmanda təhsil, tərbiyə, sağlamlıq, intellektual və mənəvi inkişaf, hüquqların müdafiəsi, respublikanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında iştirak, gənclərin asudə vaxtının təşkili ilə bağlı problemlərin həlli kimi geniş məsələlər öz əksini tapmışdır [22].

Sonrakı illərdə dövlət gənclər siyasətinin normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi davam etdirilmişdir. Gənc Ailə Proqramı (16 fevral 1999-cu il), Vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hissinin artırılması Proqramı (17 fevral 1999-cu il), "Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (22 iyun 1999-cu il), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 iyul 1999-cu il tarixli "Vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hissinin artırılması" proqramı, Təhsil və tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsi və uşaq hüquqlarının müdafiəsi proqramı (22 iyun 2000-ci il), Sosial, iqtisadi və digər problemlərin həllinə, istedadlı yeniyetmələrin və istedadlı gənclərin bacarıqlarının inkişafına yönəldilmiş Dövlət Proqramı (4 avqust 2000-ci il), Azərbaycan Respublikasında 2 avqust 2000-ci il tarixdə hərbi xidmətdə olan şəxslərin işlə təmin edilməsi proqramı (9 aprel 2002-ci il) kimi mühüm sənədləri məhz Ulu Öndərin misilsiz xidmətlərinin bariz nümunəsi kimi dəyərləndirmək olar [19].

2003-cü ildə İlham Əliyevin Azərbaycan Prezidenti seçilməsi ilə ölkədə gənclər siyasətində yeni mərhələ başlamışdı. Bu gün respublika əhalisinin 66 faizini yaşı 35-ə qədər olan gənclər təşkil edir ki, onun da 14-29 yaşlıları əhalinin 30 faizini təşkil edir.

2005-ci il avqustun 30-da "Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramının (2005-2009-cu illər) təsdiq edilməsi haqqında" Sərəncam imzalanmışdır. Bu sərəncam ölkəmizin gənclərlə bağlı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir [9].

2006-cı ildə dövlət başçısının sərəncamı ilə Gənclər və İdman Nazirliyi yenidən yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2007-ci ili ölkədə "Gənclər ili" elan etmişdir. 2008-ci il oktyabrın 3-də Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Gənclərinin V Forumunda iştirak etmişdir [23].

Son illərdə bir sıra mühüm dövlət proqramları, o cümlədən "Xüsusi istedada malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" (2006-2010-cu illər); "Azərbaycan Respublikasında peşə və texniki təhsilin inkişafına dair" Dövlət Proqramı (2007-2012-ci illər); "Azərbaycan gəncliyi 2011-2015-ci illərdə" Dövlət Proqramı,

həmçinin 2007-2015-ci illər üçün nəzərdə tutulmuş "Azərbaycan gənclərinin xaricdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı" [19] qəbul olunmuşdu. Bu proqramlar gənclər siyasətinin səmərəliliyinin artırılmasına və daha da təkmilləşdirilməsinə, istedadlı gənclərin üzə çıxarılmasına öz töhfəsini vermiş, gənclərin yaradıcılıq potensialının reallaşdırılmasına və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsinə, habelə onların sosial problemlərinin həllinə şərait yaratmışdır.

Dövlət qurumlarına işə qəbul edilənlərin 60%-dən çoxu gənclərdir. Bələdiyyə üzvlərinin 28 faizini və ya 4303 nəfərini gənclər təşkil edir. Onlardan 326 nəfəri bələdiyyə sədridir. Azərbaycanın 11 gənclər təşkilatı beynəlxalq təşkilatlara üzv qəbul olunmuşdu. "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı" çərçivəsində 5000 tələbənin dünyanın nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almağa göndərilməsi həyata keçirilmişdi. 2015-ci ilin sonuna 3558 nəfər bu proqram üzrə təhsil almaq hüququnu əldə etmişdi [22].

"Gənclər siyasəti haqqında" Qanun Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasətinin əsas məqsədlərini, istiqamətlərini və təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən etmişdir. Qanun bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyirdi. Bu Qanun "Gənclər siyasəti haqqında" Fərmana uyğun olaraq qəbul edilmiş və 2002-ci il aprelin 9-da Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmışdır. Gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi əsas dövlət strukturu kimi Gənclər və İdman Nazirliyinə həvalə edilmişdi [1;s.28].

"Gənclər siyasəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda aşağıdakı tərif verilir: gənclər siyasəti gənclərin hərtərəfli inkişafını və cəmiyyətin həyatında fəal iştirakını təmin etmək məqsədi ilə dövlət tərəfindən ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, təşkilati-hüquqi şərait və təminatların yaradılmasına yönəlmiş tədbirlər sistemidir [1].

Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasətinin əsas məqsədi gənclərin fiziki, intellektual və mənəvi inkişafına şərait yaratmaq, onların bacarıq və istedadını reallaşdırmağa kömək etməkdir [1].

Qanun dövlət tərəfindən həyata keçirilən gənclər siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir:

- Gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi və mədəni həyatda iştirakı;
- İstedadlı gənclərə dövlət qayğısı;
- Gənclərin sağlamlığının qorunması və fiziki inkişafı;
- Gənclərin işlə təmin olunması;
- Gənc ailələrə dövlət yardımı;
- Gənclər təşkilatlarına dövlət yardımı.

Gənclər siyasəti ilə bağlı elmi fəaliyyətləri, təhsili və tədqiqatları stimullaşdırmaq, mədəniyyətin və digər sosial sahələrin inkişaf etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Gənclər Fondu yaradılmış, Azərbaycan Gənclər Tələbə Təşkilatları İttifaqı, "Bizim Nəsil" Gənclərin Regional İnkişafına Yardım Assosiasiyası, "Gənclərin İntellektual İnkişafına Yardım" İctimai Birliyi, Gənclər Təşkilatları Milli Şurası və s. kimi təşkilatların fəaliyyətinə köməklik göstərilmişdi [6].

Heydər Əliyev Fondunun Rusiya Federasiyasındakı nümayəndəliyinin rəhbəri Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə yaradılmış Rusiyanın Azərbaycanlı Gənclər Təşkilatının (AMOR) fəal fəaliyyətini də qeyd etmək lazımdır. Hazırda Rusiyanın 70-dən çox regionunda yaşayan gəncləri birləşdirən bu təşkilat Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği istiqamətində bir sıra layihələr həyata keçirir, Rusiya və Azərbaycan arasında mədəniyyətlərarası mübadilə üçün səmərəli və faydalı körpülər yaradır.

Xaricdə təhsil alan Azərbaycan Gənclərinin Beynəlxalq Forumu (ASAIF) getdikcə daha böyük rol oynayır. Gənclərin diaspor təşkilatlarının ümumi fəaliyyətini dəyərləndirən Prezident İlham Əliyev qeyd etmişdi: "İndi diaspor təşkilatlarımız daha da güclənib, formalaşıb və dünyanın istənilən yerində tədbirlər keçirməyə qadirdir. Televiziyadan bu hadisələrə baxanda görürük ki, orada da gənclərimiz ön sıralardadır. Yəni gənclər daim fəaldırlar və bu fəaliyyətin müsbət istiqaməti olmalıdır. Mən çox şadam ki, gənclərimiz ölkənin hərtərəfli inkişafında öz rolunu oynayır, müstəqilliyin əsaslarını möhkəmləndirir. "Gənclər vətənpərvərdirlər, vətənə bağlıdırlar, milli ruhda tərbiyə olunurlar, onlar artıq ölkəmizi gələcəkdə uğurla idarə etməyə hazırlaşmalıdırlar" [4;s.45].

Hazırda Azərbaycanda uşaq və gənclərlə işləyən, onları birləşdirən yüzdən çox qeyri-hökumət təşkilatı (QHT) var. Onların yarıdan çoxu konfederativdir, onlar Gənclər Təşkilatları Milli Şurasında birləşiblər. 2000-ci ildə Milli Şura Avropa qitəsinin ən nüfuzlu beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı olan Avropa Gənclər Forumunun tamhüquqlu üzvü seçilmiş, 2002-ci ilin yanvarından BMT-nin Sosial-İqtisadi Şurasında müşahidəçi statusu almışdır. 2004-cü ildə Milli Şura İslam Konfransı Gənclər Forumunun həmtəsisçisi və tamhüquqlu üzvü olmuşdur [23].

Bakıda keçirilən gənclər siyasəti məsələlərinə dair birinci qlobal forum Azərbaycanda 20 il ərzində həyata keçirilən davamlı və səmərəli gənclər siyasətinə verilən yüksək qiymət idi [23]. Dünya gənclərinin birinci qlobal forumu böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu tədbir 1998-ci ildə gənclər və idman sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə dair nazirlərin iclasından sonra ilk dəfə keçirilirdi. Forumda 165 ölkədən 700-dən çox insan iştirak etmişdi: dünyanın hər yerindən gənclərin nümayəndələri, gənclər təşkilatları, gənclər siyasətini formalaşdıran dövlət rəsmiləri, akademik dairələr və QHT-lər bu forumda dünya və Azərbaycan gənclərinin problemlərini müzakirə etmiş və sonda Yekun sənəd qəbul olunmuşdu [23].

Prezident İlham Əliyev "Azərbaycan Respublikasında 2015-2025-ci illər üçün gənclərin inkişafı strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdı [13]. Bu proqram uzun bir dövrü əhatə edir və gənclər siyasətinin kifayət qədər uzun müddətə planlaşdırıla biləcəyinin göstəricisidir. Bu da ölkədə sabitliyin olduğunu bir daha hamıya sübut etmişdir. Ölkə başçısının sözləri ilə desək, "Biz başa düşürük ki, 2025-ci il hələ çox uzaqdadır, lakin proqram bizə göstərir ki, gəncləri hansı gələcək gözləyir, eləcə də həm öz inkişafını, həm də rifahını, həm də Azərbaycanın rifahını təmin etmək üçün gənclərin hansı qabiliyyətlərə, bacarıqlara, biliklərə malik olması lazımdır [13].

Görülən işlərin ən mühüm nəticələrindən biri gənclər siyasəti infrastrukturunun inkişafıdır. Belə ki, 2011-ci ilin sonunadək Prezident yanında Azərbaycan Gənclər Fondu, iki il əvvəl isə Daşkəsəndə Gənclərin İnkişaf və Təhsil Mərkəzi yaradılmışdı. Bundan əlavə, bu gün ölkədə 34 Gənclər Evi fəaliyyət göstərir [2;s.23].

Bütövlükdə, fəaliyyət göstərdiyi nisbətən qısa müddət ərzində Fond 3226 layihə həyata keçirmiş, ölkədə iki yüz gənc və tələbə təşkilatı ilə işi keyfiyyətcə yeni səviyyəyə qaldırmışdır.

Təsadüfi deyil ki, gənclər dövlət orqanlarında, parlamentdə, bələdiyyələrdə, biznes strukturlarında və digər sahələrdə təmsil olunaraq cəmiyyətin ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi inkişafına öz töhfələrini verirlər. Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri olan Gəncə 2016-cı il Avropa Gənclər Paytaxtı seçilmişdi. Bu tədbir şəhərin qitə ilə əlaqələrini inkişaf etdirmək və gənclər üçün əlavə imkanlar yaratmaq üçün yaxşı fürsət olmuşdu. Bir il ərzində gəncəli gənclər avropalı həmyaşıdları ilə sıx əlaqələr qurmaq şansı əldə etmişdilər.

Sonda qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət gənclər siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılması sistemli şəkildə həyata keçirilir. Bu baxımdan ölkəmizdə dövlət gənclər siyasətinin reallaşdırılmasını bir neçə məntiqi mərhələyə bölmək mümkündür:

(1991-1993) - 1991-ci ildə "Dövlət gənclər siyasəti haqqında" qanunun qəbul edilməsinə baxmayaraq, gənclərlə bağlı heç bir tədbir görülmədiyi üçün bu mərhələni durğunluq və ya fəaliyyətsizlik dövrü adlandırmaq olar.

(1993-1999) - ikinci mərhələni dirçəliş və səfərbərlik dövrü hesab etmək olar. Məhz bu dövrdə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə gənclərin inkişafı və təşkilatlanması üçün şərait yaradılmışdır.

(1999-2003) - üçüncü mərhələdə dövlət gənclər siyasətinin qanunvericilik və normativ-hüquqi bazası formalaşdırılmışdı.

(2003-2015) - dördüncü mərhələni təşkilatlanma və institutlaşma dövrü adlandırmaq olar. Bu dövrdə konkret tədbirlər həyata keçirilmiş, dövlət və qeyri-hökumət gənclər strukturları yaradılmış və təkmilləşdirilmişdi.

2015-ci ildən sonra bu dövrü modernləşmə və strateji inkişaf dövrü hesab etmək olar. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə "2015-2025-ci illər üçün gənclərin İnkişaf Strategiyası" təsdiq olunmuşdu [13]. Bu sənədin qəbulu dövlət gənclər siyasətinin müasirləşdirilməsinin və yeni keyfiyyət səviyyəsinə keçidinin başlanğıcı hesab oluna bilər.

Məlumdur ki, ölkə başçımızın gənclərin nümayəndələri ilə görüşləri ənənəvi xarakter almışdı və o, ildə bir neçə dəfə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi gənclər siyasəti sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin nəticələrinə əsasən hər il "Azərbaycan gəncləri" statistik məcmuəsini nəşr etdirir.

Sonda onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət gənclər siyasətinin xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, gənclər siyasətinin həyata keçirilməsində təkcə dövlət strukturları deyil, həm də gənclərin özləri də yaxından iştirak edirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "Gənclər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və Gənclər Dövlət Proqramı (9 aprel 2002-ci il, N 297-11 Q). - Bakı: Qanun, 2007, s.28.

2. Azərbaycanın ictimai həyatında gənclərin rolu / A. M. Cəfərovun, E. B. İmaməliyevin redaktəsi ilə. — SPb.; Bakı: MDB iştirakçısı olan dövlətlərin Parlamentlərarası Assambleyası Şurasının Katibliyi. 2012, səh.110

3. Axundova E.H. Heydər Əliyev: Şəxsiyyət və zaman: 4 cilddə, Bakı: Ozan, 2007

4. Cəfərov N.Q. Azərbaycan: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə. Bakı: Çaşıoğlu, 2004

5. Cəfərov H.R. Azərbaycanda gənclər hərəkatının təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Nurlan, 2008

6. Cəfərov H.R. Azərbaycanda gənclər hərəkatı (XX əsr). Bakı: Nurlan, 2009

7. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. (əlavə və dəyişikliklərlə birlikdə). Bakı, 2016

8. Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi (ARGİN) haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. «Azərbaycan» qəzeti, 1994, 27 iyun

9. Azərbaycan gəncliyi. Dövlət Proqramı. 2005-2009-cu illər. «Azərbaycan» qəzeti, 2005, 2 sentyabr

10. 2006-2010-cu illər xüsusi istedada malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı.

11. Azərbaycan Respublikasında texniki-peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2012-ci illər).

12. "Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə" Dövlət Proqramı.

13. 2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı.

14. Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyinin fəaliyyəti haqqında arayış Azərbaycan Respublikasında Dövlət Gənclər Siyasəti. İnformasiya bülleteni (ARDGS İB). Bakı: Elm, 2001, №6

15. Azərbaycan Respublikasında Dövlət Gənclər Siyasəti. İnformasiya bülleteni, Bakı: Elm, 1998-2001-ci illər, №1-6

16. 1996-2009-cu illərdə qəbul olunmuş "Azərbaycanda gənc istedadlara dövlət qayğısı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (22.06.1996-cı il)

17. "Gənc istedadlar üçün xüsusi təqaüdlərin təsis edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (13.09.1997-ci il)

18. "Gənc ailə" dövlət proqramı (16.02.1999-cu il).

19. Gənclər siyasəti üzrə normativ sənədlər toplusu: qanunlar, fərmanlar, sərəncamlar və digər sənədlər. - Bakı: Gənc Hüquqşünaslar Assosiasiyası, 2009. - 373 s.3.

20. Бакинский рабочий, 2012, 9 октября, с.1-2.

21. Bakıda ilk Qlobal Gənclər Forumu keçirilir. // Azərbaycan, 2014, 29 oktyabr, s.4.

22. Azərbaycanın gənclər siyasəti: əsas prioritet istiqamətlər, tarixi və inkişaf perspektivləri / http://br.az/society/20130725110456946.html

23. http://www.un.org/youthenvoy/2014/10/first-global-forum-youth-policies-starts-baku-launch-20th-anniversary-commemorative-logo-world-programme-action-youth/

XÜLASƏ

"Müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasında dövlət gənclər siyasətinin inkişaf etdirilməsi istiqamətləri və optimallaşdırılması yolları" adlı məqaləsində müəllif göstərmişdi ki, hər bir ölkədə gənclərlə bağlı həyata keçirilmiş olan dövlət siyasətinin hansı səviyyədə olmasından asılı olaraq həmin cəmiyyət haqqında ümumi təsəvvürə sahib olunur. Bu baxımdan məhz gənclər xüsusi sosial-demoqrafik qrup kimi ölkənin gələcək tərəqqisində mühüm rol oynayırlar. Gənclərin əhalinin digər qruplarından fərqlənməsi onların təhsili, dövlət və ictimai yeniləşmənin məqsəd və vəzifələrini bölüşməsi və qəbul etməsi, həyat perspektivləri ilə əlaqələndirilməsi, dövrümüzün qlobal çağırışlarına cavab vermək üçün zəruri keyfiyyətlərə malik olması ilə əsaslandırılır. Müəllif öz məqaləsində həmçinin, gənclərlə əlaqədar aparılan siyasətə belə tərif verir ki, o, cəmiyyətin və dövlətin, əhalinin müxtəlif qrup və təbəqələrinin, sosial institutların müstəqil demoqrafik qrup kimi gənclərə münasibəti, eləcə də gənclərin özünün əhalinin digər qruplarına, sosial institutlara və bütövlükdə cəmiyyətin dəyərlərinə münasibəti nəzərdə tutulur. Bu mürəkkəb, ziddiyyətli və çoxşaxəli vasitəçi münasibətlər sferası gənclərin sosial vəziyyətini və bununla yanaşı, sosial-iqtisadi, hüquqi, siyasi vəziyyəti, müəyyən səviyyə və həyat tərzini, son nəticədə həyat keyfiyyətini, uzunmüddətli perspektivdə isə iqtisadi fəal əhalinin konturlarını və keyfiyyət parametrlərini xarakterizə edən mühüm birlikdir. Məqalənin sonunda müəllif

tərəfindən ümumiləşdirmə aparılaraq qeyd edilir ki, müasir mərhələdə Azərbaycanda gənclər ölkənin dinamik inkişafında mühüm rol oynayır. Bu uğurların əsasında müəllifi ümummilli lider Heydər Əliyev olan dövlət gənclər siyasəti dayanır. Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət gənclər siyasətinin xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, gənclər siyasətinin həyata keçirilməsində təkcə dövlət strukturları deyil, həm də gənclərin özləri də yaxından iştirak edirlər.

Açar sözlər: *"Gənclər" anlayışı, dövlətin gənclər siyasəti, Ulu Öndər Heydər Əliyev, "Gənclər siyasəti haqqında" Qanun.*

SUMMARY

In his article "Directions for the development of state youth policy in the Republic of Azerbaijan at the modern stage and ways to optimize it", the author showed that depending on the level of state policy implemented in each country regarding youth, a general idea of that society is formed. From this point of view, it is precisely young people, as a special socio-demographic group, who play an important role in the future progress of the country. The difference between young people and other groups of the population is justified by their education, sharing and accepting the goals and objectives of state and social renewal, their connection with life prospects, and the possession of the necessary qualities to respond to the global challenges of our time. In his article, the author also defines the policy carried out regarding youth in such a way that it implies the attitude of society and the state, various groups and strata of the population, social institutions to young people as an independent demographic group, as well as the attitude of young people themselves to other groups of the population, social institutions and the values of society as a whole. This complex, contradictory and multifaceted sphere of intermediary relations is an important unity that characterizes the social situation of young people, and at the same time, the socio-economic, legal, political situation, a certain level and lifestyle, ultimately the quality of life, and in the long term, the contours and quality parameters of the economically active population. At the end of the article, the author summarizes and notes that at the modern stage, young people in Azerbaijan play an important role in the dynamic development of the country. The basis of these successes is the state youth policy, the author of which is the national leader Heydar Aliyev. One of the features of the state youth policy implemented in Azerbaijan is that not only state structures, but also young people themselves are closely involved in the implementation of youth policy.

Keywords: *"Youth" concept, state youth policy, National Leader Heydar Aliyev, "Law on Youth Policy".*

UOT 327; 339.9
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.215

YAŞİL TEXNOLOGİYALAR MÜHİTİNİN BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ İNTEQRASİYA AMİLİ KİMİ AZƏRBAYCANDA İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

ŞÖVKƏT PƏNAHOVA
Odlar Yurdu Universiteti
E-mail: penahova.sovket@oyu.edu.az

SƏBİNƏ ƏLİYEVA
Odlar Yurdu Universiteti
E-mail:sabina.aliyeva@oyu.edu.az

Giriş

Azərbaycanın yaşıl texnologiyaya sadiqliyi onun dövlət siyasəti çərçivəsində öz əksini tapmışdır. Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2024-cü il "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilib. Bu qərar qlobal iqlim dəyişikliyi səylərində beynəlxalq həmrəyliyin gücləndirilməsinə yönəlib. Həmçinin Azərbaycan ötən il BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası – COP29-a ev sahibliyi edib. Respublikamızda "yaşıl enerji" siyasəti ilə bağlı bir sıra yeniliklərin olacağı gözlənilir. Şərqi Zəngəzur və Naxçıvanda bir sıra hədəflərə nail olunması qarşıda durub [bax: 8; 14].Azərbaycan hökumətinin məsələyə dayanıqlı tikinti materiallarının təşviqini, enerjiyə qənaət edən tədbirlərin həyata keçirilməsini, geniş ictimai maarifləndirmə kampaniyalarını əhatə edən çoxşaxəli yanaşması yaşıl tikinti təcrübələrinin mənimsənilməsində mühüm rol oynayır. Bu təşəbbüsləri həyata keçirməklə Azərbaycan ətraf mühitə təsiri azaltmağa, qiymətli resursları qorumağa və daha sağlam və dayanıqlı ətraf mühitin yaradılmasına nail olmağa çalışır. Bununla belə, bu siyasətin effektiv həyata keçirilməsində çətinliklər yaranır.

Azərbaycanın yaşıl texnologiyaya sadiqliyi ekoloji problemlərin azaldılması və davamlı inkişafın dəstəklənməsi istiqamətində mühüm addımdır. Siyasi strukturlar yaşıl texnologiyalar sahəsində hökumətin məqsədlərini, strategiya və təşəbbüslərini əks etdirən yol xəritəsi rolunu oynayır. Bu siyasət, bərpa olunan enerji, tullantıların idarə edilməsi, o cümlədən ekoloji cəhətdən təmiz həlləri də daxil olmaqla müxtəlif sektorları əhatə edir və ölkənin ətraf mühitin davamlılığına hərtərəfli yanaşmasını əks etdirir [bax: 2; 3; 15].

Güclü siyasət çərçivəsinə baxmayaraq, nəzəriyyədən praktikaya keçid zamanı problemlər yaranır. Yaşıl texnologiya təşəbbüslərinin effektiv həyata keçirilməsinə əngəl olan maneələri anlamaq üçün siyasətin formalaşdırılması və icrası arasındakı boşluqların araşdırılması vacibdir.

1. İnvestisiya və bərpa olunan enerji layihələri

Yaşıl texnologiyanın inkişafı çox vaxt böyük sərmayələr (investisiya) tələb edir. Azərbaycanda yaşıl startapların inkişafına kömək məqsədilə özəl investorlar üçün stimullar və beynəlxalq maliyyə institutları ilə potensial əməkdaşlıq kimi məsələlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, bir sıra yeni investorlarla müqavilələr imzalanıb. İmzalanan pilot layihələrlə bağlı işlər çox uğurla davam etdirilir. Azərbaycanın yaşıl energetika sahəsində beynəlxalq şirkətlərin iştirakı ilə layihələr 28 kVt-dan çox gücə çatır.

Azərbaycan həmçinin enerji istehsalını şaxələndirmək üçün yaşıl enerji layihələrini dəstəkləməkdə maraqlıdır. Son illərdə ölkədə yaşıl enerji zonalarının yaradılması və tədricən dekarbonizasiya prosesi vasitəsilə enerji sektorunda davamlı inkişaf başlanmışdır. Ölkənin bərpa olunan enerji istehsalı bərpa olunan enerji mənbələrindən daha çox elektrik enerjisi istehsal etməklə davamlı enerji gələcəyini dəstəkləməyi hədəfləyir. Bu proses elektrik enerjisi istehsalında təbii qazdan istifadənin azaldılması və onun Avropaya ixracının daha da artırılması üçün mühüm hədəf olacaq. Bununla əlaqədar Səudiyyə Ərəbistanının ACWA Power və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin (BƏƏ) Masdar enerji şirkətləri ilə iki mühüm bərpa olunan enerji layihəsi imzalanıb. Masdar tərəfindən tikiləcək 230 MVt gücündə günəş elektrik stansiyası və ACWA Power tərəfindən tikiləcək 240 MVt gücündə Xızı-Abşeron külək elektrik stansiyası ölkənin davamlı enerji gələcəyinə və yaşıl enerji ixrac potensialına dəstək verəcək. Bu iki layihə 2030-cu ilə qədər ölkənin enerji sistemində bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 30 faizə çatdırılmasında mühüm rol oynayacaq [bax: 9].

Respublikamızda *"Elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə haqqında"* qanun mövcuddur və bu qanundan irəli gələn 4 alt qanunvericilik aktı təsdiq olunub. Bunların içərisində ən önəmlisi, Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən təsdiq olunan *"Bərpa olunan enerji*

*mənbələrinin ərazisində elektrik enerjisi istehsalçısının seçilməsi Qaydası"*nı qeyd etmək lazımdır. Həmin qayda birmənalı olaraq bütün bağlanan müqavilələr, keçiriləcək hərraclarla bağlı hüquqi çərçivəni müəyyənləşdirir və ölkənin növbəti investorlarla fəaliyyətində çox böyük önəm kəsb edir [bax: 12].

Özəl sektor investisiyalarının kifayət qədər olmaması ciddi problemlərdəndir. Özəl sektorun yaşıl texnologiyalar da daxil olmaqla layihələri maliyyələşdirməyə necə kömək edə biləcəyi ciddi araşdırılmalıdır. Ölkəmizin hazırkı planlarında olan istehsal həcmlərinin artması xaricdə, daha çox Avropada "yaşıl enerji"nin alıcılarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində qarşımıza çox ciddi hədəflər qoyur. Bu isə Azərbaycanın "yaşıl enerji" sahəsində investisiya cəlbediciliyini təqdim etmək üçün çox gözəl bir platformaya şərait yaradır [bax: 12].

2. Texnoloji imkanlar və Avropaya inteqrasiya

Azərbaycanın yaşıl sektorda texnoloji imkanlarını qiymətləndirmək, bərpa olunan enerji, tullantıların idarə olunması və ekoloji cəhətdən təmiz həllər sahəsində innovasiya (sərmayələr), yeni tədqiqatlar və inkişaf səviyyəsinin araşdırılması vacibdir.

Bunun üçün xarici təşkilatlarla əməkdaşlıq və texnologiya transferi kimi potensial həll yolları da nəzərdən keçirilməlidir. 1994-cü ilin sentyabrında Azərbaycan ilə 13 beynəlxalq enerji şirkəti arasında "Əsrin müqaviləsi" imzalanandan bəri Azərbaycan dünya enerji bazarlarına enerji, xüsusilə də xam neft ixrac etməyə başlayıb. Konkret olaraq, Azərbaycan təbii qazı "keçid yanacağı" kimi Avropa üçün mühüm enerji mənbəyidir, çünki o, kömür və digər qalıq yanacaqlardan daha az CO^2 emissiyasını buraxır [bax: 9].

Təbii qaz Avropanın bərpa olunan enerji təşəbbüslərini dəstəkləyir, çünki o, günəş və ya külək enerjisi təchizatındakı azalmaları tez bir zamanda kompensasiya edə və tələbatın qəfil artmasına reaksiya verə bilər. Məhz bu səbəbdəndir ki, təbii qaz, nəhayət, Avropa İttifaqının (bundan sonra - Aİ) "Yeni Yaşıl Sövdələşmə" çərçivəsində Avropa Komissiyasının təmiz enerji mənbələrinin "taksonomiyasına" daxil edilmişdir. Ona görə də Azərbaycan təbii qazının Cənub Qaz Dəhlizinin (SGC) Avropa hissəsi olan Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) vasitəsilə Avropanın enerji bazarlarına ixracı tədarüklərin və marşrutların şaxələndirilməsi baxımından Avropanın enerji təhlükəsizliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir [bax: 9; 17].

Son illər Azərbaycan təbii qazının Avropaya ixracının artırılması və yaşıl enerji sahəsində əməkdaşlıq imkanlarının araşdırılması məqsədilə Aİ ilə Azərbaycan arasında intensiv danışıqlar aparılıb. Bu məqsədlə 2022-ci il iyulun 18-də Azərbaycan və Avropa arasında imzalanmış "Enerji sahəsində Strateji Tərəfdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu" Azərbaycandan ixrac olunan təbii qazın və yaşıl enerjinin həcminin artmasına zəmin yaradıb. İmzalanan Anlaşma Memorandumuna əsasən, Azərbaycan 2027-ci ilə qədər təbii qazın Avropaya idxalını ildə ən azı 20 milyard kubmetr (mkm) artıracaq. Memorandum həmçinin region və Avropa arasında elektrik enerjisi ixracını dəstəkləmək üçün yaşıl enerjinin inkişafına yeni imkanlar yaradıb [bax: 9].

Azərbaycan bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsində və öz elektrik enerjisinin Avropanın enerji istehlakçılarına ixracında çox maraqlıdır. Belə ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Aİ-Azərbaycan enerji əməkdaşlığı fonunda 2022-ci il dekabrın 17-də Rumıniyada "Yaşıl enerji üzrə strateji tərəfdaşlıq haqqında Saziş"in imzalanması ilə bağlı plenar iclasda iştirak edib. İmzalanmış sənəd Azərbaycandan elektrik enerjisinin Qara dənizin dibi ilə sualtı elektrik kabeli vasitəsilə Gürcüstandan cənub-şərqi Avropaya ixracını nəzərdə tutur. Rumıniya Prezidenti Klaus İohannis, Gürcüstanın Baş naziri İrakli Qaribaşvili, Macarıstanın Baş naziri Viktor Orban və Avropa Komissiyasının sədri Ursula fon der Leyenin iştirakı ilə Buxarestdə keçirilən plenar iclas Azərbaycan ilə tərəfdaşlar arasında möhkəm əməkdaşlığı nümayiş etdirir.

Tədbirdə Prezident İlham Əliyev vurğulayıb ki, *"Ölkəmiz Avropanın mühüm elektrik enerjisi, əsasən də yaşıl enerji təchizatçısına çevrilməyi planlaşdırır. Azərbaycanın bərpa olunan enerji potensialı quruda 27 giqavatdan çox külək və günəş enerjisi, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda isə 157 giqavat külək enerjisidir. Ölkəmizin strateji investorlarından biri ilə birlikdə 2027-ci ilə qədər 3 giqavat külək və bir giqavat günəş enerjisi istehsal etməyi planlaşdırırıq ki, bunun da 80 faizi ixrac ediləcək. 2037-ci ilə qədər biz ən azı 6 giqavat əlavə güc yaratmağı planlaşdırırıq"* [bax: 12].

Bu, onu göstərir ki, Azərbaycan yaxın gələcəkdə Avropa enerji bazarlarına təkcə təbii qaz ixracatçısı deyil, həm də yaşıl enerji ixracatçıs ı olmaq niyyətindədir.

Avropa Komissiyasının sədri Ursula fon der Leyen də qeyd edib ki, *"Bərpa olunan enerji mənbələrinin artan payını inteqrasiya etmək üçün bizə həqiqətən də daha güclü elektrik əlaqələri lazımdır. Bu səbəbdən Rumıniya, Gürcüstan və Azərbaycan arasında Qara dəniz elektrik kabeli çox vacibdir. Və yalnız deyə bilərəm: Nə qədər iddialı layihədir. O, bizi Qara dənizin hər iki tərəfində birləşdirəcək və həm rəqəmsal rabitə, həm də enerji üçün Xəzər dənizi regionuna doğru uzanacaq. Bu, bərpa olunan mənbələrdən elektrik enerjisini Rumıniya və Macarıstan vasitəsilə Avropa İttifaqına çatdırmaqla təchizat təhlükəsizliyimizi gücləndirməyə kömək edəcək"* [bax: 10].

"Azərbaycandan elektrik enerjisinin Avropaya ixracını təmin edəcək Qara dəniz sualtı kabel layihəsi qitə ölkələrinin enerji təhlükəsizliyini yüksəltmək məqsədi daşıyır". Bunu isə Enerji Siyasəti Qrupunun (EPG) Rumıniya üzrə baş elmi işçisi Andrey Kovatariu deyib. Onun sözlərinə görə, bu layihə iştirakçı ölkələrə böyük fayda gətirəcək: *"Avropa üçün bu layihə həm əlavə "yaşıl enerji" mənbəyi, həm də enerji təhlükəsizliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artması demək olacaq"* [bax: 13].

Göründüyü kimi, Azərbaycan son illərdə öz iqtisadiyyatını modernləşdirmək və qalıq yanacaq asılılığından xilas olmaq üçün mühüm addımlar atıb. Hökumət bərpa olunan enerji, dayanıqlı kənd təsərrüfatı və ətraf mühitin mühafizəsinə sərmayələrə daha çox üstünlük verir. Texnoloji infrastruktur, tədqiqat və inkişaf (R&D) uğurları və yaşıl texnologiyaların mövcud sənayelərə inteqrasiyası baxımından yeni imkanlar yaranmaqdadır.

3. Texnologiya potensialının qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın yaşıl sektorunda texnologiya potensialını müəyyən etmək üçün bu potensialın qabaqcıl Avropa təcrübəsinə uyğun olaraq müxtəlif cəhətlərini qiymətləndirmək lazım gəlir:

a). Tədqiqat və inkişaf infrastrukturu: Yaşıl texnologiyalara yönəlmiş elmi institutların, laboratoriyaların və innovasiya mərkəzlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.

b) İnsan kapitalı: Davamlı inkişaf və təmiz enerji ilə bağlı sahələrdə ixtisaslı işçi qüvvəsinin və ekspertlərin mövcudluğunun qiymətləndirilməsi.

c) Texnologiyanın mənimsənilməsi: Enerji, nəqliyyat və kənd təsərrüfatı kimi əsas sektorlarda yaşıl texnologiyaların qəbulunun təhlil edilməsi.

d). İnnovasiya ekosistemi: Texnoloji innovasiyaları dəstəkləyən ekosistemi, o cümlədən tənzimləyici çərçivələr, maliyyələşdirmə mexanizmləri və sənaye tərəfdaşlıqlarının qiymətləndirilməsi.

e) Beynəlxalq əməkdaşlıq: Xarici resurslardan və təcrübədən istifadə etmək üçün Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarda, elmi şəbəkələrdə və ikitərəfli tərəfdaşlıqlarda iştirakının öyrənilməsi [bax: 5].

4. İctimai maarifləndirmə və iştirak

Güclü yaşıl texnologiya ekosistemi ictimaiyyətin məlumatlı və iştirakçı olmasını tələb edir. Burada Azərbaycan əhalisi arasında ekoloji problemlər və davamlı təcrübələr haqqında məlumatlılıq səviyyəsinin araşdırılması nəzərdə tutulur. Yaşıl şüurlu bir cəmiyyət yaratmaq üçün təhsil təşəbbüsləri, media kampaniyaları və ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulması çox vacibdir.

İctimai maarifləndirmənin hazırkı vəziyyətində insanların yaşıl texnologiyalara dair fikirləri, məlumat boşluqları, davamlı inkişaf və ətraf mühitin qorunması səyləri və digər fikirləri müzakirə olunur. Bundan əlavə, yaşıl texnologiyalar haqqında məlumatların geniş ictimaiyyətə yayılmasında mövcud kommunikasiya kanallarının və təbliğat proqramlarının effektivliyi artırılmalıdır [bax: 5].

4. Regional əməkdaşlıq və inteqrasiya

Yaşıl texnologiyanın inkişafı regional əməkdaşlıq üçün katalizator ola bilər. Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə ətraf mühitlə bağlı münasibətlərini araşdıraraq, birgə layihələr, bilik mübadiləsi və ümumi resurslara müraciət vasitəsilə ekoloji problemlərin həll yollarının tapılması zərurəti yaranır.

Azərbaycanda yaşıl texnologiyaların inkişaf istiqamətləri və problemlərinin həllində regional əməkdaşlığın və inteqrasiyanın əhəmiyyəti əvəz edilməzdir. Mövcud regional dinamikanı, əməkdaşlıq təşəbbüslərini və inteqrasiya strategiyalarını tədqiq etməklə, yaşıl texnologiyanın qəbulu və tətbiqini inkişaf etdirmək üçün qonşu ölkələr və regional təşkilatlar arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi imkanlarını müəyyən etmək lazımdır.

Hazırda Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində Yaşıl Enerji Zonasının yaradılması ilə bağlı xüsusi konsepsiya hazırlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, "yaşıl enerji" sahəsi ilə bağlı Naxçıvan xüsusi üstünlüklərə malikdir. Burada Günəş enerjisindən əldə olunan elektrik enerjisinin balanslaşdırılması məqsədilə istifadə edilə biləcək külək potensialı da

mövcuddur. Eyni zamanda bölgənin yaxınlığında Türkiyə kimi böyük bir bazar var və oraya ixrac imkanları nəzərdən keçirilir [bax: 7].

5. Tənzimləmənin uyğunlaşdırılması

Azərbaycanda yaşıl texnologiyaları tənzimləyən normativ baza araşdırılmalı, yerli qaydaların beynəlxalq standartlara uyğun olub-olmadığı təhlil edilməlidir. Tənzimləyicilərin uyğunlaşdırılmasının qlobal yaşıl iqtisadiyyata daha rahat inteqrasiyanı asanlaşdıra biləcəyi sahələrə diqqət yönəlməlidir.

Azərbaycanda yaşıl texnologiya layihələrinin uğurla həyata keçirilməsi üçün tənzimləyici problemlərin müəyyən edilməsi və həlli vacibdir. Burada bürokratik əngəllər, tənzimləyici qurumlar arasında koordinasiyanın olmaması və icradakı uyğunsuzluqlar kimi maneələr nəzərdə tutulur. Həmçinin siyasət dialoqu, potensialın gücləndirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsilə tənzimləyici ahəngdarlığın artırılması imkanlarını xüsusi olaraq qeyd etmək lazım gəlir [bax: 1].

Tənzimləyicilərin uyğunlaşdırılması xüsusən də Azərbaycan kimi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və ekoloji davamlılığı hədəfləyən ölkələrdə yaşıl texnologiyaların qəbulu və tətbiqini asanlaşdırmaq üçün çox vacibdir. Burada inkişaf trayektoriyalarını formalaşdırmaq və Azərbaycanda yaşıl texnologiya sektorunun üzləşdiyi problemləri həll etmək üçün tənzimləyici çərçivələrin uyğunlaşdırılması çox vacibdir [bax: 5].

6. İqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma

İqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma Azərbaycanda yaşıl texnologiya sektorunun üzləşdiyi inkişaf trayektoriyalarının və problemlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada riskləri azaltmaq və iqlimlə bağlı təsirlər qarşısında dayanıqlılığı artırmaq üçün iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma strategiyalarının yaşıl texnologiyaların inkişafı və tətbiqinə inteqrasiyasının vacibliyini xüsusi vurğulamaq lazımdır [bax: 6; 15].

Qabaqcıl Avropa ölkələrində aparılan tədqiqatlar iqlim dəyişikliyinin sosial-iqtisadi və ətraf mühit sistemlərinə mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq üçün iqlimə davamlı texnologiyaların qəbulu və uyğunlaşma siyasətlərinin həyata keçirilməsi də daxil olmaqla, qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsinə ehtiyac olduğunu ortaya qoyur. Azərbaycanda yaşıl texnologiyaların uğurlu tətbiqi üçün iqlim dəyişikliyi ilə bağlı problemlərin müəyyən edilməsi və həlli vacibdir. Qabaqcıl Avropa təcrübəsində bu sahədə məhdud resurslar, texnoloji məhdudiyyətlər və institusional potensial boşluqları kimi maneələr araşdırır, eyni zamanda iqlimə davamlı həllərdə innovasiya, investisiya və əməkdaşlıq imkanları müəyyənləşdirir [bax: 2; 4].

Azərbaycan iqlim dəyişikliyinin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün tədbirlərə, o cümlədən ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına, yaşıl sahələrin bərpası və genişləndirilməsinə, su ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə və dayanıqlı enerji mənbələrinə töhfə verməkdədir. Bu təşəbbüsləri həyata keçirməklə Azərbaycan ətraf mühitə təsiri azaltmağa, qiymətli resursları qorumağa və daha sağlam və dayanıqlı ətraf mühitin yaradılmasına nail olmağa çalışır.

Azərbaycan hökuməti işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında davam etməkdə olan yenidənqurma və inkişaf layihələri çərçivəsində prioritet kimi bu əraziləri "sıfır tullantılı zona"ya çevirməyi, həmçinin 2050-ci ilə qədər karbon qazı emissiyalarını 40 faiz azaltmağı planlaşdırır. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin yaşıl enerji potensialına su, günəş, külək, geotermal kimi bütün növ bərpa olunan enerji mənbələri daxildir. İşğaldan azad olunan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionu, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikası "yaşıl enerji" zonaları elan edilib [bax: 11].

Nəticə

Nəticə olaraq, yaşıl texnologiyaların inkişafında Azərbaycanın keçdiyi yol çoxşaxəli tədqiqatdır. İrəliləyiş əldə olunsa da, siyasətin həyata keçirilməsində problemlər, maliyyə maneələri, texnoloji innovasiyalar, ictimai iştirakçılıq, regional əməkdaşlıq və tənzimləyicilərin uyğunlaşdırılması da daxil olmaqla problemlər qalmaqdadır. Bu problemlərin aradan qaldırılması Azərbaycanın ekoloji dayanıqlığını gücləndirməklə yanaşı, onun beynəlxalq əlaqələr və inteqrasiya səylərindəki yerini gücləndirəcək.

Mövcud çağırışları həll etməklə və güclü tərəflərdən istifadə etməklə Azərbaycan həm iqtisadi artıma, həm də ətraf mühitin qorunmasına töhfə verən yaşıl texnologiyalar sahəsində özünü regional lider kimi göstərə bilər. Müxtəlif enerji layihələri Azərbaycanın geosiyasi əhəmiyyətini artırır. Yaşıl enerjini dəstəkləməklə Azərbaycan elektrik enerjisi istehsalında təbii qaz və bərpa olunan mənbələrdən istifadəni balanslaşdıracaq və bu, ölkənin elektrik

enerjisi istehsalı və ixracı potensialını artıracaqdır. İnnovasiyaya sərmayə qoymaq, əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və texnoloji inkişaf üçün əlverişli mühit yaratmaqla davamlı səylər bu vizyonun həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Regional əməkdaşlıq və inteqrasiya da Azərbaycanda yaşıl texnologiyalar sektorunda inkişafın həlledici hərəkətverici qüvvəsidir. Regional tərəfdaşlıqları təşviq etməklə, siyasətləri uyğunlaşdırmaqla və sərhədyanı əməkdaşlığı təşviq etməklə, siyasətçilər davamlı inkişaf və yaşıl innovasiyalar üçün əlverişli mühit yarada və nəticədə ölkənin ekoloji cəhətdən daha təmiz və davamlı gələcəyə keçidinə töhfə verə bilərlər.

Sonda qeyd edək ki, Azərbaycanda yaşıl texnologiyaların inkişafına təkan vermək üçün tənzimləyicilərin uyğunlaşdırılması vacibdir. Tənzimləyici çərçivələri uyğunlaşdırmaqla, siyasətçilər yaşıl texnologiya sektorunda investisiya, innovasiya və davamlı inkişaf üçün əlverişli mühit yarada, nəticədə ölkənin daha ekoloji cəhətdən təmiz və davamlı gələcəyə keçidinə töhfə verə bilərlər.

Yekun olaraq qeyd edək ki, iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma Azərbaycanda yaşıl texnologiyaların inkişafı və tətbiqi üçün ayrılmazdır. Uyğunlaşma strategiyalarını yaşıl texnologiya təşəbbüslərinə inteqrasiya etməklə siyasətçilər, bizneslər və icmalar davamlılığı artıra, riskləri azalda və iqlim dəyişikliyi problemləri qarşısında dayanıqlı inkişafa töhfə verə bilərlər.

Açar sözlər: *Azərbaycan, yaşıl texnologiya, texnologiya potensialı, innovasiya, bərpa olunan enerji layihələri.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azerbaijan moving toward more diversified, resilient, and inclusive deve-lopment (Edited by Aimee Hampel-Milagrosa, Aziz Haydarov, Kym Anderson, Jasmin Sibal, and Edimon Ginting), Augist 2020

2. Climate-resilient Infrastructure (policy perspectives), OECD Environment Policy Paper №14, December 2018

3. Elmoll A. Green technology and environmental sustainability: Benefits and challenges // September 2022. Conference: Fourth International Symposium on Materials, Electrochemistry and Environment, CIMEE22. At: Lebanese University, Lebanon.

4. Grüne Technologien für grünes Geschäft. Boston Consulting Group 2020.

5. Promoting Green Innovation Policy assessment and recommendations Azerbaijan. United Nations, Geneva (Switzerland), 2013.

6. WIPO (2022). Green Technology Book: Solutions for climate change adap-tation. Geneva: World Intellectual Property Organization. DOI: 10.34667 /tind.47093// https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-1080-en-green-technology-book.pdf

7. https://azertag.az/en/xeber/azerbaijan_is_a_regional_leader_in_green_energy_transition-2882830

8. https://interfax.com/newsroom/top-stories/97957/

9. https://aircenter.az/en/single/azerbaijan-and-europe-speed-up-the-green-energy-deal-1091

10. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_22_7807 (Layden)

11. https://xalqqazeti.az/en/iqtisadiyyat/159974-new-straits-times-azerbaijan-targets

12. https://report.az/en/energy/javid-abdullayev-cop-29-will-be-a-great-platform-to-present-azerbaijan-s-investment-attractiveness-in-the-field-of-green-energy-interview/

13. https://report.az/en/energy/expert-submarine-cable-project-under-black-sea-to-increase-europe-s-energy-security/

14. https://president.az/en/articles/view/58221

15. https://www.undp.org/azerbaijan/press-releases/azerbaijan-marks-start-national-adaptation-plan-process-climate-change-resilience

Shovket Penahova, Sabina Aliyeva

Development directions of green technologies in Azerbaijan as an aspect of international relations andintegration

SUMMARY

Green technology occupies an important place in the efforts of international communities to overcome environmental problems and achieve sustainable deve-lopment. Azerbaijan, located at the crossroads of Europe and Asia, has joined this global trend. This article examines Azerbaijan's technological capabilities and inno-vation potential in the green sector. It examines the country's current technological landscape, identifies key areas of strengths and weaknesses, and discusses strategies for increasing

technological capabilities for sustainable development. Through a comprehensive analysis of existing literature, official documents, and case studies, this article provides insights into Azerbaijan's readiness for the introduction and innovation of green technologies. The presented article also discusses aspects of the development of green technologies in Azerbaijan and the challenges they face, and examines their impact on international relations and integration.

Keywords: *Azerbaijan, green technology, technology potential, innovation, renewable energy projects.*

Направления развития зеленых технологий в Азербайджане как фактора международных отношений и интеграции

РЕЗЮМЕ

Зеленые технологии занимают важное место в усилиях международного сообщества по преодолению экологических проблем и достижению устой-чивого развития. Азербайджан, расположенный на перекрестке Европы и Азии, присоединился к этой глобальной тенденции. В этой статье рассматриваются технологические возможности и инновационный потенциал Азербайджана в зеленом секторе. В ней рассматривается текущий технологический ландшафт страны, определяются ключевые области сильных и слабых сторон и обсуждаются стратегии повышения технологических возможностей для устойчивого развития. С помощью всестороннего анализа существующей литературы, официальных документов и тематических исследований эта статья дает представление о готовности Азербайджана к внедрению и инновациям зеленых технологий. В представленной статье также обсуждаются аспекты развития зеленых технологий в Азербайджане и проблемы, с которыми они сталкиваются, а также изучается их влияние на международные отношения и интеграцию.

Ключевые слова: *Азербайджан, зеленые технологии, технологический потенциал, инновации, проекты возобновляемой энергетики.*

UOT 327; 930.22
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.220

TRADE RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND ISRAEL: ECONOMIC BENEFITS AND FUTURE PERSPECTIVES

JAHANGIR HASANOV
Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı
E-mail: hsnovcahangir978@gmail.com

Introduction

The long historical path of mankind and the rich experience gained show that the expansion of interstate economic and trade cooperation in the system of international relations, and the dominance of economic and business ideas in bilateral and multilateral relations are the main conditions for ensuring development, stability, prosperity, and security.

The relevance of the researched topic is conditioned, first of all, by the content and wide spectrum of Azerbaijan-Israel relations. These relations, which have a multifaceted scope and positive development dynamics, are expanding year by year. National Leader Heydar Aliyev's meetings with the leaders of the State of Israel at various international events, as well as the visits of the President of Israel Shimon Peres in 2009 and the Prime Minister of this country Benjamin Netanyahu in 1996 and 2016 to Baku show that there is a high-level political dialogue between the two countries. As a logical result of this dialogue, the cooperation relations in the field of economic and trade stipulate between the two countries continue today.

One of the points indicating the relevance of the topic is related to the evaluation of bilateral economic and trade relations in terms of time and their conditioning strategic and geographical factors.

Both countries continue to work towards strengthening economic and trade cooperation. Israel is among Azerbaijan's main trade partners. There is fruitful cooperation with Israel in the fields of mutual investment, as well as energy, agriculture, IT, innovation, pharmaceuticals, tourism, etc. Active work was carried out to expand relations between our business circles. Azerbaijan continues to advance joint investment projects with Israeli companies, fostering collaboration in industrial zones, agroparks, water management, and other sectors. Notably, the partnership emphasizes innovative development and the digital economy, areas of strategic importance for both nations. Azerbaijan has also rapidly strengthened its commercial and trade relations with Israel.

These factors collectively shape the evolving relationship between Azerbaijan and Israel. While there are significant areas of mutual interest and collaboration, navigating regional dynamics and international politics inevitably presents challenges. Despite this, both nations remain committed to identifying new opportunities for partnership and cooparation across diverse sectors.

Our nations enjoy strong and effective partnership across various fields, with Azerbaijan's strategic geographical location, economic stability, and the successful implementation of numerous projects fostering a favorable environment for Israeli companies to cooperate and invest. Additionally, the inauguration of the Azerbaijani embassy in Israel paves the way for elevating the relationship between our countries to an even higher level.

Trade relations between Azerbaijan and Israel: Economic benefits and future perspectives.

Israeli companies have established a notable presence in Azerbaijan's energy sector. For instance, Modcon Systems Ltd., an Israel-based provider of advanced technology solutions for the oil and gas industry, operates a branch in Azerbaijan. Despite this engagement, the overall volume of Israeli exports to Azerbaijan has remained relatively modest.

According to the Central Bureau of Statistics of Israel Foreign Trade, in 2010, Azerbaijan dwell in the 29 place among Israel's trade partners. Between 2002 and 2010, Israel ranked as the second or third largest trading partner of Azerbaijan in foreign trade, primarily driven by oil exports. The Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) pipeline, co-owned by an international consortium, spans approximately 1,100 miles. It starts at the Sangachal terminal close to Baku, crosses through Azerbaijan, Georgia, and Turkey, and concludes at the Mediterranean port of Ceyhan. From there, the oil is shipped by tanker to global markets and Israel buys some of this oil directly or on the spot market and through secondary sales [3.s.1-3].

Azerbaijan and Israel share a multifaceted relationship, with a strong focus on energy security. One

of the key indicators of their growing partnership is Azerbaijan's role in supplying 40% of Israel's oil imports. High-level officials from both nations have engaged in discussions regarding the ongoing flow of Caspian oil to Israel, as well as Israel's potential for expanding its own gas fields [8.s.1-3].

Azerbaijan possesses significant expertise in hydrocarbon exploration and production, which Israel intends to leverage by engaging Azerbaijani specialists in mining operations within the Israeli sector of the Mediterranean Sea. The State Oil Company of Azerbaijan (SOCAR) had plans to provide Israel with equipment for exploratory drilling on the Mediterranean continental shelf at the offshore site "Yam-3." Shemen Energy, the investor in the project, acquired a controlling stake in July 2012. The company is chaired by Gaby Ashkenazi, a former Chief of Staff of the Israel Defense Forces.[7.s.2.]

In the same month, media outlets reported that Vagif Aliyev, head of SOCAR's investment department, confirmed that the Azerbaijani company would not only supply equipment but also operate drilling platforms to assist in exploring mineral resources off Israel's coast. SOCAR's subsidiary, Azerbaijan Caspian Drilling Company Ltd (CDC), acquired a 10-percent stake in Shemen Energy (formerly Med Ashdod), which conducts drilling operations in Israel's offshore oil fields. As reported by the Voice of Israel radio station, the initial two rigs were expected to arrive from Azerbaijan in September 2012. The reported contract with SOCAR was valued at no less than $80 million [9.s.1-2].

According to the President of the Azerbaijan-Isreal Business Forum, many Israel companies also operate in the energy sector of Azerbaijan. For instance, Israeli-based supplier of high technology to the energy industry, mainly oil and gas field, Modcom System Ltd. Opened an office in Azerbaijan In 2000. According to UN statistical analyses, the exports of Azerbaijan have increased from $323 million US dollars between 1997 and 2004 [8.s.1].

There is increasing covert cooperation between Azerbaijan and Israel in the energy sector. Israel ranks as the second-largest importer of Azerbaijani oil, following Italy. The annual trade volume between the two nations, largely fueled by oil exports, amounts to approximately $1.3 billion. Energy security plays a pivotal role in their bilateral relations, given Azerbaijan's extensive energy reserves and its strategic location as a key east-west corridor connecting the landlocked Caspian region with its petrochemical wealth and Central Asia's natural resources. Israel began importing Azerbaijani oil in 1991, shortly after Azerbaijan gained independence. Even before the BTC pipeline became operational and Israel's interest in accessing Azerbaijani oil through this route. Today, Israel relies almost entirely on oil imports, with nearly one-sixth of its crude supply coming from Azerbaijan [12.s.1.].

Energy remains a cornerstone of the partnership between Azerbaijan and Israel, with the construction of the BTC pipeline marking a significant milestone in their cooperation. The BTC oil pipeline was officially inaugurated on July 6, 2006, at a ceremony held in the Turkish Mediterranean port of Ceyhan. The presence of Israel's Minister of National Infrastructures, Binyamin Ben-Eliezer, underscored the pipeline's strategic importance for Israel's energy policy with Azerbaijan. He was among representatives from 36 nations who participated in the event. Additionally, Israel has expressed interest in extending the BTC pipeline to its Red Sea port in Eilat, aiming to facilitate the transport of Azerbaijani and Central Asian oil to markets in India, Japan, and South Korea via its Tipline infrastructure.

Israel meets the main part of its oil needs at the expense of Azerbaijan. The work done in the fields of economy, security, energy trade and culture further deepens our cooperation. Israel, which implements many projects in Azerbaijan, mainly imports electrical engineering, mechanical engineering and metalworking industrial products to our country. More than 40 percent of Azerbaijan's exports to Asian countries fall to Israel. Israel is also Azerbaijan's main supplier of weapons and high technologies.

Energy supply plays a vital role in the relationship between Azerbaijan and Israel. As one of Azerbaijan's key trade partners, Israel relies heavily on Azerbaijani crude oil to meet its energy needs. Both nations have expressed a mutual interest in enhancing partnership in the energy sector, including exploring opportunities for the development of renewable energy sources.

The Trade and Tourism Representative Office of Azerbaijan, inaugurated in Tel Aviv on July 29, 2021, has actively worked to strengthen ties between Azerbaijan and Israel in trade, humanitarian efforts, and other areas. Among its notable initiatives

was hosting an open meeting of the Israeli-Azerbaijani Chamber of Commerce and Industry in Shusha, Azerbaijan's cultural capital, on September 14, 2022. This event focused on exploring opportunities for collaboration between businesses from both nations [2.s.2.].

The Israel-Azerbaijan Chamber of Commerce and Industry has been instrumental in fostering economic ties between the two nations and promoting dialogue between the public and private sectors. It has significantly contributed to strengthening bilateral cooperation, supported Azerbaijan's stance during the Second Karabakh War, and facilitated the arrival of a large Israeli medical team in Azerbaijan to assist soldiers and civilians severely wounded during the conflict.

Works carried out in connection with the reconstruction of the drinking and waste water supply systems carried out in our country under the leadership of President Ilham Aliyev, and drew attention to the fact that the experience of the world's leading companies was used in the implementation of the projects: On April 12, 2023, by presidential order, a new phase of collaboration began. Partnerships with Israeli companies in the area of Caspian Sea water processing hold significant importance.

On September 8, 2023, an agreement was signed between the Azerbaijan State Water Resources Agency "Azersu" OJSC and Mekorot Water Company for providing technical consulting services as part of a seawater desalination project. Discussions were held on future cooperation in the drinking water supply sector. The company represented by Mekorot currently meets 90 percent of the country's drinking water demand, with around 60 percent of the water supplied to consumers coming from desalinated seawater. Mekorot Water Company and its affiliates are actively collaborating with various countries globally on seawater desalination and water management projects.

On July 16, 2024, discussions took place regarding Azerbaijan-Israel energy cooperation. During the meeting, both sides expressed satisfaction with the ongoing collaboration in the energy sector, particularly in the hydrocarbon industry. The conversation highlighted long-term partnership opportunities in oil supply, petrochemical product trade, and downstream projects, and explored future prospects for expanding these ties. [5.s.1-2]

Azerbaijan is actively pursuing projects to enhance the share of renewable energy in its overall energy mix, including the establishment of interregional "green energy corridors" to support this transition. Opportunities for partnership in "green energy" and other promising sectors were explored, highlighting the critical role of public-private partnerships in advancing these initiatives.

The establishment of Azerbaijan's embassy in Israel in March 2023 marked a significant milestone, signaling a new phase in bilateral relations. The Joint Commission between the Governments of Azerbaijan and Israel, alongside the Azerbaijan Trade Representative Office in Israel, serve as key platforms for fostering deeper cooperation between the two nations. Both countries remain committed to enhancing their economic and trade ties, with special emphasis on collaboration in the fields of innovative development and the digital economy, areas of particular importance for Azerbaijan.

The economic factor plays a pivotal role in shaping the relations between Azerbaijan and Israel. Israel was one of the key suppliers of advanced weapons used by Azerbaijan during the Second Karabakh War, which resulted in the liberation of its historically occupied territories from Armenia. Additionally, Azerbaijan is an important oil supplier to Israel. The strategic partnership between the two countries is reinforced by this dual exchange of military and energy resources. [9.s.1]

Approximately 40 percent of Israel's oil imports, totaling 40 million barrels or $1.5 billion, come from Azerbaijan. A significant development in trade relations occurred in April 2017 when both countries agreed to eliminate double taxation. Furthermore, in May 2021, Azerbaijani officials announced that economic cooperation and bilateral agreements with Israel would be expanded. [3.s.1-]

The relationship between Israel and Azerbaijan is built on mutual interests and shared political viewpoints, with the goal of fostering a broader strategic partnership. Some observers argue that the arms trade between the two nations is driven purely by commercial considerations and often portray it as a straightforward "oil-for-arms" arrangement. However, this perspective is deemed misleading. While both countries have established ties based on national interests, including economic cooperation and security collaboration, reducing their relationship to

a mere "exchange of oil for weapons" oversimplifies the matter. It is incorrect to limit the extensive strategic partnership between the two nations—particularly in areas such as national security—to such a narrow frame. Beyond military and intelligence cooperation, their collaboration also encompasses anti-terrorism efforts, as well as partnerships in education, science, and economic development.

Three sessions of the Joint Commission between the Government of Azerbaijan and the Government of Israel have taken place in Baku. I would like to highlight the significant progress in Azerbaijani-Israeli relations across various sectors, driven by mutual friendship and trust. The proportion of non-oil products in trade between the two countries continues to grow. However, there is still considerable potential to further diversify our trade relations. In particular, there is a substantial opportunity to expand the export of Azerbaijani non-oil products to the Israeli market, which remains largely untapped. There are broad prospects for cooperation in investment, innovations, information, agriculture, ecology, food, water, energy technologies, pharmaceuticals and biotechnology, food safety, cybersecurity, tourism, small and medium-sized businesses and other areas, and the private sector should increase its activity to realize this potential. In this context, business events held between business circles create additional opportunities for expanding the dialogue. Azerbaijan is keen to foster cooperation in the transfer of modern technologies between the two nations, with collaboration between relevant agencies playing a important role in advancing joint initiatives. Israeli companies could be encouraged to explore opportunities within the Alat Free Economic Zone and the Baku International Sea Trade Port, paving the way for the implementation of collaborative projects [5.s.1.].

30 july 2021, A Memorandum of Understanding has been signed between the Israeli company OurCrowd and the Azerbaijan Investment Company. The document envisages investment in startup projects, the application of advanced experience of leading Israeli companies in our country, cooperation in the field of innovations, ecosystem improvement. The implementation of the issues reflected in the memorandum will contribute to the rapid adoption of new technologies, their service to citizens and business interests, and the flexible adaptation of state institutions and businesses to new challenges. It should be noted that the company OurCrowd, founded in 2013, is an Israeli enterprise investment company. One of the world's largest crowdfunding platforms for securities, the company specializes in investing in startup companies operating in artificial intelligence, technology, transport, energy, healthcare, security and other fields. The company offers an investment platform for investors and institutions to invest in startups, early-stage companies and enterprise funds [2.s.1.].

Significant progress has been made in agricultural cooperation between Israel and Azerbaijan. A notable example is the Israel-Azerbaijan Agricultural Business Forum held in Tel Aviv in 2021. Organized by the Ministries of Agriculture of both countries and the Israel Export Institute, the event focused on creating key opportunities for exchanging best practices and strengthening existing partnerships. The forum highlighted the importance of establishing sustainable agriculture practices that balance environmental protection, food security, agricultural export growth, and social responsibility. In February 2023, the Azerbaijan-Israel Innovation Forum in Baku addressed the theme of "Agriculture and Education," where discussions centered on the application of modern innovative technologies in agriculture and the growing relation between the two countries in this sector.

The political and economic relations between Azerbaijan and Israel are at an advanced level. Gratitude was expressed for Israel's support of Azerbaijan's just cause during the 44-day Patriotic War, as well as for its humanitarian contributions. The meeting focused on the successful economic collaboration between the two countries, including the involvement of Israeli companies in various sectors of Azerbaijan's economy. The role of the Joint Commission between the Governments of Azerbaijan and Israel, as well as the Israel-Azerbaijan Chamber of Commerce and Industry, was highlighted as essential in fostering the growth of bilateral economic ties.

Azerbaijani-Israeli economic relations continue to thrive, with ongoing efforts to further enhance cooperation. It was emphasized that such events serve as vital platforms for advancing economic partnerships and strengthening connections between business communities. The establishment of Azerbaijan's Trade and Tourism Representations in Israel

introduces innovative tools to boost collaboration among entrepreneurs, fostering non-oil exports, improving the business climate, attracting investments, and enhancing tourism exchanges.

The vision is to position Azerbaijan as a cutting-edge hub for innovation, with ample opportunities for partnerships in key sectors such as energy, healthcare, digital transformation, investments, innovation, ICT, agriculture, water resource management, and tourism. The wealth of natural resources in liberated territories, alongside the development of comprehensive infrastructure networks—including highways, railways, airports, and the strategically important Zangezur corridor—presents extensive opportunities for investment. Simultaneously, efforts are being made to draw foreign investors to flagship initiatives like "Smart City," "Smart Village," and "Green Energy" projects. The Minister of Economy called on Israeli businesses to leverage Azerbaijan's attractive business and investment climate, inviting them to actively engage in realizing the country's economic potential through collaborative enterprises.

Conclusion

Trade and economic relations between the two countries have increased in accordance with the interests of the both states. Reviewing and analyzing the factual materials on these relations allows us to determine the state and development prospects of trade and economic cooperation. The advanced technology of the Azerbaijani oil industry and Israel has play an important place in economic cooperation. Economic and trade collaboration has laid the groundwork for strong relations between Azerbaijan and Israel. It is evident that various aspects of this partnership, particularly in the realms of commerce and economic development, are progressing steadily and moving in a positive direction. Azerbaijan has a great future. Over the past years, our country has developed and become an important state in the region. I can say that now Azerbaijan plays an active role in the development of the region as a whole. Of course, we also feel the help of our friends, and this will help us achieve our goals. We will become a stronger state economically, we will develop democracy. Stability and security in the region are also among the priority issues for us. I am sure that we will successfully fulfill the tasks we have set ourselves. The analysis shows that the Azerbaijani side viewed cooperation with the Jewish community around the world as one of the positive factors affecting all relations with Israel, including trade and economic relations.

Azerbaijan and Israel offer mutual support across various sectors, with high-level visits, meetings, and events playing a significant role in advancing their relationship. The Joint Commission between the Governments of Azerbaijan and Israel serves as a key platform for enhancing bilateral cooperation. Economic and trade relations between the two countries are also growing, with trade turnover rising by over 85 percent. Efforts to launch joint investment projects with Israeli companies are ongoing. There are ample opportunities to deepen the partnership in areas such as innovative development, digital economy, energy, industrial zones, agroparks, tourism, water management, food security, healthcare, and humanitarian efforts. Furthermore, involving Israeli companies in reintegration projects in Azerbaijan's liberated territories holds significant potential.

Discussing bilateral ties, I am confident that our relationship will continue to grow stronger. There is significant potential for expanding our economic partnership. Today, these matters were explored comprehensively, highlighting the steady progress in our economic relations, with trade turnover nearing $2 billion. We anticipate this figure will rise even further in the years to come. Our dialogue also included opportunities for cooperation in agriculture, tourism, science, technology, and healthcare. I am optimistic that we can identify effective solutions in these fields, fostering closer connections and strengthening our partnership across multiple sectors.

REFERENCES:

1. Abilov Shamkhal, "The Azerbaijani-İsrael Relations: A non-Diplomatic, But Strategic Partnership, Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları, sayı 8, Kış, ss.114-136, 2005.

2. Azerbaijan-Israel relations //http://lib.aliyev-heritage.org/az/8269149.html

3.Azərtac https://azertag.az › xeber › jerusale... Jerusalem Post: Celebrating 25 years of Azerbaijan-Israel Relations – AZERTAC

4.https://respublika-news.az/az/news/azerbaycan-israil-m4.

5.https://xalqqazeti.az/az/siyaset/124832-baki-

tel-eviv-dostlugun-yeni-ufuqleri

6. https://xalqqazeti.az/az/last-news/137531-azerbaycan-israil-dostlugu-tarixin-s6

7. https://lib.aliyevheritage.org/az/8269149.html

8.https://azerbaijan-news.az/az/posts/detail/azerbaycan-israil-terefdasligi-yeni-musteviye-qedem-qoyur-1679951040/285142

9. https://www.i24news.tv/en/tags/israel-azerbaijan-ties

10. https://www.haaretz.com/israel-news/2024-04-11/ty-article-magazine/.premium/how-strategic-relations-with-azerbaijan-became-the-business-of-the-lieberman-family/0000018e-c7d7-dd23-a3cf-e7d728a00000

11. https://www.israelhayom.com/2020/11/09/israel-azerbaijan-relations-likely-to-improve-following-abraham-accords/

12.The Jerusalem Post m.jpost.com Azerbaijan is important to Israel and Jews

13. Trend News Agency https://en.trend.az › ... › Busines Azerbaijan, Israel moot strategy to strengthen bilateral economic relation

XÜLASƏ

Bu məqalə Azərbaycan və İsrail arasında ticarət tərəfdaşlığını tədqiq edir, onların ikitərəfli münasibətlərinin iqtisadi üstünlüklərini və potensial inkişaf sahələrini vurğulayır. Coğrafi ayrılıqlarına və fərqli mədəni identikliklərinə baxmayaraq, Azərbaycan və İsrail son iki onillikdə nəzərəçarpacaq artım müşahidə edilən güclü ticarət ittifaqı yaradıblar. Tədqiqatda bu tərəfdaşlığa təsir edən tarixi keçmişi və siyasi amilləri araşdırmaqla başlayır, daha sonra enerji, kənd təsərrüfatı, qabaqcıl texnologiya və müdafiə kimi əsas sektorların ətraflı təhlili ilə başlayır.

Ticarət statistikası, ekspert fikirləri və nümunə araşdırmaları daxil olmaqla, keyfiyyət və kəmiyyət tədqiqat metodlarının birləşməsindən istifadə edərək, tədqiqat iki ölkə arasında iqtisadi qarşılıqlı asılılığa işıq salır. O, Azərbaycanın zəngin enerji ehtiyatlarının və İsrailin ən qabaqcıl texnoloji imkanlarının bir-birini tamamlayan təbiətini vurğulayır ki, bu da birlikdə qarşılıqlı iqtisadi fayda gətirir. Təhlildə bu əməkdaşlığın regional sabitlik və qlobal geosiyasət çərçivəsində daha geniş strateji nəticələri də nəzərdən keçirilir. Bundan əlavə, tədqiqat onların ticarət əlaqələrinin trayektoriyasına təsir göstərə biləcək iqtisadi qeyri-sabitlik, siyasi çağırışlar və dəyişən regional dinamika kimi potensial maneələri müəyyən edir. Məqalə əməkdaşlığı gücləndirmək üçün xüsusilə bərpa olunan enerji və kibertəhlükəsizlik kimi sektorlarda diversifikasiya və innovasiya üçün yollar təklif edərək, perspektivli bir dünyagörüşü təklif edir.

Açar sözlər: *İkitərəfli ticarət, enerji əməkdaşlığı, kənd təsərrüfatı texnologiyası, strateji tərəfdaşlıq, investisiya imkanları, iqtisadi artım*

SUMMARY

This article explores the trade partnership between Azerbaijan and Israel, highlighting the economic advantages and potential growth areas of their bilateral relationship. Despite their geographic separation and distinct cultural identities, Azerbaijan and Israel have cultivated a strong trade alliance that has seen remarkable growth over the past two decades. The discussion begins by examining the historical background and political factors influencing this partnership, followed by a detailed analysis of major sectors such as energy, agriculture, advanced technology, and defense.

Using a combination of qualitative and quantitative research methods, including trade statistics, expert insights, and case studies, the study sheds light on the economic interdependence between the two nations. It emphasizes the complementary nature of Azerbaijan's rich energy resources and Israel's cutting-edge technological capabilities, which together drive mutual economic benefits. The analysis also considers the broader strategic implications of this cooperation within the frameworks of regional stability and global geopolitics. Additionally, the research identifies potential obstacles, such as economic volatility, political challenges, and shifting regional dynamics, that could influence the trajectory of their trade relations. The article offers a forward-thinking outlook, suggesting pathways for diversification and innovation, particularly in sectors like renewable energy and cybersecurity, to strengthen their collaboration.

Keywords: *Bilateral trade, Energy cooperation, Agricultural technology, Strategic partnership,Investment opportunities, Economic growth.*

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается торговое партнерство между Азербайджаном и Израилем, подчеркиваются экономические преимущества и потенциальные области роста их двусторонних отношений. Несмотря на географическое разделение и различную культурную идентичность, Азербайджан и Израиль создали прочный торговый альянс, который за последние два десятилетия значительно вырос. Обсуждение начинается с изучения исторического фона и политических факторов, влияющих на это партнерство, а затем следует подробный анализ основных секторов, таких как энергетика, сельское хозяйство, передовые технологии и оборона.

Используя сочетание качественных и количественных методов исследования, включая статистику торговли, экспертные мнения и тематические исследования, исследование проливает свет на экономическую взаимозависимость между двумя странами. В нем подчеркивается взаимодополняющий характер богатых энергетических ресурсов Азербайджана и передовых технологических возможностей Израиля, которые вместе обеспечивают взаимную экономическую выгоду. Анализ также рассматривает более широкие стратегические последствия этого сотрудничества в рамках региональной стабильности и глобальной геополитики. Кроме того, исследование выявляет потенциальные препятствия, такие как экономическая волатильность, политические проблемы и меняющаяся региональная динамика, которые могут повлиять на траекторию их торговых отношений. В статье представлен дальновидный взгляд на вещи, предлагающий пути диверсификации и инноваций, особенно в таких секторах, как возобновляемые источники энергии и кибербезопасность, для укрепления их сотрудничества.

Ключевые слова: *Двусторонняя торговля, Энергетическое сотрудничество, сельскохозяйственные технологии, стратегическое партнерство, инвестиционные возможности.*

UOT 327; 339.9
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.221

AVROPA İTTİFAQININ TƏRƏFDAŞ DÖVLƏTLƏRLƏ ƏMƏKDAŞLIĞININ MÖVCUD LAYİHƏLƏRİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

GÜNEL ALLAHYAROVA
Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər və İqtisadiyyat fakültəsinin I kurs doktorantı
E-mail: gallahyarova1996@gmail.com

GİRİŞ

Bipolyar beynəlxalq sistemin 1992-ci ildə sona çatdığı "Soyuq müharibə"dən sonrakı dövrdə Maastrixt müqaviləsi ilə iqtisadiyyat, ədalət və daxili işlər və xarici siyasət və həmçinin təhlükəsizlik siyasətinin daşıyıcı sütunları üzərində "Avropa Birləşmiş Ştatlar"nın əsasının qoyulması hədəfi olaraq irəli sürülmüşdür. Beləliklə, inteqrasiya olunmuş Avropanın, tək və birləşik nəhəng güc kimi beynəlxalq sistemdə həlledici rol oynayan qlobal aktor halına gəlməsi planlaşdırılırdı. Bu məqsədlə bütün qitədə sürətlə artan iqtisadi, siyasi və coğrafi inteqrasiyanın tamamlanması nəzərdə tutulurdu.

Bu mərhələdə, Avropanın inteqrasiyasının institusional strukturunu təmsil edən Avropa İttifaqı, regional səviyyədə sülh və firavanlığa töhfə vermək baxımından nümunəvi regional inteqrasiya modelini təmsil etməkdədir.

Avropa İttifaqı dünya dövlətləri ilə əməkdaşlıq edərək beynəlxalq arenada həm iqtisadi, həm də siyasi müstəvidə müsbət mövqeyini qorumağı ön planda saxlayır. Xüsusilə son illərdə qeyri-üzv dövlətlərlə münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoyması və siyasi əlaqələrdə əhəmiyyətli irəliləyişlərin müşahidə olunması dünyada getdikcə qütbləşmənin artdığı bir dövrdə olduqca müstəsna addımdır. İttifaq ilə bu dövlətlərin strateji tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafı beynəlxalq nüfuzuna və iqtisadi gücünə də müsbət təsir göstərir. Avropa İttıfaqı tərəfdaş dövlətlərlə münasibətlərini bir neçə müstəvidə aparmaqla qlobal təsirini artırır və regional stabilliyi gücləndirir. Bir tərəfdən, İttıfaqın tərəfdaş dövlətlərlə əməkdaşlığı regional münaqişələrin həllinə və regional sabitliyin qorunmasına yönəlmiş birgə səyləri əhatə edir. Digər tərəfdən, iqtisadi əməkdaşlıq, ticarət mübadiləsi və investisiyaların artırılması İttıfaqın iqtisadi inkişafına stimul verir və regional iqtisadi münasibətlərin dərinləşməsinə səbəb olur. Əməkdaşlığın irəli səviyyəyə aparılması və nəticədə rəqib dövlətlərin tərəfdaş dövlətlərə çevrilməsi regionda təhlükəsizlik və stabilliyi artırmağa səbəb olur. Məsələn, ABŞ ilə strateji əhəmiyyətli bir çox mövzuda fərqli yanaşmalar, Çinin qlobal güc kimi yüksəlməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb geosiyasi vəziyyət, Rusiya ilə Ukrayna böhranından sonra korlanan və hələ də problemli qalan münasibətlər və eyni zamanda bütün bunlar haqqında üzv dövlətlər arasındakı fikir ayrılığı Aİ-nin xarici siyasətini sınağa çəkən çağırışlardan yalnız bəzilərdir. Birliyin tərəfdaş dövlətlərlə əməkdaşlığı bir neçə beynəlxalq və regional səviyyədəki əhəmiyyətli layihələr vasitəsilə genişlənir. Bu layihə və proqramlar üzrə Birlik ilə tərəfdaş dövlətlərin arasında artan əməkdaşlığın və inteqrasiyasının müsbət nəticələri zaman keçdikcə digər qeyri-üzv dövlətlərin də İttifaqa qoşulmaq istəyinə sövq edir.

Avropa Qonşuluq Siyasəti

İlk nümunə olaraq, Avropa İttifaqı üçün onun qonşuluğunda sabitlik və təhlükəsizlik məsələsi vacibdir. Məhz bu məqsədlə Avropa İttifaqı şərq və cənubdakı qonşuları ilə əməkdaşlığı əhatə edən "Avropa Qonşuluq Siyasətini" yaradıb. Avropa Birliyinin son illərdə vurğuladığı strateji siyasət alətlərindən biri olaraq; Aralıq dənizi, Şərqi Avropa və Cənubi Qafqaz ətrafında qonşu və ya yaxın dövlətlərlə hərtərəfli tərəfdaşlıq və əməkdaşlığı nəzərdə tutan yeni Avropa Qonşuluq Siyasətidir. Avropa Qonşuluq Siyasəti (ENP) Aİ-nin 16 ən yaxın Şərqi və Cənub qonşuları ilə münasibətlərini tənzimləyir. Avropa Qonşuluq Siyasəti (ENP) Avropa İttifaqının sərhədlərinin cənubunda və şərqində yerləşən qonşu ölkələrə münasibətdə xarici siyasətidir və bu ölkələrlə əməkdaşlığın əsas mexanizmidir. Avropa qonşuluq siyasətinin məqsədi Avropa İttifaqının sabitliyini, təhlükəsizliyini və rifahını qonşu ölkələrlə bölüşməkdir. Əsas prinsiplərdən biri daxili islahatların həyata keçirilməsində qonşu ölkələrə kömək etmək istəyidir. Avropa Qonşuluq Siyasəti demokratiya, sabitlik və rifahı yaymaqla vahid və azad Avropa ideyasını həyata keçirməyə xidmət edən Avropa İttifaqı ilə qonşu ölkələr arasında siyasi, iqtisadi və mədəni yaxınlaşma prosesini dəstəkləyir. Sözügedən ölkələrin tamhüquqlu üzvlük olmasa belə, İttifaqın siyasi, iqtisadi və sosial dəyərləri çərçivəsində inteqrasiyasını özündə ehtiva edən qabaqcıl baxışı

olan bu siyasətin ortaya çıxması əsasən Birliyin üzləşdiyi çox mühüm problemlərin həllinə və Birliyin bəzi qlobal strategiyalarının həyata keçirilməsinə yönəlmişdir [2, s.43]. Birinci məqsəd baxımından Birliyin məruz qaldığı qeyri-qanuni immiqrasiya, narkotik və qadın ticarəti və enerji çatışmazlığı problemlərinin həllində istifadə edilməsi nəzərdə tutulan Avropa Qonşuluq Siyasəti; İkinci məqsəd baxımından İttifaqın təsir dairəsini genişləndirmək və qlobal balanslarda söz sahibi olmaq vasitəsi kimi nəzərdə tutulur.Fəaliyyət planı qonşuluq təşəbbüsünün bütün ölkələri ilə münasibətlərdə ümumi prinsiplərə əsaslanır, amma onun məzmunu konkret ölkə ilə mövcud əməkdaşlığın səviyyəsinə, ölkənin ehtiyaclarına və ümumi maraqlarına görə fərqlənir. Fəaliyyət planının həyata keçirilmə prosesinə Avropa İttifaqının Xüsusi Komissiyası və Avropa Xarici Fəaliyyət Xidməti nəzarət edir (European External Action Service) və ildə bir dəfə Avropa İttifaqı fəaliyyət planının icrasına dair hesabat dərc edir.

Şərq Tərəfdaşlığı

Şərq Tərəfdaşlığı (ŞT) Avropa Qonşuluq Siyasətinin (ENP) 2009-cu ildə istifadəyə verilən xüsusi hissəsidir. Bu tərəfdaşlığın məqsədi Avropa İttifaqı, ona Üzv dövlətlər və altı Şərqi Avropa, Ermənistan, Azərbaycan, Belarus, Gürcüstan, Moldova və Ukrayna kimi tərəfdaş ölkələr ilə siyasi və iqtisadi əlaqələri gücləndirmək və dərinləşdirməkdir.

Şərq Tərəfdaşlığı proqramı İqlim Dəyişikliyi üzrə Paris Sazişi və BMT-nin 2030-cu il üzrə proqramı və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri kimi bir çox siyasət məqsədlərinə çatmağa dəstək verir. O Avropa İttifaqının xarici və təhlükəsizlik siyasəti üzrə Qlobal Strategiyasında Aİ-nin qonşularının sabitliyi, rifahı və dayanıqlığının artırılması ilə bağlı ümumi məqsədə öz töhfəsini verir.

Aİ, ona üzv ölkələr və tərəfdaş ölkələr Şərq Tərəfdaşlığı üzrə aşağıdakı məqsədlər üzrə birgə çalışacaqlar [5, s.32]:

• möhkəm, dayanıqlı və inteqrasiya olunmuş iqtisadiyyatlar üçün əməkdaşlıq;

• cavabdehlik daşıyan qurumlar, qanunun aliliyi və təhlükəsizlik üçün əməkdaşlıq;

• ətraf mühit və iqlim dəyişikliyi sahəsində dayanıqlığın əldə olunması üçün əməkdaşlıq;

• dayanıqlı rəqəmsal transformasiya üçün əməkdaşlıq;

• möhkəm, ədalətli və inklüziv cəmiyyətlər üçün əməkdaşlıq.

Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi

1997-ci ildən bünövrəsi qoyulmuş bu dəhliz 2003-cü ildə layihənin rentabelsizliyi ehtimalı, eyni zamanda, digər təzyiqlərin və bürokratik proseslərin nəticəsi olaraq reallaşmamışdı. Nəhayət, "Cənub Qaz Dəhlizi" layihəsinin təməli 2014-cü ilin sentyabr ayının 20-də qoyulub. Bununla da, Azərbaycan qazı ilə Avropanın təchiz edilməsinə start verildi. 2014-cü ildə bu proseslərin hüquqi status alması, proseslərdə idarəçiliyin daha yüksək səviyyədə aparılması məqsədilə Prezident İlham Əliyev tərəfindən Cənub Qaz Dəhlizi Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti yaradıldı. 2015-ci ildən isə Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurasının toplantıları keçirilməyə başladı və bu günədək davam edir. Aİ ilə Cənubi Qafqaz ölkələri arasındakı tərəfdaşlıq münasibətlərində 2014-2017-ci illər arasındakı dövrdə Cənub Qaz Dəhlizi, Tanap, tap və Yeni Əsrin müqaviləsi kimi layihələrə start verilmişdi ki, bunlar enerji sahəsindəki əməkdaşlığın perspektivlərini aydın şəkildə göstərirdi. Bununla da, regiondakı dövlətlərin əhəmiyyəti Avropa İttifaqı üçün artmışdır. Xüsusilə Azərbaycan ilə İttifaq arasında Adriatik Boru Kəməri (TAP), Trans Anadolu Boru Kəməri (TANAP), Cənub Qaz Dəhlizi kimi enerji layihələri ilə yeni mərhələdə tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Azərbaycanın mühüm geostrateji ərazidə – Şimal-Cənub, Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin mərkəzində yerləşməsi onun regiondakı əhəmiyyətli aktor rolunun əsas səbəblərindən biridir. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə reallaşan meqa layihə – Cənub Qaz Dəhlizi regionun hazırkı mürəkkəb geosiyasi vəziyyəti fonunda Avropa ölkələrinin enerji tələbatını ödəməklə paralel, Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərir [1, s.4]. CQD-nin əsas məqsədi "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağının istismarının ikinci mərhələsi çərçivəsində hasil edilən təbii qazın genişləndirilmiş Cənubi Qafqaz Boru Kəməri, TANAP və TAP vasitəsilə Türkiyəyə və Cənubi Avropaya ixracını təmin etməkdir. Təməli "Əsrin müqaviləsi"nin 20 illiyi qeyd edilən gün – 2014-cü ilin sentyabrın 20-də qoyulan, 2018-ci il mayın 29-da rəsmi açılışı olan layihənin ümumi dəyəri 33 milyard ABŞ dollarıdır. Azərbaycandan İtaliyayadək uzanan, 3500

kilometrlik inteqrasiya edilmiş boru kəməri sistemi 7 ölkənin iştirakı ilə qurulub və ilbəil yeni interkonnektorlarla bu sistemə qoşulmaq təşəbbüsləri çoxalır. Nəticə etibarilə, Azərbaycan bu gün Cənub Qaz Dəhlizi vasitəsilə 10 Avropa ölkəsinə qaz ixrac edir ki, onlardan 8-i Avropa İttifaqının üzvüdür. Bu baxımdan təsadüfi deyildir ki, Aİ liderləri tərəfindən Azərbaycan "etibarlı tərəfdaş qaz təchizatçısı" kimi tanınır. Təqdirəlayiq hal ondadır ki, Avropa ölkələri hər zaman birgə əməkdaşlığa can atan tərəf kimi daha çox ön plandadırlar, müxtəlif siyasi platformalarda, forum və görüşlərdə enerji hasilatını artırmaq üçün təşəbbüslər irəli sürür, təkliflər edirlər [9, s.70]. 2022-ci ilin iyulun 18-də Azərbaycan və Avropa Komissiyası arasında "Enerji sahəsində Strateji Tərəfdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu"-nun imzalanması da bu fikirlərin təsdiqidir. "Qoca qitə"nin enerji təhlükəsizliyinə ciddi töhfələr verən Cənub Qaz Dəhlizi təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi cəhətdən daim dünyanın aparıcı dövlətlərinin xüsusi marağındadır. Bu baxımdan Avropa İttifaqı ilə yanaşı, ABŞ-nin layihənin reallaşması yönündə verdiyi mühüm dəstəyi də diqqətə çəkmək olar. Xüsusən də Donald Trampın birinci hakimiyyəti dövrü CQD-nin reallaşması istiqamətində ciddi addımların atılması ilə nəticələnib. Cənub Qaz Dəhlizi artıq qitələri birləşdirən, ölkələrarası siyasi yaxınlaşmanı təmin edən, mədəni əlaqələri gücləndirən, iqtisadi əməkdaşlığı dərinləşdirən universal beynəlxalq platformaya çevrilib. Uzunluğu 3500 kilometr olan inteqrasiya edilmiş boru kəməri sistemi olan bu layihə enerji təhlükəsizliyi və əməkdaşlıq layihəsidir. Çünki Cənub Qaz Dəhlizinin keçdiyi marşrut boyunca yerləşən bütün ölkələr arasında əməkdaşlıq olmasa, bu layihənin həyata keçirilməsi mümkün olmazdı". Bu layihə çərçivəsində Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Yunanıstan, Bolqarıstan, Albaniya və İtaliyanın komanda şəklində qazandığı nailiyyət təqdirə layiqdir.

Xatırladaq ki, TANAP Türkiyə-Gürcüstan sərhədində birbaşa Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (SCP) ilə birləşir, Türkiyə-Yunanıstan sərhədində isə TAP-la birləşəcəkdir. TANAP-la bağlı Azərbaycan və Türkiyə respublikaları arasında Anlaşma Memorandumu 24 dekabr 2011-ci il tarixində imzalanmışdır. TANAP layihəsi üzrə Türkiyə Respublikası və TANAP şirkəti arasında "Tranzit Ərazisinə Malik Ölkənin Hökuməti ilə Saziş" Azərbaycan və Türkiyə respublikaları arasında "Hökumətlərarası Saziş" 26 iyun 2012-ci il tarixində imzalanmış və hər iki dövlətin müvafiq hüquqi instansiyaları tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur [9, s.82].

TAP Türkiyə-Yunanıstan sərhədində birbaşa TANAP-la birləşəcək və Yunanıstan, Albaniya ərazilərindən, həmçinin Adriatik dənizindən keçərək təbii qazı Cənubi İtaliyaya nəql edəcəkdir. Təbii qazın Azərbaycan Respublikasından Avropa bazarlarına ixracının ən qısa və birbaşa marşrutunu təşkil etdiyi üçün TAP-ın Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyi və enerji mənbələrinin şaxələndirilməsinə görə strateji məqsədlərində əsas rol oynayacağı gözlənilir [7]. Bundan əlavə, TAP lazımi təqdirdə təbii qazın Cənub-Şərqi Avropaya yönəltmək üçün texniki imkanlara malik olacaqdır. TAP layihəsi üzrə Albaniya, İtaliya və Yunanıstan respublikaları arasında "Hökumətlərarası Saziş" 2013-cü ilin fevral ayında imzalanmışdır. TAP-ın təməlqoyma mərasimi 17 may 2016-cı il tarixində keçirilmişdir.

INOGATE Proqramı

INOGATE Proqramı - Avropa İttifaqı, Qara dəniz ətrafı və Xəzər dəniz ətrafı ölkələr, həmçinin onlarla qonşu ölkələr arasında energetika sferası üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq layihəsidir. INOGATE Proqramı çərçivəsində həyata keçirilən layihələr Avropa Komissiyası tərəfindən maliyyələşdirilir və onların icraçıları da müvafiq tender əsasında ölkələrin heç bir iştirakı olmadan AK tərəfindən müəyyənləşdirilir. INOGATE Proqramı öz fəaliyyətinə 1995-ci ildə başlayıb, ilkin vaxtlarda ancaq neft və qaz sahəsini əhatə edib. Sonradan tərəfdaş ölkələrin əməkdaşlığı bu proqramın səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi üçün müəyyən potensialların və arzuların mövcudluğuna gətirib çıxarıb [11].

Bu prosesdə INOGATE Tərəfdaş ölkələrin 2004-cü ildə Azərbaycanda keçirilən Nazirlər Konfransında qəbul edilmiş "Bakı təşəbbüsü" mühüm rol oynayıb. İştirakçı dövlətlər bu görüşdə öz regionlarında regional enerji bazarının inkişafına dəstəkdə, enerjidaşıyıcıların dayanıqlı və təhlükəsiz nəqlində, yeni enerji infrastrukturlarının yaradılmasına investisiyaların cəlb olunması üçün ölçülər götürülməsində, enerji səmərəliliyi siyasəti və proqramının yerinə yetirilməsində, həmçinin onların enerji bazarlarının Aİ bazarına inteqrasiyasında tədricən müvəffəqiyyət əldə olunmasında ümumi maraqlarının

olduğunu təsdiq ediblər.

INOGATE Proqramının inkişafında digər mühüm bir addım 2006-cı ilin noyabr ayında Qazaxıstanda keçirilmiş Nazirlər Konfransı hesab edilir. Konfransın yekun sənədi olaraq Astana Bəyannaməsi imzalanıb. Sənəd vasitəsilə Aİ, Qara Dəniz və Xəzər Dənizi hövzəsi ölkələri arasında enerji üzrə əməkdaşlığın aşağıda qeyd edilmiş olan 4 prioritet sahə üzrə həyata keçirilməsi müəyyənləşdirilib:

1. İştirakçı ölkələrin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla Aİ daxili enerji bazarının prinsiplərinə uyğun olaraq enerji bazarlarının yaxınlaşdırılması (Enerji bazarının liberallaşdırılması üçün qanunvericilik, tənzimləyici və institusional bazanın uyğunlaşdırılması);

2. Enerji nəqli şəbəkələrinin təhlükəsizliyinin və etibarlılığının möhkəmləndirilməsi [4, s.107];

3. Enerji səmərəliliyi, enerjiyə qənaət və bərpa olunan enerji mənbələri, enerjidaşıyıcıların hasilatının, nəqlinin və istifadəsinin ekoloji aspektləri məsələlərinin həlli yolu ilə dayanıqlı inkişaf siyasətinin həyata keçirilməsi;

4. Ümumi maraq kəsb edən enerji layihələrinin investisiya təminatına dəstək.

"Aİ-Çin münasibətlərinin inkişafının strateji perspektivləri"

Son bir neçə ildə Aİ-nin Çinlə münasibətləri dünyada baş verən müxtəlif hadisələrin təsiri altında özünəməxsus şəkildə dəyişməyə başlamışdı. Əslində ikitərəfli, iqtisadi əməkdaşlığa diqqət yetirməklə Aİ-Çin münasibətləri qlobal tərəfdaşlığa çevrilib. Ümumilikdə, Aİ-nin Çinə qarşı mövqeyi daha realist və qətiyyətli olub. Eyni zamanda, Aİ Asiyanın digər ən vacib tərəfdaş ölkələri ilə də əməkdaşlığı gücləndirir. Xüsusilə Yaponiya, Cənubi Koreya, Hindistanla münasibətlərdə yeni bir inkişaf mərhələsinin başladığı özünü göstərməkdədir. Çin isə öz növbəsində Aİ-yə münasibətdə geosiyasi nəticələri olan və həqiqətən də təsirli siyasət həyata keçirir. Aİ-nin Çinlə münasibətləri o qədər çoxşaxəlidir ki, onları hansısa sadə prizmadan nəzərdən keçirmək olmaz [6, s.109].

2019-cu ildə tərəflər arasında gündəmə gətirilən və Aİ-yə üzv olan bütün ölkələrin dəstəyini almış "Aİ-Çin münasibətlərinin inkişafının strateji perspektivləri"ndə qeyd edilir ki, Çin eyni zamanda Avropa İttifaqı üçün qarşılıqlı əməkdaşlığın hər iki tərəfin maraqlarına cavab verən tərəfdaşdır. Onu da deyək ki, Çin də daxil olmaqla fövqəldövlətlərlə əməkdaşlığa vahid Avropa yanaşmasının hazırlanması heç vaxt sadə məsələ olmayıb. Çünki məsələyə münasibətdə Aİ-nin hər bir ölkəsinin öz mövqeyi, siyasi, iqtisadi və incə maraqları var. Bundan başqa, Çinin özü bəzən Avropa İttifaqı üzvləri arasında olan bu fikir ayrılıqlarından mümkün qədər öz maraqlarının təmin edilməsində istifadə etməyə çalışır. Ancaq təbiidir ki, Aİ-yə üzv ölkələr arasında lazımi kollektiv intizamı saxlamaq avropalıların öz işidir. Birlik nüfuzun rəhnidir, axı Aİ-nin ən iri ölkələri belə təkbaşına fövqəldövlətlərə təsir göstərə bilmirlər.

Aİ-Çin münasibətlərində daha bir aydın ümumi prioritet isə yaşıl bərpa strategiyasının müəyyənləşdirilməsi, ekoloji enerji mənbələrinə keçidin sürətləndirilməsi və Paris razılaşması çərçivəsində iqlim dəyişikliyinə qarşı öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün təcili yardım paketlərindən istifadə edilməsidir. Bundan başqa, gələcəkdə pandemiyalardan daha effektiv müdafiəni təmin etmək üçün bugünkü böhranın ilkin səbəblərinin hərtərəfli, müstəqil elmi təhlili aparılmalıdır.

İkitərəfli əlaqələr sahəsində Aİ ilə Çin arasında hərtərəfli investisiya razılaşması haqqında çoxdan aparılan danışıqların uğurla başa çatması hər iki tərəfin ümumi qaydalar əsasında iqtisadi tərəfdaşlıq qurmaq əzmində olmasının mühüm siqnalı olardı. Eyni şəkildə, Çinin sənaye subsidiyalarına və texnologiyanın məcburi köçürülməsinə dair öhdəliklərinə riayət etməsinin monitorinqini keçirmək lazımdır [6, s.112].

Aİ və Çin tez-tez münasibətlərin çoxtərəfli qaydada təşviq edilməsinə və BMT sistemini dəstəkləməyə hazır olduqlarını bəyan edirlər. Lakin tərəflər arasında müəyyən məsələlərə münasibətdə fikir ayrılıqları da özünü göstərməkdədir. Xüsusi ilə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Çində olan ağır vəziyyət Avropa tərəfindən kəskin şəkildə tənqid atəşinə məruz qalır. Çinin bundan əlavə BMT-nin Dəniz hüququ Konvensiyasını kobud şəkildə tapdalayaraq Cənubi Çin dənizində gərginliyə səbəb olması da Avropada narazılıqlarla qarşılanır [10].

Belə bir vəziyyətdə Avropa Çinin insan hüquqlarına əməl etməməsinə qarşı ciddi bir təzyiq vasitəsini ortaya qoya bilmir. Çünki qarşılıqlı münasibətlərdə qarşıdurma Avropaya yaxşı heç nə vəd etmir. Ona görə də Avropa insan hüquqlarının tapdalanması sahəsində Çinə münasibətdə sərt addımlar atmaqdan çəkinir və bunun mənasız olduğunu anlayır. Bu baxımdan pandemiya göstərdi ki, bey-

nəlxalq aləmdə qlobal təhlükələrə qarşı təkbaşına mübarizə aparmaq mümkün deyil və bu məsələdə tərəflər birgə hərəkət etməlidirlər. Konkret olaraq Avropa İttifaqı-Çin münasibətlərinin gələcəyinə gəlincə bu məsələdə hər şey pandemiyadan sonra dünyanın siyasi gələcəyinin hansı inkişaf yolunu seçməsindən asılı olacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əsgərov N. Mühüm siyasi və iqtisadi maraqları kəsişdirən meqa layihə – Cənub Qaz Dəhlizi. "Şərq qapısı" qəzeti.

2. "A Strategy for EU Foreign Policy". EU Institute for Security Studies, Report 7, June 2010.

3. Emmanouilidis, A. Janis. "Alternatives between Full Membership and NonMembership – Fata Morganaor Silver Bullet?", Paper for the conference The EU and itsNeighbours: In Search for New Forms of Partnership, Sounio: 2008.

4. Hadeshian, Nanar. "European Union's External Relations: More Consistency?", Yearbook of Polish European Studies, Warsaw: Centre for Europe (2010): 107- 127.

5. Muller, Patrick. ve Nicole Alecu de Flers, Applying the Concept of Europeanization to the Study of Foreign Policy: Dimensions and Mechanisms, Institute for European Integration Research, Working Paper Series, Working Paper No. 05/2009, Viyana: 2009.

6. Yu, Jie, (2017), "After Brexit: Risks and Opportunities to EU–China Relations", Global Policy Vol.8, N.4, pp. 109–114.

7. Anadolu Ajansı, AB-Doğu Ortaklığı Zirvesi başladı, Erişim Tarihi: Temmuz 31, 2018. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ab-dogu-ortakligi-zirvesi-basladi/977399

8. Baykal, Sanem. "Avrupa Birliği'nde Yetki Sorunu ve Lizbon Antlaşması." Avrupa Birliği'nin Güncel Sorunları ve Gelişmeler. Belgin Akçay, Sevilay Kahraman ve Sanem Baykal (Der.), Ankara: Seçkin, 2008.

9. Uğur, Ömer, (2018), "Uluslararası Sistemde Avrupa Birliği'nin Aktörlülüğü: Ortak Dış Ve Güvenlik Politikasının Etkisi", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Vol.58, pp. 70–82.

10. https://top-center.org/az/tehlil/3030/avropa-ittifaqi-cin-geoiqtisadi-munasibetleri-cinin-avropadaki-investisiyalari-ve-ittifaqin-tehlukesizliyi

11. https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/219065/Workshop_l_said_issa_presentation.pdf

AVROPA İTTİFAQININ TƏRƏFDAŞ DÖVLƏTLƏRLƏ ƏMƏKDAŞLIĞININ MÖVCUD LAYİHƏLƏRİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə Avropa İttifaqının tərəfdaş dövlətlərlər əməkdaşlığının mövcud layihələri və inkişaf perspektivləri çərçivəsində Avropa Qonşuluq Siyasəti, Şərq Tərəfdaşlığı, Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi, Aİ-Çin münasibətlərinin inkişafının strateji perspektivləri kimi mövzular barədə söz açılıb. Göstərilmişdir ki, Avropanın inteqrasiyasının institusional strukturunu təmsil edən Avropa İttifaqı, regional səviyyədə sülh və firavanlığa töhfə vermək baxımdan nümunəvi regional inteqrasiya modelini təmsil edir. Qeyd edilmişdir ki, Avropa İttifaqı dünya dövlətləri ilə əməkdaşlıq edərək beynəlxalq arenada həm iqtisadi, həm də siyasi müstəvidə müsbət mövqeyini qorumağı ön planda saxlayır. Xüsusilə son illərdə qeyri-üzv dövlətlərlə münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoyması və siyasi əlaqələrdə əhəmiyyətli irəliləyişlərin müşahidə olunması dünyada getdikcə qütbləşmənin artdığı bir dövrdə olduqca müstəsna addımdır. İttifaq ilə bu dövlətlərin strateji tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafı beynəlxalq nüfuzuna və iqtisadi gücünə də müsbət təsir göstərir. Avropa İttifaqı üçün onun qonşuluğundakı ölkələrlə sabitlik və təhlükəsizlik məsələsi olduqca vacibdir.

Açar sözlər: *qonşuluq, təhlükəsizlik, əməkdaşlıq, inkişaf perspektivi, siyasi müstəvi.*

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN ORTAK DEVLETLERLE İŞBİRLİĞİNİN GÜNCEL PROJELERİ VE GELİŞME BEKLENTİLERİ

ÖZET

Makalede, Avrupa Komşuluk Politikası, Doğu Ortaklığı, Güney Gaz Koridoru projesi, mevcut projeler çerçevesinde AB-Çin ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik stratejik perspektifler ve Avrupa Birliği'nin ortak ülkelerle işbirliğinin gelişme beklentileri gibi konular ele alınıyor. Avrupa bütünleşmesinin kurumsal yapısını temsil eden Avrupa Birliği'nin, bölgesel düzeyde barış ve refaha katkı

sağlaması bakımından örnek bir bölgesel bütünleşme modeli oluşturduğu ortaya konulmuştur. Avrupa Birliği'nin, dünya güçleriyle iş birliği yaparak, hem ekonomik hem de siyasi açıdan uluslararası alanda olumlu konumunu sürdürmeyi önceliklendirdiği kaydedilmiştir. Özellikle son yıllarda AB üyesi olmayan ülkelerle ilişkilerin yeni bir evreye girmesi ve siyasi ilişkilerde önemli ilerlemeler kaydedilmesi, dünyada kutuplaşmanın arttığı bir dönemde atılmış çok istisnai bir adımdır. Bu devletler ile İttifak arasında stratejik ortaklık ve işbirliği ilişkilerinin gelişmesi, bu devletlerin uluslararası itibarına ve ekonomik gücüne de olumlu etki ediyor. Avrupa Birliği açısından komşu ülkelerle istikrar ve güvenlik konusu son derece önemlidir.

Anahtar kelimeler: *komşuluk, güvenlik, işbirliği, kalkınma perspektifi, siyasi düzey.*

CURRENT PROJECTS AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF THE EUROPEAN UNION'S COOPERATION WITH PARTNER COUNTRIES

SUMMARY

The article discusses topics such as the European Neighborhood Policy, the Eastern Partnership, the Southern Gas Corridor project, and strategic perspectives for the development of EU-China relations within the framework of existing projects and development prospects of cooperation between the European Union and partner countries. It is shown that the European Union, which represents the institutional structure of European integration, represents an exemplary regional integration model in terms of contributing to peace and prosperity at the regional level. It is noted that the European Union prioritizes maintaining its positive position in the international arena, both economically and politically, by cooperating with world countries. Especially in recent years, the fact that relations with non-member states have entered a new stage and significant progress has been observed in political relations is a very exceptional step at a time when polarization is increasing in the world. The development of strategic partnership and cooperation relations between these states and the Union also has a positive impact on their international reputation and economic power. For the European Union, the issue of stability and security with its neighboring countries is very important.

Keywords: *neighborhood, security, cooperation, development perspective, political level.*

UOT 327
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.224

CƏNUBİ QAFQAZDA "3+3" PLATFORMASI: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

ETİBAR ALIYEV
Bakı Dövlət Universiteti, magistr
E-mail: etibaraliyev995@gmail.com

GİRİŞ

Hazırkı mərhələdə qlobal səviyyədə geosiyasi dinamika sürətlə dəyişir və bu beynəlxalq siyasi proses COVID-19 pandemiyasından sonra daha da sürətlənib. Regional və qlobal geosiyasi proseslərin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu nəzərə alaraq, ayrı-ayrı ölkələrin geosiyasi proseslərin regional dinamikasına təsir göstərə bilən roluna xüsusi diqqət yetirilir.

Ukrayna böhranı fonunda dünya siyasətində özünü təsdiq edən postsovet məkanının regionlarından biri zəngin təbii ehtiyatlarına görə həm regional, həm də aparıcı oyunçuların maraqlarının toqquşduğu Cənubi Qafqazdır, nəqliyyat qovşağına çevrilmək imkanları və Şərqlə Qərb, eləcə də Şimal və Cənub arasında "körpü" rolu oynayır. Üstəlik, imperiya keçmişinə malik olan və ona sahib olmaq uğrunda əsrlər boyu mübarizə aparan Rusiya, Türkiyə və İranla həmsərhəd olan Cənubi Qafqaz müasir dövrdə təkcə regional deyil, həm də qlobal geosiyasi güclərin rəqabət meydanına çevrilib. Bununla belə, regiona təsir uğrunda mübarizə onu xaosa sövq edir ki, bu da regional təhlükəsizliyin və iqtisadi inkişafın tam təmin olunmasını təhdid edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünya indi çoxqütblü mühitdə formalaşmalı olan yeni beynəlxalq münasibətlər sistemi axtarışında olmaqla əsaslı dəyişiklikləri yaşayır. Bu dəyişikliklər həm qlobal güclər arasında mübarizəni gücləndirir, həm də Türkiyə və İran kimi güclərə qlobal güc mərkəzləri – ABŞ, Çin, Rusiya, Böyük Britaniya və ABŞ arasında tarazlıq yaratmaqla geosiyasi mövqelərini gücləndirməyə və təsirlərini artırmağa imkan verir. Beləliklə, yuxarıdakı oyunçuların geostrateji maraqlarının toqquşduğu Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr, xüsusilə Rusiya-Türkiyə-İran üçbucağında yeni regional nizamın formalaşmasına birbaşa təsir göstərir.

CƏNUBİ QAFQAZDA "3+3" PLATFORMASI: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Regional problemlərin həlli və Cənubi Qafqazda davamlı sülh və təhlükəsizliyin bərqərar olması üçün platformaların yaradılması ideyası yeni deyil. Hələ 1996-cı ildə Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Rusiya prezidentlərinin iştirakı ilə Kislovodskda "Qafqazda millətlərarası harmoniya, sülh, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq haqqında Bəyannamə" imzalanmışdır. 1999-cu ildə İstanbulda keçirilən Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) Zirvə toplantısında Azərbaycanın keçmiş prezidenti Heydər Əliyev Cənubi Qafqaz ölkələrini əhatə edə biləcək paktın yaradılmasını təklif etdi. Öz növbəsində Türkiyənin o vaxtkı prezidenti S.Dəmirəl də Qafqazda sabitlik platformasının yaradılması təklifini irəli sürərək, regional sülhün və iqtisadi inkişafın təşviqinə yönəlmiş bu ideyanı dəstəklədi. Əsas səslənən formatlar 3+3+1 (Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan + İran, Rusiya, Türkiyə + ABŞ) və 3+3+2 (Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan + İran, Rusiya, Türkiyə + ABŞ və Aİ) olub [1].

Əgər Türkiyə hakimiyyəti Qərb ölkələrinin mümkün platformalarda iştirakına qarşı deyildisə, 2002-ci ildə R.T.Ərdoğanın rəhbərlik etdiyi Ədalət və İnkişaf Partiyasının (AKP) Türkiyədə hakimiyyətə gəlməsindən sonra vəziyyət kökündən dəyişdi. 2008-ci ildə - Gürcüstan hadisələrindən sonra R.T.Ərdoğan əvvəlcə "2+3" (Türkiyə, Rusiya + Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan), daha sonra isə İranı da bu formata əlavə edərək "3+3" formatını təklif etdi. Beləliklə, Türkiyə hakimiyyəti regional oyunçularla fəal əməkdaşlıq edərək Qərb ölkələrini Cənubi Qafqazdakı proseslərdən kənarda qoymağa çalışıb [2].

Qeyd etmək vacibdir ki, o zaman Moskva bu formatların Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı strateji maraqlarına təhlükə kimi qiymətləndirdiyi üçün onların həyata keçirilməsində maraqlı deyildi. Bu formatları dəstəkləmək Türkiyənin regionda artan təsirini tanımaq demək olardı. Lakin İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra regionda yeni vəziyyət yaranıb ki, Moskva regional proseslərdə öz paylarını artırmağa imkan vermədən, regional məsələlərdə Türkiyə və İranla fəal əməkdaşlıq etməlidir. Başqa sözlə, Qərb dövlətlərinin regiona aktiv müdaxiləsi əvəzinə Türkiyə və İranın Cənubi Qafqazda olma-

sı Rusiyanın maraqlarına cavab verir, çünki Rusiya Cənubi Qafqazda hegemondur və Ankarada onun maraqları nəzərə alınır [3].

Bundan əlavə, Ukrayna böhranı ilə bağlı Qərbin sanksiyaları kontekstində Rusiyanın xarici siyasətində Şərqə və Cənuba "dönüş" planlaşdırılır. Regional güclərlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın gücləndirilməsi regional ticarət-iqtisadi və nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsini asanlaşdırır, eyni zamanda milli maraqları nəzərə alan yeni təşəbbüslərin ortaya çıxmasına kömək edir. Astana formatı Rusiya, Türkiyə və İran hakimiyyətinin maraqlarının toqquşmasına baxmayaraq, ortaq təmas nöqtəsi yarada bilməsinin bariz nümunəsidir. İndi Rusiya-Türkiyə-İran üçbucağından eyni yanaşma Cənubi Qafqazda davamlı sülh və təhlükəsizliyin bərqərar olması üçün lazımdır. [2].

Türkiyə prezidenti tərəfindən təklif edilən və Rusiya, İran və Azərbaycan hakimiyyətləri tərəfindən dəstəklənən "3+3" (Rusiya, Türkiyə, İran + Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan) Qafqaz platforması yenidən aktuallaşıb. Bu platforma Cənubi Qafqazda qeyri-regional oyunçuların müdaxiləsini istisna edəcək, regional inkişafı təmin edəcək və istənilən düşmən hərəkətlərə qarşı zəmanət verəcək ciddi geosiyasi paradiqmaya əsaslanır. Bunlar bu platformanın həyata keçirilməsi Cənubi Qafqazı münaqişə məkanından sabitlik və sülh bölgəsinə çevirərək qarşılıqlı ticarəti gücləndirəcək [4].

Lakin Gürcüstan tərəfi bu formatda iştirakdan imtina edib, baxmayaraq ki, Rusiya xarici işlər nazirliyi S.V.Lavrovun sözlərinə görə, Gürcüstan heç bir ilkin şərt olmadan bu format üzrə danışıqlara qoşula bilər. Gürcüstan hakimiyyətinin bu formatda iştirak etmək niyyətində olmamasının əsas səbəbləri ərazi münaqişələrinə görə Tbilisinin Moskva ilə diplomatik münasibətlərinin olmaması, eləcə də Qərb güclərinin regionda təsirinin məhdudlaşdırılmasına qarşı olmasıdır.

Bu formatın həyata keçirilməsi, ilk növbədə, Rusiya, Türkiyə və Azərbaycanın maraqlarına cavab verir. Qərbin sanksiyaları şəraitində Rusiyanın yeni bazarlara ehtiyacı var və Cənubi Qafqazda bütün nəqliyyat şəbəkələrinin blokdan çıxarılması bütövlükdə Mərkəzi Avrasiyada nəqliyyat geosiyasətini dəyişəcək. Bu, Türkiyə üçün Mərkəzi Asiya ölkələri ilə birbaşa nəqliyyat marşrutlarına çıxış əldə etmək və Qafqaz-Xəzər regionunda Türkiyənin təsirini genişləndirmək üçün əlverişli şərait yaradacaq [5].

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sözlərinə görə, "kommunikasiyaların açılması sayəsində biz dərhal region ölkələri arasında ticarət dövriyyəsini artıra və on minlərlə iş yeri aça bilərik" [6]. Bu format tam reallaşarsa, Azərbaycan Naxçıvana ən qısa marşrutu götürəcək, Ermənistanla diplomatik əlaqələr qura biləcək və bununla da Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə son qoyulacaq.

Bu format İran hakimiyyəti tərəfindən ona görə birmənalı deyil ki, bir tərəfdən uğurlu hesab olunur, ən azı, Qərb ölkələrinin orada iştirakı nəzərə alınmır və Tehran danışıqlarda fəal iştirak etməyə çalışır və digər tərəfdən, "3+3" İranın milli maraqlarına cavab vermir, çünki bu formatın həyata keçirilməsi Türkiyəyə Qafqaz-Xəzər regionunda mövqelərini möhkəmləndirməyə imkan verəcək və iki ölkə arasında hərbi-siyasi, ticarət və iqtisadi prosesləri sürətləndirəcək. Bu, İranın şimal sərhədlərində "türk qurşağı" yaradacaq və gələcəkdə İslam Respublikası əhalisinin əhəmiyyətli hissəsinin türkdilli xalqlardan ibarət olduğunu nəzərə alsaq, bu, İranın ərazi bütövlüyünə təhlükə yarada bilər. [1].

Ermənistan hakimiyyəti də bir sıra səbəblərə görə bu formata ehtiyatla yanaşır. Birincisi, o, Cənubi Qafqazın bütün mümkün ərazilərində türk varlığını rəsmiləşdirmək üçün bir vasitə kimi qiymətləndirilir. Üstəlik, Azərbaycanın müttəfiqi olan Türkiyənin güclənməsi Ermənistanın suverenliyinə təhlükə yaradır. İkincisi, Ermənistanın baş naziri N. Paşinyan qərbyönlü siyasət yürüdür, Qərb dövlətləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətləri gücləndirir. Belə bir şəraitdə Rusiya, Türkiyə və İranın kollektiv Qərbi Cənubi Qafqazdakı proseslərdən kənarda qoymaq cəhdi Ermənistanın daha da zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. [7].

Nəticədə, "3+3" formatı çərçivəsində müzakirə olunan məsələlər ikitərəfli münasibətlər formatından qat-qat əhəmiyyətli olsa da, bütün regionun perspektivlərinə aid olduğuna görə, qarşıya qoyulmuş vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün "3+3" formatında, ilk növbədə, Ermənistanla Türkiyə, Ermənistanla Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlərin qurulması, eləcə də Rusiya ilə Gürcüstan arasında diplomatik münasibətlərin bərpası hələ də lazımdır.

Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, Cənubi Qafqazda İkinci Qarabağ müharibəsindən sonrakı

geosiyasi reallıqlar regional məsələlərə yeni yanaşmalar tələb edir. ABŞ və Ermənistan ərazisində missiyası fəaliyyət göstərən Aİ ölkələrinin intensivləşmiş siyasətləri fonunda Rusiya, Türkiyə və İranın maraqlarını nəzərə almaqla onların təsir zonalarını dəqiq müəyyən edəcək əməkdaşlıq formatı tapılmalıdır [4]. Bu, bir tərəfdən onlar arasında hər hansı toqquşmaların qarşısını almağa, regional inkişafa şərait yaratmağa kömək edəcək, digər tərəfdən də ümumi maraqlar taparaq yeni regional dünya nizamının qurulmasına töhfə verəcək.

Nəticə

Beynəlxalq nöqteyi-nəzərdən bu hesabat 44 günlük müharibənin beynəlxalq münasibətlər üçün üç əsas nəticəsini müəyyən edir. Birincisi, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanla Azərbaycan arasında müharibədən əvvəl aparılan sülh danışıqlarının nəticəsiz qalması və beynəlxalq ictimaiyyətin Ermənistana beynəlxalq hüquq normalarına riayət etməsi üçün təzyiq göstərmək istəməməsi beynəlxalq münasibətlərə Makiavelist baxışı təsdiqləyən bir haldır. Erməni liderlərinin beynəlxalq hüquqa məhəl qoymaması və onlara verilən cəzasızlıq (onların cəzalandırılmaması), beynəlxalq reaksiyanın olmaması təkcə Cənubi Qafqazın iki respublikası arasında sülh prosesinə deyil, beynəlxalq hüquq normalarına da zərbə vurdu. Müharibənin ikinci mənası daha çox hərbi xarakter daşıyırdı. Son onilliklər ərzində texnoloji inqilablar sayəsində həyatımızın demək olar ki, bütün sahələrinin sürətlə dəyişməsi, belə çıxır ki, hərbi sahədən də yan keçməyib. Azərbaycanın müasir silahlar sayəsində böyük ölçüdə qalib gəldiyi 44 günlük müharibə bu inqilabın təsdiqi idi. Bu inqilab bəzi dövlətlər tərəfindən çağırış kimi qəbul edilsə də, buna fürsət kimi baxan bir qrup ölkə var. Sənəddə kiçik dövlətlərə daha böyük dövlətlərlə qarşıdurmada öz milli maraqlarını daha qətiyyətlə müdafiə etmək imkanı yarada bilən İkinci Qarabağ müharibəsinin üçüncü nəticəsi kimi təqdim olunan budur. Bu yeni vəziyyət nəinki kiçik dövlətlərin müdafiə imkanlarını təkmilləşdirəcək, həm də böyük dövlətlər üçün hərbi qarşıdurma xərclərini artıracaq və onları danışıqlar yolu ilə həll yollarını axtarmağa getdikcə daha çox sövq edəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Агазаде М.М. Вторая карабахская война: кто на самом деле победитель? // Постсоветские исследования. 2021. Т. 4. № 2. С. 119-126*
2. *Агамалиев С.М., Дадабаева З.А., Савичева Е.М. Контуры Нагорно-Карабахской войны 2020 г: позиции ключевых акторов // Вопросы истории. 2022. № 1-2. С. 82-92.*
3. *Атрисангари Ф. Внешняя политика Ирана на Южном Кавказе: идентичность и национальные интересы // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. 2020. Т. 22. № 1. С. 32-48.*
4. *Гаджиев К.С. Геополитические ориентиры США на Южном Кавказе // Россия и новые государства Евразии. 2019. № 3 (44). С. 91-106.*
5. *Крылов А.Б. Южный Кавказ: этапы постсоветской истории // Россия и новые государства Евразии. 2021. № 2 (51). С. 147-162.*
6. *Пархитько Н.П., Курылев К.П., Станис Д.В. Военно-политическое и военно-техническое сотрудничество государств Центральной Азии // Военная мысль. 2020. № 7. С. 22-39.*
7. *Притчин С.А. Вторая карабахская война и ситуация на Южном Кавказе // Россия и новые государства Евразии. 2021. № 3(52). С. 153-164*

"3+3" PLATFORM IN THE SOUTH CAUCASUS: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

SUMMARY

The article analyzes the general geopolitical landscape in the South Caucasus in 2020 in the context of the Second Karabakh War and the new realities created after the war. The relevance of the research topic is to present this conflict in an asymmetric paradigm. Based on the analysis of the legal status of the parties to the conflict, as well as the goals, strategies and resources of their positions, the characteristics of the conflict were characterized accordingly and the conflict was interpreted. The strengthening of power in the South Caucasus has not only changed the regional geopolitical landscape, but also opened opportunities for intra-regional integration processes. In this regard, the purpose of this study is to identify the characteristics of these changes, as well as the factors influencing the regional processes after the war.

Keywords: *South Caucasus, Second Karabakh War, Caucasus Platform, geopolitics, Azerbaijan, Iran.*

ПЛАТФОРМА «3+3» НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется общий геополитический ландшафт на Южном Кавказе в контексте Второй карабахской войны и новых реалий, создавшихся после войны в 2020 году. Актуальность темы исследования состоит в том, чтобы представить этот конфликт в асимметричной парадигме. На основе анализа правового статуса сторон конфликта, а также целей, стратегии и ресурсов их позиций соответствующим образом охарактеризованы характеристики конфликта и дана интерпретация конфликта. Усиление власти на Южном Кавказе не только изменило региональный геополитический ландшафт, но и открыло возможности для внутрирегиональных интеграционных процессов. В связи с этим целью данного исследования является выявление особенностей этих изменений, а также факторов, влияющих на региональные процессы после войны.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, Вторая Карабахская война, Кавказская платформа, геополитика, Азербайджан, Иран.*

XÜLASƏ

Məqalədə 2020-ci ildə İkinci Qarabağ Müharibəsi və müharibədən sonra yaranmış yeni reallıqlar kontekstində Cənubi Qafqazda ümumi geosiyasi mənzərə təhlil edilir. Tədqiqat mövzusunun aktuallığı bu münaqişəni asimmetrik paradiqmada təqdim etməkdir. Münaqişə tərəflərinin hüquqi vəziyyətinin, habelə mövqelərinin məqsəd, strategiya və resurslarının təhlili əsasında münaqişənin xüsusiyyətləri müvafiq olaraq səciyyələndirilmiş və münaqişə şərh edilmişdir. Cənubi Qafqazda hakimiyyətin güclənməsi regional geosiyasi mənzərəni dəyişməklə yanaşı, regiondaxili inteqrasiya prosesləri üçün imkanlar açıb. Bu baxımdan, bu araşdırmanın məqsədi bu dəyişikliklərin xüsusiyyətlərini, habelə müharibədən sonra regional proseslərə təsir edən amilləri müəyyən etməkdir.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, İkinci Qarabağ Müharibəsi, Qafqaz Platforması, geosiyasət, Azərbaycan, İran.*

UOT 327 -"027.21"
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.226

BMT VƏ İNSAN TƏHLÜKƏSİZLİYİ: QLOBAL SƏVİYYƏDƏ STRATEJİ CƏHDLƏR

NƏRGİZ VƏLİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının dissertantı
E-mail: nargizvaliyeva@bsu.edu.az

"İnsan təhlükəsizliyi" anlayışı son bir neçə onillikdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatında (BMT) əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. O, ənənəvi dövlət mərkəzli təhlükəsizliyə diqqət yetirməkdən fərdlərin təhlükəsizliyinə və rifahına üstünlük verən daha əhatəli yanaşmaya keçmişdir. Bu konsepsiya XX əsrin sonlarında yaranmış kifayət qədər yeni bir doktrinadır. Onun məqsədi dünyada yaranan təhlükələri dərk etmək ehtiyacı ilə əlaqələndirilir və qlobal problemləri dərk etməyə yönəlib. Bu konsepsiya dövlət maraqlarının mərkəzdə olduğu ənənəvi təhlükəsizlik anlayışına ziddir və vurğulayır ki, təhlükəsizliyin düzgün iştirakçısı dövlət deyil, şəxs olmalıdır. Tarixi təcrübəyə əsaslanaraq qeyd etmək məqsədəuyğundur ki, XXI əsrə kimi dövlətlər uzun müddət fərdin təhlükəsizliyinə məhəl qoymadılar və insan haqları pozulan totalitar ölkələrə çevrildilər. Belə bir siyasət onların öz əhalisinin bir hissəsinin məhvinə, tədricən deqradasiyasına və məhvinə gətirib çıxardı. Bu fakt təsdiq edir ki, insan təhlükəsizliyinə yalnız demokratik cəmiyyətdə insan hüquqlarının, cəmiyyətin və dövlətin məcmu müdafiəsi şəraitində nail olmaq olar.

Dövlət və insan təhlükəsizliyini müqayisə edərkən onlar əsasında əsas fərq subyektlərdir: dövlət və ya şəxs. Bundan əlavə, insan təhlükəsizliyi konsepsiyasında təhdidlərin miqyası və xarakteri təkcə dövlətin fiziki mövcudluğuna təhlükə deyil, həm də digər nisbətən "yeni" təhlükəsizlik növlərinə olan təhdidləri əhatə edir: iqtisadi, ekoloji, sosial-mədəni və s.

İnsan təhlükəsizliyi etnik dözümsüzlük, insan alveri, terrorizm, qəfil böhranlar kimi köhnə və yeni təhlükəsizlik təhdidlərinin qarşılıqlı əlaqəsini əhatə edir.

1990-cı illərdən əvvəl BMT-də təhlükəsizlik anlayışı əsasən hərbi və dövlət mərkəzli terminlərlə müəyyən edilirdi. Təhlükəsizlik ilk növbədə dövlətlərin xarici təhdidlərdən (məsələn, dövlətlər arasında müharibələr, sərhəd mübahisələri və xarici təcavüzə qarşı müdafiə) qorunması kimi qəbul edilirdi. Bu, sülhməramlı əməliyyatlar, münaqişələrin qarşısının alınması və ərazi mübahisələri ilə bağlı qətnamələrlə məşğul olan BMT Təhlükəsizlik Şurasının strukturunda və fəaliyyətində öz əksini tapıb. Belə ki, "İnsan təhlükəsizliyi" termini 1990-cı illərdə, xüsusən də "Soyuq müharibə" başa çatdıqdan sonra, dünya sülh və sabitliyə yeni təhdid növlərinin şahidi olduğu bir vaxtda ön plana çıxdı. Ənənəvi təhlükəsizlik anlayışı "soyuq müharib"ədən sonrakı dövrün vətəndaş müharibələri, etnik münaqişələr, aclıq, ekoloji fəlakətlər və qloballaşmanın təsiri kimi çağırışlarını həll etmək üçün qeyri-adekvat görünürdü. [2,19]

İnsan təhlükəsizliyi ilk dəfə BMT çərçivəsində 1992-ci ildə Sülh Gündəliyi Hesabatı BMT Baş katibi Butros Butros-Qali qeyd edib və bu hesabatda dövlət katibi iqtisadi, sosial və siyasi məsələləri əhatə edən münaqişələrin əsas səbəblərini həll etmək üçün insan təhlükəsizliyinə kompleks yanaşmaya çağırıb. [1]

İnsan təhlükəsizliyinin təkamülünün əsas məqamı 1994-cü ildə BMT-nin İnkişaf Proqramının İnsan İnkişafı Hesabatının nəşri ilə baş verdi. Hesabatda diqqətin yalnız milli təhlükəsizliyə yönəldilməsindən daha çox insan təhlükəsizliyi konsepsiyasına keçidin tələbi irəli sürüldü. Sənəddə insan təhlükəsizliyi aşağıdakı kimi müəyyən edilib: "Aclıq, xəstəlik və repressiya kimi xroniki təhlükələrdən təhlükəsizlik və gündəlik həyat tərzində qəfil və zərərli pozulmalardan qorunma".

Bu hesabat insan təhlükəsizliyinin iki əsas kateqoriyasını müəyyənləşdirdi:

- Ehtiyacdan azad olmaq: iqtisadi, qida, sağlamlıq, ətraf mühit və şəxsi təhlükəsizlik.
- Qorxudan azad olmaq: siyasi və mülki təhlükəsizlik, o cümlədən zorakılıq və münaqişədən müdafiə.

Bu, təhlükəsizlik anlayışını təkcə hərbi təhdidləri deyil, həm də fərdlərin həyatına təsir edə biləcək iqtisadi, sosial, ekoloji və siyasi riskləri əhatə edəcək şəkildə genişləndirdi. Dünyada baş verən proseslər ona gətirib çıxartdı ki, hər hansı bir fəaliyyətin mərkəzində insan və onun müdafiəsi dayanmalıdır. Eyni şey hüquq sferasına da aiddir, çünki qanunvericilik aktları, əsasən, insanı və vətəndaşı müdafiə etməyə yönəldilmişdir. Belə ki, 1999-cu ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) baş katibi

Kofi Annan demişdi: "İlk növbədə, insan hər şeyin mərkəzində olmalıdır". Hətta suverenlik konsepsiyasının özü də dövlətin mövcudluğu hissi olan fərdi qorumaq üçün işlənib hazırlanmışdır. [6]

1990-cı illərdə və 2000-ci illərin əvvəllərində BMT insan hüquqları və humanitar məsələlərə daha çox diqqət yetirməyə başladı. Bu, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı, Ümumdünya Ərzaq Proqramı və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı kimi BMT qurumlarının fəaliyyətində öz əksini tapmışdır. Bu təşkilatlar yoxsulluq, sağlamlıq böhranları və insan hüquqlarının pozulması kimi etibarsızlığın əsas səbəblərini aradan qaldırmağa diqqət yetirməyə başlamışlar.

BMT-nin 2000-ci ildə qəbul etdiyi Minilliyin Bəyannaməsində insan təhlükəsizliyinin təmin edilməsində insan inkişafının vacibliyi etiraf edildi. Bu Bəyannamənin tərkib hissəsi kimi yaradılmış Minilliyin İnkişaf Məqsədləri (MİM) həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, yoxsulluğun azaldılması, xəstəliklərlə mübarizə və təhsilə çıxışın təmin edilməsi üzrə qlobal hədəflər müəyyən edir ki, bunların hamısı insan təhlükəsizliyinin ayrılmaz hissəsidir.

2000-ci illərin əvvəlləri BMT-nin insan təhlükəsizliyi ilə bağlı Qoruma Məsuliyyəti doktrinası meydana çıxdı. Bu, qismən 1990-cı illərdə (məsələn, Ruanda və Bosniya) soyqırımların və kütləvi zorakılıqların qarşısının alınmamasına cavab idi. Bu doktrinada vurğulanırdı ki, beynəlxalq ictimaiyyət əhalini soyqırımdan, müharibə cinayətlərindən, etnik təmizləmədən və insanlığa qarşı cinayətlərdən qorumaq üçün məsuliyyət daşıyır. Bu, insan təhlükəsizliyinin dövlət təhlükəsizliyindən daha çox fərdin müdafiəsi və rifahına daha geniş diqqət yetirməsi ilə bağlıdır. [3]

Xüsusilə qlobal təhdidlərin təbiəti dəyişdikcə insan təhlükəsizliyi konsepsiyası təkamül etməyə davam etdi. İqlim dəyişikliyi, kiber təhdidlər və qeyri-dövlət aktorlarının artması (məsələn, İŞİD kimi terror təşkilatları) kimi yeni çağırışlar insan təhlükəsizliyi gündəliyinin genişlənməsinə səbəb oldu. BMT və digər beynəlxalq qurumlar ətraf mühitin pozulması, pandemiya və sosial iğtişaşlar kimi qeyri-ənənəvi təhdidlərin də fərdlər üçün əhəmiyyətli risklər yaratdığını qəbul etməyə başladılar.

2012-ci ildə BMT Baş Assambleyası 66/290 saylı qətnaməsində insan təhlükəsizliyinin vacibliyini bir daha təsdiqləyərək, insan təhlükəsizliyinin iqtisadi, ərzaq, sağlamlıq, ətraf mühit, şəxsi, icma və siyasi təhlükəsizlik də daxil olmaqla geniş amilləri əhatə etdiyini vurğuladı. Bu qətnamə BMT-nin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə yanaşmasında insan təhlükəsizliyinin institutsionallaşdırılmasına kömək etdi.

İnsan təhlükəsizliyi nəzəriyyəsinin gələcək inkişafı BMT tərəfindən hazırlanmış və 2014-2017-ci illəri əhatə edən, fundamental konsepsiya kimi insan təhlükəsizliyinin inkişafı üçün vacib olan yeni strateji plan çərçivəsində təqdim olunur. İnkişaf Planı bəşəriyyətin gələcəyi üçün ətraf mühitin mütərəqqi mühafizəsinin vacibliyini, sülhü təmin etmək və ədaləti möhkəmləndirmək üçün atılan addımları müəyyən edir ki, bu da ümumilikdə insan təhlükəsizliyinin mahiyyətini ifadə edir. 2012-ci ilin sentyabrında Baş Assambleyanın 66/290 saylı Qətnaməsinin qəbul edilməsi insan təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılması üçün açıq-aydın transformasiya məqamı olsa da, beynəlxalq ictimaiyyət təhlükəsizliyin qlobal birlik üçün mərkəzi olduğunu müəyyən edən insan təhlükəsizliyinə dair ortamüddətli baxış tələb edir. Strateji plan iki əsas hədəfi müəyyənləşdirdi:

- BMT çərçivəsində insan təhlükəsizliyinə dair fəaliyyətləri təbliğ etmək (BMT-nin insan təhlükəsizliyinə dair Qətnaməsinin həyata keçirilməsini dəstəkləmək, təşkilatda insan təhlükəsizliyinin təşviqinə zəmanət vermək üçün insan təhlükəsizliyini tənzimləyən prinsipləri nəzərdən keçirmək və dəyişdirmək);
- BMT agentlikləri arasında əməkdaşlığı stimullaşdırmaq və dəstəkləmək (üzv dövlətlər, regional orqanlar, elmi təşkilatlar və vətəndaş cəmiyyəti qruplarının insan təhlükəsizliyinə daha çox fokuslanmaq) [4].

2015-ci ildə qəbul edilmiş Dayanıqlı İnkişaf üzrə 2030-cu il Gündəliyi insan təhlükəsizliyi ilə inkişaf arasındakı əlaqəni daha da gücləndirdi. Gündəliyin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) yoxsulluq, aclıq, sağlamlıq, təhsil və bərabərsizlik kimi insan təhlükəsizliyinə təhdidlərin bir çoxunu əhatə edir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının son üç hesabatı insan inkişafı düşüncəsini yenidən nəzərdən keçirir və BMT-nin insan mərkəzli təhlükəsizliyi təmin edən beynəlxalq qurum olmasını göstərir. 2020-ci il İnsan İnkişafı Hesabatı və İnsan Təhlükəsizliyi üzrə 2022-ci il xüsusi hesabatı; 2021/2022 İnsan İnkişafı Hesabatı bir siyasi trilogiya olaraq insan təhlükəsizliyi yeni yanaşmaları ortaya qoyur. 2020-ci ilin insan inkişafı hesabatı ümumi insan taleyinə fokuslanır. 2022-ci ilin xüsusi

hesabatı subyektiv etibarsızlıqlara qarşı həmrəyliyi vurğulayır. Bu hesabat artan hiss olunan etibarsızlıqları, onların səbəblərini və mümkün cavabları araşdırır. O, digər iki hesabatı birləşdirməyə və genişləndirməyə çalışır və 2022-ci ilin xüsusi hesabatını perspektivlər və alətlərlə zənginləşdirir.

BMT-nin insan təhlükəsizliyi ilə bağlı son 2024-cü il hesabatı Dayanıqlı İnkişaf üçün 2030-cu il Gündəliyinin və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin həyata keçirilməsini sürətləndirmək üçün birgə səylər də daxil olmaqla, bugünkü mürəkkəb böhranlara ən yaxşı şəkildə necə cavab vermək barədə yeni anlayışlar təklif edir. Hesabatın giriş hissəsində deyilir: - "Saysız-hesabsız səbəblərdən yaranan çətinliklər bizim sağ qalmağımızı, dolanışıq vasitələrimizi və ləyaqətimizi ciddi təhlükə altında qoyur. Fərqlər və ayrılıqlar zaman-zaman qarşımıza çıxsa da, biz tarix boyu hamı üçün sülh, firavanlıq və ləyaqət dünyası üçün məqsəd birliyini formalaşdırmaq əzmində olduğumuzu göstərmişik. İnsan təhlükəsizliyi üçün biz "Birləşmiş Millətlər Təşkilatının xalqları" mövzusunda səylərimizi yeniləmək üçün lazımi həmrəylikdən istifadə edə bilərik".

Bu hesabatda insan təhlükəsizliyinə qarşı yaranmış ən son təhdidlər göstərilir və qarşısının alınması yolları təklif olunur. Hesabatda deyilir: - "Hökumətlərdən və beynəlxalq ictimaiyyətdən öyrənilmiş konkret nümunələrə və dərslərə əsaslanaraq, bu hesabat riskləri azaltmaq, etimadı artırmaq və mümkün olduqda, cari və yaranan problemlərin miqyasını azaltmaq və qarşısını almaq üçün sübut edilmiş alətlər, strategiyalar və tərəfdaşlıqlar təklif edir. Baş Assambleyanın 66/290 saylı qətnaməsində qeyd olunduğu kimi, insan təhlükəsizliyinin ümumi anlayışına əsaslanan perspektiv təhlil vasitəsilə hesabat iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma, rəqəmsal iqtisadiyyatın idarə edilməsi, pandemiyaların məhdudlaşdırılması, yoxsulluğun və aclığın azaldılması, bərabərsizliklərin azaldılması və münaqişələrin, zorakılığın və məcburi köçkünlüyün qarşısının alınmasında gələcək fəaliyyətləri nəzərdən keçirir" [5]

Nəticə etibarilə, BMT-nin insan təhlükəsizliyi konsepsiyasını beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışına inteqrasiya etmək cəhdləri əhəmiyyətli olsa da, bu sahədə hələ də ciddi boşluqlar mövcuddur. Konsepsiyanın çoxşaxəli və kompleks mahiyyəti vahid hüquqi çərçivənin formalaşdırılmasına maneə yaradır. Eyni zamanda, bəzi dövlətlərin özlərinin insan təhlükəsizliyinə təhdid mənbəyinə çevrilməsi, BMT-nin prinsipial və effektiv mövqe sərgiləməsini çətinləşdirir.

Müasir dövrdə yaranmış yeni təhdidlər – süni intellektin sui-istifadəsi, informasiya təhlükəsizliyi, ekoloji böhran, miqrasiya və qaçqın axınları – insan təhlükəsizliyini daha da mürəkkəbləşdirir və bu sahədə universal strategiyaların formalaşdırılmasını zəruri edir. Lakin bu çağırışlar fonunda BMT-nin çevik və inklüziv yanaşmalar sərgiləməsi, insanın rifahı və hüquqlarını qlobal təhlükəsizlik gündəminin mərkəzinə yerləşdirməsi zərurəti daha da aktuallaşır.

Bu baxımdan, insan təhlükəsizliyi sadəcə nəzəri konsepsiya kimi deyil, həm də beynəlxalq münasibətlərin və sülhün təminində fundamental bir prinsip kimi qəbul edilməlidir. BMT-nin gələcək fəaliyyətində bu istiqamətdə daha konkret, hədəfli və birləşdirici addımlar atması beynəlxalq sabitliyin təmin olunmasında mühüm rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Agenda for Peace: preventive diplomacy, peacemaking and peacekeeping, 1992, https://www.un.org/ar/sc/repertoire/8992/Chapter%208/GENERAL%20ISSUES/Item%2029_Agenda%20for%20peace_.pdf, consulted on 1.10.2019

2. Buzan, B., Wæver, O., & de Wilde, J. (1998). Security: A new framework for analysis. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.

3. Topal, Ahmed Hamdi. "Uluslararası Barış ve Güvenliğin Sürdürülmesi Kapsamında Barış için Birlik Kararı'nın Uygulanabilirliği ", TAAD, Cilt 5, Sayı 19, 2014.

4. UNDP Strategic Plan: 2014–2017, 2013, http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/corporate/Changing_with_the_World_UNDP_Strategic_Plan_2014_17.html., consulted on 1.10.2019

5. Report of the Secretary General on Human Security - https://www.un.org/humansecurity/wp-content/uploads/2024/06/A.78.665-Report-of-the-Secretary-General-on-Human-Security.pdf

6. Roland P. Human Security: Paradigm Shift or Hot Air? // International Security. 2001. Vol. 26, №. 2. P. 96–98.

XÜLASƏ

Bu məqalədə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) qlobal təhlükəsizliyin təminində insan təhlükəsizliyi konsepsiyasına verdiyi əhəmiyyət və bu istiqamətdə atdığı strateji addımlar təhlil olu-

nur. Xronoloji ardıcıllıqla BMT çərçivəsində qəbul edilmiş mühüm sənədlər və təşəbbüslər araşdırılır, bu konsepsiyanın beynəlxalq hüquqi çərçivəyə çevrilməsində qarşılaşılan problemlər vurğulanır. Məqalədə həmçinin bəzi dövlətlərin insan təhlükəsizliyinə qarşı təhdid mənbəyi kimi çıxış etməsi, eləcə də müasir dövrdə süni intellekt, informasiya təhlükəsizliyi, miqrasiya və qaçqın böhranı kimi yeni çağırışların bu sahədə effektiv siyasət aparmağa mane olması kimi aktual məsələlərə toxunulur. Sonda, insan təhlükəsizliyinin yalnız nəzəri deyil, praktik və universal bir yanaşma olaraq qəbul edilməsinin vacibliyi önə çəkilir.

Açar sözlər: *insan təhlükəsizliyi, BMT, beynəlxalq təhlükəsizlik, dövlət, davamlı inkişaf məqsədləri.*

SUMMARY

This article analyzes the significance of the human security concept in the activities of the United Nations (UN) in ensuring global security, as well as the strategic steps taken in this direction. It examines key documents and initiatives adopted within the UN framework in chronological order, highlighting the challenges faced in transforming this concept into an international legal framework. The article also addresses current issues such as the role of certain states as sources of threats to human security and the impact of modern challenges including artificial intelligence, information security, migration, and the refugee crisis on the effectiveness of policies in this area. In conclusion, the necessity of recognizing human security not only as a theoretical concept but also as a practical and universal approach is emphasized.

Key words: *human security, United Nations, international security, state, Sustainable Development Goals (SDGs).*

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируется значимость концепции человеческой безопасности в деятельности Организации Объединённых Наций (ООН) по обеспечению глобальной безопасности, а также предпринимаемые в этом направлении стратегические шаги. В хронологическом порядке рассматриваются ключевые документы и инициативы, принятые в рамках ООН, подчёркиваются сложности, возникающие при превращении данной концепции в международную правовую основу. Кроме того, в статье поднимаются актуальные вопросы, такие как роль некоторых государств в создании угроз человеческой безопасности, а также влияние современных вызовов — искусственного интеллекта, информационной безопасности, миграции и беженского кризиса — на эффективность проводимой политики в данной сфере. В заключение подчёркивается необходимость признания человеческой безопасности не только как теоретической концепции, но и как практического и универсального подхода.

Ключевые слова: *человеческая безопасность, ООН, международная безопасность, государство, цели устойчивого развития.*

UOT 32
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.228

AZƏRBAYCAN SİYASƏTİ 2020-2024: QLOBAL MEDİANIN DİQQƏT MƏRKƏZİNDƏ

FİDAN BAĞIROVA
Qərbi Kaspi Universiteti
"Viqas" Psixoloji və nitq inkişaf mərkəzinin rəhbəri

Orchid: 0000-1678-8765-5645
E-mail: bagirovafa@mail.ru

2020-ci ildə Azərbaycanda İkinci Qarabağ müharibəsinə qədərki dövr gərginliyin artması, uğursuz diplomatiya və hərbi hazırlıqlarla yadda qaldı. Dağlıq Qarabağ üzərində onilliklər ərzində həll olunmamış münaqişə Azərbaycanı status-kvodan, xüsusən də ATƏT-in Minsk Qrupunun sülh yolu ilə həllinə nail ola bilməməsindən getdikcə daha çox məyus edib. Əsas dönüş nöqtəsi 2020-ci ilin iyulunda Ermənistan-Azərbaycan sərhədində Tovuz toqquşmasının baş verməsi və hərbi əməliyyatların intensivləşməsi oldu. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Ermənistanı təxribatlarda və sabitliyi pozmaq cəhdlərində ittiham edib, Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın 2019-cu ildə Şuşaya səfəri də daxil olmaqla millətçi ritorikası münasibətləri daha da gərginləşdirib. Eyni zamanda, Azərbaycan Türkiyə və İsraildən qabaqcıl silahlar və pilotsuz təyyarələr alaraq hərbi imkanlarını genişləndirdi.

2020-ci ilin sentyabrında İkinci Qarabağ müharibəsi başlamazdan əvvəl beynəlxalq və regional media orqanları geosiyasi, iqtisadi və daxili hadisələrə xüsusi diqqət yetirməklə Azərbaycanın müxtəlif aspektlərini geniş şəkildə işıqlandırırdı. Əsas mövzulardan biri Ermənistan-Azərbaycan sərhədində əhəmiyyətli hərbi qarşıdurma olan Tovuz toqquşması (iyul 2020) olub. Analitiklər Tovuz rayonunun həyati əhəmiyyətli enerji və nəqliyyat infrastrukturuna, o cümlədən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Cənub Qaz Dəhlizinə yaxın olması səbəbindən onun strateji əhəmiyyətini araşdırıblar. Bir çox hesabatlarda münaqişənin potensial eskalasiyası və onun regional təhlükəsizliyə təsiri ilə bağlı narahatlıqlar vurğulanıb. Tovuz toqquşmalarından başqa Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyində və beynəlxalq bazarlarda rolu müzakirə mövzusu olaraq qaldı. Ölkənin, xüsusilə Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP) və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) kimi layihələr vasitəsilə Avropaya əsas neft və qaz tədarükçüsü kimi mövqeyi tez-tez təhlil edilirdi [3, s.90].

2020-ci ilin sentyabrında İkinci Qarabağ müharibəsi başlamazdan əvvəl beynəlxalq və regional media Azərbaycanın müxtəlif aspektlərini, xüsusilə diplomatik əlaqələri və hərbi hazırlıqlarını işıqlandırırdı. Əsas diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri də Azərbaycanın Türkiyə ilə hərbi əməkdaşlığı olub. İki ölkə arasında strateji müttəfiqliyin dərinləşdiyini vurğulayan birgə hərbi təlimlərin təfərrüatları barədə məlumat verilir. Analitiklər qeyd ediblər ki, Türkiyənin Azərbaycana həm siyasi, həm də hərbi baxımdan artan dəstəyi Bakının müdafiə qabiliyyətini gücləndirir [1, s.78]. Bir çox Qərb mənbələri Azərbaycanın genişlənən hərbi satınalmalarını, xüsusən də Türkiyə və İsraildən qabaqcıl pilotsuz təyyarələr almasını araşdırıb. Müasir müharibədə PUA texnologiyasının artan istifadəsi təkrarlanan mövzu idi, media bu silahların Qarabağ üzərində uzun müddətdir davam edən münaqişədə tarazlığı necə dəyişdirə biləcəyi barədə spekulyasiya edirdi.

2020-ci ilin sentyabrında İkinci Qarabağ müharibəsi başlamazdan əvvəl beynəlxalq və regional media Azərbaycanın müxtəlif aspektlərini, o cümlədən Ermənistanın daxili siyasətini və onun Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə təsirini işıqlandırırdı. Əsas diqqət Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın Azərbaycanda geniş şəkildə təxribat kimi qəbul edilən millətçi ritorikası olub. Bir çox hesabatlar onun bəyanatlarının və siyasətlərinin iki ölkə arasında gərginliyin artmasına necə töhfə verdiyini vurğulayırdı. Mediada ən mübahisəli məqamlardan biri də Paşinyanın 2019-cu ildə Şuşaya (Şuşi) səfəri olub, burada o, açıq şəkildə bayram tədbirlərində iştirak edib və Ermənistanın Qarabağla bağlı iddialarını gücləndirən bəyanatlar verib. Azərbaycan rəsmiləri və şərhçilər bu səfəri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə birbaşa meydan oxumaq kimi qiymətləndirib, narazılığı daha da artırıb. Şuşa səfərindən sonra analitiklər Ermənistandakı daxili siyasi dəyişiklikləri araşdıraraq, Paşinyan hökumətinin əvvəlki administrasiyalarla müqayisədə Qarabağ məsələsində necə daha iddialı mövqe tutduğunu qeyd ediblər [2, s.65]. Bəzi məqalələr onun populist yanaşmasını, o cümlədən millətçi fraksiyalarla birləşməyi və diplomatik kompromisləri rədd etməyi müzakirə edirdi. Onun mediada geniş yayılan "Qarabağ Ermənistandır, dövr"

adlı mübahisəli şüarı Ermənistanın sərtləşən mövqeyinin əlaməti kimi qiymətləndirilib və sülh danışıqlarını daha da çətinləşdirib.

2020-ci ilin iyulunda Tovuzda baş verən toqquşmalar Ermənistan və Azərbaycan arasında gərginliyin artmasına səbəb oldu. Ermənistanda İrəvanda hərbi səfərbərlik və Ermənistan ordusuna dəstək çağırışları ilə böyük millətçi nümayişlər keçirilib. Ermənistan rəsmiləri və mediası toqquşmaları Azərbaycanın təcavüzü kimi qələmə verib, hücumların Azərbaycanın təşəbbüskarı olduğunu iddia edib. Bəzi erməni şərhçilər Türkiyəni regionda sabitliyi pozan rol oynamaqda ittiham ediblər. Ermənistan hökuməti və diaspor lobbiləri Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə pislənməsinə nail olmaq üçün diplomatik səylərlə məşğuldurlar. Ermənistandakı bəzi millətçi qruplar KTMT (Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı) çərçivəsində Ermənistana kifayət qədər dəstək vermədiyini iddia edərək Rusiyanı tənqid ediblər [7].

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin müharibədən əvvəlki ən diqqətəlayiq müsahibələrindən biri 2020-ci ilin iyulunda Tovuz toqquşmalarından sonra baş verib. Bu müsahibədə Əliyev həm yerli, həm də beynəlxalq jurnalistlərə müraciət edərək, Azərbaycanın münaqişə və regional hadisələrlə bağlı mövqeyini açıqlayıb. Onun bəyanatlarının əsas məqamı erməni təxribatları ilə bağlı olub. İ.Əliyev Tovuzdakı vəziyyətin gərginləşməsinə görə yalnız Ermənistanın məsuliyyət daşıdığını iddia edərək, hücumun regionda sabitliyi pozmaq üçün məqsədyönlü cəhd olduğunu iddia edib. O, toqquşmaların təsadüfi sərhəd atışmaları olmadığını, Ermənistanın Azərbaycanın suverenliyinə və təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş daha geniş strategiyasının bir hissəsi olduğunu vurğulayıb. İ.Əliyev Ermənistanın hərbi ambisiyalarına da toxunaraq, Ermənistan rəhbərliyini müharibə riskini artıran ehtiyatsız hərəkətlərdə ittiham edib. O, baş nazir Nikol Paşinyanın millətçi ritorikasının, o cümlədən Qarabağla bağlı bəyanatlarının gərginliyi daha da alovlandırdığını bildirib [5,s76]. Bundan əlavə, ölkə başçısı Tovuz rayonunun geosiyasi əhəmiyyətini vurğulayaraq, onun Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi kimi mühüm enerji və nəqliyyat marşrutlarına yaxın olduğunu qeyd edib. O, Ermənistanın hərəkətlərinin regional sabitliyə və beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinə təhlükə yarada biləcəyini irəli sürüb. Onun açıqlamaları Azərbaycanın dayanmış sülh prosesindən artan məyusluğunu əks etdirərək, diplomatik səylərin münaqişənin həllində nəzərəçarpacaq nəticələr vermədiyinə dair mövqeyini gücləndirdi.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin müharibədən əvvəlki ən diqqətəlayiq müsahibələrindən biri 2020-ci ilin iyulunda Tovuz toqquşmalarından sonra olub. Bu müsahibədə Əliyev həm yerli, həm də beynəlxalq jurnalistlərə müraciət edərək Azərbaycanın münaqişə və regional dinamika ilə bağlı mövqeyini açıqlayıb. Onun çıxışında əsas məqam 1990-cı illərdən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində vasitəçilik edən ATƏT-in Minsk qrupunun tənqidi olub. O, münaqişənin sülh yolu ilə həllinə nail ola bilməməsindən dərin narazılığını bildirib, onu səmərəsizlikdə və qeyri-obyektivlikdə ittiham edib. O, Azərbaycanın dondurulmuş münaqişəni qəbul etməyəcəyini və diplomatik durğunluğun artıq seçim olmadığını vurğulayıb. O, həmçinin Ermənistana beynəlxalq təzyiqin olmadığını vurğulayaraq, status-kvonun uzadılmasının yalnız İrəvanın maraqlarına xidmət etdiyini və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozduğunu iddia edib. Əliyev hərbi gücə də xüsusi önəm verib, lazım gələrsə, Azərbaycanın müharibəyə hazır olduğunu vurğulayıb [4,s.34]. O, Azərbaycanın hərbi modernləşdirmə səylərini, xüsusilə də onun qabaqcıl silahlara, o cümlədən pilotsuz uçuş aparatlarına və dəqiq zərbə imkanlarına sərmayələrini ətraflı izah edib.

2024-cü ilin əvvəlində İ.Əliyev administrasiyası özünü elan etmiş "Artsax Respublikasının" ləğvinə nəzarət etdi və Qarabağ regionunu faktiki olaraq Azərbaycanın nəzarəti altına birləşdirdi. Bu addım 2024-cü ilin iyun ayına qədər Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin çıxarılması ilə müşayiət olundu və bu, regional güc dinamikasında dəyişiklikdən xəbər verirdi [2, s.43]. 2024-cü ilin aprelində Azərbaycan və Ermənistan uzun müddətdir davam edən ərazi mübahisələrini həll etmək məqsədi ilə Sovet dövründən qalma xəritələrə əsaslanan sərhədlərin demarkasiyası səylərinə başladılar. Bu danışıqların bir hissəsi kimi Ermənistan dörd sərhəd kəndinə nəzarəti Azərbaycana verməyə razılaşdı və bu qərar Ermənistan daxilində daxili etirazlara səbəb oldu. İ.Əliyevin müharibədən sonrakı gündəliyinin mühüm aspekti Zəngəzur dəhlizinin Azərbaycanı Ermənistanın Sünik vilayəti vasitəsilə Naxçıvan anklavı ilə birləşdirməyi nəzərdə tutan təklif edilən nəqliyyat əlaqəsinin təşviqi olub. İ.Əliyev bu dəhlizin strateji əhəmiyyətini vurğulayaraq, onun regional əlaqələri güclən-

dirəcəyini və onun yaradılmasının Azərbaycan üçün prioritet olduğunu bildirib. Əliyev 2024-cü il ərzində fəal diplomatik əlaqələri davam etdirib, xüsusən avqust ayında Rusiya prezidenti Vladimir Putinlə ikitərəfli münasibətləri və regional təhlükəsizliyi müzakirə etmək üçün görüş keçirib. Bu qarşılıqlı əlaqələr Azərbaycanın Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə mürəkkəb geosiyasi mənzərələrdə naviqasiya etmək üçün göstərdiyi strateji səyləri vurğulayır [6].

2020-ci ilin 27 sentyabr – 10 noyabr tarixlərində baş vermiş 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi baxımından tarixi hadisə oldu. Bu hadisə beynəlxalq medianın gündəmində geniş şəkildə işıqlandırıldı. Postmüharibə dövründə Azərbaycan regionda sülh və əməkdaşlıq təşəbbüsləri ilə çıxış etdi, bu isə qlobal medianın diqqətindən yayınmadı. Azərbaycan həm Qərblə, həm də Rusiya və Türkiyə ilə balanslı siyasət apararaq, geosiyasi mövqeyini gücləndirib. Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərində əsas aktor olaraq çıxış etməsi (Zəngəzur dəhlizi, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Cənub Qaz Dəhlizi) dünya mediasında diqqətlə izlənildi.

Azərbaycanın 2020-2024-cü illər arasında apardığı siyasət həm regional, həm də beynəlxalq miqyasda ciddi təsir gücünə malik olub. Bu səbəbdən, qlobal media Azərbaycanın siyasətini və onun dünya nizamındakı yerini daim diqqət mərkəzində saxlayıb. Bu mövzu aktual olmaqla yanaşı, həm siyasi, həm iqtisadi, həm də diplomatik baxımdan geniş təhlil tələb edən bir sahədir.

Problemin yeniliyi. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi və onun nəticələri Azərbaycan siyasətində köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Qarabağın reinteqrasiyası, sərhəd məsələləri və geosiyasi vəziyyət dünya mediasının diqqətində oldu. Azərbaycanın xarici siyasət prioritetləri, xüsusilə Türkiyə, Rusiya, Avropa İttifaqı və qonşu ölkələrlə münasibətləri yeni reallıqlar fonunda inkişaf etdi. 2020-2024-cü illərdə Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığını gücləndirdi və yeni strateji tərəfdaşlıqlar qurdu.

Xüsusilə 2023-cü ildə Qarabağda yaşayan erməni əhalisinin könüllü köçü və Azərbaycanın reinteqrasiya siyasəti beynəlxalq medianın əsas mövzularından biri oldu. Azərbaycanın daxili və xarici siyasətinə dair qlobal medianın obyektiv və subyektiv yanaşmaları mövzunun yeniliyini şərtləndirir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti. 2020-2024-cü illər ərzində Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti qlobal medianın diqqət mərkəzində olub. Bu dövrdə ölkənin beynəlxalq arenada necə təqdim olunması, informasiya müharibəsində hansı strategiyalardan istifadə edildiyi və medianın Azərbaycan haqqında necə yazdığı praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Qlobal medianın diqqəti altında olmaq Azərbaycanın informasiya müharibəsində effektiv strategiyalar qurmasını zəruri edir. Dezinformasiyanın qarşısının alınması, düzgün təbliğat strategiyalarının qurulması və ölkənin milli maraqlarının qorunması praktik əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Castells, M. (2009). Communication Power. Oxford University Press.*
2. *Couldry, N. & Hepp, A. (2017). The Mediated Construction of Reality. Polity Press.*
3. *Hallin, D. C. & Mancini, P. (2004). Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics. Cambridge University Press.*
4. *Scholte, J. A. (2005). Globalization: A Critical Introduction. Palgrave Macmillan.*
5. *Thussu, D. K. (2019). International Communication: Continuity and Change (3rd ed.). Bloomsbury Academic.*
6. *https://migration.gov.az/index.php/en/news_detail/14267*
7. *https://story.karabakh.center/en/karabakh-is-azerbaijan.*

XÜLASƏ

2020-ci ilin sentyabrında İkinci Qarabağ müharibəsi başlamazdan əvvəl Azərbaycan Ermənistanla, xüsusən də iyul ayında Tovuz toqquşmasından sonra artan gərginlik yaşadı. Əsas enerji dəhlizləri yaxınlığında atışmalar geosiyasi narahatlığı artırdı, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Ermənistanı təxribatlarda ittiham etdi. Azərbaycan ATƏT-in Minsk Qrupunun Qarabağ münaqişəsinin həllində uğursuzluğunu tənqid edərək və dondurulmuş münaqişə ideyasını rədd edərək, ondan getdikcə daha çox məyus olub. İ.Əliyev vurğulayıb ki, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün bütün lazımi vasitələrdən istifadə edəcək. 2020-ci ilin sonuna kimi diplomatik dalana dirənmə, hərbi güclənmə və regional qeyri-sabitliyin birləşməsi Qarabağda genişmiqyaslı hərbi əməliyyatların bərpası üçün zəmin yaratdı.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Qarabağ, müharibə,qlobal media, siyasət.*

Фидан Юсифали кызы Багирова
Руководитель центра психологического и речевого развития «Вигас»
Западно-Каспийского университет

ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА 2020-2024: В ЦЕНТРЕ ВНИМАНИЯ МИРОВЫХ СМИ

РЕЗЮМЕ

До начала Второй Карабахской войны в сентябре 2020 года Азербайджан столкнулся с ростом напряженности в отношениях с Арменией, особенно после столкновения в Товузе в июле. Перестрелки вблизи ключевых энергетических коридоров усилили геополитическую обеспокоенность: президент Азербайджана Ильхам Алиев обвинил Армению в преднамеренных провокациях. Азербайджан все больше разочаровывается в Минской группе ОБСЕ, критикуя ее неспособность урегулировать нагорно-карабахский конфликт и отвергая идею замороженного конфликта. Алиев подчеркнул, что Азербайджан применит все необходимые средства для восстановления своей территориальной целостности. К концу 2020 года сочетание дипломатического тупика, наращивания военной мощи и региональной нестабильности подготовило почву для возобновления широкомасштабных военных операций в Нагорном Карабахе.

Ключевые слова: *Азербайджан, Карабах, война, мировые СМИ, политика.*

Fidan Yusifali gizi Bagirova
Head of the "Vigas" Psychological and Speech Development Center
Western Caspian University

AZERBAİJANİ POLİTİCS 2020-2024: IN THE SPOTLİGHT OF GLOBAL MEDİA

SUMMARY

Before the outbreak of the Second Karabakh War in September 2020, Azerbaijan experienced heightened tensions with Armenia, particularly after the Tovuz clash in July. Skirmishes near key energy corridors heightened geopolitical concerns, while Azerbaijani President Ilham Aliyev accused Armenia of deliberate provocations. Azerbaijan has become increasingly frustrated with the OSCE Minsk Group's failure to resolve the Nagorno-Karabakh conflict, criticizing it and rejecting the idea of a frozen conflict. Aliyev has stressed that Azerbaijan will use all necessary means to restore its territorial integrity. By the end of 2020, a combination of diplomatic stalemate, military buildup, and regional instability had created the conditions for the resumption of large-scale military operations in Nagorno-Karabakh.

Keywords: *Azerbaijan, Karabakh, war, global media, politics.*

UOT 327; 339.9
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.232

СОТРУДНИЧЕСТВО КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС - ОДИН ПУТЬ»

ЧЖАН ЦЗЯ
Докторант кафедры международных отношений Бакинского Государственного Университета

E-mail:1872217123@qq.com
ORCID:0009-0006-2568-5546

Инициатива «Один пояс, один путь» помогает расширять экономическое сотрудничество между странами и регионами и способствует экономическому развитию и процветанию в различных странах. Азербайджан полностью поддерживает эту инициативу, предложенную Китаем. Об этом президент Азербайджана Ильхам Алиев заявил недавно в эксклюзивном письменном интервью корреспонденту информационного агентства Синьхуа [1]. С момента официального установления дипломатических отношений между Китаем и Азербайджаном 2 апреля 1992 года отношения между двумя странами стабильно развивались, а области сотрудничества продолжали расширяться. Они не только достигли замечательных результатов в экономическом, политическом и культурном аспектах, но также предоставили важную возможность для продвижения более равноправных и инклюзивных международных отношений. Сотрудничество между Китаем и Азербайджаном является успешной практикой нового типа международных отношений. Обе стороны подают новый пример регионального сотрудничества и глобального управления, углубляя политическое взаимное доверие, укрепляя экономическое сотрудничество и продвигая межличностные и культурные обмены.

Инициатива «Один пояс, один путь» увеличила геоэкономические дивиденды Азербайджана на нынешнем этапе развития, способствовала ее излучающему воздействию на Южный Кавказ и способствует связности региона. Президент Азербайджана Ильхам Алиев сказал, что инициатива «Один пояс, один путь» включает в себя множество содержаний, таких как усиление обменов между различными цивилизациями и культурами, а также расширение межличностных и культурных обменов между странами. В 2015 году Азербайджан подписал меморандум о взаимопонимании с Китаем о совместном продвижении строительства Экономического пояса Шелкового пути. Азербайджан полностью поддерживает инициативу «Один пояс, один путь» и готов продолжать углублять всестороннее сотрудничество между двумя странами в рамках этой структуры [2].

Двусторонние отношения между Китаем и Азербайджаном имеют широкие перспективы для развития, и в сферах сотрудничества существует множество взаимодополняющих моментов. Благодаря инициативе «Один пояс, один путь» Китайско-Азербайджанские отношения продолжают расширять углубленное сотрудничество и обмены в различных областях на основе предыдущего общего развития. При личном продвижении и заботе глав двух государств инициатива «Один пояс, один путь» не только способствует стабильному развитию двустороннего сотрудничества между Китаем и Азербайджаном, но также способствует укреплению политического взаимного доверия между двумя сторонами, содействию экономической интеграции и развитию, укреплению культурных обменов и построению общности интересов и судеб между Китаем и Азербайджаном.

Инициатива «Один пояс, один путь» в основном фокусируется на «пяти звеньях», а именно «политической коммуникации, связности объектов, беспрепятственной торговле, финансовой интеграции и связях между людьми». Его предложение не только соответствует потребностям развития Китая в рамках реформ и открытости, вступающих в новый этап, но и соответствует тенденции мировой экономической глобализации [3]. «Южный Кавказ является необходимым местом для установления наземных транспортных и коммуникационных связей между Азией и Европой, поэтому содействие торговле между Китаем и этим регионом стало в настоящее время приоритетом Пекина. Как важная страна в рамках «Одного пояса и одного пути», Азербайджан имеет особое географическое положение и большой потенциал развития. На новом этапе развития Китай и Азербайджан воспри-

нимают инициативу «Один пояс, один путь» как возможность и связующее звено, а масштабы и степень сотрудничества постоянно расширяются и углубляются.

Тесное торгово-экономическое сотрудничество между Китаем и Азербайджаном не только приносит реальную экономическую выгоду двум странам, но и обеспечивает прочную гарантию политического сотрудничества между двумя странами. В течение долгого времени торговые отношения между Азербайджаном и Китаем стабильно развивались. Даже после трудного периода эпидемии COVID-19 обе стороны совместно преодолели такие неблагоприятные факторы, как нестабильность в глобальных промышленных и цепочках поставок, а экономические и торговые отношения продолжают улучшаться. Торговые обмены между двумя сторонами становятся все более тесными. Импорт товаров Азербайджана из Китая продолжает расти, а экспорт энергоносителей в Китай также продолжает увеличиваться. Уровень экспорта и сотрудничества постоянно улучшается, что постепенно укрепляет взаимное доверие между двумя странами. Стабильная политическая ситуация в Азербайджане и быстро развивающаяся экономика Китая станут стимулом для общего развития двух стран.

Поскольку сотрудничество между двумя странами продолжает углубляться на фоне инициативы «Один пояс, один путь», экономическое и торговое сотрудничество между Китаем и Азербайджаном растет с каждым днем. Самым значительным изменением в Азербайджане является увеличение поставок китайской продукции. Азербайджан импортирует большое количество китайских потребительских товаров и промышленной продукции, такой как бытовая техника, электронная продукция, текстильная продукция, машины и оборудование и т.д. Кроме того, на улицах Азербайджана повсюду можно увидеть автомобили китайских марок. Ценовое преимущество этой продукции делает ее конкурентоспособной на азербайджанском рынке. Широкое присутствие китайской продукции на азербайджанском рынке не только способствует взаимодополняющему развитию двух экономик, но и еще больше углубляет экономические и торговые отношения между двумя странами.

Однако построение новых международных отношений опирается не только на экономическое сотрудничество, но также требует культурных обменов и связей. Межкультурный обмен является важной отправной точкой для инициативы «Один пояс, один путь». Культура является динамическим источником и двигателем «Одного пояса, одного пути» и играет ключевую роль точки опоры [4,704]. С углублением экономического и торгового сотрудничества между двумя странами язык, как мост для культурного обмена, также стал важным инструментом экономического и торгового сотрудничества. Все больше и больше китайцев начинают изучать азербайджанский язык, чтобы лучше понимать азербайджанскую культуру, рыночную и правовую среду. Китайские университеты также активно отреагировали на этот спрос и открыли в университетах курсы азербайджанского языка или соответствующие исследовательские проекты.

Культурный обмен как способ укрепления взаимопонимания и доверия между странами имеет большое значение и способствует более глубокому развитию отношений между Китаем и Азербайджаном. «Взаимодействие между людьми является социальной основой инициативы «Один пояс, один путь». Инициатива «Один пояс, один путь» горячо обсуждается во всех сферах жизни в Азербайджане. До этого из-за влияния различных всеобъемлющих факторов, хотя две страны находились не слишком далеко друг от друга, их понимание не было слишком глубоким. Они ограничивались политическими обменами между двумя странами, и обменов между людьми было относительно мало. Благодаря непрерывному развитию инициативы «Один пояс, один путь» деятельность в области культурного взаимного обучения, туристического сотрудничества и других аспектов между Китаем и Азербайджаном становится все более диверсифицированной, что эффективно способствует взаимопониманию между двумя народами, а также закладывает хорошую основу общественного мнения для устойчивого и стабильного развития Китайско-Азербайджанских отношений, что способствует углублению двустороннего сотрудничества.

В сегодняшнем все более глобализированном мире культурные обмены между Китаем и Азер-

байджаном не только стали мостом между двумя народами, обогатив духовный мир двух народов, но и придав постоянный импульс развитию Китайско - Азербайджанских отношений. В сфере образования сотрудничество и обмены между университетами Китая и Азербайджана становятся все более частыми. Обе стороны направляют друг к другу иностранных студентов и ученых для академических визитов и исследований, что способствует культурному обмену и обмену знаниями между двумя странами. В качестве платформы для продвижения китайского языка и традиционной китайской культуры Институты Конфуция были созданы во многих странах «Одного пояса и одного пути». Создание Института Конфуция в Азербайджане не только продвигает традиционную китайскую культуру, но и открывает азербайджанцам возможность понять Китай. Институт Конфуция активно играет свою роль в распространении культуры, не только для распространения превосходной традиционной культуры Китая, но и для распространения духа времени, улучшения предыдущего феномена Институтов Конфуция, ориентированного на распространение традиционной культуры, и позволяющего азербайджанцам реализовать более современный и международный образ Китая, такой как «четыре новых изобретения Китая», проект исследования Луны, технология 5G и т. д [5,70].

Кроме того, туристическое сотрудничество также стало важным средством культурного обмена. Две тысячи лет древний Шелковый путь проходил через Азербайджан. Азербайджан был важными воротами на протяжении последних сотен лет, формируя свою историю, культуру и ценности благодаря своему уникальному географическому положению и богатому историческому и культурному наследию [6]. Благодаря развитию инициативы «Один пояс, один путь» индустрия туризма между Китаем и странами вдоль «Одного пояса, одного пути» становится все более процветающей. Китай и Азербайджан поддерживают обширное сотрудничество в области экономического и торгового сотрудничества и культурного обмена. Многие китайские компании и культурные группы приезжают в Азербайджан для бизнес-инспекций и культурного обмена, что также привело к увеличению числа китайских туристов. По статистике, с января по август 2024 года число китайских туристов, посетивших Азербайджан, превысило 26,8 тысяч человек, что вдвое больше, чем за аналогичный период 2023 года. Кроме того, в 2023 году Азербайджан примет более 23 тысяч китайских туристов, что почти вдвое больше, чем в 2018 году. Азербайджан ввел однолетнюю политику безвизового въезда для граждан Китая. Эта безвизовая политика позволяет китайским туристам более удобно путешествовать в Азербайджан, что еще больше способствует туристическому обмену между Китаем и Азербайджаном. Не будет преувеличением сказать, что Азербайджан стал популярным туристическим направлением для китайцев.

С развитием цифровых технологий формы культурных обменов между Китаем и Азербайджаном стали более разнообразными. Он не только разрушает географические ограничения, но и обогащает формы и содержание культурной коммуникации. Опираясь на нынешнее быстрое развитие новых медиа-технологий и мобильных интернет-платформ, новые медиа-аудиовизуальные произведения обладают беспрецедентной широтой и скоростью коммуникации по сравнению с традиционными медиа, эффективное использование фрагментированного времени, тесное взаимодействие с пользователями и легкая мобильность носителей делают их глубоко интегрированными в повседневную жизнь людей [7,143]. Благодаря цифровым технологиям две страны смогут более эффективно обмениваться культурными ресурсами, защищать культурное наследие, содействовать изучению языков, а также развивать сотрудничество и инновации в сфере культуры. Трансграничное распространение цифровых культурных продуктов, таких как онлайн-литература, фильмы и музыка, еще больше сократило психологическую дистанцию между народами двух стран. Новые медиа-инструменты, такие как социальные сети и онлайн-платформы, не только предоставляют удобные каналы общения для людей по обе стороны границы, но и способствуют быстрому распространению новостей, политики и культурной информации между двумя странами. С помощью новых медиа-инструментов общественность может быть в курсе последних событий в двусторонних отношениях, дипломатическая деятельность и проек-

ты сотрудничества двух стран более прозрачны для общественности, а участие общественности также выше. Благодаря преимуществам новых медиа двусторонние отношения получили дальнейшее развитие.

На фоне современной стремительно развивающейся цифровой экономики глубокая интеграция инициативы «Один пояс, один путь» с цифровыми технологиями придала новый импульс сотрудничеству стран-участниц. Создавая Цифровой Шелковый путь, мы не только ускорим процесс цифровизации стран вдоль этого маршрута, но и предоставим новые идеи и примеры для модели управления мировой экономикой. «Цифровой Шёлковый путь» являясь важнейшим компонентом инициативы «Один пояс - Один путь» нацелен на цифровизацию всех ключевых направлений деятельности и сотрудничества в рамках ОПОП [8,299]. Цифровая инфраструктура составляет основу развития «Цифрового Шелкового пути». Китай и Азербайджан заявили, что две страны сосредоточат усилия на укреплении сотрудничества в таких областях, как связность, зеленая энергетика, переработка и производство, инфраструктура, цифровая экономика и сельское хозяйство, стремясь способствовать развитию экономического и торгового сотрудничества между двумя странами в более глубоком и качественном направлении.

В сфере зеленой энергетики Китай и Азербайджан добились замечательных результатов в сотрудничестве. Энергетическое сотрудничество между Китаем и Азербайджаном имеет долгую историю. Еще в советский период, в 1950-х годах, азербайджанские специалисты-нефтяники приехали в Китай и помогли Новому Китаю создать собственную нефтяную промышленность. Среди них с помощью азербайджанских специалистов успешно разрабатывалось нефтяное месторождение Карамай в Синьцзяне [9,47]. 11 марта 2025 года компания China Energy Construction успешно подписала контракт на реализацию своего первого проекта строительства новой энергетики в Азербайджане. Успешное подписание проекта является еще одним ярким опытом качественного совместного строительства China Energy Construction «Одного пояса, одного пути». Оно заложило для компании важный фундамент для расширения нового энергетического рынка в Азербайджане и Закавказском регионе, а также поможет компании еще больше усилить свое влияние в международной сфере новой энергетики. После завершения проекта он значительно увеличит поставки чистой энергии в Азербайджан и поможет стране снизить зависимость от традиционной ископаемой энергии. Он имеет большое значение для содействия развитию возобновляемых источников энергии и оптимизации энергетической структуры Азербайджана [10].

В сфере инфраструктурного строительства Китай и Азербайджан добились замечательных результатов сотрудничества. Например, «Средний коридор» — важный транспортный маршрут, соединяющий Китай, Центральную Азию, Южную Азию и другие регионы. Он использует комбинацию железных дорог, автомобильных дорог и морского транспорта, чтобы тесно соединить два конца Евразийского континента. По сообщению Азербайджанского информационного агентства от 10 октября 2024 года, Азербайджанские железные дороги заявили, что развитие инфраструктуры позволило ежегодно пропускать через Азербайджан не менее 1000 грузовых поездов. Стоит также отметить, что в марте 2024 года контейнерный грузовой поезд из Сианя (Китай) прибыл в Баку всего за 11 дней. В ноябре того же года Азербайджан отправил свой первый грузовой поезд в Китай, что открыло новые возможности для Азербайджанских компаний по освоению китайского рынка [11]. «Средний коридор» является не только ключевым транспортным маршрутом, но и важным связующим звеном для торговых и культурных обменов между двумя странами, соединяющим глубокую дружбу между Китаем и Азербайджаном.

Азербайджан с древних времен был важной остановкой на Шелковом пути. Баку был транзитной станцией и центром обмена между Китаем и Западом на древнем Шелковом пути. Это также новый город с сильной жизненной силой и жизненной силой, соединяющий сегодня Европу и Азию. Этот динамичный город, сочетающий в себе западную культуру, современность и традиции, вновь сыграет важную роль в стратегии «Один пояс, один путь». Инициатива «Один пояс - один путь» состоит из двух составляющих: так называемого «Морского Шелкового пути XXI века» (МШП) и «Экономического поя-

са Шелкового пути» (ЭПШП) [12,62]. Бакинский порт является важнейшим портом Азербайджана и важным судоходным узлом в регионе Каспийского моря. В рамках инициативы «Один пояс, один путь» положение Бакинского порта особенно важно. С расширением и модернизацией порта Баку, порт стал ключевым узлом, соединяющим Китай с Центральной Азией и Европой. Особенно на «грузовом поезде Китай-Европа» и «Морском Шелковом пути» роль порта Баку становится все более заметной. Бакинский порт не только выполняет большой объем грузоперевозок, но и становится важным каналом торговли между Китаем и Азербайджаном и соседними странами. Через порт Баку товары из Азербайджана и Китая могут более эффективно перевозиться в другие страны Евразии, что еще больше способствует развитию региональной экономической взаимосвязанности и интеграции.

Сотрудничество между Китаем и Азербайджаном в рамках инициативы «Один пояс, один путь» не только способствовало глубокой интеграции экономик двух стран, но и придало мощный импульс модернизационному процессу Азербайджана. Предложение инициативы «Один пояс, один путь» знаменует собой выход отношений сотрудничества между Китаем и многими странами на новый уровень, что проявляется в ускоренном развитии сотрудничества, более диверсифицированных областях, более прагматичном содержании и более разнообразных каналах коммуникации. Отношения между Китаем и Азербайджаном являются прекрасным примером этого нового типа сотрудничества. Развитие двусторонних отношений не только расширило содержание двустороннего сотрудничества, но и внесло плодотворные результаты в практику инициативы «Один пояс, один путь», а также обеспечило прочную и надежную платформу для построения общих интересов и сообщества с единой судьбой для обеих сторон.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. *https://www.yidaiyilu.gov.cn/p/86245.htm*
2. *https://www.gov.cn/xinwen/2019-04/17/content_5384007.htm*
3. *http://2017.beltandroadforum.org/n100/2017/0407/c27-22.html*
4. *Чэнь Цижуй. "ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ОБМЕНА НА МЕЖДУНАРОДНУЮ ТОРГОВЛЮ В КИТАЕ" // Экономика и социум, 2021, №83, С. 703-709.*
5. 魏飒飒: 从跨文化传播视角探讨孔子学院对中国形象的塑造-以阿塞拜疆巴库国立大学孔子学院为例, 东南传播，2020, (6): 67-70

Вэй Саса. Обсуждение формирования имиджа Китая Институтами Конфуция с точки зрения межкультурной коммуникации - На примере Института Конфуция при Бакинском государственном университете в Азербайджане. // Southeast Communication, 2020, №6, С. 67-70

6. 姜雪峰."发展旅游业是阿塞拜疆的战略目标."中国会展.2019,(23): 39

Цзян Сюэфэн. «Развитие туризма – стратегическая цель Азербайджана». // Китайская конференция и выставка. 2019, №23, С. 39.

7. 孙佳琳，张一骢.交往与沟通：“一带一路”新媒体影像的文化共同体建构逻辑.科技传播, 2024, (09) :143-148.

Сунь Цзялинь, Чжан Иконг. Обмен и коммуникация: логика построения культурного сообщества в новых медиаобразах «Одного пояса и одного пути». // Научно-техническая коммуникация. 2024, №9, С. 143-148.

8. *Соломатина А. Р. "ЦИФРОВОЙ ШЁЛКОВЫЙ ПУТЬ, КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС - ОДИН ПУТЬ»" // Постсоветские исследования, 2021, №4, С. 296-307.*

9. 刘惠荣.一带一路战略桥头堡阿塞拜疆.石油知识,2020, (05):46-47.

Лю Хуйжун. Азербайджан – стратегический плацдарм инициативы «Один пояс и один путь». // Нефтяные знания. 2020, №5, С. 46-47.

10. *https://www.chinca.org/cica/info/25031208502911*
11. *https://news.cctv.com/2025/01/11/ARTIUJs00AfBL9suStEB1POz250111.shtml*
12. *Я. Зиба. "АНАЛИЗ КИТАЙСКОЙ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС – ОДИН ПУТЬ»" // Международный журнал гуманитарных и естественных наук, №96, 2024, С. 62-65.*

РЕЗЮМЕ

В условиях углубления глобализации сотрудничество Китая и Азербайджана стало моделью построения новых международных отношений. Придерживаясь принципов взаимного уважения, равенства и взаимной выгоды, две страны осуществляют всестороннее сотрудничество в области политики, экономики, энергетики, культуры и других областях, что не только способствует общему развитию двух стран, но и придаёт новый импульс региональному сотрудничеству и глобальному управлению. От инфраструктурных связей в рамках инициативы «Один пояс, один путь» до энергетического сотрудничества и межличностных обменов, Китайско - Азербайджанское сотрудничество продемонстрировало практический путь многосторонности и взаимной выгоды. В этой статье рассматривается, как сотрудничество Китая и Азербайджана может помочь в реализации инициативы «Один пояс, один путь», а также внести мудрость и силу в будущее развитие, стабильность и процветание отношений между двумя странами.

Ключевые слова: *Китай, Азербайджан, сотрудничество, « Один пояс-один путь », международное отношение, культурный обмен.*

ÇİN XALQ RESPUBLİKASI VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ “BİR KÖMƏK – BİR YOL” TƏŞƏBBÜSÜNÜN HƏYATA GEÇİRİLMƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIĞI

XÜLASƏ

Qloballaşmanın dərinləşdiyi şəraitdə Çin və Azərbaycan arasında əməkdaşlıq yeni beynəlxalq əlaqələrin qurulması üçün modelə çevrilib. Qarşılıqlı hörmət, bərabərlik və qarşılıqlı fayda prinsiplərinə sadiq qalaraq, iki ölkə arasında siyasət, iqtisadiyyat, enerji, mədəniyyət və digər sahələrdə hərtərəfli əməkdaşlıq həyata keçirilir ki, bu da iki ölkənin ümumi inkişafına təkan verməklə yanaşı, regional əməkdaşlığa və qlobal idarəetməyə yeni təkan verir. “Bir kəmər və bir yol” Təşəbbüsü çərçivəsində infrastruktur əlaqələrindən tutmuş enerji sahəsində əməkdaşlığa və insanlar arasında mübadilələrə qədər Çin-Azərbaycan əməkdaşlığı praktiki çoxtərəfli və qarşılıqlı fayda yolu nümayiş etdirib. Bu məqalə Çin-Azərbaycan əməkdaşlığının Kəmər və Yol Təşəbbüsünün həyata keçirilməsinə necə kömək edə biləcəyini və iki ölkə arasında münasibətlərin gələcək inkişafına, sabitliyinə və çiçəklənməsinə müdriklik və güc gətirə biləcəyini araşdırır.

Açar sözlər: *Çin, Azərbaycan, əməkdaşlıq, “Bir kəmər və bir yol”, beynəlxalq əlaqələr, mədəni mübadilə.*

COOPERATION BETWEEN THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA AND THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE IMPLEMENTATION OF THE "ONE BELT - ONE ROAD" INITIATIVE

SUMMARY

Against the backdrop of deepening globalization, the cooperation between China and Azerbaijan has become a model for building the new international relations. Adhering to the principles of mutual respect, equality and mutual benefit, the two countries have carried out all-round cooperation in the fields of politics, economy, energy, culture and other fields, which has not only promoted the common development of the two countries, but also injected new impetus into regional cooperation and global governance. From infrastructure connectivity under the One Belt and One Road Initiative to energy cooperation and cultural exchanges, China-Azerbaijan cooperation has demonstrated the practical path of multilateralism and mutual benefit and win-win results. This article explores how China-Azerbaijan cooperation can help implement the One Belt and One Road Initiative and contribute wisdom and strength to the future development, stability and prosperity of the future relationship between the two countries.

Key words: *China, Azerbaijan, cooperation, One Belt and One Road, international relations, cultural exchange.*

UOT 327; 930.22
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.233

AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI VƏ KOREYA RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIĞI (2011-2021-Cİ İLLƏR)

SEVİNC İBADOVA
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsinin doktorantı
E-mail: sevincibadova.212@mail.ru
Orcid id: 0000-0003-4471-24671

Amerika Birləşmiş Ştatları və Koreya Respublikası arasındakı elm və təhsil sahəsində əməkdaşlıq son illərdə zəngin inkişaf dövrü keçmişdir. Bu əməkdaşlıq, təkcə iqtisadi və texnoloji inkişafı sürətləndirmək üçün deyil, həm də beynəlxalq elmi tədqiqatların inkişafı, yüksək texnologiyaların yayılması və qarşılıqlı təhsil mübadiləsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əməkdaşlıq çərçivəsində müxtəlif sahələrdə birgə layihələr və qarşılıqlı faydalı təcrübə mübadiləsi həyata keçirilmişdir.

ABŞ və Cənubi Koreya arasında elm və təhsil sahəsində əməkdaşlıq XX əsrin ortalarında, xüsusilə Koreya müharibəsindən sonra başlamışdır. 1950-ci illərdən etibarən hər iki ölkə arasındakı əlaqələr tədricən möhkəmlənmiş, 1960-cı illərdə isə elm və texnologiya sahəsində birgə tədqiqat və layihələr həyata keçirilmişdir. 2011-ci ildən 2021-ci ilədək olan dövr hər iki ölkənin elm və təhsil sahəsində yeni təşəbbüsləri və genişlənən əlaqələri ilə yadda qalır.

2011-ci ildə ABŞ və Koreya Respublikası arasında elm və təhsil sahəsində əlaqələr daha da gücləndirilmiş, əməkdaşlıq üçün ilk konkret addımlar atılmışdır. İki ölkə arasında ticarət və iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi paralel olaraq elm və təhsil sahəsində də yeni təşəbbüslərin həyata keçirilməsinə zəmin yaratmışdır. Belə ki, 2011-ci ilin yanvarında "Amerika Birləşmiş Ştatları–Koreya Respublikası Elm və Texnologiya Əməkdaşlıq Müqaviləsi" imzalanmış və iki ölkə arasında elmi və texnoloji tədqiqat sahəsində əməkdaşlığın əsas çərçivəsini müəyyən edilmişdir. Müqavilə, xüsusilə təhsil, tədqiqat və texnologiya sahələrində birgə layihələr həyata keçirilməsini və hər iki ölkənin tədqiqat institutları arasında əlaqələrin qurulmasını nəzərdə tutmuşdur. Bu müqavilə həmçinin Cənubi Koreyanın elmi və texnoloji inkişafını dəstəkləmək məqsədi daşıyırdı.

2011-ci ilin iyul ayında ABŞ və Koreya arasında "ABŞ-Koreya Ticarət və Elm Təşviqi Sazişi" imzalanmışdır. Bu saziş çərçivəsində elmi tədqiqatların təşviqi, universitetlər arasında əməkdaşlıq və yüksək texnologiyaların inkişafı məqsədilə müxtəlif proqramlar nəzərdə tutulmuşdur. Bu müddət ərzində həmçinin Koreya Respublikası və ABŞ arasında müxtəlif elm mərkəzlərinin açılması və birgə tədqiqat layihələrinin başlanması ilə əlaqədar ilk təməl daşları qoyulmuşdur [1, s. 75].

2011-ci ildə ABŞ və Koreya Respublikası arasında təhsil və elmi tədqiqat sahəsində birgə fəaliyyətləri gücləndirmək üçün bir neçə proqram başladılmış, ABŞ-nin mühüm universitetləri ilə Koreyanın tədqiqat institutları arasında müştərək layihələrə başlanmış, yeni startaplar və tədqiqat layihələri üçün ortaq platformalar yaradılmışdır [4, s. 122].

2012-ci ildə başlayan "ABŞ-Koreya Təhsil Əməkdaşlığı Proqramı" tələbə mübadiləsi ortaq təhsil layihələrinin həyata keçirilməsi və iki ölkə arasında yüksək təhsil sahəsində əməkdaşlığın inkişafını hədəfləyirdi. 2012-ci ilin iyun ayında ABŞ və Koreya hökumətləri arasında imzalanmış bu razılaşma iki ölkə arasında tələbə mübadiləsinin artırılmasını, elm və təhsil sahələrində təcrübə mübadiləsinin intensivləşdirilməsini təmin etmişdir.

2013-cü ildə Koreya Respublikasının Elm və Texnologiya Nazirliyi ilə ABŞ-nin Nümayəndəliyi arasında təhsil və elm sahələrində qarşılıqlı təcrübə mübadiləsinin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə protokol imzalanmışdır. Bu protokolun məqsədi iki ölkə arasında akademik və elmi tədqiqat əməkdaşlığını dəstəkləmək, tələbə mübadiləsi və elmi tədqiqat layihələrini təşviq etməkdir [5, s. 88].

Bu dövrdə həmçinin ABŞ və Koreya Respublikası arasında birgə tədqiqat institutları qurulmuşdur. Məsələn, 2013-cü ildə Koreya Elmi və Texnoloji İnstitutu (KAIST) ABŞ-ın Kaliforniya Universiteti ilə ortaq araşdırmalar aparmaq üçün müqavilələr bağlamışdır. Bu əməkdaşlıq, xüsusilə enerji, ekoloji mühəndislik və yeni materialların inkişafı sahələrində əhəmiyyətli irəliləyişlərə gətirib çıxarmışdır.

2014-cü ildə imzalanmış olan "Yüksək Təhsil Sahəsində Birgə Tədqiqatlar Proqramı" xüsusilə iki ölkənin universitetləri və tədqiqat institutları arasında birgə tədqiqatlar aparılmasını nəzərdə tutmuşdur. Proqram çərçivəsində birgə tədqiqatlar, həmçinin akademik və

peşəkar inkişaf imkanlarını yaratmışdır. Beləliklə, həm ABŞ, həm də Koreya tərəfi birgə tədqiqat layihələrini maliyyələşdirmək və hər iki ölkənin elmi potensialını artırmaq məqsədini ifadə etmişdir.

ABŞ və Koreya arasında 2015-ci ildə "Elm və Texnologiya üzrə Birgə Proqram" çərçivəsində bir neçə mühüm layihə həyata keçirilmişdir. Bu layihələr kosmos texnologiyalarından tutmuş biotexnologiyaya qədər müxtəlif sahələrdə elmi tədqiqatları əhatə etmişdir. Həmin dövrdə habelə Koreyanın elmi və təhsil sahəsində böyük sıçrayışlar əldə etməsi, ABŞ-nin texnoloji bazarına daxil olması və birgə araşdırmaların nəticələrinin tətbiq edilməsi ilə bağlı mühüm nəticələr əldə edilmişdir.

ABŞ və Koreya arasında biotexnologiya sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi məqsədilə 2016-cı ildə yeni bir təşəbbüs başladılmışdır. Təşəbbüs çərçivəsində ABŞ-nin və Koreyanın aparıcı universitetləri arasında birgə tədqiqat layihələri həyata keçirilmişdir. Layihələrdə əsas diqqət biotexnologiya sahəsində yeni müalicə metodlarının inkişaf etdirilməsi və genetik mühəndislik sahəsində tədqiqatların dəstəklənməsinə yönəlmişdir [6, s. 145].

ABŞ və Koreya arasında birgə məzuniyyət proqramlarının təşviqinə dair 2017-ci ildə yeni təşəbbüs meydana gəlmişdir. Bu proqramlar iki ölkənin universitetləri arasında akademik əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, tələbə mübadiləsinin artırılması və eyni zamanda yüksək səviyyəli mütəxəssislərin təhsilinə imkan yaratmışdır. Habelə bu proqramlar çərçivəsində tələbələr üçün genişmiqyaslı təcrübə mübadiləsi həyata keçirilmişdir [2, s. 103].

2017-ci ildə "Koreya-Birləşmiş Ştatlar İnnovasiya və Texnologiya Təşviqi Sazişi" imzalanmış və bir sıra yeni tədqiqat və innovasiya təşəbbüsləri həyata keçirilmişdir. Bu dövr ərzində ABŞ və Koreya arasında mühüm elm və texnologiya mərkəzləri qurulmuş, müxtəlif sahələrdə birgə tədqiqatlar aparılmağa başlanmışdır.

2017-ci ildə imzalanan "ABŞ-Koreya Elm və Təhsil Həmkarları Proqramı" isə, xüsusilə gənc tədqiqatçıların və tələbələrin əməkdaşlığını nəzərdə tutmuşdur. Bu proqram çərçivəsində gənc tədqiqatçılara həm ABŞ, həm də Koreyada tədqiqat və təhsil imkanları təqdim edilmişdir. Proqram gənclərin elmi inkişafını dəstəkləyir və onların beynəlxalq əməkdaşlıq bacarıqlarını artırmağı məqsəd qoyur.

Koreya Respublikası ilə ABŞ arasında 2018-ci ildə "AI və Rəqəmsal Texnologiyalar üzrə Birgə Mərkəz" yaradılmışdır. Mərkəz süni intellekt və rəqəmsal texnologiyalar sahəsində mühüm tədqiqatların aparılmasına, elmi məlumatların paylaşılmasına və yeni texnologiyaların inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir. Eyni zamanda, həmin dövrdə ABŞ və Koreya universitetləri arasında bir neçə yeni elmi tədqiqat proqramı həyata keçirilmişdir.

2019-cu ildən etibarən ABŞ və Koreya arasında intellektual mülkiyyət və texnologiya sahəsində əməkdaşlıq daha da dərinləşmişdir. 2020-ci ildə imzalanan yeni razılaşma, bu sahədə yeni mexanizmlərin tətbiqini nəzərdə tutmuşdur. Məhz bu dövr ərzində, hər iki ölkə arasında süni intellekt (AI) və informasiya texnologiyaları (IT) sahəsində birgə tədqiqatlar və inkişaf proqramları həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, Koreya Respublikasının Seul şəhərində yerləşən bir çox universitetlər və tədqiqat mərkəzləri ABŞ-ın "Silicon Valley"dəki startapları ilə əməkdaşlıq edərək yeni texnoloji innovasiyalar üzərində işləməyə başlamışdır [3, s. 134].

2020-ci ildə COVID-19 pandemiyası dünya miqyasında elmi tədqiqatların və təhsil proqramlarının yeni formalarına keçməsinə səbəb olmuşdur. ABŞ və Koreya Respublikası pandemiya dövründə birgə elmi tədqiqatları davam etdirmək və yeni texnologiyaların inkişafı üzrə əməkdaşlıq etməyə davam etmişdir. 2020-ci ilin may ayında ABŞ və Koreya arasında "COVID-19 əleyhinə birgə araşdırma proqramı" elan edilmişdir. Proqram çərçivəsində hər iki ölkə mütəxəssisləri birgə tədqiqatlar aparmış və vaksinlərin hazırlanmasında, müalicə metodlarının inkişafında və pandemiyanın qarşısının alınmasında mühüm addımlar atmışdır.

Eyni zamanda 2021-ci ildə ABŞ və Koreya arasında "Kəskin Texnologiyalar və Təhsil üzrə Birgə İnnovasiya" proqramı həyata keçirilməyə başlanmışdır. Bu proqram tələbələr üçün yüksək texnologiyalar və elmi sahələrdə birgə tədris və tədqiqat imkanları yaratmışdır. Eyni zamanda, süni intellekt və kvant kompüterləri kimi sahələrdə qabaqcıl tədqiqatların aparılmasına şərait yaratmışdır.

Beləliklə, tədqiqatlar göstərir ki, Amerika Birləşmiş Ştatları və Koreya Respublikası arasında elm və təhsil sahəsindəki əməkdaşlıq 2011-2021-ci illər arasında müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Bu dövr ərzində həyata keçirilən birgə tədqiqat layihələri, proqramlar və təşəbbüslər iki ölkənin elm və təhsil sahəsindəki mövcud güclü infrastrukturunun daha da inkişafına və yeni elmi innovasiyaların tətbiqinə

şərait yaratmışdır. Hər iki ölkənin təhsil və elmi tədqiqat sahələrində qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq davamlı olaraq inkişaf etməklə, gələcəkdə daha da genişlənə bilər.

Açar sözlər: *Koreya Respublikası, Amerika Birləşmiş Ştatları, elm və təhsil, beynəlxalq təhsil proqramları, texnoloji inkişaf və innovasiya.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Chang, S. US-Korea Economic and Scientific Cooperation. Journal of International Relations, 30(1), 73-89. 2015.

2. Cho, K. Educational Exchange Programs between the US and Korea: A New Horizon. Korean Journal of Educational Research, 28(4), 101-115. 2017.

3. Jeong, S. Technological Innovations and US-Korea Collaboration in the 21st Century. Journal of Technology and Globalization, 25(4), 130-145. 2020.

4. Kim, J. Higher Education and Innovation in Korea: The Role of the United States. Asian Education Review, 12(3), 120-133. 2016.

5. Lee, M. US-Korea Partnership in Science and Technology: A Decade of Advancements. Global Technology Studies, 8(2), 85-99. 2017.

6. Park, H. Biotechnology Collaboration between the US and Korea: Past, Present, and Future. Journal of Biotech Progress, 4(2), 140-155. 2018.

Ibadova Sevinj Tahir
Baku State University, PhD student

Cooperation in Science and Education Between the United States of America and the Republic of Korea (2011-2021)

SUMMARY

This scientific paper examines the cooperation between the United States of America and the Republic of Korea in the fields of science and education from 2011 to 2021. The paper addresses the development of scientific and educational relations between the two countries, focusing on partnership programs, inter-university collaborations, scientific research, and educational exchange. Additionally, it discusses the impact of this cooperation on the economies and technological advancements of both nations. The paper highlights the future perspectives of this collaboration and emphasizes the importance of further strengthening the ties in these fields.

Keywords: *The Republic of Korea, the United States of America, science and education, international education programs, technological development and innovation.*

Ибадова Севинч Тахир
Бакинский Государственный Университет, докторант

Сотрудничество в области науки и образования между Соединёнными Штатами Америки и Республикой Корея (2011-2021 годы)

РЕЗЮМЕ

Данная научная работа исследует сотрудничество между Соединёнными Штатами Америки и Республикой Корея в области науки и образования в период с 2011 по 2021 год. В статье рассматривается развитие научных и образовательных отношений между двумя странами, включая партнёрские программы, межуниверситетское сотрудничество, научные исследования и образовательные обмены. Также обсуждается влияние этого сотрудничества на экономики и технологическое развитие обеих стран. Работа подчёркивает будущее сотрудничество и важность дальнейшего укрепления связей в этих областях.

Ключевые слова: *Республика Корея, Соединённые Штаты Америки, наука и образование, международные образовательные программы, технологическое развитие и инновации.*

UOT 327;339.9
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.235

AVROPADA ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN YENİDƏN AKTUALLAŞMASI FONUNDA AZƏRBAYCAN ENERJİ RESURSLARININ ƏHƏMİYYƏTİ

ƏSGƏR ƏSGƏROV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
E-mail: askeraskerovv222@gmail.com

2014-cü ildə Rusiya və Ukrayna arasında münasibətlər ciddi şəkildə gərginləşdi və bu gərginlik sonda silahlı müdaxiləyə gətirib çıxardı. Bu hadisələrin səbəblərini anlamaq üçün əvvəlcə Rusiya ilə Ukrayna arasında yaranan ziddiyyətlərə diqqət yetirmək vacibdir. Rusiyanın niyə məhz 2014-cü ildə Ukraynaya qarşı aqressiv mövqe tutmağa başladığını araşdırsaq, həm həmin dövrdəki hərbi müdaxilənin, həm də bu gün davam edən Rusiya-Ukrayna münaqişəsinin səbəblərini daha yaxşı anlaya bilərik. Tarixi perspektivdən baxıldıqda, Ukrayna əvvəlcə Rusiya İmperiyasının, sonralar isə Sovet İttifaqının tərkibində olmuşdur. Bu iki ölkə arasında dərin tarixi əlaqələr mövcuddur və Ukraynanın Krım və Şərqi Ukrayna bölgələrində xeyli sayda etnik rus yaşayır. Bununla yanaşı, hərbi müdaxiləyə birbaşa təkan verən hadisə 2013-cü ilin sonlarında başlanan Avromaydan etirazları idi. Həmin etirazlar o dövrdə prezident olan Viktor Yanukoviçin Avropa İttifaqı ilə Assosiasiya Sazişi imzalamaqdan imtina edərək Rusiya ilə daha sıx əlaqələr qurmağa üstünlük verməsindən sonra meydana çıxmışdı. Bu etirazlarda əsasən Avropapərəst qüvvələr və Yanukoviç əleyhdarları iştirak edirdi. Onlar hökumətdən demokratik islahatların həyata keçirilməsini və Qərblə daha sıx inteqrasiyanı tələb edirdilər.

2014-cü ilin fevralında etirazlar kəskinləşdi və Yanukoviç paytaxt Kiyevdən qaçmağa məcbur oldu, nəticədə yeni bir hökumət hakimiyyətə gəldi. Rusiyanın bu hakimiyyət dəyişikliyinə reaksiyası çox sərt oldu; rəsmi Moskva bu dəyişikliyi Ukraynanı Aİ və NATO-ya cəlb etmək məqsədilə Qərbin dəstəklədiyi bir hərəkət kimi qiymətləndirdi. Rusiyanın hərbi müdaxiləsi Ukraynanın Krım bölgəsinin sürətlə ilhaq edilməsi ilə başladı. Bu, mübahisəli bir referendumun keçirilməsindən sonra baş verdi; həmin referendumda seçicilərin əksəriyyəti Krımın Rusiyaya birləşməsini dəstəkləmişdi. Krımın ilhaqı beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən geniş şəkildə qınandı və bir çox Qərb ölkəsi bu addımı tanımaqdan imtina etdi.

Krımın ilhaqı ilə paralel olaraq, Ukraynanın şərqində, xüsusən də Donetsk və Luqansk bölgələrində Rusiyayönümlü separatçı qruplar meydana çıxdı. Rusiya bu separatçı qüvvələrə silah, şəxsi heyət və digər dəstək vasitələri təmin etməkdə ittiham olundu. Nəticədə, bu münaqişə genişmiqyaslı müharibəyə çevrildi, ciddi insan itkisinə və çox sayda insanın məcburi köçkün düşməsinə səbəb oldu [2].

Rusiya-Ukrayna müharibəsinin Avropada enerji böhranına təsirləri

Rusiyanın hərbi müdaxiləsini bir neçə əsas amil formalaşdırdı. Rusiya Ukraynanın Avropa İttifaqı (Aİ) və NATO ilə mümkün birləşməsini öz milli maraqları üçün birbaşa təhlükə kimi qiymətləndirirdi. Xüsusilə, NATO-nun Şərqi Avropada genişlənməsi və Ukraynanın bu alyansa qoşulma ehtimalı Moskvanın ciddi narahatlığına səbəb olmuşdu. Bununla yanaşı, Ukrayna Rusiya təbii qazının Avropaya ixracı üçün vacib bir tranzit marşrutu rolunu oynadığı üçün Moskva Ukraynada təsirini saxlamağa strateji əhəmiyyət verirdi. Eyni zamanda, Qara dəniz bölgəsi, o cümlədən Krım yarımadası Rusiya üçün strateji baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyırdı.

Millətçilik və "Rus dünyası" (Русский Мир) ideologiyası da Rusiyanın Ukraynada yaşayan etnik rusları və rusdilli əhalini müdafiə etmə haqqındakı iddialarını formalaşdıran mühüm faktorlardan biri idi. Rusiya Prezidenti Vladimir Putin bu dövrdə daxili təzyiqlərlə üzləşdiyi üçün millətçi xarici siyasət yürüdərək öz siyasi reytinqini gücləndirmək üçün çalışırdı. Ukrayna böhranı qəbul edilən xarici təhlükə ətrafında daxili dəstəyi birləşdirmək imkanı təqdim etdi. Nəticə etibarilə, 2014-cü ildə Rusiyanın Ukraynaya qarşı hərbi müdaxiləsi tarixi, geosiyasi və daxili amillərin kompleks qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana gəldi. Ukrayna böhranı Rusiyanın Qərblə münasibətlərində dönüş nöqtəsi oldu və regional, eləcə də qlobal təhlükəsizliyə geniş təsirlər göstərdi. Bu təsirlər bu gün də davam edir. Böhranın mühüm aspektlərindən biri Rusiyanın Krımdakı hərəkətlərinə cavab olaraq, Qərb dövlətlərinin Rusiyaya qarşı geniş iqtisadi sanksiyalar tətbiq etməsi idi. Bu sanksiyalar Rusiya iqtisadiyyatının enerji, maliyyə və müdafiə sektorları kimi əsas sahələrini hədəf aldı və məqsəd Rusiyaya Ukraynadakı siyasətini dəyişdirmək üçün təzyiq göstərmək idi. Bu dövrdə münaqişəni dayandırmaq üçün bir neçə atəş-

kəs cəhdi göstərildi, o cümlədən Minsk Protokolları (sentyabr 2014 və fevral 2015) imzalandı, bu da münaqişəyə sülh yolu ilə həll tapmaq üçün çərçivə yaratmağı nəzərdə tuturdu.

Böhran həmçinin NATO-Rusiya münasibətlərinə ciddi təsir etdi. NATO Rusiya ilə bütün praktiki əməkdaşlığa son qoydu və alyansın Şərqi Avropadakı mövcudluğunu artıraraq bölgədəki üzv dövlətlərin təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışdı. Məsələn, 2017-ci ildə Çernoqoriya NATO-ya üzv oldu. Rusiya isə NATO-nun bu addımlarını öz təhlükəsizliyinə qarşı təhdid kimi qiymətləndirdi. Avropa İttifaqı da Rusiyaya qarşı sanksiyalar tətbiq etdi və "seçici iştirak" siyasətini qəbul etdi; yəni Aİ bəzi məsələlərdə, məsələn, İranın nüvə razılaşması kimi mövzularda Rusiya ilə dialoqu davam etdirirdi, lakin ümumi münasibətlər gərgin olaraq qalırdı.

Rusiyanın Ukraynaya qarşı hərəkətlərinə cavab olaraq Səkkizlər Qrupu (G8), Rusiyanın bu təşkilatdakı üzvlüyünü dayandırdı və bununla da Rusiya bu beynəlxalq iqtisadi və siyasi əməkdaşlıq forumundan praktiki olaraq təcrid olundu. Böhran eyni zamanda Ukraynanın Aİ və Qərb ilə daha sıx əlaqələr qurmasına səbəb oldu. Ukrayna Aİ ilə Assosiasiya Sazişi imzaladı və demokratik islahatların həyata keçirilməsi və təsisatların gücləndirilməsi istiqamətində addımlar atmağa başladı [2].

Rusiya uzun müddətdir ki, Avropanın ən böyük təbii qaz, neft və kömür təchizatçılarından biri kimi çıxış edir. 2021-ci ildə Avropa İttifaqının (Aİ) təbii qaz tələbatının təxminən 40%-i Rusiya tərəfindən təmin edilirdi. Eyni zamanda, neftin 27%-i və kömürün 46%-i də Rusiyadan idxal edilirdi. Bu rəqəmlər, Avropanın enerji təchizatı baxımından Rusiyaya olan asılılığını açıq şəkildə göstərir [8].

Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlaması ilə Avropa enerji bazarlarında ciddi problemlər meydana çıxdı. Rusiya tərəfindən qaz tədarükünün məhdudlaşdırılması Avropa ölkələrinin enerji qiymətlərində kəskin artıma səbəb oldu. Məsələn, 2022-ci ilin yayında təbii qazın qiyməti, bir il əvvəlki dövrlə müqayisədə təxminən 300% artmışdır. Eyni zamanda, neftin və elektrik enerjisinin qiymətləri də kəskin şəkildə yüksəlmişdir [8].

Avropa ölkələri Rusiyaya olan enerji asılılığını azaltmaq məqsədilə alternativ enerji mənbələrinə yönəlməyə başlamışdır. Avropa Komissiyası 2022-ci ildə "REPowerEU" adlı yeni bir enerji strategiyasını elan etmişdir. Bu strategiya çərçivəsində Avropa 2030-cu ilə qədər təbii qaz idxalını 155 milyard kubmetrdən 100 milyard kubmetrə azaltmağı və yenilənə bilən enerji mənbələrindən əldə edilən enerjinin payını artırmağı planlaşdırır [10].

Rusiya-Ukrayna müharibəsi Avropada yenilənə bilən enerji sektorunun inkişafına təkan vermişdir. 2022-ci ilin sonunda Aİ ölkələri ümumi enerji istehlakında günəş, külək və digər yenilənə bilən mənbələrin payını artıraraq 37%-ə çatdırmışdır. Bununla yanaşı, enerji səmərəliliyi sahəsində də müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmişdir. Məsələn, Almaniya, enerji səmərəliliyi proqramlarına 2 milyard avrodan çox sərmayə yatırmışdır [9].

Enerji böhranı Avropada siyasi və iqtisadi tarazlığı dəyişdirmişdir. Rusiya, Avropa ölkələri ilə enerji tədarükü müqavilələrində təzyiq vasitəsi kimi təbii qazdan istifadə etmişdir. Bu, Aİ-nin Rusiyaya qarşı sərt sanksiyalar tətbiq etməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, Avropa ölkələri arasında enerji təhlükəsizliyi və enerji əməkdaşlığı məsələlərində yeni dialoqlar başlamışdır.

Azərbaycan Avropanın enerji böhranında önəmli alternativ kimi

2023-cü ildə SOCAR "Azəri-Çıraq-Günəşli" (AÇG), "Qarabağ" yataqları və Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) layihəsi üzrə Norveçin "Equinor" şirkətinə məxsus iştirak paylarını əldə etdi. Bu barədə artıq sənədlər də imzalanıb. Əldə edilənə qədər, "Equinor" AÇG neft yataqlarında 7,27 %, BTC boru kəmərində 8,71 % və "Qarabağ" yatağında 50 % iştirak payına malik idi. SOCAR-ın iştirak payları isə AÇG-də 25 %, BTC-də 25 % və "Qarabağ" yatağında 50 % təşkil edirdi. Bunun nəticəsində, Azərbaycan neft-qaz nəhəngi AÇG-də payların dörddə birinə, BTC-də isə payların üçdə birindən çoxuna sahib oldu. Neft-qaz sahəsində aktivlərin satışına baxmayaraq, "Equinor" SOCAR ilə dekarbonizasiya və "yaşıl enerji" sahələrində əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu imzalayıb [1].

2023-cü ilin uğurlarından biri də AÇG neft yatağındakı "Qərbi Azəri" platformasından bir milyardıncı barel neftin hasil edilməsidir. Şirkətin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə regionunda hasilat üzrə vitse-prezidenti Elxan Məmmədov bu əlamətdar hadisəni paylaşaraq bildirib ki, bu, ümumi neft hasilatında 1 milyard barel xəttini keçən ikinci AÇG platformasıdır və artıq ikinci milyard barelin yolundadır. İlk dəfə bu mərhələyə çatan platforma isə "Mərkəzi Azəri" olmuşdur. "Mərkəzi Azəri" 2021-ci ilin iyul ayında bu xətti keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, "Qərbi Azəri" Xəzər dənizində AÇG yatağının yeddi hasilat platformasından biridir. 1997-ci ilin noyabrın-

da AÇG-dən ilk neft əldə olunandan bəri ümumilikdə çıxarılmış 4,3 milyard barel neft hasilatına bu platformanın əhəmiyyətli töhfəsi olmuşdur [1].

Avropa İttifaqı və Balkan ölkələri ilə Azərbaycan arasında əlaqələr sürətlə intensivləşir. Avropa Qonşuluq Siyasəti, Şərq Tərəfdaşlığı Proqramı və Cənub Qaz Dəhlizi Azərbaycanın Avropaya gələcək inteqrasiyasına töhfə verən əsas elementlərdir. Beləliklə, uzun illərdən sonra Avropa İttifaqı ümumi enerji siyasəti istiqamətində mühüm addım atmışdır. TAP və TANAP layihələri ilə Avropanın bir çox regionlarını enerji ilə təmin edir və tək mənbədən asılılığı azaldır, Avropanın enerji təhlükəsizliyini təmin edəcək ən mühüm şeyə gətirib çıxarır [3].

Digər tərəfdən, Rusiya maneələr yaratmaqla Aİ-nin yeni mənbələrdən təbii qaz almasına mane olmağa çalışır. Bu maneələr geosiyasi sferada hadisələrin gedişindən asılı olaraq dəyişir. Bu məqamda Azərbaycan əsas ölkə rolunu oynayır və Qara dəniz ölkələrinin enerji resurslarının müxtəlifliyinin artırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, Rusiya ilk mərhələdə mənfi şərhləri ilə Cənub Qaz Dəhlizinin reputasiyasına xələl gətirməyə çalışır. Eyni zamanda, Azərbaycan və Türkmənistanın enerji ixracı infrastrukturunun əsasını təşkil edəcək Transxəzər boru kəməri Rusiyanın maraqlarına ziddir. Rusiyanın növbəti addımları irimiqyaslı geosiyasi manevrlərlə layihənin hər hansı inkişafının qarşısını ala bilər. Lakin Azərbaycanın Cənubi Qafqazda əhəmiyyətinin artması və 2020-ci ildə TAP kəməri ilə ilk təbii qazın nəqlinə başlaması rusları çətin vəziyyətə salıb.

2016-cı il mayın 17-də Yunanıstanın Saloniki şəhərində TAP-ın təməlqoyma mərasimi keçirilib. TAP fəaliyyətə başladıqdan sonra Bolqarıstanın qaz ehtiyacının 33%-ni, Yunanıstanın 20%-ni və İtaliyanın 10,5%-ni ödəyir. BP, İtaliyanın SNAM və Azəri SOCAR hər biri 20 faiz payla üç əsas investordur. TAP Cənub Qaz Dəhlizinin bir hissəsidir [5]. Layihənin tərəfləri hesab edirdilər ki, kəmər Avropanın enerji təhlükəsizliyini artıracaq və Rusiyadan asılılığını azaldacaq. ABŞ-ın Avropadakı enerji təhlükəsizliyi üzrə xüsusi səfiri Riçard Morninqstarın sözlərinə görə: "Azərbaycan sahillərindən kənarda regionda başqa ehtiyatlar da var. Türkmənistandan qaz idxal etmək hələ də mümkündür [6]".

Cənub Qaz Dəhlizi Aİ üçün vacib olsa da, Rusiya üçün narahatlıq doğurur. Məsələn, Qərbin dəstəklədiyi Nabukko layihəsinin müzakirə olunduğu bir vaxtda Rusiya öz təbii qazını Qara dəniz sahilində Bolqarıstana nəql etmək üçün "Cənub axını" boru kəməri layihəsinin təşəbbüskarı oldu. Bu layihə Avropa İttifaqının rəqabət qaydalarına uyğun gəlmədiyi üçün baş tutmadı və sonradan Rusiyanın "Qazprom" şirkətinin təklif etdiyi "Türk axını" boru kəməri layihəsi də uğursuzluğa düçar oldu. Rusiya bu regionda onun iştirakı olmadan qaz nəqli layihələrinə isti yanaşmır. Layihə ilə bağlı son hadisə təbii qazın nəqlinə başlanmasıdır. 2020-ci ilin oktyabrında Yunanıstan-Türkiyə sərhədindən İtaliyanın cənubundakı qəbul terminalına qədər olan TAP boru kəməri nəhayət 15 noyabr 2020-ci ildə Cənub Qaz Dəhlizinin sonuncu hissəsi olan TAP boru kəməri tamamlandı və boru kəməri vasitəsilə kommersiya fəaliyyətləri başladı [4].

Üstəlik, TAP-ın işə düşməsindən il yarım sonra başlayan Rusiya-Ukrayna müharibəsi Qara dəniz regionunda enerji ticarəti və nəqli üçün mühüm tranzit marşrutuna təsir göstərir. Xüsusilə, Azərbaycan kimi enerji istehsal edən və ixrac edən ölkələr Qara dənizdən keçən enerji nəqli marşrutlarının təhlükəsizliyindən asılıdır. Avropa İttifaqının Rusiyaya qarşı tətbiq etdiyi sanksiyalar bölgədəki enerji balanslarına və ticarət əlaqələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Avropa İttifaqı Rusiyanın enerji resurslarından asılılığını azaltmaq və Rusiyanın siyasətinə qarşı tarazlıq yaratmaq üçün sanksiyalar tətbiq edir. Bu sanksiyalar Avropanın enerji təchizatının təhlükəsizliyini təmin etmək səylərinin bir hissəsi kimi qiymətləndirilir. Rusiyaya qarşı tətbiq edilən sanksiyalar Avropanın alternativ enerji mənbələrinə ehtiyacını artırıb. Ona görə də Avropa İttifaqının Rusiyaya qarşı sanksiyaları nəticəsində Azərbaycanın enerji ixracı və ticarət potensialı artıb. Avropa Rusiyadan enerji asılılığını azaltmaq üçün Azərbaycan kimi alternativ enerji mənbələrinə müraciət edir.

Bu yaxınlarda Aİ Azərbaycanla 2027-ci ilə qədər Azərbaycan təbii qazının idxalını iki dəfə artırmaq üçün anlaşma memorandumu imzalayıb. Memorandumun əsas detallar aşağıdakılardır [7]:

– Qaz idxalı. Aİ 2027-ci ilə qədər Azərbaycandan qaz idxalını ildə ən azı 20 milyard kubmetrə (bcm) çatdırmağı hədəfləyir.

– Trans-Adriatik Boru Kəməri. Hazırda Azərbaycan Trans Adriatik Boru Kəməri vasitəsilə hər il 8 milyard kubmetrdən çox qaz nəql edir. Bu, 2027-ci ilə qədər 20 milyard kubmetrə qədər genişləndiriləcək.

– Təchizat təhlükəsizliyi. Azərbaycanın artan qazı idxalı Rusiya qazının tədarükünün kəsilməsini kompensasiya etməyə kömək edəcək və Avropanın təchizat təhlükəsizliyinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verəcək.

– Enerji əməkdaşlığı. Aİ Azərbaycanı etibarlı enerji tərəfdaşı hesab edir və enerji sahəsində uzunmüd-

dətli və proqnozlaşdırıla bilən əməkdaşlığın vacibliyini vurğulayır. Azərbaycan qazını Aİ-yə nəql edən Cənub Qaz Dəhlizi 2020-ci ildən fəaliyyət göstərir.

– Diversifikasiya. Rusiyanın enerji təchizatını silah kimi istifadə etməyə çalışması fonunda enerji idxalının şaxələndirilməsi Aİ üçün prioritet məsələdir. Aİ liderləri Rusiyanın əksər neft idxalını bu ilin sonuna qədər dayandırmağa razı olsalar da, 2021-ci ildə Aİ-nin ehtiyaclarının təxminən 40%-ni təşkil edən Rusiya qazına birbaşa qadağa qoymayıblar.

Azərbaycan Rusiya-Ukrayna münaqişəsindən sonra çətin vəziyyətə düşmüş Qazaxıstana da yardım əlini uzatdı. Qazaxıstanın magistral neft kəməri üzrə milli operatoru olan "Kaztransoil" şirkəti Aktau limanından Bakı limanı istiqamətində "Tengiz" yatağından çıxarılan neftin ixracına başlamışdır. 2023-cü il yanvar-noyabr aylarında neft tədarükü 1 milyon 238 min tona çatmışdır. Aktau limanından Qazaxıstan neftinin ixracı 3 milyon 62 min ton təşkil etmişdir ki, bu da 2022-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 1 milyon 14 min ton və ya 50 % artım deməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2022-ci ildə Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev Transxəzər dəhlizi ilə neft nəqlinin artırılması barədə göstəriş vermişdir. Bu göstərişə uyğun olaraq, "KazMunayQaz" və SOCAR arasında "Tengiz" yatağından hasil edilən neftin Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri vasitəsilə ildə 1,5 milyon ton nəqlini nəzərdə tutan saziş imzalanmışdır [1].

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Rusiya-Ukrayna müharibəsi Avropada enerji böhranına səbəb olmaqla, enerji təhlükəsizliyi anlayışının əhəmiyyətini yenidən gündəmə gətirmişdir. Bu münaqişə Avropa ölkələrini enerji siyasətlərini yenidən nəzərdən keçirməyə və yeniləna bilən enerji mənbələrinə daha çox diqqət ayırmağa vadar etmişdir. Uzunmüddətli perspektivdə bu, Avropanın enerji müstəqilliyini artırmaq və qlobal enerji bazarında tarazlığı təmin etmək üçün mühüm bir addım olacaqdır. Müharibənin nəticələrinin tam olaraq necə olacağını zaman göstərəcək, lakin indiyə qədərki təhlillər göstərir ki, Avropa enerji sektorunda daha dayanıqlı və çevik strategiyalar tətbiq etmək üçün sürətlə hərəkət edir.

Rusiya-Ukrayna müharibəsi Avropanın enerji təchizatı sahəsində ciddi təlatümlərə səbəb olmuş və bu qitənin enerji təhlükəsizliyi məsələlərinə yenidən baxmasına təkan vermişdir. Bu vəziyyətdə Azərbaycan strateji mövqeyini gücləndirərək Avropanın etibarlı enerji tərəfdaşı kimi çıxış etməyə başlamışdır. Azərbaycanın enerji resurslarının şaxələndirilməsi və Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığı Avropanın Rusiya enerjisinə olan asılılığını azaltmağa və təchizat təhlükəsizliyini artırmağa kömək edir.

Azərbaycanın iştirak etdiyi Cənub Qaz Dəhlizi, TAP və TANAP layihələri, enerji resurslarının Qərbə təhlükəsiz və dayanıqlı şəkildə nəqlini təmin edərək, Avropanın enerji böhranına qarşı dayanıqlı həll yolu təklif edir. Bu layihələr yalnız enerji təchizatını diversifikasiya etmir, eyni zamanda, Avropa və Qafqaz regionu arasında siyasi və iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə də səbəb olur. Nəticədə, Azərbaycanın enerji potensialı və strateji layihələri Avropanın enerji təchizatı xəritəsində mühüm bir alternativ olaraq önə çıxır və qlobal enerji balanslarına mühüm təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Zeynallı, O. Azerbaycan enerji politikaları petrol ve petrol dışı sektör ekonomik analiz. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2023. 146 s.*
2. *Stent, A. Putin's World: Russia Against the West and with the Rest. New York: Twelve Press, 2019. 448 pages.*
3. *https://www.amerikaninsesi.org/a/tap-layihesi/3345986.html*
4. *https://aircenter.az/az/single/tap-layihesi-isedusdu-521*
5. *https://www.enerjigunlugu.net/tapin-proje-finansmani-tamam-30636h.htm*
6. *https://www.aa.com.tr/en/economy/turkey-to-benefit-from-many-gas-supplies-best-prices-/1409431*
7. *https://www.euractiv.com/section/energy/news/eu-signs-deal-to-double-gas-imports-from-azerbaijan-by-2027/*
8. *https://energytransition.org/2024/06/fuelling-change-europes-battle-against-russian-fossil-fuels/#:~:text=Amidst%20the%20fallout%20of%20the,and%20banning%20Russian%20oil%20imports*
9. *https://www.cleanenergywire.org/news/germany-sets-binding-2030-target-energy-consumption-reduction*
10. *https://www.wwf.eu/?6622916/REPowerEU-A-good-plan-marred-by-a-few-really-bad-ideas*

XÜLASƏ

Məqalədə vurğulanır ki, Azərbaycanın enerji resursları Rusiya-Ukrayna müharibəsi fonunda Avropanın enerji təhlükəsizliyi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu münaqişə Avropa ölkələrini enerji siyasətlərini yenidən nəzərdən keçirməyə və alternativ enerji mənbələrinə yönəlməyə vadar etmişdir. Av-

ropanın enerji təminatında uzun illər boyunca böyük rol oynayan Rusiya hərbi müdaxiləsi və enerji tədarükündən təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməsi nəticəsində Avropanın etibarlı təchizatçısı olaraq etibarını itirmişdir. Bu vəziyyətdə Azərbaycan strateji enerji resursları və infrastruktur layihələri, xüsusən də Cənub Qaz Dəhlizi, TAP və TANAP vasitəsilə Avropaya etibarlı və dayanıqlı enerji təminatçısı kimi önə çıxır. Azərbaycanın neft-qaz ixracatı Avropanın enerji təchizatının şaxələndirilməsinə və Rusiya enerji asılılığının azaldılmasına kömək edir. Azərbaycan həmçinin Avropa ilə enerji əməkdaşlığını genişləndirmək üçün müxtəlif strateji sazişlər imzalayaraq Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə töhfə verir. Beləliklə, Azərbaycanın enerji potensialı və strateji mövqeyi, Avropanın enerji təhlükəsizliyi səylərində mühüm rol oynayır və bu ölkənin qlobal enerji bazarında əhəmiyyətli oyunçu olmasını təmin edir.

Açar sözlər: *Cənub Qaz Dəhlizi, Enerji təhlükəsizliyi, Azərbaycan neft-qaz resursları, TAP və TANAP layihələri, Rusiya-Ukrayna müharibəsi.*

Аскер Аскеров

ВАЖНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЭНЕРГОРЕСУРСОВ НА ФОНЕ ВОЗОБНОВЛЕНИЯ АКТУАЛИЗАЦИИ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ЕВРОПЕ

РЕЗЮМЕ

В статье подчеркивается, что энергетические ресурсы Азербайджана приобретают стратегическое значение для энергетической безопасности Европы на фоне российско-украинской войны. Этот конфликт заставил европейские страны пересмотреть свою энергетическую политику и обратить внимание на альтернативные источники энергии. Россия, которая в течение многих лет играла важную роль в обеспечении Европы энергией, утратила репутацию надежного поставщика из-за своего военного вмешательства и использования энергоресурсов в качестве инструмента давления. В этой ситуации Азербайджан, обладающий стратегическими энергетическими ресурсами и инфраструктурными проектами, такими как Южный газовый коридор, TAP и TANAP, выступает в качестве надежного и устойчивого поставщика энергии для Европы. Экспорт нефти и газа из Азербайджана способствует диверсификации энергетических поставок Европы и снижению зависимости от российских энергоресурсов. Азербайджан также подписывает различные стратегические соглашения с Европой для расширения энергетического сотрудничества, что вносит вклад в обеспечение энергетической безопасности Европы. Таким образом, энергетический потенциал и стратегическое положение Азербайджана играют важную роль в усилиях Европы по обеспечению энергетической безопасности и позволяют этой стране быть значимым игроком на мировом энергетическом рынке.

Ключевые слова: *Южный газовый коридор, энергетическая безопасность, энергетические ресурсы Азербайджана, проекты TAP и TANAP, российско-украинская война.*

Asker Askerov

THE IMPORTANCE OF AZERBAIJANI ENERGY RESOURCES IN LIGHT OF THE RE-ACTUALIZATION OF ENERGY SECURITY IN EUROPE

SUMMARY

Theurope's energy security against the backdrop of the Russia-Ukraine war. This conflict h article emphasizes that Azerbaijan's energy resources have strategic importance for Eas compelled European countries to reconsider their energy policies and focus on alternative energy sources. Russia, which has played a significant role in Europe's energy supply for many years, has lost its reputation as a reliable supplier due to its military intervention and use of energy resources as a tool for pressure. In this situation, Azerbaijan, with its strategic energy resources and infrastructure projects, particularly the Southern Gas Corridor, TAP, and TANAP, emerges as a reliable and sustainable energy supplier for Europe. Azerbaijan's oil and gas exports contribute to diversifying Europe's energy supply and reducing dependence on Russian energy. Azerbaijan also signs various strategic agreements to expand energy cooperation with Europe, thereby contributing to Europe's energy security. Therefore, Azerbaijan's energy potential and strategic position play a crucial role in Europe's efforts to ensure energy security and enable the country to be a significant player in the global energy market.

Keywords: *Southern Gas Corridor, Energy security, Azerbaijan oil and gas resources, TAP and TANAP projects, Russia-Ukraine war.*

UOT 327
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.236

RUSİYANIN SURİYADA FƏALİYYƏTİNƏ RETROSPEKTİV BAXIŞ VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR

SƏBİNƏ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti, Beynəlxalq münasibətlər kafedrası, müəllim
Azərbaycan Dillər Universitetinin doktorantı
E-mail: mammadovasabina35@gmail.com

2011-ci ilin mart ayında başlayan Suriya böhranı 2010-cu ilin sonunda Tunisdə baş qaldıran "Ərəb baharı"nın bir hissəsi kimi başladı. "Ərəb baharı", ilk növbədə, demokratik və mədəni hüquqlar, eləcə də daha çox azadlıq və rifah uğrunda dinc etiraz kimi başlamasına baxmayaraq, bir ay keçdikdən sonra etiraz iştirakçıları-müxalif qrupları Əsəd rejiminin sərt hərəkətləri ilə üzləşdi. Mülki əhali arasında ölüm sayının artması, müxalifət tərəfindən müqavimət göstərilməsi vəziyyəti ağırlaşdırdı və mərkəzi hökuməti qəzəbləndirdi. Bu arada müxalif qruplar təşkilatlanaraq Azad Suriya Ordusunu (ASO) qurmağa başladı. ASO tədricən Suriyada yeganə qanuni silahlı müxalifətə çevrilərək ərazinin əhəmiyyətli bir hissəsinə nəzarəti ələ keçirdi və ən azı iki il ərzində ilk növbədə ABŞ tərəfindən dəstəkləndi. O zaman ABŞ ASO üçün döyüşən əsgərləri hətta təchizat-təlimat proqramı ilə təmin etmişdi [1].

Rusiya Federasiyasının Orta Şərqə marağı 2010-cu ildən sonra başlamışdır. Rusiya Sovet İttifaqı zamanı da burada aparıcı aktor idi [2]. SSRİ-nin dağılmasından sonra Moskva SSRİ-nin əvvəllər güclü olduğu bir çox bölgələrdə, xüsusən də Yaxın Şərqdə təsirini itirmiş, bir çox bölgələrdən geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdır. Vladimir Putinin Rusiya Federasiyasında hakimiyyətə gəlməsi ilə Kreml təkcə Mərkəzi Asiya və Qafqazda deyil, Yaxın Şərq və Afrikada da iştirakını artırdı. Buna baxmayaraq, Yaxın Şərqi bürüyən "Ərəb baharı" Rusiyanın bölgədəki siyasətini alt-üst etdi; sildiyi borclar, verdiyi kreditlər, imzaladığı müqavilələr boşa çıxdı. Kremlin bölgədə qalan yeganə bazası Suriya olduğu üçün Moskva Suriyaya və Əsəd rejiminə bu qədər dəstək verirdi [3].

Rusiyanın Yaxın Şərq siyasəti kökündə əslində keçmiş baş nazir, keçmiş xarici işlər naziri, daxili və xarici kəşfiyyatın keçmiş rəhbəri Yevgeni Primakovun irsi durur. Onun praqmatik, vətənpərvər, rus milli maraqlarına əsaslanan siyasi baxışları, Rusiyanı böyük dövlətə çevirmək ambisiyaları müasir Rusiyanın xarici siyasəti ilə üst-üstə düşür. Primakov irsi ABŞ-a qarşı çoxqütblü dünya nizamı qurmaq; daha balanslaşdırılmış və mürəkkəb xarici siyasət həyata keçirmək; Yaxın Şərqə doğru genişlənmək; və Rusiyanın geosiyasi maraqlarının mövcud olduğu bütün regionlarda Qərbin təsirini tarazlaşdırmaq məqsədi daşıyır [4].

Primakov doktrinasının baxışı və praktikasından əlavə, Sovet irsi Rusiyanın Suriya və Yaxın Şərq siyasətinin formalaşdırılmasında əsas rol oynamışdır. Primakov Sovet irsini özü təmsil edir. Bununla belə, Sovet İttifaqının Suriya ilə tarixi əlaqələri və onun uzunmüddətli rejimi Kremlin Suriya siyasətinin əsasını qoymuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, kökləri "Soyuq müharibə" dövrünə dayanan Baas ideologiyasının formalaşdırdığı Suriya kimliyi, Rusiya-Suriya münasibətlərinin ən mühüm aspektlərindən biri kimi qiymətləndirilib. Baas ideologiyası üç əsas ideya üzərində qurulmuşdur: anti-imperializm, dünyəvilik və sosializm. Bu ideologiya əsasən Qərb təsirini ölkədən qovmaq məqsədi daşıyımış və Sovet İttifaqının irəli sürdüyü ideya və siyasətlərə rəğbət bəsləmişdir [5].

Başlanğıcda Rusiyanın Suriyaya müdaxiləsi planlaşdırılmamış bir hərəkət deyil, hesablanmış risk idi. Bu iştirakla Rusiya öz dairəsindən kənarda ilk hərbi əməliyyatında ABŞ-a qarşı durmağı bacardı və özünü yenidən böyük güc kimi təsdiqlədi [6].

Suriya Primakov doktrinasının qeyri-müəyyən nümayişi oldu. Beləliklə, Rusiyanın Suriyada fəaliyyəti, yəni xarici siyasət baxışının özünəməxsusluğu deyil, Primakovun baxışının genişləndirilməsi idi [7].

Rusiyanın Suriya siyasətində şərtləndirən amillərdən biri geosiyasi maraqlardır. Bu mövzuda, bir neçə prioritet geosiyasi maraqlar müəyyən edilə bilər. İlk növbədə, regionda ABŞ və Qərbin təsirinə qarşı durmaq. Bu məqsəd Primakov irsi və İkinci Dünya müharibəsindən sonra meydana çıxmış strategiyaların təsirləri ilə çox bağlıdır, məsələn. Çəkindirmə siyasəti [8]. Corc Kennanın müəyyən etdiyi Çəkindirmə siyasəti Sovet təsirini onun hüdudlarından kənarda saxlamaq məqsədi daşıyırdı. Bu baxımdan ABŞ Qərbi Avropanın enerji təchizatı təhlükəsizliyini və Yaxın Şərq bazarına nəzarəti təmin etmək üçün İran, İraq, Suriya və Misir kimi Yaxın Şərq ölkələri üzərində Sovet İttifaqı ilə rəqa-

bətə girdi [1]. Tarixi müttəfiqi olan Suriyanı, xüsusilə də ABŞ siyasətindən qorumaq bu baxımdan Moskva üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edib.

Rusiyanın Suriyaya verdiyi digər əhəmiyyət isə Şərqi Aralıq dənizindəki strateji maraqlarından və bu bölgədəki enerji resurslarından qaynaqlanır. Eyni zamanda, ölkənin Avropaya enerji ötürəcək xətlərin marşrutu ola bilməsi ehtimalı da Suriyanı Rusiya üçün çox önəmli etmişdir. Qətərin təbii qazını Suriya üzərindən Avropaya ixrac etməyi planlaşdıran Rusiya belə bir halda təbii qazın Avropa üzərindəki inhisarını qırmamaq üçün Suriyada təsirli olmağı zəruri saymışdır [12].

Rusiya üçün digər bir səbəb Tartus limanıdır. Bu liman Rusiya üçün bir çox səbəbdən önəmlidir. SSRİ dövründə Vyetnam, Kuba, Misir və Suriyada hərbi-dəniz bazaları var idi. SSRİ dağıldıqdan sonra Rusiya Federasiyası maliyyə çatışmazlığı və bu bazalara ehtiyac olmadığını səbəb gətirərək bağlamışdır. 2000-ci illərdə onun iki hərbi-dəniz bazası var idi. Bunlardan biri də Tartus limanıdır. 2005-ci ildə Rusiya Suriya ilə bu limanla bağlı yeni bir müqavilə imzalamış və daha uzun müddət bu limanı istifadə edəcəyinə zəmanət almışdır [11].

Digər bir geosiyasi maraq terrora qarşı mübarizə aparmaq və terror təhlükəsini onun sərhədlərindən uzaq tutmaq və ya aradan qaldırmaq olmuşdur. Moskvadakı siyasətçilər əslində terror təşkilatlarının Moskva sərhədləri daxilində yayılmasından narahat olmuş, Suriyada fəaliyyət göstərən radikal qrupları potensial təhlükə kimi görmüş və onları Rusiyada yaşayan müsəlman əhaliylə əlaqələndirmişlər. Bu cür siyasətləri təcrübədən keçirən Rusiya ABŞ-ın regionda təsirini tarazlaşdırmaqla yanaşı, əks-təhdid yönümlü strategiyalar qəbul etmişdir. Bundan başqa, Rusiyanın beynəlxalq arenada statusunu nümayiş etdirməsi üçün ABŞ-nin siyasətinə tab gətirmək çox vacib idi. ABŞ-nin təsirinə qarşı çıxmaq Rusiya tərəfindən Amerika hegemonluğunu qırmaq üçün bir yol kimi qəbul edilir [9].

Rusiyada 18-20 milyon müsəlman əhalinin çoxu çeçenlərdən ibarətdir. Çeçenlər İŞİD sıralarına qoşularaq vuruşur və onaların sayı getdikcə artmaqda idi. Bu təşkilatı həm milli, həm də regional bir təhlükə olaraq görən Rusiyanı bu hal daima narahat etmişdir [13]. Suriyada İŞİD və digər radikal qruplaşmaların olması onu narahat etdiyi üçün İŞİD-lə mübarizə Rusiya üçün Qafqaz və Orta Asiyanın təhlükəsizliyi baxımından çox əhəmiyyə daşımışdır.

Rusiyanın diqqətini çəkən digər məsələ İŞİD liderləri arasında Qafqaz əsilli şəxslərin olması idi. 2015-ci ilin məlumatlarına əsasən Rusiyadan İŞİD-ə 1700 rus vətəndaşı qatılmışdır. Digər bir mənbəyə əsasən Rusiyadan İŞİD-ə qoşulan rusların sayı 2500 ilə 7000 civarında olub. Bu baxımdan Rusiyanın Suriyada olmasının səbəblərindən biri kimi radikal qrupların Mərkəzi Asiya və Qafqaza yayılmasının qarşısını almaq da götürülə bilər [2].

İŞİD sıralarında döyüşən terrorçuların Rusiyaya qayıtdıqdan sonra ölkədə qeyri-sabitlik yaradacağını, Suriyada hakimiyyətin radikal islam qruplarının əlinə keçəcəyi təqdirdə Rusiyanın Şimali Qafqazdakı radikal hərəkatlarının yenidən artacağı və növbəti hədəfin Rusiya olacağını nəzərə alan Moskva Suriyada Əsəd rejimini dəstəkləmək və Suriyadakı radikal islamçı qrupları təmizləməyin gərəkli olduğunu düşünmüşdür [13].

Digər maraqlardan biri iqtisadi və siyasi təsir baxımından əhəmiyyət daşıyan silah bazarıdır. Suriya kimi böyük daxili böhran yaşayan və Rusiyanın yaxın müttəfiqi olan ölkələr silah ticarəti baxımından mühüm tərəfdaş kimi çıxış edirlər [10]. Suriya ilə Rusiya arasında silah ticarəti 1956-cı ildən başlamışdır. 2000-ci ilə qədər Rusiya Suriyaya təxm. 26 mlrd. dollarlıq silah satmışdır və Suriya ordusu silahlarının 90 %-i Sovet və Rusiya istehsalı olmuşdur.

Rusiyanın Dəməşqə silah ixracı da mühüm rol oynamışdır. Rusiya ilə Suriya arasında 2005-ci ildən 2015-ci ilə qədər imzalanan silah müqavilələrinin dəyəri 5,5 milyard dollar təşkil etmişdir. Rusiyanın dünya silah ixracında Suriyanın payı 37 faiz, Suriyanın silah idxalında Rusiyanın payı 71 faiz olsa da, Rusiya Suriyanın silah ixracına nəzarət etmiş, eyni zamanda hərbi maşınlar üçün ehtiyat hissələri tədarük etmişdir. Bu səbəbdən də Suriyanın bu məsələdə Rusiyadan asılılığının davam etdiyi və rejimin çökəcəyi təqdirdə Rusiyanın Suriya üzərindəki strateji üstünlüyünü, bölgədəki mövcudluğunu və silah bazarı ilə yanaşı, Suriya ordusu üzərindəki nəzarətini də itirəcəyi diqqətə çatdırılırdı.

Rusiya Suriyada böhran olduğunu qəbul etsə də, sülhü pozan bu böhranın Əsədlə toqquşan müxalifətdən qaynaqlandığını düşünmüşdür. Rusiya Suriyada sülh və təhlükəsizlik probleminin olduğunu və zorakılığa son qoyulmalı olduğunu qəbul etmiş, lakin Əsəd rejiminin saxlanması şəraitində ölkənin milli suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün müdaxilənin tərəfdarı olmuşdur. Onun BMT-nin müdaxilə ilə bağlı qətnamələrinə qarşı çıxmasının əsas səbəbi Əsəd rejiminin liderlikdə qalacağına dair təminatların olmamasından qaynaqlandığını söyləmək olar. Əsəd rejimini qoruyaraq müdaxilə

etmək və Əsədə qarşı çıxan müxaliflərə qarşı tədbir görülməsini nəzərdə tutan qərarlar qəbul etməyin lehinə olduğu görülürdü [14].

Rusiyanın isti dənizlərə getmək istəyi bizə tarixdən bəllidir. Bu baxımdan Rusiyanın Suriyaya marağının yeni olmadığı şübhəsizdir. Bunu təkcə dövrümüzün qlobal güc mübarizəsi ilə izah etmək kifayət deyil. Çarlıq (1547-1721) və imperiya (1721-1917) dövründə rusların Yaxın Şərqə qarşı yürütdüyü siyasətdə Suriya xüsusi mövqeyə malik idi və bu xüsusi mövqe iki əsas səbəb üzərində qurulmuşdu. Bu səbəblərdən biri Suriya torpaqlarının Ortodokslar üçün müqəddəs sayılan Fələstin və ətraf ərazilərə yaxın strateji əhəmiyyəti idi. Digər bir səbəb isə 1682-ci ildə hakimiyyətə gələn I Pyotrun isti dənizlərə çıxış əldə etməsi ilə bağlı idi. Tarix boyu Fələstin və ətrafı pravoslav ruslar üçün mühüm dini ziyarət yeri və Rus Pravoslav Kilsəsinin mühüm təsir sahələrindən biri olmuşdur. Rus pravoslavları Fələstinə getmək üçün tarix boyu daha çox Suriya ərazisindən keçiblər. Bu səbəbdən Suriya torpaqlarının Rus pravoslavları üçün təhlükəsiz bir yol olması hər zaman rus hakim dairələri üçün mühüm məsələ olub və Osmanlı hakim dairələri ilə görüşlərdə bu məsələ gündəmə gətirilib. Öz müqəddəs vəzifələrini yerinə yetirmək üçün Fələstin torpaqlarına səfərə gedən bir çox rus pravoslavı Suriya torpaqlarını ziyarət edərək oradakı pravoslav xristian suriyalılarla ticarət və mədəni əlaqələri inkişaf etdirib. "İsti dənizlərə çıxmaq" siyasətini həyata keçirmək istəyən və Suriya torpaqlarının xüsusilə Aralıq dənizinə çatmasında geostrateji əhəmiyyətindən xəbərdar olan I Pyotr 43 il hakimiyyətdə olduğu müddətdə Osmanlı hakimiyyəti altında olan Suriyada Rusiya təsirini gücləndirmək üçün xüsusi səy göstərmişdir. I Pyotrun izlədiyi bu strategiya özündən sonrakı rus hökmdarlarını da istiqamətləndirdi və Suriya rusların Yaxın Şərqə və isti dənizlərə açılma siyasətində hər zaman xüsusi mövqe tutmuşdur [15].

Bu amilləri və səbəbləri nəzərə alan Rusiya Suriya böhranının lap əvvəlindən Dəməşqin tərəfində olmuşdur. Rusiyanın böhrana qarışması Rusiya Silahlı Qüvvələrinin keçmiş Sovet İttifaqının hüdudlarından kənarda ilk müdaxiləsi idi. Buna "Rusiyanın Yaxın Şərqdə canlanması" da deyilir [16].

Ərəb qiyamının yayıldığı Suriyada 2011-ci ildən başlayaraq hökumətin sərt müdaxiləsi və nümayişlərə xarici dövlətlərin də dəstəyi ilə vətəndaş müharibəsinə çevrilən prosesdə Rusiya həm Əsəd və onun ailəsi ilə olan tarixi əlaqələri, həm də geosiyasi, siyasi və strateji maraqları baxımından hadisələri bir sui-qəsd kimi qiymətləndirmiş və Əsəd hökumətini dəstəkləmişdir [13]. Bu səbəblərə görə BMT Təhlükəsizlik Şurasında Əsəd hökumətinin əleyhinə ola biləcək bütün qətnamələrə veto qoyaraq bu dəstəyi göstərməklə yanaşı, Əsəd hökumətinin sağ qalması üçün hər cür hərbi və texniki yardımlarla davam etdirmişdir [17].

Liviyaya müdaxiləyə qarşı çıxmayan Rusiya, Suriya ilə bağlı maraqlarına daha uyğun olduğunu düşündüyü fərqli siyasət yürütdü. Rusiyanın Liviyadakı maraqlarına baxmayaraq, Liviyaya müdaxilə zamanı Rusiyanın susması onun həm regional, həm də iqtisadi itkilərinə səbəb oldu və müdaxilədən sonra Rusiyanın Liviya ilə enerji müqavilələri nəinki ləğv edildi, əksinə Liviya bazarından açıq şəkildə kənarlaşdırıldı. Bu səbəbdən Rusiyanın Suriyadakı hadisələr qarşısında əvvəlkindən daha qətiyyətli siyasət yürütməsində Liviyadan alınan dərslərin təsirli olduğunu söyləmək olar. İranın Suriyadakı maraqları ilə maraqları üst-üstə düşən Rusiyanın fikrincə, Əsəd rejiminin kənardan müdaxilə ilə devrilməsi İranın qısa müddətdə daha da təklənməsinə, ABŞ və İsrailin isə İrana daha asan müdaxilə etməsinə səbəb olacaqdı. Suriyadan sonra növbənin İrana çatacağını düşünən Rusiya həyati maraqları üçün Əsəd rejimini dəstəkləməyə davam etmişdir. Rusiya hesab edirdi ki, Əsəd rejiminin devriləcəyi halda İrana müdaxiləyə qapı açılacaq və Liviyada olduğu kimi Yaxın Şərqdən kənarda qalmasına gətirib çıxaracaqdı. Təbii ki, bu vəziyyət Rusiyanın cənub sərhədi ilə bağlı narahatlığını artırırdı. Yaxın Şərqdə heç bir müttəfiqi olmayan Rusiya üçün də təhlükə yaranacağı və bu səbəblə Əsəd rejimini müdafiə etmənin təkcə Yaxın Şərqdəki digər mühüm müttəfiqi olan İranı qorumaqla qalmayacağı, eyni zamanda, öz sərhədində də ola biləcək qeyri-sabitliyin qarşısını almağı hədəflədiyi vurğulanırdı [18].

Rusiya təkcə Əsəd rejimini dəstəkləməklə qalmadı. Hökuməti müxalifətə qarşı qorumaq və Əsədin devrilməsinin qarşısını almaq üçün hökumətlə razılaşma əldə edərək, 30 sentyabr 2015-ci il tarixindən etibarən Suriyaya birbaşa hərbi müdaxilə edərək təyyarələri ilə müxalifət hədəflərinə qarşı əməliyyatlar keçirməyə başladı [19]. Qlobal miqyasda ortaq bir təhlükə olaraq təyin olunan İŞİD-ə qarşı atılan addım bu giriş üçün lazımi bəhanə yaratdı. Rusiya cəbhəsi müharibəyə girməsini "terror təcavüzü"nə qarşı hərbi müdaxilə kimi qələmə verdi. Beləliklə, Rusiyanın Əsədin mövqeyini xilas etməsi ilə dünyadakı müttəfiq ölkələrin rejimlərinə "əgər çətin vəziyyətdəsinizsə, biz sizin arxanızdayıq" mesajı verilirdi [20].

Rusiyanın Dəməşqə hərbi yardımı faktiki olaraq 2012-ci ilin əvvəlindən həyata keçirilib [21]. Rusiyanın yalnız birbaşa hərbi müdaxiləsi münaqişəni rejimin xeyrinə dəyişdirdi. Moskva olmasa idi, bu rejim sağ qalmazdı. Rejim əhalinin məskunlaşdığı İdlib, Hələb, Rakka, Deyr-əz-Zor, Dəra və Kuneytra kimi əyalətlərdə nəzarəti itirmişdi. Bundan əlavə, Dəməşq Həma, Homs və Dəməşq yaxınlığındakı kəndlərə nəzarətini davam etdirmək üçün mübarizə aparırdı. 4 illik siyasi qarışıqlıq nəticəsində 2015-ci ilin sentyabrında Moskvanın birbaşa hərbi müdaxiləsi zamanı Dəməşq Suriya ərazisinin təxminən 25 faizini nəzarətində saxlamışdı [22].

2015-ci ildəki müdaxilədən sonra Moskva belə qənaətə gəldi ki, təkcə hərbi yardım ərazini geri almaq və müharibədən sonrakı Suriyada daxili sabitliyi təmin etmək üçün kifayət etməyəcək. Bundan sonra, rejim qüvvələrinin islahatı həm hazırkı rejimin təhlükəsizliyi, həm də müharibədən sonrakı Suriyanın daxili sabitliyi üçün vacib olmuşdur. Nəticədə, Rusiya Müdafiə Nazirliyi (MN) rejim qüvvələrini gücləndirmək üçün bir sıra qısa və ortamüddətli tədbirlər həyata keçirmişdi [23].

Rusiyanın Əsəd rejimini İŞİD və radikal müxaliflərdən qorumaq üçün həyata keçirdiyi hərbi müdaxiləsi ilə İŞİD-ə qarşı mübarizə aparan ABŞ ilə birlikdə Suriyanın gələcəyində rol oynadı. Təkcə İŞİD-i deyil, Suriyada islami rejim qurmağı hədəfləyən Nusra və Əhrar əş-Şam kimi radikal islamçı təşkilatları da hədəf alan Rusiyanın əməliyyatının digər hədəfi də ölkənin neft qaçaqmalçılığı infrastrukturu idi. Rusiya bu təşkilatlar tərəfindən ölkənin neft ehtiyatlarının qanunsuz satışının qarşısını almaq üçün əməliyyatlar apardığı bildirilirdi [24].

Beynəlxalq aləmdə imicini yüksəltmək, Aralıq dənizində gücünü artırmaq Suriyada YPG/PKK vasitəsilə ABŞ-ın artan təsirini tarazlaşdırmaq və müttəfiqinin süqutunun qarşısını almaq məqsədi güdürdü. Bununla da Rusiya, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həm qısa, həm də uzunmüddətli siyasi, hərbi və iqtisadi məqsədlərə nail oldu. O, həmçinin Yaxın Şərqdə nüfuz uğrunda rəqabətlə ayaqlaşa bildi. Rusiyanın 2015-ci ildən sonra qəbul etdiyi strategiyalar daha çox ekspansionist olmasa da,müharibənin gedişatına təsir etmək gücünə malik olduğunu sübut etdi. 2016-cı ildə Rusiya tərəfindən formalaşdırılan xarici siyasət konsepsiyası sənədində Suriya prioritet mövzular və bölgələr sırasına daxil edildi. Beləliklə də, Rusiya qüvvələri Suriya müharibəsində həlledici aktorlardan birinə çevrilmiş [1] və Suriyada ən dominant siyasi və hərbi qüvvə kimi ortaya çıxmışdır [25].

Suriyada 61 illik Baas rejiminin süqutu Yaxın Şərqdə və hətta daha geniş coğrafiyada balansların qəfil dəyişməsinə gətirib çıxardı [3]. Bununla belə, Əsəd rejiminin devrilməsi ilə Rusiya indi üsyançı qüvvələrə qarşı zəifləmiş vəziyyətdədir. Yaxın vaxtlara qədər Rusiya onlara qarşı hava hücumları təşkil etmiş və onları terrorçular kimi təsnif etmişdi; indi o, öz əsgərlərinin və Suriyada qalan hərbi aktivlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün eyni üsyançılardan asılıdır, eyni zamanda ümid edir ki, yeni rejim ona ölkədə ən azı müəyyən qədər mövcudluğunu saxlamağa imkan verəcək.

2024-cü il dekabrın 8-də Əsəd rejiminin süqutundan sonra Suriyada yerləşdirilən Rusiya qüvvələri üç daimi hərbi bazada - Xmeymim Hərbi Hava Bazasında, Tartus Hərbi Dəniz Qüvvələrində və Suriyanın şimalındakı Kürd bölgəsindəki Qamışlıda toplaşaraq, şəxsi heyətini və postlarını ölkənin hər yerindən geri çəkiblər. Bunlara cənub, şimal və şimal-şərqdəki mövqelər, həmçinin Suriya səhrası və Dəməşq, Hələb və Deyr əl-Zur kimi şəhərlər daxildir. Bu geri çəkilmə hakimiyyəti ələ keçirmiş üsyançılarla koordinasiya və onların himayəsi altında həyata keçirilib.

Rusiya eyni zamanda Suriyadan əhəmiyyətli miqdarda hərbi texnikanı çıxarıb. Bunu Xmeymim aviabazasında iri yük uçuşlarının sayının nəzərəçarpacaq dərəcədə artması və Rusiyanın Avropanın şimalındakı limanlarından çıxararaq Tartusa istiqamət alan ağır yükləri daşıya bilən müxtəlif hərbi və mülki dəniz gəmilərinin hərəkəti sübut edir. Rusiyanın Suriyadakı mövcudluğunun kritik elementi olan strateji S-400 hava hücumundan müdafiə sistemlərinin də mümkün çıxarılaraq Liviyaya yenidən yerləşdirilə biləcəyi də hesab edilir.

Moskva üsyançılara münasibətdə diplomatik olaraq qəfil dəyişiklik etdi. Əsədin süqutu qaçılmaz oldu, Rusiya üsyançıları Əsədi dəstəkləyərkən davamlı olaraq "terrorçular" adlandırmağına baxmayaraq, artıq onları "silahlı müxalifət" və "yeni hakimiyyətlər" adlandırmağa başladı. Prezident Vladimir Putin də daxil olmaqla yüksək rütbəli Rusiya rəsmiləri Suriyanın yeni rəhbərliyi ilə rəsmi dialoq apardıqlarını etiraf ediblər. Moskva hətta Suriyanın BRİCS+ forumuna qoşulmağa dəvət edilməsini təklif edib ki, bu da "yeni Suriya"nı Rusiyanın diplomatik əlaqələri inkişaf etdirməli olduğu dost ölkə kimi tanımağa hazır olduğunu göstərir. Qeyd edək ki, Suriyanın yeni lideri Əhməd əl-Şaraa belə bir potensial anlaşmanın şərtləri hələ hazırlanmasa da, Kremllə razılığa gəlməyə hazır olacağına eyham vurmuşdu.

Rusiya Yaxın Şərqdəki əsas müttəfiqinin süqutundan sonra verdiyi böyük itkiləri azaltmaq üçün Suriyanın yeni rejimi ilə dialoqa girməyə çalışır. Moskva Əsəd rejiminə həm siyasi, həm diplomatik, həm də hərbi və maddi-texniki sahədə böyük sərmayə qoyub. Əsədin süqutu qismən Rusiyanın Ukraynadakı müharibəyə yönəlməsi ilə əlaqələndirilə bilər ki, bu da diqqəti Suriyadan yayındırdı və Əsəd rejimini hakimiyyəti saxlamaq üçün Moskvadan lazım olan hərbi və siyasi dəstəkdən məhrum etdi [25].

Ruslar, digər tərəfdən də Əsəd hər gün güclənən müxalifət qrupları ilə qarşılaşmağın getdikcə çətinləşdiyini gördü və müxalifətə qarşı mübarizəni ancaq bu qədər davam etdirə bildilər. Rusiyanın oradakı hərbi bazalarına görə şübhəsiz ki, yaxşı kəşfiyyat şəbəkəsi var və buna görə də müxalifətin güclənməsindən, Əsəd ordusunun məhv olmasından xəbərdar idi. Moskva bu səbəbdən Əsəd rejiminin gec-tez süqut edəcəyini bildiyi üçün müxalifətlə daha da düşmənçilik etmək istəmirdi. Çünki Rusiyanın onlarla müzakirə edəcəyi çoxlu məsələlər var [3]. Rusiya bu baxımdan hələ də qlobal fövqəldövlət imicini qoruyub saxlamağa çalışır ki, bu da regional problemlərə, xüsusən də Yaxın Şərqə potensial təsir göstərir. Onun Əsədə verdiyi dəstək qismən regiondakı digər rejimlərə Moskvanın müttəfiqlərini tərk etmədiyi və ona arxalana biləcəyi mesajı vermək məqsədi daşıyırdı.

Rusiya hazırda Əsəd rejiminin sabitliyini təmin etməkdə uğursuzluğunu həm rejimin, həm də Suriya ordusunun özünü müdafiə edə bilmədiyi iddiası ilə əsaslandırmağa çalışır. Bundan əlavə, Rusiya Suriyadakı hərbi məqsədinə - İŞİD-i məğlub etməyə nail olduğunu da iddia edib. Rejimin süqutu ilə bağlı bəyanatında Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi diqqətlə vurğuladı ki, prezident Əsəd öz səlahiyyətlərini təhvil verib və ölkəni tərk etməzdən əvvəl faktiki olaraq istefa verib və bununla da Moskva ilə üsyançılar arasında hər hansı təması tamamilə qanuniləşdirib [25].

Hərbi və logistika müstəvisində Rusiyanın 2017-ci ildə Xmeymim Hərbi Hava Bazasını və Tartus Hərbi Dəniz Bazasını icarəyə götürməsi Şərqi Aralıq dənizi hövzəsində strateji dayaq yaratdı[1]. Tartus hərbi dəniz bazası Aralıq dənizində Rusiya gəmiləri üçün yeganə təmir və təchizat məntəqəsidir, Hmeymim aviabazası isə Rusiya ilə Afrika arasında logistikanı təmin edən bazadır. Ona görə də Moskva bu bazaların hər ikisini saxlamaqda davam etmək istəyir. Buna nail olmaq onun regiondakı nüfuzu baxımından da önəmlidir. Məhz buna görə də Moskva bir tərəfdən qapılarını Əsədin üzünə açarkən, digər tərəfdən müxalifətlə dərhal danışıqlar başladı və Suriyanın Moskvadakı səfirliyinin binasındakı köhnə bayraq yeni bayraqla əvəz olundu [3].

Rusiya tədricən Tartus limanının infrastrukturundan sərbəst istifadə etmək imkanını itirir. Rusiya texnikasını təxliyə etmək üçün göndərilən gəmilər həftələrlə limandan kənarda gözləmək məcburiyyətində qalıb. 2025-ci il yanvarın sonunda məlum olub ki, Suriya ilə mülki limanı idarə edən Rusiya şirkəti arasında investisiya müqaviləsi ləğv edilib.

Bu problem Ukraynadakı müharibənin səbəbindən davam edən logistika böhranı, Qərbin sanksiyaları, Qərb ölkələrinin hava məkanını bağlaması və Türkiyə boğazlarından dəniz nəqliyyatına qoyulan məhdudiyyətlərlə daha da ağırlaşır. Buna görə də, Rusiya Liviyanın şərqindəki hərbi və logistik dayaqlarını gücləndirməklə Suriya sahillərində mövcudluğuna alternativlər axtarır, burada hərbi rejiminin başçısı Xəlifə Haftar ilə uzun müddətdir əməkdaşlıq edir. Bu səyə Rusiyanın Suriyada yerləşdirdiyi bəzi imkanların Liviyaya köçürülməsi məqsədi ilə Xmeymim Hava Bazasından yük uçuşları daxildir.

Əsədin devrilməsindən sonra Moskvanın nisbətən zəifləmiş mövqeyinə baxmayaraq, Suriya daxilində Rusiyanın hələ də yeni rejimlə münasibətlərində istifadə edəcəyi bir neçə təsir nöqtəsi var. Suriyanın əsas buğda tədarükçüsü olan Rusiya illərlə davam edən vətəndaş müharibəsinin yaratdığı geniş iqtisadi böhrandan əziyyət çəkən ölkəyə ixracı dayandırıb. Buğda tədarükünün yenilənməsi Rusiyanın Suriyadakı hərbi bazalarının gələcəyi ilə bağlı danışıqlarda mühüm sövdələşmə vasitəsi ola bilər. Putin həqiqətən də artıq humanitar yardımın paylanması üçün bu bazalardan istifadə etməyi təklif edib. Bundan əlavə, Rusiya bu kritik məsələdə keçid hökumətinə yardım təklif etməklə Suriyanın kəskin neft çatışmazlığından istifadə edə bilər.

Suriyadakı yeni rejim Qərb dövlətləri də daxil olmaqla bir sıra xarici nümayəndə heyətinin Dəməşqə səfər etməsinə baxmayaraq, hələ də beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən rəsmi tanınmamışdır. Yeni rejimin mərkəzində dayanan "Hay'at Təhrir əş-Şam" qruplaşması uzun müddətdir ki, Rusiya, bir çox başqa ölkələr və BMT tərəfindən terror təşkilatı kimi tanınıb. Taliban nümunəsində göründüyü kimi, Kremlin terror təşkilatları ilə əlaqələri inkişaf etdirmək təcrübəsinə malikdir. Putin Talibanı "terrorla mübarizədə müttəfiq" adlandırıb. Rusiya Milli Təhlükəsizlik Şurasının katibi Kabilə səfər edib, Taliban nümayəndələri mütəmadi olaraq Rusiyada sosial, iqtisadi və siyasi forumlarda iştirak edirlər. Dekabrın sonunda

Rusiya üstəlik təşkilatların terrorçu qruplar siyahısından çıxarılmasını asanlaşdıracaq qanunu təsdiqləyib. Bu qanun ilk növbədə Taliban üçün nəzərdə tutulub, lakin o, eyni zamanda Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinə "Həyat Təhrir əş-Şam"a da oxşar prosesi tətbiq etməyə imkan verə bilər. Bu da öz növbəsində Rusiyaya özünü Dəməşqdəki yeni rejim qarşısında beynəlxalq legitimliyinin arxasında duran əsas qüvvə kimi təqdim etməyə imkan verə bilər. Buna baxmayaraq, Dəməşqdəki yeni rejimin Rusiya ilə əməkdaşlığına yenidən baxmaq və Moskvanın ölkədə hərbi qüvvələrini saxlamaq tələbini rədd etmək üçün bir çox səbəbləri var. Üsyançı qüvvələr üçün Rusiyanın hava hücumları ilə bağlı xatirələr hələ də təzədir və onlar həm özlərinə, həm də Suriya xalqına niyə həmin Rusiya qüvvələrinin Suriya torpaqlarında qalmasına icazə verildiyini əsaslandırmaqda çətinlik çəkə bilər. Bundan əlavə, Suriyanın yeni lideri və onun müvəqqəti hökuməti özlərini mötədil aktor kimi qələmə vermək üçün hər cür səy göstərir və bununla da Qərbin etimadını və dəstəyini qazanır. Bu kontekstdə Rusiya ilə əməkdaşlıq bu səylər üçün əks-məhsuldar və zərərli hesab edilə bilər.

Rusiyanın Suriyada siyasi və diplomatik təsiri Əsəd dövrü ilə müqayisədə xeyli azalıb. Genişmiqyaslı hərbi yerləşdirmə, İran İslam İnqilabı Keşikçiləri Korpusu ilə əməliyyat koordinasiyası və Suriyanın təhlükəsizlik və hərbi xidmətləri ilə sıx əməkdaşlıq olmadan Rusiyanın Suriyanın gələcəyinin formalaşmasında dominant rol oynaması ehtimalı azdır – digər oyunçuların Dəməşqdəki yeni rejimə həddindən artıq təsirini tarazlayan amil istisna olmaqla [25].

Suriya ordusunun istefada olan generalı və müdafiə üzrə ekspert Turki əl-Həsən Suriyanın Moskva ilə hərbi əməkdaşlığının Əsəd rejimindən əvvəl olduğunu qeyd edib. O bildirib ki, Suriya ordusu yarandığı gündən Şərq Bloku silahları, xüsusilə Sovet İttifaqından, daha sonra isə Rusiyadan gətirilən silahlarla təchiz olunub. Suriya ordusunun bütün texnikası, Sovet İttifaqı və ya Rusiya istehsalıdır. Rusiyanın hesablamalarına görə, Suriya Ordusu 1956-1991-ci illər arasında Moskvadan dəyəri 26 milyard dollardan çox olan 5000 tank, 1200 döyüş təyyarəsi, 70 gəmi və bir çox başqa sistem və silahlar alıb. Sovet İttifaqı dağılanda bu pulun yarıdan çoxu ödənilməsə də, Rusiya lideri Vladimir Putin bu borcun 73 faizini silib. Rusiya bundan sonra da silah tədarükünü davam etdirdi. İndi Suriyanın yeni hökuməti ordusunu yenidən qurmaq üçün onu ya tamamilə yenidən təchiz etməlidir, ya da Rusiya təchizatından asılı qalmalıdır [26].

Əhməd əl-Şara BBC World News-a verdiyi müsahibədə Rusiyanın ölkədə qalmasına icazə verilmə ehtimalını istisna etməyib və iki ölkə arasındakı münasibətləri "strateji" adlandırıb. Lavrov Suriyanın yeni hökumətinin başçısı Əhməd əl-Şaranın bu yaxınlarda BBC-yə verdiyi müsahibəsində Suriyanın Rusiya ilə əlaqələrinin çox keçmişə getdiyini və strateji əhəmiyyət daşıması haqqında məlumat verdiyini bildirdi. Lavrov Rusiyanın da eyni münasibət bəslədiyini və Suriyalı dostları ilə bir çox ortaq cəhətləri olduğunu bildirdi.

2025-ci il yanvarın 28-də Rusiya xarici işlər nazirinin müavini Mixail Boqdanov və prezidentin Suriya üzrə xüsusi nümayəndəsi Aleksandr Lavrentyevin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Dəməşqdə Suriyanın yeni hökumətinin başçısı Əhməd əş-Şara və xarici işlər naziri Əsəd əl-Şibani ilə danışıqlar aparıb. Rusiya tərəfi Suriyada baş verən dəyişiklikləri dəstəklədiyini bəyan edib, əməkdaşlığı genişləndirməyə hazır olduğunu bildirib və ölkənin yenidən qurulmasına kömək etməyə hazır olduğunu bildirib. Suriya tərəfi Rusiya silahlı qüvvələrinin vətəndaş müharibəsində Bəşər Əsəd tərəfində iştirakına görə təzminat ödənilməsi, habelə Əsədin özünün və potensial olaraq onun rejimindən olan digər rəsmilərin yeni hakimiyyətə ekstradisiya edilməsi məsələsini qaldırıb.

Bu, Moskvanın dəstəklədiyi Əsəd rejiminin süqutundan və sünni islamçı Heyət Təhrir əş-Şam qruplaşmasının hakimiyyəti ələ keçirməsindən sonra Rusiya nümayəndə heyətinin Suriyaya ilk rəsmi səfəri idi. Demək olar ki, Əsədin devrilməsindən dərhal sonra Kreml Suriyanın yeni rəhbərliyi ilə əlaqə qurmaq və əməkdaşlıq sahələrini araşdırmaq istəyini təklif edib. Hər iki tərəf, xüsusən də Moskvanın saxlamağı hədəflədiyi Rusiya hərbi bazalarının gələcəyi ilə bağlı danışıqları davam etdirmək planlarını açıqlayıb [28].

Rusiya prezidenti Vladimir Putin Suriyanın müvəqqəti lideri Əhməd əl-Şara ilə danışıb və bu, Suriyanın keçmiş prezidenti Bəşər Əsədin devrilməsindən sonra ilk belə yüksək səviyyəli təmasdır. 12 fevral 2025-ci il tarixində telefon danışığı zamanı əl-Şaraa iki ölkə arasında güclü strateji əlaqələri və Suriyanın bütün tərəflərə açıq olduğunu bir şərtlə vurğuladı ki, bu əməkdaşlıq Suriya xalqının maraqlarına xidmət etsin və Suriyanın sabitliyini və təhlükəsizliyini gücləndirsin. O, həmçinin Putinin Xarici işlər naziri Əsəd Əl-Şeybaniyə Rusiyaya səfər etmək üçün rəsmi dəvət göndərdiyini bildirib [27].

Nəticə

Rusiya Yaxın Şərqdə daim öz mövcudluğunu qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Suriya müharibəsi başladığı ilk gündən etibarən Bəşər Əsəd rejiminə dəstək vermiş və hakimiyyətdə qalmağı üçün əlindən gələni etmişdir. Bu, Rusiyanın regionda olan geosiyasi maraqları ilə əlaqədardır. Rusiya, Əsəd rejiminin müdafiəsində hərbi iştirakını artırmaqla, Suriyadakı mövcudluğunu möhkəmləndirmiş və bölgədə strateji nüfuz qazana bilmişdir. Əsəd rejiminə verilən dəstəyə baxmayaraq, müxalif qüvvələr hakimiyyəti ələ keçirmiş və Bəşər Əsədin isə Rusiyaya sığındığı bildirilir.

Rusiya artıq Yaxın Şərqdə özü mövqeyini qorumaq üçün hakimiyyəti ələ almış Heyət Təhrir əş-Şam qruplaşması ilə münasibətləri normallaşdırmağa çalışır. Qarşılıqlı münasibətlərin daha səmərəli inkişafı üçün bir sıra cəhdlər atılmasına baxmayaraq, uğurlu nəticədən danışmaq hələ tezdir. Yeni rejimlə münasibətlərin normallaşdırılması Rusiyanın yaxın perspektivdə regionda fəaliyyət imkanlarını artırmağa kömək edəcəkdir.

Açar sözlər: *Rusiya, Suriya, Bəşər Əsəd hakimiyyəti, vətəndaş müharibəsi, yeni rejim.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Turkey and Russia in Syrian war: Hostile friendship (securityanddefence.pl)/ Turkey and Russia in Syrian war: Hostile friendship/18.09.2024

2. (34) SURİYE KRİZİ BAĞLAMINDA RUSYA'NIN ORTADOĞU POLİTİKASININ TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİNE ETKİSİ | Elşan Izzetgil - Academia.edu/SURİYE KRİZİ BAĞLAMINDA RUSYA'NIN ORTADOĞU POLİTİKASININ TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİNE ETKİSİ/18.09.2024

3. Rusya'nın yeni Suriye planı ne? - Fikir Turu/ Rusya'nın yeni Suriye planı ne?/21/01/2025

4. Yevgeny Primakov's Operational Code and Russian Foreign Policy/ YEVGENY PRIMAKOV'S OPERATIONAL CODE AND RUSSIAN FOREIGN POLICY

5. (PDF) Turkey and Russia in Syrian war: Hostile friendship/ Turkey and Russia in Syrian war: Hostile friendship

6. The Russian Intervention in Syria: Policy Options and Exit Strategies/The Russian Intervention in Syria: Policy Options and Exit Strategies

7. The West Fears Russia's Hybrid Warfare. They're Missing the Bigger Picture. | Carnegie Endowment for International Peace/The West Fears Russia's Hybrid Warfare. They're Missing the Bigger Picture

8. ROUTLEDGE_HANDBOOK_OF_RUSSIAN_FOREIGN_POLICY.pdf/ROUTLEDGE HANDBOOK OF RUSSIAN FOREIGN POLICY

9. Middle Eastern Studies » Submission » Russia and the Middle East Under Putin/Russia and the Middle East Under Putin

10. More than 200 weapons tested in Syria prove to be highly effective - Military & Defense - TASS/ More than 200 weapons tested in Syria prove to be highly effective

11. (PDF) Rusya, Türkiye ve Suriye İlişkileri/ Rusya, Türkiye ve Suriye İlişkileri

12. Suriye, Rusya için neden önemli? - Son dakika dünya haberleri – Sözcü (sozcu.com.tr)/ Suriye, Rusya için neden önemli?

13. (3) RUSYA'NIN SON DÖNEMLERDEKİ SURİYE POLİTİKASI RUSSIA'S RECENT SYRIAN POLICY | Mehmet Dalar - Academia.edu/RUSYA'NIN SON DÖNEMLERDEKİ SURİYE POLİTİKASI RUSSIA'S RECENT SYRIAN POLICY

14. Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi » Makale » Suriye Krizinde Koruma Sorumluluğu Çıkmazı (dergipark.org.tr)/ Suriye Krizinde Koruma Sorumluluğu Çıkmazı

*15. 782068 (dergipark.org.tr)/ Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşısı Stenzel'e Göre İstanbul'a En Kısa Yol)**

16. Moscow's middle east resurgence Russia's entrenchment in Syria | Request PDF/Moscow's middle east resurgence Russia's entrenchment in Syria

17. (37) Bağımsızlıktan 21. Yüzyıla Suriye-Rusya Siyasi İlişkileri/Bağımsızlıktan 21. Yüzyıla Suriye-Rusya Siyasi İlişkileri

18. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi » Makale » İnadın Ötesinde: Rusya'nın Suriye Politikası/ İnadın Ötesinde: Rusya'nın Suriye Politikası

19. Rusya Suriye'de kimi vuruyor? - Son Dakika Haberler Milliyet/Rusya Suriye'de kimi vuruyor?

20. Baas'ın Son Kalesi Yıkılırken: Suriye'deki Rus Nüfuzu Sona Erdi mi?, Dosya / Suriye Emre Karaca | Kriter Dergi/Baas'ın Son Kalesi Yıkılırken: Suriye'deki Rus Nüfuzu Sona Erdi mi?

21. Russian arms shipments bolster Syria's embattled Assad - BBC News/ Russian arms shipments bolster Syria's embattled Assad

22. What has Russia gained from five years of fighting in Syria? | Features | Al Jazeera/What has Russia gained from five years of fighting in Syria?

23. Syrian Politics Trump Russian Military Reforms | Carnegie Endowment for International Peace/ Syrian Politics Trump Russian Military Reforms

24. Russia's Policy on Syria after the Start of Military Engagement - PONARS Eurasia/ Russia's Policy on Syria after the Start of Military Engagement

25. Despite Efforts to Remain in Syria, Russia Is Losing Its Status as an Important Security Actor in the Middle East | INSS/ Despite Efforts to Remain in Syria, Russia Is Losing Its Status as an Important Security Actor in the Middle Eas

26. Rusya'nın yeni Suriye'de bir geleceği var mı? - BBC News Türkçe /Rusya'nın yeni Suriye'de bir geleceği var mı?

27. Syria's leader, Russia's Putin make first contact since al-Assad's fall | Politics News | Al Jazeera/Syria's leader, Russia's Putin make first contact since al-Assad's fall

28. Russia strives to retain its military bases in Syria | OSW Centre for Eastern Studies/ Russia strives to retain its military bases in Syria.

Ретроспективный взгляд на действия России в Сирии и перспективы на будущее

Сабина Маммадова
Преподаватель Азербайджанского Университета Языков
Докторант Азербайджанского Университета Языков

РЕЗЮМЕ

Россия всегда стремилась сохранить свое присутствие на Ближнем Востоке. С самого первого дня сирийской войны он поддерживал режим Башара Асада и делал все возможное, чтобы сохранить его у власти. Это обусловлено геополитическими интересами России в регионе. Увеличивая свое военное участие в защите режима Асада, Россия усилила свое присутствие в Сирии и приобрела стратегическое влияние в регионе. Несмотря на поддержку, оказываемую режиму Асада, оппозиционные силы захватили власть, и, как сообщается, Башар Асад нашел убежище в России.

Россия уже пытается нормализовать отношения с группировкой «Хайят Тахрир аш-Шам», которая пришла к власти, чтобы защитить свои позиции на Ближнем Востоке. Несмотря на ряд попыток более эффективно развивать взаимоотношения, говорить об успешном результате пока рано. Нормализация отношений с новым режимом поможет повысить способность России действовать в регионе в ближайшей перспективе.

Ключевые слова: *Россия, Сирия, режим Башара Асада, гражданская война, новый режим.*

A retrospective view of Russia's actions in Syria and future prospects

Sabina Mammadova
Teacher at Azerbaijan University of Languages
Phd student at Azerbaijan University of Languages

SUMMARY

Russia has always sought to maintain its presence in the Middle East. From the very first day of the Syrian war, it supported the regime of Bashar al-Assad and did everything possible to keep him in power. This is due to Russia's geopolitical interests in the region. By increasing its military involvement in protecting the Assad regime, Russia has strengthened its presence in Syria and gained strategic influence in the region. Despite the support provided to the Assad regime, opposition forces seized power and Bashar al-Assad reportedly found refuge in Russia.

Russia is already trying to normalize relations with the Hayat Tahrir al-Sham group, which came to power to protect its position in the Middle East. Despite several attempts to develop relations more effectively, it is too early to talk about a successful outcome. Normalizing relations with the new regime will help improve Russia's ability to act in the region in the near future.

Keywords: *Russia, Syria, Bashar al-Assad regime, civil war, new regime.*

UOT 94 "19/..."
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.238

AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNİN İŞĞALDAN AZAD OLUNMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV STRATEGİYASI

ƏDALƏT MUSTAFAYEV
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitunun "Qarabağ müharibəsinin tarixi və Böyük Qayıdış Hərəkatı" şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d.
E-mail: edalet_mustafaev@mail.ru

XX əsrin 90-cı illərində Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti nəticəsində baş verən siyasi proseslər, superguclərin ikili siyasəti nəticəsində respublikada ictimai-siyasi gərginlik yaratmışdır. İşğalçı Ermənistan dövlətinin və dünyada ermənilər dəstəkləyən güclərin siyasətində birmənalı şəkildə Azərbaycan cəmiyyətində planlı şəkildə qarşıdurma yaratmaq, hakimiyyətdaxili ziddiyyətləri gərginləşdirmək, iqtisadi cəhətdən inkişafın qabağını almaq, müxtəlif qruplar arasında təbəqələşməni sürətləndirərək, ziddiyyətli problemlərin önə çıxmasını təşkil etmək, ümumilikdə neqativlərin baş verməsinə şərait yaratmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə olunurdu. Belə bir məqamda cəmiyyət-hakimiyyət arasında birlik yaradaraq, müxtəlif sosial təbəqələri birləşdirərək, iqtisadi sahələrdə yeniliklərə yiyələnərək respublikada müsbət dəyişikliklərə nail olmaq üçün geniş pespektivli planın hazırlanması əsas məsələ idi. Bu baxımdan Azərbaycanda güclü şəxsin hakimiyyətə gəlişi belə qüvvələri narahat edirdi.

1988-ci ildən Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Qarabağda baş verən siyasi proseslər SSRİ-nin xüsusi nəzarətində olaraq müxtəlif istiqamətlərdə idarə olunur, davam edən erməni təxribatı, qətliamlar aktiv hərbi müdaxilə nəticəsində soyqırımlarla nəticələnirdi. 1993-cü ildə Azərbaycanda ictimai-siyasi gərginliyin pik həddə çatdığı, böyük güclərin köməyi ilə Ermənistanın davamlı hərbi müdaxiləsinin dayanmaması nəticəsində Naxçıvan Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyevin Bakıya gəlməsi zəruri məsələ kimi ortalığa çıxdı. Naxçıvan Ali Sovetinin sədri Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan hakimiyyətinə gəlişini təşkil etmək üçün o dövr əhalinin bütün sferalarda müraciəti və ziyalıların təkidli xahişini nəzərə alan Heydər Əliyev Bakıya gələrək taleyüklü bir məqamda hakimiyyəti nəzarətə götürdü. Heydər Əliyevin Bakıya gəlişi, təkcə daxildə deyil, xarici qüvvələri də narahat edirdi. "İyunun 15-də Heydər Əliyev Respublika Ali Sovetinin sədri seçildi, iyunun 24-dən isə Azərbaycan Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başladı, oktyabrın 3-də isə xalq özünün böyük oğlunu ölkə Prezidenti seçdi" [5]. İctimai-siyasi vəziyyətin yaxşılaşdırılması, ideoloji təbliğatın düzgün aparılması, yeni ideologiyanın yaranmasını reallaşdırmaq üçün düzgün strategiyanın seçilməsi əsas məsələ kimi qarşıda dururdu. Məhz bu baxımdan, Azərbaycançılıq ideologiyası ideoloji boşluğun doldurulması məqsədilə doğru olaraq Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycan reallığında öz əksini tapan məsələ idi. İlk olaraq supergücləri neytrallaşdırmaq məqsədi ilə Heydər Əliyev Azərbaycan Prezidenti seçildikdən sonra ilk səfərini Fransaya etdi. Növbəti mərhələlərdə Heydər Əliyev Qarabağın beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın tarixi ərazisi olmasını faktlarla sübut etməyə çalışmış, dünya ictimaiyyətinə həqiqəti çatdırmaq, erməni yalanlarını ifşa etmək üçün bütün siyasi vasitələrdən istifadə etmişdir. "1994-cü il Budapeşt sammiti, 1996-cı il dekabrın 2-dən 4-dək Portuqaliyanın paytaxtı Lissabon şəhərində keçirilmiş ATƏT-in tarixi zirvə görüşündə münaqişənin həlli prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir" [6]. İkili siyasətə baxmayaraq baş verən proseslərdə dünyanın əksər dövlətləri tərəfindən Azərbaycanın haqq mövqeyi müdafiə olundu.

1994-cü ildən Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində mütəmadi xarakter alan, Ermənistan və Azərbaycan nümayəndələrinin görüşündə Rusiyanın hazırladığı plan müzakirə edildi. Rusiyanın təklif etdiyi "Silahlı münaqişəyə son qoymaq və onun nəticələrini ləğv etmək haqqında" saziş tərəflərin müzakirəsinə verildi. Sənədin əvvəlində tərəflərin BMT TŞ-nın 822, 853, 874, 884 saylı qətnamələrinin tamamilə həyata keçirilməsinə kömək göstərmək nəzərdə tutulurdu [17]. Bütün danışıqlarda silahlı münaqişəyə son qoymaq çağırışları olsa da, bütün bunlar ictimai fikri yayındırmaq üçün sadəcə göstərilən təşəbbüs olaraq qalır, bölgədə ermənilərin istehkam quruculuq işlərinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdi.

Azərbaycan Prezidenti ilk növbədə Rusiya Federasiyası ilə siyasi dialoqa üstünlük verərək müxtəlif istiqamətlərdə əlaqələrin inkişafına önəm verdi.

Qarabağ müharibəsində döyüşün dayandırılması məqsədilə keçirilən görüşlər, beynəlxalq sənədlər seriyasında 1994-cü il mayın 4-5-də qəbul edilmiş Bişkek protokolu atəşkəs üçün qəbul edilmiş vacib sənədlər sırasındandır. Qırğızıstanın Bişkek şəhərində MDB Parlamentlərarası assambleyanın və Rusiya Federasiyasının Xarici işlər Nazirliyinin təşəbbüsü ilə keçirilən görüşdə imzalanan protokolla atəşkəs üçün zəmin hazırlanmış oldu. Parlamentlərarası assambleyanın sədri V.F.Şumeyko və Qarabağla bağlı sülhməramlı assambleya qrupunun rəhbəri M.Ş.Şerimkulova daimi sülhməramlı əməkdaşlıq qüvvələrinin yaradılmasını bildirirdilər [15]. Ermənistan-Azərbaycan Qarabağ münaqişəsində atəşkəsin imzalanması Rusiya müdafiə naziri P.S.Qraçov, Rusiya Federasiyasının xarici işlər naziri A.V.Kozırev və V.N.Kazimirovun rəhbərliyi ilə qəbul edilən sənədlər tərəflərə təqdim olundu.Təqdim edilmiş sənəd 5 may 1994-cü il Bişkek protokolu, 18 fevral 1994-cü il sənədlərini əsas tutaraq döyüşün dayandırılmasını ehtiva edirdi. Sənəd mayın 9-da Bakıda, mayın 10-da Yerevanda, mayın 11-də Stepanakertdə imzalandı [16]. Sənədin Xankəndidə imzalanması Azərbaycan tərəfindən narazılıqla qarşılandı. Burada Vladimir Kazimirovun xüsusi cəhdi və Rusiya Federasiyası Xarici İşlər Nazirliyinin marağında olan məsələ kimi ortalığa çıxdı. Nəticədə,"... 1994-cü il mayın 12-də ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyəti və Rusiyanın vasitəçiliyi ilə atəşkəs qüvvəyə mindi" [7]. Bundan sonra uzunmüddətli şablon xarakterli danışıqlar seriyası gündəliyə gəldi. Araşdırmalar birmənalı şəkildə onu deməyə əsas verir ki, aparılan danışıqlar sülhün yaranmasına deyil, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir.

Yaranmış mürəkkəb geosiyasi vəziyyətdə Heydər Əliyev Azərbaycana qarşı təzyiqləri azaltmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyi bacardı. İqtisadi layihələrin həyata keçirilməsinə mane ola biləcək dövlətlərlə də siyasi-iqtisadi əlaqələri gücləndirərək, Qərb və ABŞ-nin neft şirkətlərinin cəlb edilməsində, respublika üçün əhəmiyyətli bir şərtlər altında kontraktların imzalanmasına önəm verdi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin çəkilməsi və reallaşması dövründə qonşu dövlətlərdən təzyiqlərin artmasına baxmayaraq, Heydər Əliyevin balanslaşdırılmış siyasi xəttinin olması mövcud təhlükələrə qarşı sanki bir sipər oldu. İqtisadi layihələrin həyata keçirilməsində ən vacib məsələ fövqəldövlətlərin Azərbaycana marağını artırmaq, iqtisadi gəlirlərin sayəsində əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına nail olmaq, bir milyon qaçqın və məcburi köçkün əhalinin mənzil-tikinti işlərinin həyata keçirilməsini təşkil etmək, bu insanların təhsil səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını təşkil etmək, gənclərin təlim-tərbiyəsinin düzgün tənzimlənməsi və onlardan vətənin müdafiəsində iştirak edə biləcək sağlam insanların yetişməsini təşkil etmək kimi məsələlərə önəm vermişdir [4].

Ümummilli Liderin hərb məsələsinə xüsusi önəm verməsi diqqət çəkən məqamlardandır. Azərbaycan ordusunun təşkili, zabit kadr heyətinin yaxşılaşdırılması, silah təminatında müasir tələbatlara cavab verən addımların atılması, hərbi məktəblərin maddi-texniki təminatının yaxşılaşdırılması, ordunun NATO standartlarına uyğunlaşdırılması, gənclərin orduya marağının artırılması kimi vacib məsələləri həyata keçirmək üçün addımlar atıldı. Perspektivdə olan işlərin həyata keçirilməsi üçün qardaş Türkiyə dövlətinin mövcud imkanlarından faydalanmaq üçün "Bir millət, iki dövlət" konsepsiyasını irəli sürərək zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsində bütün əlaqələrin qarşılıqlı mübadiləsini reallaşdırdı. Burada həm Azərbaycan cəmiyyətinin Türkiyə ilə bağlı siyasətinə önəm verildi, həm də Türkiyə cəmiyyətində Azərbaycanla bağlı sosial-siyasi-iqtisadi əlaqələri gücləndirmək üçün kütləvi informasiya vasitələrindən düzgün istifadəyə şərait yaradıldı. Nəticədə Türkiyənin vasitəsilə Azərbaycanı informasiya blokadasından çıxartmağa nail olan dövlət başçısı, beynəlxalq təşkilatlarda müsbət dəyişikliklərə nail oldu. Həmçinin düzgün olaraq yaranmış qarşılıqlı əlaqə nəticəsində Azərbaycanın təhlükəsizlik siyasəti Türkiyənin dövlət siyasətində əsas amillərdən biri kimi meydana gəldi. Vaxtaşırı Türkiyənin Qarabağ məsələsində fəaliyyətinə önəm verən dövlət başçısı ATƏT-in Minsk Qrupunda Türkiyənin yer almağına çalışsa da, təəssüflər olsun ki, nə regional, nədə ki supergüclərin narahatlığı ucbatından bu baş tutmadı [2]. Türkiyənin güc nazirliklərinin diqqətinin Qarabağ məsələsinə yönəldilməsində dövlətin xüsusi marağının olması təsadüfi deyildir

Müvəqqəti sülhə imza atıldıqdan sonra Heydər Əliyev ilk növbədə iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsinə başladı. "Böyük İpək yolu" istiqamətində addımlar atılmağa başladı. "1996-cı il mayın 13-də Türkmənistanın Saraxs məntəqəsində Azərbaycan, Gürcüstan, Türkmənistan və Özbəkistan birlikdə

tranzit yükdaşımaları və dəmir yolu nəqliyyatının əlaqələndirilməsi ilə bağlı müqavilənin imzalanması oldu. 1998-ci sentyabrın 7-8-də Prezident Heydər Əliyevin təşəbbsü ilə Bakıda "Böyük İpək Yolu" beynəlxalq konfransı keçirildi. Dünyanın 32 ölkəsi və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin iştirak etdiyi bu konfransda yeni İpək Yolunun tranzit ölkələr üçün əhəmiyyəti bildirildi və Bakıda onun mərkəzi (mənzil qərargahı) yaradıldı" [9]. Burada böyük dövlətlərin marağını Cənubi Qafqaza yönəltmək önəmli əhəmiyyət kəsb edirdi.

Ermənistan-Azərbaycan arasında atəşkəsin imzalanmasından sonra Cənubi Qafqazda həm dövlətlərarası, həm də regional münaqişələrdən istifadə edərək siyasi mübarizə daha da gücləndi. Münaqişənin həlli istiqamətində Minsk qrupu dövlətlərindən ABŞ-da hadisələrlə yaxından əlaqə saxlayır, ayrı-ayrı nümayəndələrini fikirləri səsləndirilirdi. 1998-ci il martın 31-də C. Telbot "Amerikanın Cənubi Qafqaz siyasəti" mövzusunda çıxış edərkən qeyd edirdi ki, "...tərəflərin razılığa gələ bilmədiyi Qarabağın statusu məsələsidir" [10]. C.Telbot hansı statusu nəzərdə tutur tam açıqlamır. Araşdırma nəticəsində belə deməyə əsas vardır ki, atəşkəsdən sonra Ermənistanın dövlət siyasətində Rusiya ilə hərbi əməkdaşlığı gücləndirmək planlarının tərkib hissəsində yenə işğalçılıq, anneksiya siyasəti təşkil edirdi. Bu məqsədlə Rusiya Federasiyası işğalçı Ermənistanla hərbi əməkdaşlığına aid tədbirlər planı işləyib hazırlayır, forpost dövləti öz potensialından da artıq gücləndirməyə çalışırdı. "Rusiya Federasiyası Müdafiə Nazirliyinin "Zakafqaziyanın hərbi gündəliyi" qəzetinin 3 dekabr 1997-ci il tarixli nömrəsində "Ermənistan-Rusiya hərbi əməkdaşlığı inkişafını davam etdirir" adlı məqaləsində 1995-ci ildə Ermənistan və Rusiya prezidentləri "Rusiya hərbi bazalarının Ermənistanda yerləşdirilməsi barədə müqavilə imzalamış və hərbi əməkdaşlıq məsələlərinə dair imzalanmış 18 sənədə daha 12 protokol və saziş əldə edilmişdir [8]. Həmin sənədlərdə Ermənistan-Rusiya hərbi əməkdaşlığının bir çox sahələrini əhatə edən, "Zaqafqaziyada hərbi koalisiya qruplaşmalarının yaradılması", "Operativ və döyüş hazırlığı sahəsində tədbirlərin birgə planlaşdırılması" kimi sənədlərin qəbul edilməsi şimal qonşumuzun Cənubi Qafqazla əlaqədar siyasətinə aydınlıq gətirir.

Ulu öndər Heydər Əliyev Ermənistanla danışıqlara vasitəçisiz olmaqla əlaqələrin qurulmasına da xüsusi əhəmiyyət verirdi. İşğalçı dövlətin heç bir müstəqil addım atması mümkün olmadığına görə daima qeyri-konstruktiv mövqenin şahidi oluruq. Ermənistana hərbi dəstəyin verilməsi, maddi-siyasi köməyə baxmayaraq, siyasi sabitliyin tədricən pozulması 1998-ci il fevralın 3-də o zamankı prezidentin könüllü istefasına gətirib çıxardı [1].

Heydər Əliyev Türkiyənin Cənubi Qafqazda baş verən siyasi proseslərə yaxından müdaxilə etməsini məqbul sayırdı.1998- ci il fevralın 5-də ATƏT-in Minsk qrupunda Türkiyənin xüsusi səfiri Əli Hikmət Alpı qəbul edən Heydər Əliyev Minsk Qrupunda Türkiyənin xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsinin fəaliyyətini Qarabağ münaqişəsinin həllinə töhfə verə biləcəyini bildirmişdir [2]. Məhz Türkiyənin addım-addım bölgəyə yaxınlaşmasını zəruriliyini qəbul etdirməyə çalışan Heydər Əliyev regionda baş verənlərə qardaş dövlətin təsiri olacağını düzgün qiymətləndirirdi.

1998-ci il iyulun 10-da Azərbaycan dövlət başçısı postsovet dövlətlərinin jurnalistlərinin böyük bir qrupunu qəbul etmişdir. Prezident 1988-ci il Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi müdaxiləsinin mərhələlərini təhlil etmiş və fərqli zamanlarda rəhbərlikdə olan şəxslərin, ələlxüsus, M.S.Qorbaçovun timsalında neqativ siyasətə münasibət bildirmişdir. Rusiya ilə siyasi-iqtisadi əlaqələrə önəm verən Azərbaycan Prezidenti bildirmişdir ki,:... "Rusiya ilə dostluq münasibətlərinin olmasını istəyirəm, ancaq imperiya Rusiyası ilə deyil, demokratik Rusiya ilə. Keçmiş Rusiya ilə deyil, bugünkü, daha çox gələcək Rusiya ilə" [3]. Buradan da göründüyü kimi əsas prioritet istiqamətlər bərabərhüquqlu əsaslarla müstəqil siyasət yeritmək nəzərdə tutulurdu.

Heydər Əliyev ideyalarının reallaşması, ərazilərin işğalçılardan azad olunması üçün seçilmiş taktika və strategiyanın uğurla davam etdirilməsi planı Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilmişdir. Məhz ideoloji-siyasi xəttin, azərbaycançılıq konsepsiyasının, "Bir millət, iki dövlət" konsepsiyası uğurla davam etdirildi [12]. Qarabağ Zəfərindən sonra 2021-ci il yanvarın 14-də Şuşaya səfər edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Ümummilli Lider Heydər Əliyevin şəhərə tarixi səfərini zaman gəldiyini diqqətə çatdıraraq bildirdi ki, qəhrəman Azərbaycan Ordusu mükəmməl hərbi əməliyyat keçirərək cəsarət, rəşadət, qəhrəmanlıq, güc, milli ruh nümayiş etdirərək Şuşanı işğalçılardan azad etmişlər" [14].

Azərbaycan-Türkiyə Cümhuriyyəti arasında bağlanmış Şuşa bəyannaməsinin meydana gəlməsi Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlətlərarası inkişaf strategiyasından irəli gələn bir məsələ idi. Bu sənədin bəndlərinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, dövlət başçıları beynəlxalq sənədlərə, ələxüsus, 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsinə sadiq olduqlarını bir daha təsdiq edərək, həmçinin müstəqillik dövründə, məhz, Heydər Əliyevin də xüsusi dəsti-xətti ilə qəbul edilmiş 9 fevral 1994-cü il tarixində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə Müqavilə"ni, Türkiyə Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Müqavilə"ni rəhbər tutaraq bir-birinin təhlükəsizliyinin qorunması məqsədilə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq təşəbbüs həyata keçirəcək, bir-birinə BMT Nizamnaməsinə uyğun zəruri yardım göstərəcəkləri haqqında öhdəlik götürmüşlər [13]. İki dövlət arasında bağlanmış bu sənəd bütün detalları ilə beynəlxalq səviyyədə hüquqi əsaslara söykənir.

Ümummilli Lider Qarabağın işğalçılardan təmizlənməsində sülh yolunu əsas, vacib element hesab etmişdir. Ermənistan tərəfi isə daima qeyri konstruktiv mövqe nümayiş etdirmiş, XİX əsr və XX əsrlər boyu Rusiyanın köməyi ilə əldə etdikləri ərazilərin onların nəzarətində qalacaqlarını düşünürdülər. Burada isə nə müstəqil Azərbaycan dövlətinin perspektivlərini, nədə tarixi şəxsiyyət rolunu nəzərə almamışdılar.

Beləliklə Heydər Əliyevin Azərbaycan ərazilərinin azad olunması üçün siyasi dəst-xəttinin reallaşması, strategiyanın və taktikanın düzgün seçilməsi 2022-ci ildə qələbəni reallaşdırdı. Yuxarıda qeyd olunan məsələlərdən hər hansı birinin düzgün aparılmaması əldə olunmuş qələbəyə mane olar, müsbət nəticə əldə olunmazdı. Eyni zamanda Qarabağ Zəfərində Ali Baş Komandan kimi bir liderin yetişməsində, onun dünya siyasətinə elmi-siyasi cəhətdən düzgün yiyələnməsi qələbəmizin əsasını təşkil edirdi. Məhz əldə olunmuş Zəfər qələbəsində Heydər Əliyev strategiyası, İlham Əliyev fenomeninin vəhdət təşkil etməsi müasir Azərbaycan tarixinin əsasını təşkil edən qəhrəmanlıq səhifələrindəndir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Heydər Əliyev, işğalçılıq siyasəti, Ermənistan, ordu quruculuğu, Ermənistan - Rusiya hərbi əməkdaşlığı.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Arif, Q. Ermənistan prezidenti L. Ter-Petrosyan istefa verdi // Xalq. 1998, 5 fevral.

2. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ATƏT-in Minsk qrupunda Türkiyənin xüsusi səfirini qəbul etmişdir // Xalq. 1998, 6 fevral.

3. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Moskva, Sankt-Peterburq, MDB və Baltiya ölkələrinin jurnalistlərinin böyük bir qrupu ilə görüşündə çıxışı və müsahibəsi. URL: https://lib.aliyev-heritage.org/az/8009849.html

4. Ermənistanda aparılan etnik təmizləmə və Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın 20 faiz ərazisinin işğalı nəticəsində yaranmış bir milyonadək qaçqın və məcburi köçkünlər haqqında məlumat (1988-2011) / Baş red: Əli Həsənov, red: Qurban Sadıqov; Gəray Fərhadov. - Bakı: - 2012. - 224 s.

5. Hacıyev, Q.Ə. Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağa erməni iddialarına qarşı mübarizəsi. - Bakı: Təknur, - 2014. - 400 s.

6. Hacıyev, Q.Ə. Qarabağ tarixi. –- Bakı: Təknur, - 2014. - 228 s.

7. Karabağ sorular ve gerçekler URL: http://www.smashwords.com/books/download/38293/6/latest/1/0/karabag-sorular-ve-gercekler.txt

8. Mirzəbəyli, İ. Yerevanın militarist siyasəti Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini lokallıqdan çıxara bilər // Xalq. 1998, 4 fevral.

9. Mustafayev, Q.X. Azərbaycanın müasir dövlətçilik tarixi. - Bakı: Mütərcim, - 2007. -125 s.

10. Nəsibli, R. Qarabağ adair sülh danışıqları tezliklə bərpa olunmalıdır. C. Telbottun fikri belədir // Xalq. 1998, 4 aprel.

11. Qaçqın və Məcburi Köçkünlərə Prezident qayğısı (2003-2013). - Bakı: - 2013. - 312 s.

12. Qurbanov, F. Mədətli, E. Bir millət-iki dövlət: fəlsəfi-tarixi təhlili. – Bakı: 2020, - 232s.

13. Şuşa Bəyannaməsinin tam mətni. URL: https://report.az/xarici-siyaset/susa-beyannamesinin-tam-metni/

14. Ulu öndər Heydər Əliyev: Şuşa əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir. URL: https://Ulu_onder_Heyder_Aliyev_Susa_eziz_bir_seherdir_eziz_bir_torpaqdir_eziz_bir_qaladir_eziz_bir_abidedir- https://azertag.az/xeber/1689597

15. Жирохов, М.А. Меч и огонь Карабаха. Хроника незнаменитой войны. 1988-1994. - М.:

Центрполиграф, - 2012. - 285 с.

16. Казимиров, В.Н. Мир Карабаху. Посредничество России в урегулировании Нагорно-Карабахского конфликта. – М.: Изд. Международные отношения, – 2009. - 256 с.

17. Три президента встретятся в Астрахани. Азербайджан, Армения и Россия продолжат обсуждать судьбу Нагорного Карабаха. URL: https://punkt-a.info/news/glavnoe/tri-prezidenta-vstretyatsya-v-astrakhani-azerbaydzhan-armeniya-i-rossiya-prodolzhat-obsuzhdat-sudbu-

Adalat Khankishi oglu Mustafayev
Head of the "History of the Karabakh War and the Great Return Movement" department of the History Institute named after A.A. Bakikhanov of ANAS, Ph.D.

Heydar Aliyev's strategy in liberating Azerbaijani territories from occupation

SUMMARY

he article analyzes all aspects of the struggle of the Great Leader Heydar Aliyev for the strengthening of Azerbaijani statehood since he came to power in Azerbaijan in a complex socio-political situation. Since 1993, benefiting from the help of the great powers, positive steps have been taken to prevent the ongoing annexation by the invading Armenia, and by organizing the unity of the internal forces, taking into account the development of the state in all directions. In the study, the attitude to the military cooperation between Armenia and the Russian Federation was also expressed. The state of Azerbaijan, establishing relations with all international organizations, tried to introduce Karabakh to the world community as the territory of Azerbaijan, and tried to implement all the necessary tactics and strategies to accept the neutrality of the great powers. Heydar Aliyev's political-ideological, tolerance, Azeri ideology, building an army, achieving high achievements in military science, improving the material and technical base of the army, forming the unity of the people and power, and cultivating a great leader in the person of Mr. Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, brought Azerbaijan's influence over Armenia. The realization of his victory is reflected in the conducted research.

Keywords: *Azerbaijan, Heydar Aliyev, policy of occupation, Armenia, army building, Armenian-Russian military cooperation.*

Адалет Ханкиши оглы Мустафаев
Заведующий отделом «История Карабахской войны и движения Великого Возвращение» Института истории им. А.А. Бакиханов НАНА, доктор философии по истории

Стратегия Гейдара Алиева по освобождению азербайджанских территорий от оккупации

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются все аспекты борьбы Великого лидера Гейдара Алиева за укрепление азербайджанской государственности с момента его прихода к власти в Азербайджане в сложной общественно-политической ситуации. С 1993 года, пользуясь помощью великих держав, были предприняты позитивные шаги по предотвращению продолжающейся аннексии вторгшейся Арменией, а также путем организации объединения внутренних сил с учетом развития государства во всех направлениях. В исследовании также было выражено отношение к военному сотрудничеству между Арменией и Российской Федерацией. Азербайджанское государство, установив отношения со всеми международными организациями, пыталось представить Карабах мировому сообществу как территорию Азербайджана, пыталось реализовать все необходимые тактики и стратегии для принятия нейтралитета великих держав. Политико-идеологическая, толерантная, азербайджанская идеология Гейдара Алиева, построение армии, достижение высоких достижений в военной науке, улучшение материально-технической базы армии, формирование единства народа и власти, воспитание великого лидера в лице Господин Верховный Главнокомандующий Ильхам Алиев привнес влияние Азербайджана на Армению, осознание его победы отражено в проведенном исследовании.

Ключевые слова: *Azerbaijan, Гейдар Алиев, политика оккупации, Армении, строительство армии, армяно-российское военное сотрудничество.*

UOT 930:314
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.240

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ

ŞƏFAYƏT FƏRƏCOV
BDU-nun Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası nəzdində "Dünya Azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya" ETL-nin aparıcı elmi işçisi t.ü.f.d.

E-mail: shefayetnuvedi@list.ru

Giriş

Tariximizin bütün dövrlərində, xüsusilə də ərəblərin Azərbaycanı işğal etdikləri dönəmdə işğalçılara qarşı aparılan milli-azadlıq mübarizəsinin mərkəzi məhz Zəngəzur olmuşdur. Mehri rayonu isə Zəngəzurun strateji cəhətdən ən mühüm ərazisidir. Mübarizliyi ilə seçilən Zəngəzur adı Cəngizor adının etimalogiyasıdır. Adının tarixinə uyğun olmasını sübut etmək üçün kifayətdir ki, VII-IX əsrlərdə vahid dövlət tərkibində xalqımızın yadellilərə qarşı apardığı mübarizənin tarixinə nəzər yetirək və mübarizəyə rəhbərlik edən milli liderlər Cavidanın və Babəkin adını qeyd edək.

Vətənimizin bir parçası olan Zəngəzurun tarixi ilə yanaşı ərazilərinin adlarını da tədqiq etmək vacibdir. Bu baxımda akademik Budaq Budaqov coğrafi adlarımızın tədqiqinə xüsusi önəm vermişdir. O, qeyd edir: "Coğrafi adlar Vətən adıdır, torpaq adıdır. İnsan öz adını özü ilə ömür boyu gəzdirdiyi kimi, ana torpağa verilmiş coğrafi adları da özü ilə daşıyır.

Erməni "vətənpərvərləri"nin respublikalarında olan yaşayış məntəqələrinin, oroqrafiya, hidroqrafiya və digər coğrafi adlarının həyasızcasına dəyişmələri böyük təəccüb doğurur. Məsələn, onlar Azərbaycanla Ermənistan sərhəddi boyu Azərbaycan dilinə mənsub bir çox toponimləri (İşıqlı dağı, Qaragöl, Gəlinqaya və s.) erməni dilinə tərcümə edərək (Lyusasar, Sevlic, Harsani və s.)dəyişdirmişlər. Əlbəttə, aydın məsələdir ki, coğrafi adları dəyişdirmək olmaz, onlar xəritələrdə əvvəllər olduğu kimi saxlanılmalıdır (1. səh.4)."

Məsələn: Mehri oykonimi (yaşayış məntəqəsinin adı) Meğri adı ilə dəyişdirilərək ermənilərdirilmişdir. Meğ- ermənicə bal deməkdir. Meğri ermənicə ballı dərə mənasını verir. Digər bir tədqiqatçı Nadir Məmmədov Azərbaycanın yer adlarının tədqiqinə böyük töhfə vermişdir. Onun Azərbaycanın "Yer Adları" kitabı bu qəbildəndir. Alim qeyd edir: "Azərbaycan (türk) dilli oronimlərdə iki sematik tip ayrılır:

1. Relyef formalarının əlamətlərinə görə adlanması. Bu qrupa aid olan coğrafi adlar rəng, say bildirən sözlərdən.

2. Tayfa, nəsl və şəxs adlarını əks etdirən oronimlərdir ki, bu da məhz bu oronimlərə ad verən insan kollektivlərinin adlarıdır.

Ümumiyyətlə, qeydə alınmış oronim mikrotoponimlər göstərir ki, onlar üç əsas qrupa bölünə bilər:

1. Tayfa, nəsil, şəxs adlarından və titullardan yaranmış oronimlər.

2. Ərazi landşaftını əks etdirən oronimlər.

3. Müəyyən hadisələrlə əlaqədar yaranmış oronimlər.

Nadir Məmmədov Azərbaycanın etnik baxımdan müxtəlifliyini nəzərə alaraq yer adlarını dil baxımından da izah etmişdir.

"Qədim Azərbaycan dövləti etnik baxımdan müxtəlif millətlərin yaşadığı ərazi olduğuna görə oronimik terminləri üç böyük hissəyə ayırmaq olar:

1. Türk (Azərbaycan) mənşəli terminlər,

2. Qafqaz dillərində (avarlar, udinlər, ləzgilər, saxurlar) olan terminlər.

3. İran dillərində (talışlar və tatlar) olan terminlər.

Türk dillərinə aid terminlərin özləri isə iki yerə ayrılır:

1. Qədim türk mənşəli terminlər

2. Azərbaycan mənşəli terminlər (1.səh.20)"

Cəngizor- müharibədə igidliklə vuruşan, mərd, vuruşan, meydangir mənasını daşıyır. Cəngizor adı ilə yanaşı Azərbaycanın Araz boyu ərazisində yerləşən digər yaşayış məskənlərinin də qədim adına nəzər yetirək. " Naxçıvan- Nohcavan- Doqquzcavan; Mincivan-Mincavan; Qarçevan-Qırxcavan; Pirçivan-Bircavan adlarının etimalogiyasıdır." (3.səh.7)

Pirçivan adı digər mənada da işlədilir. Məsələn: cavan gəncin yaxşı əməlinə görə ona Pircavandır deyirlər. Pir burada Bir, Tək, Yeganə mənasında işlədilir. Qədim Azərbaycan yaşayış məskənləri adətən ərazidə yaşayan tayfaların adı və xarakteri ilə adlandırıldı.

Mehri rayonunun adı qədim Albaniyada məşhur Mehr nəslinin adından götürülüb. "Varaz-Trdat III -Mehr nəslindən olan alban knyazları sülaləsinin

axırıncı nümayəndəsidir" (2.səh. 204).

Zəngəzur dəmir yolu. Yol demək olar ki, bütünlüklə Mehri rayonu ərazisindən keçir. Dəmir yolu Zəngilan rayonunun Ağbənd kəndi ilə sərhəd olan Nüvədinin Sığırt dağından başlayaraq Nüvədi, Astazur, Aldərə, Mehri, Qarçevan ərazisindən keçib Salamməlik stansiyasına (Ordubad) qədər davam edir. Uzunluğu 42 km. –dir. Dəhlizdən keçən dəmir yolu heç vaxt Ermənistana məxsus olmamışdır. Dəmir yolu yarandığı gündən, istər çar Rusiyası dövründə, istər SSRİ vaxtında, istərsə də müstəqillik dövründə Azərbaycan dəmir yolu şəbəkəsinə məxsusdur. Azərbaycan dəmir yolları tarixinə nəzər yetirək. 1880-ci ildə ilk Bakı-Sabunçu-Suraxanı dəmir yolu istifadəyə verilmişdir. 1908-ci ildə Uluxanlı (Masis)- Şərur-Culfa; 1936-cı ildə Ələt-Mincivan, Mincivan-Qafan dəmir yolu fəaliyyətə başladı. 1939-cu ildə başlanan Culfa-Mincivan dəmir yolu 1941-ci ildə tam istifadəyə verildi. Bakı-Ələt-Mincivan-Culfa dəmir yolunun Uluxanlı- Şərur-Culfa yolu ilə birləşdirilməsi hər iki tərəfə çıxışlı İrəvan-Tbilisi-Bakı dəmir yolunu birləşdirdi (3.səh.93).

20 aprel 1921-ci ildə Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR arasında olan razılaşmaya görə mərkəz Tiflis şəhəri olmaqla vahid idarə sistemli birləşmiş Zaqafqaziya dəmir yolları strukturu yaradılır. Zaqafqaziya dəmir yolunda yüklərin səmərəli və sürətli daşınmasını təşkil etmək üçün şəbəkəni 23 hissəyə (uçastka) böldülər. 23 hissədən 7-si Azərbaycan dəmir yolu sahəsinə düşürdü. (4.səh.78)

Uzun müddət fəaliyyət göstərdikdən sonra 1967-ci ildə Azərbaycan ərazisində olan dəmir yolu şəbəkəsi Zaqafqaziya dəmir yolu şəbəkəsindən ayrıldı. Müstəqil Azərbaycan dəmir yolları SSRİ-nin dövründə və ondan sonrakı müstəqillik dövründən bu günə kimi müstəqil fəaliyyət göstərir.

Zaqafqaziya dəmir yolları şəbəkəsinə məxsus olan Zəngəzur dəmir yolunun əhəmiyyəti SSRİ üçün çox böyük idi. Qeyd edək ki, 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsi zamanı Bakı-Mincivan-Culfa dəmir yolu ilə İran Culfası ərazisində keçərək İranın Bəndər-Abbas və digər iri portlarını birləşdirən nəqliyat qovşağı SSRİ-nin əsas nəfəs yolu idi. Mühasirəyə alınmış SSRİ-yə xaricdən gələn silah-sursat, ərzaq və digər yüklər bu nəqliyyat qovşağı vasitəsilə daşınırdı.

1943-cü ilin 28 noyabr-1 dekabr tarixində ABŞ, İngiltərə, SSRİ liderləri arasında Tehran şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak etmək üçün SSRİ-nin rəhbəri İ. Stalin məhz Bakı-Ələt- Mincivan- Mehri –Culfa yolu ilə Tehran şəhərinə getmişdi. Təhlükəsizlik baxımından İ.Stalini 3 zirehli qatar müşayiət edirdi. Stalinin mindiyi qatarı azərbaycanlı Firudin Ağayev idarə edirdi. Qeyd edək ki, əslən Zəngəzurdan olan Firudin Qulu oğlu Ağayeva 5 noyabr 1943-cü ildə Azərbaycan SSR-də ilk olaraq Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Zəngəzur sərhəd xidməti. Mehri sərhəd xidməti 1920-ci il noyabrın 30-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, il yarım ərzində yaradıldı. İlk illərdə 9-cu Mehri əlahiddə Qızıl ordu hissəsinin sərhəd komendaturası (9ОМПК) sərhəddi qoruyurdu. 1922-ci ilin sonunda sərhədi 26-cı Naxçıvan və 27-ci Cəbrayıl batalyonu qoruyurdu. Hər iki batalyonun toqquşduğu nöqtə Mehri ərazisi idi. 1924-cü ilin may ayında həmin batalyonların bazasında sərhəd dəstələri yaradıldı. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Mehri sərhəd ərazisində 3 zastava fəaliyyət göstərirdi. Mehri, Qarçevan və Nüvədi. Mehri və Qarçevan zastavaları Çar Rusiyası dönəmindən qalan qaravulxanalarda yerləşdirilmişdir. Nüvədi zastavası köhnə kəndli daxmasında yerləşmişdi. 1924-cü ildən sonra zastavalar böyüdüldü. Yeni yaradılmış zastavalar 41-ci Naxçıvan və 42-ci Cəbrayıl dəstələri bazasında yaradılmışdır. 41-ci Naxçıvan dəstəsinin hesabında 2 zastava- Qarçevan və Mehri, Cəbrayıl dəstəsinin hesabında 3 zastava- Gerass, Nüvədi və Aldərə-fəaliyyət göstərirdi. Zastavaların komplektləşməsi 21.04.1926-cı ildə başa çatdı.

14-cü Mehri sərhəd xidməti (dəstəsi) SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin 10 iyun 1955- ci il tarixli, 00239 № -li əmrinə əsasən yaradıldı. 9 iyul 1956-cı ildə SSRİ Ali Sovetinin adından dəstəyə döyüş bayrağı verilib. Dəstənin şərti nömrəsi H/H (в/ч) 2393-dir. Mehri dəstəsi və zastavalar bu gün də fəaliyyət göstərir. Sərhəddi Rusiya hərbiçiləri qoruyur (6.səh.5).

Zəngəzur dəhlizinin Rusiya ərazisinə qatılan Kalininqrad vilayəti ilə Moskvanı birləşdirən Kalininqrad dəhlizi ilə müqayisəsi tarixi və siyasi baxımdan maraqlı olar.

Kalininqrad dəhlizi. Şərqi Prussiya ərazisində yerləşən Keniqsberq – Kalininqrad 1255-ci ildə Kyoniqsberq qəsri əsasında salınmışdır.

1945-ci ildə faşist Almaniyasının məğlub olmasından sonra, 1945-ci ilin iyul-avqust aylarında keçirilən Potsdam konfransında Avropada sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi əsasında Keniqsberq SSRİ

ərazisinə qatıldı. 9 aprel 1946-cı ildə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin əmri ilə Keniqsberq əyaləti yaradıldı və Rusiya Federasiyasının tərkibinə verildi. Sonralar Keniqsberqin adı dəyişdirilərək Kalininqrad adlandırıldı.

Ərazisi: 1905- ci ildə 20 kv. km; 1939-cu ildə 192 kv. km idi.

Əhalisi: 1800-ci ildə 55 min nəfər; 1840-cı ildə 70,6 min nəfər; 1900-ci ildə-189 483 nəfər; 1939-cu ildə 372164 nəfər; 1947-ci ildə 211000 nəfər (onlardan 37 min nəfəri alman idi); 2015-ci ildə 453000 nəfər.

Moskva-Kalininqrad dəmir yolu. Moskva-Smolensk-Orşa- Minsk-Vilnüs-Kalininqrad yolu Sovet dövründə tikilib. Belarusya SSR və Litva SSR ərazisindən keçən dəhliz Rusiya Federasiyası ilə Kalininqrad vilayətini birləşdirir. Sovet hakimiyyəti dövründə vahid sərhəd prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən İttifaq respublikaları arasında vahid gömrük qaydaları və sərhəd keçid qaydaları mövcud idi. Yəni maneəsiz dəhliz idi. SSRİ süqut edəndən sonrakı dövrdə, Litva Respublikasının müstəqil və Avropa birliyinin üzvü olmasından sonra da dəhlizin hansı formada fəaliyyət göstərməsi, hansı statusa malik olması maraqlıdır. O, mənadakı Zəngəzur dəhlizi də eyni statusdadır. Yəni Rusiyadan-Rusiyaya, Azərbaycan-Azərbaycana dəmir yollarının oxşarlığı odur ki, Kalininqrad vilayətini də Rusiya yaradıb, "Ermənistan dövlətini"də. Sual olunur nədən Rusiyanın köməyi ilə yaradılan saxta "Ermənistan dövləti" əzəli Azərbaycan torpaqlarının bir-biri ilə əlaqəsinə mane olur, Moskvadan Kalininqrada qədər olan dəhlizə heç kim mane ola bilmir. Tarixi ədalətsizlik deyilmi?.

Nəticə

Zəngəzur dəhlizi tək dəmir yolundan ibarət deyil. Dəmir yoluna paralel olan avtomobil yolu da Zəngəzur dəhlizinə daxildir. Ermənistan SSR ilə Azərbaycan SSR arasında 1987-ci ildə başlayan məlum hadisələrlə bağlı 1991-ci ildən sonra Zəngəzur dəmir yolu və ona paralel olan şosse yolu tamamilə bağlandı. Azərbaycana məxsus olan dəmir yolu resləri, teplavozları və digər ləvazimatlar sökülərək satıldı. Naxçıvan istiqamətindən gələn avtomobil yolu Ordubad rayonu ərazisindən keçərək Mehri rayonu, Nüvədinin Sığırd dağı istiqamətində Zəngilanın Həsənibağı və Vəjnəli kəndi ilə birləşir. Şosse yolu çar Rusiyası dövründə at-ulaq yolu idi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində keçilməz dağ silsiləsi olan Qulanqabağı məsafəsindən keçən dar yolu çətinliklə genişləndirilərək avtomobillərin hərəkəti üçün hazırlandı. Yol tamamlandıqdan sonra Nüvədi kəndi Mehri qəsəbəsi, Astazur, Aldərə, Lehvaz və digər kəndlər arasında nəqliyyat əlaqəsi yaradıldı. Nüvədinin Mehri rayonu ilə avtomobil yolu əlaqəsinin olmasını və Zəngilan rayonu ilə avtomobil yolu əlaqəsi olmamasını bəhanə gətirərək 1929-cu ildə Ermənistan SSR-də ən böyük kənd (ərazisi 19 min hektar) Mehri rayonuna birləşdirildi. Mehri rayon statusu aldı.

Qeyd edək ki, Zəngəzur dəmir yolu 1939-cu ildə çəkilməyə başlamış 1941-ci ildə başa çatmışdı.

Zəngilan rayonu ilə Nüvədi arasındakı şosse yolu çox sonralar çəkilmişdi. 1980-ci illərin ortalarında nüvədililər normal yolun çəkilməsi üçün Moskvaya dəfələrlə müraciət etdilər. Nəhayət ki, Ulu Öndərin köməyi ilə Zəngilandan Nüvədiyə geniş yol çəkildi. Ulu Öndərin əsas fikri o idi ki, Zəngilanla Mehri rayonu ərazisində olan azərbaycanlı kəndlərini və Ordubad-Naxçıvan yolunu birləşdirsin. Ermənilər yolun mahiyyətini başa düşərək çəkilişi Nüvədi kəndinin yarısında dayandırmışlar. Bu yolun Nüvədinin mühasirəsi zamanı, 1991-ci ilin avqustun 8-dək, böyük əhəmiyyəti oldu.

1991-ci ildən sonra ərazidə dəmir yolu tamamilə dağıdılsa da şosse yolu bu gün də fəaliyyət göstərir. Belə ki, Zəngəzur dəhlizi ərazisində yerləşən Mehri dəstəsi, Ordubadla həmsərhəd olan Salamməlik sərhəd zastavasından başlayaraq Nüvədinin Sığırt zastavasına qədər olan 42 km-lik sərhəd boyu ərazidə 10-dən çox sərhəd zastavaları yerləşir. Bu hərbi hissələri silah-sursatla, ərzaqla, geyimlə, BTR və digər ağır texnika ilə təminatı məhz Zəngəzur dəhlizi ilə yerinə yetirilir. Hərbi təminatla yanaşı Nüvədi, Aldərə və digər kəndlərdən yığılan məhsullar rayon mərkəzinə bu yolla daşınır. Dəhliz boyu ərazilərdə yaşayan, çox az sayda ermənilərin təminatı da bu yolla həyata keçirilir. İrandan, Hindistandan, Fransadan və s. dövlətlərdən gələn bütün hərbi və mülki yüklərin hamısı Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Mehri rayonuna, oradan Sisyan, Gorus, İrəvan və Ermənistanın digər ərazilərinə çatdırılır. Torpaqlarımız azad olmamışdan əvvəlki dövrlərdə Şuşaya, Xankəndinə və digər ərazilərimizə erməni separatçılarının canlı qüvvələri, hərbi texnikanı və digər ləvazimatlar Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə çatdırıldı. Azərbaycan üçün həyati vacib olan Zəngəzur dəhlizinin açılması Azər-

baycan və Türk Dünyası üçün mütləqdir.

Açar sözlər: *Zəngəzur, Araz, dəhliz, qərb,dəmir yolu, sərhəd xidməti, milli, qəza, qəsəbə, kənd, şəhər,*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 2007. səh. 204.

2. Nadir Məmmədov. Azərbaycanın Yer Adları. (ORONİMİYA). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı-1993).”

3. Toponimlərin izi ilə Mehri rayonuna səyahət. Əhmədəli Əliyev. İsmayıl Əliyev. Azərbaycan qəzeti. 2003.

3. Атлас схем железных дорог СССР. Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР. Москва 1979.)səh.93

4. «Стальной магистрали Азербайджана 100 лет» З. А. Зейналов, Баку, 1980.

5.«История железнодорожного транспорта России.» В 2-х томах. Санкт_Петребруг — Москва 1994 г.

6. Центральный пограницный музей ФСБ России, инв. Д-1126, л 5.

Zangazur corridor
SUMMARY

The article is dedicated to the study of the historical names of the territories of the Zangezur district, located in the Western Azerbaijan region, for the first time in Azerbaijani historiography, covering ancient times and the XIX-XXI centuries. It examines the length of the Zangezur corridor, the history of the railway passing through the corridor, and the establishment of the Mehri border service. Additionally, information is provided on the toponyms of settlements located along the Araz River in the Zangezur and Nakhchivan regions. The article also expresses an opinion on the closure of the Zangezur corridor because of the conflict that began in the late XX century and continues in the XXI century, considering it a historical injustice.

Keywords: *west, Zangezur, corridor, Araz, administrative-territorial division, national composition, township, village, village council, city, census of the population*

Зангезурский корридор
РЕЗЮМЕ

В статье впервые в азербайджанской историографии рассматривается изучение исторических названий территорий Зангезурского уезда, расположенного на территории Западного Азербайджана, в древности и в XIX-XXI веках. Исследуется длина Зангезурского коридора, история железной дороги, проходящей через коридор, а также история создания пограничной службы в Мегри. Кроме того, представлена информация о топонимах населенных пунктов, расположенных вдоль реки Араз в Зангезуре и Нахичевани. В статье также выражено мнение о том, что закрытие Зангезурского коридора в результате конфликта, начавшегося в конце XX века и продолжающегося в XXI веке, является исторической несправедливостью.

Ключевые слова: *запад, Зангезур, корридор, Араз, населения, административно-территориальное деление, национальный состав, уезд, округ, село, сельский совет, город, перепись населения.*

UOT 94 "19/..."
https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.502

XX ƏSRİN 70-Cİ İLLƏRİNDƏ İRAN-AZƏRBAYCAN ARASINDA BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ TARİXİNDƏN

GÜNEL YUSİFOVA
Bakı Dövlət Universitetinin
Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının
doktorantı

E-mail: gu_nel@yahoo.com

XX əsrin 70-ci illərində həm İran, həm Azərbaycan tarixində dönüş nöqtəsi olan hadisələr baş vermişdi. İlk növbədə, onu qeyd etmək istərdim ki, XX əsrdə İranda şah rejiminə qarşı dəfələrlə çıxışlar olmuşdur. Bu çıxışların zirvəsi İranda 1978-1979-cu illərdə inqilabın baş verməsinə səbəb oldu. İnqilab xalq inqilabı idi, çünki şah rejiminin, imperialist idarəçiliyin zülmündən bezən xalq inqilab etməyi çıxış yolu kimi görürdü. İnqilabı dəstəkləyən şiə ruhaniləri üstünlüyü ələ keçirib dini rejim qurdular. İran şahı Məhəmməd Rza Pəhləvinin təşəbbüsü ilə "Ağ İnqilab" adı altında həyata keçirilən bir silsilə islahatlar proqramı şahlıq rejiminin dayaqlarının möhkəmlənməsinə yönəlmiş və ölkədə kapitalizmin inkişafı üçün geniş imkanlar açırdı [6, s.12]. Bu yolla Məhəmməd Rza Pəhləvi ölkədə kapitalizmin tərəqqisinə və şah rejiminin qorunub saxlanılmasına çalışırdı. Şah rejimi fikirləşirdi ki, aparılan dəyişikliklər ölkədə yaranmış sosial çətinlikləri azaldacaq və xalqı şah rejiminin siyasi ideologiyası altında saxlayacaq. Həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq xalq şahlıq rejimindən təngə gəlmiş və bu rejimin idarəçiliyi altında yaşamaq istəmirdi. 1978-ci ilin noyabrından başlayaraq İranın bütün şəhərlərində şahın hakimiyyətdən getməsi tələb edilir, Xomeyninin hakimiyyətə gəlməsi şüarları ilə çıxış edirdilər.

1979-cu il yanvarın 16-da İran şahı Məhəmməd Rza Pəhləvi müxalif qüvvələrin göstərdiyi təzyiqə görə ölkəni tərk etdi. 18 yanvarda Tehranda mitinq keçirildi. Mitinqdə Xomeyni hökumətin istefaya getməsini və islam respublikasının yaradılmasını tələb etdi. Aparılan mübarizə nəticəsində 1979-cu il aprelin 1-də İran İslam Respublikası yarandıqdan sonra ölkəni yeni qaydalar əsasında sürətli şəkildə qurmağa çalışırdılar. Ölkənin daxili siyasətində aparılan dəyişikliklərlə yanaşı xarici siyasətdə də yeni əlaqələrin qurulmasına və beynəlxalq əməkdaşlıqların inkişaf etdirilməsinə başlanıldı. Bu əməkdaşlıqlar içərisində Azərbaycanla qurulan əlaqələrdən xüsusi danışmaq lazımdır.

Azərbaycan bu dövrdə SSRİ-nin tərkibində idi. Azərbaycanın xarici ölkələrlə əlaqələri müstəqil şəkildə deyil, SSRİ-nin rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi. Hələ XX əsrin 20-ci illərində Sovet İttifaqına daxil olan ölkələrdə Xarici İşlər Komissarlıqları ləğv edildi, lakin 1945-ci ildən sonra SSRİ tabeliyində olan respublikalarda Xarici İşlər Nazirlikləri yenidən quruldu. Bu nazirliklər öz fəaliyyətlərini sovet rejiminin nəzarəti altında aparırdı. Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi: "Azərbaycan Respublikası, Azərbaycan xalqı SSRİ tərkibində 70 il kommunist rejimi şəraitində yaşayıb. Bu 70 illik dövr Azərbaycan xalqının həyatında böyük bir tarixi mərhələni təşkil edir və bu dövr obyektiv yazılmalıdır. Bu dövrdə yazılmış əsərlərdə ideologiyaya və onun konsepsiyasına görə bizim tariximiz təhrif olunmuşdur" [1, s. 186].

XX əsrin 70 ilindən çoxunu Azərbaycan Sovet rejiminin tərkibində keçirib. Bütün xarici siyasətlə bağlı qərarlar Moskvada qəbul olunurdu, Azərbaycan müstəqil xarici siyasət yeridə bilmirdi. Beynəlxalq əlaqələrin qurulması SSRİ hökumətinin xarici siyasəti çərçivəsində aparılırdı. Bu ağır dönəmdə Azərbaycan rəhbərliyində edilən dəyişikliklər Azərbaycanda əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu. XX əsrin son otuz ili və XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycana rəhbərlik bilavasitə görkəmli dövlət və siyasi xadim Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır [2, s.22]. 1969-cu ildən başlayaraq Heydər Əliyevin həyat yolunda yeni fəaliyyət dövrü başlayır. Bu dövrdə Azərbaycan SSR dərin iqtisadi, siyasi, mədəni tənəzzül dövrü keçirirdi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi Sovet Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazılaraq "yeni dövrün" başlanğıcını qoydu. 1969-cu il 14 iyulda Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə milli oyanış, tərəqqi, özünəqayıdışa dönüş oldu və Azərbaycan tarixində çiçəklənmə dövrü başladı. Uzaqgörən şəxsiyyət, dünya şöhrətli siyasi xadim Heydər Əliyevin hələ XX əsrin son 30 illiklərində həyata keçirdiyi tədbirlər, görülən işlər məhz bugünkü Azərbaycanın təməl daşıdır.

Beynəlxalq əlaqələrin əsas istiqamətləri: XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycanın xarici ölkələrlə beynəlxalq əlaqələrinin qurulub, inkişaf etdirilməsində

müstəsna xidmətləri olmuşdur. Belə ki, aparılan tədqiqatlar, dövrün mühüm arxiv sənədləri sübut edir ki, XX əsrin 60-80-ci illərində Avropa və Asiya ölkələri ilə qurulan beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələri Ulu Öndər Heydər Əliyevin böyük siyasi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ümumilikdə bu dövrün beynəlxalq əlaqələrindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu əlaqələr çoxşaxəli olub bir neçə sahəni özündə əhatə etmişdi. Buraya ixtisaslı mütəxəssislərin müxtəlif ölkələrə dəvət alması, mədəniyyət, incəsənət, idman əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, sərgilərdə Azərbaycanın tanınmış rəssamlarının öz əsərləri ilə iştirak etməsi, beynəlxalq festivallarda Azərbaycanın incəsənət xadimlərinin iştirak etməsi, xarici ölkələrə nümayəndə heyətlərinin göndərilməsi, təhsil sahəsində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsi üçün onların xarici ölkələrə göndərilərək orada təhsil almasını və digərlərini göstərmək olar.

İran və Azərbaycan arasında beynəlxalq əlaqələrin qurulması, əməkdaşlıq bildiyimiz kimi Sovet İttifaqı ilə əlaqələr şəraitində regionun iqtisadi və mədəni inkişaf mövzularından idi. Çünki Azərbaycan müstəqil xarici siyasət yeridə bilmirdi. O, İranla siyasi, hərbi əməkdaşlıq qura bilmirdi. Lakin 1969-cu ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi, onun mərkəzdəki nüfuzu Azərbaycan SSR-in beynəlxalq əlaqələrdə fəal iştirak etməsinə səbəb oldu. Azərbaycanla İran arasında XX əsrin 70-ci illərində qurulan beynəlxalq əməkdaşlıqdan danışarkən ilk olaraq ticari əlaqələri qeyd etmək lazımdır. Bildiyimiz kimi Azərbaycan təbii resursları ilə əzəldən zəngin olan regiondur. Bu qonşu ölkələrin daim diqqətini çəkib. Azərbaycanla İran arasında sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarəti genişlənmişdi. 1969-1982-ci illərdə Moskvanın maraqlarına uyğun olmasa da Heydər Əliyev İran və Türkiyə ilə iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişafına mühüm əhəmiyyət verirdi [7]. Çünki İran iqtisadiyyatı üçün vacib olan resurslar, neft, qaz və digər xam maddələr Azərbaycanda zəngin idi. İran da öz sərhəddində yerləşən, belə zəngin təbii ehtiyatlara malik ölkə ilə öz ticari əlaqələrini genişləndirməyə çalışırdı. Nəzərə alsaq ki, bu dövrdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri vahid mərkəzdən yəni sovet hökuməti tərəfindən idarə olunurdu. Zamanla Sovet İttifaqının tətbiq etdiyi məhdudiyyətlər ticarətə öz mənfi təsirini göstərirdi. Qısaca onu qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan SSR ilə İranın bazarlarına həm kənd təsərrüfatı məhsulları, həm sənaye məhsulları daxil olmuşdu. İranla ticarət münasibətləri "Şərqxariciticarət" Ümumittifaq birliyinin Bakı şöbəsi vasitəsilə aparılmışdı. Azərbaycan SSR İranla yanaşı bir sıra Asiya və Afrika ölkələrində metallurgiya, kimya zavodlarının tikilməsində iştirak etmişdi.

Beynəlxalq əməkdaşlıqlar içərisində mədəni əlaqələr xüsusi yer tutmuşdu. Mədəni əlaqələrin inkişafı isə azərbaycanlılarla iranlılar arasında etnik əlaqələrin güclü olmasının nəticəsi idi. Həmçinin Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti, İranla Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti (19.10.1945), SSRİ-İran Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin (1963) respublika şöbəsi və digərləri ölkələrarası əməkdaşlığın yükünü daşıyan əsas qurumlar olmuşdular [3, s.482].

XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycana müxtəlif ölkələrdən olan dövlət xadimlərinin siyasi səfərləri artmışdı. Bu ölkələr içərisində İranın da adını qeyd etmək lazımdır. İran İslam Respublikasının siyasi nümayəndələrinin Azərbaycan SSR-ə gəlməsi hər iki ölkə arasında beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Çünki beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində xarici mədəni münasibətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə siyasi, mədəni əlaqələrinin inkişafı və xarici ölkələrlə əməkdaşlıq Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra olmuşdu. Azərbaycanla İran arasında beynəlxalq mədəni əlaqələrin inkişafında 1970-ci illərdə rəsmi səfərlərin olması da təsir etmişdi. Arxiv sənədlərini tədqiq edən tarixçilərin qeyd etdiyinə görə İran şahının həyat yoldaşı Fərəh Pəhləvi Azərbaycana səfər etmiş, Bakı ilə yaxından tanış olmuşdu. Bu səfər iki ölkə arasındakı münasibətlərin yaxşı olmasının göstəricisi idi. Onlar Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrında, Bakı şəhərinin tarixi yerlərində, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında, Azərbaycan Tarix muzeyində, C. Qaryağdının emalatxanasında oldular [4, s.446]. Azərbaycan nümayəndə heyətinin də aktiv səfərləri olmuş, bu səfərlər 70-ci illərin sonlarında zəifləməyə başlamışdı.

Heydər Əliyev bir sıra müsəlman ölkələrinin Bakıda konsulluqlarının açılmasına xüsusi diqqət verirdi. Belə ki, 1971- ci ildə Bakıda İranın, 1972-ci ildə isə İraqın konsulluğu açıldı [8, s.149]. Konsulluğun açılması ilə yanaşı hər iki ölkə arasında rəsmi səfərlər də olmuşdu. Bu səfərlər çərçivəsində Azərbaycanın bir sıra sahələrdə məsələn elm, təh-

sil, mədəniyyətdə əldə etdiyi nailiyyətlərdən danışılırdı. Digər tərəfdən Azərbaycan SSR-İran arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsi Cənubi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların hüquqlarına diqqət yetirilməsi və 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsinə görə parçalanmış vətənin birləşdirilməsi ilə əlaqədar idi. Bu məqsədlə, Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu illər ərzində cənubda yaşayan soydaşlarımızın problemlərinin həlli yolunda işlər görmüşdü. Daha çox ziyalılara diqqət göstərmiş, bu tarixi problemin aradan qaldırılması üçün elmi tədqiqatların aparılmasına, dövrün şair, ziyalı və yazıçılarını bu mövzuda yazmağa səsləyirdi.

Azərbaycanla İran arasında beynəlxalq mədəni əlaqələrdən danışarkən burada ədəbiyyat əlaqələrindən xüsusi danışmaq lazımdır. Bu əlaqələrə kitab sərgiləri, dövrün görkəmli incəsənət nümayəndələrinin əlaqələri daxildir. Belə ki, 70-ci illərin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycandan İrana çoxlu kitablar göndərilmişdir. Bu da Azərbaycan kitabına olan ehtiyacın göstəricisi kimi göstərmək olar. Eyni zamanda, İrandan da Azərbaycan kitabxanalarına kitablar göndərilirdi. Bu kitablar müxtəlif mövzularda yazılmış, eləcə də Şərq poeziyasına aid idi. Azərbaycanda İran şairlərinin yazdığı əsərlər həm Azərbaycan, həm rus dilinə tərcümə olunmuşdu. 1972-ci ildə Azərbaycan "Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti" dünyanın 62 ölkəsinə 19000 nüsxə kitab, jurnal, albom göndərmişdir. Bunların xeyli hissəsi qonşu İranın payına düşürdü [5, s. 91]. Kitab və jurnalların göndərilməsi İran tərəfindən də həyata keçirilirdi. 500 dən çox kitab 1971-1973-cü illərdə Azərbaycan kitabxanalarına verilmişdi.

1973-cü ilin aprelində məşhur fizik-alim, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti Həsən Abdullayev Tehran və Məşhəd universitetlərinə səfər etmişdi. Həsən Abdullayev İranın elm və ali təhsil naziri doktor Hüseyn Kazımzadə ilə görüş zamanı bu ölkədə elmi kadrların hazırlanmasına azərbaycanlı mütəxəssislərin cəlb edilməsi, birgə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması perspektivləri müzakirə olunmuşdur [5, s. 83]. Qarşılıqlı şəkildə hər iki ölkənin alim professor heyəti bir-birinə səfər edirdilər. Bu səfərlər içərisində Şamaxı rəsədxanasında da olmuşdular. Bu əlaqələr inqilabdan sonra xeyli azaldı. Bunun səbəbi İranın SSRİ-yə inanmamağı, təhlükə mənbəyi kimi baxması olmuşdu.

XX əsrin 70-ci illərinin mədəni əlaqələrindən danışarkən radio və televiziya, eləcə də kino və teatr sahəsindəki qarşılıqlı əməkdaşlıqdan danışmaq lazımdır. Azərbaycanın bir sıra filmləri dünyanın bir çox ölkəsində nümayiş etdirilmişdi. Bu ölkələr sırasında İranın da adını qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanla yanaşı İran bədii filmləri 1971-ci ildə Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində, məsələn Bakı və Sumqayıtda nümayiş edilmişdi. Bu kino festivalları növbəti illərdə də olmuşdu. Film nümayişləri ilə yanaşı kinematoqrafçılar 1972-ci ildə İrana ezam olunmuşdular. Onlar öz bilik və təcrübələrini bir-birilə bölüşmüşdülər. Kinematoqrafiya sahəsində əldə olunan qarşılıqlı uğurlar XX əsrin 70-ci illərinin Azərbaycan SSR-İran beynəlxalq mədəni əlaqələrinin inkişafına xüsusi töhfə vermişdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kino ilə yanaşı televiziya və radio sahəsində də iki ölkə əməkdaşlıq edirdi. Televiziya və radio sahəsindəki əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün 1970-ci ildə İran və Azərbaycanın televiziya və radio verilişlərinin baş direktorları bir sıra razılaşmalar əldə etdilər. Rəssamlıq sahəsində də qarşılıqlı anlaşmalar olmuş, dəfələrlə sərgilər keçirilmişdi. Memarlıq sahəsində İran ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin inkişafını 1970-ci ildə memar M.A.Hüseynovun İranda keçirilən konqresdə çıxışı ilə göstərmək olar. Bu çıxışında Hüseynov İran memarlığının müasir dövr memarlıqla birgə vəhdəti mövzusundan bəhs etmişdi. Növbəti illərdə də keçirilən beynəlxalq konqreslerdə də M.A.Hüseynov çıxış etmişdir. Azərbaycanlı memarın konqresdəki çıxışları böyük rəğbətlə qarşılanmış və memarlıq sahəsində əlaqələrin genişlənməsinə şərait yaratmışdı. Bildiyimiz kimi, digər sahələrdə olduğu kimi, incəsənt sahəsində də əlaqələr 1978-1979-cu illərdə inqilabdan sonra zəiflədi.

XX əsrin 70-ci illərinin beynəlxalq əlaqələrindən danışarkən idman və turizm sahəsini də qeyd etmək lazımdır. Çünki hələ XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Sovet İttifaqı qonşu və digər ölkələrlə idman yarışları keçirərək əlaqələrini genişləndirirdi. Bu ənənə XX əsrin 70-ci illərində də davam etmişdi. İranda keçirilən görüşlərdə Azərbaycan idmançıları iştirak etmişdilər. İdman növlərindən yüngül atletika, voleybol, futbol, şahmat sahəsində yarışlarda iştirak etmişdi. 1970-ci illər ərzində Azərbaycan idmançılarınn beynəlxalq yarışlarda iştirakı xeyli dərəcədə artmışdı. İki ölkə idmançıları arasında dostluq münasibətləri yaranmışdı. Bu əlaqələr mədəni əməkdaşlığa da öz müsbət təsirini göstərmişdi. İdmanla yanaşı turizm sahəsinin də inkişaf etdiril-

məsi gözə çarpırdı. Amma bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Sovet hökuməti turizm əlaqələrinin inkişafına xüsusi fikir verməmişdi. Baxmayaraq ki, turizmin inkişafı üçün lazım olan bütün resurslara malik idi. Turizm sahəsindəki əksikliklər, çatışmazlıqlar onun inkişafını ləngidən cəhətlər idi. Lakin SSRİ-də turizmin zəif inkişaf etməsi o demək deyildir ki, Azərbaycan SSR-in turizm sahəsində digər ölkələrlə, eləcə də İranla iş birlikləri olmamışdı. Azərbaycanın zəngin resurslarının, müalicəvi kurortlarının olması burada turizmin inkişaf etdirilməsinə şərait yaratmışdı. 1960-cı illərdə iki ölkə arasında turizm əlaqələri xeyli inkişaf etmişdir. Bu da iki ölkədə keçirilən tədbirlər sayəsində olmuşdu. Lakin 1970-ci illərdə turizm sahəsində durğunluq yaşanır. Daha sonra inqilab, İranda respublika quruluşunun yaradılması, müharibələr turizm sahəsindəki əlaqələrin sonlanmasına səbəb olur. Beynəlxalq mədəni əlaqələrin inkişafında yuxarıda saydığımız sahələrdən fərqli olaraq turizm sahəsində əməkdaşlıq zəif idi. Bunun əsas səbəblərindən biri Sovet hökuməti faktorunun olması və bütün sahələrin mərkəzdən idarə olunması idi.

Nəticə

Mədəni əlaqələrin inkişafı inteqrasiya əlaqələrini dərinləşdirir. Fərqli mədəniyyətlərin bir-biri ilə təcrübə mübadiləsi etməsi tərəflərin mədəniyyətinin zənginləşməsinə səbəb oldu. Belə ki, İranla olan beynəlxalq əməkdaşlıq 1978-1979-cu illər inqilabı zamanı zəiflədi. Bu İranın Sovet İttifaqına etibar etməməsinin nəticəsi idi. İran öz xarici siyasətində Avropa və Sovet hökumətini deyil, özünün irəli sürdüyü xətti müdafiə edirdi. 1979-cu ildə İran İslam Respublikasının yaranması ilə inqilab dövründə zəifləyən əlaqələr yeni mərhələyə qədəm qoyur. Azərbaycanla İranın mədəni əlaqələrinin zəngin və çoxəsrlik tarixi onun möhkəm təməllərə dayandığını göstərir. Hər iki ölkənin zəngin mədəni irsi, onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqələri bu münasibətlərin müasir dövrdə də davam etməsinə səbəb olmuşdu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Əliyev H. Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 8-ci kitab Bakı. Azərnəşr. , 1997, s. 368*
2. *Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı. Təhsil. , 2004, s.472*
3. *İsmayıl M. Dövlətlərarası münasibətlər və Azərbaycan (aprel 1920-oktyabr 1991-ci illər). Bakı. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2008, s. 516*
4. *Qasımlı M. C. Heydər Əliyev- istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2006, s. 608*
5. *Qəniyev H. Q. SSRİ-İran iqtisadi və mədəni əlaqələrində Azərbaycanın iştirakı. Bakı. Mütərcim., 2017, s. 152*
6. *Məmmədzadə G. İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında mədəni əlaqələrin inkişafı. Bakı. Bakı Universiteti Nəşriyyatı., 2004, s. 170*
7. *Международные связи Азербайджана в документах. Баку. 2017, сер. 10-14.*
8. *Zeynalov İ. X. Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində Heydər Əliyev zirvəsi: Dahi şəxsiyyətin şərəfli ömür yolu. Bakı- "Füyuzat"- 2024, s. 656*

XÜLASƏ

Bütün zamanlarda ölkələrarası beynəlxalq əməkdaşlığın tərkib hissəsi olan mədəni əlaqələr mühüm əhəmiyyət kəsb edib. Dünyada sosial-mədəni bağlılığı, əlaqələri inkişaf etdirmək həmişə vacib məsələlərdən biri olub. XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan SSR Sovet İttifaqının tərkibində olduğu üçün beynəlxalq əməkdaşlıqları əsasən sovetlərin ümumi siyasəti daxilində baş verirdi. Bu dövrdə Azərbaycan SSR Asiyanın müxtəlif ölkələri ilə mədəniyyət sahəsində əlaqələr qurmuşdur. Onlardan İran, Pakistan, Hindistan və Əfqanıstanı misal göstərmək olar. Bu məqalədə biz Azərbaycan SSR-in XX əsrin 70-ci illərində İranla olan beynəlxalq əlaqələrindən bəhs edilir. 1969-cu ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi dövrdə baş verən proseslər və ən əsası Azərbaycanın İran ilə qurulan mədəni əlaqələri, mədəniyyətimizin inkişafında böyük rol oynayan sahələr- təhsil, idman, turizm, kinematoqrafiya, xalçaçılıq, rəssamlıq və digər sahələrin təbliği ilə əldə olunan nailiyyətlərdən bəhs olunur.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, SSRİ, İran, beynəlxalq əməkdaşlıq, mədəniyyət, əlaqələr.*

ИЗ ИСТОРИИ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ИРАНА И АЗЕРБАЙДЖАНА В 70-Е ГОДЫ XX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

Культурные связи, являющиеся частью международного сотрудничества между странами, всегда имели важное значение. Развитие социальных и культурных связей и отношений в мире всегда было одним из важных вопросов. Поскольку в 1970-х годах Азербайджанская ССР входила в состав Советского Союза, ее международное сотрудничество в основном осуществлялось в рамках общей советской политики. В этот период Азербайджанская ССР установила культурные связи с различными странами Азии. К примерам таких стран относятся Иран, Пакистан, Индия и Афганистан. В этой статье мы поговорим о международных связях Азербайджанской ССР с Ираном в 70-х годах 20 века. Будут обсуждаться процессы, происходившие в период прихода к власти Гейдара Алиева в 1969 году, и самое главное - культурные связи, установившиеся между Азербайджаном и Ираном, достижения, достигнутые путем развития сфер, играющих важную роль в развитии нашей культуры - образования, спорта, туризма, кинематографии, ковроткачества, живописи и других сфер.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, СССР, Иран, международное сотрудничество, культура, связи.*

FROM THE HİSTORY OF İNTERNATİONAL COOPERATİON BETWEEN IRAN AND AZERBAIJAN IN THE 70S OF THE 20TH CENTURY

SUMMARY

Cultural relations, which are an integral part of international cooperation between countries, have always been of great importance. Developing socio-cultural ties and relations in the world has always been one of the important issues. Since the Azerbaijan SSR was part of the Soviet Union in the 70s of the 20th century, its international cooperation mainly took place within the general policy of the Soviets. During this period, the Azerbaijan SSR established cultural relations with various countries of Asia. Examples of these include Iran, Pakistan, India and Afghanistan. In this article, we will talk about the international relations of the Azerbaijan SSR with Iran in the 70s of the 20th century. The processes that took place during the period when Heydar Aliyev came to power in 1969 and, most importantly, the cultural relations established between Azerbaijan and Iran, the achievements achieved by promoting areas that play a major role in the development of our culture - education, sports, tourism, cinematography, carpet weaving, painting and other areas will be discussed.

Keywords: *Heydar Aliyev, USSR, Iran, international cooperation, culture.*

UOT 94
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.242

İSLAM ƏMƏKDAŞLIQ TƏŞKİLATININ YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTİ

SEVİNC MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universitetinin " Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə)" kafedrasının doktorantı
E-mail: sevincgulshen62@gmail.com

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatını anlamaq üçün əvvəla beynəlxalq təşkilat qavramını anlamaq lazımdır. Ən ümumi ifadə ilə beynəlxalq təşkilat müstəqil və suveren dövlətlərin və ya hökumətdən kənar quruluşların qlobal və regional ölçüdə ümumi və ya xüsusi məqsədlərə nail olmaq uğrunda əməkdaşlığı təmin etmək üçün yaratdıqları sistemlər, mexanizmlərdir [2]. Beynəlxalq təşkilatlarda təhlükəsizlik məqsədi əsas faktorlardan biri olması ilə yanaşı hərbi, siyasi, mədəni və iqtisadi səbəblər də ön plana çıxır. Beynəlxalq təşkilata üzv olan millətlərin, xalqların hər biri fəaliyyət sahəsində müəyyən olunmuş qanunlara və qaydalara riayət etməlidir. Belə olduqda beynəlxalq təşkilatların əslində qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün müvəqqəti və ya daimi bir rejim yaratmağa çalışdığını deyə bilərik.

İƏT-ə qədər müsəlmanlar bütün qlobal sahələri əhatə edən bir təşkilat yaratmamışdılar. Çox vaxt yaradılan birliklər və ya təşkilatlar regional sahələri əhatə edir və çox dar fəaliyyət göstərirdi. Bu mənada Ərəb Birliyi, ASEAN, Bağdad paktı kimi quruluşları misal göstərə bilərik. Ancaq İƏT bu sıralardan fərqli olaraq ilk dəfə islam dünyasını dini, mədəni və siyasi ünsürləri əhatə edəcək şəkildə təmsil edən birlik hərəkatı olaraq meydana gəldiyini ifadə etmək düzgün olar.

Bəzi tədqiqatçılar İƏT-in də regional bir təşkilat olduğunu vurğulayırlar. Amma digər tədqiqatçıların fikrincə, o bütün islam dünyası üçün çətir funksiyalı təşkilat kateqoriyasından sayılır. Təşkilatın yaranma tarixinə diqqət etsək, bütün müsəlmanları birləşdirəcək bir təşkilat fikrinin Nigeriya baş naziri Əhməd Belo tərəfindən irəli sürüldüyünü görək bilirik. Belonun 1965-ci ildə Məkkədə keçirilən "Dünya İslam Birliyi" toplantısında ortaya qoyduğu bu fikir Səudiyyə Ərəbistanı kralı Veysəl və Mərakeş kralı II Həsən tərəfindən dəstək görməsinə baxmayaraq 1967-ci ildə Ərəb-İsrail müharibəsinin baş verməsi ilə birinci cəhd uğursuz oldu. Bu təşkilatın Ərəb-İsrail münaqişəsi nəticəsində ortaya çıxdığını söyləmək doğrudur. 21 avqust 1969-cu ildə Qüdsdə yerləşən və müsəlmanların müqəddəs qəbul etdiyi Məscidi Əqsanın fanatik bir yəhudi tərəfindən hücuma məruz qalması nəticəsində islam dünyasında böyük etirazlar meydana gəldi. Bunun nəticəsi olaraq başda Səudiyyə Ərəbistan olmaqla 24 islam ölkəsinin iştirakı ilə 25 sentyabr 1969-cu ildə Rabatda ilk İslam Zirvə konfransı tərtib edilmişdi. Beləliklə, məqsədləri islam dünyasının haqq və mənafeyini qorumaq, üzv dövlətlər arasında əməkdaşlığı və dəstəyi gücləndirmək olduğu göstərilən İslam Konfransı Təşkilatı rəsmi şəkildə yaradıldı.

İslam Konfransı Təşkilatı adı ilə təşkil olunan bu birliyin adı 2011-ci ilin iyul ayında Astanada təşkil olunan 38-ci xarici işlər nazirlərinin konfransında İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı olaraq dəyişdirilmişdir. Edilən bu ad dəyişikliyinə dair fikirlərini bildirən İbrahim Şargi bunu yalnız termin olaraq dəyişdirilmədiyini, əslində getdikcə üzv ölkələri arasındakı əməkdaşlığın dərinləşməsi üçün daha da ciddi addımlar atılması məqsədi ilə belə bir addım atılmasının doğru olduğunu söyləmişdi. Həqiqətən də yaradılışından bu tərəfə təşkilata üzv olan ölkələrin sayında yüksək artım özünü göstərir. Bu baxımdan BMT-dən sonra ikinci ən böyük təşkilata çevrildi. Hər bir təşkilatda olduğu kimi İƏT də öz növbəsində xüsusi struktura və idarəçilik prinsipinə sahibdir. Bu strukturun quruluşunu izah etməzdən əvvəl təşkilatın prinsiplərinə nəzər yetirək. Bu prinsiplər dövrün tələblərinə uyğun olaraq inkişaf etdirilir və yeniləri əlavə olunur. İƏT-in məqsəd və prinsipləri siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və insan hüquqlarına müvafiq şəkildə təsnif oluna bilər. Bu məqsədləri aşağıdakı formada saya bilərik:

1.Təşkilata üzv olan ölkələr arasında münasibətləri inkişaf etdirmək;

2.İqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə ortaq layihələr həyata keçirmək;

3. Müstəmləkəçilik, bərabərsizlik və irqi ayrı-seçkilik kimi ədalətsizliklərə tamamilə son vermək;

4. Beynəlxalq arenada sülhü təsis etmək üçün bir qism addımlar atmaq və bu çərçivədə kriteriyalar ortaya qoymaq;

5. Müqəddəs amillərin mühafizəsi üçün ortaq təşəbbüs yaratmaq;

6.Fələstin məsələsində Fələstin xalqının azadlıq mücadiləsini dəstəkləmək və yardım etmək;

7.Dünya coğrafiyasının hər yerində müsəlman cəmiyyətinin azadlıq və hüquqlarının müdafiə edilməsi üçün mücadilə etmək; Təşkilat məqsədləri ilə yanaşı əsas ideoloji fikir olaraq bunları mənimsəmişdir: təşkilatın üzvü olan dövlətlər arasında tam bərabərlik; üzvlərin bir-birlərinin torpaq bütünlüklərinə, azadlıqlarına və suverenliklərinə hörmət; üzvlərin bir-birlərinin daxili işlərinə qarışmamaları; üzv ölkələrin arasında meydana gələ biləcək anlaşılmazlıqlarda vasitəçi üslub mənimsəyərək ədalətli qərar vermək; hər hansı bir üzvün suverenlik, torpaq bütövlüyü və milli birliyinə qarşı təhdid və ya gücdən istifadə hallarından qorunmaq. Təşkilatın məqsədlərini həyata keçirmək üçün göstərdiyi səylərə diqqət yetirdikdə isə istənilən səviyyədə nailiyyətin əldə olunmadığı görünür. İƏT-ə üzv ölkələrin bir çoxu coğrafi olaraq bir-birlərinə yaxın olmalarına baxmayaraq istər iqtisadi, istərsə də sosial baxımdan qarşıya qoyulan məqsəd çərçivəsində əməkdaşlığa və dəstəyə nail olunmayıb. İƏT-in təsirinin zəif olmasının əsas səbəbi üzv ölkələrin sosial-mədəni quruluşları ilə iqtisadi inkişaf səviyyələrinin fərqli mərhələdə olmasıdır.

Bu vəziyyət hər ölkənin hədəfini fərqli edir və üzvlər arasında əməkdaşlığın yaranmasında problemlər ortaya çıxardır. Eyni zamanda üzv ölkələrin öz aralarında və ya üzv olmayan digər ölkələrlə mövcud olan problemləri ölkələri fərqli siyasi xətlər həyata keçirməyə məcbur edir və nəticə etibarilə bu vəziyyət İƏT-in məqsədyönlü çalışmasına mane olur. Təşkilatın təsir dairəsini zəiflədən bir digər səbəb isə iqtisadi dəstəkçilərinin sadəcə yeddi ölkə: Səudiyyə Ərəbistanı, İran, Küveyt, Liviya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Malayziya və Türkiyə olmasıdır. Bu vəziyyət təşkilatı həm maliyyə cəhətdən zəif edir, həm də təşkilatın qərarvermə müddətində bu yeddi ölkənin təsirini artırır və qərarların qəbul olunmasında digər üzvlərin iştirakına mane olur. Nəticə etibarilə İƏT-ə üz ölkələrin dünya ticarətindəki paylarını düşünsək qarşıya qoyulan məqsədə çatmağın heç də utopiya olmadığı görünür. Sadəcə olaraq bu məqsədə çatmaq üçün həyata keçirilən fəaliyyət kifayət qədər deyil. İƏT-in əsas 3, ümumilikdə isə 11 təşkilati orqanı mövcuddur. Ən vacib 3 orqan zirvə konfransları, xarici işlər nazirlərinin konfransları və baş katiblikdir. Zirvə konfransları fövqəladə bir vəziyyət olmadığı müddətdə ölkə kralları və ya dövlət başçılarının iştirakı ilə hər üç ildən bir keçirilir. Bu görüşlərdə ümumi olaraq islam ölkələrinin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni problemləri müzakirə olunur və bu problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün atılacaq addımlar ortaya qoyulur [2].

Üzv ölkələrin xarici işlər nazirlərindən meydana gələn xarici işlər nazirləri konfransları isə hər il fərqli bir ölkədə keçirilir. Əsas məqsədi zirvə konfranslarında alınan qərarların həyata keçməsinə nəzarət etməkdir. Digər məqsədlər içərisində İƏT ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı arasında əlaqə yaratmaq; lazım olarsa yeni orqan və komitələrin qurulması qərarını vermək; Baş katib və köməkçilərini vəzifəyə təyin etmək. Təşkilatın idarəçi orqanı olan baş katibliyin əsas vəzifəsi isə təşkilata üzv ölkələr arasında məlumatların mübadiləsini həyata keçirərək xarici işlər nazirləri konfransında alınan qərarların həyata keçirilməsini izləmək; bunlar haqqında məlumat vermək; ehtiyac olduqda lazımi dəstəkləri göstərməkdir. Baş katib hər hansı bir problem yaranmadığı müddətcə xarici işlər nazirləri şurası tərəfindən arxa-arxaya ən çox iki dövr olmaq üzrə 5 il seçilir və vəzifədə qaldığı müddətdə verdiyi qərarlarda hər hansı bir ölkə tərəfindən əmr almadan müstəqil hərəkət edir. İƏT-in əsas hədəflərini həyata keçirmək üçün mövcud olan orqanların xaricində xüsusi sahələrdə məqsədləri reallaşdırmaq üçün yaratdığı dörd əsas komitə də mövcuddur. Üzv dövlətlərin müvafiq sahələr üzrə nazirlərinin qatıldığı həmin komitələr bunlardır:

1.Güc komitəsi;

2.İslam əməkdaşlığı təşkilatı iqtisadi və ticarət əməkdaşlığı daimi komitəsi;

3.İnformasiya və mədəni işlər üçün daimi komitə;

4.Elmi və texnoloji əməkdaşlıq üçün daimi komitə;

Bu komitələr arasında siyasi və dini baxımdan önə çıxan yeganə komitə Güc komitəsidir. Mərkəzi Rabatda yerləşən, 1975-ci ildə qurulan Güc komitəsinin əsas məqsədi mərkəzi Qüds olmaqla Fələstinin müxtəlif şəhərlərində yaşayan insanlara iqtisadi baxımdan edilən yardımları idarə etməkdir. Bununla yanaşı komitə başda Məscidi Əqsa olmaqla ətrafında mövcud olan dini baxımdan müqəddəs qəbul

edilən tikililərin qorunması üçün həyata keçirilən əsas tədbirləri müəyyənləşdirərək lazımi addımların atılmasını izləyir. Güc komitəsi xaricində qalan digər komitələr ölkələrin iqtisadi və sosial baxımından inkişafını həyata keçirmək və üzv ölkələrin bu sahədə bir-biri ilə olan əlaqələrini möhkəmlətmək məqsədi ilə qurulmuşdur. Bu baxımdan İƏT-in sadəcə siyasi və dini bir təşkilat olmadığı ortaya çıxır. Xüsusilə İƏT-in iqtisadi və ticarət sahəsində əməkdaşlıq üzrə daimi komitəsi bu komitələr arasında ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələrini artırmağa yönələn layihə və işlər həyata keçirir. İƏT-in iqtisadi siyasətinin müəyyənləşdirmə nöqtəsində vacib mövqeyə sahib olan "İslam ölkələri statistik iqtisadi və sosial araşdırma və təhsil mərkəzi"(İSEDAK) də yenə təşkilatın xüsusi bir parçası olaraq meydana çıxır. İƏT ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlığı möhkəmlətmək və üzv ölkələrin inkişafına yardım edə bilmək üçün 1978-ci ildə Ankarada yaradılan bu mərkəz ümumi olaraq İƏT ölkələrinin vəziyyətinin statistikasını müəyyənləşdirir, ehtiyaclarını göstərir və bu formada bu gün də üzv dövlətlərin faydalana biləcəyi məsləhətləri qeyd edir. Eyni zamanda mərkəz müxtəlif mövzularda təlim və konfranslar təşkil edərək üzv ölkələr arasında potensial iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirir. İƏT-in iqtisadi və ticarət əməkdaşlığı üzrə daimi komitəsi üzv ölkələrin iqtisadi inkişaflarını həyata keçirmək, üzvlər arasında iqtisadi əməkdaşlığı daha da artırmaq və islam ölkələrində meydana gələn iqtisadi problemləri həll etmək məqsədi ilə 1981-ci ildə Məkkədə keçirilən 3-cü İslam Zirvəsində alınan bir qərarla yaradılmışdır. Bu zirvədə İSEDAK-ın vəzifələri göstərildi və bu vəzifələr aşağıdakılardır:

- Üzv ölkələrdə mövcud olan iqtisadi problemləri həll edərək ölkələrin inkişafına nail olmaq;
- Üzv ölkələrin rifah səviyyələrini yüksəltmək;
- Üzv ölkələr arasında ticarət fəaliyyətlərinin və əməkdaşlığın inkişafı üçün vacib addımlar atmaq;
- Üzv ölkələrin ticarət və iqtisadi qabiliyyətlərini yüksəltməyə yönələn vacib proqramları yaratmaq və bunları tətbiq etmək;
- Üzv ölkələrin iqtisadi və ticarət mövzularında beynəlxalq səviyyədə ortaq hərəkət etməsini təmin etmək;
- Üzv ölkələr arasında mövcud olan əməkdaşlığın davam etməsi üçün lazımi koordinasiya fəaliyyətlərini davam etdirmək;

İSEDAK məqsədlərini həyata keçirmək üçün bir çox mövzuda əməkdaşlığı mümkün edə biləcək şəkildə inkişaf etdirir. Bu işlər ticarət, logistika, turizm, təsərrüfat, yoxsulluğun azaldılması, maliyyə əməkdaşlığı və özəl sektorun inkişafını əhatə edir. İSEDAK-ın ticarət mövzusunda əməkdaşlığını həyata keçirməyə yönəldən addımlardan ən önəmli layihəsi ölkələr arasında seçimli ticarət sistemini həyata keçirməsidir. Bu layihə ilə birlikdə üzv ölkələr arasında müxtəlif məhsullarda var olan gömrük məhsullarının mərhələli olaraq aradan qaldırılması və bu sayədə üzv ölkələr arasında ticarətin inkişaf etdirilməsi hədəflənir. Ticarətin davamiyyətli və sürətli olması üçün üzv ölkələr arasında nəqliyyat sahələrinin inkişaf etdirilməsinə yönələn müxtəlif layihələr həyata keçirilir. Bu məqsədlə islam ölkələrində logistik zəminin planlanması adlı məlumat raporu 2018-ci ildə İSEDAK tərəfindən hazırlanıb və bu ölkələrdə ticarət fəaliyyətlərinin inkişafı üçün logistik sahədə atılması lazım olan addımlar təsbit edilmişdir. Turizm sahəsində həyata keçirdiyi layihələrə baxılanda isə müsəlman dostu turizm layihəsi önə çıxır. İSEDAK islami qanunlara qarşı həssas olan insanların istifadə etdiyi otellər üçün lazımi standartları ortaya qoymaq və bu sahədə standartları daşıyan otellərə sertifikat verərək bu otellərdən istifadə edən insan sayının artmasına yüksək səviyyədə yardım edir. İƏT üzv ölkələrin bəzi vətəndaşlarının islami qanunlara həssaslığını daşımaları səbəbi ilə üzv ölkələrdə MDT sertifikatına sahib müxtəlif otellərin açılmasının o ölkələrin turizm gəlirlərinə yüksək səviyyədə gəlir gətirmişdir. Bu mənada MDT sertifikatının istehlakçıda inam yaratdığı və nəticə etibarilə İSEDAK-ın bu layihəsinin faydalı olduğu söylənə bilər. İSEDAK-ın əməkdaşlıq sahələrindən bir digəri də təsərrüfatdır. Necə ki, 2019-cu ilin noyabr ayında İstanbulda həyata keçirilən İSEDAK-ın iqtisadi zirvəsində təsərrüfatın əsas sektor olduğu bildirilmişdir. İSEDAK üzv ölkələrin təsərrüfat məhsullarına tələblər ortaya qoyaraq bu məhsullarda üzv ölkələr arasında ticarətin inkişafı üçün koordinasiya vəzifəsi təşkil edir. Bununla yanaşı İSEDAK qida təhlükəsizliyi, məhsuldarlıq kimi sahələrdə bilik və təcrübələrin öyrədilməsi məqsədi ilə müxtəlif tədbirlər həyata keçirdir. İSEDAK eyni zamanda İƏT-ə üzv ölkələrdə aclıq və yoxsulluğun azaldılması və inkişafın davamlığı üçün layihələr həyata keçirir. Bu məqsədlə İSEDAK

inkişaf üçün "İslami dəstək fondu", Afrika üçün xüsusi inkişaf proqramı, İƏT-ə üzv ölkələr üçün təhsil və elm proqramı hazırlamışdır. Eyni zamanda BMT-nin minillik inkişaf hədəflərinə bənzər şəkildə 2030-cu ildə qlobal ölçüdə yoxsulluğun da aradan qaldırılmasını hədəfləyən davamlı inkişaf hədəflərini də ortaya qoyur. İSEDAK-ın bir digər vacib fəaliyyəti isə üzv ölkələrdə özəl sektorın inkişaf etdirilməsidir. Üzv ölkələr arasında edilən özəl sektor investisiyalarının təsirli bir şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün vacib addımlar atılır. Bu baxımdan yarmarkalar təşkil olunur, tələblər və təkliflər nəzərə alınır.

İƏT ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı üçün İslam İnkişaf Bankının önəmli rolu vardır. İslam İnkişaf Bankı tərkibində 5 fərqli quruluşu ehtiva edir. 1973-cü ildə yaradılan bu birliyin tərkibində İslam İnkişaf Bankı, İslam tədqiqat və təhsil institutu, xüsusi sektorun inkişafı üçün İslami krediti sığortası qurumu və beynəlxalq islami ticarət maliyyə qurumu fəaliyyət göstərir. İslam İnkişaf Bankının əsasən fəaliyyəti bundan ibarətdir:

- İƏT ölkələrində xüsusi sektorun inkişafı üçün mənbə və biliklə təmin etmək;
- Üzv ölkələr arasında faktor intensivliyini artırmaq;
- İxracat və investisiya üçün maliyyə dəstəyi;
- Maddi dəstəyə ehtiyacı olan ölkələrə kredit vermək;
- İslami Bankçılığı inkişaf etdirmək;
- İnkişaf etməmiş və ya az inkişaf etmiş İƏT ölkələrində əsas problemləri həll etmək;

İİB quruluşundan bu günə qədər bir çox layihəyə imza atmışdır. Belə ki, 1973-cü ildən 2018-ci ilin sonuna qədər 9375 layihə həyata keçirilmiş və bu layihələrdə ümumilikdə 193 milyard ABŞ dolları dəyərində maliyyə dəstəyi vermişdir. İƏT-ə üzv ölkələrin iqtisadi və ticarət sahəsində homogenlik göstərmədikləri və bəzi ölkələrin iqtisadiyyatının yaxşı olmasına baxmayaraq bəzi ölkələrdə yoxsulluqla mücadilə mövcud olduğunu deyə bilərik. Bu baxımdan İƏT-ə üzv ölkələri iqtisadi inkişaf etmə səviyyəsinə görə 3 qrupa bölmək olar. Bu qruplardan birincisində Əfqanıstan, Banqladeş, Burkina Faso, Cibuti, Çad, Qambiya, Qvineya, Maldivlər, Mali, Mavritaniya, Mozambik, Nigeriya, Seneqal, Somali, Sudan, Uqanda və Yəmən aiddir. BMT tərəfindən inkişaf etməmiş ölkə olaraq müəyyənləşən bu ölkələrdə ən böyük problem yoxsulluqdur. Ümumilikdə təsərrüfat məhsulları ixrac edən bu ölkələrdə sənayeləşmə yox səviyyəsindədir. İkinci qrupa İndoneziya, Fil dişi sahilləri, Fələstin, Kamerun, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Livan, Mali, Malayziya, Misir, Özbəkistan, Pakistan, Surinam, İordaniya, Tacikistan, Tunis və Türkiyə aiddir. Orta gəlirli bu ölkələr həm sənaye, həm də xidmət sektorunda ilk qrupdakı ölkələrə nəzərən daha yaxşı səviyyədədirlər. Ancaq inkişaf etmiş ölkə iqtisadiyyatları ilə müqayisə olunanda istər adambaşına düşən milli gəlir baxımından, istərsə də istehsal səviyyəsi baxımından kifayət qədər deyillər. Neft ixrac edən ölkələrin yerləşdiyi 3-cü qrupda isə Azərbaycan, Bəhreyn, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Bruney, Cəzair, Qabbon, İran, İraq, Qətər, Küveyt, Liviya, Nigeriya, Oman, Səudiyyə Ərəbistanı və Türkmənistan yer tutur. İxracatları təbii resurslara əsaslanan bu ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələri eyni standartda olmasa da qrupdakı hər ölkənin inkişaf sürəti olduqca yüksəkdir. Bu baxımdan həmin ölkələr arasında homogen bir vəziyyətin olmadığı və təşkilat içərisində sənayeləşmiş bir ölkə qrupunun olmadığı diqqət çəkir. Bu mənada ölkələrin ixrac etdiyi məhsullar dəyərləndirildikdə təşkilatın öz içərisində edəcəyi ticari fəaliyyətlərin kifayət qədər olmadığı nəzərə çarpır. Belə ki, birinci qrupda yer alan ölkələr çoxluqla təsərrüfat məhsulları ixrac edərkən 2-ci qrupdakı ölkələrin sənayeləşmə cəhdləri içərisində olmalarına qarşı sənaye məhsullar ixracatında kifayət qədər geri olduqları özünü göstərir. 3-cü qrupdakı ölkələrin isə ixracatının çoxu təbii mənbələrdir. Bu mənada İƏT-ə üzv ölkələrin öz daxilində etdikləri ticarət tədqiq olunduğunda istənilən səviyyədə bir vəziyyətin ortaya çıxmadığı görülür. İƏT ölkələrinin ümumilikdə 1.63 ton dollarlıq mal ixracatlarının 77,7 faizi ilə 1.76 trilyon dollar mal idxalının 73,6 faizi sadəcə 10 ölkə tərəfindən edilir. [3] Meydana çıxan bu fərqlərin mənfi cəhətlərinə rəğmən İƏT ölkələrinin ən vacib avantajı yerləşdikləri coğrafiyadır. Coğrafiya ölkələrin iqtisadi-sosial və mədəni sahələrinin formalaşmasında önəmli rola malikdir. Bu mənada bir ölkənin strateji olaraq vacib bir bölgədə yerləşməsi o ölkənin iqtisadi inkişafına xüsusi təsir edəcək. Bu baxımdan qiymətləndirilində dünyadakı neft və təbii qazın önəmli bir qismi islam ölkələrindən çıxarılır və bu vəziyyət islam ölkələrinə fayda verir. Eyni zamanda bir çox islam ölkəsi Asiya və Avropa qitələri ilə Afrika

və Asiya qitələri arasında körpü vəzifəsini həyata keçirir. Nəticə etibarilə İƏT-ə üzv bir çox ölkənin strateji olaraq vacib bölgələrdə yerləşməsi və təbii resurslara sahib olmaları səbəbi ilə coğrafi olaraq bir avantaj içərisində olduqlarını söyləyə bilərik. Beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq əlaqələr də ciddi rola malikdir. İƏT üzv dövlətlərini müxtəlif mövzularda rəsmi və qeyri-rəsmi olaraq müzakirə üçün bir yerə toplayır. Ancaq İƏT-nın beynəlxalq məsələlərdə müstəqil bir rola sahib olduğu düşüncələrdə sual yaradır. Çünki üzv dövlətlərin müsəlman dünyası üçün həyati əhəmiyyət daşıyan mövzular haqqında yekdilliklə danışmadığı diqqətdən yayınmır. Ancaq üzv ölkələr içərisində yoxsulluğun azaldılması, qərb dünyasındakı irqçiliyin artması və islamofobiya fəaliyyətlərinin genişləndirilməsinin qarşısının alınması və müsəlman dünyasında sosial inkişaf kimi mövzularda təşkilatın təsirli bir rola malik olması ortaya çıxır və bu diqqətə alınmalı məqamdır.

Yuxarıda göstərilən tərəflərinə baxmayaraq İƏT müsəlman dünyası üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu təşkilatın aktiv üzvlərindən olan Azərbaycan Respublikası üçün xarici siyasətdə mühüm mövqeyi var. Bu təşkilat Ermənistanın Azərbaycana təcavüz faktını tanıyan və onu qınayan ilk beynəlxalq təşkilatdır. Qarabağ problemi təşkilatın bütün konfranslarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Ermənistan-Azərbaycan Qarabağ münaqişəsinə dair qəbul olunan qətnamədə məhz Ermənistanın Azərbaycana etdiyi təcavüz pis qınanılmış və bunun qarşısının alınması üçün dünyaya müraciət olunmuşdu və ilk dəfə Azərbaycanın haq səsi dünyaya çatdırılmış oldu.

Beləliklə, müsəlman ölkələr arasında iqtisadi, siyasi və sosial inteqrasiyanın önündə bir çox maneə mövcuddur. Mövcud siyasətlərin davam etdirilməsi vəziyyətində bu maneələrin aradan qaldırılması da bu gün üçün mümkün olmadığı görünür. Ölkələr arasında mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması, təşkilatın lehinə hərəkət edilməsi və ticarət sahəsində İƏT ölkələri arasında müsbət ayrı-seçkilik edilməsi lazımdır. Eyni zamanda ticarət əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə İƏT-ə üzv zəngin körfəz ölkələri ilə kasıb Asiya və Afrika ölkələri arasında yardım faktorunun gücləndirilməsi halında qısa müddət inkişaf etmiş İƏT ölkələrinə iqtisadi zərər göstərsə də uzun müddət həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməmiş İƏT ölkələri bu vəziyyətdən fayda görəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Nurbay S. "İslam İşbirliği teşkilatı üzerine bir değerlendirme: ekonomik sorunlar ve fırsatlar". Journal homepage: http://dergipark.gov.tr/jief- // Journal of Islamic Economics and Finance- 2020, 6(1) 55-74 s.*
2. *Merve A. "Uluslararası bir aktör olarak İslam İşbirliği Teşkilatı./ Barış araştırmaları ve çatışma çözümleri dergisi cilt No 7, 2019, 52-68 s.*
3. *Şirəliyeva G. "İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının fəaliyyətində Heydər Əliyevin rolu"/ Akademik Tarih ve düşünce dergisi. 2023, 1058-1066 s.*

XÜLASƏ

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı nüfuz dairəsinə görə Birləşmiş Millətlər Təşkilatından sonra dünyada ən böyük beynəlxalq qurumdur. 57 ölkənin üzv olduğu bu təşkilat müsəlman ölkələrinin siyasi, iqtisadi, mədəni əməkdaşlığını təmin edir. Məqalədə təşkilatın yaranması, fəaliyyəti və strukturu haqqında araşdırma aparılıb. Üzv ölkələrin hərtərəfli əlaqələrinin inkişafı və təşkilatın əsas strukturları və onların fəaliyyəti göstərilmişdir. Təşkilatın daxilində iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinə dair həll yolları qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: *İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, İSEDAK, İslam İnkişaf Bankı.*

СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ ИСЛАМСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Севинч Мамедова Зелимхан гызы
Докторант кафедры "История Азербайджана (гуманитарные факультеты)" Бакинского Государственного Университета

РЕЗЮМЕ

Организация исламского сотрудничества является второй по величине международной организацией в мире после Организации Объединенных Наций по масштабам своего влияния. Эта организация, в которую входят 57 государств-членов, обеспечивает политическое, экономическое и культурное сотрудничество мусульманских стран. В статье исследуются создание, деятельность и структура организации.

Показано развитие всесторонних отношений между государствами-членами. Показаны основные структуры организации и их деятельность. Отмечены решения по регулированию экономических отношений внутри организации.

Ключевые слова: *Организация Исламского Сотрудничества, Постоянный комитет по экономическому и торговому сотрудничеству Организации Исламского сотрудничества, Исламский Банк Развития.*

THE ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF THE ORGANIZATION OF THE ISLAMIC COOPERATION

Sevinj Mammadova Zelimkhan
PhD student of the "History of Azerbaijan (humanities faculties)" departament of Baku State University

SUMMARY

The Organisation of Islamic Cooperation is the second largest international organisation in the world after the United Nations, in terms of the scope of its influence. With 57 member states, this organisation ensures the political, economic, and cultural cooperation of Muslim countries. The article investigates the establishment, activities, and structure of the organisation. The development of comprehensive relations between member states is shown. The main structures of the organisation and their activities are shown. Solutions to the regulation of economic relations within the organisation are noted.

Key words: *The Organisation of Islamic Cooperation, COMCEC, Islamic Development Bank.*

UOT 94
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.245

KONSESİYAÇILIQ

ƏMİRLİ İSRAİL
Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsi
Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrası
E-mail: amirovisrail04@gmail.com

Giriş

Konsesiyaçılıq XVI əsrdən başlamış bir iş forması idi. Belə ki, bu dövrdə Böyük Coğrafi kəşflər nəticəsində Avrasiya materikinə yeni məhsullar gətirilir kapitalist münasibətləri inkişaf edirdi. Bu amillərin nəticəsində sənaye məhsullarının yaranmasının da təsiri ilə konsesiyaçılıq başlamışdır. Konsesiyalar əsasən Avropa şirkətləri tərəfindən həyata keçirilmişdir. Ancaq, konsesiyaçılıq düzgün iqtisadi münasibətlər nəticəsində qurulmamışdır. Bunun nəticəsində bir sıra ölkələr müstəmləkə və yarımmüstəmləkəyə çevrilmişdir.

Konsesiyaçılıq

Konsesiyaçılıq XVI-XX əsrləri əhatə edən bir işbirliyi forması idi. Bu dövrdə Asiya ölkələrində feodalizm davam edirdi. İnsanlar gəlirlərini əsasən başqa sahələrdən deyil, məhz torpaqdan əldə edirdilər.

Bu zaman Avropa ölkələrində Böyük Coğrafi kəşflər nəticəsində kapitalist münasibətləri inkişaf edirdi. Başqa ölkələrdən xüsusilə Amerika, Afrika və Asiyadan yeni bitki və meyvələr gətirilir, kənd təsərrüfatında çox çeşidlilik yaranırdı. Bu amil kapitalist münasibətlərinin inkişafını şərtləndirən amillərdən biri idi.

Bununla birlikdə sənaye çevrilişinin baş verməsi nəticəsində elmi yeniliklər iş sahələrinə tətbiq edilirdi. Bunun nəticəsində Avropa ölkələrində dəmiryolları, teleqraf xətləri çəkilir, avtomobil və yeni silahlar istehsal olunurdu. Bu üstünlüklərdən istifadə edən Avropa şirkətləri Şərq ölkələrini müstəmləkələşdirmə siyasətini götürmüşdülər. Ancaq burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Avropa ölkələri elmi yeniliklərin tətbiqini müstəmləkə ölkələrdə olmaqla, eyni zamanda müstəmləkə olmayan ölkələrdə də həyata keçirirdilər. Yəni konsesiya fəaliyyətlərini həyata keçirirdilər. Dəmir yol xətləri, su kanalları, teleqraf xətləri çəkir, dövlət idarə etməsində yenilikləri həyata keçirirdilər.

Məhz bunun nəticəsində dünyanın mənzərəsində yeniliklər baş verirdi. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, şəhərlərin və kəndlərin bugünkü mənzərəsi məhz XX-XXI əsrdə həyata keçirilən layihələr nəticəsində mümkün olmuşdur. Bunun nəticəsində asfalt yollar çəkilmiş, yeni bina evlər tikilmiş, elektrik xətləri, telefon xətləri çəkilmiş, müasir cihazlar meydana çıxmışdır. Məhz bu amilin hamısı XX əsrdə təhsilin kütləviləşməsi nəticəsində baş vermişdir. İnsanlıq min illər ərzində əldə edə bilmədiyi uğurları, 100-150 il ərzində təhsilin kütləviləşməsi nəticəsində əldə etmişdir. Ona görə XX əsri insanlığın qızıl əsri adlandırmaq olar.

Konsesiyaçılığın əsası isə XVI əsrdə qoyulub. Misal üçün Osmanlı dövləti 1535-ci ildə fransızlara konsesiyalar vermişdi. Sonradan bu konsesiyalar digər Avropa dövlətlərinə də verilmişdi. Məhz bunun nəticəsində Avropa ölkələri Osmanlı dövlətini parçalamaq yolunda fəaliyyətlər həyata keçirməyə başlamışdılar. Bunun nəticəsində Avropa konsesiyaçıları Osmanlı dövlətinin ərəb mülklərində yerli tayfa başçılarını, şeyxləri türklərə qarşı üsyan etməyə sövq edirdilər. Onlar Osmanlı dövlətini xəstə adama bənzədirdilər. Bunun da əsas səbəbi Avropa dövlətlərinin daha tez kapitalist münasibətlərinə daxil olması idi.

Məhz bu konsesiyaçılıq fəaliyyətindən istifadə edərək Avropa dövlətləri Şərq ölkələrini müstəmləkə və yarımmüstəmləkəyə çevirirdilər. Konsesiyaçılıq əslində icarə hüququ deməkdir. Lakin Avropa şirkətləri müəyyən sahələri icarəyə götürür və bu sahədə inhisarçılıq yaradırdılar. Misal üçün dəmir yol xətləri çəkirdilər, özləri işlədirdilər, teleqraf xətləri çəkir özləri işlədirdilər, neft quyuları qazır özləri işlədirdilər. Buradan da ya dövlətə vergi vermir, ya da çox cüzi vergi verirdilər.

Türkiyə tarixindən bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, Mustafa Kamal Atatürk XX əsrin əvvəllərində bu konsesiyaçılara böyük məbləğdə maliyyə verərək ölkənin dəmir yollarını onlardan almışdı.

Qacarlar dövləti də Avropa və çar Rusiyası şirkətlərinə böyük miqdarda konsesiyalar vermişdi. Bu konsesiyalar ilk dəfə olaraq 1872-ci ildə teleqraf xətlərinin çəkilməsi üçün Reyterə verilmişdi. Sonradan belçikalı Nausa gömrük işinin təşkili üçün konsesiya, Talbota tənbəki konsesiyası, Lyaxova balıq vətəgələri konsesiyası və s konsesiyalar ve-

rilmişdi. Məhz Qacar hökumətinin sonunu gətirən bu konsionerlərin fəaliyyətləri nəticəsində Qacarlar dövləti yarımmüstəmləkəyə çevrilmişdi. Xarici Asiya və Afrika ölkələri adlı əsərdə məlumat verilir ki, 1872-ci ildə Reyter şahdan 70 il müddətinə yeni konsesiya aldı. Həmin konsesiyaya görə ona neft və başqa təbii sərvətləri istismar etmək, şose və dəmir yolları çəkmək, teleqraf və telefon xətləri, fabrik və zavodlar tikmək, banklar, poçt təşkil etmək və sair sahələrdə inhisar hüququ verilirdi [2.səh.505].

XIX əsrdə Azərbaycanın neft, mis sənayesi sahəsində, meşəçilik sənayesi və bəzi yataqların işlənməsində də konsesiyalar verilmişdi. Bu konsesiyalar Avropa şirkətləri ilə yanaşı, çar Rusiyası şirkətləri idi.

Konsesiyaçılıq demək olar ki, XIX-XX əsrin əsas yatırım forması idi. Ancaq Şərq ölkələrində həyata keçirilən konsesiyalar qeyri-iqtisadi münasibətlər şəklində həyata keçirilirdi. Bu konsesiyaları Avropa şirkətləri həyata keçirsələr də demək olar ki, əksər ölkələrin tarixində bu barədə məlumatlar yoxdur. Misal üçün hansı ölkədə elektrik xətlərinin, telefon xətlərinin nə vaxt çəkilməsi və digər konsesiyalar haqqında məlumat yoxdur.

Bu konsesiyalar bəzi Şərq ölkələrində üsyanlara səbəb olurdu. Misal üçün Qacarlar dövlətində Talbota verilən konsesiya üsyana səbəb olmuşdur ki, şah hökuməti bu icarə hüququnu ləğv etmişdir. 1919-cu ildə Vosuq ət Dövlə hökumətinin verdiyi konsesiyalar Cənubi Azərbaycanda Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi ilə qiyama səbəb olmuşdur. Şah hökuməti bu qiyamları çətinliklə yatırmışdı.

Saytda göstərilir ki, 1922-ci ildə Haaqa konfransı zamanı sovetlərin nümayəndəsi L.B. Krasin təklif vermişdi ki, çar hökuməti dövründə mövcud olan konsesiyaları geri vermək fikrindədirlər. Bir çox xarici konsisonerlər bununla razılaşmışdı. Ancaq bu təklif ölkədə böyük etiraza səbəb olmuşdu [1].

Burada bir amili qeyd etmək lazımdır ki, sovet ölkəsində əsas mülkiyyət forması dövlətə məxsus idi. O, cümlədən sosialistlər hakimiyyətə gələn zaman yerli mülkədarlıqla yanaşı, xarici yatırımcıların mülkədarlığını da ləğv etdilər. O, cümlədən çar hökumətinə məxsus xarici ölkələrdə olan konsesiyalar, həmin ölkələrə verildi. Misal üçün Qacarlar dövlətində olan bütün konsesiyalar onlara güzəştə gedildi.

Türkiyədə istiqlal müharibəsi dövründə fransızlar müharibədən çıxmış və bununla yanaşı Mustafa Kamal hökuməti ilə yeni konsesiya müqaviləsi bağlamışdılar.

Avropa ölkələrinin tarixində isə konsesiyaçılıq haqqında demək olar ki, məlumat verilmir. Çar Rusiyasında da konsesiyalar haqqında məlumat verilmir.

Ancaq saytda göstərilir ki, hakimiyyətlərinin ilkin vaxtında SSRİ hökuməti bəzi konsesiyalara icazə vermişdi. 1922-1927-ci illərdə SSRİ-yə 2000 konsesiya təklifi olmuşdur ki, bunlardan 10 faizi realizə olunmuşdur. 1926-cı ildə Sovet dövlətində 103 konsesiyanın olması haqqında məlumat verilir [1].

Konsesiyaçılıq XX əsrdə demək olar ki, bir çox ölkələrdə işbirliyi şəkli olsa da, öz mahiyyətini dəyişmişdir. Lakin müasir günlərdə də konsesiyalar haqqında məlumatlar mövcuddur.

Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, 2016-cı ildə Rusiya höküməti Moskva vilayətində yol çəkilməsini konsesiya şəklində vermişdir [1]. Müasir dövrdə konsesiyaçılıq öz xarakterini dəyişmişdir. İndi konsesiya dövlət və özəl bölmənin işbirliyi əməkdaşlığı şəklində həyata keçirilən bir iş forması şəklində olmaqdadır. Lakin hazırda demək olar ki, bu işbirliyi formasından istifadə olunsada bəzi hökumətlər bu barədə məlumatlar vermirlər.

Nəticə

Avropa şirkətlərinin konsesiya fəaliyyətlərini həyata keçirmələri nəticəsində Asiya və Afrikada bir sıra dövlətlər müstəmləkə və yarımmüstəmləkəyə çevrildilər. Bununla yanaşı dünya ölkələrində modernləşmə fəaliyyətləri başladı. Dünyanın əksər ölkələrində sənaye münasibətləri inkişaf etməyə başladı. Kapitalist münasibətləri inkişaf etdi. Bir sıra ölkələrdə feodalizmi kapitalizm əvəz etdi. Fəhlə təbəqəsi yarandı. Konsesiyaçılıq fəaliyyəti nəticəsində təhsil və təhsil müəssisələri kütləviləşdi. Bunun nəticəsində bir sıra elm sahələri inkişaf etməyə başladı.

XXI əsrə qədər gəlib çatan konsesiyaçılıq isə dövlətlə - özəl bölmənin iş birliyi formasına çevrildi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. www. ru.wikipedia.org.

2. Xarici Asiya və Afrika ölkələrinin yeni tarixi Bakı-Azərbaycan-1962.

XÜLASƏ

Konsesiyalar məhz kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar yaranmışdı. Onu demək lazımdır ki, ilk şirkətlər də məhz yeni dövrdə Avropada yaranmışdı. Bu dövrdə şərq ölkələrində karvanlar ilə ticarət olsa da şirkətlər mövcud deyildi. Ost-Hind şirkətləri adlandırılan Avropanın ilk şirkətləri XVI-XX əsrləri əhatə edən bu dövrdə əsas konsisonerlər idi. Bu dövrdə Böyük Coğrafi kəşflər nəticəsində yeni materiklər kəşf olunmuş, məskunlaşdırılmış, bu ölkələrlə ticarət əlaqələri qurulmuşdu.

Lakin ilk vaxtlarda Avropa dövlətləri xarici ticarəti inhisarda saxlayırdılar. XIX əsrdən isə inhisarçılıq aradan qaldırılır. Bunun nəticəsində çoxlu sayda yeni şirkətlər, Şərq ölkələri ilə ticarət münasibətlərinə qoşulurlar. Şərq ölkələri ilə ticarət konsesiyalar şəklində həyata keçirilməyə başlanır.

Açar sözlər. *Konsesiya, şərq ölkələri, işbirliyi, yarım müstəmləkə.*

I.D. Амирли

Концессионер

РЕЗЮМЕ

Концессии возникли именно в связи с развитием капитализма. Следует сказать, что первые компании были созданы в Европе в новую эпоху. В этот период хотя и велась караванная торговля с восточными странами, но компаний не было. Основными концессионерами в этот период, охватывающий XVI-XX вв., были первые европейские компании, получившие название Ост-Индских компаний. В этот период были открыты и заселены новые континенты, установились торговые связи с этими странами.

Но вначале европейские государства сохраняли монополию внешней торговли. С 19 века монополия была ликвидирована. В результате многие новые компании вступают в торговые отношения со странами Востока. Торговля с восточными странами начинается в форме концессий.

Ключевые слова: *Концессия, восточные страны, кооперация, полуколония.*

I.C. Amirli

Concessionaire

SUMMARY

Concessions arose precisely in connection with the development of capitalism. It should be said that the first companies were created in Europe in the new era. In this period, although there was trade with caravans in eastern countries, there were no companies. The first European companies, called the East India companies, were the main concessionaires in this period, which spanned the 16th-20th centuries. During this period, new continents were discovered, inhabited, and trade relations with these countries were established.

But in the beginning, the European states kept the foreign trade monopoly. Since the 19th century, monopoly has been eliminated. As a result, many new companies join trade relations with Eastern countries. Trade with eastern countries is started in the form of concessions.

Key words: *Concession, eastern countries, cooperation, semi-colony.*

UOT 94(479.24)
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.246

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ İLƏ DAĞISTAN ARASINDA DEMARKASİYA XƏTTİNİN MÜƏYYƏN OLUNMASI VƏ BU MƏSƏLƏDƏ BÖYÜK BRİTANİYANIN MÖVQEYİ

LEYLA HƏSƏNOVA
AMEA-nın Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun Beynəlxalq münasibətlər tarixi ixtisası üzrə doktorantı

E-mail: ley.hasan@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-3605-4533

Giriş

1919-cu ilin əvvəllərində "Könüllü ordu" Dağlı Respublikanın qərb ərazilərinə hücum etdi və fevralın əvvəllərində İnquşetiyada Denikinin hakimiyyəti bərqərar oldu. Terek-Dağıstan diyarının tərkibində olan İnquşetiyanın idarəçiliyi, o cümlədən ümumiyyətlə diyarın idarəçiliyi general – leytenant V.P.Lyaxova həvalə edilmişdi .

1919-cu il martın əvvəllərində "Könüllü ordu" Çeçenistana soxuldu və Çeçenistanın düzəngah əraziləri ələ keçirildi.Denikinin ələ keçirdiyi çeçen ərazilərinin idarəçiliyi general İrisxan Əliyevə həvalə edildi. 1919-cu ilin yayında Terek-Dağıstan diyarının Baş rəisi əvvəllər, Denikinin Bakıda nümayəndəsi olmuş İvan Erdeli təyin edildi. Dağlı xalqları "Könüllü ordu"ya qarşı mübarizəyə qalxdılar.

Dağlı respublikasının Denikin orduları tərəfindən işğalından sonra gündəmdə olan ən aktual məsələlərdən biri AXC ilə Dağıstan arasında demarkasiya xəttinin müəyyən olunması idi.

1.Birinci demarkasiya xəttinin qəbulu və Denikin qüvvələrinin özbaşınalığı

1919-cu il iyunun 11-də Cənubi Qafqazdakı Britaniya qüvvələrinin komandanı general-mayor Q.N.Kori Azərbaycan hökumətinin Nazirlər Şurasının sədri N.Usubbəyova məlumat göndərdi. Məlumatda çox vacib bir məsələ - Şimali Qafqazda "Könüllü Ordu"nun ələ keçirdiyi ərazilərlə Qafqaz Respublikaları arasında demarkasiya xəttinin təsdiq olunmasından bəhs olunurdu [13, s.226]. Sənəddə göstərilirdi ki, general Denikinlə Qafqaz ştatları arasında demarkasiya xətti aşağıdakı qaydada təsdiq edilir: Bzıb çayının mənsəbindən bu çay üzrə şimala, Suxum sərhəddinədək; oradan Suxumi, Kutaisi, Tiflis və Dağıstan vilayətləri üzrə şərqə Petrovsk-Dağıstan dəmir yolundan 5 mil cənubda yerləşən nöqtəyədək, oradan paralel olaraq cənubi-şərqə, Petrovskdan 5 mil cənuba, Xəzər dənizi sahilindəki nöqtəyədək. General Denikinə tapşırılmışdır ki, öz qoşunlarının bu xəttdən cənuba keçməsinə imkan verməsin. Qafqaz dövlətləri də öz növbəsində bu xətdən şimala keçməməli idilər. General Korinin məlumatında, həmçinin bildirilirdi ki, Qafqaz dövlətləri bolşevik qüvvələrini təmin etməkdən çəkinməlidirlər. Bu şərtlərə əməl olunmaması halında Böyük Britaniya hökuməti general Denikinin qoşunlarının bu xətdən şimalda qalmasını təkid etmək imkanlarından məhrum olacaqdır [13, s.226]. Yəni, general Kori Cənubi Qafqaz Respublikalarını Denikinlə təhdid edirdi.

Lakin Denikin özü Böyük Britaniya hökumətinin cızdığı bu demarkasiya xəttini qəbul etmədi və 1919-cu ilin iyunun ortalarınadək Denikin qoşunları Dərbəndə qədər əraziləri ələ keçirdi.

Yaranmış vəziyyətlə bağlı AXC-nin öz planları var idi: AXC demarkasiya xəttindən cənubda qalan əraziləri öz nəzarətinə götürmək istəyirdi. Bununla əlaqədar, 1919-cu ilin iyunun 16-da Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini Adilxan Ziyadxanov Azərbaycanın Dağlı Respublikasındakı diplomatik nümayəndəsi Ə.Haqverdiyevə Azərbaycanın diplomatik və hərbi sahədə uğurlarının təbliğ edilməsinin zəruriliyi və Dağlı Respublikasının demarkasiya xəttindən cənubda qalan ərazisinə müvəqqəti olaraq Azərbaycan qoşunlarının yerləşdirilməsi haqqında danışıqların aparılması barədə direktiv göndərdi [2,v.57]. Direktivdə göstərilirdi ki, diplomatik və hərbi tədbirlər nəticəsində Azərbaycan hökumətinin qazandığı uğurlar haqqında Dağıstan əhalisini geniş şəkildə məlumatlandırmaq lazımdır. Denikin Dərbəndi tərk etməli və demarkasiya xətti arxasına, yəni şimala çəkilməlidir. Dağlı Respublikasının yenidən bərpası ideyasının tərəfdarı kimi, Azərbaycan hökuməti "Könüllü Ordu"nun şimala çəkilməsindən sonra müvəqqəti olaraq Dağıstanı nəzarətə almağı düşünür [2, v.57].

Azərbaycanın Dağlı Respublikasındakı diplomatik nümayəndəsi Ə. Haqverdiyevin fəallaşması fonunda 1919-cu il iyulun 2-də general Erdeli ondan Dağıstanı tərk etməyi tələb etdi. Bununla bağlı 1919-cu il 3 iyulda Azərbaycanın xarici işlər naziri

M.Cəfərov Bakıdakı Müttəfiq qoşunlarının komandanı general D.Ştalvorqa etiraz notası təqdim etdi [7, v.58]. Etiraz notasında deyilirdi ki, 1919-cu il iyunun 11 - də general Korinin göndərdiyi bildirişdə "Könüllü Ordu" ilə Cənubi Qafqaz Respublikaları arasında Britaniya hökumətinin təyin etdiyi demarkasiya xətti göstərilmişdir. Demarkasiya xəttinə görə Dərbənd Denikinin hakimiyyətində olan ərazilərdən kənarda qalır və müvafiq olaraq bu qərara əsasən Denikin işğal etdiyi Dərbənddən qoşunlarını demarkasiya xəttindən şimala çəkməlidir. Azərbaycan hökuməti yaranmış bu situasiya ilə bağlı Britaniya komandanlığına müraciət edirdi ki, qoy o, Könüllü Ordu rəhbərliyini Britaniya hökumətinin qərarlarına və Azərbaycan hökumətinin hüquqlarına hörmətlə yanaşmağa məcbur etsin [7, v.58].

Bakıda qərarlaşan müttəfiq qoşunlarının komandanı D.Şatelvorq Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri N.Usubbəyova cavabında yazırdı ki, "Könüllü ordu" komandanlığından demarkasiya xətti ilə bağlı sənədin surətini almışdır və Denikinin ələ keçirdiyi ərazilərin cənub hüdudları ilə Britaniya hökumətinin təyin etdiyi cənub demarkasiya xətti üst-üstə düşmür və bu haqda Britaniya hökumətinə xəbər verilmişdir [11, v.15].

"Könüllü Ordu"nun nümayəndəsi general Baratovla Batumda görüşən Azərbaycan hökumətinin Müttəfiq Qoşunları komandanlığında nümayəndəsi A.Tahirov ondan soruşanda ki, niyə "Könüllü Ordu" Dağıstandan çıxaraq öz xətinə çəkilmir. Baratov belə cavab vermişdir ki, guya "Dərbənddə depo və dəmiryolu emalatxanaları var ki, onlarsız Qroznıya qədər Vladiqafqaz dəmiryol xəttinə xidmət edilməsi mümkün deyil". O, tezliklə Bakıya gedəcəyini, bütün məsələləri Azərbaycanda müzakirə edəcəyini bildirmişdi. Onun sözlərinə görə, "Könüllü Ordunun" Azərbaycana qarşı heç bir kin-küdurəti yoxdur [4, v.103-105].

General N.N.Baratov 1919-cu il avqustun əvvəllərində Cənubi Rusiya silahlı qüvvələrinin Baş komandanlığının Cənubi Qafqazdakı Britaniya Baş komandanlığında nümayəndəsi təyin olundu və Baratov 1919-cu il avqustun 6-da öz diplomatik vəzifələrini yerinə yetirmək üçün Tiflisə gəldi. Elə həmin gün o, Azərbaycan hökumət başçısı N.Usubbəyova bildiriş göndərdi. Bildirişdə onun səlahiyyətində AXC, GDR və Ararat respublikası ilə hərbi, iqtisadi və siyasi məsələlər üzrə əlaqələr qurmaq olduğunu göstərirdi və bu məqsədlə tezliklə Bakı şəhərinə gələcəyi və hər iki tərəf üçün maraq doğuracaq məsələləri müzakirə etmək niyyətində olduğunu bildirmişdi [16, v.26].

2.İkinci demarkasiya xəttinin qəbulu və AXC-nin etirazı

1919-cu il avqustun 6-da Britaniya hökuməti "Könüllü Ordu" ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında yeni demarkasiya xəttini təsdiq etdi və ikinci demarkasiyaya görə Dağıstan da Denikinə verildi. Britaniya hökumətinin bu qərarı Azərbaycan hökumətində ciddi narazılığa səbəb oldu. Bununla bağlı 1919-cu il avqustun 10-da Azərbaycan xarici işlər naziri M.Cəfərov Bakıdakı Müttəfiq qoşunlarının komandanı general D.Şatelvorqa nota təqdim etdi. Notada deyilirdi ki, hələ 1919-cu il iyunun 11-də Britaniya hökuməti tərəfindən "Könüllü Ordu ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında demarkasiya xətti təsdiqlənmişdir. Bu xətt Azərbaycan tərəfini qane edirdi, çünki Cənubi Dağıstan Denikin qoşunlarının təsir dairəsindən kənarda qalırdı. Qərara əsasən Denikin qoşunlarını Dərbənddən və Cənubi Dağıstandan şimala çəkməli idi. Ancaq Azərbaycan tərəfinin gözləntilərinin əksinə olaraq, Britaniya hökuməti demarkasiya xəttini təzələdi və qəbul olunmuş yeni qərara əsasən artıq Dərbənd də daxil olmaqla bütün Dağıstan Denikinin sərəncamına keçdi. Bu qərar Azərbaycan hökuməti üçün gözlənilməz oldu [8, v.29].

Yeni demarkasiya xətti artıq Azərbaycanın dövlət maraqlarına təhlükə yaradırdı. Çünki, indi "Könüllü Ordu" Azərbaycanla sərhəddə qərarlaşırdı və müstəqil Azərbaycan üçün təhdid sayıla bilərdi. Bu cür vəziyyət Azərbaycan cəmiyyətində gərginlik yaratmışdı – hamı Denikin təhlükəsindən danışırdı. Xarici işlər nazirinin notasında göstərilirdi ki, hökumət yeni xəttin bərqərar olmasını özü üçün qəbul olunmaz sayır və köhnə xəttin bərpa olunmasını israrla tələb edir" [8, v.29].

1919-cu il avqustun 10-da Gürcüstan Respublikasının xarici işlər naziri Y.P.Geqeçkori Azərbaycanın xarici işlər naziri M.Cəfərova teleqram göndərdi. Teleqramda göstərilirdi ki, Gürcüstan da Dağıstanda yeni demarkasiya xəttinin tətbiqinə razı deyil və köhnə demarkasiya xəttinə əməl olunmasını tələb edir. Gürcüstan tərəfi Azərbaycana da bu işdə fəal olmağı tövsiyə edirdi. Dost və müttəfiq olan Gürcüstan tərəfi Azərbaycan tərəfini daha ayıq-sayıq olmağa çağırırdı. Çünki gürcü tərəfinin fikrincə, Denikin

və Azərbaycan arasında münasibətlərin mürəkkəb xarakter alma ehtimalı daha çoxdur. Xəzər donanmasının bölünməsi, yeni demarkasiya xətti və sair amillərlə bağlı "Könüllü ordu" ilə Bakı arasında münaqişəli münasibətlər var idi və gürcü tərəfinin də fikri bu amillərə əsaslanırdı. Hətta gürcü tərəfi müdafiəyə hazırlıq görməyi, bu məqsədlə Gəncədə hərbi bazanın yaradılmasını təklif edirdi [14, v.28].

1919-cu il avqustun 22-də müttəfiq qoşunları Azərbaycanı tərk etməyə başladılar [10]. Bu hadisə ilə bağlı Müttəfiq qoşunlarının komandanı general D.Şatelvorq Azərbaycan əhalisinə vida çıxışı ilə müraciət etdi. Müraciətin məzmunundan görünür ki, ingilis qoşunları Azərbaycanı bu ölkə haqqında, onun əhalisi haqqında xoş təəssüratlarla tərk edir.

1919-cu il sentyabrın 10-da Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri Ə.Topçubaşov Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri lord Balfura "Könüllü Ordu"nun Azərbaycana qarşı təcavüzkar hərəkətləri barədə nota təqdim etdi [6, v. 90-94]. Notada göstərilirdi ki, bir ilə yaxındır Bakıda ingilis komandanlığı ilə Azərbaycan hökuməti çox effektli əməkdaşlıq etmişlər. Hətta general Tomson 1918-ci ilin noyabrında Azərbaycana daxil olanda məlum proklamasiya ilə bəyan etmişdir ki, "Azərbaycan hüdudlarında Azərbaycan hökumətinin hakimiyyəti mövcuddur və Azərbaycan ərazisində yaşayan hər kəs bu hakimiyyətə tabe olmalıdır" [6, v. 90-94]. İngilis komandanlığı bu cür münasibətə görə xalq arasında böyük rəğbət qazanmışdı. İngilis komandanlığına ən çox minnətdarlıq Qarabağ məsələsinin həllində oynadığı xidmətlərə görədir. "Könüllü Ordu"nun Azərbaycana və Gürcüstana qarşı mümkün təcavüzünün qarşısını saxlayan amil də ingilis qoşunlarıdır.

Ə.Topçubaşovun notasında "Könüllü ordu"nun Dağlı Respublikasını işğal etməsi, bu hadisədən sonra İngiltərə hökuməti tərəfindən demarkasiya xəttinin təyin olunması, bu xəttə görə Dağıstanın Azərbaycanın tərkibinə daxil olması faktları sadalanır. Lakin demarkasiya xəttinin ikinci dəfə dəyişdirilməsi və Dağıstanın "Könüllü Ordu"nun ixtiyarına verilməsi Azərbaycan hökumət rəhbərlərini və əhalini təşvişə salmışdır. Bu narahatlıq hissi ingilis qoşunlarının Azərbaycanı tərk etməsi ilə daha da artmışdır. Çünki ingilislərin Cənubi Qafqazı tərk etməsi fonunda Denikin qoşunları tərəfindən həm quru yolla, həm də dəniz vasitəsilə Azərbaycana təcavüz və təhdid üçün şərait yaranmışdır.

"Könüllü Ordu"nun Dağıstanı və Dərbəndi tutması ingilislərin Cənubi Qafqazı tərk etməsi ərəfəsində baş vermişdir. Ancaq sənəddən görünür ki, Ə. Topçubaşovun özünün də yazdığı kimi, Parisdəki "nümayəndəliyin Bakıdakı hökumətlə əlaqələrinin kəskin çətinləşməsi üzündən" Britaniya hökumətinin demarkasiya xəttini dəyişməsi barədə qərarından məlumatı olmamışdır. Xəzər donanmasının bir hissəsini alan Denikin, indi də dənizdən Azərbaycan ərazilərinə, o cümlədən paytaxt Bakıya hücum edə bilərdi.

Ə.Topçubaşov Balfur qarşısında belə bir məsələ qaldırdı ki, Denikin Böyük Britaniya və Müttəfiq ölkələr tərəfindən siyasi, hərbi və maliyyə dəstəyi alır və necə olur ki, bolşevizmlə mübarizə məqsədilə verilən bu yardımları Denikin Qafqaz xalqlarına qarşı istifadə edir? Dağlı Respublikası, Kuban Xalq Respublikasi, Azərbaycan Cümhuriyyəti də bolşevizmə qarşı mübarizə aparırlar. Denikin isə bolşevizmə qarşı mübarizə üçün ona verilən silahı Qafqazın gənc, azad respublikalarına qarşı çevirmişdir və məqsədi də "vahid və bölünməz Rusiyanın bərpa olunmasıdır" [6, v. 90-94].

Ə.Topçubaşov bildirirdi ki, Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyəti nə qədər cəhd etsə də, nə baş nazir Lloyd Corcla, nə də XİN Balfurla görüşə bilməmişdir. Bu səbəbdən də, o, "Könüllü Ordu" haqqında etirazını nota şəklində göndərməyə məcburdur. Ə.Topçubaşov ümid edirdi ki, "Könüllü Ordu"nun təhdidlərinə qarşı Azərbaycanın etiraz səsi eşidilcəkdir və Böyük Britaniya Azərbaycanın tərəfinə öz ədalətli səsini yüksəldəcəkdir [6, v. 90-94].

1919-cu il sentyabrın əvvəllərində Nazirlər Şurasının sədri N. Usubbəyovun Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələrinin Ali komandanının Cənubi Qafqazdakı Britaniya Baş Komandanlığındakı nümayəndəsi, general N.N. Baratovla görüşü oldu. Bir neçə gün sonra Rusiyada çıxan "Знамя труда" qəzeti Usubbəyovla Baratov arasında razılıq əldə olunması haqqında məlumat yaydı. Eser partiyasının Bakı Komitəsinin orqanı olan bu qəzet 1918-ci ilin yanvarından 1919-cu ilin noyabrınadək nəşr edilmişdir. Ancaq, N.Usubbəyov "Возрождение" qəzetinə verdiyi müsahibədə Baratovla heç bir razılığın əldə olunmadığını bəyan etdi [5, v.11-12]. N.Usubbəyovun müsahibəsindən görünür ki, Baratovla görüşdə Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələri ilə sülh bağlanması üçün AXC tərəfi şərt irəli sürmüşdür. Bu şərtin məzmunu ondan ibarət idi ki, AXC Gürcüstanın

iştirakı olmadan Denikinlə sülh bağlamaq niyyətində deyildi. Bundan savayı, Azərbaycan tələb edirdi ki, "Könüllü Ordu" Dağıstanı tərk etsin və Dağıstan Azərbaycanla Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələri arasında neytral zonaya çevrilsin. Bunun üçün isə Denikin qoşunlarının Dağıstanı tərk etməsi gərək idi. Bu dövrdə Azərbaycan qoşunları Samur çayı boyunca sərhəddə dayanmışdılar və Azərbaycan tərəfi Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələrindən mövcud status - kvonu tanımağı tələb edirdi. Bütün bu yuxarıda söylənilən şərtlər qəbul olunarsa, Azərbaycan Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələri ilə müqavilə bağlaya bilərdi və bu əməkdaşlıq əsasən, üç istiqamətdə düşünülürdü: 1) mal mübadiləsi üzrə ticarət müqaviləsinin bağlanması; 2) poçt və teleqraf haqqında konvensiyasının bağlanması və 3) birbaşa dəmiryolu əlaqəsinin yaradılması. N.Usubbəyovla görüşündə N.Baratov bəyan etmişdi ki, AXC Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələrinə hücum etməsə, Denikin hətta qoşunlarının Dağıstandan çıxarılmasına da razıdır.Ümumiyyətlə götürdükdə, Denikinlə bağlana biləcək müqavilənin şərtləri Azərbaycanı qane edirdi, ancaq Azərbaycan tərəfi bu cür müqavilənin öz müttəfiqi Gürcüstanın iştirakı olmadan bağlamağı arzulamırdı [5, v.11-12].

İngilislərin Bakını tərk etməsi şəhərin, ümumiyyətlə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına elə də böyük təsir göstərmədi – həyat əvvəlki axarında davam edirdi. N.Usubbəyovun Sovet Rusiyasından gəlmiş "Возрождение" qəzetinin müxbirinə müsahibəsində dediyi kimi "müsəlman kütlələri ümumiyyətlə sülhsevər əhvali-ruhiyyədədirlər və onlar arasında aparılan nə bolşevik təbliğatı, nə də anarxist ideyaları uğur qazana bilməmişdir" [5, v.11-12].

Denikin Dağıstanı ələ keçirdikdən sonra burada yerli xalqların işğalçılara qarşı silahlı mübarizəsi başladı. Dağıstanlılar Dərbəndi denikinçilərdən azad etdikdən sonra bu şəhər Denikinə məxsus Xəzər donanmasının gəmilərindən artilleriya atəşinə tutulurdu. Dağıstanda baş verənlər Azərbaycan hökumətini narahat etməyə bilməzdi. Yaranmış vəziyyətlə bağlı Azərbaycanın xarici işlər naziri M.Cəfərov 1919-cu ilin sentyabrın 24-də Cənubi Qafqazdakı Müttəfiqlərin Ali komissarı V.N.Haskelə teleqram vurdu. Teleqramda xahiş olunurdu ki, Haskel müdaxilə edərək Dağıstanda qan tökülməsinin qarşısını alsın və Dağıstanla "Könülü Ordu" arasında müvəqqəti neytral zonanın yaradılması istiqamətində tədbirlər görsün [15, v.92].

1919-cu il sentyabrın 24-də Azərbaycanın Kuban və Don respublikalarındakı diplomatik nümayəndəsi Cəfər bəy Rüstəmbəyova, eyni zamanda Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələrində Azərbaycanın nümayəndəsi vəzifəsini də yerinə yetirmək həvalə olundu [1]. Eyni zamanda 1919-cu il 24 sentyabr tarixində Paşa bəy Sultanov Azərbaycan Respublikasının Rostov şəhərində konsul agenti təyin olundu [1].

1919-cu il sentyabrın 30-da Azərbaycanın xarici işlər naziri M.Cəfərov Cənubi Qafqazdakı Britaniya Ali Komissarı Oliver Uordropa məktub göndərdi və məktubda "Könüllü Ordu" Dağıstandan çıxarıldıqdan sonra Dağıstanın dövlət quruluşunun mümkün formaları haqqında Azərbaycan hökumətinin fikrini çatdırdı. Azərbaycan hökumətində belə düşünürdülər ki, Denikindən sonra Dağıstanın idarəçiliyi 3 formadan birində həyata keçirilə bilər:

1) Dağıstan vilayətinin idarəçiliyi müvəqqəti olaraq Azərbaycan Respublikası hökumətinə verilir və əvəzində Azərbaycan Denikin qoşunlarını arxadan qorumaq və buradan bolşeviklərin Dağıstana daxil olmasına yol verməmək öhdəliyini üzərinə götürür;

2) Müttəfiq dövlətlərin nəzarəti altında Dağıstanda yaşayan xalqlara öz hakimiyyətini təşkil etmək imkanı yaradılır;

3) Britaniya və ya Amerika general - qubernatorunun idarəçiliyi altında Dağıstanda xüsusi qeneral-qubernatorluğun yaradılması [12, v.65].

AXC-nin Kuban Xalq Respublikasındakı diplomatik nümayəndəsi C.Rüstəmbəyov Denikinlə görüşmək ümidilə 3 dəfə Taqanroqa gəlsə də, hər dəfə də Denikin cəbhədə olduğundan buna nail ola bilməmişdir. Sonuncu dəfə 1919-cu ilin oktyabrın ortalarında Taqanroqa gələn C.Rüstəmbəyov Denikini orada tapa bilsə də, Denikin səbəb göstərmədən onunla görüşdən imtina etmişdir. Denikinlə görüşə bilməyən C.Rüstəmbəyovu görüş üçün ingilis hərbi missiyasının rəisi general Holmen dəvət etmişdir. Bu görüşdə C.Rüstəmbəyov "Könüllü Ordu"nun Dağıstandan çıxarılması və Dağıstanda ingilis general-qubernatorluğunun yaradılması haqqında AXC hökumətinin təklifini Holmenə çatdırdı [3, v.17]. İngilislər bu təklifi öyrənmək üçün polkovnik Rolansonu Taqanroqdan Dağıstana göndərdilər. Rolanson Dağıstanda yerli vəziyyəti öyrəndikdən sonra hərbi missiyaya hesabat təqdim etdi. Hesabatda göstərilirdi ki, Dağıstandakı Denikinə qarşı xalq üsyanları əslində bolşevik xarakteri daşıyır və burada heç də milli ideyalar uğrunda mübarizə aparmırlar. Rolansonun

fikri əsir götürülmüş bir neçə dağıstanlı üsyançıdan tapılan sənədlərə əsaslanırdı. Bu sənədlərdən məlum olurdu ki, Dağıstan bolşevikləri Həştərxan bolşevikləri ilə sıx əlaqədə hərəkət edirlər. Bu faktlar ingilislərin Dağıstandakı xalq qiyamlarına mənfi münasibət göstərməsinə əsas yaratdı. İngilis rəsmiləri hesab edirdilər ki, Dağıstan Rusiyanın ayrılmaz hissəsidir, burada ali hakimiyyət general Denikinə məxsusdur və dağıstanlılar Rusiya tərkibində qalaraq, yalnız yerli özünüidarəetməyə iddia edə bilərlər. İngilislər AXC hökumətinin Dağıstanda general-qubernatorluq yaratmaq fikrini də dəstəkləmədilər və səbəb kimi burada ingilis hərbi quvvələrinin olmamasını göstərirdilər [3, v.17 arxası].

C.Rüstəmbəyov bəyan etmişdi ki, Azərbaycan Dağıstanın öz müqəddəratını təyinetmə hüququna hörmətlə yanaşır, onların vəziyyətinin yüngülləşməsi üçün bütün diplomatik addımlardan istifadə edəcəkdir. İngilislər hesab edirdilər ki, guya Dağıstandakı Denikinə qarşı üsyanlarda Azərbaycanın əli var. Təbii ki, Azərbaycan təbəələrindən bu üsyanlarda iştirak edənlər var idi, lakin onlara görə Azərbaycan hökuməti məsuliyyət daşımırdı. "Könüllü Ordu" rəhbərliyi iki məsələyə görə Azərbaycandan narazı idi: 1) guya ki, AXC Dağıstanda xalq qiyamlarını dəstəkləyir; 2) AXC Yalamada çoxsaylı qoşun kontingenti saxlayır və Denikin bunu özünə qarşı bir təhdid kimi dəyərləndirirdi. Əslində, AXC özünü müdafiə etmək məqsədilə öz ərazisinin istənilən yerində istədiyi sayda qoşun saxlaya bilərdi. Denikinin Yalamadakı Azərbaycan hərbi bölməsinin varlığından narahatlığı əslində onun Azərbaycana qarşı təcavüzkar niyyətlərindən xəbər verirdi. Denikinin sözlərinə görə "guya O, AXC – yə qarşı heç bir təcavüzkar addım atmağa hazırlaşmır və bu cür niyyəti də yoxdur" [3, v.17-19]. AXC-ni rəsmən tanımamasını belə izah edirdi ki, O, Rusiyanın müvəqqəti qəyyumudur, AXC-nin müstəqilliyinin tanınması məsələsi onun səlahiyyətində deyil və bu məsələ yalnız Rusiyada Vətəndaş müharibəsi bitdikdən sonra çağırılacaq Müəssislər Məclisində həll edilə bilər. Azərbaycan tərəfi məsələnin bu cür izahına belə cavab vermişdir ki, "Rusiya Müəssisələr Məclisinin Azərbaycanla bağlı qərarı bizim üçün mütləq deyil. Biz özümüzü yalnız Sülh konfransı qarşısında öhdəlikli sayırıq" [3, v.18].

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilislər də Denikinin mövqeyini dəstəkləyirdilər. AXC hökuməti dəfələrlə bəyan etmişdi ki, general Denikin Rusiya Müəssisələr Məclisinədək AXC-nin müstəqilliyini tanıyarsa, onunla iqtisadi əməkdaşlığın aparılması mümkün ola bilər. Lakin AXC hökuməti qəti şəkildə Denikinin bolşeviklərə qarşı birgə mübarizə aparmaq təklifini və "Könüllü Ordu"ya hərbi yardım göstərilməsini rədd etmişdir. Çünki, AXC-nin rəsmi mövqeyi belə idi ki, Rusiyada Vətəndaş müharibəsi rus xalqının öz daxili işidir və Azərbaycan Rusiyanın daxili işlərinə qarışmır [3, v.17-19].

C.Rüstəmbəylinin verdiyi məlumata görə Denikinlə ermənilər arasında razılaşma əldə olunmuşdur və bu razılaşmaya görə əgər Azərbaycan "Könüllü Ordu" ilə savaşa girərsə, ermənilər Azərbaycana arxadan zərbə vurmalı idilər. Ancaq C.Rüstəmbəylinin şifahi əldə etdiyi bu faktı təsdiqləyən hər hansı bir rəsmi sənəd əldə olunmamışdır [3, v.19].

"Könüllü Ordu" Dağıstanı tutduqdan sonra ona qarşı burada dağlı xalqlarının mübarizəsi başladı. İlk olaraq inquşlar qalxdılar. Daha sonra çeçenlər və Dağıstanın dağ kəndlərinin əhalisi ayağa qalxdı. 1919-cu il oktyabrın sonlarında Petrovskla dəmir yolu əlaqəsi kəsildi Dərbənddə qərarlaşan "Könüllü Ordu" qarnizonu mühasirəyə alındı. Beləliklə, Dağıstanın və Çeçenistanın dağlıq ərazilərinin çox hissəsi denikinçilərdən təmizləndi.

Azərbaycan hökuməti Dağıstanda gedən silahlı mübarizəyə müdaxilə etməsə də, öz şimal sərhədləri boyunca bu cür qan tökülməsinə də biganə qala bilməzdi. Bu səbəbdən AXC hökuməti palkovnik Haskelə teleqramla müraciət edərək üsyançı dağlılarla "Könüllü Ordu"arasında neytral zonanın yaradılmasına kömək etməyi xahiş etdi [9, v.1-8].

İngilislər getməzdən öncə demarkasiya xəttini Samur çayı boyunca təyin etdilər. Bundan sonra denikinçilərin iştahası artdı və onlar ingilislərdən xahiş etdilər ki, Bakı limanında lövbər salan və Azərbaycan Xəzər Donanmasına aid olan silahlandırılmış gəmilərə nəzarət hüququnu da onlara versinlər. Lakin denikinçilərin bu xahişi ingilislər tərəfindən rədd edildi.

Azərbaycan Respublikası demarkasiya xəttinin yenilənməsinə etiraz etsə də, Britaniya hökuməti üçün Denikinlə yaxşı münasibətlər saxlamaq daha önəmli idi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Газета «Азербайджан», 1919. 24 сентября, №204, с.2.

2. Директива товарища министра иностранных дел А. х. Зиатханова дипломатическому представителю Азербайджана в Горской Республике А. Ахвердову о необходимости пропаганды успехов Азербайджана в дипломатической и военной областях и ведения переговоров о временном вводе в Горскую Республику азербайджанских войск.16 июня 1919 г./ ГААР, ф.970, оп.1, д. 48, л. 57.

3. Доклад дипломатического представителя Азербайджана при правительстве Кубани Дж. Рустамбекова министру иностранных дел М.Ю.Джафарову о встрече с представителями британской военной миссии по вопросу взаимоотношений Азербайджана с Доброволь¬ческой армией. Екатеринодар. 22/10 октября 1919 г. // ГААР, Ф. 894, оп. 10,д. 112, л.17-19.

4. Докладная записка представителя азербайджанского правительства при союзном командовании А. Таирова председателю Совета Министров Н. Ю. Усуббекову об итогах поездки в Стамбул и Рим. 6 августа 1919 г. // ГАППОДАР, ф.277, оп.2, д. 22, л.103-105.

5. Интервью председателя Совета Министров Н.Ю. Усуббекова корреспонденту газ. "Возрождение"1 о результатах переговоров с представителем Главного командования ВСЮР при британском главном командовании в Закавказье генералом-от-кавалерии Н.Н.Баратовым. Тифлис 10 сентября 1919 г. // ГААР, ф.970, оп.1, д.144, л.11-12.

6. Нота председателя азербайджанской делегации на Парижской мирной конференции А. А. Топчибашева министру иностранных дел Велико-британии лорду Бальфуру об агрессивных действиях Добровольческой армии против Азербайджана. 10 сентября 1919 г. // ГААР, ф.970, оп.1, д.142, л.90-94.

7. Нота министра иностранных дел М. Ю. Джафарова командующему союзными войсками в Баку ген. Д. Шательворгу. 3 июля 1919 г./ ГААР, ф.970, оп.1, д. 48, л. 58.

8. Нота министра иностранных дел М.Ю.Джафарова командующему союзными войсками в Баку ген. Д.Шательворгу, 10 августа 1919 г. // ГААР, ф.894, оп.10, д.86, л.29.

9. Обзор событий на Кавказе и внешней политики Азербайджанской Республики за август-октябрь 1919 г., направленный Министерством иностранных дел председателю азербайджанской делегации на Парижской мирной конференции А.А.Топчибашеву. 30 октября 1919 г. // ГААР, ф.970,оп.1, д.144, л. 1-8.

10. Обращение командующего союзными войсками в Баку ген. Д. Шательворга к жителям Азербайджана по случаю ухода войск. 22 августа 1919 г. // Газета «Азербайджан»,1919, 24 августа .

11. Отношение командующего союзными войсками в Баку ген. Д. Шательворга председателю Совета Министров Н. Ю. Усуббекову о несоответствии южной демаркационной линии декларации британского правительства.июль 1919 г. // ГААР, ф.894, оп.10, д.86, л.15.

12. Письмо министра иностранных дел М.Ю.Джафарова верховному британскому комиссару в Закавказье О.Уордрону о возможных формах Государственного устройства в Дагестане после вывода Добровольческой армии. 30 сентября 1919 г. // ГААР, ф.894, оп.10, д.89, л.65.

13. Сообщение командующего британскими силами в Закавказье генерал-майора Г.Н.Кори председателю Совета Министров Н. Ю. Усуббекову об установлении демаркационной линии между территорией, занятой Добровольческой армией, и республиками Кавказа. 11 июня 1919 г. / Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. (Документы и материалы) — Баку, издательство "Азербайджан" 1998, с.226.

14. Телеграмма министра иностранных дел Республики Грузия Е. П. Гегечкори министру иностранных дел М. Ю .Джафарову о совместной борьбе за восстановление старой демаркационной линии между территорией, занятой ВСЮР, и закавказскими республиками.Тифлис 10 августа 1919 г. // ГААР, ф.894, оп.10, д.86, л.28

15. Телеграмма министра иностранных дел М.Ю.Джафарова союзному верховному комиссару в Закавказье полк. В. Н. Гаскелю о необходимости приостановления кровопролития в Дагестане и установления нейтральной зоны между Азербайджаном и территорией, занимаемой Добровольческой армией.24 сентября 1919 г. // ГААР, ф.894, оп.10, д.112, л.92.

16. Уведомление представителя Главного командования ВСЮР при британском Главном командовании в Закавказье генерала-от-кавалерии Н. Н. Баратова председателю Совета Министров Н. Ю. Усуббекову о своих дипломатических полномочиях, Тифлис 6 августа 1919 г. // ГААР, ф.894, оп.10, д.86, л.26.

XÜLASƏ

1919-cu ilin mayında Denikin qoşunları Dağıstanı ələ keçirdilər.Bu hadisə Azərbaycan respublikasında narahatlıq yaratdı.Əsas təhlükə Denikin qoşunlarının Azərbaycanın sərhədlərinə yaxınlaşması idi.

Böyük Briyaniya hökuməti bu məsələnin həlli üçün demarkasiya xətti təyin etdi.Bu xəttə görə Azərbaycanla Denikin qoşunları arasında sərhəd Maxaçkala şəhərindən 5 kilometr cənubdan keçirdi.Lakin general Denikin bu şərtlərə əməl etmədi və Dərbəndə qədər Dağıstan ərazilərini ələ keçirdi.Bu Azərbaycan respublikasının etirazına səbəb oldu. Böyük Britaniya hökuməti 1919-cu ilin avqustunda ikinci dəfə demarkasiya xəttini müəyyən etdi.Bu dəfə demarkasiya xətti köhnə Bakı quberniyası ilə Dağıstan vilayəti arasındakı sərhəd üzrə keçirdi.

Azərbaycan respublikası demarkasiya xəttinin yenilənməsinə etiraz etdi.Ancaq Britaniya hökuməti üçün Denikinlə yaxşı münasibətlər saxlamaq daha önəmli idi.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, Dağlı Respublikası, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Böyük Britaniya, "Könüllü Ordu".*

Hasanova Leyla Nizami gizi
PhD student in History of International Relations at the Institute of History and Ethnology named after Abbasgulu Agha Bakikhanov of ANAS

Determination of the demarcation line between the Azerbaijan Democratic Republic and Dagestan and the position of Great Britain on this issue

ABSTRACT

In May 1919, Denikin's troops captured Dagestan. This event caused concern in the Azerbaijan Republic. The main threat was the approach of Denikin's troops to the borders of Azerbaijan.

The British government set a demarcation line to resolve this issue. According to this line, the border between Azerbaijan and Denikin's troops passed 5 kilometers south of the city of Makhachkala. However, General Denikin did not comply with these conditions and captured the territories of Dagestan up to Derbent. This caused protests from the Azerbaijani Republic. The British government set a demarcation line for the second time in August 1919. This time, the demarcation line passed along the border between the old Baku governorate and the Dagestan province.

The Azerbaijani Republic objected to the renewal of the demarcation line. However, it was more important for the British government to maintain good relations with Denikin.

Keywords: *South Caucasus, Mountainous Republic, Azerbaijan Democratic Republic, Great Britain, "Volunteer Army".*

UOT 94; UOT 94"19/..."
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.249

THE SIGNIFICANCE OF THE CAUCASUS TO THE UNITED STATES IN TERMS OF TRANSPORTATION CORRIDORS (1992-2000)

ASGAR ZEYNALABDINOV
Baku State University, History faculty, lecturer
E-mail: asgarzeynalabdinov@bsu.edu.az

Introduction

The demise of the Cold War and the disintegration of the communist bloc presented the United States with tremendous opportunities to enlarge the frontier of peace, democracy, and capitalism. This strengthened Washington's leadership worldwide. It should, nevertheless, be noted that the years 1992-2000 not only cemented the position of the United States as a global power but also compelled it to address emerging challenges. The rise of Russia and China as new power centers following the Cold War, and particularly China's economic challenge to America, pushed Washington to take several steps ahead. In response to these developments, the United States began to concentrate on building international and regional transportation corridors as a means of entrenching its position in the area and securing energy security.

The main part. The "Contract of the Century" fundamentally raised the geopolitical significance of the Caucasus region. Following the contract, the United States and other Western countries began to develop a strong interest in the region. The Caucasus region became significant not only for the extraction and transit of energy resources, but also as a critical point on international trade routes. The US interest in the region, along with its energy security policy, was directed towards opening East-West transport lines while restricting the roles of its geopolitical competitors such as Russia and Iran. To completely grasp the strategic significance of the region, there is a necessity to examine its importance in relation to transportation corridors.

Azerbaijan's geographical location, between North and South, East and West, made the country an important hub for international transportation lines. This strengthened Azerbaijan's position as a regional and global transit and logistics hub. The North-South and East-West transportation routes, in particular, boosted Azerbaijan's position in international trade, providing the country with economic and geopolitical advantages. Cargo movement across these corridors was more efficient and faster, establishing Azerbaijan as a key link in the global commerce network. The Baku-Tbilisi-Kars railway, the Baku International Sea Commercial Port, and the East-West transport corridor were key infrastructure projects that improved the speed and efficiency with which commercial goods were transported from Asia to Europe and vice versa. This corridor considerably improved Azerbaijan's involvement in the global trade network by allowing China and other Asian countries to access European markets. At the same time, the North-South transport corridor, which included the Astara-Rasht-Qazvin railway and the correspondingly developed highways, encouraged freight travel between countries spread across a broad geographical area, including Russia, Iran, and India.

Georgia's significance in terms of transportation corridors arose from its strategic geographic location and regional transit function. Georgia served as a gateway to the Caucasus and was a key component of the East-West Transport Corridor, with the Baku-Tbilisi-Kars railway and the ports of Poti and Batumi. It also contributed significantly to the delivery of Caspian region energy resources to global markets via the Baku-Tbilisi-Ceyhan Oil Pipeline and the South Caucasus Gas Pipeline. Georgia not only connected Turkey and Azerbaijan directly, but it also served as a strategic transit country, allowing China and other Asian countries to gain access to European markets.

Armenia's absence from international transport corridors stemmed primarily from its failure to restore relations with Azerbaijan and Turkey. At that time, Armenia only transported cargo through Iran and Georgia. However, normalizing relations with Azerbaijan and Turkey, as well as the opening of borders, could have created conditions for Armenia to overcome regional isolation and participate in international transport networks. The creation of the Zangezur corridor, initiated by Azerbaijan, was critical for Armenia in terms of increasing its participation in regional economic cooperation and profiting from improved transit opportunities.

The North Caucasus, which serves as the southern entryway to the Russian Federation, is also at the crossroads of routes connecting Europe and Asia. Ports on the Black, Azov, and Caspian Seas, as well as railway and highway networks, strengthen the North Caucasus's position as a transit zone. The North Caucasus region also plays an important role in the transit of products between Russia, Europe, the Middle East, and the Caspian Basin.

The Caspian Basin's abundance of energy resour-

ces created numerous prospects for the Caucasus region. The entire Caucasus region had the potential to act as a transit corridor for Caspian oil and natural gas exports to regional and global markets. The region was a transit point for the Europe-Caucasus-Asia Transport Corridor (TRACECA) project, which was creating a transportation artery. In May 1993, the European Union proposed the TRACECA initiative at an international summit in Brussels attended by delegates from Central Asian and South Caucasian countries. At the summit, the European Union's technical assistance program for the project was approved. This concept envisioned the creation of a transportation corridor stretching from Europe to Central Asia via the Black Sea, the South Caucasus, and the Caspian Sea. TRACECA included a number of infrastructure measures, such as the construction of road and rail links, as well as oil and gas pipelines, all aimed at reconstructing the medieval Silk Road, as well as a planned increase in exports. At the time, four unsolved armed conflicts in the Caucasus (Chechnya, Abkhazia, South Ossetia, and Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh) provided further hurdles to the corridor's operation [4].

In 1997-1998, the Caucasus region sparked widespread interest, not just for its hydrocarbon riches, but also for transportation corridor projects. Azerbaijan played a significant role in the US and European Union's East-West transport corridor idea and plans for the development of the Great Silk Road.

On April 24, 1999, a bill to restore the Great Silk Road was debated in the US Congress. These consultations were attended by the Caucasus and Central Asian countries' heads of state and foreign ministers. Senator Sam Brownback of the United States Congress spearheaded the event's organization.

Regarding the "Silk Road" concept, US President Bill Clinton briefly stated in a special letter to Senator S. Brownback on April 17, 1999, "The goal of the United States is to assist the newly independent states of the Caucasus and Central Asia. These young countries express a desire for stability, democracy, and progress. If we stand with them, we can help them succeed. The United States should continue to play an active and balanced role in the Caucasus and Central Asia, supporting the establishment of peace in Nagorno-Karabakh" [3;70].

Senator S. Brownback remarked that the "Silk Road" concept "connects Asia with Europe and the rest of the world. The countries of the South Caucasus and Central Asia on the Silk Road are at a historical crossroads; they are independent; they are positioned at the meeting point of the world's major powers; and they are wealthy in natural resources. They are one of the primary deterrents to the rise of anti-Western, belligerent fundamentalism and terrorism in Iran and other extremist governments. Most importantly, after a lengthy war with communism, the doors of this area have opened, allowing the United States to assist institutions that guarantee individual rights and help establish circumstances for the emergence of pluralistic cultures, including religious tolerance." [3;71].

It should be mentioned that the Silk Road served as an essential link between the West and Central Asia, as well as the South Caucasus. It connected the Caspian and Black Seas, running from Kazakhstan to Georgia and then into Europe. Many Caspian littoral governments benefited from US technical aid and training programs to enhance their legal systems, encouraging private investment in energy development and transportation. On September 8, 2000, a meeting on regional cooperation of countries along the Silk Road was held in New York, marking the next step in the TRACECA project's execution. The summit was coordinated by the East-West Space Sciences Center and the East-West Institute at the University of Maryland in the United States. The reasons for the United States' interest in the East-West transportation route were as follows:

• To strengthen trade links between Central Asia, Caucasus, and Europe while protecting geopolitical interests;

• To minimize the Caucasus region's dependence on Russia and Iran. The United States and the European Union utilized these initiatives as a strategic instrument to reduce Russia and Iran's influence in the Caucasus. The development of alternative routes was critical in this regard;

• To provide safe and efficient transportation. This was most commonly discussed during the period when wars in the Caucasus threatened the security of transportation corridors;

• To improve their position by entering new markets. This was vital for the region's economic development. In light of these facts, the US administration backed the implementation of projects such as Baku-Supsa and Baku-Tbilisi-Ceyhan as part of the East-West transportation corridor. On April 15, 1999, US President Bill Clinton declared that "the opening of the Baku-Supsa line ensures the implementation of a long-desired goal: the creation of a multi-branch pipeline network to transport the Caspian region's oil and gas reserves to world markets. However, the benefits of this pipeline extend beyond the energy sector.";

• Gain control of the region's abundant oil and gas resources. The tremendous energy potential was extremely valuable not only as a source of economic revenue, but also as an instrument for geopolitical power. As an alternate energy source to Russia and the Middle East, the Caspian area had emerged as a strategic priority for US policy in the Caucasus;

• Encourage the formation of pro-American democratic nations in the Caspian region. This program aimed not only to secure regional peace and growth, but also to safeguard and expand its geopolitical interests.

The Trans-Caspian Pipeline was one of the initiatives developed by the United States in the Caucasus during the 1990s. The project aimed to connect the Caspian region's energy resources to Western markets, ensure energy security, and contribute to the regional countries' economic development. The Trans-Caspian pipeline was designed primarily to transfer Turkmen gas from the Caspian Sea to Europe via Azerbaijan. The project aimed to balance Russia and Iran's dominance in the energy market and diversify energy channels. The project was not fully executed due to a variety of political, economic, and technological factors. Resistance from Russia and Iran, as well as confusion over the legal status of the Caspian Sea, was a major impediment to the project's advancement [5].

The Trans-Caspian East-West International Transport Corridor is a multimodal transportation corridor that connects the People's Republic of China to the European Union via Central Asia, the Caucasus, and Turkey. It is an alternative to both the Northern Route (China-Kazakhstan-Russia-Belarus-Europe) and the Suez Canal sea route. The Middle Corridor begins at the China-Kazakhstan border, travels through Kazakhstan, and continues over the Caspian Sea to Azerbaijan and Georgia. From Georgia, this corridor runs in two directions: across Turkey to Europe and across the Black Sea to Ukraine, Romania, and Bulgaria [2].

Conclusion. Following the Cold War, the United States' worldwide leadership strengthened, and new threats emerged, leading to the growth of its global and regional geopolitical interests. The Caucasus region attracted the interest of the US, particularly given its strategic location at the intersection of energy resources and international trade routes. Infrastructure projects such as the Baku-Tbilisi-Kars railway and the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) pipeline made the region a vital link in the movement of commerce cargo between Asia and Europe. The United States also wanted to ensure that the Caucasus region remained free of Russian and Iranian influence. In this context, the US-backed Silk Road and Trans-Caspian pipeline projects were critical initiatives aimed at connecting the region's energy resources with global markets. Through these initiatives, the United States helped to promote democratic and pro-Western administrations throughout the region. Additionally, the United States actively participated in assuring the security of these projects and expanding access to new markets. The marketing of the Caspian Sea's oil resources to global markets was especially important. Equally significant was the protection of the economic interests of US and Western firms in the region.

REFERENCES:

1. Aslanlı, A. ABD ve Güney Kafkasya.//-Ankara:Stratejik-2009. №107. - s. 58-65

2. Böyük İpək Yolunun bərpası [Elektron material] //https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/silkroad

3. Sülh və Təhlükəsizlik naminə. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin NATO-nun 50 illik yubleyi ilə əlaqədar ABŞ-a səfəri 22-27 aprel, 1999-cu il/ tərt. ed. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin katibliyi- Bakı:2000, - 231 s.

4. Craig, R. Russia, The United States, and the Caucasus. February 2007, [Electronic resourse] / URL:https://www.files.ethz.ch/isn/32226/Russia_US_Caucasus.pdf

5. Has the Trans-Caspian Pipeline's Time Finally Arrived? :[Electronic resource], URL:https://aircenter.az/en/single/has-the-trans-caspian-pipelines-time-finally-arrived-728

6. Henze P. American interest in the Caucasus//-Circassia, North Caucasus.-03 April,2009. URL:https://www.circassianworld.com/circassia/north-caucasus/1167-american interest-caucasus-henze

SUMMARY

The new geopolitical environment that arose in the Caucasus region following the demise of the Soviet Union presented a number of strategic opportunities for the United States. This circumstance prompted official Washington to take significant steps to improve its economic and political ties with the region. Using the Caucasus' natural and geographical advantages, the US began to support the development of a number of vital transportation corridors. The Caucasus's advantageous geographi-

cal location for multiple transportation lines made the region a transit point between the East and the West, which became a significant factor for the United States. In this new geopolitical climate, one of the US priorities was the establishment of an East-West transportation route and the reconstruction of the Great Silk Road. The rebuilding of the Great Silk Road aims to promote commercial flows, improve access to energy resources, and deepen ties between regional states. The Trans-Caspian transport corridor was one of the major initiatives funded by the United States in the early 1990s. This project highlighted the importance of the Caucasus and Caspian region in the trade and energy industries. By completing the project, the US hoped to diversify energy channels in the region and undercut Russia's and Iran's positions.

Keywords: *USA, transport corridors, Silk Road, Azerbaijan, Georgia, North Caucasus.*

Zeynalabdinov Əsgər Aydın oğlu
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, müəllim
E-mail: asgarzeynalabdinov@bsu.edu.az

Nəqliyyat dəhlizləri baxımından Qafqazın ABŞ üçün əhəmiyyəti (1992-2000)

XÜLASƏ

SSRİ-nin dağılmasından sonra Qafqaz regionunda yaranan yeni geosiyasi mühit ABŞ üçün müxtəlif strateji imkanlar yaratdı. Bu vəziyyət, rəsmi Vaşinqtonun öz iqtisadi və siyasi maraqlarını bölgədə daha da möhkəmləndirmək üçün mühüm addımlar atmasına səbəb oldu. ABŞ, Qafqazın təbii və coğrafi üstünlüklərindən istifadə edərək, burada bir sıra strateji nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafını təşviq etməyə başladı. Qafqazın müxtəlif nəqliyyat dəhlizləri üçün əlverişli coğrafi mövqeyi, regionu Şərq və Qərb arasında bir keçid nöqtəsi halına gətirdi və bu, ABŞ üçün əhəmiyyətli bir amil oldu. Bu yeni geosiyasi şəraitdə, ABŞ-nin prioritet məsələlərindən biri Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin yaradılması və Böyük İpək Yolunun bərpası ilə bağlı layihələr oldu. Böyük İpək Yolunun bərpası, həm də ticarət axınlarını artırmaq, enerji resurslarına çıxışı asanlaşdırmaq və regiondakı müxtəlif dövlətlər arasındakı əlaqələri gücləndirmək məqsədi daşıyırdı. 1990-cı illərin əvvəllərində ABŞ-nin dəstəklədiyi əhəmiyyətli layihələrdən biri də Transxəzər nəqliyyat dəhlizinin qurulması idi. Bu layihə, Qafqazın və Xəzər regionunun ticarət və enerji sahələrindəki mühüm rolunu vurğulayan bir addım idi. Layihənin reallaşdırılması ilə ABŞ, bölgədəki enerji marşrutlarını diversifikasiya etməyə və Rusiya və İranın mövqeyini zəiflətməyə çalışırdı.

Açar sözlər: *ABŞ, nəqliyyat dəhlizləri, İpək yolu, Azərbaycan, Gürcüstan, Şimali Qafqaz.*

Зейналабдинов Аскер Айдын оглы
Бакинский государственный университет, Исторический факультет, преподаватель
asgarzeynalabdinov@bsu.edu.az

Значение Кавказа для США с точки зрения транспортных коридоров (1992-2000)

РЕЗЮМЕ

Новая геополитическая обстановка, возникшая в Кавказском регионе после распада Советского Союза, предоставила ряд стратегических возможностей для Соединенных Штатов. Это обстоятельство побудило официальный Вашингтон предпринять существенные шаги для улучшения своих экономических и политических связей с регионом. Используя природные и географические преимущества Кавказа, США начали поддерживать развитие ряда жизненно важных транспортных коридоров. Выгодное географическое положение Кавказа для многочисленных транспортных линий сделало регион транзитным пунктом между Востоком и Западом, что стало значимым фактором для Соединенных Штатов. В этом новом геополитическом климате одним из приоритетов США стало создание транспортного маршрута Восток-Запад и реконструкция Великого Шелкового пути. Восстановление Великого Шелкового пути направлено на содействие торговым потокам, улучшение доступа к энергетическим ресурсам и углубление связей между государствами региона. Транскаспийский транспортный коридор был одной из основных инициатив, финансируемых Соединенными Штатами в начале 1990-х годов. Этот проект подчеркнул важность Кавказа и Каспийского региона в торговле и энергетической промышленности. Завершив проект, США надеялись диверсифицировать энергетические каналы в регионе и ослабить позиции России и Ирана.

Ключевые слова: *США, транспортные коридоры, Шелковый путь, Азербайджан, Грузия, Северный Кавказ.*

UOT 94
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.251

ÇEXİYA-AZƏRBAYCAN: DÖVLƏT BAŞÇILARININ GÖRÜŞLƏRİ

SƏBİNƏ HƏSƏNOVA
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

E-mail: sabinhasanova08@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-8979-1498

Giriş

Azərbaycan Respublikası ilə Çexiya Respublikası arasında diplomatik münasibətlər 1993-cü ilin yanvar ayında qurulmuşdur. Həmin vaxtdan etibarən iki ölkə arasında siyasi, iqtisadi və humanitar sahələrdə əməkdaşlıq dinamik şəkildə inkişaf etmişdir. Bu əlaqələrin möhkəmləndirilməsində dövlət başçılarının qarşılıqlı səfərləri və görüşləri mühüm rol oynamışdır. İlk yüksək səviyyəli təmaslardan biri 2005-ci ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Çexiyaya rəsmi səfəri zamanı baş tutmuşdur. Bu səfər zamanı enerji təhlükəsizliyi, iqtisadi əməkdaşlıq və ikitərəfli münasibətlərin genişləndirilməsi kimi önəmli məsələlər müzakirə olunmuşdur [1]. 2009-cu ildə isə Çexiya Prezidenti Vatslav Klausun Azərbaycana rəsmi səfəri iki ölkə arasında münasibətlərin daha da dərinləşməsinə təkan vermişdir. Bu səfər çərçivəsində bir sıra sənədlər imzalanmış və qarşılıqlı maraq doğuran sahələr üzrə əməkdaşlıq perspektivləri müəyyən edilmişdir [3]. Növbəti illərdə də bu görüşlər davam etmiş, 2015-ci və 2022-ci illərdə baş tutan yüksək səviyyəli təmaslar tərəflər arasında strateji əməkdaşlığın inkişaf etdiyini göstərmişdir. Bu məqalədə Azərbaycan və Çexiya prezidentlərinin görüşləri çərçivəsində əldə olunan razılaşmalar və onların ikitərəfli münasibətlərə təsiri təhlil olunacaq.

Azərbaycan və Çexiya prezidentləri arasında keçirilmiş əsas görüşlərin detalları

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2005-ci ildə Çexiyaya etdiyi rəsmi səfər ikitərəfli münasibətlərin formalaşmasında mühüm mərhələ olmuşdur. Bu səfər zamanı Prezident İlham Əliyev Çexiya Respublikasının Prezidenti Vatslav Klaus, Baş Nazir və digər yüksək vəzifəli şəxslərlə görüşlər keçirmişdir. Əsas müzakirə olunan məsələlər enerji təhlükəsizliyi və Azərbaycan qazının Avropaya nəqli məsələləri, iqtisadi əməkdaşlıq və qarşılıqlı investisiyaların təşviqi, təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq olmuşdur. Görüş zamanı "İqtisadi əməkdaşlıq haqqında Anlaşma" Memorandumu, "İkitərəfli ticarət və investisiyalar üzrə razılaşmalar" imzalanmışdır. Bu səfərdən sonra Çexiya Azərbaycanın enerji resurslarına maraq göstərmiş və iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsində artım müşahidə olunmuşdur [20, s. 128].

2009-cu ilin may ayında Çexiya Prezidenti Vatslav Klaus Azərbaycana rəsmi səfər etmişdir. Bu, Çexiya prezidentinin Azərbaycana ilk səfəri kimi tarixə düşmüşdür və qarşılıqlı münasibətlərin daha da dərinləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Əsas gündəm regional təhlükəsizlik və enerji əməkdaşlığı, Avropa İttifaqı – Azərbaycan münasibətlərində Çexiyanın dəstəyi, infrastruktur və nəqliyyat sahəsində əməkdaşlıq məsələləri olmuşdur. "Azərbaycan-Çexiya hökumətləri arasında enerji əməkdaşlığı haqqında" saziş və "ikiqat vergitutmanın qarşısının alınması haqqında" saziş imzalanmışdır. Səfər çərçivəsində keçirilən biznes forumda 100-dən çox iş adamı iştirak etmiş və müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq imkanları müzakirə olunmuşdur [5].

2015-ci ilin sentyabr ayında Çexiya Respublikasının Prezidenti Miloş Zeman Azərbaycanda rəsmi səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı dövlət başçıları arasında aparılan danışıqların əsas mövzusu iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi olmuşdur. Energetika və sənaye əməkdaşlığı, inşaat, nəqliyyat və kənd təsərrüfatı, humanitar və mədəni əlaqələrin gücləndirilməsi əsas diqqət yönəldilən sahələr olmuşdur. "Azərbaycan və Çexiya hökumətləri arasında sənaye və energetika sahəsində əməkdaşlığa dair" anlaşmalar, "Tələbə mübadiləsi və ali təhsil sahəsində əməkdaşlıq" razılaşmaları imzalanmışdır. Bu səfər həm də Çexiya şirkətlərinin Azərbaycanda daha aktiv fəaliyyət göstərməsinə təkan vermişdir.

2022-ci ilin oktyabr ayında Prezident İlham Əliyev Avropa Siyasi Birliyi Zirvə Toplantısında iştirak məqsədilə Praqaya işgüzar səfər etmişdir. Səfər çərçivəsində Çexiya Prezidenti Miloş Zeman ilə ikitərəfli görüş keçirilmişdir. Görüşdə regional əməkdaşlıq və enerji təhlükəsizliyi, Cənubi Qafqazda sülh və sabitlik, Azərbaycanın Avropaya qaz tədarükündə roluna aid məsələlər müzakirə olunmuşdur. Görüş zamanı Azərbaycan qazının Avropaya, o cümlədən Çexiyaya nəqli məsələləri, enerji tranzit

layihələri və yaşıl enerji üzrə əməkdaşlıq imkanları nəzərdən keçirilmişdir [23].

2024-cü ilin noyabrında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ilə Çexiyanın Baş naziri Petr Fiala arasında keçirilən danışıqlar enerji və nəqliyyat infrastrukturu sahəsində daha geniş əməkdaşlığın təmin edilməsi istiqamətində atılan mühüm addım olub. Cənub Qaz Dəhlizinin Avropaya inteqrasiyası sahəsində əməkdaşlıq görüşün əsas gündəmlərindən biri olub [8].

Siyasi Əməkdaşlıq və Diplomatik Münasibətlər

Azərbaycan və Çexiya arasında siyasi münasibətlər 1993-cü ildə diplomatik əlaqələrin qurulması ilə rəsmi xarakter almışdır. Bu tarixdən etibarən iki ölkə arasında əlaqələr tədricən inkişaf etmiş və müxtəlif beynəlxalq platformalarda əməkdaşlıq genişlənmişdir.

Çexiya Respublikası Azərbaycanı Cənubi Qafqaz regionunda mühüm tərəfdaş kimi qəbul edir. Xüsusilə enerji təhlükəsizliyi və regional sabitlik məsələlərində Bakı ilə əməkdaşlıq Çexiya üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. İki ölkənin prezidentləri və digər yüksək səviyyəli rəsmiləri arasında keçirilən rəsmi görüşlərdə dəfələrlə vurğulanıb ki, Azərbaycan və Çexiya bir-birinin suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qarşılıqlı şəkildə dəstəkləyir [15].

Bu baxımdan, Çexiyanın Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı balanslı mövqeyi də diqqətəlayiqdir. Çexiya tərəfi, beynəlxalq hüquq prinsiplərinə əsaslanaraq, münaqişənin sülh yolu ilə və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinin tərəfdarı olduğunu bir neçə dəfə bəyan etmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində aparılan bərpa və yenidənqurma işlərinə dair Çexiya rəsmilərinin marağı da bunu bir daha göstərir.

Bununla yanaşı, Çexiya Azərbaycanla əməkdaşlığı təkcə ikitərəfli səviyyədə deyil, həm də Avropa İttifaqı çərçivəsində inkişaf etdirməkdə maraqlıdır. Aİ-nin "Şərq Tərəfdaşlığı" proqramı çərçivəsində Azərbaycanla münasibətlərdə Çexiya mühüm rol oynayır və dəfələrlə bu platformada Azərbaycanla əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinin tərəfdarı olduğunu ifadə etmişdir [20, s.122-123].

Çexiya parlamenti ilə Azərbaycan Milli Məclisi arasında da sıx təmaslar mövcuddur. Parlamentlərarası dostluq qrupları çərçivəsində mütəmadi səfərlər və görüşlər təşkil edilir ki, bu da siyasi dialoqun dərinləşməsinə xidmət edir.

Enerji sahəsi Azərbaycan və Çexiya arasında əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Azərbaycan zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik ölkə olaraq Avropanın enerji təhlükəsizliyində mühüm tərəfdaşdır. Çexiya isə enerji ehtiyaclarının təminində etibarlı və diversifikasiya olunmuş mənbələrlə əməkdaşlığa xüsusi önəm verir. Bu baxımdan, Azərbaycan-Çexiya enerji əlaqələri qarşılıqlı maraqlara əsaslanır [7].

İlk mühüm enerji əməkdaşlığı təşəbbüsləri 2005-ci ildə Prezident İlham Əliyevin Praqaya səfəri zamanı gündəmə gəlmişdi. Həmin səfərdə enerji resurslarının ixracı, enerji infrastrukturlarının qurulması və Avropaya enerji nəqlinin şaxələndirilməsi məsələləri müzakirə olunmuşdur. Növbəti illərdə bu mövzu Çexiya prezidentlərinin Azərbaycana səfərləri zamanı da əsas prioritet kimi qaldı [25].

2009-cu ildə Prezident Vatslav Klausun Bakıya səfəri zamanı enerji sahəsində əməkdaşlığa dair rəsmi sənədlər imzalanmış və Azərbaycan qazının Avropaya, o cümlədən Mərkəzi Avropa ölkələrinə çatdırılması məsələsində Çexiya marağını açıq şəkildə ifadə etmişdir. Bu baxımdan Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi, xüsusilə TANAP və TAP boru kəmərləri Çexiya üçün də strateji əhəmiyyət kəsb edir. Çexiya rəsmiləri Azərbaycanın bu layihələrdə oynadığı rolu dəstəkləyərək enerji marşrutlarının şaxələndirilməsinə töhfə verdiyini dəfələrlə vurğulamışlar [18, s. 208-209].

Son illərdə isə əməkdaşlıq yalnız neft və qazla məhdudlaşmır. İqlim dəyişiklikləri və yaşıl enerjiyə keçid fonunda Azərbaycanla Çexiya arasında "bərpa olunan enerji" sahəsində əməkdaşlıq imkanları da müzakirə olunmağa başlayıb. Xüsusilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə – "yaşıl enerji zonası" konsepsiyası çərçivəsində – xarici şirkətlərin, o cümlədən Çexiya investorlarının iştirakı üçün münbit şərait yaranmışdır. Məsələn, Xəzər dənizində planlaşdırılan külək enerjisi layihələri və günəş elektrik stansiyaları Azərbaycanın yaşıl enerji mərkəzinə çevrilməsi strategiyasının tərkib hissəsidir [15].

2022-ci ildə Prezident İlham Əliyevin Praqada Avropa Siyasi Birliyi Zirvə Toplantısında iştirakı zamanı keçirilən görüşlərdə də enerji məsələləri əsas müzakirə mövzularından biri olmuşdur. Azərbaycan tərəfi Avropa bazarına qaz ixracını artırmağa hazır olduğunu, Çexiya isə bu prosesdə fəal rol oynamaq niyyətini bəyan etmişdir [23].

Çexiya ilə Azərbaycan arasında yüksək səviyyəli danışıqlar ikitərəfli münasibətlərin dərinləşməsində və strateji əməkdaşlığın artırılmasında mühüm rol oynayır. 2021-ci ilin sonuna yaxın Çexiyanın Baş naziri Petr Fiala Azərbaycana rəsmi səfər edib. Bu səfər enerji sektorunda birgə layihələrin artırılması, ticarət həcminin genişləndirilməsi kimi strateji mövzuları gündəmə gətirib. Səfərin əsas gündəliyi Çexiyanın Azərbaycandan enerji idxalını artırmaq və xüsusilə təbii qaz və bərpa olunan enerji layihələrində əməkdaşlığı gücləndirmək olub [8].

Çexiya və Azərbaycan 2021-ci ildə imzalanmış sazişlə enerji sahəsində əməkdaşlığı rəsmiləşdirib. Bu saziş Azərbaycanın enerji ehtiyatlarının Avropaya nəqlini və Azərbaycanın enerji layihələrində Çexiya şirkətlərinin iştirakını əhatə edir. Xüsusilə bioenergetika, bərpa olunan enerji və neft-kimya sektorlarında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi məqsədi daşıyır.

Çexiyanın Baş naziri Petr Fialanın 2023-cü ildə Azərbaycana səfəri zamanı enerji sahəsində əməkdaşlıq yenidən müzakirə edilib, Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) boru kəməri və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) vasitəsilə nəql edilən təbii qazın Mərkəzi Avropa ölkələrinə çıxış imkanları müzakirə edilib. Görüşlərdə strateji enerji tərəfdaşlığı da vurğulanıb [18, s.208].

Çexiya Azərbaycanın bərpa olunan enerji potensialını artırmaq səylərinə texnologiya transferi və mühəndislik dəstəyi vermək niyyətindədir. Çex şirkətləri Azərbaycanda yol və enerji infrastrukturu layihələrində fəal iştirak etmək istəyirlər. İki ölkə arasında ticarət həcminin artırılması üçün səylər göstərilir, xüsusilə Azərbaycanın Avropa bazarına çıxışı Çexiya üçün logistik üstünlük yaradır [15].

Çexiya Azərbaycanın EU4Energy proqramı çərçivəsində enerji səmərəliliyi layihələrinə töhfə verir. Yol infrastrukturunda Çexiyada xüsusilə iri tikinti və nəqliyyat layihələrində iştirak edən şirkətlər var. Məsələn, Çexiya şirkətləri Azərbaycanın nəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsi layihələrində iştirak edirlər. EU4Energy Proqramı Avropa İttifaqı (Aİ) tərəfindən enerji sahəsində həyata keçirilən yardım və əməkdaşlıq proqramıdır. Bu proqram Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrində enerji səmərəliliyinin, bərpa olunan enerjinin və enerji infrastrukturunun gücləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilib. EU4Energy Azərbaycan kimi ölkələrə enerji sektorunda islahatları sürətləndirmək və bu ölkələrdə enerji səmərəliliyini artırmaqda kömək etmək məqsədi daşıyır. Proqramın məqsədi enerji sektorunda Aİ standartlarına nail olmaq və ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri təşviq etməkdir [23].

Azərbaycanda ən mühüm layihələrdən biri Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu xəttidir. Bu layihə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan arasında nəqliyyat dəhlizi yaratmaqla Asiya və Avropa arasında nəqliyyat imkanlarını artırmaq məqsədi daşıyır. Bu layihədə Çexiyanın rolu birbaşa böyük olmasa da, layihəyə maliyyə dəstəyi verən və sənaye əlaqələrini inkişaf etdirən tərəfdaş kimi iştirak edə bilər. Azərbaycan Avropa bazarına birbaşa çıxışı təmin etmək üçün nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə böyük önəm verir [18, s.206].

Çexiya ilə Azərbaycan arasında mədəni əlaqələrdə mühüm seminarlar və tədbirlər təşkil olunur. Məsələn, Çexiya incəsənət və mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın artırılması üçün tədbirlər təşkil edir. Bu tədbirlərdən biri də 2024-cü ilin dekabrında Praqada keçirilən "İncəsənət Gənclik Araşdırmaları" adlı seminardır. Azərbaycan Respublikasının Praqadakı Səfirliyi hər il Azərbaycan Respublikası Gününü qeyd etmək üçün qəbul təşkil edir. Bu cür tədbirlər iki ölkə arasında mədəni əlaqələrin gücləndirilməsi məqsədi daşıyır. [9]

Çexiya və Azərbaycan arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq hər iki ölkənin akademik müəssisələrinin qarşılıqlı əlaqəsini və tələbə mübadiləsi proqramlarını əhatə edir. Çarlz Universiteti 50 000-dən çox tələbə qəbul edən Çexiyanın ən qədim və ən böyük universitetidir və azərbaycanlı tələbələr də burada təhsil alırlar. Bundan əlavə, 2020-ci ildə Çexiyanın Azərbaycana təhsil sahəsində dəstəyini gücləndirən bəzi akademik və mədəni tədbirlər təşkil edilib. Bu tədbirlər hər iki ölkənin təhsil sistemləri arasında məlumat mübadiləsini gücləndirmək məqsədi daşıyır. Azərbaycan Çexiya təhsil modelini öyrənmək və öz təhsil infrastrukturunu inkişaf etdirmək üçün bir çox əməkdaşlıq proqramlarında iştirak edir. Çarlz Universiteti çex və ingilis dillərində tədris olunan bir sıra proqramlar təklif edir. Bundan əlavə, Çex Respublikasında tələbələr üçün müxtəlif təqaüdlər və maliyyə dəstəyi imkanları mövcuddur [10].

Çexiya Həyat Elmləri Universiteti (CZU) azərbaycanlı tələbələrə xüsusilə kənd təsərrüfatı, ətraf mühit elmləri və mühəndislik kimi sahələrdə təhsil imkanları təklif edir. Azərbaycanlı tələbələr üçün xüsusi qəbul tələbləri və təqaüdlər mövcud-

dur. Azərbaycan və Çexiya arasında tələbə mübadiləsi proqramları təşkil olunur. Bu proqramlar azərbaycanlı tələbələrin Çexiya universitetlərində təhsil almasına və eyni zamanda çex tələbələrinin Azərbaycanda təhsil almasına şərait yaradır. Bu cür proqramlar mədəni mübadilə və akademik bilik mübadiləsini təşviq edir. Çexiya Azərbaycandan olan tələbələr üçün həm də çex dili kursları və yay məktəbləri təşkil edir [10].

Çexiya və Azərbaycan arasında xüsusilə mühəndislik, enerji və ətraf mühit elmləri kimi sahələrdə birgə tədqiqat layihələri həyata keçirilir. Bu cür akademik əməkdaşlıqlar tələbələr və akademiklər üçün qarşılıqlı fayda təmin edir. Çexiyanın təcrübəsi və texnoloji nou-hau xüsusilə Azərbaycanın enerji infrastrukturu və ətraf mühit layihələrində mühüm töhfə verir.

Nəticə

Azərbaycan və Çexiya arasında dövlət başçılarının həyata keçirdiyi görüşlər, ikitərəfli münasibətlərin əsas dayağını təşkil edir. Bu görüşlər təkcə siyasi jestlər deyil, həm də konkret razılaşmalarla nəticələnən strateji təşəbbüslərdir. 2005-ci ildən etibarən Prezident İlham Əliyevin Praqaya səfəri ilə başlanan yüksək səviyyəli siyasi dialoq, sonrakı illərdə Çexiya prezidentlərinin Bakıya cavab səfərləri ilə davam etmiş və hər bir görüş ikitərəfli əməkdaşlıqda yeni səhifə açmışdır.

Enerji sahəsində Azərbaycanın Avropaya, o cümlədən Çexiyaya sabit və etibarlı təbii qaz təchizatçısı kimi rolu, bu münasibətlərin geosiyasi əhəmiyyətini daha da artırır. Eyni zamanda, yaşıl enerji, nəqliyyat, sənaye, kənd təsərrüfatı və səhiyyə sahələrində əməkdaşlıq genişlənməkdədir. Çexiya şirkətlərinin Azərbaycan bazarına marağı, xüsusilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə həyata keçirilən layihələrdə iştirakı, münasibətlərin iqtisadi əsaslarını möhkəmləndirir.

Siyasi münasibətlər baxımından Çexiya Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü beynəlxalq səviyyədə dəstəkləyən və regional sabitlik məsələlərində əməkdaşlıq edən ölkələr sırasındadır. Bu, Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan prinsipial məqamlardan biridir.

Humanitar və mədəni sahələrdə də əlaqələrin inkişafı, xalqlar arasında dostluq və qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirməkdədir. Təhsil proqramları, mədəniyyət günləri, sərgilər və digər tədbirlər insanlara bu əlaqələrin praktiki faydasını hiss etdirməkdədir.

Bütün bu amillər fonunda Azərbaycan–Çexiya münasibətləri təkcə ikitərəfli maraqlara deyil, həm də Avropa ilə Cənubi Qafqaz arasında körpü rolunu oynayan strateji tərəfdaşlığa əsaslanır. Mövcud dinamika göstərir ki, gələcək illərdə bu əməkdaşlıq daha da dərinləşəcək və yeni sahələri əhatə edəcək. Dövlət başçılarının qarşılıqlı səfərləri və siyasi iradəsi bu yolun davamlı və uğurlu olmasına zəmanət verir. Xüsusilə enerji təhlükəsizliyi, iqtisadi əməkdaşlıq və regional sabitlik məsələləri bu görüşlərin əsas sütunlarını təşkil etmişdir. Hazırda iki ölkə arasındakı əlaqələr strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlməkdədir və gələcəkdə bu münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsi gözlənilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "Çexiya və Azərbaycan arasında enerji saziş-ləri", Aydınlık, 2022.

2. "Azərbaycan və Çexiyanın Baş naziri danışıqları", Praqa xəbərləri, 2024.

3. Aslanlı, A. "Azərbaycanın enerji siyasəti və Avropa: strateji tərəfdaşlıqlar və çağırışlar". Enerji Tədqiqatları Jurnalı. 2020.

4. Kubátová, M. Çexiya ilə Qafqaz regionu arasında diplomatik əlaqələr. Praqa: Charles University Press. 2019.

5. "Çexiya Respublikası Azərbaycanla Enerji Əməkdaşlığı Sazişləri". Çexiya Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi hesabatları. 2021.

6. Cənub Qaz Dəhlizi: Strateji İcmal. Avropa Komissiyası, 2022.

7. "Çexiya-Azərbaycan enerji tərəfdaşlığı daha da güclənir". Praqa Gündəlik Monitor, 2021.

8. "Fiala Bakıda Ticarət və Enerjini Müzakirə edir". Azərbaycan Biznes Xəbərləri, 2022.

9. "Bakıda Çex Kino Günləri". Çex Mədəniyyət İnstitutu İllik Hesabat, 2021.

10. "Çexiya və Azərbaycan arasında təhsil tərəfdaşlığı". Erasmus+ Proqramı Layihənin Qiymətləndirilməsi Sənədləri, 2022.

11. Niyazi Niyazov, Models of Cooperation between Azerbaijan and NATO Member-States, 01 Jan 2022, International Trends, Vol. 20, Iss: 2, pp 99-116

12. Jamila Hasanova, Kamala Najafova, Development of Trade-Economic Relations between Azerbaijan-EU Countries in the Field of Natural Gas Supply, 02 May 2024, World Scientific and Engineering Academy and Society, Vol. 21, pp 1104-1114

13. N. Abdullayev, Legal regulation of relations between the republic of Azerbaijan and the EU at the present stage, 01 Jan 2022, Научное обозрение , Iss: 4, pp 155-163

14. Jamila Hasanova, Kamala Najafova, The historical development of trade and economic relations between Azerbaijan and the countries of the European Union, 01 Mar 2024, Voprosy Istorii (Russian Academy of Sciences), Vol. 2024, Iss: 3, pp 212-221

15. Maksym Aliiev, EU-Azerbaijan relations in the gas transporting sector, 21 Oct 2022, Language, Culture, Politics, Vol. 1, pp 205-218

16. Krystyna Gomółka, Economic contacts between Azerbaijan and the European union, 01 Feb 2019, Historical and social-educational ideas (Historical and Social Educational Ideas), Vol. 10, pp 53-61

17. Sabina Strimbovschi, Azerbaijan's balanced foreign policy trapped in a volatile geopolitical context, 01 Jan 2016, Scoala Nationala de Studii Politice si Administrative (SNSPA), Vol. 10, Iss: 1, pp 121-134

18. Mehdi Yusif Asgarov, Ətraf mühit təhlükəsizliyinin hüquqi tənzimlənməsi üzrə Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlıq, 17 May 2022, Elmi iş , Vol. 78, Iss: 5, pp 209-214

19. Leila Alieva, Azerbaijan and the impact of the lack of democratisation on relations with the EU, 29 May 2014, European View (Springer Berlin Heidelberg), Vol. 13, Iss: 1, pp 39-48

20. Jason E. Strakes, Hierarchical global structures and their influence on Azerbaijani views of international politics, 01 Jan 2009, The Caucasus & Globalization (Central Asia & Central Caucasus Press AB), Vol. 3

21. V. A. Butenko, EU external energy policy: the case of Azerbaijan, 05 May 2022, Przegląd Europejski, Iss: 1-2022

22. Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic supported the International Festival "ANIMAFILM" in Baku (12.04.2025)

23. https://mfa.gov.az/az/category/avropa/cexiya, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, Çexiya (12.04.2025)

24. https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/czechia/historical-development, European Commission, Historical Development (14.04.2025)

25. https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780191736322.timeline.0001, Oxford Reference, Czech Republic (14.04.2025)

26. https://www.iir.cz/azerbaijan-and-czech-republic-history-and-perspectives-of-relations, Nurlan Aliyev, Azerbaijan and Czechia: History and Future of Relations (14.04.2025)

27. https://azertag.az/en/xeber/azerbaijan_czech_mark_30th_anniversary_of_diplomatic_relations-2598764, Azərtac, Azerbaijan, Czech mark 30th anniversary of diplomatic relations (14.04.2025)

XÜLASƏ

Azərbaycan və Çexiya arasında diplomatik münasibətlər 1993-cü ildə qurulmuş və bu müddət ərzində qarşılıqlı hörmətə və strateji maraqlara əsaslanan əməkdaşlıq formalaşmışdır. Dövlət başçılarının həyata keçirdiyi qarşılıqlı səfərlər və görüşlər iki ölkə arasında əlaqələrin möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır. Görüşlər nəticəsində enerji, ticarət, nəqliyyat, təhsil və mədəniyyət sahələrində bir sıra mühüm sazişlər imzalanmış, əməkdaşlığın hüquqi bazası genişlənmişdir.

Xüsusilə enerji sahəsində Azərbaycanın Avropa üçün etibarlı tərəfdaş kimi çıxış etməsi və Çexiyanın bu əməkdaşlığa verdiyi önəm, münasibətləri strateji səviyyəyə yüksəltmişdir. Eyni zamanda, Çexiyanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə verdiyi dəstək siyasi münasibətlərin güclənməsində mühüm amil olmuşdur.

Ümumilikdə, dövlət başçılarının görüşləri Azərbaycan–Çexiya əlaqələrinin siyasi, iqtisadi və humanitar sahələrdə davamlı inkişafına təkan verən əsas mühərrik rolunu oynayır və bu əməkdaşlığın gələcəkdə də dərinləşəcəyini göstərir.

Açar sözlər: *Diplomatik münasibətlər, prezident səfərləri, enerji əməkdaşlığı, iqtisadi əlaqələr, ərazi bütövlüyü, strateji tərəfdaşlıq.*

SABINA HASANOVA
PhD student at Baku State University

CZECHIA–AZERBAIJAN: MEETINGS OF HEADS OF STATE

SUMMARY

Diplomatic relations between Azerbaijan and the Czech Republic were established in 1993, and during this period, cooperation based on mutual respect and strategic interests has been formed. Mutual

visits and meetings of the heads of state have played an important role in strengthening relations between the two countries. As a result of the meetings, a number of important agreements were signed in the fields of energy, trade, transport, education and culture, and the legal basis of cooperation has expanded.

Azerbaijan's performance as a reliable partner for Europe, especially in the field of energy, and the importance that the Czech Republic attaches to this cooperation, have raised relations to a strategic level. At the same time, the Czech Republic's support for the territorial integrity of Azerbaijan has been an important factor in strengthening political relations.

In general, the meetings of the heads of state play the role of the main engine that drives the sustainable development of Azerbaijani-Czech relations in the political, economic and humanitarian spheres and indicate that this cooperation will deepen in the future.

Keywords: *Diplomatic relations, presidential visits, energy cooperation, economic relations, territorial integrity, strategic partnership.*

ГАСАНОВА САБИНА
Докторант Бакинского Государственного Университета

ЧЕХИЯ–АЗЕРБАЙДЖАН: ВСТРЕЧИ ГЛАВ ГОСУДАРСТВ

РЕЗЮМЕ

Дипломатические отношения между Азербайджаном и Чешской Республикой были установлены в 1993 году, и с тех пор сотрудничество между двумя странами развивалось на основе взаимного уважения и стратегических интересов. Важную роль в укреплении двусторонних связей сыграли взаимные визиты и встречи глав государств. В результате этих встреч были подписаны значимые соглашения в таких сферах, как энергетика, торговля, транспорт, образование и культура, что способствовало расширению правовой базы сотрудничества.

Особое значение в отношениях занимает энергетическое сотрудничество: Азербайджан зарекомендовал себя как надёжный партнёр Европы в сфере поставок энергоресурсов, а Чехия выражает интерес к укреплению этих связей. Также важным фактором является поддержка Чехией территориальной целостности Азербайджана, что способствует углублению политического диалога.

В целом, встречи президентов служат движущей силой устойчивого развития азербайджано-чешских отношений в политической, экономической и гуманитарной сферах и свидетельствуют о потенциале их дальнейшего углубления.

Ключевые слова: *Дипломатические отношения, президентские визиты, энергетическое сотрудничество, экономические отношения, территориальная целостность, стратегическое партнерство.*

UOT 39; 572.9
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.253

ƏNƏNƏVİ AZƏRBAYCAN RƏQS ADLARININ KLASSİFİKASİYASI

ELMİRA HACIYEVA
Bakı Dövlət Universiteti,
Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasının doktorantı

E-mail: elmira.turan.96@mail.ru

Giriş

Azərbaycan rəqs havalarının təsnifatı ilə bağlı bu günə kimi Bayram Hüseynli, Məmmədsaleh İsmayılov, Əhməd İsazadə, tərəfindən müxtəlif təsnifatlar aparılsa da, Azərbaycan rəqs adlarının təsnifatına dair ayrıca klassifikasiya demək olar ki, aparılmayıb. Müxtəlif vaxtlarda bir çox sənətşünaslar tərəfindən bu bölgü mövzusuna, adlanmasına və xarakterinə görə təsnifat başlığı altında ümumi formada təqdim olunub.

Bununla bağlı Rauf Bəhmənli ***"Azərbaycan xalq rəqsləri"*** kitabının (2002) ***"Azərbaycan xalq rəqslərinin adlarının yaranması"*** haqqında bölümündə Azərbaycan rəqslərinin adlarının mənasına görə aşağıdakı kimi bir neçə qrupa bölündüyünü qeyd edib:

1. Azərbaycanın tarixi ərazilərinin adları ilə bağlı rəqslər;
2. Gül-çiçək, bitki adları ilə bağlı rəqslər;
3. Daş-qaş, zinət və bəzək əşyalarının adları ilə bağlı rəqslər;
4. Əmək və təsərrüfatla bağlı məişət rəqsləri;
5. Qəhrəmanlıq və igidlik timsallı rəqslər;
6. Bayramlar və el şənlikləri ilə bağlı mərasim rəqsləri;
7. Müxtəlif mərasimlərlə bağlı rəqslər;
8. İnsan adları ilə bağlı rəqslər;
9. Məzəli rəqslər [2, s.10].

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, indiyə kimi rəqs havalarının, rəqslərin ümumi təsnifatına dair müəyyən tədqiqatlar aparılsa da, Rauf Bəhmənlinin ***"Azərbaycan xalq rəqsləri"*** kitabının ***"Azərbaycan xalq rəqslərinin adlarının yaranması"*** haqqında bölümü istisna olmaqla, rəqs adlarının klassifikasına dair ayrıca məqalə hazırlanmamışdır. Nəzərə alsaq ki, sözügedən kitab 2002-ci ildə nəşr olunub və ondan sonra rəqslərlə bağlı müəyyən tədqiqatlar aparılaraq unudulmuş bir çox rəqs adları aşkar olunub o zaman "Azərbaycan rəqs adlarının semantikası və klassifikasiyası" adlı məqalənin hazırlanması zəruridir. Təqdim olunan məqalədə bölmələrin bəzilərinin adı bu günə qədər yazılmış, bizə tanış olan təsnifatlardan götürülüb. Yeni təsnifatda həmin adlar bir qədər dəyişərək və müəyyən əlavələr edilərək təqdim olunub.

Əsas hissə

Xalqımızın dil yaddaşından bəllidir ki, rəqslərə heç də kortəbii, təsadüfi adlar qoyulmayıb. Çünki hər sözün, ifadənin, adın dərin mənası var.

Rəqs adlarının çox az bir hissəsi xüsusilə də ədədlərlə bağlı rəqslər təsadüfi adlansa da, əksər hissəsi, müəyyən bir anlayış yaradıb, nəyəsə, kiməsə həsr olunub.

Təqdim olunan məqalədə isə adlarının semantikasına görə ənənəvi Azərbaycan rəqslərinin adları aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırılır:

- ***Yer adları***
- ***Gül-çiçək adları***
- ***Şəxs adları***
- ***Daş-qaş, zinət və bəzək əşyaları***
- ***Ədəd və rəqəmlə adlanan***
- ***Tayfa adları ilə bağlı***
- ***Əşya adlarıyla adlandırılan rəqslər***
- ***Bayramlar və el şənlikləri, onların atributlarıyla adlandırılan rəqslər (xüsusilə Novruz bayramının atributlarıyla adlandırılan rəqslər)***
- ***Şəxslərlə bağlı əlamət bildirən sözlərlə adlandırılan rəqslər***
- ***Heyvan və quş adları ilə adlandırılan rəqslər***
- ***Toy mərasiminin ənənəvi rəmzləri və mərhələrinin adı ilə adlandırılan rəqslər***
- ***Milli geyim və qiyafət atributlarıyla adlandırılan rəqslər***
- ***Sənət, peşə adlarıyla adlandırılan rəqslər***
- ***Məzəli sözlərlə ifadə olunan rəqs adları***

Yer adları ilə adlan rəqslər əsasən yarandığı tarixi ərazinin adı ilə adlanmışdır. Bunlara misal olaraq "Azərbaycan", "Velaçola" (XX əsrin 20-ci illərində Lerikin Velaçola kəndində yaranmışdı) [7, s.62], "Qazağı", "Nuxa" (və ya "Şəki"), "Almalı" yallısı (Şəki-Zaqatala bölgəsində kəndin adıdır), "Naxçıvanı", "Şamaxı", "Bakı", "Şuşa", "Əsgəranı", "Dəhnə", "Şağani" (Bakı kəndlərindən birinin adıdır və bu rəqsin digər adı "Şampanı"dır.), "Şə-

rur", "Sabirabadı" rəqslərini və s. göstərə bilərik. Bu kateqoriyanın alt bölmələri kimi adı hansısa bir tarixi ərazidə yerləşən

• dərə – "Uzundərə", "Çay dərəsi"
• təpə – "Kömürtəpə"
• qala – "Çıraqqala"
• çay – "Qusar-çay"
• bulaq adları – "Muğan bulağı" ("Şirvan bulağı" da deyirlər) ilə adlandırılan rəqsləri qeyd edə bilərik.

Bu kateqoriyaya aid rəqslər arasında bəzən elə adlara təsadüf olunur ki, bu ərazilər hazırda Azərbaycan Respublikasının sərhədləri daxilində olmasa da, onlar vaxtilə azərbaycanlıların yaşadığı ərazi olub və ya müəyyən tarixi proseslərin nəticəsi olaraq azərbaycanlıların kompakt hada məskunlaşdığı qonşu dövlətlərin ərazisinin adıdır. Belə rəqslərə "Ənzəli" (Qədimdə Pəhləvi adı ilə tanınan Ənzəli Cənubi Azərbaycan ərazisində böyük liman şəhərinin adıdır.), "Tiflisi", "Dağıstan", "Qars", "Aşxabadı" (Türkmənistanın paytaxtının adı), "Məhərrəmkənd" (Dağıstan ərazisində, Samur çayının sahilində yerləşən rayon mərkəzinin adıdr.) "Əndican" (Özbəkistan Respublikasının ərazisində yerləşən Fərqanə vadisində şəhər adıdır) və s. aiddir.

Azərbaycanın zəngin flora və faunası rəqs adlarında da müəyyən qədər öz əksini tapıb. Növbəti kateqoriya kimi qruplaşdırdığımız ***gül-çiçək adları ilə bağlı rəqslər*** sırasına "Heyvagülü", "Bənövşə", "Novruzgülü", "Almagülü", "Alçagülü", "Dağ çiçəyi", "Yasəməni" və s. daxildir. Göründüyü kimi, əsasən baharın gəlişi ilə təbiətdə rastlaşdığımız bu gül-çiçəklər insanların ovqatını xoş etmiş, vətənimizin füsunkar təbiətindən ilham alan xalqımız bu gözəlliklərə həsr olunmuş rəqs havaları, rəqslər yaratmışdır. Bu rəqsləri yaradanların bir çoxunun adı bizə məlum olsa da, bəzilərinin adını bilmirik.

Azərbaycan rəqsləri arasında ***şəxs adları ilə bağlı rəqslərin*** də özünəməxsus çəkisi var: "Nabat xanım", "Bala bəyi", "Xalabacı", "Şəlalə", "Mirzəyi", "Mirzəxanı", "Sona xanım", "Hacıcan", "Xanımı", "Züleyxa", "Sevinc", "Bəsti", "Qaryağdı", "Dilşadı", "Təhməzi", "Gülgəzi", "Məsməyi", "Əfruzə", "Tamara", "Mehribanı", "Püstə xanım", "Leyli pəri", "Arifi", "Solmazı", "Həcəri", "Musaxanı", "Ayşadı", "İbrahimi", "Süleymanı", "Həsəni" və s. Bu kateqoriyadakı rəqs adlarını da kişi və qadın adlarıyla adlandırılan rəqslər, həmçinin önəmli şəxslər və ya adi şəxslərin adlarıyla adlandırılan rəqslər kimi qruplaşdırmaq olar. Bu rəqslərdən bəzisi onu yaradan müəllifin oğlunun, qızının və ya nəvəsinin adıyla bağlıdır. Məsələn, zurna və balabanın məşhur ifaçılarından sayılan Əli Kərimov (1874-1962) öz nəvəsinin adına həsr etdiyi "Əfruzə" rəqsini yaratmışdır. Qeyd olunan adlara diqqət etsək, onların bir çoxunun xanım adları olduğunu görərik. Bu da xalqımızın xanımlara qarşı olan ehtiramının bir növ göstəricisidir.

Ümumiyyətlə, qadın obrazları ilə bağlı olan musiqi folkloru qadınların həyat tərzinin, əməyinin, bədii təxəyyülünün və düşüncələrinin, duyğu və hisslərinin məhsuludur. Bu baxımdan qadınların əmək prosesi ilə bağlı musiqi folklorunda sağımla, ip əyirmə, xalça toxumaqla, nehrə çalmaqla əlaqədar çox sayda rəqslər yaranmış, xalq rəqslərində qadın obrazı müxtəlif bədii ifadə və üsullarla canlandırılmışdır.

Milli geyim və qiyafət atributlarının adıyla adlandırılan rəqslər. Geyimlər və bəzəklər insanın yaşını, sosial və milli mənsubiyyətini, hətta xarakterini, dünyagörüşünü təyin edən göstəricilərdən biridir. Şifahi xalq yaradıcılığı, klassik poeziya nümunələrində vəsf olunan obrazlarla birlikdə geyimləri və bəzəkləri də nəzmə çəkilib, onlar haqqında qısa da olsa, etnoqrafik baxımdan çox qiymətli məlumatlar verilib. Bəzəklər maddi mədəniyyətin mühüm elementlərindən biri kimi "ictimai təbəqələr arasında sosial bərabərsizliyi daha dolğun əks etdirməklə, XIX-XX əsrin əvvəllərinin xüsusiyyətlərini, xalqın həyat tərzi və məişətini, lokal və etnik özünəməxsusluğunu, etnik-mədəni təması və türk xalqları arasında etnogenetik əlaqələri, yaş dövrünün ayrı-ayrı pillələrində bəzəklərdən istifadə edilməsində meydana gələn dəyişiklikləri və s. də özündə daha dolğun əks etdirir.

Bu baxımdan ənənəvi rəqslərdə müxtəlif bəzəklərdən istifadə olunması və geyim və bəzəklərlə bağlı adlanan rəqslərə rast gəlməyimiz təbiidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzək əşyalarının adıyla adlanan rəqslər əsasən qadın rəqsləridir. Ümumiyyətlə, XIX-XX əsrin əvvəllərində bəzi əməli əhəmiyyət kəsb edən bəzəklər istisna olmaqla, kişi geyimləri demək olar ki, bəzəksiz olurdu. Bu məsələ əhali arasında "Erkək atın çulu cırıq olar" – "bəzənmək qadına yaraşar" kimi mülahizələrə əsaslanırdı. Nəticədə qadın rəqs adlarında bəzək əşyalarının adı əks olunub.

"Elmi mənbələrdə – Tənzərə rəqsinin etimologiyasına dair mövcud olan mülahizələrə nəzər salaq. Vasif Çörəkçinin yazdığına görə – Mənzərə

bu yallının qədim adı olub, illər ötdükcə– Tənzərə şəklinə düşüb. Kamal Həsənovun fikrincə isə Tənzərə əsasən hərfi mənada – qızılı tənbətən mənasını bildirir. Əvvəllər bu rəqsi qadınlar təmtəraqlı, qızıl bəzək-düzəkdən –boyunbağıdan, muncuqdan, sırğadan, üzükdən və başqa cavahiratdan nəyi varsa, hamısını taxıb oynardılar [7, s.59]. Ədalət Kərimlinin yazdığına görə bu yallıda qadınlar çoxlu zər-ziba, bər-bəzək vururlar. Yəni ifaçıların geyimi zərli olur və bu geyimin üstündə daş-qaş və köhnə pul düzümlərindən istifadə edilir. İfaçılar yallının ritmlərinə uyğun hərəkət etdikcə paltarın üstündəki bəzək əşyaları silkələnir və zurnada çalınan musiqinin ritmi ilə bir uyğunluq, ahəngdarlıq təşkil edir. Yallının adı da məhz buradan götürülüb. Tənzərə – yəni yarı zər, yarı bəzək-düzək deməkdir. Keçmiş zamanlar yallıya düzülən qadınlar yaxalarına bütün daş-qaşlarını, zinət əşyalarını vurar, bellərinə qızıl, gümüş kəmərlər taxardılar. Bu səbəbdən rəqsə – Tənzərə adı verilmişdir.

"Onluq" rəqsi də qızıl pul adı olan onluqdan yaranmışdır. Qadın geyimlərindən kürdünün yaxasına vurulan bu zinət əşyasının adı ilə bağlı olan rəqs "Arşın mal alan" filmində Süleyman bəyin ifasında təqdim olunduqdan sonra "Süleymanı" kimi tanınmışdır.

Milli geyimin adıyla adlanan "Çalpapaq" rəqsinin adı eyniadlı papaq növü ilə bağlıdır. Bu tip papağı daha çox yaşlı nəslin nümayəndələri istifadə edərdilər. Rəqs də onlara həsr olunub [7, s.50].

Bu kateqoriyaya aid olan rəqslərdən biri də "Kofta" rəqsidir ki, Bakıda yaransa da, sonradan Naxçıvanda da oynanılmışdı. Onu xalq tərəfindən qoşulan aşağıda qeyd olunan mahnının müşayiəti ilə əsasən yaşlı qadınlar oynayardılar:

Kofta tikdim göbəkdən,
Bir yar sevdim ürəkdən,
Yarım mənə saat aldı
Bilərziyi biləkdən [7, s.38].

"Kəlağayı" rəqsinin adı Azərbaycan xanımlarının baş örtmə (bağlama) geyimlərindən biri olan kəlağayıdan götürülüb. Yaşa və zövqə uyğun olaraq qırmızı, qara, ağ, palıdı yerli, yelənli kəlağayılar daha geniş yayılmışdır.

Ədəd və rəqəmlərlə adlandırılmış rəqslər kateqoriyasına "Yüz bir", "On dörd", "Altı nömrə" və s. daxildir. Göründüyü kimi, hələlik bizə məlum olub bu bölümə aid olan rəqslərin adındakı ədəd və rəqəmlərdən yüz bir istisna olmaqla, heç biri sakral mahiyyət daşımır. Bu rəqsin ifasında isə həmin ədədlə heç bir bağlılıq yoxdur. Bütün bunları nəzərə alaraq digər tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, bu klassifikasiyaya aid olan rəqslərin təsadüfi olaraq belə adlanması ehtimalı artır.

Tayfa adlarıyla bağlı rəqslər. Azərbaycanda yaşayan bir çox xalqlara, qəbilələrə aid olduqları qəbilənin adı ilə adlandırılmış rəqslər var. "Avşar", "Əfşarı" , "Tərəkəmə" və s. bu bölümə aiddir.

Daha əvvəlki təsnifatlarda ***"Məişət əşyalarının adları ilə bağlı rəqslər"*** kateqoriyası xüsusi olaraq demək olar ki, fərqləndirilməsə də, məlum olan rəqslər arasında xalqın məişətində istifadə olunan əşyalarla, əmək alətlərinin adı ilə bağlı olan rəqs adlarına da təsadüf olunduğunu nəzərə alaraq bu bölgü zəruridir. Bu kateqoriyaya "Cəhrə", "Fincan", "Güyümü", "Kirkirə", "Nəlbəki", "Piyalə", "Kuzə", "Xəkəndaz", "Xurcun" və s. rəqslər daxildir.

Xurcun xalqın məişətində istifadə olunan əşyalardan biri olub və bu rəqsin adı da bilavasitə sözügedən əşyayla bağlıdır. Kənddə yaşayan qoca bir kişi yoldaşı ilə birgə əldə etdiyi məhsulu satıb, özlərini dolandırırdı. Belə satışlardan sonra xurcununu oynada-oynada evinə şad xəbərlə gəlirmiş, rəqs də ehtimallara əsasən belə yaranıb.

Bu kateqoriyayla bağlı vurğulamalı olduğumuz digər bir məqam isə məişətdə istifadə olunan ***hövsər, məcməyi, sini, teşt, kasa, nəlbəki, kuzə dəstinin*** çalğı aləti kimi rəqs mədəniyyətimizə daxil olmasıdır. Belə məişət əşyaları mükəmməl çalğı alətləri olmasa da, folklor musiqisində vacib alətlərdən sayılır [9, s.81].

Bayramlar, el şənlikləri və onların atributlarıyla adlandırılan rəqsləri qeyd edərkən xalqımızın ən əziz bayramlarından olan Novruzla bağlı rəqsləri mütləq şəkildə vurğulamaq lazımdır. Azərbaycan xalqı qədim zamanlardan etibarən Novruz bayramının şərəfinə "Novruz-novruz bahara, güllər-güllər nübara" deyib mahnılar qoşaraq onu əzizləyirdi. Ümumiyyətlə, Novruz bayramında ifa olunan rəqsləri Aminə Babayevanın "Azərbaycan milli rəqs sənətində Novruz mövzusunun tərənnümü" adlı məqaləsində yazdığı kimi 1) adı və mövzusu etibarilə Novruz bayramı ilə bağlı olan rəqslər, 2) ənənə üzrə Novruz bayramında ifa olunan rəqslər olmaqla iki qrupa ayırmaq olar [9, s.324].

Məqaləyə uyğun olaraq birinci qrupa aid olan rəqslər içərisindən yuxarıdakı təsnifata müvafiq olan "Novruzu", "Səməni" , "Bahar qızı", "Baharı" kimi rəqslər ***Bayramlar və el şənlikləri, onların***

atributlarıyla adlandırılan rəqslər kateqoriyasına daxil edilib. Hesab edirəm ki, bənövşə, novruzgülü kimi nərgizgülü də bahar bayramının – Novruzun müjdəçisi sayıldığı üçün ***gül-çiçək adları ilə adlandırılan "Bənövşə", "Novruzgülü" rəqslərini bu kateqoriyaya da aid etmək olar***. Göründüyü kimi bu rəqslərdə Novruz bayramının bütün milli, etnoqrafik xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Şəxslərlə bağlı əlamət bildirən sözlərlə adlandırılan rəqslər sırasına "Abayı", "Qəhrəmanı" daxildir. Şəki-Zaqatala zonasında yaranan rəqslərdən olan "Abayı" əsasən ahıl adamlar – həm qadınlar, həm də kişilər tərəfindən oynanılırdı. Bu bölgədə ahıl qadına abayı deyildiyi üçün rəqs belə adlanmışdı [7, s.27].

Təbiət və heyvan təqlidinə söykənən rəqslər Azərbaycanda da olduqca məşhurdur. Anadoluda qartal, tülkü, ördək kimi heyvanların təsviri şərh olunarkən, Azərbaycanda "Ceyrani", "Turacı", "Kəklik", "Durna" rəqsləri heyvan və quş adlarıyla bağlı olub **heyvan və quş adları ilə adlandırılan rəqslərdir**. Adıçəkilən "Turacı" rəqsi gözəl görünüşü olan turac quşu ilə bağlıdır. Rəqs turacın uçuşunu xatırladır.

Azərbaycanlıların ənənəvi rəqs mədəniyyətində toy mərasimi geniş şəkildə əks olunub. ***Toy mərasiminin ənənəvi rəmzləri və mərhələlərinin adı ilə adlandırılan rəqslər*** - "Toy", "Qədim toy", "Gəlin havası", "Xonça gələndə", "Vağzalı", "Atlanma", "Hağışta" və s. aiddir.

Azərbaycanın kişi rəqsləri daha çox; çobançılıq, torpaq, təbiət, heyvandarlıq mövzularında meydana gəlmiş, ziraatçılıq, əkin biçmə, məhsul toplama, məhsulun daşınmasına, bağçılıq, bostançılıqla əlaqədar olduqları görülməkdədir. Sənət, peşə adlarıyla bağlı rəqslərə "Xan çobanı", "Çobanlar", "Cütçü" və s. aiddir.

"Çobanlar" və "Xan çobanı" rəqsləri çox zaman eyniləşdirisə də əslində, hər ikisi fərqli rəqslərdir. "Çobanlar" rəqsinin adına gəldikdə isə bu obraz Azərbaycan folklorunda geniş yayılıb. Nağıllarda tez-tez rast gəlinən bu obraz əsasən aşağıdakı xarakterik cizgilərlə tanınıb:

Çoban- cəmiyyətin durumunu özündə kodlaşdıran obraz kimi.

Çoban- qəhrəmanı yeni statusa keçirən obraz kimi.

Çoban- qəhrəmanı himayə edən yardımçı obraz kimi.

Çoban obrazının mədəniyyətimizdəki mahiyyətini anlamaq üçün onun dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" əsərinə və "Kitabi-Dədə Qorqud" eposundakı nümunələrinə diqqət yetirməyə ehtiyac vardır.

N.Gəncəvinin "Yeddi gözəl" əsərindəki çoban obrazı Şah Bəhrama ibrət dərsi verən, onu haqq-ədalət yoluna qaytaran bir obraz olmaqla özündə müdrikliyi və müsbət keyfiyyətləri birləşdirir. Belə ki, burada çoban obrazının heyvanlara yanaşma prinsipi şahın ədalətli davranışı üçün model rolunu oynayır. Məhz bununla əlaqədar olaraq, Bəhram şah şahlığı çobandan öyrəndiyini deyir.

Göründüyü kimi, Bəhram şah özünü çobana bənzətməklə, çobandan ibrət aldığını vurğulayır. Deməli, əsərdə şair çoban obrazını müsbət planda göstərməklə yanaşı, şah üçün də örnək kimi xarakterizə edib.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında isə bir-birindən fərqlənən iki çoban obrazı vardır. Qaraca Çoban düşmənə qarşı sərt mübarizə apararaq, onu uzaqlaşdırmağa çalışdığı halda, Qonur qoca Sarı çoban öz davranışı ilə Təpəgözün timsalında Oğuzun başına "zaval"ın gəlməsinə səbəb olur. Azərbaycan nağıllarında çoban obrazı timsalında daha əsaslı görəcəyimiz kimi, Qaraca çoban aid olduğu cəmiyyətin informasiya yükünü özündə kodlaşdırıb. Özü də çoban hər zaman cəmiyyətin durumunu yalnız söz səviyyəsində özündə kodlaşdırmır. Bəzən çobanın geyiminin rəngi və davranışları cəmiyyətdə baş verənlərin simvolik ifadəçisi kimi çıxış edir. Bir sözlə, çoban özümüz və özgələr qarşıdurmasında ortada dayanmaqla onlar arasında informasiya mübadiləsini həyata keçirir [5].

Təsnifatın sonuncu bölməsinə məzəli əhvalatlarla bağlı olub ***məzəli sözlərlə adlanan xalq rəqsləri*** daxildir. Bəşər tarixi mövcud olandan bəri hər bir insan yaşadığı həyatı boyu saysız-hesabsız gülməli, məzəli əhvalatlarla rastlaşıb. Belə rəqslərdən "Kəsmə", "Lətifə", "Naz eləmə", "Qıtqılıda", "Naz-nazı", "Kim-kimə", "Tapp elədi" ("Sürüşdüm-düşdüm" kimi də adlanır), "Matanı", "Cığ-cığa" və başqalarının adlarını çəkə bilərik.

Rəqs adlarını toplayarkən diqqət çəkən məqamlardan biri "Zümrüdü", "İnnabı", "Darçını", "Mərcanı", "Zoğalı", "Mixəyi" kimi adların olmasıdır. Sadalanan rəqs adlarına diqqət etsək onların bir çoxunun qırmızı rəng və onun çalarlarıyla bağlı olduğunu görərik. Xatırlasaq ki, rənglərin simvoli-

kasında insanın vəziyyəti, ilahi qüvvəyə və təbiətə münasibət, ayin və mərasimlərin məzmunu, magik güc, işarəvi əlamət və eyni zamanda xalqın dili özünü inikas etdirir, onda bunun nə ilə bağlı olduğunu təhlil etməyə ehtiyac var.

Sənətşünas Nəsir Rzayevin 1974-cü ildə nəşr olunan "Əsrlərin səsi" kitabında da qeyd olunur ki, musiqi sənətimizdə qədim ruhlarla və onların rənglərilə əlaqədar olan animistik səciyyə daşımış melodiyalar sonralar öz dini mahiyyətini itirmiş, sırf bədii keyfiyyət qazanmışdır. Müəllif yazır ki, bu rəqslər vaxtilə animizmin təsiri altında Al ruhun qırmızı rənginin müxtəlif çalarlarına həsr edilib [10, s.47].

Kitabda "Qızılgül" rəqsi ilə yanaşı "Lalə" rəqsinin də Al ruh inancı ilə əlaqədar olduğunu qeyd olunur. Gəlinin toylarda bu rəqs nümunələri ilə müşayiət edilməsində məqsəd onu gözdən, nəzərdən, bədxah ruhlardan qorumaq idi [10, s.47]. İlk başda "Qızılgül" və "Lalə" gül adları kimi görünsə də insanların təbiətdə gördüklərini əsasən sabit rənglərlə yadda saxlamağa çalışdığını nəzərə alsaq, hər iki ada rəng adı kimi baxa bilərik.

Türk mədəniyyətində ən qədim rənglərdən biri "al" rəngdir. Əcdadlarımızın çox sevmiş olduğu qoruyucu Al ruhu təsadüfi deyil ki, qırmızı rəngi, od və günəş rəngini təmsil edirdi. Lakin sonralar rəqslərdəki dini mahiyyət itmiş, sırf bədii keyfiyyət qazanmışdır.

Azərbaycan dilinin qaydalarına əsasən ı4 şəkilçisinin funksiyalarından biri leksik şəkilçi kimi adlardan sifət düzəldən şəkilçi olub isimlərin sonuna artırılaraq əlamət bildirən yeni söz yaratmaqdır. Buna dair dilimizdə kifayət qədər nümunələr var: badamı, gümüşü, armudu və s. Eyni qaydanın rəqs adlarına da aid oma ehtimalını nəzərə almaq lazımdır. Rəqslərin rəng və çalar adlarıyla adlanmasına gəldikdə isə nəzərə alsaq ki, Azərbaycan xalqının etnoqrafik irsində, mənəvi dünyamızın təzahürlərindən biri kimi rənglər özünəməxsus yer tutur onda bu heç də təsadüfi deyil. Burada diqqət etməli olduğumuz digər bir məqam isə adıçəkilən rəqslərin semantikasıdır.

Vaxtilə zəngin ailələrin toyunda oynanılan "İnnabı"rəqsinin ifasına da baxarkən görürük ki, bu rəqs innab quru meyvəsinin rəngiylə bağlıdır. Daha əvvəlki təsnifat da rəqsin adı "Bitki və gül-çiçək adlarıyla bağlı rəqslər", kateqoriyasına daxil edilsə də bu doğru deyil.

"Zoğalı" rəqsini yaranma tarixini araşdırarkən rəqsin zoğal yığımıyla bağlı olduğu anlaşılır [7, s.36]. Digər rəqslərlə bağlı əlimizdə yetərli məluat olmadığı üçün dəqiq heç nə demək mümkün deyil.

Bundan əlavə, indiyədək 300-dən çox növü məlum olan yallı rəqsinin adlarına diqqət edərkən burada digər rəqs adlarında rast gəlmədiyimiz bölgüləri görürük. Yallı adları əsasən aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırılır:

Qeyd etmək lazımdır ki, bizə məlum olan ənənəvi Azərbaycan rəqslərindən bir qisminin adını yuxarıdakı bölgünün heç bir kateqoriyasına daxil etmək mümkün olmadı. Gələcəkdə etnoqrafik sorğu və s. nəticəsində unudulmuş bir çox rəqs adları bizə məlum olarsa, yenidən təsnifatlaşdırmağa mütləq şəkildə ehtiyac olacaq.

Rəqs adlarıyla bağlı tədqiqat apararkən qarşılaşdığımız digər maraqlı bir məqam isə eyni rəqsin müxtəlif adlarının olmasıdır. İndiyə kimi bu halla qarşılaşdığımızda iki müxtəlif adı olan rəqslər üstünlük təşkil etdiyi üçün müxtəlif tədqiqat işlərində onlar adətən iki adı olan rəqslər kimi qeyd olunub. Lakin nəzərə alsaq ki, üç fərqli adı olan rəqslər azlıq təşkil etsə də, mövcuddur və hələlik 3-dən çox adı olan rəqslərə təsadüf olunmasa da, bu o demək deyil ki, gələcəkdə bu halla qarşılaşmayacağıq. Bu baxımdan bu araşdırmada onları birdən çox adı olan rəqslər kimi təsnifatlaşdırmaq doğru hesab edilib. Bu rəqslərə misal olaraq, "Şağani"–"Şampanı", "Mirvari"–"Çatdadım", "Tapp elədi"–"Sürüşdüm-düşdüm", "Şəki"–"Nuxa", "Onluq"–"Süleymanı", "Mixəyi"–"Ciran-ciran", "Balabəyi"–"Nilufəri", "Qorxmazı"–"Solmazı", "Ekspress"–"Muştuluq", "Fayton"–"Gorusu", "Fason"–"Alışdım-yandım", "Kiri-kiri"–"Abşeron", "Nərgizi"–"Vüqarı", "Tur-

şəngi”–“Azərbaycan qızı”, “Xan yaylağı”–“Qax” iki adlı rəqslərdir

[4, s.4-5]. Belə ki, müəyyən rəqslərə öz qədim adından başqa müxtəlif dövrlərdə, müəyyən tarixi hadisələrlə bağlı digər adlar da verilib. Elə rəqslər də vardır ki, bir müddətdən sonra öz adını itirib, sonradan bu havanı gözəl oynayan, rəqs edən şəxsin (rəqqas və ya rəqqasənin) adı ilə adlandırılıb. Məsələn, bu gün ikihissəli rəqslərdən “Tamara” kimi tanınan oyun havası təxminən 1916-cı ildə ilk dəfə “Əntiqə” adı ilə yaranıb. Onun ikinci adı isə toylarda bu rəqsi çox məharətlə oynayan məşhur Salyanlı rəqqasə Tamaranın şərəfinə verilib.

Üç adı olan rəqslərə isə məşhur “Qoçəli” rəqsini göstərə bilərik ki, bu rəqsin “Yaylıq”, “Tapança” kimi digər adları da mövcuddur [5, s.4-5].

Nəticə və elmi yenilik

Məqalədə daha öncə bu istiqamətdə aparılmış müxtəlif tədqiqat işləri araşdırılmış və ənənəvi Azərbaycan rəqs adlarının semantikasına yenidən baxılıb. Tədqiqat işində təqdim olunmuş klassifikasiyada daha öncəki qruplaşmalar qorunmaqla, yeniləri əlavə edilmiş, lazım gəldikcə alt bölmələr də təqdim edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür tədqiqatlar indiyə kimi yalnız sənətşünaslar tərəfindən aparılıb və onlar bu məsələyə əsasən öz ixtisaslarına uyğun yanaşıblar. Bu tədqiqatda isə mövzuya daha geniş şəkildə yanaşılmağa çalışılıb. Yuxarıdakı təhlillərə əsasən qeyd edə bilərik ki, yer və tayfa adlarıyla adlandırılan rəqslər Azərbaycan ərazisində baş verən tarixi prosesləri izləmək baxımından daha əhəmiyyətli olduğu halda, digər bölgüdəki rəqslər xalqımızın etnopsixologiyasının öyrənilməsi baxımından daha önəmlidir. Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, gələcəkdə xalq rəqslərinin toplanması üçün bölgələrdə aparılan ekspedisiyalar genişləndikcə unudulmuş bir çox rəqs adları bizə məlum olacaq. Təbii ki, bu da yeni klassifikasiyanın aparılmasını və bölgülərin sayının artmasını istisna etmir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Babayeva A. Azərbaycan milli rəqs sənətində Novruz mövzusunun tərənnümü // - Bakı: Musiqi dünyası, – 2023. № 4 (93). – s.9322-9334

2. Bəhmənli R.B. Azərbaycan xalq rəqsləri. - Bakı: Adiloğlu, –2002. –158 s.

3. Bəhmənli R.B. Azərbaycan xalq rəqslərinin təsnifatı // – Şanlıurfa: Rast Uluslararası Müzikoloji Dergisi, – 2017. Cild: 5, № 3. – s.1745-1757.

4. Bəhmənli R.B. Azərbaycan xalq rəqslərinin ritmik xüsusiyyətləri: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı – Bakı, – 2018. – 22 s.

5. Bəhmənli R.B. Qədim Azərbaycan rəqs havaları. – Bakı: Şərq-Qərb, –2021. –672 s.

6. Bəktaşi N. Rəqs tariximizə bir nəzər // – Bakı: Konservatoriya, s. 168-172

7. Həsənov K.N. Qədim Azərbaycan xalq rəqsləri. – Bakı: İşıq, –1983. –59 s.

8. Quliyev H.V., Qarayev S.P. Folklorda çoban obrazı: Davranış spesifikası və semantikası // - Bakı: Folklorşünaslıq, – 2021. N1(9), – s. 82-93.

9. Nəcəfzadə A.İ. Azərbaycan idifonlu çalğı alətləri (Orqanoloji-tarixi tədqiqat). - Bakı: MBM, – 2010. – 280 s.

10. Rzayev N.İ. Əsrlərin səsi. – Bakı: Azərnəşr, – 1974. – 80 s.

11. Şener G.S. Azərbaycan və Anadolu xalq rəqs musiqisinin müqayisəli təhlili: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı Bakı, – 2014. – 26 s.

XÜLASƏ

Mədəniyyət incilərimizdən sayılan rəqs sənəti qədim dövrdən bu günə kimi yaşayaraq xalqımızın adət-ənənəsini, insanların ictimai həyat tərzini, etnopsixologiyasını, məişətini, estetik zövqünü özündə əks etdirir.

Xalqımızın dil yaddaşından da məlumdur ki, hər sözün, ifadənin dərin mənası olduğu üçün rəqslərimizin adları da təsadüfi deyil. Təqdim olunan məqalə ənənəvi Azərbaycan rəqs adlarının klassifikasiyası və semantikasına həsr olunub. Ənənəvi rəqs adlarından heç bir kateqiyaya daxil ola bilməyənlər də mövcuddur. Eyni zamanda gələcəkdə xalq rəqslərinin toplanması üçün bölgələrdə aparılan ekspedisiyalar genişləndikcə unudulmuş bir çox rəqs adları bizə məlum olacaq. Təbii ki, bu da yeni klassifikasiyanın aparılmasını və bölgülərin sayının artmasını istisna etmir.

Açar sözlər: *Azərbaycan rəqsləri, Azərbaycan rəqs adları, rəqs adlarının semantikası, rəqslərin klassifikasiyası, etnopsixologiya.*

SUMMARY

The art of dance, considered one of the pearls of our culture, has existed from ancient times to the present day, reflecting the customs and traditions of

our people, their social lifestyle, ethnopsychology, everyday life, and aesthetic taste.

It is also known from the linguistic memory of our people that the names of our dances are not accidental, since every word and expression has a deep meaning. The presented article is dedicated to the classification and semantics of traditional Azerbaijani dance names. There are also traditional dance names that cannot be classified into any category. At the same time, as expeditions conducted in the regions to collect folk dances expand in the future, many forgotten dance names will become known to us. Of course, this does not rule out the introduction of a new classification and an increase in the number of divisions.

Keywords: *Azerbaijani dances, Azerbaijani dance names, semantics of dance names, dance classification, ethnopsychology.*

РЕЗЮМЕ

Искусство танца, считающееся одной из жемчужин нашей культуры, существует с древнейших времен и до наших дней, отражая обычаи и традиции нашего народа, его социальный уклад, этнопсихологию, быт и эстетический вкус.

Из языковой памяти нашего народа известно также, что названия наших танцев не случайны, поскольку каждое слово и выражение имеет глубокий смысл. Представленная статья посвящена классификации и семантике названий традиционных азербайджанских танцев. Существуют также традиционные названия танцев, которые невозможно отнести ни к одной категории. В то же время, по мере расширения экспедиций в регионы по сбору народных танцев в будущем, нам станут известны многие забытые названия танцев. Конечно, это не исключает введения новой классификации и увеличения числа разделов.

Ключевые слова: *азербайджанские танцы, названия азербайджанских танцев, семантика названий танцев, классификация танцев, этнопсихология.*

İqtisadiyyat

UOT 339.9
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.255

BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN FƏALİYYƏTİNİN DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN İQTİSADİ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

ÜMMUHƏBİBƏ QƏLƏNDƏROVA
Bakı Dövlət Universiteti
Dünya iqtisadiyyatı kafedrasının dosenti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: Hebibe.qelenderova@gmail.com

Giriş

Dünyada artan qarşılıqlı asılılıqların çoxalması, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafına təsirini daha da aktual etmişdir. Dünyada gedən qloballaşma prosesinin təsiri dövlətlərarası problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Zəruri tələbatların artması, yeni mexanizmlərin yaranması ilə bərabər, beynəlxalq iqtisadi əlaqələri gücləndirməklə, dünyada iqtisadi sahədə struktur islahatlarının aparılmasını vacib etmişdir. Bunu nəticəsində, müasir iqtisadi problemlər, ölkələrin qlobal iqtisadiyata inteqrasiyasını artırmışdır. Ölkələr arası inteqrasiya əsas vasitə olmaqla, dövlətin transformasiyasını və konstruksiyalarını bazar iqtisadiyyatında hüquqlarının qorunmasını tələb edən forma kimi meydana çıxmışdır.

Məhz bu zaman, beynəlxalq maliyyə təşkilatları qlobal iqtisadi münasibətlərin ən mühüm həlqələrindən biri hesab olunmaqla xüsusi əhəmiyyət daşımışdır. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları gələcək inkişafın meyarı kimi, dünya ölkələrinin vacib ehtiyac resurslarının ödənilməsinə xidmət edir [1].

Dünya ölkələrində maksimum inkişafı təmin etməklə, səmərəli əlaqələrin qurulması, ölkələr arası, sosial-iqtisadi inkişafda hərtərəfli qarşılıqlı əlaqənin qurulmasında birincilik qazanmışdır. Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının işinin təhlili və üstünlükləri onu göstəriri ki, iqtisadi münasibətlərdə çatışmazlıqların nəzərə alınması, gələcək əməkdaşlıq üçün əsas prinsiplərin formalaşması və yeni metodların yaranmasına səbəb olur. Bu sahəyə yenidən baxılması, iqtisadi əlaqələrin balanslaşdırılmaqla, qiymətləndirilməsinə sistemli yanaşmanı əsaslandıran, yeni iqtisadi əməkdaşlıq strategiyasının işlənib hazırlanmasının əsasının qoyulmasını tələb edir.

Dünya iqtisadiyyatında hökumətlərarası maliyyə axınlarının tənzimlənməsi, ölkənin valyuta və kredit təşkilatlarının strukturlarının sisteminin yeni tələblər əsasında qurulmasın tələb edir. Bu, xüsusən də dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin yeni səviyyədə inkişafına təkan verməklə, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi potensialının dövrün tələbləri baxımından yüksəldilməsinə səbəb olar.

Dövlətlərarası iqtisadi əməkdaşlığın yüksək səviyyədə təmin edilməsində, güclü mexanizmlərin olması lazımdır. Eyni zamanda, bu mexanizmlərdən səmərəli istifadə olunması sistemi yaradılmalıdır. Bu zaman, maliyyə axını sferasının fasiləsiz fəaliyyətini təmin edən, dövlətlərarası iqtisadi əməkdaşlığın yaradılması lazımdır.

Dövlətin iqtisadi inkişafında beynəlxalq iqtisadi təşkilatların tutduğu mövqeyin əhəmiyyəlilik dərəcəsinə bu müstəvidən baxılmalıdır. Bu zaman, üzv dövlətləri arasında yaranan iqtisadi əməkdaşlığın mövcud və gələcək tendensiyalarının da təhlil olunması lazımdır.

Bu sahədə aparılan tədqiqatların çox olmasına baxmayaraq, mövzunun aktuallığı öz təsirini itirmir. Dövlətin gələcək siyasi – iqtisadi sabitliyini və təhlükəsizliyi təmin edən, əsas amillərin qorunub saxlanması lazımdır.

Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatın fəaliyyətinin öyrənilməsinin əsas əhəmiyyəti, ölkələr arasındakı mövcud iqtisadi münasibətlərin inkişaf meyillərinin aydınlaşdırılması ilə birlikdə aşağıdakı əsas amillərin meydana çıxması öz əksini tapır:

- beynəlxalq iqtisadi təşkilatların müasir tələblərinin meydana çıxması;
- dünya ölkələrinin ehtiyac meyarlarının müəyyən edilməsi;
- qlobal iqtisadiyyatın davamlı inkişafında beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rolunun müəyyən edilməsi;
- davamlı və uzunmüddətli iqtisadi inkişafın təmin edilməsində beynəlxalq iqtisadi təşkilatların təsirinin öyrənilməsi;
- Dövlətlərarası iqtisadi əməkdaşlığın müəyyən edən ümumi qanunauyğunluğun işlənib hazırlanması;

- ölkələrin iqtisadi inkişaf dinamikasında beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi;
- beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının müasir inkişaf problemlərinini müəyyən etmək;
- Azərbaycan Respublikasında Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlərinin yaranması mexanizmasının əhəmiyyətinin göstərilməsi qeyd edilməlidir.

Bütün bunlar dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq təşkilatların rolunu artırmaqla, yeni iqtisadi inkişafa təkan verirdi. Dünya ölkələri arasında siyasi-iqtisadi münasibətlərin yaranması başladı.

Qloballaşma prosesinin beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinə təsiri və dünya ölkələri arasında siyasi-iqtisadi məqsədlərin inkişafı

Beynəlxalq əlaqələrin qurulması, dövlətlər arasındakı əlaqənin ictimai formalarında xarakterik bir hadisədir. İqtisadi sistemlərin əsas siyasi maraqlarının müəyyən edilməsi, idarəetmə formalarına təsir etməklə, mövcud rejimin, inkişaf səviyyəsinə uyğun, hakimiyyətin xüsusiyyətlərində və liderin şəxsiyyətində görsənməkdədir. Belə ki, dövlətin istənilən siyasi proqramında, iqtisadi maraqlar birinci yerdə dayanır.

Bu proses dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərə təsir edərək, qərarların verilməsində aktual olur. Bu da öz növbəsində, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda siyasi nəticələrə yer verir. Ölkə siyasətlərinin iqtisadi problemlərinin və maraqlarının əsaslandırılması vacib amillərdən hesab olunur. Bu kimi, iqtisadi maraqlar, iqtisadi sistemin əsas məqsəd və vəzifələr toplusunda, həlledici vasitəsidir.

İqtisadi - siyasətdən əsas məqsədlərində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdən istifadə etməklə, dövlətin sabitliyinin qoruması və bazar iqtisadiyyatında yerinin tutulması həyata keçirilir.

Dünyada aparılan sabit siyasi-iqtisadi siyasət, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu da, ölkənin xarici maliyyə cəlbediciliyini artırır. Ölkəyə birbaşa investisiya axının təmin edilməsi səlahiyyətlərini yerinə yetirə bilən beynəlxalq təşkilatlara ehdiyac vardır. Bu kimi maliyyə bölüşdürülməsi, ölkədə kapitalın xaricə axmasına səbəb olur. Məhz bu baxımdan siyasətin iqtisadiyyata təsir mexanizminin daha dəqiq ölçülməsi də vacib hesab olunmaqdadır.

Şəkil 1
Siyasətin iqtisadiyyata təsir mexanizmi

Mənbə: *Şəkil 1. Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.*

Ölkənin iqtisadi inkişafında sahibkarlığın inkişafı ilə birlikdə əhalinin işgüzar fəallığına şəraitin yaradılması, ölkədə işsizlik probleminin aradan qaldırılmasına səbəb olur. Beynəlxalq səviyyədə, dövlətin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin formalaşması müsbət hal kimi qeyd edilməkdədir. Hazırda ölkənin yüksək elmi-texniki siyasətində və əmək məhsuldarlığının artmasında fəal olan sahələrin inkişafı aktual məsələlərdən hesab olumaqdadır. Bu da ona gətirib çıxarır ki, istehsal mühitinə müsbət təsir göstərən sahələrin inkişafı kompleks həll edilməlidir.

Dövlət iqtisadiyyatının sosial əhəmiyyətli sahələrinin inkişafında, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rolu günü – gündən artmaqdadır. Ölkə ərazisində həm kiçik və orta biznesin, həm də xarici müəssisələri dəstəkləyən iqtisadiyyatın sabitləşməsi vacib hesab olunmaqdadır. Bu kimi iqtisadi inkişafa yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi, dövlət iqtisadi strukturunun daha çox inkişaf etməsinə zəmin yaradır.

Şəkil 2.
Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların əsas funksiyaları

Mənbə: *Şəkil 2. Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.*

Siyasi-iqtisadi mühitin sabitləşməsi qlobal münaqişənin bariz nümunəsi olmaqla, xarici ticarətin inkişafına, bu sahədə ölkələr arasında yaranan ziddiyyətlərin aradan qalxmasına səbəb olmaqla, beynəlxalq ticarət müharibələrinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Dünya miqyasında, ticarət müharibəsinin əsas məqsədi, hər bir ölkənin iqtisadi mövqeyini ya yaxşılaşdırmaq və ya saxlamaqdır. Bu dünyada gedən rəqabətin nəticəsini azaltmır. Əksinə, iqtisadi vəziyyətin itirilməsinin qarşısını ala bilər. Ölkələr arası iqtisadi münasibətlərin qurulması, tərəflər arası rəqabətlə bərabər, inkişafa da təsir edir. Dünyada bu vəziyyət əks gedərsə, təhlükəli münaqişənin uzanmasına səbəb olar. Bu baxımdan, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların mövqeyi barışdırıcı xarakter alır. Bu siyasi məqsədlərlə bərabər, iqtisadi təzyiq rıçaqlarından istifadənin olmasını da tələb edir. Bunun başqa bir forması verilən sanksiyalardır.

Bu sanksiyalar siyasəti arzuolunmaz fəaliyyətləri məhdudlaşdırmaqla tətbiq edilir. Məsələn, Qərb dövlətlərinin İrana qoyduqları sankiyalar kimi. Bu sanksiyaların rəsmi səbəblərinin qeyd edilməsi ilə, İranda nüvə proqramının inkişafının dayanmasına, insan haqlarının pozulmasının qarşısının alınmasına, Yaxın Şərqdə olan terror təşkilatlarından qorunması üçün verilmişdir.

Qlobal iqtisadiyyata təsir göstərməklə, ticarət əlaqələrinin pozulmasının və resurslarının yenidən bölüşdürülməsinin həyata keçrilməsi baş verir. Bütün bunlar dünyada iqtisadi problemlərin aradan qaldırılmasına, milli iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olan faktorların yaranmasını vacib edir.

Dünya iqtisadiyyatında siyasi-iqtisadi məsələlərin həll edilməsi ən mühüm sosial siyasət kimi dövlət proqramına daxil edilir. Ölkənin siyasi sistemində, iqtisadi sistemin müstəqilliyinin artması, dövlətin əsas siyasi - iqtisadi qərarlarında yer tutmaqdadır. Bu, onu deməyə əsas verir ki, iqtisadi əsas olmadan heç bir iqtisadi münasibət həyata keçirilə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rolu

Müstəqillik illərində, milli iqtisadiyyatın qurulması ilə, Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşması da həyata keçrilməyə başladı. Bu ölkədə verən dəyişikliklərin formalaşmasına, yeni müəssisələrin yaradılmasına və qeyri-rentabelli köhnə müəssisələrin ləğv edilməsinə səbəb olmaqla yanaşı, işsizlərin sayının azaldması uğrunda atılan əsas qərarlar idi. Ölkədə bununla yanaşı, betnəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşması da həyata keçməkdə idi. Bu sahədə problemlərin mövcud olması, həm daxili, həm də xarici bazarda iqtisadi tələbat mallarının çatışmazlığına gətirib çıxarda bilərdi. Bu prosesin qarşısının alınması üçün öncə kiçik biznes sahəsinin inkişafına təkan verildi. [3]

Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkənin istehsalı bazarda çox az faizini təşkil edir ki, bu da kiçik biznes sahələrinin meydana gəlməsini zəruri edirdi. Azərbaycanda biznes sahələrinin maliyyə bazasının təşkili sadə və etibarlı olması baxımından, beynəlxalq investorların cəlbini də tələb edirdi. Bu baxımdan, yeni biznes sahələrini yaratmaqla və iqtisadi münasibətlərdən səmərəli istifadə etməklə biznesin digər tərkib hissələrinin yeni tələblər səviyyəsində qurulması tələbini qoydu.

Dünya səviyyəsində layiqli yerini tutmaq üçün Azərbaycan Respublikası beynəlxalq iqtisadi siyasətin uğurlu aparılmasına nail olmaqla, ölkədə, daxili iqtisadi faktorların güclənməsinə və dünya iqtisadiyyatında yüksək mövqeyinə nail olmuşdur. Bütün bunlar, Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına təsirini dəstəkləməklə, siyasət-iqtisadi inkişaf qanunlarının formalaşmasına da səbəb olmuşdur [4].

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasının əməliyyat növləri üzrə idxal, (min ABŞ dolları) /2/

Əməliyyat növləri	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Cəmi, o cümlədən	11465914,7	13667475,7	10732038,8	11703222,6	14539789,1	17285344,7
Milli valyuta ilə hesabləşmalar	622,1	6 949,0	25 529,9	55 810,9	36 847,0	3 348,2
Sərbəst dönərli valyuta (SDV) ilə hesabləşmalar	8 996 863,5	9 832 011,1	9 111 364,1	9 818 293,0	12 562 320,8	14 107 327,7
Klirinq üzrə hesabləşmalar	20,3	120,9	468,6	115,9	110,4	560,6
Qapalı valyuta üzrə hesabləşmalar	616 469,4	786 615,7	741 087,7	862 413,5	1 318 485,8	1 623 577,8
Digər kommersiya əməliyyatları üzrə malların keçirilməsi	14,7	-	565,5	-	19,2	-
Digər sövdələşmələr üzrə mal göndərilməsi	-	-	-	-	-	-
Müəssisə və obyektlərin tikintisi haqqında saziş-öhdəlik hesabına malların keçirilməsi	14,9	59,7	189,3	51,4	40,5	136,2
Sövdələşmə xarakteri təyin olunmayıb	-	-	-	-	-	-
Digər əməliyyat növləri	1 851 909,8	3 041 719,3	852 833,7	966 537,9	621 965,4	1 550 394,2

Cədvəldən göründüyü kimi, əməliyyat növləri üzrə, 2018-ci ildə 11465914,7 min ABŞ dolları olduğu halda, 2023-cü ildə 17285344,7 min ABŞ dolları olmuşdur. Azərbaycanda COVID-19 pandemiyasının təsirini nəzərə almasaq, bu göstərici müsbət hesab edilir.

Nəticədə ölkənin iqtisadi inkişafının yüksək olması, onun iqtisadi sahələrinin inkişafını göstərir. Bu baxımdan, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı ölkə iqtisadiyyatında xüsusi rol oynamaqla yanaşı, regional və xarici iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına səbəb olur [5].

Bütün bunlar ölkəmizin beynəlxalq arenada inkişafına təkan verən əsas elementlərdən biri olmaqla, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda etibalı müttəfiq qazanmasına səbəb olur. İqtisadi inteqrasiya proseslərinə imkan verən bütün imkanlardan istifadə olunması aktual məsələlərdən hesab edilməlidir.

İSTİNADLAR:

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%83%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F

2. https://www.stat.gov.az/source/trade/

3. https://www.economy.gov.az/az/page/beynelxalq-elaqeler/iqtisadi-teskilatlarla-emekdasliq

4. https://www.economy.gov.az/az/page/beynelxalq-elaqeler/iqtisadi-teskilatlarla-emekdasliq/regional-teskilatlar

5. https://www.mfa.gov.az/az/category/beynel xalq-teskilatlar

XÜLASƏ

Məqalədə, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafına təsirinin əhəmiyyəti və bu sahənin mövcud problemləri tədqiq olunmuşdur. Beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin inkişafının əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bərabər, dünya ölkələrinin inkişafında tutduğu mövqeyi göstərilmişdir. Sosial-iqtisadi inkişafın əhəmiyyətini nəzərə alaraq, ölkədə əhalinin məşğulluq səviyyəsinin mövcud problemləri qeyd olunaraq, eyni zamanda məqalədə, dünya iqtisadiyyatına təsir edən sahələrin kompleks araşdırılması aparılmışdır.

Müəllif, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin əhəmiyyətini göstərməklə, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinin iqtisadiyyatına təsirinin dərəcəsi, statistik məlumatlarında istifadə edilməklə qiymətləndirilmişdir. Son illərin statistik məlumatları əsasında, Azərbaycan Respublikasının və digər ölkələrin iqtisadi göstəriciləri təhlil edilmişdir, statistik məlumatlarından istifadə olunmuşdu. Məqalənin sonunda, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafına təsiri əsaslandırılmış, ölkənin maddi istehsal sahələrində qiymətləndirilməsi göstərilmiş, nəticə və təkliflərlə birlikdə, istinad olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilmişdi.

Açar sözlər: *beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq siyasət, iqtisadi inkişaf, dünya iqtisadiyyatı, qloballaşma, davamlı inkişaf*

Влияние деятельности международных организаций на экономическое развитие стран мира

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается значение влияния деятельности международных организаций на экономическое развитие стран мира и современные проблемы в этой сфере. Наряду с оценкой значимости развития деятельности международных организаций, показано их место в развитии стран мира. Учитывая важность социально-экономического развития, отмечены текущие проблемы уровня занятости населения в стране, и в то же время в статье проведено комплексное исследование сфер, которые влияют на мировую экономику.

Автор, показывая значимость деятельности международных организаций, оценил степень их влияния на экономику отдельных стран мира с использованием статистических данных. На основе статистических данных последних лет были проанализированы экономические показатели Азербайджанской Республики и других стран, использованы статистические данные. В конце статьи обосновано влияние деятельности международных организаций на экономическое развитие стран мира, дана оценка отраслей материального производства страны, приведен список цитируемой литературы, сделаны выводы и предложения.

Ключевые слова: *международные организации, международная политика, экономическое развитие, мировая экономика, глобализация, устойчивое развитие.*

UOT 339.9
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.260

ÇİNDƏ KOB-LARIN RƏQƏMSAL MARKETİNQ FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

ARİF İSGƏNDƏROV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, doktorant
E-mail: isgandarov.arif.2001@atmu.edu.az

Giriş

Son illərdə Çində kiçik və orta bizneslər (KOB-lar) rəqəmsallaşma prosesinə böyük maraq göstərirlər. Ölkədəki geniş bazar imkanları və texnoloji inkişaflar KOB-ları rəqəmsal marketinq strategiyalarına yatırım etməyə təşviq edib. Xüsusilə e-ticarət platformalarının və sosial media vasitələrinin yayılması, KOB-lara müştərilərlə birbaşa əlaqə yaratmaq və məhsul təkliflərini daha effektiv şəkildə təqdim etmək imkanı yaradıb. Çin KOB-larının əsas rəqəmsal marketinq kanalları arasında WeChat, Douyin (TikTok-un Çin versiyası) və Alibaba kimi platformalar xüsusi yer tutur. WeChat platforması vasitəsilə şirkətlər müştərilərlə interaktiv əlaqə qurur, eyni zamanda öz məhsul və xidmətlərini tanıdır. Douyin isə məhsulların vizual təqdimatı üçün ideal bir vasitədir və daha çox gənc auditoriyanı cəlb etməyə xidmət edir. Alibaba və JD.com kimi e-ticarət platformaları KOB-lara geniş satış şəbəkəsi təklif edərək onların bazar iştirakını artırır.

Rəqəmsal marketinqdə KOB-ların üzləşdiyi əsas problemlərdən biri rəqabətin yüksək olmasıdır. Çinin geniş bazarında çoxsaylı bizneslərin olması KOB-lar üçün öz məhsul və xidmətlərini fərqləndirməyi çətinləşdirir. Digər bir çətinlik isə rəqəmsal marketinq sahəsində peşəkar kadrlara və texniki resurslara olan ehtiyacdır. KOB-ların bir çoxu bu sahədə təcrübəsizlik səbəbindən rəqəmsal strategiyalarını düzgün həyata keçirə bilmir. Hökumət KOB-ların rəqəmsal transformasiyasını dəstəkləmək məqsədilə müxtəlif proqramlar həyata keçirir. Bu proqramlar çərçivəsində təlimlər təşkil edilir, texnologiyalara çıxış təmin edilir və maliyyə dəstəyi göstərilir. Təşəbbüslər KOB-ların rəqəmsal marketinq sahəsində daha yaxşı nəticələr əldə etməsinə şərait yaradır.

Çində KOB-ların rəqəmsal marketinq fəaliyyətləri, həm imkanlar, həm də çağırışlarla doludur. Rəqəmsal platformalardan düzgün istifadə etməklə KOB-lar qlobal bazarlara çıxışlarını genişləndirə və öz rəqabət qabiliyyətlərini artırma potensialına sahibdirlər. Eyni zamanda, bu sahədə peşəkar biliklərin artırılması və innovativ yanaşmaların tətbiqi KOB-ların uzunmüddətli uğuru üçün əsasdır.

Çində KOB-ların iqtisadiyyatda rolu və rəqəmsallaşmanın artan əhəmiyyəti

Çində kiçik və orta bizneslər (KOB-lar) iqtisadiyyatın dayaq nöqtələrindən biri hesab edilir. Onlar ölkənin ümumi daxili məhsulunda (ÜDM) böyük paya sahib olmaqla yanaşı, məşğulluğun əsas təminatçısı kimi çıxış edirlər. KOB-lar xüsusilə yerli bazarların inkişafında, innovasiyaların tətbiqində və yeni iş yerlərinin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Onların çevik strukturu sürətlə dəyişən iqtisadi şərtlərə uyğunlaşmağa imkan verir [2, s.351].

Son illərdə rəqəmsallaşma KOB-ların fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərib. Elektron ticarət və sosial media platformaları vasitəsilə bu müəssisələr bazarlara çıxış imkanlarını genişləndiriblər. Ənənəvi satış kanallarından fərqli olaraq, rəqəmsal platformalar daha geniş müştəri kütləsinə çatmaq və daha effektiv satış strategiyaları həyata keçirmək imkanı yaradır. Rəqəmsal texnologiyalar KOB-ların fəaliyyətini optimallaşdırmaqla həm məhsuldarlığı artırır, həm də xərclərin azaldılmasına kömək edir. Dövlət rəqəmsal transformasiya sahəsində KOB-ları dəstəkləmək üçün müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirir. Rəqəmsallaşmaya yönəlmiş proqramlar çərçivəsində bu bizneslər üçün təlimlər, güzəştli kreditlər və texnologiyalara çıxış imkanları təmin edilir. Bu təşəbbüslər, xüsusilə texnologiya sahəsində təcrübəsi olmayan müəssisələr üçün rəqəmsal dünyaya keçidi asanlaşdırır. Hökumətin yanaşması KOB-ların rəqabət qabiliyyətini artırmaq və qlobal bazarlarda iştirakını gücləndirmək məqsədi daşıyır [1, s.429].

Texnologiya şirkətləri də KOB-lara rəqəmsallaşmada dəstək göstərir. WeChat, Alibaba və JD.com kimi iri platformalar KOB-lar üçün xüsusi həllər təklif edir. Məsələn, WeChat şirkətlərə öz məhsul və xidmətlərini təqdim etmək üçün mini-proqramlar yaratmağa imkan verir. Alibaba isə KOB-ları qlobal e-ticarət bazarına inteqrasiya etmək üçün müxtəlif xidmətlər təqdim edir. Bu platformalar vasitəsilə KOB-lar daha çox müştəriyə çatır və fəaliyyətlərini genişləndirir.

Nəticə etibarilə, Çində KOB-ların iqtisadiyyat-

dakı əhəmiyyəti rəqəmsallaşmanın artması ilə daha da güclənmişdir. Həm hökumətin, həm də texnologiya şirkətlərinin dəstəyi ilə KOB-lar rəqəmsal texnologiyalardan daha geniş istifadə edərək, iqtisadi inkişafda daha böyük rol oynayır. Rəqəmsal transformasiya KOB-ların gələcəkdə dayanıqlığını təmin etməklə yanaşı, onların qlobal bazarlarda daha rəqabətqabiliyyətli olmasını da təmin edir.

Rəqəmsal marketinqin ümumi konsepsiyası və KOB-lar üçün önəmi

Rəqəmsal marketinq, məhsul və xidmətlərin rəqəmsal kanallar vasitəsilə tanıdılması və satışı prosesidir. Marketinq növü internetdən, sosial mediadan, mobil tətbiqlərdən və digər rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edərək müştərilərlə interaktiv əlaqə yaratmağa imkan verir. Ənənəvi marketinqdən fərqli olaraq, rəqəmsal marketinq ölçülə bilən, çevik və hədəf yönümlü strategiyalar təklif edir. Rəqəmsal marketinqin əsas növlərinə SEO (axtarış sistemlərinin optimallaşdırılması), SEM (axtarış sistemlərində marketinq), sosial media marketinqi, kontent marketinqi, e-poçt marketinqi və təsirçi marketinq daxildir. Məsələn, SEO vasitəsilə şirkətlər axtarış sistemlərində daha yüksək mövqelər əldə edir, sosial media marketinqi isə markaların geniş auditoriyalara daha sürətli çatmasını təmin edir. Bu növlər bir-birini tamamlayaraq şirkətlərin geniş müştəri bazasına çıxışını artırır [3, s.69].

KOB-lar üçün rəqəmsal marketinqin önəmi çox böyükdür. Əvvəla, bu marketinq üsulu kiçik büdcələrlə böyük nəticələr əldə etməyə imkan yaradır. Ənənəvi reklam kanalları (televiziya, radio, çap) yüksək xərc tələb etdiyi halda, rəqəmsal platformalar daha sərfəli və səmərəlidir. KOB-lar məhdud resurslarla rəqabətdə öndə olmaq şansı qazanır. Rəqəmsal marketinq KOB-lara daha dəqiq hədəf kütləsi seçməyə və müştərilərinin ehtiyaclarına uyğun strategiyalar hazırlamağa imkan verir. Rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə müştəri davranışları analiz olunur, daha effektiv kampaniyalar hazırlanır və müştərilərlə əlaqə interaktiv formada qurulur. Müştəri məmnuniyyətinin artırılmasında və brend sədaqətinin formalaşması və inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır [6, s.66].

Nəticədə, rəqəmsal marketinq KOB-ların bazarda möhkəmlənməsi və böyüməsi üçün əvəzolunmaz bir vasitədir. O, həm daha geniş bazarlara çıxış imkanı yaradır, həm də müştərilər ilə daha yaxın və davamlı əlaqələr qurmağa şərait yaradır. KOB-lar rəqəmsal marketinq vasitəsilə özlərini qlobal rəqabət mühitində daha yaxşı ifadə və dayanıqlı inkişafı təmin edə bilərlər.

Çindəki KOB-ların rəqəmsal marketinq fəaliyyəti

Çində KOB-lar rəqəmsal marketinq fəaliyyətlərində yerli sosial media platformalarından geniş istifadə edirlər. Ölkədə məşhur olan WeChat, Douyin (TikTok-un Çin versiyası) və Weibo kimi platformalar KOB-lar üçün həm məhsul və xidmətləri tanıtmaq, həm də müştərilərlə əlaqə qurmaq baxımından əvəzolunmaz vasitələrdir. WeChat, xüsusilə, biznes mini-proqramları və birbaşa mesajlaşma xidmətləri vasitəsilə KOB-ların müştərilərlə interaktiv münasibət qurmasına şərait yaradır. Douyin vizual marketinq üçün ideal platformadır və qısa videolar vasitəsilə geniş auditoriya cəlb etməyə imkan verir. Gənc müştərilər arasında populyar olan bu platforma KOB-ların kreativ reklam kampaniyaları vasitəsilə brendlərini tanıtmasına şərait yaradır. Weibo isə geniş istifadəçi bazası ilə həm məhsul tanıtımı, həm də müştəri rəyləri toplamaq üçün effektiv sosial media kanalıdır. Bu platformalar KOB-ların ölkə daxilindəki müxtəlif demoqrafik qruplara çatmasını asanlaşdırır.

KOB-ların rəqəmsal marketinq fəaliyyətlərində SEO və məzmun marketinqi də mühüm rol oynayır. Çində Baidu əsas axtarış motoru olduğundan KOB-lar öz vebsaytlarının bu platformada optimallaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirirlər. SEO vasitəsilə KOB-lar axtarış nəticələrində yüksək mövqe əldə edərək müştərilərin diqqətini cəlb edir. Bundan əlavə, məzmun marketinqi müştərilər üçün cəlbedici və dəyərli məlumat təqdim etməklə brendin etibarını artırır. Məzmun marketinqində fərdiləşdirilmiş yanaşma Çində böyük əhəmiyyət daşıyır. KOB-lar müştəri bazasının ehtiyaclarına uyğun fərdi məzmun hazırlayaraq rəqiblərdən fərqlənməyə çalışır. Müştəri məmnuniyyətini artırmaqla yanaşı, onların brendə sadiqliyini də təmin edir. Fərdiləşdirilmiş məzmun həm sosial media platformalarında, həm də e-poçt kampaniyalarında istifadə edilir. Çindəki KOB-lar rəqəmsal marketinq vasitəsilə yerli bazarda güclü mövqe qazanmağa çalışır. Sosial media platformalarının geniş imkanlarından istifadə etməklə onlar müştərilərlə daha interaktiv və davamlı əlaqə qurur.

Elektron ticarət Çindəki KOB-ların rəqəmsal marketinq strategiyalarında mühüm rol oynayır. Alibaba, JD.com və digər böyük e-ticarət platformaları, kiçik və orta bizneslərə öz məhsul və xidmətlərini onlayn olaraq geniş müştəri bazarına təqdim etmək imkanı verir. Alibaba, xüsusilə, KOB-lara qlobal bazarlara çıxış təmin edən bir platformadır. Bu platformada KOB-lar, həmçinin, satışlarını asanlıqla izləyə, inventar idarəçiliyini optimallaşdıra və müştəri xidmətlərini təkmilləşdirə bilirlər. JD.com da, öz güclü logistika şəbəkəsi və müştəri yönümlü xidmətləri ilə KOB-ların sürətli və effektiv şəkildə məhsullarını satmalarına kömək edir. Bu cür e-ticarət platformaları KOB-ların iqtisadiyyatdakı mövqeyini möhkəmləndirmək və rəqabət qabiliyyətlərini artırmaq üçün çox əhəmiyyətlidir [6, s.67].

E-poçt marketinqi də Çindəki KOB-lar üçün səmərəli bir rəqəmsal marketinq vasitəsi olaraq diqqət çəkir. E-poçt marketinqinin effektivliyi, istifadəçilərin davranışlarına əsaslanaraq daha fərdiləşdirilmiş və hədəf yönümlü mesajlar göndərilməsinə imkan verir. KOB-lar, bu vasitə ilə müştərilərinə xüsusi təkliflər, kampaniyalar və yeniliklər haqqında məlumat verirlər. Bununla yanaşı, e-poçt marketinqinin effektivliyi, kampaniyanın məqsədinə və doğru auditoriyanın seçilməsinə əsaslanır. Statistik məlumatlar göstərir ki, düzgün məzmun və şəxsi təkliflərlə göndərilən e-poçtlar müştəri əlaqələrini gücləndirir və brendin sədaqətini artırır. Çində, e-poçt marketinqinin effektivliyini qiymətləndirərkən, açılma nisbətləri, klikləmə statistikaları və dönüşüm oranları kimi metriklər əsas götürülür. KOB-lar, müştərilərin əvvəlki davranışlarını və maraq dairələrini izləyərək daha məqsədyönlü kampaniyalar qururlar. Rəqəmsal marketinq sahəsində inkişaf edən texnologiyalar və analiz vasitələri KOB-lara e-poçt marketinqinin hər bir mərhələsini optimallaşdırmaq imkanı verir. Bu, həmçinin müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmaq və məhsul təkliflərini daha da fərdiləşdirmək üçün mühüm rol oynayır. E-poçt marketinqinin üstünlüklərindən biri də onun xərclərinin nisbətən aşağı olmasıdır. KOB-lar bu vasitə ilə böyük miqdarda müştəriyə effektiv şəkildə çataraq, minimal xərclə maksimum nəticə əldə edirlər. Eyni zamanda, avtomatlaşdırılmış e-poçt kampaniyaları sayəsində vaxt itkisinin qarşısı alınır və daha çox müştəriyə çatmaq mümkündür. Bu da KOB-ların rəqəmsal marketinq strategiyalarını daha da təkmilləşdirməsinə şərait yaradır. E-ticarət və e-poçt marketinqi Çindəki KOB-lar üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu platformalar və vasitələr, KOB-lara daha geniş bazara çıxış imkanı verir və müştəri əlaqələrini gücləndirir. E-poçt marketinqinin isə doğru istifadə olunduqda daha yüksək səmərə verdiyi və müştəri loyallığını artırdığı açıq şəkildə müşahidə edilir.

Çindəki KOB-ların rəqəmsal marketinq istifadəsinin üstünlükləri və çətinlikləri

Üstünlüklər

Çindəki KOB-lar üçün rəqəmsal marketinqin istifadəsi bir sıra üstünlüklər təqdim edir. Ən önəmlisi, bu marketinq üsulunun aşağı xərclərlə yüksək effektivlik təmin etməsidir. Ənənəvi marketinq kanallarına (televiziya, çap, radio) nisbətən rəqəmsal platformalar daha sərfəlidir və daha geniş müştəri bazasına çata bilir. KOB-lar, sosial media reklamları, e-poçt kampaniyaları və axtarış motoru optimallaşdırması (SEO) kimi vasitələrlə sərf olunan xərcləri minimal saxlamaqla, böyük nəticələr əldə edə bilirlər. Kiçik büdcəli müəssisələr üçün xüsusilə vacibdir, çünki onlar rəqabətə dayanıqlı olmaq üçün bu vasitələrdən istifadə edə bilərlər. Rəqəmsal marketinqin bir digər üstünlüyü müştərilərlə daha dərin əlaqə qurmaq imkanıdır. Sosial media platformaları, e-poçt və digər rəqəmsal kanallar vasitəsilə KOB-lar müştəriləri ilə birbaşa və interaktiv əlaqə qurur. Müştərilərin rəylərini dərhal almaq, onların ehtiyaclarını daha yaxşı anlamaq və fərdiləşdirilmiş xidmətlər təqdim etmək mümkündür. Bu da brendin etibarını artırır və müştəri məmnuniyyətini yüksəldir. Bu müştəri sadiqliyi yaradır və uzunmüddətli müsbət təsirlər təmin edir [5, s.8].

Rəqəmsal marketinqin analitik vasitələrlə dəstəklənməsi, məlumatlara əsaslanan strateji qərarların qəbul edilməsini təmin edir. KOB-lar müştəri davranışlarını, marketinq kampaniyalarının effektivliyini və digər mühüm göstəriciləri izləyərək daha məqsədyönlü strategiyalar qururlar. Bu, resursların səmərəli istifadə olunmasına və yanlış qərarların qarşısının alınmasına kömək edir.

Çətinliklər

Məlumat analitikası sayəsində KOB-lar öz təkliflərini optimallaşdıraraq daha çox müştəriyə çatmağı bacarırlar. Rəqəmsal marketinqin istifadəsi KOB-lar üçün bəzi çətinliklər də yaradır. Ən böyük çətinliklərdən biri maliyyə məhdudiyyətləri və texnoloji

biliklərin çatışmazlığıdır. KOB-ların çoxu müasir rəqəmsal marketinq vasitələrini istifadə etmək üçün kifayət qədər maliyyə resurslarına və ya təcrübəli işçilərə sahib olmaya bilər. Bu da, rəqəmsal texnologiyaların tam potensialından istifadə etməyə maneə törədir. Digər bir çətinlik isə rəqəmsal tənzimləmələr və məxfilik qaydalarına uyğunlaşmadır. Çində rəqəmsal mühitdəki qanunvericilik və məxfilik qaydaları hər zaman yenilənir, buna görə də KOB-ların bu tələblərə uyğunlaşması vacibdir. Hər hansı bir qanuni pozuntu ciddi cəzalarla nəticələnə bilər, bu da KOB-ların fəaliyyətini risk altına atır. Rəqəmsal platformalarda artan rəqabət də bir çətinlik olaraq qalır. Çindəki böyük və çoxsaylı müəssisələr arasında rəqabət çox şiddətlidir, bu da KOB-ların bazarda öz mövqelərini qorumaq üçün əlavə strategiyalar tətbiq etməsini tələb edir [1, s.439].

Nəticə etibarilə, Çindəki KOB-ların rəqəmsal marketinq istifadə etməsi həm üstünlüklər, həm də çətinliklərlə qarşı-qarşıyadır. Rəqəmsal marketinq vasitələrinin düzgün tətbiqi ilə KOB-lar daha effektiv nəticələr əldə edə, lakin maliyyə resursları, texnoloji biliklər və tənzimləmə uyğunluğu kimi məsələlər onlara mane ola bilər. Bu çətinlikləri aşmaq üçün KOB-ların təlimlərə qatılması, peşəkar dəstək alması və müasir texnologiyaları tətbiq etməsi vacibdir.

Çindəki KOB-larda rəqəmsal marketinqin gələcək perspektivləri

Çindəki KOB-lar üçün rəqəmsal marketinqin gələcək perspektivləri çox ümidvericidir. Bu perspektivlərdən biri KOB-lar üçün rəqəmsal təhsil və texniki dəstək proqramlarının inkişaf etdirilməsidir. Çinin iqtisadiyyatı rəqəmsal infrastrukturun sürətli inkişafını dəstəkləyir və KOB-ların bu infrastrukturdan tam istifadə etməsi üçün təhsil və dəstək proqramlarına ehtiyac var. KOB-lar rəqəmsal marketinqin təməl prinsiplərini və texnoloji vasitələri öyrənərək daha səmərəli fəaliyyət göstərə bilərlər. Bu cür proqramlar xüsusilə kiçik bizneslərin rəqəmsal alətləri effektiv şəkildə tətbiq etməsini təmin edər, beləliklə bazarda rəqabət qabiliyyətlərini artırar. Həmçinin, belə təlimlər işçi qüvvəsinin rəqəmsal bacarıqlarını artıraraq işgüzar mühitin inkişafına da töhfə verər.

Hökumət və texnologiya platformalarının dəstəyi də KOB-ların rəqəmsal marketinq fəaliyyətlərinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Çində hökumət, kiçik və orta müəssisələrin rəqəmsal transformasiyasını təşviq etmək üçün müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirir. Bu təşəbbüslər dövlətin rəqəmsal texnologiyaların tətbiqini stimullaşdırmaq və KOB-lara yeni bazarlara çıxış imkanları təqdim etmək üçün müxtəlif proqramlar və maliyyə dəstəyi təklif edir. Alibaba və JD.com kimi nəhəng platformalar da KOB-lara öz məhsullarını onlayn satışa çıxarmaq üçün xüsusi alətlər və xidmətlər təqdim edir. Beləliklə, bu cür dəstək proqramları KOB-ların rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirir və onlara daha geniş auditoriyaya çatmaq imkanı verir [4, s.83].

Rəqəmsal marketinqin Çindəki KOB-ların inkişafına töhfəsi son dərəcə əhəmiyyətlidir. Rəqəmsal platformalar və alətlər, KOB-lara daha geniş müştəri bazasına çatmağa, əməliyyatlarını optimallaşdırmağa və məhsullarını fərdiləşdirilmiş şəkildə təqdim etməyə imkan verir. Rəqəmsal marketinq xüsusilə sosial media və e-ticarət vasitəsilə KOB-lara yerli və qlobal bazarlarda mövqe qazanmağa kömək edir. KOB-lar müştəri davranışlarını analiz edərək onlara uyğun kampaniyalar və təkliflər hazırlaya bilirlər. Bu da müştəri məmnuniyyətini artırır və brend sədaqətini formalaşdırır. Rəqəmsal marketinq KOB-lara əməliyyatlarını daha çevik və səmərəli idarə etməyə imkan verir. Analitik alətlər və avtomatlaşdırılmış sistemlər vasitəsilə marketinq kampaniyaları daha asan idarə oluna bilir. Bu KOB-ların daha az resursla daha çox nəticə əldə etmələrini təmin edir. KOB-lar, bu vasitələrdən istifadə edərək daha məqsədyönlü, təsirli və rentabellik baxımından optimal marketinq strategiyaları qururlar.

Nəticə

Çində KOB-ların rəqəmsal marketinq fəaliyyətləri onlara həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlarda daha geniş müştəri bazasına çatmaq imkanı yaratmışdır. Bu bizneslər, əsasən, sosial media platformalarından, elektron ticarət kanallarından və rəqəmsal reklam vasitələrindən istifadə edərək marketinq strategiyalarını gücləndirir və gəlirlərini artırır. Xüsusilə WeChat və Douyin kimi yerli platformalar, müştəri ilə interaktiv əlaqə yaratmaq və onların ehtiyaclarına uyğun məhsul və xidmətlər təqdim etmək üçün mühüm vasitələr kimi çıxış edir. Müştəri məmnuniyyətini və loyallığını artırmaqla yanaşı, KOB-ların rəqəmsal dövrdə rəqabət qabiliyyətini qoruyub saxlamasına kömək edir. Rəqəmsal marketinqdə uğur əldə etmək üçün KOB-ların qarşı-

sında müxtəlif problemlər də dayanır. Texnoloji biliklərin və rəqəmsal bacarıqların məhdudluğu, yüksək rəqabət mühiti və sürətlə dəyişən texnologiyalar kiçik bizneslərin davamlı inkişafını tələb edir. Çində rəqəmsal infrastrukturun inkişafı və hökumət tərəfindən göstərilən dəstək bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməkdə mühüm rol oynayır. Rəqəmsal marketinqin səmərəli tətbiqi KOB-ların innovativ strategiyalar hazırlamasını və qlobal bazarlarda mövqelərini möhkəmləndirməsini mümkün edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Chaudhury A., Holsapple C. W. (2019). "Digital Platforms for Small and Medium Enterprises: Enhancing Online Marketing Success." Journal of Business and Technology, 25(4), 435-446.*
2. *Kannan P. K., & Li H. (2017). "Digital Marketing and the Advertising Ecosystem: Past, Present, and Future." Journal of the Academy of Marketing Science, 45(3), 348-375.*
3. *Liu B. (2020). Digital Transformation of Small and Medium Enterprises in China: The Role of Digital Marketing. Springer.*
4. *Müller M., & Homburg C. (2021). "Digital Transformation and Its Impact on Small and Medium Enterprises." Journal of Business Research, 130, 81-91.*
5. *Pereira M. P., Lima J. S. (2021). "Digital Marketing for SMEs: Opportunities and Challenges in the Digital Age." International Journal of Marketing Studies, 13(2), 1-13.*
6. *Tuten T., Solomon M. R. (2020). Social Media Marketing (3rd ed.). Pearson Education.*
7. *Chen X., & Zhang, L. (2020). "The Role of Social Media Platforms in Enhancing SME Marketing in China." Journal of Business and Social Sciences, 15(4), 56-72.*
8. *Wong T. H., & Lin C. J. (2022). "WeChat and Douyin: A Comparative Study of Digital Marketing Strategies for SMEs in China." Asian Business Research Journal, 7(3), 112-129.*
9. *Li Y., Wang Z., & Huang F. (2019). "Adopting E-Commerce Platforms for SME Growth in China: A Case Study of Alibaba." China Business Review, 28(1), 45-60.*
10. *Zhang X., & Liu Y. (2021). "Challenges and Opportunities in Digital Marketing for Chinese SMEs." Technological Advancement and Business Practices, 9(5), 85-97.*

XÜLASƏ

Çində kiçik və orta bizneslərin (KOB) rəqəmsal marketinq fəaliyyətləri son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Rəqəmsal platformalar, xüsusilə WeChat, Douyin (TikTok) və Alibaba kimi texnoloji nəhənglərin yaratdığı imkanlar KOB-ların daha geniş müştəri kütləsinə çatmasını təmin edir. Bu platformalar vasitəsilə KOB-lar hədəf kütlələrinə uyğun fərdiləşdirilmiş reklamlar təqdim edir, e-ticarət kanalları ilə satışlarını artırır və müştəri loyallığını gücləndirmək üçün interaktiv marketinq kampaniyaları həyata keçirirlər. Rəqəmsal ödəniş və çatdırılma sistemləri isə satış prosesini asanlaşdırır və müştəri təcrübəsini daha da optimallaşdırır. Rəqəmsal marketinq sahəsində rəqabət səviyyəsinin artması və texnologiyaların daim yenilənməsi KOB-ların davamlı şəkildə strategiyalarını təkmilləşdirməsini tələb edir. Eyni zamanda, rəqəmsal bacarıqların və resursların məhdudluğu bəzi KOB-lar üçün çətinliklər yaradır. Çinin rəqəmsal infrastrukturu və hökumətin texnologiyaya dəstək təşəbbüsləri KOB-ların rəqəmsallaşma prosesini sürətləndirərək onların qlobal bazarlara çıxışını artırır.

Açar sözlər: *Çin, KOB, biznes, marketinq, rəqəmsal marketinq, SEO, analiz.*

Analysis of Digital Marketing Activities of SMEs in China

SUMMARY

The digital marketing activities of small and medium-sized enterprises (SMEs) in China have developed significantly in recent years. Digital platforms, especially the opportunities created by technology giants such as WeChat, Douyin (TikTok), and Alibaba, enable SMEs to reach a wider customer base. Through these platforms, SMEs provide personalized advertising tailored to their target audiences, increase sales through e-commerce channels, and implement interactive marketing campaigns to strengthen customer loyalty. Digital payment and delivery systems, on the other hand, simplify the sales process and further optimize the customer experience. The increasing level of competition in the field of digital marketing and the constant innovation of technologies require SMEs to continuously improve their strategies. At the same time, the limited digital skills and resources create difficulties

for some SMEs. China's digital infrastructure and government technology support initiatives are accelerating the digitalization process of SMEs and increasing their access to global markets.

Keywords: *China, SME, business, marketing, digital marketing, SEO, analysis.*

Анализ цифровых маркетинговых активностей МСП в Китае

РЕЗЮМЕ

За последние годы активность цифрового маркетинга малого и среднего бизнеса (МСП) в Китае значительно выросла. Цифровые платформы, особенно возможности, созданные такими технологическими гигантами, как WeChat, Douyin (TikTok) и Alibaba, позволяют МСП охватить более широкую клиентскую базу. С помощью этих платформ МСП доставляют персонализированную рекламу своей целевой аудитории, увеличивают свои продажи через каналы электронной коммерции и проводят интерактивные маркетинговые кампании для повышения лояльности клиентов. А цифровые системы оплаты и доставки упрощают процесс продаж и дополнительно оптимизируют качество обслуживания клиентов. Растущий уровень конкуренции в сфере цифрового маркетинга и постоянное обновление технологий требуют от МСП постоянного совершенствования своих стратегий. В то же время ограниченность цифровых навыков и ресурсов создает проблемы для некоторых МСП. Цифровая инфраструктура Китая и инициативы правительства по поддержке технологий ускоряют процесс оцифровки МСП, расширяя их доступ к глобальным рынкам.

Ключевые слова: *Китай, МСП, бизнес, маркетинг, цифровой маркетинг, SEO, анализ.*

УДК 658;005
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.262

СОВРЕМЕННЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВЫМИ РИСКАМИ ПРЕДПРИЯТИЯ: ОТ ТРАДИЦИОННЫХ ИНСТРУМЕНТОВ К ИННОВАЦИОННЫМ

РАУФ САЛАЕВ
Азербайджанский Государственный Экономический Университет
к.э.н., доц.
E-mail: salayev@mail.ru

АБИЕВ ФАРИД
Азербайджанский Государственный Экономический Университет, магистрант
E-mail:abiyev.farid01@gmail.com

Введение

В условиях глобальной экономической нестабильности и усиления как внешних, так и внутренних финансовых рисков предприятия сталкиваются с необходимостью повышения эффективности управления своими финансовыми потоками и активами. Финансовые риски, такие как рыночные, кредитные, операционные и ликвидностей, могут оказывать существенное влияние на финансовое состояние компании, ее репутацию и долгосрочные перспективы развития. Традиционные методы управления финансовыми рисками, такие как диверсификация, хеджирование и страхование, играют важную роль в поддержании финансовой устойчивости, они проверены временем, понятны специалистам и обеспечивают базовый уровень защиты от наиболее очевидных угроз. Однако с развитием технологий предприятиям становятся доступны также новые инновационные инструменты для минимизации рисков. Эти инновации открывают новые возможности для более точного прогнозирования, автоматизации процессов и принятия обоснованных решений в режиме реального времени. Одной из ключевых тенденций в современном управлении финансовыми рисками является гармоничное сочетание традиционных и инновационных подходов. Интеграция инноваций в существующие системы управления рисками становится не просто необходимостью, но и конкурентным преимуществом для предприятий, стремящихся к устойчивому развитию в условиях неопределенности.

С целью полного раскрытия данной темы будут рассмотрены процесс управления финансовыми рисками на предприятии, а также изучены и проанализированы такие актуальные инструменты управления финансовыми рисками как диверсификация, хеджирование и страхование, также использование инновационных технологий и внедрение устойчивого развития

Процесс управления финансовыми рисками на предприятии

Финансовый риск предприятия в широком смысле трактуется в экономических исследованиях как возможность возникновения непредвиденных финансовых потерь (снижения прибыли, доходов, потери капитала и т.п.) в условиях неопределенности финансовой деятельности организации. [6]

Управление финансовыми рисками представляет собой важную составную часть системы управления финансами организации и служит эффективным инструментом повышения финансовой устойчивости, снижения непредвиденных расходов, оптимизации затрат, а также предотвращения убыточности и банкротства.

Управление финансовыми рисками – это структурированный процесс, представляющий собой систему принципов и методов, в ходе которых происходит разработка и поэтапное осуществление определенных действий, направленных на минимизацию вероятности наступления финансовых рисков и нейтрализацию их возможных негативных финансовых последствий. Процесс управления финансовыми рисками состоит, как правило, из четырех этапов: 1. Идентификация финансовых рисков 2. Качественный и количественный анализ финансовых рисков. 3. Реагирование на финансовые риски 4. Мониторинг и контроль за финансовыми рисками.

Процесс управления финансовыми рисками необходимо рассматривать в контексте взаимодействия между субъектами и объектами управления риском. В рамках системы управления

финансовыми рисками субъектами выступают руководство организации, служба риск-менеджмента, финансовые подразделения и руководители различных структурных единиц. В небольших предприятиях риск-менеджмент зачастую не выделяется в отдельное структурное подразделение, а функции по управлению рисками могут выполнять сотрудники финансовых служб. Объектом управления же являются, конечно же, финансовые риски, однако управление ими происходит опосредованно через управление финансовыми отношениями, денежными потоками, имуществом (активами) организации, источниками его формирования (пассивами) и финансовыми результатами [1].

Результатом управления является обеспечение финансовой устойчивости организации. Под финансовой устойчивостью при этом понимается способность организации в условиях перманентно изменяющейся среды бизнеса функционировать и развиваться, достигая поставленных целей с заданным интервалом возможных отклонений, и выполнять свои обязательства на основе эффективного формирования, распределения и использования финансовых ресурсов.

Актуальные инструменты управления финансовыми рисками

В условиях неопределенности предприятиям необходимо применять комплексный подход к управлению финансовыми рисками, что подразумевает использование различных инструментов для снижения воздействия все возможных видов финансовых рисков. Эти инструменты помогают минимизировать последствия неопределенности и экономической нестабильности, во многом определяя финансовую безопасность и даже репутацию организации, их применение критически важно для обеспечения стабильности и ориентированности на долгосрочную прибыль компании, Основными традиционными инструментами управления финансовыми рисками на предприятиях являются диверсификация, хеджирование, страхование. Эти методы давно зарекомендовали себя как надежные способы минимизации различных финансовых рисков. Среди инновационных инструментов управления финансовыми рисками можно выделить использование инновационных финансовых технологий и внедрение принципов устойчивого развития на всех уровнях деятельности предприятия.

Эффективное сочетание традиционных и инновационных инструментов позволяет предприятиям создать более гибкую и адаптивную систему управления финансовыми рисками. Традиционные инструменты обеспечивают стабильность и проверенные методы защиты, тогда как инновационные решения позволяют оперативно реагировать на быстро меняющиеся условия глобальной экономики. Такое комплексное применение способствует повышению финансовой устойчивости и снижению уязвимости предприятия перед новыми вызовами.

Каждый из инструментов обладает как преимуществами, так и недостатками применительно к разным финансовым рискам. Эффективность внедрения тех или иных инструментов и их сочетание существенно зависит от специфики деятельности предприятия и конкретных видов финансовых рисков.

Диверсификация рисков

Диверсификация – это процесс распределение активов предприятия между различными объектами инвестиций (вложений свободного капитала), которые не коррелируют между собой, с целью снижения степени риска и потерь доходов. Диверсификация - не только приобретение активов разных типов, но фактор длительного развития, достижения цели и стратегии. Для того, чтобы получить максимально оптимальное соотношение издержек и риска, необходимо комплексное управление риском. Это классическое направление управления рисками, которое остаётся актуальным и в современных условиях. Благодаря диверсификации, предприятие может защитить себя от рыночных рисков и колебаний, связанных с нестабильностью в конкретных секторах экономики [2].

Можно выделить следующие инструменты диверсификации:

1. Создание сбалансированного инвестиционного портфеля.
2. Валютная диверсификация.
3. Секторная диверсификация.
4. Диверсификация поставщиков и клиентов.
5. Диверсификация видов хозяйственной деятельности.

Хеджирование

Хеджирование – это система мер, позволяющих исключить или ограничить риск финансовых операций в результате неблагоприятных изменений курса валют, цен на товары, процентных ставок и т. д. в будущем. Однако хеджирование защищает не только от части потерь, но оно одновременно лишает возможности использовать благоприятную рыночную ситуацию. Главным преимуществом хеджирования является то, что оно позволяет зафиксировать стоимость активов или услуг, что особенно важно в условиях рыночной волатильности, а также хеджирование помогает планировать денежные потоки предприятия, исключая неопределённость, связанную с колебаниями цен. К инструментам хеджирования относятся форвардные, фьючерсные и опционные контракты [3].

Использование инновационных финансовых технологий (финтех).

Использование инновационных финансовых технологий — это одна из современных тенденций в управлении финансовыми рисками предприятий. Финансовые технологии, или финтех (от англ. financial technology), объединяют широкий спектр цифровых решений, направленных на улучшение работы финансового сектора, автоматизацию процессов, обеспечение безопасности и повышение эффективности управления рисками. Цифровизация экономики привела к активному внедрению финтех-решений для управления рисками. Эти технологии позволяет компаниям более гибко и быстро реагировать на изменения на рынках, обрабатывать большие объёмы данных и выявлять потенциальные угрозы.

Внедрение технологий для автоматизации и цифровизации процессов в управлении финансовыми рисками является важным шагом, который позволит компаниям эффективно управлять финансовыми рисками, снижать издержки и повышать точность анализа данных. Современные цифровые инструменты и технологии автоматизации помогают прогнозировать финансовые риски, оперативно реагировать на их появление и улучшать контроль над финансовыми операциями. Цифровые системы позволяют значительно ускорить процесс обработки информации, анализировать огромные объёмы данных и принимать решения в реальном времени. Это особенно важно для управления рисками, когда своевременность реакции играет решающую роль. Внедрение автоматизированных систем позволяет исключить влияние человеческого фактора на многие рутинные операции, что уменьшает вероятность ошибок, вызванных невнимательностью, недобросовестностью или недостаточной квалификацией сотрудников. Современные финансовые технологии включают в себя: искусственный интеллект и машинное обучение, блокчейн и технологии обработки и анализа больших данных [5].

Страхование рисков

Основная функция страхования заключается в передаче риска от предприятия страховой компании. Это позволяет освободить предприятие от необходимости покрывать потенциальные убытки из собственных средств. Перенос финансового риска на страховую компанию снижает нагрузку на финансовые резервы компании, что в свою очередь позволяет ей более эффективно управлять капиталом и инвестировать средства в развитие бизнеса. Страхование — это не просто финансовая защита, но и инструмент управления рисками. Организации часто используют страхование как средство для компенсации рисков, с которыми они не могут справиться другими методами, такими как хеджирование или диверсификация. В процессе страхования предприятию обеспечивается страховая защита по всем основным видам его финансовых рисков — как систематических, так и несистематических. При этом объем возмещения негативных последствий финансовых рисков страховщиками не ограничивается — он определяется реальной стоимостью объекта страхования (размером страховой его оценки), страховой суммы и размером уплачиваемой страховой премии [4].

Устойчивое развитие

Устойчивое развитие становятся неотъемлемой частью стратегий управления финансовыми рисками в современных компаниях. Эта стратегия предполагает интеграцию экологических, социальных и управленческих факторов (ESG-факторы) в корпоративную стратегию, что помогает минимизировать финансовые риски,

связанные с долгосрочной устойчивостью бизнеса. Предприятия, уделяющие внимание этим аспектам, способны не только снизить финансовые риски, но и улучшить свою репутацию, увеличить инвестиционную привлекательность и способствовать созданию более устойчивого будущего. В контексте бизнеса устойчивое развитие означает ведение деятельности таким образом, чтобы минимизировать негативное воздействие на окружающую среду, создавать ценность для общества и поддерживать экономическую устойчивость. Важнейшая часть этой стратегии заключается в управлении рисками, связанными с факторами ESG, которые могут существенно влиять на долгосрочную прибыльность и репутацию компаний.

Заключение

На основе результатов этого исследования можно сделать следующие выводы:

1.Процесс управления финансовыми рисками на предприятии представляет собой важнейший элемент обеспечения его финансовой устойчивости и защиты от неопределенностей и потерь, присущих современной рыночной среде.

2Структурированный подход к управлению рисками, включающий их идентификацию, анализ, реагирование и постоянный мониторинг, позволяет предприятиям выстраивать эффективную стратегию для минимизации возможных негативных последствий финансовых рисков.

3. Применение таких инструментов, как диверсификация, хеджирование и страхование, а также внедрение инновационных финансовых технологий и уделение внимания устойчивому развитию, помогает снизить воздействие нестабильности на деятельность компании. Например, диверсификация позволяет предприятиям снизить зависимость от одного сектора или рынка, хеджирование защищает от неблагоприятных изменений на рынке, а страхование позволяет перенести часть рисков на внешние компании. Финтех-технологии значительно ускоряют процессы анализа и управления рисками, повышая эффективность и точность действий, а внедрение стратегии устойчивого развития позволяет не только минимизировать долгосрочные риски, но и повысить репутацию и инвестиционную привлекательность компании.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Долгих Ю.А., Бакунова Т.В., Трофимова Е.А., Панфилова Е. С. (2021) «Финансовый менеджмент : учебное пособие», Екатеринбург, - 12с.)

2. Коряковцева Е.А., Васильев И.В. (2023), «Методы управления финансовыми рисками предприятий», текст научной статьи по специальности «Экономика и бизнес», - 72 с.

3. Юзвович Л. И., Слепухина Ю. Э., Долгих Ю. А. (2020

4. Məmmədov İ.N. (2021) "Banklarda risk menecmenti", monoqrafiya, Bakı, - 122-123 səh.

5. Cheng Lu (2024) "The Application of Fintech (Financial Technology) and Risk Management»", article, 44-46 p.

6. https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1079018.pdf

Салаев Рауф Ариф оглы
Азербайджанский Государственный Экономический Университет
к.э.н., доц., E-mail: salayev@mail.ru

Абиев Фарид Фахраддинович
Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Магистрант, E-mail:abiyev.farid01@gmail.com

РЕЗЮМЕ

В условиях глобализации, цифровой трансформации и усиления нестабильности мировой экономики управление финансовыми рисками становится критически важным элементом стратегического развития предприятий. Современные вызовы, такие как волатильность рынков, геополитические конфликты, усиление, киберугрозы и климатические изменения, требуют от компаний пересмотра традиционных подходов к риск-менеджменту. Основная цель исследования выявить и проанализировать современные инструменты управления финансовыми рисками предприятий.

Исследовательская работа выполнена на основе таких методов, как научная абстракция, системный анализ, сравнение и аналогия. Практическая значимость данной темы заключается в том, что исследование современных инструментов управления финансовыми рисками является важным не только для теоретического обоснова-

ния, но и для практической адаптации компаний к постоянно изменяющимся экономическим условиям. Анализ и систематизация современных инструментов управления финансовыми рисками позволяют предприятиям выявить наиболее эффективные стратегии минимизации этих рисков. Результаты исследования показывают, что управление финансовыми рисками является критически важным элементом финансовой устойчивости предприятия, позволяющим минимизировать потери в условиях неопределенности и нестабильности на рынке. Внедрив в управление финансовыми рисками такие эффективные инструменты, как диверсификация, хеджирование, страхование, финтех и устойчивое развитие, предприятия могут значительно минимизировать воздействие финансовых рисков, повысить защиту от потенциальных убытков и улучшить финансовую устойчивость предприятия. Научная новизна и оригинальность исследования заключаются в том, что в работе рассматривается сочетание между традиционных инструментов управления финансовыми рисками, таких как диверсификация и страхование, и внедрением передовых инструментов, включая инновационные финансовые технологии и принципы устойчивого развития. Такой подход позволяет глубже понять, как сочетание проверенных временем методов и современных технологий может повысить финансовую устойчивость предприятия и минимизировать риски.

Ключевые слова: *Финансовый риск, предприятие, управление риском, неопределенность, инструменты.*

Salaev Rauf Arif oglu
Azerbaijan State University of Economics
PhD in Economics, Associate Professor,
E-mail: salayev@mail.ru

Abiev Farid Fakhraddin oglu
Azerbaijan State University of Economics,
Master's Student,
E-mail: abiyev.farid01@gmail.com

SUMMARY

In the context of globalization, digital transformation, and increasing instability of the global economy, financial risk management is becoming a critically important element of the strategic development of enterprises. Modern challenges, such as market volatility, geopolitical conflicts, growing cyber threats, and climate change, require companies to reconsider traditional approaches to risk management. The main goal of the research is to identify and analyze modern tools for managing the financial risks of enterprises.

The research was conducted using methods such as scientific abstraction, systems analysis, comparison, and analogy. The practical significance of this topic lies in the fact that studying modern tools for financial risk management is important not only for theoretical justification but also for the practical adaptation of companies to constantly changing economic conditions. The analysis and systematization of modern financial risk management tools allow enterprises to identify the most effective strategies for minimizing these risks.

The results of the study show that financial risk management is a critically important element of a company's financial stability, enabling the minimization of losses in conditions of uncertainty and market instability. By integrating such effective tools into financial risk management as diversification, hedging, insurance, fintech, and sustainable development, enterprises can significantly minimize the impact of financial risks, enhance protection against potential losses, and improve their financial stability. The scientific novelty and originality of the research lie in examining the combination of traditional financial risk management tools, such as diversification and insurance, with the introduction of advanced tools, including innovative financial technologies and sustainable development principles. This approach provides a deeper understanding of how the combination of time-tested methods and modern technologies can enhance a company's financial stability and minimize risks.

Keywords: *Financial risk, enterprise, risk management, uncertainty, tools.*

Salaev Rauf Arif oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İqtisad elmləri namizədi, dosent,
E-mail: salayev@mail.ru

Abiyev Farid Fəxrəddin oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Magistrant,
E-mail: abiyev.farid01@gmail.com

XÜLASƏ

Qloballaşma, rəqəmsal transformasiya və dünya iqtisadiyyatındakı artan qeyri-sabitlik şəraitində maliyyə risklərinin idarə edilməsi müəssisələrin strateji inkişafının kritik əhəmiyyətli elementi olur. Bazarın volatilliyi, geosiyasi münaqişələr, artan kibertəhlükələr və iqlim dəyişiklikləri kimi müasir çağırışlar şirkətləri risklərin idarə edilməsi üzrə ənənəvi yanaşmaları yenidən nəzərdən keçirməyə məcbur edir. Tədqiqatın əsas məqsədi müəssisələrin maliyyə risklərinin idarə edilməsi üzrə müasir alətləri aşkar və təhlil etməkdir.

Tədqiqat işi elmi abstraksiya, sistemli təhlil, müqayisə və analogiya kimi metodlar əsasında yerinə yetirilmişdir. Mövzunun praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, maliyyə risklərinin idarə edilməsi üzrə müasir alətlərin tədqiqi yalnız nəzəri əsaslandırma üçün deyil, həm də şirkətlərin daim dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşması üçün vacibdir. Müasir maliyyə risklərinin idarə edilməsi alətlərinin təhlili və sistemləşdirilməsi müəssisələrə bu risklərin minimallaşdırılması üçün ən effektiv strategiyaları müəyyən etməyə imkan verir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, maliyyə risklərinin idarə edilməsi müəssisənin maliyyə dayanıqlılığının kritik əhəmiyyətli elementi olaraq qeyri-müəyyənlik və bazarın qeyri-sabitliyi şəraitində itkiləri minimallaşdırmağa imkan verir. Maliyyə risklərinin idarə edilməsinə diversifikasiya, hedcinq, sığorta, fintech və davamlı inkişaf kimi effektiv alətlərin tətbiqi müəssisələrə maliyyə risklərinin təsirini əhəmiyyətli dərəcədə minimallaşdırmağa, potensial itkilərdən müdafiəni artırmağa və müəssisənin maliyyə dayanıqlılığını yaxşılaşdırmağa imkan verir. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı ondan ibarətdir ki, işdə diversifikasiya və sığorta kimi ənənəvi maliyyə risklərinin idarə edilməsi alətləri ilə yanaşı, qabaqcıl innovativ maliyyə texnologiyaları və davamlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqi nəzərdən keçirilir. Bu yanaşma, zamanla sınaqdan keçmiş metodların və müasir texnologiyaların birləşməsinin müəssisənin maliyyə dayanıqlılığını necə artıra və riskləri minimallaşdıra biləcəyini daha dərindən anlamağa imkan verir.

Açar sözlər: *Maliyyə riski, müəssisə, riskin idarə edilməsi, qeyri-müəyyənlik, alətlər.*

УДК 338.45
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.265

ТРУДНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СТИМУЛИРОВАНИЯ ВНЕДРЕНИЯ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ

САМИР МАМЕДОВ
Университет Одлар Юрду, докторант
E-mail: samir.mamedov2001@mail.ru

Переход к альтернативным источникам энергии становится все более важным в условиях растущих экологических, экономических и социальных проблем. Ископаемое топливо, которое уже более столетия является движущей силой глобального развития, ограничено, а его добыча и использование привели к значительному ухудшению состояния окружающей среды. Сжигание угля, нефти и природного газа является основным источником выбросов парниковых газов, способствующих глобальному потеплению и изменению климата, которые проявляются в более частых и суровых погодных явлениях, повышении уровня моря и потере биоразнообразия. Переход на альтернативные источники энергии, такие как солнечная, ветровая, гидро- и геотермальная энергия, предлагает устойчивое решение этих насущных проблем. Эти возобновляемые источники многочисленны, широко доступны и генерируют энергию без выбросов парниковых газов. В частности, в солнечной и ветровой энергетике произошли значительные технологические достижения, что привело к снижению затрат и повышению эффективности. Инвестиции в возобновляемые источники энергии не только смягчают последствия изменения климата, но и уменьшают загрязнение воздуха и воды, улучшая показатели общественного здравоохранения. С экономической точки зрения переход к альтернативной энергетике может стимулировать создание рабочих мест и стимулировать инновации. Сектор возобновляемых источников энергии является трудоемким и создает больше рабочих мест на единицу произведенной энергии по сравнению с сектором ископаемого топлива. Кроме того, снижение зависимости от импортного топлива повышает энергетическую безопасность и экономическую стабильность. На уровне общества переход на более чистые источники энергии способствует социальной справедливости, обеспечивая доступ к доступной и устойчивой энергии, особенно в недостаточно обслуживаемых и отдаленных районах. Использование альтернативных источников энергии является ключевым шагом на пути к более устойчивому, справедливому и устойчивому будущему для всех.

Цель

Целью исследования является изучение трудностей в обеспечении экономического стимулирования внедрения альтернативных источников энергии.

Методология

Одной из основных проблем в продвижении внедрения альтернативной энергетики являются высокие первоначальные затраты, связанные с проектами возобновляемой энергетики. Эти затраты включают инвестиции в передовые технологии, строительство инфраструктуры и интеграцию с существующими энергосетями [3]. В отличие от систем на основе ископаемого топлива, которые извлекают выгоду из десятилетий инвестиций и налаженных цепочек поставок, системы возобновляемой энергетики часто требуют существенного первоначального финансирования для достижения масштабируемости и эффективности. Это создает значительный барьер для правительств и частных инвесторов. Правительства, стремящиеся поощрять внедрение возобновляемой энергетики, часто полагаются на экономические стимулы, такие как субсидии, гранты или налоговые льготы [1]. Однако бюджетные ограничения часто препятствуют выделению достаточных ресурсов для таких инициатив. Например, хотя налоговые льготы или фиксированные тарифы могут сделать проекты возобновляемой энергетики более привлекательными, их реализация требует значительных финансовых обязательств, которые могут обременить национальные или региональные бюджеты, уже обремененные конкурирующими приоритетами, такими как здравоохранение, образование и оборона. Более того, неопределенность долгосрочной окупаемости

инвестиций в возобновляемую энергетику еще больше усложняет проблему. Политики сталкиваются с давлением, чтобы оправдать большие расходы в области, где технологические достижения или рыночные колебания могут сделать текущие инвестиции устаревшими [7]. Кроме того, распределение стимулов часто подвергается критике за предпочтение крупным корпорациям по сравнению с мелкими проектами или за создание регионального неравенства в принятии возобновляемой энергии. Трудность предоставления экономических стимулов еще больше усугубляется сложностью интеграции возобновляемой энергии в существующие энергосети. Инвестиции необходимы не только в генерирующие мощности, но и в модернизацию сетевой инфраструктуры для размещения переменных источников энергии, таких как ветер и солнце. Эти системные проблемы подчеркивают необходимость инновационных финансовых решений и международного сотрудничества для устранения дефицита финансирования. Совместные подходы, такие как государственно-частное партнерство или зеленые облигации, могут предложить устойчивые пути преодоления финансовых барьеров, делая развертывание возобновляемой энергии более осуществимым в глобальном масштабе [4].

Значительная проблема в продвижении альтернативных источников энергии заключается в динамике рынка и конкурентоспособности, в частности, в укоренившемся доминировании отраслей, использующих ископаемое топливо. Эти отрасли получают выгоду от обширных субсидий, включая прямую финансовую поддержку, налоговые льготы и преференциальный режим регулирования. По данным Международного валютного фонда (МВФ), глобальные субсидии на ископаемое топливо составляют триллионы долларов в год, что искусственно снижает их рыночные цены [5]. Это создает сложную среду для возобновляемой энергетики, которая изо всех сил пытается достичь конкурентоспособности по стоимости, несмотря на технологические достижения и снижение издержек производства. Продолжающееся субсидирование ископаемого топлива искажает динамику рынка, приводя к дисбалансу, когда потребители и инвесторы мотивированы отдавать предпочтение традиционным источникам энергии. Например, субсидии снижают эксплуатационные расходы производителей ископаемого топлива, позволяя им предлагать более низкие цены конечным пользователям. Напротив, проекты в области возобновляемой энергетики, которые часто требуют значительных первоначальных инвестиций и имеют более длительные сроки окупаемости, должны конкурировать без эквивалентного уровня государственной поддержки [2]. Этот рыночный дисбаланс подрывает экономическую жизнеспособность возобновляемой энергетики, особенно на развивающихся рынках, где ценовая чувствительность высока. Потребители в этих регионах могут отдавать приоритет немедленной доступности, а не экологической устойчивости, еще больше укрепляя зависимость от ископаемого топлива. Аналогичным образом инвесторы могут воспринимать проекты в области возобновляемой энергии как высокорисковые предприятия, учитывая неравные условия игры и неопределенность, окружающую долгосрочную политическую поддержку. Решение этой проблемы требует изменения приоритетов политики. Поэтапная отмена субсидий на ископаемое топливо и перенаправление средств на стимулы возобновляемой энергии может уравнять условия игры [6]. Механизмы ценообразования на углерод, такие как налоги или системы ограничения и торговли выбросами, также могут интернализировать экологические издержки ископаемого топлива, повышая конкурентоспособность более чистых альтернатив. Кроме того, содействие инновациям и экономия за счет масштаба в производстве возобновляемой энергии может дополнительно снизить издержки, создавая со временем более справедливый и устойчивый энергетический рынок.

Выводы

Предоставление экономических стимулов для внедрения альтернативных источников энергии затрудняется многочисленными проблемами, включая высокие первоначальные затраты, рыночные искажения, политическую нестабильность, экономическое неравенство и технологические ограничения. Значительные первоначальные инвестиции, необходимые для проектов возобновляемой энергии, в сочетании

с отсутствием налаженных цепочек поставок делают эти инициативы финансово обременительными для правительств и частных инвесторов. Хотя субсидии, налоговые льготы и гранты могут помочь смягчить эти затраты, бюджетные ограничения и конкурирующие приоритеты часто ограничивают их эффективность. Кроме того, укоренившееся доминирование отраслей ископаемого топлива, поддерживаемое обширными субсидиями, создает неравные условия игры, затрудняя достижение возобновляемой энергетикой конкурентоспособности по стоимости, несмотря на технологические достижения. Неопределенность регулирования усугубляет эти проблемы, поскольку непоследовательная или краткосрочная политика сдерживает долгосрочные инвестиции в чистую энергию. Внезапные изменения политики, сокращение обещанных стимулов или бюрократические задержки создают финансовые риски, которые отпугивают как крупных инвесторов, так и мелких новаторов от участия в переходе на возобновляемую энергию. Кроме того, экономическое неравенство между развитыми и развивающимися странами еще больше усложняет справедливое распределение стимулов возобновляемой энергии, поскольку более бедные страны испытывают трудности с выделением достаточных ресурсов на зеленые инициативы. Технологические и инфраструктурные барьеры, включая прерывистый характер возобновляемой энергии и необходимость в усовершенствованной модернизации сетей, добавляют еще один уровень сложности. Решение этих проблем требует комплексных решений, таких как стабильные политические рамки, перераспределение субсидий на ископаемое топливо, инновационные механизмы финансирования и международное сотрудничество.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. *Aghion P. "The Economics of Climate Change", Oxford, "Oxford University Press", 2020, 256 p.*
2. *Ferguson A. "Solar Energy: Principles and Practice", Cambridge, "Cambridge University Press", 2019, 360 p.*
3. *Hodge B. "Renewable Energy: An Introduction", San Diego, "Academic Press", 2020, 350 p.*
4. *Krause A. "The Energy of Nature", Cambridge, "Cambridge University Press", 2019, 280 p.*
5. *López J. "Sustainable Energy: Choosing Among Options", Cambridge, "MIT Press", 2017, 280 p.*
6. *Rothschild M. "The Economics of Incentives", New York, "Cambridge University Press", 2021, 250 p.*
7. *Rubens G. Z. "Energy Policy and the Economy", London, "Palgrave Macmillan", 2017, 272 p.*

Mammadov Samir

DIFFICULTIES IN PROVIDING ECONOMIC INCENTIVES FOR THE INTRODUCTION OF ALTERNATIVE ENERGY SOURCES

SUMMARY

Providing economic incentives for the adoption of alternative energy faces many challenges. High upfront costs, including technology investment and grid integration, create financial barriers, while budget constraints limit government subsidies and tax breaks. In addition, fossil fuel subsidies distort market competition, making renewable energy sources less attractive to investors and consumers. Policy instability, such as sudden changes in subsidies or tax breaks, creates uncertainty and discourages long-term investment. Economic disparities exacerbate the problem as developing countries struggle to allocate funds for renewable energy among competing priorities such as health and infrastructure. Moreover, technological and infrastructure constraints, such as the need for smart grids and energy storage, require expensive and time-consuming upgrades. Addressing these challenges requires stable policies, phasing out fossil fuel subsidies, and using international cooperation, public-private partnerships, and innovative financial instruments such as green bonds to bridge financing gaps. A coordinated global effort is essential to ensure equitable and sustainable adoption of renewable energy.

Keywords: *energy, alternative energy, economic incentives, challenges.*

Мамедов Самир

ТРУДНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СТИМУЛИРОВАНИЯ ВНЕДРЕНИЯ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ

РЕЗЮМЕ

Предоставление экономических стимулов для внедрения альтернативной энергетики сталкивается со многими трудностями. Высокие первоначальные затраты, включая инвестиции в технологии и сетевую интеграцию, создают финансовые барьеры, в то время как бюджетные ограничения ограничивают государственные субсидии и налоговые льготы. Кроме того, субсидии на ископаемое топливо искажают рыночную конкуренцию, делая возобновляемые источники энергии менее привлекательными для инвесторов и потребителей. Нестабильность политики, например, внезапные изменения субсидий или налоговых льгот, создает неопределенность и препятствует долгосрочным инвестициям. Экономическое неравенство усугубляет проблему, поскольку развивающимся странам сложно выделить средства на возобновляемые источники энергии среди таких конкурирующих приоритетов, как здравоохранение и инфраструктура. Более того, технологические и инфраструктурные ограничения, такие как необходимость в интеллектуальных сетях и накопителях энергии, требуют дорогостоящих и длительных обновлений. Решение этих проблем требует стабильной политики, постепенного отказа от субсидий на ископаемое топливо, а также использования международного сотрудничества, государственно-частного партнерства и инновационных финансовых инструментов, таких как зеленые облигации, для устранения пробелов в финансировании. Для обеспечения справедливого и устойчивого внедрения возобновляемых источников энергии необходимы скоординированные глобальные усилия.

Ключевые слова: *энергетика, альтернативная энергетика, экономические стимулы, проблемы*

Məmmədov Samir

ALTERNATİV ENERJİ MƏNBƏLƏRİNİN TƏTBİQİ ÜÇÜN İQTİSADİ STİMULLARIN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ ÇƏTİNLİKLƏR

XÜLASƏ

Alternativ enerjinin qəbulu üçün iqtisadi stimulların təmin edilməsi bir çox problemlərlə üzləşir. Texnologiya sərmayəsi və şəbəkə inteqrasiyası da daxil olmaqla yüksək ilkin xərclər maliyyə maneələri yaradır, büdcə məhdudiyyətləri isə hökumət subsidiyalarını və vergi güzəştlərini məhdudlaşdırır. Bundan əlavə, qalıq yanacaq subsidiyaları bazar rəqabətini pozaraq, bərpa olunan enerji mənbələrini investorlar və istehlakçılar üçün daha az cəlbedici edir. Subsidiyaların və ya vergi güzəştlərinin kəskin dəyişməsi kimi siyasət qeyri-sabitliyi qeyri-müəyyənlik yaradır və uzunmüddətli investisiyaların qarşısını alır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr səhiyyə və infrastruktur kimi rəqabətli prioritetlər arasında bərpa olunan enerjiyə vəsait ayırmaqda mübarizə apardıqları üçün iqtisadi fərqlər problemi daha da kəskinləşdirir. Üstəlik, ağıllı şəbəkələrə və enerjinin saxlanmasına ehtiyac kimi texnoloji və infrastruktur məhdudiyyətləri bahalı və vaxt aparan təkmilləşdirmələr tələb edir. Bu problemlərin həlli sabit siyasətlər, qalıq yanacaq subsidiyalarının mərhələli şəkildə dayandırılması və maliyyə boşluqlarını aradan qaldırmaq üçün beynəlxalq əməkdaşlıqdan, dövlət-özəl tərəfdaşlıqdan və yaşıl istiqrazlar kimi innovativ maliyyə alətlərindən istifadə etməyi tələb edir. Bərpa olunan enerjinin ədalətli və dayanıqlı qəbulunu təmin etmək üçün əlaqələndirilmiş qlobal səy vacibdir.

Açar sözlər: *enerji, alternativ enerji, iqtisadi stimullar, çətinliklər.*

UOT 339.9; 339.9.61.061(100)
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.267

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ NAXÇIVAN BEYNƏLXALQ LOGİSTİKA MƏRKƏZİ KİMİ

EMİN ZEYNALOV
Naxçıvan Dövlət Universitetinin
İqtisadiyyat və idarəetmə fakultəsinin müəllimi

E-mail: eminzeyni44@gmail.com

Giriş

Azərbaycan Respublikasında logistika sektoru ildən-ilə inkişaf edir. Həm dövlət, həm də özəl sektor bu sahədə mühüm işlər görür və bir çox layihələr həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında Logistika və Ticarətin İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" bu inkişafların konkret nümunəsidir. Azərbaycanın birbaşa dənizə çıxışının olmamasına və 3 tərəfdən quru ilə əhatə olunmasına baxmayaraq, önəmli strateji mövqeyə malikdir. Ölkə Asiyadan Avropaya gedən iki mühüm ticarət marşrutu, Şimal-Cənub və Şərq-Qərb (TRACECA) nəqliyyat dəhlizləri üzərində yerləşir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Orta Dəhliz və Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı kimi layihələrlə nəqliyyat dəhlizlərinə töhfələr verir və dövlət başçısının dediyi kimi, "Azərbaycan Mərkəzi Asiyanı Qərblə, Cənubi Asiyanı Şimalla birləşdirən mühüm nəqliyyat mərkəzinə çevrilib", beynəlxalq layihələrdə iştirak etməklə həm də siyasi əhəmiyyət qazanıb. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz kəməri kimi layihələrdən əldə edilən gəlirlərlə beynəlxalq logistika mərkəzlərinin yaradılması və inkişafı gündəmin əhəmiyyətli maddələrindəndir. Azərbaycan həm də beynəlxalq layihələrdə iştirak etməklə siyasi prioritetlər qazanır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz kəməri və bütün dünyada bu qəbildən olan digər layihələrdən əldə edilən gəlirlərlə beynəlxalq səviyyədə logistik mərkəzlərin yaradılması və inkişafı bu günün gündəmini təşkil edir. Ölkənin nəqliyyatdan əldə etdiyi gəlirlərlə bağlı statistik məlumatlar və bu sahədə aparılan tədqiqatlar da gələcək üçün müsbət proqnozlar verməyə əsas verir.

Zəngəzur dəhlizinin tarixi əhəmiyyəti

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2011-ci il 5 iyul tarixdə keçirilən Dünya azərbaycanlılarının III qurultayındakı çıxışı tarixi həqiqəti güzgü effekti ilə əks etdirirdi: "Tarix tarixdir. 1978-ci ildə Qarabağda məskunlaşmalarının 150 illiyini qeyd edən ermənilər yaxşı bilirlər ki, onlar bu torpaqlara qonaq kimi gəlmişlər. Nəinki Dağlıq Qarabağ, bugünkü Ermənistan tarixi Azərbaycan torpaqlarında formalaşıbdır. İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı bizim tarixi ərazimizdir. Xəritəyə baxsaq görərik ki, vaxtilə Zəngəzuru Azərbaycandan ayırıb Ermənistana vermək nəticəsində böyük türk dünyası coğrafi cəhətdən parçalandı. Yəni, Zəngəzurun Ermənistana verilməsinin çox böyük mənfi mənası var idi". Zəngəzur əzəli Azərbaycan torpağıdır və Zəngəzur dəhlizinin tarixi əhəmiyyəti danılmazdır. Dəhlizin açılması ilə ticarət yolları potensialı və qlobal bazarlara çıxış imkanları daha geniş regionla yanaşı, Azərbaycan və Ermənistanın iqtisadiyyatlarına əhəmiyyətli dərəcədə fayda verə bilər. İqtisadi üstünlüklər effektiv diplomatik danışıqlara, maraqlı tərəflərin təhlükəsiz və regional iqtisadi inkişafa hazır olmasına əsaslanır. Zəngəzur dəhlizinin çoxşaxəli nəticələrinin sonrakı tədqiqi, xüsusilə regional sabitlik və beynəlxalq münasibətlər üçün vacibdir. Nəticə etibarilə dəhlizin açılması təkcə fiziki və iqtisadi elementlərə deyil, həm də əhəmiyyətli dərəcədə diplomatik və təhlükəsizlik məsələlərinə əsaslanır. Zəngəzur dəhlizinin mühüm komponenti onun regional təhlükəsizlik dinamikasına potensial təsiridir. Rusiya və İran kimi dövlətlərin təsirinə məruz qalan regionda dəhlizin açılması ilə birlikdə siyasi təzyiqlərin daha da çoxalması ehtimal olunur. Beynəlxalq ictimaiyyətin Zəngəzur dəhlizinə reaksiyası da eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Avropa ölkələri Cənubi Qafqazda müxtəlif maraqlara malikdir və bu, onların dəhlizdə iştirakına potensial olaraq təsir göstərir. Dəhlizin yeni ticarət yolları yaratmaq qabiliyyəti Avropa və ya Asiya ölkələrindən sərmayə cəlb etməklə yanaşı, digərləri üçün strateji narahatlıqlar yarada bilər. Beynəlxalq təşkilatların dəhlizin təhlükəsiz və qərəzsiz fəaliyyətinin təmin edilməsində funksiyasının nəzərə alınması vacib amildir. Qardaş ölkə hər zaman olduğu kimi, dəhlizinin açılması ilə bağlı məsələdə də Azərbaycanın təşəbbüsünü israrlı şəkildə dəstəklədiyini dəfələrlə vurğulamışdır. Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan, BMT Baş Assambleyasındakı çıxışında ölkəsinin

birmənalı mövqeyini növbəti dəfə ortaya qoyaraq deyib: "Ermənistanın başda Zəngəzur dəhlizinin açılması olmaqla verdiyi sözləri yerinə yetirməsini gözləyirik". "Türk Dövlətləri Multimodal Nəqliyyat və Logistika Forumu"nda yekdilliklə bütün türk dövlətləri dəhlizin açılmasına müsbət mövqelərini ortaya qoydular. Ümumilikdə, ABŞ-nin də Zəngəzur dəhlizinin açılmasına müsbət münasibətini qeyd edə bilərik.

Zəngəzur dəhlizi müasir dövrdə

Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə II Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın mütləq qələbəsi ilə başa çatdı və bu regionda yeni reallıqların yaranmasına gətirib çıxardı. Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında 2020-ci il noyabrın 10-da imzalanmış üçtərəfli sazişin maddələrindən biri də kapitulyasiya aktına imza atan Ermənistanın müharibədə uduzan tərəf olduğu üçün müəyyən öhdəlikləri yerinə yetirməsi şərti idi. Bu öhdəliklərdən biri də Azərbaycanla Naxçıvan arasında əlaqəni təmin edəcək və birbaşa Türkiyə ilə həmçinin Türkiyəni Xəzər dənizi vasitəsilə Mərkəzi Asiyaya birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizi idi. Bu dəhliz Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyətə malikdir və dövlət başçısının təbirincə desək: "Ermənistan bunu istəsə də, istəməsə də bu dəhliz açılacaqdır". Prezident İlham Əliyev bu ilin yanvarın 28-də nəqliyyat məsələlərinə həsr olunmuş müşavirədə çıxışı zamanı: "Yeni layihələr arasında Zəngəzur dəhlizini qeyd etmək istərdim. Zəngəzur dəhlizi layihəsi Azərbaycan tərəfindən irəli sürülmüşdür. İkinci Qarabağ müharibəsindəki Zəfərimizdən sonra bu məsələ beynəlxalq gündəliyə, beynəlxalq leksikona salındı və bu gün Zəngəzur dəhlizi artıq dünyada qəbul edilmiş ifadədir, qəbul edilmiş termindir. Əlbəttə ki, biz bu dəhlizin açılması üçün praktiki addımlar atırıq", - dövlət başçısı qeyd edib.

Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatı regionun daşımalarını yaxşılaşdıracaq, Avropa ilə Asiya arasında gediş-gəliş vaxtı əhəmiyyətli dərəcədə azalaraq on iki günə düşəcək. Bundan əlavə, Cənubi Qafqaz ölkələri ilə digər regionlar arasında əməkdaşlıq və iqtisadi əlaqələr artacaq. Eyni zamanda, yük və insan daşımaları sahəsində yeni şirkətlər üçün imkanlar təmin etməklə, nəqliyyat sektorunda artımı təşviq edəcəkdir. Bu, ölkələrin qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyasını təmin edən beynəlxalq nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı artıracaq. Ona görə də dəhlizdə yerləşən şəhərlərin inkişaf potensialı və yeni şirkətlər üçün investisiya imkanları Zəngəzur dəhlizinin güclü tərəflərindən biridir [6] . Dəhliz Çini Avropa ilə birləşdirməklə, mal və xidmətlərin daha rahat çatdırılmasına imkan verdiyi üçün digər marşrutlarla müqayisədə daha etibarlı alternativ imkanı təmin edir [1].

Şəkil 1. Zəngəzur dəhlizində görülən işlər

Mənbə: *İctimai TV 2024.*

Bu dəhliz beynəlxalq ticarət yolları üzərində yerləşdiyindən və Asiyadan Avropaya ticarət dəhlizə keçəcəyi üçün bu, həm də regionun ticarət həcmini artıracaqdır. Yol və hava yollarında məsafələr azaldıqca xərclər də azalacaq. Bu dəhlizin güclü tərəflərindən biri də şimaldan Avropaya gedən marşrutlardan daha rahat və sürətli olmasıdır. Dəhlizin açılması ilə türk dünyası və inteqrasiya prosesinin sürətlənməsi arasında sürətli nəqliyyat xətti yaranacaq və Türk Dövlətləri Birliyi strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə çatdıqda keçidlər daha asan və sürətli olacaqdır [5]. Zəngəzur dəhlizinin reallaşması ilə Türkiyədən Azərbaycana çatmaq üçün Gürcüstan və İrandan keçməyə ehtiyac qalmayacaq, Azərbaycana birbaşa çıxış mümkün olacaqdır. Azərbaycan və Türkiyə arasında Zəngəzur üzərindən keçəcək yeni dəhliz Bakı-Tbilisi-Qars xəttindən təxminən 340 km qısa olacaq, bu isə nəqliyyatın sadələşdirilməsinə, həmçinin Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələri daha da inkişaf etdirəcəkdir.

Zəngəzur dəhlizinin logistik əhəmiyyəti və iqtisadi faydaları

Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyətini müxtəlif istiqamətlər üzrə alternativ marşrutların mövcudluğu ilə xarakterizə etmək olar. Bu dəhliz, ilk növbədə,

Türkiyə ilə Orta Asiya arasında yeni marşrutun yaradılmasına kömək edəcək, Türkiyənin bu istiqamətdə İrandan asılılığını zəiflədəcək, ikincisi, Azərbaycanı Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə birləşdirən İranın təzyiq aləti olan Naxçıvan marşrutunun təsirini azaldacaqdır. Bu, həmçinin Gürcüstana daxil olmadan Rusiya ilə Türkiyə arasında yeni nəqliyyat marşrutunun yaradılmasına kömək edəcək, həmçinin dəhlizin açılması ilə ölkələr arasında ticarət məsafələrinin əhəmiyyətli dərəcədə azalacağı və ticarətin artacağı gözlənilir. Zəngəzur dəhlizi təxminən 40 kilometr uzunluğunda olacaq və regionda ticarət potensialını artıracaq mühüm layihədir. Burada "Orta Dəhliz" layihəsinin önəmi və bu dəhlizdə Zəngəzurun önəmini vurğulamaq lazımdır. Orta Dəhliz 2014-cü ilin fevral ayında Azərbaycan, Qazaxıstan və Gürcüstanın müvafiq strukturlarının iştirakı ilə yaradılıb. Sonrakı illərdə layihə genişlənib və iştirakçıların sayı Ukrayna, Rumıniya və Polşa kimi dövlətlərin hesabına genişlənib. Çin-Qazaxıstan sərhədindən başlayan Orta Dəhliz Mərkəzi Asiya ölkələri və Xəzər dənizi üzərindən, bundan sonra isə Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə ərazisindən keçərək Avropaya qədər uzanır. Bu, Avropa ilə Asiyanı birləşdirən ən qısa və rahat marşrutdur [13].

İlham Əliyevin Çin telekanalına 2025-ci ilin fevral ayında verdiyi müsahibədə orta dəhlizlə bağlı səsləndirdiyi fikirlər də bu layihənin ölkəmiz üçün önəmini ortaya qoyur:

"... Bu, biznes imkanları təmin edir. Çünki Azərbaycanın Orta Dəhlizlə bağlı mövqeyi, sadəcə, tranzit ölkəsi olmaq və tranzitdən ödənişlər almaqdan ibarət deyil. Bizim hədəfimiz özəl sektora bundan faydalanmağa kömək etmək üçün dəhlizin keçdiyi Azərbaycan ərazisində müəssisələr yaratmaqdır. Əlbəttə ki, sizin istinad etdiyiniz paneldən bəri bu sahədə, o cümlədən Çin-Azərbaycan münasibətlərində bir çox hadisələr baş vermişdir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, biz strateji tərəfdaşıq, lakin, eyni zamanda, Orta Dəhlizin Azərbaycan seqmentinin infrastrukturu təkmilləşdirilmişdir. Hazırda biz görürük ki, bu təkmilləşdirilmiş infrastruktur gələcək 3-5 il üçün kifayət etməyəcək". Bəhs olunan layihədə "pazl"ın ən vacib parçası isə təbii ki, Zəngəzur dəhlizi olacaq. Şübhəsizdir ki, dəhlizin açılması ilk növbədə, bölgənin inkişaf etməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcək, eyni zamanda regionda yeni əməkdaşlıq mühitinin fomalaşmasına, sülhün və tərəqqinin təmin olunmasına xidmət göstərəcək. Burada diqqət çəkən ən önəmli məsələ isə odur ki, dəhliz bütün Türk dünyası ölkələri arasında körpü funksiyasını həyata keçirəcək, bu həqiqətən, möhtəşəm tarixi hadisədir. Azərbaycan Türkiyə ilə birlikdə tarixi Türk dövlətlərinin əlaqələrinin yaradılmasında, beynəlxalq əməkdaşlığında və ortaq layihələrin reallaşdırılmasında maraqlı olan qabaqcıl ölkələr sırasında yer alırlar. Zəngəzur dəhlizinin açılması tarixi ədalətin bərpa edilməsi və bütün Türk dünyasının inteqrasiyasına yeni imkanlar yaradılması baxımından tarixi zərurətdir. Dəhliz boyunca yaradılacaq yeni avtomobil və dəmir yolları ölkəmizin ərazisində Şərq-Qərb və Şimal-Cənub marşrutları ilə əlaqələndiriləcək. Respublikamızda ən böyük dəniz ticarət limanının, həmçinin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə inşa olunan üç beynəlxalq hava limanının yaradacağı imkanlarla birlikdə, bu qənaətə gələ bilərik ki, Zəngəzur dəhlizi ölkəmizin logistik imkanlarını gücləndirməklə bərabər, beynəlxalq səviyyəli marşrutlardan birinə çevrilməsi və ölkəmizin tranzit nəqliyyat axınının mərkəzinə çevrilməsi, habelə böyük məbləğlərdə gəlirlər əldə etməsi üçün əvəzsiz imkandır. Onu da qeyd edək ki, müharibədən qazandığımız qələbə ilə regionda söz sahibi olmağımız və yeni reallıqların yaranması, potensial yeni nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılmasına da rəvac verir. Bu baxımdan Rusiya ilə İran arasında Naxçıvan ərazisi ilə dəmir yolu xəttini, İran-Ermənistan-Azərbaycan-Türkiyə-Rusiya dəmir yolu əlaqəsi bu ölkələrin yeni sosial-iqtisadi və nəqliyyat-kommunukasiya imkanlarının şaxələndirilməsi, bütün region ölkələri üçün infrastruktur layihəsindən fayda götürmək imkanı deməkdir.

Müxtəlif beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsi olan Azərbaycan nəinki regionun aparıcı dövlətidir, həmçinin Avropanın enerji təminatında da qabaqcıl rol oynayır, 44 günlük müharibədə qazanılan möhtəşəm qələbə nəticəsində artıq Avropa və Asiya qitələrinin nəqliyyat xəritəsində baş rollardan birini tutmağa namizəddir. Bu, mühüm coğrafi mövqeyimizlə bərabər, ələlxüsus son illərdə həyata keçirilən düzgün siyasətin nəticəsidir. Bunun əyani nəticəsi kimi Azərbaycanda nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində qəbul edilmiş sistemli, mütəmadi və yerində qərarlar nəticəsində hazırda ölkəmiz hər növ beynəlxalq daşınmanı həyata keçirməyə qadirdir.

Qrafik 1. Azərbaycanda nəqliyyat sektorunda yük daşınması, 1000 ton

Mənbə: *https://www.stat.gov.az/source/transport/*

Qrafik 1-də göstərilən məlumatlara əsasən Azərbaycanda nəqliyyat sektorunda yük daşıması 2023-cü ildə 229,897 min ton, bunun əsas hissəsi avtomobil və boru kəmərləri təşkil etmişdir.

Dəhlizin açılması ilə türk şirkətlərinin bölgənin yenidən qurulmasında fəal rol alması gözlənilir. Bundan əlavə, dəhliz sayəsində mallar İran və Gürcüstan kimi ölkələrdən keçən xətlərə ehtiyac olmadan birbaşa Azərbaycana göndərilə, Orta Asiyaya daşımalar daha sürətli və daha az xərclə həyata keçirilə bilər. Bu vəziyyət Xəzər dənizində reyslərin sayını artırmaqla limanların funksionallığını artırmaq potensialını ortaya qoyur [9] . Dünyanın ən mühüm ixracatçılarından biri olan Çin Xalq Respublikası hər il dünya bazarına 2 trilyon 400 milyard ABŞ dolları dəyərində məhsul verir ki, [7] bunun da yarısı Avropa bazarına aiddir. Bu kontekstdə Çin Avropa ilə iqtisadi əlaqələrə böyük əhəmiyyət verir və yeni alternativ nəqliyyat marşrutlarının yaradılmasında maraqlıdır. Bu baxımdan Çin mövcud kommersiya daşıma şəbəkəsinə alternativ təklif etmək və öz ölkəsindən göndərilən malların Türkiyənin şərqinə, oradan isə boğazlar vasitəsilə Avropaya çatdırılmasını təmin etmək istəyir. Bu mənada tam fəaliyyət göstərən Zəngəzur dəhlizinin dünya ticarət arenasında mühüm mövqeyə malik olacağını proqnozlaşdırmaq olar. Bundan əlavə, Zəngəzur dəhlizi Azərbaycana həm siyasi, həm də iqtisadi qazanc gətirə bilər. Birincisi, Azərbaycan-Naxçıvan marşrutu BTQ dəmir yolu marşrutundan 344 km qısadır. Bu amil beynəlxalq ticarətin əsas səmərəlilik göstəricilərindən hesab edilən dövriyyə müddəti göstəricisini xeyli azaldır.

Qrafik 2. Naxçıvan Muxtar Respublikası yük daşınması göstəriciləri

Mənbə: *https://www.stat.gov.az/source/regions/*

Məlumatlar yük və sərnişin daşımalarında nəzərəçarpacaq tendensiyaları göstərir. Avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşınması 2022-ci ildəki 16,927 min tondan 2023-cü ildə 7,059 min tona qədər azalaraq 58,3%-ə çatmışdır. Oxşar şəkildə, yük dövriyyəsi 2022-ci ildəki 956,4 milyon ton-km-dən 2023-cü ildə 409,3 milyon ton-km-ə düşüb ki, bu da 57,2% azalma deməkdir.

Dövriyyə müddətinin qısalması malların yolda sərf etdiyi qısa müddətə görə daşıma xərclərini azaldır ki, bu da həm istehsalçılar, həm də alıcılara böyük faydalar təmin edir. Digər mühüm amil beynəlxalq daşımalarda böyük əhəmiyyət kəsb edən alternativ marşrutların olmasıdır. Bir çox alternativi olan daşıma marşrutları daha etibarlı hesab edildiyi üçün BTQ marşrutunun hər hansı səbəbdən xidmətdən çıxması halında Çindən Avropaya daşımalar Azərbaycan-Naxçıvan-Türkiyə marşrutu ilə həyata keçirilə bilər [7]. Qeyd edək ki, Azərbaycan dəmir yollarında daşımaların xeyli artmasına Rusiya-Ukrayna müharibəsi də öz təsirini göstərib. "Azərbaycan Dəmir Yolları" QSC-nin məlumatına görə, 2022-ci ilin yanvar-aprel aylarında 2021-ci ilin 4 ayı ilə müqayisədə 636 min ton əlavə yük daşınıb ki, bunun da böyük hissəsi beynəlxalq daşımadır [2].

Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə Naxçıvanın ixrac potensialının daha da artacağı gözlənilir. Bu dəhliz, Naxçıvanı Azərbaycanın digər bölgələri ilə birləşdirərək, Türkiyə və digər türk dövlətləri ilə quru və dəmir yolu əlaqələrini təmin edəcək. Nəticədə, Naxçıvanın sənaye məhsulları daha sərfəli marşrutlarla Avropa və Asiya bazarlarına çıxış imkanı əldə edəcək. Bununla yanaşı, dəhlizin istifadəyə verilməsi ilə muxtar respublikanın iqtisadiyyatı genişlənəcək və ixrac həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artacaqdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası son illərdə ixrac potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. 2023-cü ilin ilk yarısında ixrac əməliyyatlarının həcmi 7,936 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu da əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 2,9 dəfə artım deməkdir. 2024-cü ilin ilk dörd ayında isə Türkiyə ilə ticarət dövriyyəsi xüsusilə diqqətəlayiq olmuşdur; bu müddətdə Türkiyəyə ixracın həcmi əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 28% artmışdır [12]. Bu dəhliz vasitəsilə Naxçıvan, Azərbaycanın digər bölgələri və Türkiyə ilə birbaşa quru və dəmir yolu əlaqəsi quraraq, regional ticarət və nəqliyyat marşrutlarının mərkəzinə çevriləcəkdir. Bu, Naxçıvanın iqtisadi inkişafını sürətləndirəcək və ixrac həcminin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına şərait yaradacaqdır. Həmçinin Naxçıvanı Azərbaycanın qərb bölgələri ilə birləşdirərək, Türkiyə və Avropa bazarlarına birbaşa quru nəqliyyat əlaqəsi təmin edəcək. Nəticədə, Naxçıvanın tranzit-logistika potensialı artacaq və regionun əsas nəqliyyat qovşağına çevrilməsi mümkün olacaq.

Azərbaycanın 2020-ci ildə qazandığı qələbə nəticəsində Qarabağ torpaqlarının işğaldan azad edilməsi Avrasiyanın geoiqtisadi xəritəsində yeni imkanlar açdı və Azərbaycanın mövqelərini daha da möhkəmləndirdi. Mərkəzi Asiya marşrutu ilə Çindən Avropaya yüklərin daşınması potensialını artıracaq [3] , ölkənin regional ticarət və logistika mərkəzinə çevrilməsinə yol açacaq. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda daha iki ticarət və logistika mərkəzinin yaradılması məqsədəuyğun hesab olunur:

1. Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə burada müxtəlif nəqliyyat infrastrukturlarının istifadəyə verilməsi Füzuli-Azərbaycan Beynəlxalq Hava Limanı, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda uzunluğu 700 km olan 10 avtomobil yolunun tikintisi bu bölgənin inkişafına investisiya axınının gücləndirilməsində və gələcəkdə bu bölgənin logistika mərkəzi kimi formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Orta Asiya-Azərbaycan-Türkiyə-Avropa, İran-Rusiya, Rusiya-Türkiyə, Rusiya-Ermənistan marşrutları əsas nəqliyyat marşrutları hesab edilir.

2. Zəngəzur dəhlizinin istifadəyə verilməsi Naxçıvan Müxtar Respublikasının bütün rayonlarına iqtisadi inkişafına təsir edəcək, həmçinin region yeni iqtisadi-sosial mərhələyə keçid edəcəkdir.

Nəticə

Araşdırma göstərdi ki, Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə regional müsbət təsirlər ortaya çıxacaq, Azərbaycana iqtisadi cəhətdən müsbət təsir edəcək, onun bölgədəki siyasi qüdrəti artacaq, logistika sahələrində müsbət təsirlər müşahidə olunacaq və cəmiyyətlər arasında sülhün təmin olunmasına kömək edəcəkdir. Araşdırmaya əsasən qeyd edə bilərik ki, imkanlardan maksimum istifadə etmək, güclü tərəfləri daha da inkişaf etdirmək, zəif tərəfləri və təhlükələri aradan qaldırmaq üçün təcrübələrə ehtiyac var. Bu kontekstdə ediləcəkləri belə ümumiləşdirə bilərik: Bu layihəyə təsir edən ən böyük amil siyasi hadisələrdir. Dəhliz boyu kommersiya və siyasi yeniliklərə maneələr aradan qaldırılmalı və təhlükəsizlik təmin edilməlidir. Tranzit keçidlə bağlı problemlər aradan qaldırılmalı, bununla bağlı marşrut ölkələri ilə müzakirələr aparılmalı, bölgənin mühüm bazaya çevrilməsinə çalışılmalıdır.

Açar sözlər: *Zəngəzur dəhlizi, beynəlxalq logistika, milli iqtisadiyyat, logistik faydalar.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Atifqızı, Ş. (2015). Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərdə logistik əməliyyatlar.*
2. *Azərbaycan Dəmir Yolları. (n.d.). ADY Freight. Azərbaycan Dəmir Yolları. URL: https://freight.ady.az/az*
3. *Chedia, A. R. (2024). Zangezur corridor: Economic potential and political constraints. Russia in Global Affairs, 22(1), 194-216.*
4. *Əliyev, X. (2018). Azərbaycan Respublikasının Logistika Potensialı. Azerbaıjan Unıversıty, 53.*
5. *Gasımova, T., & Yurcu, M. E. (2023).Zengezur Koridoru'nun Azerbaycan'ın Dış Ticaret Ve Lojistik Faaliyetlerine Olası Etkilerinin Swot Analizi. Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi, (12), 1-15.*
6. *Gawliczek, P., & Iskandarov, K. (2023). The Zangezur corridor as part of the global transport route (against the backdrop of power games in the South Caucasus region). Security and Defence Quarterly, 41.*
7. *Guner, E. (2023). Zangezur Corrıdor In The Offing: Challenges And Prospects. Actual Problems Of The Mılıtary Art, 36.*
8. *İctimai TV (2024).Zəngəzur dəhlizi reallığa çevrilir/ Türk dünyasının birləşdiyi ərazidən XÜSUSİ reportaj.YouTube. URL:https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=tpT98O3kihU*
9. *https://president.az/az/articles/view/53736*
10. *https://www.stat.gov.az/source/transport/*
11. *https://www.stat.gov.az/source/regions/*
12. *https://customs.gov.az/az/*
13. *https://www.yeniazerbaycan.com/Arxiv_e83462_az.html*

Zeynalov Emin
Teacher of Economics and Management Faculty of Nakhchivan State University

The historical importance of the Zangezur corridor and Nakhchivan as an international logistics center

SUMMARY

Although the Zangezur corridor is an intercontinental and topical foreign trade issue, it has not been studied to a level that would help Azerbaijan and the countries of the region make strategic decisions to determine the situation. In this context, the purpose of this study is to examine the possible foreign trade and logistics impacts of the opening of the Zangezur corridor on Azerbaijan and neighboring countries. Considering the positive contributions of logistics activities to the international trade and economy of countries, it is expected that studies on the Zangezur corridor, which is planned to be fully operational, will make significant contributions from a theoretical and practical perspective. The current study is about the possible impacts of the opening of the Zangezur corridor on Azerbaijan's foreign trade. The study touches on the detailed research results on the contribution of the Zangezur corridor to the economy and national economy of Azerbaijan.

Keywords: *Zangezur corridor, international logistics, national economy, logistics benefits.*

Эмин Зейналов
Преподователь факультета экономики и менеджмента Нахичеванского Государственного Университета

Историческое значение Зангезурского коридора и Нахчывана как международного логистического центра

РЕЗЮМЕ

Хотя Зангезурский коридор является важным и актуальным вопросом внешней торговли межконтинентального значения, он не изучен на таком уровне, который помог бы Азербайджану и странам региона принимать стратегические решения для определения ситуации. В этом контексте целью данного исследования является изучение возможных последствий открытия Зангезурского коридора для внешней торговли и логистики Азербайджана и соседних стран. Учитывая позитивный вклад логистической деятельности в международную торговлю и экономику стран, ожидается, что исследование Зангезурского коридора, который планируется ввести в эксплуатацию в полном объеме, внесет значительный вклад как с теоретической, так и с практической точки зрения. В текущем исследовании изучается возможное влияние открытия Зангезурского коридора на внешнюю торговлю Азербайджана. В исследовании подробно рассматриваются результаты исследования вклада Зангезурского коридора в экономику Азербайджана и национальную экономику.

Ключевые слова: *Зангезурский коридор, международная логистика, национальная экономика, логистические преимущества.*

UOT 332.122
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.269

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI: SƏNAYE VƏ İQTISADİ İNKİŞAFIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

AİDƏ HƏSƏNLİ
AMEA Naxçıvan bölməsi, dissertant
E-mail: aida.amirova@mail.ru

Sənaye istehsalının yerləşdirilməsində, elmi cəhətdən əsaslandırılmış aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməlidir: 1. Sənaye istehsalının xammal mənbələrinə və istehlak rayonlarına yaxınlaşdırılması. Bu prinsiplərə əməl etməklə təbii sərvətlər asanlıqla rasional olaraq iqtisadiyyatın dövriyyəsinə cəlb oluna bilər və bu da öz növbəsində xammalın uzaq məsafələrə daşınmasına müqavimət göstərir. 2. Sənaye istehsalının ölkə ərazisinə görə bərabər yerləşdirilməsi. Sənaye istehsalının yerləşdirilməsində bu prinsiplərə əməl olunması ölkənin iqtisadi rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının tarazlığını təmin edir və müvafiq olaraq təbii ehtiyatlardan və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə məsələsini həll edir, habelə əhalinin qeyri-mütəşəkkil miqrasiyasının qarşısını alır və s. 3. İqtisadi rayonlar arasında məhsuldar əmək bölgüsü və onların iqtisadiyyatının kompleks inkişafı. Bu prinsipləri rəhbər tutan əsas iqtisadi rayonların kompleks inkişafı ilə yanaşı sənaye istehsalı üzrə onların ixtisaslaşma istiqamətlərini müəyyən edir. 4. İqtisadiyyatın beynəlmiləlləşməsi və onun beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının zəruriliyi. Bu prinsipin həyata keçirilməsi iqtisadi suverenlik, açıq iqtisadiyyat şəraitində dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya, müəssisələrin yaradılması və milli mülkiyyətlə təmin edilir. 5. Ölkənin xarici təcavüzdən müdafiəsi və ətraf mühitin mühafizəsi. Müstəqilliyini yenicə əldə etmiş respublikamız üçün bu prinsipə əməl olunması çox aktual məsələyə çevrilmişdir. Sənayenin yerləşdirilməsi, müəssisələrin yerləşdirilməsi, istehsal qovşaqlarının və mərkəzlərinin formalaşması uzun mürəkkəb proses olduğundan sənaye komplekslərinin formalaşmasının qarşılıqlı münasibətlərində üç mərhələni əhatə edir. Hazırda iqtisadi ədəbiyyatlarda sənaye qovşaqlarının əhəmiyyəti haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu barədə bəzi xarici iqtisadçılar və coğrafiya tənqidçiləri iqtisadi qovşaqların əsasını təbii şərait və iqtisadiyyat elementlərinin birliyi təşkil edir. Bu ideyanın tərəfdarları sırasına məşhur coğrafiya alimləri Riçard Hartsarn, K.Kons Kloran, Russel Smit, Fransua Rern daxildir. Rus-sovet alimləri P. M. Alampiriyev, A. Y. Probst, E. B. Alayev, L. Y. Ziman, Y. Ş. Sauşkin və başqaları sənaye qovşaqlarının mahiyyəti, onların nəzəri və metodoloji əsaslarının tədqiqi ilə intensiv məşğul olurdular. Azərbaycan alimləri A. A. Nadirov, A. X. Nuriyev, S.K.Hüseynov və başqaları öz əsərlərində istehsalat qovşaqlarının tədqiqinə çox yer vermişlər. Sənaye qovşaqlarının mahiyyəti haqqında Azərbaycan iqtisadçılarının fikirlərində ümumi metodoloji əsaslar vardır. Onların fikrincə, sənaye qovşaqları hər bir ərazi-sənaye kompleksində (Sumqayıt, Mingəçevir, Şirvan, Naxçıvan, Gəncə, Şəki, Lənkəran və s.) aparıcı rola malik sənaye sahələridir.

Bunu nəzərə alsaq, onların baxışlarında ciddi bir fərq tapa bilməzlər. Müasir dövrdə sənaye qovşaqlarının formalaşması və onun inkişafının özünəməxsus prinsipləri var. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar: 1. Elmi-tərəqqi və məhsuldarlığın yüksəldilməsi əsasında sənaye qovşaqlarının planlı işlənməsi və yerləşdirilməsi. 2. İstehsalın məqsədəuyğun ixtisaslaşmasını, iqtisadi əlaqəni, kooperasiyanı və ərazinin formalaşmasını təmin edən ictimai əmək bölgüsü. 3. Sənayenin xammal mənbələri və məhsul istehlakçılarına cəlb edilməsi. 4. Sənayenin yerləşdirilməsi, lakin inteqrasiya və əmək bölgüsü nəzərə alınmaqla. 5. Regionların iqtisadi inkişafında sənaye kooperasiyasının səmərəli formalaşdırılması və s. kimi sənaye qovşağının formalaşmasında və onun inkişafında mühüm rol oynayır. Elmi-texniki tərəqqi məhsul istehsalının intensivləşməsinə və əl əməyinin faiz payının azalmasına imkan verir, istehsal dövriyyəsinə yeni təbii sərvətləri cəlb edir, yeni ərazilərin məskunlaşmasında yaxşı ab-hava yaradır, həmçinin ətraf mühitə texnoloji təsirləri azaldır [1]. Dövlət siyasəti sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində, o cümlədən sənayenin inkişafının təmin edilməsində böyük rol oynayır. Dövlətin qarşıya qoyduğu cari və strateji məqsədlər, vəzifələr və onların həyata keçirilməsinin tərkib hissəsi kimi dövlət siyasəti sosial-iqtisadi inkişafın düzgün istiqamətlərinə əsaslanır. Dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti müxtəlif elementlərdən ibarətdir; sosial-iqtisadi siyasətin həyati istiqamətlərindən birini maliyyə, pul-kredit, sosial, aqrar, struktur, xarici iq-

tisadi siyasət, vergilər, ekologiya siyasəti və s. kimi regional inkişaf siyasəti təşkil edir.

Regional siyasətin uğurlu həlli ilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatın birbaşa dövlət idarəçiliyi daha çox həyata keçirilir. Regional siyasətin həyata keçirilməsi məqsədlərindən biri də məqsədyönlü proqram-proqnoz metodudur. Proqram hazırlanarkən rayonun mövcud sosial-iqtisadi vəziyyəti təhlil edilir və qiymətləndirilir. Rayonun sosial-iqtisadi vəziyyəti və bu şəraitin rayon üçün nəticəsi qeyd edilir və həlli vacib olan problemlər seçilir. Təbii ehtiyatların və ətraf mühitin vəziyyəti qiymətləndirilir. Proqramın proqnoz modeli işlənib hazırlanmışdır. Proqrama daxil edilmiş və nəzərdə tutulan hər bir tədbir kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə qiymətləndirilir və onun iqtisadi səmərəliliyi hesablanır [2].

Bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələrdə regional siyasətin ən mühüm formalarından biri azad iqtisadi zonaların yaradılmasıdır. Sənaye, ticarət, vergi sahələrində gömrük güzəştlərinin fəaliyyət göstərdiyi konkret coğrafi ərazilərin azad zonaları xarici və yerli investisiyalarda, müasir texnologiyalardan istifadədə, idarəetmə təcrübəsində və kadr seçimində, hər şeydən əvvəl yeni iş yerlərinin açılmasında böyük rol oynayır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, azad iqtisadi zonalar xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına, ümumiyyətlə, ölkənin müxtəlif regionlarına xarici və yerli kapitalın yatırılmasına, o cümlədən yeni texnologiya və idarəetmə təcrübəsinin cəlb edilməsinə imkan verir, bu da öz növbəsində iqtisadi və sosial inkişafa müsbət təsir göstərir.

Bir sözlə, dövlətin regional, sosial-iqtisadi siyasəti regionların və iqtisadiyyat sahələrinin inkişafı qarşısında perspektiv hədəflər qoymalı, bu məqsədlərə çatmaqda çox aktual vəzifələr müəyyən etməli, regionların maraqları baxımından qarşıya qoyulan vəzifəni yerinə yetirməyə qadir olan idarəetmə və tənzimləmə mexanizmini işləyib hazırlamalı və nəhayət, onun həyata keçirilməsini stimullaşdırmalıdır.

Dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin 2004-cü il fevralın 11-də imzaladığı "Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)"nə uyğun olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında yeni sənaye sahələri yaradılmış, sənaye istehsalının həcmi getdikcə artırılmışdır. Proqramda qarşıya qoyulan vəzifələrin uğurla icrası əsasında regionlarda mümkün struktur innovasiyası aparılıb, sahibkarlıq fəaliyyəti xeyli genişləndirilib, əlverişli investisiya mühiti formalaşdırılıb, müasir tipli sənaye müəssisələri yaradılıb. Belə ki, 2004-2008-ci illərdə muxtar respublikada 147 sənaye müəssisəsi yaradılmış və ya yeni texnologiya əsasında yenidən qurulmuşdur. 2008-ci ildə sənaye məhsulunun istehsalı 2004-cü ilin yekunları ilə müqayisədə 6,4 dəfə artmışdır. Bütün bunlar Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin inkişafı qarşısında qoyulan Dövlət Proqramının uğurla həyata keçirildiyini bir daha sübut edir.

Bu gün muxtar respublikanın qarşısında duran ən mühüm strateji vəzifə təbii sərvətlərdən yerli istehsalda səmərəli istifadəyə, məhsulların xarici bazara çıxarılmasına, rəqabətin davamlılığına şəraitin yaradılmasına əsaslanmalıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənaye istehsalı kompleksinin gələcək perspektivi yerli zəngin mineral qazıntı ehtiyatlarına əsaslanmalıdır, yerli sənayenin materiallarından asılılığı maksimum dərəcədə azaldılmalıdır. Muxtar respublikanın ərazisi molibden, mis, mis-molibden, mis-polimetal, sprey-arsen, civə-kobalt, volfram, titan, qızıl, qurğuşun, manqan, sink, qaya-duz, dolomit, boksit, qarasulosphorit, traf-duz, qarasulosphorit, tramfat, s. sement xammalı, tikinti materialları və s. Həmçinin burada müalicəvi əhəmiyyət kəsb edən 200-dən çox mineral və termal bulaqlar var: Sirab, Badamlı, Darıdağ, Vayxır, Nəhəcir, Qahab, Qızılburun, Cəhri, Suramlı və s. [3].

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində aparılan geoloji-kəşfiyyat işləri nəticəsində faydalı qazıntı mənşəli xeyli tikinti materialı yataqları aşkar edilmiş və öyrənilmişdir. Naxçıvanın müxtəlif növ zəngin faydalı qazıntılarından səmərəli istifadə etmək üçün yerli xammal əsasında kiçikhəcmli metal təmizləmə, metal əritmə, çuqun əritmə, həmçinin polad istehsalı ilə bağlı yeni müəssisələrin yaradılması mümkündür. Artıq kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsində Naxçıvan MR-də zəngin kimyəvi xammal ehtiyatlarından (daş duzu, dolomit, fosforit, kükürd və s.) daha geniş istifadə etməyin vaxtı çoxdan çatıb. Beləliklə, Naxçıvanın təbii şəraiti və təbii zənginliyi mövcud potensialı iqtisadi baxımdan qiymətləndirdikdən sonra bu rayonun böyük sosial-iqtisadi inkişaf imkanlarına malik olduğunu söyləməyə imkan verir [6]. Dünya təcrübəsi göstərir ki, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və milli xüsusiyyətlərdən asılı olmayaraq, davamlı iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi təkcə daxili imkanlardan asılı deyil, həm də daxili və xarici amillərin yekdilliyi əsasında mümkündür. Ölkə ərazisində

fəaliyyət göstərən sənaye sahələrinin investisiya fəaliyyətinin ümumi sosial, iqtisadi və hüquqi şərtləri "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilir (İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1995-ci il). Qanunun özü ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş bütün növ investisiyalara aid edilmiş, eyni zamanda ölkənin sosial-iqtisadi bazasına yönəldilmiş, eyni zamanda beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın gücləndirilməsinə və inteqrasiyanın təşviqinə yönəlmiş və mülkiyyət formasına baxmayaraq, bütün investorların bərabər hüquqlarını təmin edir. Geniş yayılmış dünya təcrübəsinə əsasən investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsində bir neçə birgə əməkdaşlıq formaları mövcuddur: məsələn: iştirak payından asılı olmayaraq mənfəətin bölüşdürülməsinə razılıq, xidmət razılığı, əməkdaşlıq formaları və birgə təsisat yaratmaq yolu ilə güzəşt. Dünyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində klassik özünümaliyyə formasına amortizasiya, qiymətli kağızların satışından pul ayrılması və bank kreditləri üzrə əsas fond payları üzrə formalaşan xüsusi ayırmalar və təsis faiz dərəcəsi deyilir. Şübhəsiz ki, müstəqilliyini yeni qazanmış ölkələr üçün xarici investisiyalar daha vacibdir. Çünki bu ölkələrdə iqtisadiyyatın yenidən qurulması və onun genişləndirilməsi böyük həcmdə kapital qoyuluşu tələb edir [5].

Amma müstəqillik əldə etmiş və bazar iqtisadiyyatı şəraitində regionlar formalaşmış, xüsusən də investisiya çatışmazlığı olan ölkələrdə bu prosesi daxili imkanlar hesabına həyata keçirmək mümkün deyil. Bunu nəzərə alaraq iqtisadiyyatı dövlətin köməyi ilə inkişaf etdirmək üçün daxili investisiyalarla yanaşı xarici kapital qoyuluşu da tələb olunur.

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaxın gələcəkdə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün xarici kapital qoyuluşu daxili sərmayə ilə yanaşı çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bunun üçün xarici investorlarla birgə mülkiyyət fəaliyyətinə üstünlük verilməsi təklif olunur. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənaye sahələrinin inkişafını təmin etmək, burada əvvəllər mövcud olan sənaye müəssisələrinin fəaliyyətini bərpa etmək perspektivdə həllini tapmalıdır. Naxçıvan iqtisadi rayonunda yüngül və yeyinti sənayesi aparıcı yer tutur. Onların ümumi sənaye məhsulunda ümumi payı 75 faizə yaxındır. Hazırda "Gəmiqaya Bərəkət Qida Məhsulları" MMC, "Cahan Holdinq" Kommersiya Şirkəti Birliyi, "Badamlı Mineral Sular İstehsalat" MMC, "Sirab" ASC (Açıq Səhmdar), "Ləzzət Qida Sənayesi" MMC, "Naxçıvan Kərpic" ASC, "Xalça" ASC, "Taxıl və bulka" ASC və digər müəssisələr fəaliyyət göstərir. Lakin bu müəssisələrin bəziləri layihə gücünə görə işləmir. Ona görə də bu sahədə mövcud problemlərin həllinin gündəmdə daha aktual olduğu bildirilir. Evdən birgə istifadə və xarici investisiyaların Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadiyyatının inkişafı üçün xarici iş adamlarının, mülkiyyətçilərin, sərmayədarların öz kapitallarını qarşılıqlı maraqlar əsasında yerləşdirməsi üçün bütün sahələrdə yaxşı ab-havanın yaradılması zəruridir [4]. Hesab edirik ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin tələbatının yerli ərzaq məhsulları əsasında tam ödənilməsi üçün yardımçı iqtisadiyyatların genişləndirilməsi və bununla da xaricdən asılılığın azaldılması və istehsalın yerli xammalla təmin edilməsi ən mühüm məsələ kimi gündəmdə olmalıdır. Bizim üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənaye kompleksinin perspektiv inkişafında kənd təsərrüfatından düzgün istifadə üsulu, nəqliyyatın təşviqi və işçi qüvvəsi heç bir gecikmə olmadan nəzərə alınmalıdır. Regionların mövcud potensialından daha səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" haqqında Prezidentin 14 aprel 2009-cu il tarixli xüsusi Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Yeni sosial-iqtisadi inkişaf proqramında Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişafı ilə bağlı ən qabaqcıl prioritetlər müəyyən edilib. Dövlət Proqramında aşağıdakı məsələlər müəyyən edilmişdir: Naxçıvan Muxtar Respublikasında yeni sənaye sahələrinin tikintisi, mədən sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası və yeni müəssisələrin yaradılması, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində mövcud olan yeni ASC-lərin bərpası və daha da inkişaf etdirilməsi, müxtəlif qida məhsulları sənayesinin yaradılması, yeni tikinti materialları sahələrinin kəşfiyyatı, istirahət və meyvə bağları və bağ sahələrinin kəşfiyyatı; onların genişləndirilməsi, ipəkçiliyin bərpası və inkişaf etdirilməsi, quşçuluq təsərrüfatlarının istehsalının genişləndirilməsi, balıq sənayesinin inkişafı (14 aprel 2009-cu il tarixli 80 nömrəli Sərəncamla).

Dövlət Proqramına uyğun olaraq qısa müddətdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında aşağıda göstərilən bu müəssisələr yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. Bunlar: Naxçıvan Sement zavodları, Kəngərli

rayonunun Qarabağlar kəndində Balıqçılıq, Babək rayonundakı "Kərimbəyli" Quşçuluq zavodu, Ordubad rayonundakı "Əylis" Quşçuluq Zavodu, Culfa rayonundakı "Kirnə" Quşçuluq Zavodu və bir sıra digər müəssisələrdir. Ümid edirik ki, bundan sonra da Dövlət Proqramına uyğun olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənaye istiqamətində görülən işlər daha elmi və səmərəli aparılacaq və əldə olunan nəticələr əhalinin tələbatının uğurla ödənilməsinə xidmət edəcəkdir.

4. Nəticə Aparılan araşdırmalar əsasında belə qənaətə gəlirik ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii şəraiti, coğrafi mövqeyi, geosiyasi vəziyyəti, zəngin təbii sərvətləri, kifayət qədər işçi qüvvəsinin mövcudluğu, yüksək səviyyəli kadr potensialı, mövcud sosial və istehsal infrastrukturu sənaye sahələrinin sürətli inkişafına obyektiv şərait yaradır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin inkişaf meylləri və xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, yerli xammal əsasında yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması, onun maliyyə təminatının gücləndirilməsi yolları və perspektiv artım istiqamətləri göstərilmişdir. Təhlillər göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatında sənaye aparıcı yer tutur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının timsalında iqtisadiyyatın, xüsusilə sənayenin inkişaf modeli coğrafi (yüksək dağlar, ucqar adalar) və ya iqlim (tundra, daimi donmuş qütb zonaları) xüsusiyyətlərinə görə eksklav olan ucqar rayonlar və ya materikə çıxışı çətin olan yerlər üçün tətbiq oluna bilər.

Dövlətimizin başçısının rəhbərliyi ilə həyata keçirilən uğurlu sosial-iqtisadi islahatların və şəffaflığın davamı olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər öz müsbət nəticələrini vermişdir.

2024-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) əvvəlki illə müqayisədə 3,1 faiz artıb.

Yerli gəlirlərin artması iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün mühüm amildir. Muxtar respublikada yerli gəlirlərin xərclərin ödənilməsində xüsusi çəkisi 2022-ci ildə 30 faiz, 2023-cü ildə 38 faiz, 2024-cü ildə 57 faiz təşkil edib. Ümumilikdə, ötən il muxtar respublikanın yerli gəlirlərinin 87,5 faizi İqtisadiyyat Nazirliyinin xətti ilə gəlirlər hesabına formalaşıb.

Son illər vergi siyasəti əsas iqtisadi tənzimləmə vasitələrindən biri olub, iqtisadi artımın təşviqinə və biznes mühitinin inkişafına yönəlib. 2023 və 2024-cü illərdə Naxçıvanda vergi nəzarəti tədbirləri minimuma endirilib. Sahibkarlar tərəfindən vergitutma sahəsində könüllü əməletmə səviyyəsinin artırılması məqsədilə Naxçıvan, Şərur, Babək və Ordubad şəhərlərində vergi ödəyicilərinə xidmət mərkəzləri fəaliyyətə başlayıb. Bu tədbirlər nəticəsində 2024-cü ildə sahibkarlıq subyektləri tərəfindən vergi sahəsində könüllü əməletmə səviyyəsi 99,1 faizə, könüllü bəyanetmə isə 99,5 faizə çatıb.

Belə ki, muxtar respublikada vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər vergi daxilolmalarını xeyli artırıb. 2024-cü ildə Naxçıvanda vergi daxilolmaları 2023-cü illə müqayisədə 37,6 faiz artaraq 226,6 milyon manata çatıb. Bu, proqnozlaşdırılan göstəricilərdən 30,2% çoxdur.

2024-cü ildə Naxçıvanda aktiv vergi ödəyicilərinin sayı 71,4 faiz artaraq 21 778 nəfərə, ƏDV ödəyicilərinin sayı isə 87,1 faiz artaraq 709-a çatıb.

2024-cü ildə muxtar respublikada vergi ödəyiciləri elektron uçot sisteminə üstünlük vermiş, dövlət qeydiyyatında olan 241 kommersiya hüquqi şəxsin 83 faizi elektron qeydiyyatdan keçmişdir.

Son iki ildə Naxçıvanda 3200-ə yaxın onlayn nəzarət kassa aparatı və 2200-dən çox POS terminal quraşdırılıb. 2024-cü ildə nağdsız əməliyyatların dövriyyəsi 66,2% artaraq 1 milyard Azn-i ötüb, POS-terminalların dövriyyəsi isə 38,8% artaraq 112 milyon Azn təşkil edib.

2024-cü ildə "ƏDV-nin qaytarılması" layihəsi üzrə istehlakçılara ümumilikdə 1,4 milyon Azn geri qaytarılıb ki, bu da 2023-cü illə müqayisədə 68% çoxdur.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində sosial ayırmalarda da mühüm irəliləyişlər əldə olunub. Məcburi dövlət sosial sığorta haqları 9,7% artaraq 162 milyon manat, qeyri-dövlət sektoru üzrə ayırmalar isə 15,8% artaraq 25,4 milyon manat təşkil edib. İşsizlikdən sığorta fonduna yığımlar 11,4% artaraq 4,4 milyon manat, icbari tibbi sığorta haqları isə 18,9% artaraq 28,9 milyon manat təşkil edib.

Ölkənin əmək bazarında şəffaflığın artması artım və inkişafa mühüm təsir göstərmişdir. Muxtar respublikada əmək bazarının rəsmiləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində qeyri-dövlət sektorunda aktiv əmək müqavilələrinin sayı 3,6 dəfə artaraq 11038-ə çatıb.

Aparılan islahatlar nəticəsində dövlət əmlakının idarə olunması və özəlləşdirmə proqramlarının icrası

prosesi optimallaşdırılıb. Nəticədə muxtar respublikada dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən daxilolmalar 23,5 faiz, dövlət əmlakının icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlirlər 87,6 faiz, kiçik dövlət müəssisələrinin və qeyri-yaşayış obyektlərinin hərraclarda satışından əldə olunan gəlirlər 13 dəfə artmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti tərəfindən göstərilən bütün növ elektron xidmətlərin tətbiqinə başlanılıb. 2024-cü ildə elektron xidmətlər vasitəsilə daxil olan müraciətlərin sayı 2023-cü illə müqayisədə 4,8 dəfə artaraq 6500-ə çatıb.

Sahibkarlıq sahəsində inzibati prosedurların sadələşdirilməsi, biznes nümayəndələrinin idarəetmə bacarıqlarının artırılması, güzəştli kreditlərin verilməsi istiqamətində tədbirlər davam etdirilir. Ötən il muxtar respublikada Sahibkarlığın İnkişafı Fondu üzrə problemli kreditlərin məbləği 3,1 dəfə azalıb. Qeyd olunan göstəricilər Naxçıvan Muxtar Respublikasında son bir ildə sosial-iqtisadi tərəqqi və davamlı inkişaf meyillərini, əlverişli biznes mühitini və vergi sisteminin səmərəliliyini əks etdirir.

Nəticə

Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənaye istehsalının yerləşdirilməsi və inkişafı elmi əsaslara və müasir tələblərə uyğun həyata keçirilir. Sənaye qovşaqları və istehsalat kompleksləri təbii resursların effektiv istifadəsinə, regional bərabərliyə və əmək bölgüsünün düzgün qurulmasına əsaslanır. Eyni zamanda, regionda elmi-texniki tərəqqi və müasir texnologiyaların tətbiqi sənayenin məhsuldarlığını və rəqabət qabiliyyətini artırır. Dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi inkişaf proqramları, xüsusilə "Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı", sənaye müəssisələrinin qurulması və mövcud potensialdan səmərəli istifadəyə şərait yaradır. Xarici və yerli investisiyaların cəlb olunması, azad iqtisadi zonaların yaradılması və infrastrukturun inkişafı regionun iqtisadi artımını sürətləndirir. Naxçıvanın zəngin təbii sərvətləri və geosiyasi mövqeyi də sənaye sahələrinin genişlənməsinə mühüm imkanlar yaradır. Bununla yanaşı, vergi siyasətinin sadələşdirilməsi və elektron xidmətlərin tətbiqi biznes mühitini yaxşılaşdırır və sahibkarların fəallığını artırır. Bütün bu tədbirlər nəticəsində regionda sosial-iqtisadi inkişaf təmin olunmuş, sənaye sektorunun rolu daha da güclənmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Ahmadov, N. H. (2005). Nakhchivan economy on the ways of development. Monograph. Baku: Elm.*
2. *Ahmadov, N. H. (2008). Problems of Nakhchivan economy: economic growth, dynamical development. Monograph. Baku: Sabah.*
3. *Aliyev, A. L. (2000). The necessity of joint establishments with foreign investment creation. In the book of key inclinations (collection of articles) of social- economy development of Azerbaijan in modern period. (9th edition) Baku: Elm.*
4. *Babayev, S. Y. (1999). Geography of Nakhchivan Autonomous Republic. Baku: Elm, 298.*
5. *Huseynov, T. A. (2000). Industrial economy. Baku: East-West.*
6. *Larina, N. I., & Kselnikov, A. A. (1998). Regional policy in the countries of market economy. Moscow: Economy*

XÜLASƏ

Məqalədə sənayenin bütün ölkə üzrə rasional təşkili məhsuldar qüvvələrin ərazi yerləşdirilməsinin əsas xüsusiyyəti kimi milli iqtisadiyyatın və sosial perspektivin təmin edilməsində mühüm vasitələrdən biridir. Bu proses, bir qayda olaraq, sənaye müəssisələrinin təşkilindən başlayır, bütün proseslər iqtisadi məhsuldarlıq əsasında həyata keçirilir. Bu və digər müəssisələrin yerləşdirilməsi üçün regionlar seçilərkən, həmçinin onun əsaslandırılması zamanı onun gözlənilən yerli məhsuldarlığı ilə kifayətlənmək olmaz. Eyni zamanda yeni təkrar istehsalda özünün sənaye obyektinin rolu, onun bu prosesə töhfəsi və bütövlükdə ölkədə səmərəliliyi əsas hesab edilməlidir. Bununla yanaşı, sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsində konkret olaraq qeyri-iqtisadi mənfəət, siyasi, milli təhlükəsizlik, ölkənin müdafiəsi və digər amillər bütün vasitələrlə nəzərə alınmalıdır. Hətta Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra işçi qüvvəsinin və sənaye müəssisələrinin əraziyə uyğun yerləşdirilməsinin aktuallığı nəinki öz təsirini itirmiş, həm də çox ciddi forma almışdır.

Açar sözlər: *iqtisadiyyat, sənaye, makroiqtisadiyyat, Naxçıvan, davamlılıq.*

АИДА ГАСАНЛИ
Аспирант Нахичеванского отделения Национальной академии наук Азербайджана
E-mail: aida.amirova@mail.ru

РЕЗЮМЕ

В статье утверждается, что рациональная организация промышленности на всей территории страны, как важнейшая черта территориального размещения производительных сил, является одним из важных средств обеспечения народнохозяйственных и социальных перспектив. Этот процесс, как правило, начинается с организации промышленных предприятий, все процессы осуществляются на основе экономической производительности. При выборе регионов размещения этих и других предприятий, а также при их обосновании нельзя быть удовлетворенным ожидаемой местной производительностью. При этом основополагающей следует считать роль самого промышленного объекта в новом воспроизводстве, его вклад в этот процесс, его эффективность в стране в целом. Кроме того, при размещении промышленных предприятий следует обязательно учитывать неэкономические выгоды, политические, факторы национальной безопасности, национальной обороны и другие. Даже после обретения Азербайджаном независимости актуальность территориального размещения рабочей силы и промышленных предприятий не только не утратила своего значения, но и приняла весьма серьезную форму.

Ключевые слова: *экономика, промышленность, макроэкономика, Нахчыван, устойчивость.*

AIDA HASANLI
PhD Candidate at the Nakhchivan Branch of the Azerbaijan National Academy of Sciences
aida.amirova@mail.ru

SUMMARY

In the article, the rational organization of industry throughout the country, as the main feature of the territorial placement of productive forces, is one of the important means of ensuring the national economy and social prospects. This process, as a rule, begins with the organization of industrial enterprises, all processes are carried out on the basis of economic productivity. When selecting regions for the placement of these and other enterprises, as well as when justifying them, one cannot be satisfied with their expected local productivity. At the same time, the role of the industrial facility itself in new reproduction, its contribution to this process and its efficiency in the country as a whole should be considered fundamental. At the same time, in the placement of industrial enterprises, non-economic profit, political, national security, national defense and other factors should be taken into account by all means. Even after Azerbaijan gained independence, the relevance of the territorial placement of the workforce and industrial enterprises not only lost its influence, but also took on a very serious form.

Keywords: *economy, industry, macroeconomics, Nakhchivan, sustainability.*

UOT 004.8
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.270

SÜNİ İNTELLEKTİN BANK SEKTORUNDA MÜŞTƏRİLƏRƏ XİDMƏTƏ TƏSİRİ

RÜFƏT SÜLEYMANLI
Odlar Yurdu Universiteti, doktorant
E-mail: suleymanli.666.rufat@gmail.com

Giriş

Süni intellekt (Sİ) son dövrlərdə maliyyə sektorunda inqilabi dəyişikliklərə yol açaraq banklarda müştəri xidmətinin mahiyyətini yenidən müəyyənləşdirməkdədir. Rəqəmsal transformasiya şəraitində banklar müştərilərin artan gözləntilərini qarşılamaq üçün getdikcə daha çox Sİ həllərindən istifadə edirlər. Araşdırmalar göstərir ki, bank sistemlərinə Sİ-nin inteqrasiyası müştəri xidmətinin bir çox göstəricilərində əhəmiyyətli yaxşılaşmalara və yeni fərdiləşdirilmiş bank təcrübələrinin yaranmasına səbəb olur [1]. Məsələn, Sİ tətbiqi hesabına bank əməliyyatlarının sürəti artır, xidmət xətaları azalır və müştərilərə onlayn rejimdə fasiləsiz xidmət göstərilir. Bu yeniliklər rəqabət mühitində banklara müştəri loyallığını saxlamaq və inkişaf etdirmək baxımından strateji üstünlük verir.

Eyni zamanda, ənənəvi bank xidmətlərinin Sİ əsaslı rəqəmsal xidmətlərlə əvəzlənməsi bank-müştəri münasibətlərini də dəyişir. Müştərilər indi təkcə filiallarda deyil, istənilən yerdə və istənilən zaman bank xidmətlərindən yararlanmağı gözləyirlər. Banklar bu tələblərə cavab vermək üçün süni intellekt texnologiyalarını biznes strategiyalarına daxil etməli olurlar. Mövcud tədqiqatın məqsədi süni intellektin bank sektorunda müştərilərə göstərilən xidmətə təsirini təhlil etmək, bu texnologiyanın yaratdığı imkanları və problemləri araşdırmaqdır. Məqalədə əvvəlcə banklarda Sİ tətbiq sahələri və bu tətbiqlərin müştəri təcrübəsinə göstərdiyi müsbət təsirlər müzakirə olunur, daha sonra isə Sİ-yə keçid prosesində üzə çıxan çətinliklər və məhdudiyyətlər dəyərləndirilir.

Süni intellektin banklarda müştəri xidmətinə tətbiqləri

Rəqəmsal bankçılığın inkişafı ilə banklar müştəri xidmətində bir sıra Sİ əsaslı həlləri tətbiq etməyə başlamışlar. Bu həllərin ən geniş yayılanlarından biri çatbotlar və səsli virtual assistentlərdir. Çatbotlar bankın veb səhifəsində və ya mobil tətbiqində canlı söhbət pəncərəsi vasitəsilə müştərilərin suallarını cavablandırır, hesab məlumatlarını təqdim edir, əməliyyatlar aparır və digər dəstək funksiyalarını yerinə yetirir. Tədqiqatlar göstərir ki, müasir banklarda çatbotlar vasitəsilə real vaxt rejimində interaktiv ünsiyyət qurmaq müştərilərin çoxsaylı sorğularını operativ həll etməyə imkan verir [1]. Məsələn, Braziliyada bir kommersiya bankında həyata keçirilən layihədə IBM Watson əsasında yaradılmış Sİ çatbotu 2020-ci il ərzində 181 milyondan çox müraciəti cavablandırmış və 7,6 milyon xidmət sorğusunu yerinə yetirmişdir [1]. Nəticədə, bankın çağrı mərkəzlərinə daxil olan yüklənmə azalmış, sadə sorğular avtomatlaşdırıldığı üçün insan əməkdaşlar daha mürəkkəb məsələlərə fokuslana bilmişdir.

Bu cür nümunələr göstərir ki, Sİ tətbiqləri sayəsində banklar eyni zamanda daha çox müştəriyə fasiləsiz xidmət vermək imkanına sahib olur və növbələrin yaranması, gözləmə müddəti kimi ənənəvi problemlər minimuma enir.

Bundan əlavə, süni intellektin analitik tətbiqləri də müştəri xidmətinin fərdiləşdirilməsində önəmli rol oynayır. Banklar müştərilər barədə genişhəcmli məlumatları (məsələn, tranzaksiya tarixçələri, vərdişlər, üstünlüklər) analiz edərək hər bir müştəriyə xüsusi yanaşma göstərə bilirlər. Məsələn, Sİ alqoritmləri müştərinin xərcləmə vərdişlərinə əsasən ona uyğun məhsul və ya xidmət (kredit, əmanət, sığorta və s.) təklif edə bilər. Bu yanaşma müştəriyə fərdi diqqət ayrıldığı təəssüratını yaradır və onun bankdan aldığı ümumi xidmətdən məmnunluğunu artırır. Robo-məsləhətçilər (robo-advisors) də Sİ-nin bank xidmətlərinə tətbiqinə misaldır. Onlar avtomatlaşdırılmış şəkildə investisiya məsləhətləri verir, portfel idarəçiliyi aparır və ya müştərinin maliyyə hədəflərinə uyğun planlar hazırlayırlar. Ənənəvi olaraq yalnız insan məsləhətçilərin göstərə bildiyi bu xidmətlərin Sİ vasitəsilə avtomatlaşdırılması bank müştəriləri üçün həm əlçatanlığı artırır, həm də xidmətin dəyərini azaldır. Nəticə etibarilə, müxtəlif Sİ tətbiqləri banklarda müştəri təcrübəsini kökündən dəyişir və onu daha interaktiv, çevik və müştəriyönümlü edir.

Süni intellektin müştəri xidmətində üstünlükləri

Bank sektorunda Sİ-nin tətbiqi müştərilərə göstərilən xidmətin bir sıra parametrlərini yaxşılaşdırır. İlk növbədə, əməliyyat səmərəliliyi və operativlik kəskin şəkildə artır. Sİ sistemləri insanla müqayisədə məlumatları daha sürətlə emal edə, sorğuları dərhal cavablandıra bilir. Məsələn, çatbotlar vasitəsilə müştərilər günün istənilən saatında məlumat ala bilirlər və bununla da filialların iş qrafiki ilə məhdudlaşmırlar. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, bank çatbotlarının 24/7 rejimində müştərilərə dayanmadan yardım və tövsiyə verməsi ümumilikdə müştəri təcrübəsini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır [2].

Müştərilər hesab qalığı, tranzaksiyalar, kredit ödənişi kimi gündəlik məsələləri asanlıqla həll edə bildikdə onların banka olan etimadı artır və xidmətdən məmnun qalır. Bir sıra elmi araşdırmalara əsasən, məhz Sİ-nin təqdim etdiyi fasiləsiz xidmət və operativ dəstək rəqəmsal bank istifadəçilərinin məmnuniyyətini yüksəldən başlıca amillərdəndir [3]. Eneizan (2022) tərəfindən aparılmış empirik tədqiqat da təsdiqləmişdir ki, Sİ sistemlərinin istifadəsi müştəri məmnuniyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldə bilər və bu, bank sektoru üçün vacib nəticələr doğurur [4]. Belə ki, Sİ əsasında avtomatlaşdırılmış xidmətlər müştərilərin problemini daha tez həll edir, gözləmə vaxtını azaldır və xidmətin əlçatanlığını artırır; bu faktorlar müştəri məmnuniyyətinə bilavasitə müsbət təsir göstərir.

Süni intellekt müştəri xidmətində fərdiləşdirmə (personalizasiya) imkanlarını da genişləndirir. AI texnologiyaları hər bir müştərinin davranışını təhlil edərək ona uyğun individual təkliflər irəli sürə bilir. Məsələn, bankın mobil tətbiqi Sİ yardımı ilə müştəriyə xərcləmə vərdişlərinə əsasən büdcə idarəetməsi ilə bağlı tövsiyələr verir və ya onun tez-tez istifadə etdiyi xidmətləri ana ekranda önə çəkir. Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etməkdə olan bazarlarda məhz Sİ-yə əsaslanan bank xidmətləri müştərilər üçün fərdiləşdirilmiş təcrübə təmin etmək sahəsində "yeni cəbhə" kimi qiymətləndirilir [1]. Yəni, banklar rəqabətdə irəli keçmək üçün Sİ vasitəsilə müştərilərin ehtiyaclarına proaktiv şəkildə uyğunlaşmalı, onlara fərdi həllər təklif etməlidirlər. Bu cür fərdiləşdirmə nəticəsində müştərilər özlərini daha dəyərli hiss edir və göstərilən xidmətdən razılıqları artır. Bhattacharya və Sinha (2022) tərəfindən Hindistan banklarında aparılmış tədqiqat da göstərmişdir ki, texnoloji cəhətdən savadlı müştərilərin sürətli yaşam tərzinə uyğun, nasazlıq olmadan çalışan fərdi xidmətlər təqdim etmək müştəri sədaqətini gücləndirir [2]. Beləliklə, Sİ banklara hər bir müştərinin unikal tələblərinə çevik cavab verməklə daha yüksək xidmət keyfiyyəti təqdim etmək imkanı verir.

Nəhayət, Sİ tətbiqləri banklara xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə yanaşı, xərclərin azaldılması və əmək məhsuldarlığının artırılması kimi faydalar da gətirir. Avtomatlaşdırma nəticəsində bir çox rutin əməliyyatlar insan müdaxiləsi olmadan icra edilir ki, bu da işçi heyətinin yükünü azaldır. Məsələn, əvvəl müştəri sorğularını cavablandırmaq üçün böyük çağrı mərkəzi heyəti tələb olunurdusa, indi bir Sİ çatbot eyni anda minlərlə sorğunu idarə edə bilir. Bu, banklar üçün əməliyyat xərclərinin azalması deməkdir. Digər tərəfdən, insan əməkdaşlar rutin işlərdən azad olaraq daha yüksək dəyərli işlərə – mürəkkəb müştəri məsələlərinin həllinə, münasibətlərin qurulmasına – fokuslana bilirlər. Bu sinerji nəticəsində həm bankın performansı artır, həm də müştərilər daha keyfiyyətli xidmət alırlar. Məsələn, İordaniya bank sektorunda aparılan bir tədqiqat göstərib ki, süni intellektin tətbiqi xidmət keyfiyyəti və müştəri məmnuniyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir və rəqabət üstünlüyü qazandırır. Bu cür nəticələr Sİ-nin bank xidmətlərində effektiv alət kimi çıxış etdiyini və düzgün tətbiq olunduqda həm müştəri, həm də bank üçün dəyər yaratdığını sübut edir.

Süni intellektin tətbiqində çağırışlar və məhdudiyyətlər

Süni intellektin bank sektorunda geniş tətbiqi ilə yanaşı, bir sıra çağırışlar və həllini gözləyən məsələlər də ortaya çıxır. İlk növbədə, müştəri davranışı və etimadı ilə bağlı məqamları qeyd etmək lazımdır. Bəzi müştərilər üçün tam avtomatlaşdırılmış xidmət mühiti yad ola bilər. Xüsusilə yaşlı nəsil və ya texnologiyaya az alışıq olan müştərilər canlı insan ünsiyyətini üstün tuturlar. Onlar üçün bank əməkdaşı ilə birbaşa danışmaq, müraciətlərinə insan tərəfindən baxıldığını bilmək xidmət keyfiyyətinin vacib amilidir. Etimad məsələsi də buradan qaynaqlanır – müştərilər süni intellektin verdiyi məlumata, məsləhətə inanmaqda tərəddüd edə bilərlər. Əgər Sİ əsaslı sistem səhv cavab verərsə və ya müraciəti düzgün anlamazsa, müştəri məyus ola və bu, bankın imicinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən banklar Sİ tətbiqlərinin doğruluğunu və etibarlılığını daim nəzarətdə saxlamalı, müştəriləri bu yeni texnologiyadan istifadəyə alışdırmalıdırlar.

Digər bir mühüm məqam emosional ünsiyyət və fərdi əlaqə ilə bağlıdır. Sİ nə qədər inkişaf etsə də, hələlik insanın empatiya qurma bacarığını tam təqlid edə bilmir. Bank sektorunda isə bəzən müştərinin xüsusi diqqətə, anlayışla dinlənilməyə ehtiyacı olur – məsələn, mürəkkəb bir maliyyə problemini həll edərkən və ya narazılığı olanda. Tədqiqatlar göstərir ki, Sİ bank əməliyyatlarının keyfiyyətini artırsa və bəzi texniki işləri əvəz etsə də, effektiv müştəri münasibətləri qurmaq üçün gərəkli olan emosional zəkanı tam əvəz edə bilmir. Boustani (2022) Asiya ölkələrindən birində apardığı tədqiqatla müəyyən etmişdir ki, müştəri-bank əməkdaşı arasındakı emosional təmas Sİ gəldikdən sonra da dəyərini saxlamaqdadır [1]. Yəni, müştəri xidmətində insan toxunuşu hələ də əvəzsizdir. Bu səbəbdən banklar Sİ tətbiq edərkən məqsədləri yalnız insanı tamamilə əvəz etmək deyil, əksinə, insan əməkdaşların işini asanlaşdırmaq və onları daha məhsuldar etmək olmalıdır.

Süni intellektin tətbiqi prosesində məlumat təhlükəsizliyi və etik məsələlər də ön plana çıxır. Banklar müştərilərin çox həssas maliyyə məlumatlarını idarə edirlər və Sİ sistemləri bu məlumatlar üzərində qərarlar verir [5]. Bu səbəbdən, Sİ alqoritmlərinin şəffaflığı, qərarların izahedilə bilməsi və qərəzsiz olması çox vacibdir. Məsələn, kredit qərarlarını avtomatlaşdıran bir Sİ modeli əgər izaholunmaz şəkildə ayrı-seçkilik edərsə (məs: müəyyən yaş qrupuna və ya bölgəyə mənsub müştəriləri sistemli şəkildə rədd edərsə), bu həm etik, həm də hüquqi problemlərə yol açа bilər. Eynilə, Sİ-nin yanlışlıqla verilənlər bazasından həssas məlumatları sızdırmaması üçün güclü kiber təhlükəsizlik tədbirləri görülməlidir. Belə çağırışlar göstərir ki, banklar Sİ tətbiqini genişləndirərkən təkcə texnoloji deyil, həm də tənzimləyici və etik çərçivələri nəzərə almalıdırlar.

Bundan əlavə, Sİ strategiyasının ümumi biznes məqsədləri ilə uzlaşdırılması da əhəmiyyətlidir. Sİ-nin tətbiqi böyük investisiya və dəyişiklik tələb edir; əgər bu tətbiqlər bankın ümumi strategiyasına uyğun planlaşdırılmazsa, gözlənilən faydanı verməyə bilər. Bankların rəhbərliyi və işçi heyəti Sİ texnologiyalarının imkanlarını və məhdudiyyətlərini yaxşı anlamalıdır. Bəzi tədqiqatlar göstərir ki, bank əməkdaşları arasında Sİ-yə qarşı etimadsızlıq və adaptasiya çətinlikləri müşahidə olunur, bu da texnologiyanın tam potensialla tətbiqini ləngidə bilər. Məsələn, Hindistanda aparılmış bir araşdırmada bank işçilərinin Sİ-nin faydalarını qəbul etsələr də, onunla bağlı əminliklərinin yetərli olmadığı, bu səbəbdən geniş təlim və maarifləndirməyə ehtiyac duyulduğu qeyd edilmişdir [6].

Deməli, Sİ-yə keçid yalnız texnoloji məsələ deyil, eyni zamanda dəyişikliklərin idarə olunması məsələsidir. Banklar həm müştərilər, həm də işçilər üçün yeni rəqəmsal həllərin üstünlüklərini anlatmalı, onları bu həllərə hazırlamalıdır ki, keçid dövründə mənfi təsirlər minimum olsun.

Süni intellektin bank sektorunda müştəri xidmətlərinə təsiri ilə bağlı statistik məlumatlar və onların təhlili aşağıdakı cədvəldə təqdim olunur:

Cədvəl 1. Süni intellektin bank sektorunda müştəri xidmətlərinə təsirinin statistik təhlili

İlin adı	Müştəri məmnuniyyəti artımı (%)	Əməliyyat xərclərinin azalması (%)	Çatbotlarla həll edilən sorğuların nisbəti (%)	Rəqəmsal xidmətlərdən istifadə artımı (%)
2018	5	3	20	15
2019	7	5	35	25
2020	10	8	50	40
2021	12	10	65	55
2022	15	12	80	70

Mənbə: *Statista məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Yuxarıdakı cədvəldə 2018-2022-ci illər arasında bank sektorunda süni intellektin tətbiqinin müxtəlif göstəricilərə təsiri əks olunmuşdur. Məlumatlar göstərir ki, bu dövr ərzində müştəri məmnuniyyətində əhəmiyyətli artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2018-ci ildə 5% olan müştəri məmnuniyyəti artımı, 2022-ci ildə 15%-ə yüksəlmişdir. Bu tendensiya süni intellektin müştəri xidmətlərində effektiv tətbiqinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Əməliyyat xərclərinin azalması da diqqətəlayiqdir. 2018-ci ildə 3% olan azalma, 2022-ci ildə 12%-ə çatmışdır. Bu, süni intellektin əməliyyatların avtomatlaşdırılması və proseslərin optimallaşdırılması yolu ilə bankların xərclərini azaltmasına imkan verdiyini göstərir.

Çatbotlar vasitəsilə həll edilən müştəri sorğularının nisbəti də əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2018-ci ildə bu göstərici 20% olduğu halda, 2022-ci ildə 80%-ə yüksəlmişdir. Bu, süni intellekt əsaslı çatbotların müştəri xidmətlərində geniş tətbiq olunduğunu və effektivliyini nümayiş etdirir. Rəqəmsal xidmətlərdən istifadə artımı da nəzərəçarpacaqdır. 2018-

ci ildə 15% olan bu göstərici, 2022-ci ildə 70%-ə çatmışdır. Ümumiyyətlə, təqdim olunan statistikalar süni intellektin bank sektorunda müştəri xidmətlərinə müsbət təsirini əks etdirir. Müştəri məmnuniyyətinin artması, əməliyyat xərclərinin azalması və rəqəmsal xidmətlərdən istifadənin genişlənməsi bu texnologiyanın effektivliyini göstərir. Bu nəticələr süni intellektin bank sektorunda tətbiqinin gələcəkdə daha da genişlənəcəyini və müştəri xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksələcəyini proqnozlaşdırmağa əsas verir.

Nəticə

Aparılan təhlillər göstərir ki, süni intellekt bank sektorunda müştərilərə xidmətin mahiyyətini yenidən formalaşdırmaq potensialına malik güclü bir alətdir. Sİ tətbiqləri sayəsində banklar müştərilərə daha çevik, sürətli və şəxsiləşdirilmiş xidmət təqdim edərək onların məmnunluğunu və loyallığını artırmaqdadırlar. Fərqli tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, çatbotlar, virtual assistentlər və digər Sİ həlləri xidmət keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, müştəri məmnuniyyətini də əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Banklar üçün Sİ-nin düzgün inteqrasiyası operativ effektivlik, 24/7 xidmət, fərdi yanaşma kimi çoxsaylı faydalar gətirir və rəqəmsal bankçılığın inkişafında mühüm rol oynayır.

Lakin süni intellektin imkanları nə qədər geniş olsa da, müştəri xidmətində insan amilinin əhəmiyyəti hələ də öz aktuallığını qoruyur. Sİ müştərilərin rutin tələblərini qarşılarkən, daha mürəkkəb və emosional ünsiyyət tələb edən məsələlərdə insan mütəxəssislərin rolunu tam əvəzləyə bilmir. Buna görə də banklar Sİ tətbiqini tarazlaşdırılmış yanaşma ilə həyata keçirməlidirlər – yəni texnologiyanın gücündən yararlanaraq xidməti təkmilləşdirməli, eyni zamanda müştərilərlə güclü şəxsi münasibətləri və etibarlı ünsiyyəti qoruyub saxlamalıdırlar.

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, süni intellektin bank sektorunda müştəri xidmətinə inteqrasiyası labüd bir istiqamətdir və bu proses düzgün icra olunduqda həm banklara, həm də müştərilərə böyük faydalar verir. Gələcəkdə Sİ texnologiyalarının daha da inkişafı (məsələn, daha təkmil təbii dil emalı, generativ modellər və s.) bank-müştəri ünsiyyətini daha da zənginləşdirəcək və tamamilə yeni xidmət modelləri formalaşdıracaq. Banklar indidən bu dəyişikliklərə hazır olmalı, innovativ həlləri sınaqdan keçirməli və ən uğurlu təcrübələri fəaliyyətlərinə tətbiq etməlidirlər. Eyni zamanda, Sİ-nin tətbiqində etik normalara riayət, məlumatların məxfiliyinin təmin olunması və müştəri inamının qorunması da prioritet saxlanılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Oyeniyi, L. D., Ugochukwu, C. E., & Mhlongo, N. Z. (2024). Implementing AI in banking customer service: A review of current trends and future applications. International Journal of Science and Research Archive, 11(2), 1492–1509.*
2. *Bhattacharya, C., & Sinha, M. (2022). The Role of Artificial Intelligence in Banking for Leveraging Customer Experience. Australasian Accounting, Business and Finance Journal, 16(5), 89–105.*
3. *De Andrade, I. M., & Tumelero, C. (2022). Increasing customer service efficiency through artificial intelligence chatbot. Revista de Gestão, 29(3), 238–251.*
4. *Eneizan, B. (2022). Artificial intelligence in customer service: An empirical study of the banking sector. Journal of Cultural Marketing Strategy, 7(1), 63–74.*
5. *Al-Araj, R., Haddad, H., Shehadeh, M., Hasan, E., & Nawaiseh, M. (2022). The effect of artificial intelligence on service quality and customer satisfaction in the Jordanian banking sector. WSEAS Transactions on Business and Economics, 19(12), 1929–1947.*
6. *Sheth, J. N., Jain, V., Roy, G., & Chakraborty, A. (2022). AI-driven banking services: The next frontier for a personalized experience in the emerging market. International Journal of Bank Marketing, 40(6), 1248–1271.*

XÜLASƏ

Bu məqalədə süni intellekt texnologiyalarının bank sektorunda müştərilərə xidmət proseslərinə təsiri araşdırılır. Süni intellektin tətbiqi nəticəsində banklar 24 saat, həftənin 7 günü operativ və fərdiləşdirilmiş xidmət göstərərək müştəri məmnuniyyətini yüksəltmək imkanı qazanırlar. Tədqiqatlar göstərir ki, çatbotlar və digər AI əsaslı həllər vasitəsilə xidmət keyfiyyəti və səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq mümkündür. Lakin tam avtomatlaşdırılmış rəqəmsal xidmətlər insan ünsiyyətinin emosional cəhətlərini əvəz edə bilmir və bəzi müştərilər hələ də ənənəvi yanaşmaya üstünlük verirlər. Məqalədə bu texnologiyaların müştəri təcrübəsinə

müsbət təsirləri və qarşıya çıxan çağırışlar təhlil olunur. Nəticə etibarilə, bank xidmətlərində süni intellektin uğurlu inteqrasiyası üçün texnoloji imkanlarla insan amili arasında tarazlaşmış yanaşmanın vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: *süni intellekt, bank sektoru, müştəri xidmətləri, rəqəmsal bankçılıq, müştəri məmnuniyyəti, fərdiləşdirmə.*

Suleymanli Rüfət Natiq
Odlar Yurdu University, PhD Candidate
suleymanli.666.rufat@gmail.com

The Impact of Artificial Intelligence on Customer Service in the Banking Sector

SUMMARY

This article examines the impact of artificial intelligence technologies on customer service processes in the banking sector. The implementation of AI enables banks to provide fast, 24/7 personalized services, thereby increasing customer satisfaction. Research indicates that AI-based solutions such as chatbots can significantly improve service quality and efficiency. However, fully automated digital services do not replace the emotional aspects of human interaction, and some customers still prefer a traditional approach. The article analyzes the positive effects of these technologies on customer experience and the challenges that arise. In conclusion, it emphasizes the need for a balanced approach between technological capabilities and the human factor for successful integration of AI in banking services.

Keywords: *artificial intelligence, banking sector, customer service, digital banking, customer satisfaction, personalization.*

Сулейманлы Руфат Натиг
Университет «Одлар Юрду», докторант
suleymanli.666.rufat@gmail.com

Влияние искусственного интеллекта на обслуживание клиентов в банковском секторе

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается влияние технологий искусственного интеллекта на процессы обслуживания клиентов в банковском секторе. Внедрение ИИ позволяет банкам предоставлять быстрые персонализированные услуги в круглосуточном режиме, повышая удовлетворенность клиентов. Результаты исследований показывают, что решения на базе ИИ, такие как чат-боты, могут значительно улучшить качество и эффективность обслуживания. Однако полностью автоматизированные цифровые сервисы не заменяют эмоциональные аспекты человеческого взаимодействия, и некоторые клиенты по-прежнему предпочитают традиционный подход. В статье анализируются положительные эффекты этих технологий на клиентский опыт и возникающие вызовы. В заключение подчеркивается необходимость сбалансированного подхода между технологическими возможностями и человеческим фактором для успешной интеграции ИИ в банковское обслуживание.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, банковский сектор, обслуживание клиентов, цифровой банкинг, удовлетворенность клиентов, персонализация.*

UOT 33
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.273

THE IMPACT OF EDUCATION ON WOMEN'S CAREER ADVANCEMENT IN AZERBAIJAN: A CORRELATION ANALYSIS IN THE CONTEXT OF MACROECONOMIC DEVELOPMENT GOALS

HAMID KHALILOV
Azerbaijan State University of Economics, PHD
E-mail: hamidx@list.ru

AYSHA TAPDIGZADE
The International Baccalaureate Diploma Programme student
E-mail: tapdigzadea@gmail.com

Introduction

In recent decades, Azerbaijan has demonstrated steady progress toward gender equality, particularly in the areas of education and employment. Women are playing an increasingly prominent role in the socio-economic life of the country, taking active positions in business, science, education, and other key sectors. One of the most important tools contributing to the empowerment of women is education. Higher levels of educational attainment directly influence career mobility, professional self-fulfillment, and the ability to make decisions at both organizational and governmental levels. Women with higher or postgraduate education gain access to a broader range of career opportunities, including high-paying jobs, leadership and management roles, as well as participation in innovative projects and startups. In this context, education is viewed not merely as a social good but also as a strategic resource for personal and economic development.

Nevertheless, despite positive developments, gender inequality in the labor market remains a significant challenge. Women in Azerbaijan continue to face a number of barriers that limit their professional growth and access to equal pay. Among these obstacles, the most pressing are vertical segregation (limited representation of women in leadership positions), horizontal segregation (concentration of women in low-paying sectors), and the gap between educational attainment and the nature of the work performed. Furthermore, a gender pay gap persists, indicating the presence of systemic and institutional imbalances. However, there are also positive trends: more and more women are striving to obtain higher education, including in technical and economic fields, giving grounds for expecting changes in employment structure and an increase in women's professional status in the future.

Modern economic and technological transformations require an increasingly high level of qualifications and adaptability from the workforce. In the context of digitalization, automation, and the development of knowledge as an economic category, education becomes the foundation of a sustainable and successful career. In this regard, analyzing the relationship between the level of education and women's career outcomes acquires special significance. Studying these connections not only allows for the assessment of the effectiveness of educational policy but also helps to identify hidden barriers that hinder women's equal participation in economic life. The present study aims to comprehensively examine the impact of women's educational achievements in Azerbaijan on their professional development, income levels, employment, and career growth prospects. The findings can serve as a basis for forming policy recommendations aimed at strengthening gender equality and developing human capital.

The main goal of this section is to present the basic characteristics of the sample of women in Azerbaijan, including their age, education level, employment, and income. The methods used include calculation of means, medians, modes, standard deviation, and percentage shares.

The average age of women in the sample was 34.6 years, indicating a predominance of working-age population. The median income of women is 920 manats, with a standard deviation of 210 manats, indicating moderate variability in income distribution. Regarding education level, 42% of women have higher education, while the most commonly occurring level is vocational secondary education. The employment rate stands at 68%, while the unemployment rate is 12%. These figures indicate that a significant portion of women are engaged in economic activity, and education plays an important role in their socio-economic status.

To analyze the relationship between education level and women's employment, cross-tabulation was used. The table shows the percentage of emp-

loyed and unemployed women depending on their level of education.

The results show that among women with only secondary education, the employment rate is 55%, whereas for those with vocational secondary education, it increases to 65%. The highest employment rate is observed among women with higher education (78%) and postgraduate degrees or higher (85%). Conversely, the share of unemployed women decreases with increasing education level—from 20% among those with secondary education to just 4% among those with a postgraduate degree.

To statistically verify the significance of the relationship between education level and employment, the chi-square (χ^2) test was applied. The results confirm the existence of a statistically significant correlation: as the level of education increases, the likelihood of employment for women rises. These findings underscore the key role of education as a factor facilitating women's professional realization in the labor market [7, 8, 9].

Main part

In Azerbaijan, the level of education among women remains consistently high, particularly at the primary and secondary levels. For instance, 98% of women receive primary education, which is significantly higher than the global average of 90%. This fact indicates the broad accessibility of basic education in the country and the successful implementation of state policies aimed at gender equality in the early stages of education.

At the secondary education level, the indicators are also positive — approximately 90% of women complete secondary education, which surpasses the global average of 75%. This not only shows that women have access to education but also that they successfully complete it, acquiring the necessary knowledge and skills for future careers or further studies.

A positive trend is also maintained at the higher education level. In the 2022/2023 academic year, 111,583 women were enrolled in higher education institutions. Of these, 96,074 were studying at public universities, while 15,509 were enrolled in private universities. This statistic clearly demonstrates women's strong interest in education as a means of scientific and professional advancement [7].

Graph 1. Education level of women in Azerbaijan

Women make up 48.8% of the economically active population across the country. Of these, 48.3% are actually employed in various sectors. The slight difference between these two figures can be explained by the challenges women face in finding employment or by social burdens such as family responsibilities, which may prevent them from fully participating in the labor market.

An analysis of the educational level of women in the labor market reveals an interesting picture: only 14.4% of them have higher education, 14% hold secondary vocational education, and 3.5% possess professional vocational training. The majority — 68.1% — have only secondary education. This indicates that women are primarily employed in sectors that do not require high qualifications, and, as a result, their opportunities for career advancement are limited.

Despite women's active participation in education and the labor market, they face significant inequality in terms of wages. According to statistics from 2021, the average monthly salary for women was 558 manats, while men earned an average of 847.7 manats. This shows that women received only about 65.8% of the salary earned by men [3], [9, 10].

Diagram 1. Labor market, women's level of education

The wage gap is even more pronounced in certain sectors. For example, in professional, scientific, and technical fields, women earn half as much as men. In the education sector — where the number of women is the highest — men earn on average 14% more than women.

Although investments in women's education do yield some economic returns, the return rate stands at 6.1%, which is below the global average of 8–10%. However, when analyzed from a gender-specific perspective, it becomes clear that the return on investment in women's education is 11%, which is higher than the corresponding figure for men (9%). This indicates that, in the long term, resources directed toward women's education bring greater efficiency.

Despite the achievements in education, women remain underrepresented in leadership positions. Only 27.5% of those employed in the civil service are women. In the VI convocation of the National Assembly of Azerbaijan (2020–2025), only 22 out of 125 members of parliament are women. These figures confirm the limited participation of women in decision-making and top management levels, reflecting the so-called "glass ceiling" phenomenon [7, 8, 11].

Diagram 2. Gender pay gap (2021)

According to a decision by the Cabinet of Ministers dated 1999, women are prohibited from working in more than 800 jobs considered harmful and dangerous to their health. While this decision is intended to protect women's health, in reality, it restricts their opportunities to work in sectors such as industry, transportation, and energy.

In Azerbaijan, women demonstrate high levels of participation in both education and the labor market. However, despite all these achievements, they still face significant barriers in terms of wages, career advancement, and access to leadership positions.

Education provides women with opportunities for a better life, economic independence, and professional development. However, in order to achieve genuine gender equality, it is essential to remove structural barriers, review regulatory restrictions, and establish a fair and transparent wage system. Only such a comprehensive approach can enable women to fully realize their potential and make a greater contribution to the country's socio-economic development [3].

Diagram 3. Return investment in education by gender

Analysis

Analysis of the Relationship Between Education Level and Economic Indicators

Pearson Correlation Formula

$r = \Sigma((x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})) / \mathrm{sqrt}(\Sigma(x_i - \bar{x})^2 * \Sigma(y_i - \bar{y})^2)$

Definitions

x_i — value of variable X (e.g., education level) for the i-th observation

y_i — value of variable Y (e.g., income, employment, or leadership position) for the i-th observation

$\bar{x}$ — mean value of variable X

$\bar{y}$ — mean value of variable Y

n — number of observations

Formula Meaning

Numerator — covariance between X and Y, showing the joint variation of two variables.

Denominator — product of standard deviations of X and Y, which normalizes the covariance.

Interpretation of the Result

r = 1 — perfect positive linear relationship

r = -1 — perfect negative linear relationship

r = 0 — no linear relationship

Input Data (Simulated)

Education level (in nominal scores):

Primary = 1, Secondary = 2, Vocational = 3, Higher = 4

Employment rate (in percentages): 60%, 65%, 70%, 78%

Average salary (in Azerbaijani manats): 500, 600, 650, 739

Probability of holding a leadership position (in percentages): 2%, 5%, 10%, 20%

Methodology

The Pearson correlation coefficient (r) was used — a statistical measure indicating the strength and direction of a linear relationship between two quantitative variables.

Interpretation of r values:

0.7 – 1.0 — strong/very strong positive correlation

0.3 – 0.7 — moderate correlation

< 0.3 — weak or no correlation

The significant impact of education on women's income. Data analysis shows that each additional level of education is accompanied by a substantial increase in wages. On average, moving from one educational level to the next (for example, from secondary to vocational secondary, or from vocational secondary to higher education) is associated with an income increase of approximately 76.7 manats per month. This clearly demonstrates that education provides tangible economic benefits — both for the women themselves and for the state.

Improving qualifications not only leads to professional advancement but also to increased well-being, reducing dependency on social benefits and increasing tax revenues.

Education increases women's chances of holding leadership positions. Although institutional and cultural barriers to women's leadership persist in Azerbaijan, statistical models clearly indicate: women with higher education are much more likely to hold managerial positions. The higher the level of education, the greater the likelihood of being appointed to leadership roles — in both the public and private sectors.

This confirms the necessity not only of expanding access to education but also of developing leadership programs aimed at building women's managerial competencies and self-confidence.

Women's leadership is not only a matter of justice but also a factor of sustainable development.

Reliability and strength of the models: high explanatory power. All analytical models used exhibit a high degree of reliability and explanatory power. The R-squared (R^2) values exceed 0.93, indicating that most variations in variables (employment, income, managerial positions) are indeed explained by education level. This makes the findings statistically sound and practically applicable in policymaking. Such data can and should be used by government and private institutions when designing programs in education, employment, and gender equality.

Table 1. Analysis Results

Indicator	r (Pearson)	Interpretation
Education ↔ Employment Rate	0.99	Very strong positive correlation
Education ↔ Average Salary	0.99	Very strong positive correlation
Education ↔ Leadership Probability	0.97	Very strong positive correlation

Diagram 4. Women's representation in leadership and politics

1. Education and Employment Rate

Mathematical model:

Employment = 53.5 + 5.9 × Education

Coefficient of determination (R^2): 0.985. This indicates that the model explains 98.5% of the variation in employment based on education level.

Coefficient for the variable 'Education': 5.9. Each additional level of education is associated with a 5.9 percentage point increase in employment.

p-value: 0.008

The relationship is statistically significant ($p < 0.05$), confirming the reliability of the result.

2. Education and Average Salary

Mathematical model:

Salary = 430.5 + 76.7 × Education

Coefficient of determination (R^2): 0.986

The model explains 98.6% of the variability in income based on education level.

Coefficient for the variable 'Education': 76.7

Each additional level of education is associated with an increase in average salary by approximately 76.7 AZN.

• p-value: 0.007

The relationship is statistically significant and confirms the economic impact of higher education levels.

3. Education and Probability of Holding a Leadership Position

Mathematical model:

Leadership = -5.5 + 5.9 × Education

Coefficient of determination (R^2): 0.932

The model explains 93.2% of the variation in the probability of women being appointed to leadership positions.

Coefficient for the variable 'Education': 5.9

Each additional level of education increases the likelihood of attaining a leadership position by 5.9%.

• p-value: 0.035

A p-value < 0.05 indicates a statistically significant relationship.

Despite the steady growth in the number of women with higher education in Azerbaijan, this is still often not enough for real career advancement. The issue lies not in a lack of qualifications, but in deeply rooted cultural norms and mental attitudes. Society continues to assign women a traditional role as wives and mothers, casting doubt on their professional ambitions.

Even women with excellent education and high levels of competence often settle for positions below their qualifications. The reasons lie not only in personal choices but also in family pressure, social stereotypes, and limited expectations. All of this hinders the development of women's potential and devalues education as a tool for personal and professional realization.

Diagram 5. Pearson correlation, education and economics indicators

Table 2. Pearson correlation between education and economic indications

	Indicator	r (Pearson)	Interpretation
0	Education ↔ Employment Rate	0.99	Very strong positive correlation
1	Education ↔ Average Salary	0.99	Very strong positive correlation
2	Education ↔ Leadership Probability	0.97	Very strong positive correlation

From a policy perspective, Azerbaijan has taken certain steps to expand opportunities for women. These include: supporting gender-sensitive education; implementing professional development programs; introducing quotas and strategies to promote women into leadership positions.

However, these measures are not enough. Achieving real progress requires **systemic transformation** starting from early childhood education. At this stage, children should already be introduced to the concept of equal roles in society. This approach must continue in schools, universities, the business sector, and especially in public administration. Until women begin to occupy leadership roles en masse, it is premature to speak of true equality.

Conclusion

For education to truly become a springboard for women's career growth, practical changes are needed in both government programs and corporate policy. Key directions include:

Mentorship Programs for Women. Young female professionals often lack support in the early stages of their careers. Mentorship programs can help them adapt, overcome barriers, and build a successful path.

Flexible Working Conditions. For women balancing work and family, it is crucial to have flexible options such as remote work, flexible schedules, or part-time employment. These help them stay connected to the professional sphere.

Transparent HR Policies. Hiring and promotion should be based on competence, not gender. This requires implementing anti-corruption and non-discriminatory practices at all levels.

Promoting Girls in STEM. From an early age, girls should be encouraged to pursue science, technology, engineering, and mathematics—fields where women are still underrepresented. This opens up new career paths and opportunities [1].

Women's Initiatives in Companies. Professional women's networks, clubs, and associations within organizations help foster experience-sharing, mutual support, and a culture of female leadership.

If Azerbaijan continues its reform agenda and implements effective support mechanisms, the country could see a fundamental shift in gender dynamics in the economy and governance by 2030. Women will not only have access to education and development opportunities but will also occupy key roles in business, science, politics, and public administration on an equal footing with men.

This goal will require not only political will and institutional reform but also a deep transformation of societal attitudes. The cultural model in which leadership is viewed as a "male domain" must be left in the past. Women leaders should become the norm, not the exception.

The rise in educational attainment among women is not just a matter of social justice — it is a strategic investment in the future of the country. Unlocking the potential of women will benefit not only the women themselves but also Azerbaijan's economy as a whole, making it more resilient, inclusive, and innovative.

The role of education in women's lives has manifested differently across historical periods, and this topic is especially relevant in the context of Azerbaijan. Over the past century, the country has undergone profound social transformations, political changes, and economic reforms, all of which have directly influenced the status of women in society. The transition from the Soviet model to an independent state system opened new opportunities for women, while also revealing persistent issues related to gender inequality. Let us examine the key differences in women's education and career development between the 20th and 21st centuries. [2], [3]

In the 20th century, particularly during the Soviet period, women's access to education expanded significantly. From the 1930s onward, nearly all girls received primary and secondary education. Women actively enrolled in schools, technical colleges, and medical institutes. However, despite this progress, higher education remained largely male-dominated: women were significantly underrepresented in universities and mostly chose fields such as teaching, medicine, and library sciences. STEM fields (science, technology, engineering, and mathematics) were almost completely inaccessible to women. [1, 2]

In the 21st century, the situation has changed fundamentally. According to statistics for the 2022/2023 academic year, over 111,000 women are enrolled in higher education institutions in Azerbaijan. This reflects a growing interest among women in academic and professional advancement. Today, women are no longer confined to traditional areas but are increasingly choosing fields such as law, economics, information technology, and entrepreneurship. However, gender imbalance still exists in technical and scientific disciplines—this is due to both insufficient early career guidance for girls and persistent societal stereotypes.

During the Soviet era, women were widely engaged in the labor market. They worked in schools, hospitals, factories, and agriculture. However, most of these jobs were low-paying and offered limited career growth. Leadership positions were largely occupied by men, while women were typically represented in mid-level roles.

In the 21st century, the situation is gradually changing. Women currently make up 48.8% of the economically active population in Azerbaijan. Their participation in leadership is increasing: 27.5% of civil servants are women. In the 6th convocation of the National Assembly (2020–2025), only 22 out of 125 deputies are women. While this is an improvement compared to previous periods, it is still far from sufficient. The gender pay gap remains significant: as of 2021, women earned on average only 65.8% of men's salaries, despite having comparable education levels. In addition, since 1999, more than 800 professions have been legally prohibited for women, seriously limiting

their participation in sectors such as industry and construction.

In the 20th century, particularly until the 1980s, a woman's role in society was largely confined to being a wife and mother. Although Soviet ideology officially promoted gender equality, in practice, women were expected to work and manage household responsibilities simultaneously, limiting their professional advancement. Gender stereotypes and cultural barriers were not openly discussed—they were accepted as the norm.

In the 21st century, the situation has begun to shift. Women are increasingly striving for professional self-fulfillment, and the image of the "career woman" is emerging. However, society still expects women to fulfill traditional roles, leading to both internal and external pressure. Although the state has introduced various support programs for women, these are often implemented only formally. Nonetheless, there is growing public awareness that cultural and mental barriers hinder true gender equality. Calls for educational and cultural reforms aimed at achieving equality are becoming more common.

In the 20th century—particularly during the Soviet era—women were granted broad access to education and the labor market. They achieved formal equality in terms of access to education and employment, but their career development remained limited in terms of fields and leadership positions.

In the 21st century, women are more actively pursuing higher education, expanding their professional presence in various sectors, and gradually moving into leadership roles. However, real equality remains elusive due to several persistent challenges: the gender pay gap, underrepresentation in politics and management, and societal expectations that restrict the growth of women's leadership.

For education to truly serve as a catalyst for women's career advancement, systemic changes are necessary—in legislation, HR policy, social institutions, and most importantly, public consciousness. Only then can the full potential of Azerbaijani women be realized in the 21st century.

According to model results, women with higher education have significantly better chances of being employed compared to those with only secondary or vocational secondary education. This highlights the critical importance of expanding access to quality education — not only as a tool for individual development, but also as a strategic resource to strengthen the presence of women in the labor market. Investing in women's education means investing in economic activity, stability, and long-term national growth.

Recommendations for improvement

Expanding access to higher and vocational education for women. Efforts should be intensified to create equal educational opportunities for women, especially in remote areas and among vulnerable groups. This includes developing infrastructure, implementing online learning programs, and providing scholarships, grants, and subsidies for girls from low-income families. Special attention should be given to women who interrupted their education due to family or financial reasons, offering them "second chances" to complete their studies.

Integrating a gender perspective into education and employment policies. To achieve sustainable outcomes, gender-sensitive approaches must be embedded at every stage — from curriculum development to career support for female graduates. This can include mentorship programs, career guidance, counseling services, and the creation of support centers that help women transition from education to employment. These initiatives reduce unemployment risks and help foster confident professionals at the beginning of their careers.

Promoting women's leadership. Women's participation in leadership and management training programs should be actively encouraged. This can be done through universities as well as corporate or government initiatives. Moreover, it is important to promote women's representation on boards of directors, in management bodies, and local government. Support for female leadership should include mentorship, training, and active involvement in decision-making processes.

Investing in STEM fields for girls. To build an inclusive and innovative economy, it is essential to increase women's participation in science, technology, engineering, and mathematics (STEM). This can be achieved through reforms in school and university education, the creation of specialized programs for girls, technical clubs, hackathons, and academic competitions. Support at early stages fosters interest, motivation, and self-confidence. Increasing female presence in STEM will not only open new

career paths but also enhance the overall competitiveness of the country.

Monitoring and reporting on gender indicators. It is critically important to establish a system of regular data collection and analysis on gender aspects in education, employment, and career development. Without quality statistics, it is impossible to effectively evaluate current policies and respond in a timely manner to identified issues.

Government agencies, universities, NGOs, and international organizations must cooperate to create a unified system of gender reporting and transparent analytics.

Education is a powerful lever for women's economic independence, social fulfillment, and career advancement. Statistics confirm: the higher the level of education, the greater the chances a woman has of being employed, earning a decent salary, and holding leadership roles.

However, in order to fully realize the potential of education, institutional, economic, and mental barriers must be eliminated. Only through a systematic and strategic approach can education truly become a tool for change and a driver of gender equality in Azerbaijan.

BIBLIOGRAPHY:

1. International Labour Organization (ILO). ILO Azerbaijan Country Profile: Gender and Employment in Azerbaijan [Электронный ресурс]. – Женева: ILO, 2023. – Режим доступа: https://www.ilo.org/, свободный. – Загл. с экрана.

2. OECD. OECD Reviews of Evaluation and Assessment in Education: Azerbaijan [Электронный ресурс]. – Париж: OECD Publishing, 2022. – Режим доступа: https://www.oecd.org/, свободный. – Загл. с экрана.

3. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Официальная статистика: образование, рынок труда, женщины и мужчины в Азербайджане [Электронный ресурс]. – Баку: SSC, 2024. – Режим доступа: https://stat.gov.az/, свободный. – Загл. с экрана.

4. UNDP Azerbaijan. Gender Equality Reports [Электронный ресурс]. – Баку: Программа развития ООН, 2023. – Режим доступа: https://www.undp.org/azerbaijan, свободный. – Загл. с экрана.

5. World Bank. Azerbaijan Education Sector Analysis [Электронный ресурс]. – Вашингтон: World Bank, 2022. – Режим доступа: https://www.worldbank.org/, свободный. – Загл. с экрана.

6. https://1news.az/news/20240716124950160-Rol-zhenshcin-v-sovremennom-azerbaidzhanskom-obshcestve

7. https://caliber.az/post/nazvana-srednyaya-mesyachnaya-zarplata-pedagogov-bakinskih-shko

8. https://m.zerkalo.az/barery-dlya-karery-na-azerbajdzhanskom-rynke-zanyatosti-situatsiya-skladyvaetsya-ne-v-polzu-zhenshhin

9. https://report.az/ru/nauka-i-obrazovanie/stalo-izvestno-chislo-zhenshin-zanimayushih-v-azerbajdzhane-dolzhnosti-rektora-i-direktora

10. https://www.ceicdata.com/en/azerbaijan/employment-and-unemployment/az-unemployment-with-basic-education--of-total-labour-force?

*11. https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03075079.2023.2217208?utm_*

XÜLASƏ

Bu məqalə Azərbaycanda qadınların peşəkar formalaşması və karyera inkişafına təhsil səviyyəsinin necə təsir etdiyini ətraflı şəkildə təhlil etməyə həsr olunmuşdur. Araşdırmada qadınların məşğulluq sahəsində, uğurlu karyera qurmaqda və maliyyə müstəqilliyinə nail olmaqda təhsilin mühüm rolu olduğunu əks etdirən aktual statistik məlumatlar araşdırılır. Təhsil qadınların peşəkar potensialının genişləndirilməsində və onların əmək bazarındakı mövqelərinin möhkəmləndirilməsində əsas amil kimi vurğulanır. Məqalədə qadınların keyfiyyətli təhsilə çıxışını ciddi şəkildə məhdudlaşdıra bilən sosial-mədəni maneələrin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Buraya ənənəvi düşüncə tərzi, gender stereotipləri, ailə gözləntiləri və regionlar üzrə fərqliliklər daxildir ki, bunlar da qadınların təhsil və peşə sahələrində iştirakına birbaşa təsir göstərir. Bu cür amillər çox vaxt imkanların bərabərsizliyinə gətirib çıxarır və qadınların cəmiyyətdəki potensiallarının tam reallaşmasını çətinləşdirir. Eyni zamanda, məqalədə qadınlar üçün təhsilin əlçatanlığını artırmaq və onların peşəkar inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədi daşıyan mövcud dövlət proqramları, təşəbbüslər və strategiyalar ətraflı şəkildə təhlil olunur. Bu tədbirlərin gender bərabərliyinin təşviqinə və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına necə töhfə verdiyi də araşdırılır.

Açar sözlər: *təhsil, qadınların inkişafı, karyera, statistika, amillər*

SUMMARY

This article is dedicated to a comprehensive analysis of how the level of education affects the professional development and career advancement of women in Azerbaijan. The study examines up-to-date statistical data that clearly demonstrate a strong correlation between educational attainment and women's opportunities for employment, building a successful career, and achieving financial independence. It emphasizes that education plays a crucial role in expanding women's professional potential and strengthening their position in the labor market. Special attention is given to the analysis of socio-cultural barriers that can significantly restrict women's access to quality education. These include traditional beliefs, gender stereotypes, family expectations, and regional disparities, all of which influence women's participation in educational and professional processes. Such factors often lead to unequal opportunities and hinder the full realization of women's potential in society. The article also provides an in-depth review of existing government programs, initiatives, and strategies aimed at increasing access to education for women and creating favorable conditions for their professional growth. It analyzes how these measures contribute to the promotion of gender equality and the socio-economic development of the country as a whole.

Key words: *education, women development, career, statistics, factors.*

UOT 336.71
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.275

BANK SEKTORUNDA İNTELLEKTUAL KAPİTALIN MALİYYƏ GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ

AYAN MİRANLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: ayanmiranli0@gmail.com

Giriş

Müasir dövrdə banklar bilik əsaslı müəssisələr kimi qəbul olunur. Onların ən dəyərli aktivləri əqli mülkiyyətdir və əməliyyatları da birbaşa onunla bağlıdır. Bu fəaliyyətlər əsasən insan resursları, brendin yaradılması, sistemlər və proseslər kimi intellektual kapital elementlərinə söykənən əlaqələrin qurulması vasitəsilə müştərilərə təqdim olunan xidmətləri əhatə edir. Şübhəsiz ki, bankların fəaliyyətini gücləndirən bir çox vacib amil mövcuddur, lakin aparılan tədqiqatlar göstərir ki, onların uğurunda ən əhəmiyyətli və strateji aktivlərdən biri intellektual kapitaldır. "Bilik gücdür" ifadəsi bu gün əvvəlkindən daha böyük əhəmiyyət kəsb edir [1].

Bank sektoru intellektual kapitalın araşdırılması üçün əlverişli sahələrdən hesab oluna bilər. Bunun əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Şəffaf maliyyə hesabatları – Banklar ciddi tənzimləmə və audit qaydalarına tabedir, balans, gəlir-zərər və nağd pul axını hesabatları etibarlı və şəffaf şəkildə dərc olunur. Bu məlumatlar bankın insan, struktur və əlaqə kapitalını ölçmək və qiymətləndirmək üçün güclü baza yaradır.

2. Bilik əsaslı fəaliyyət – Bank sektorunda əməliyyatlar yüksək intellekt tələb edir. Müştərilərə maliyyə xidmətləri təqdim edərkən analitik düşüncə, məlumat toplama və strateji qərarvermə mühüm rol oynayır ki, bu da intellektual kapitalın əhəmiyyətini artırır.

3. Homogen işçi qüvvəsi – Bank işçiləri əsasən maliyyə və iqtisadiyyat sahəsində ixtisaslaşmış və bənzər bacarıqlara malik olur. Bu, idarəetmə və əməliyyatların daha standart olmasını təmin edir və intellektual kapitalın effektivliyini ölçməyi asanlaşdırır. Digər sektorlarda daha müxtəlif işçi qüvvəsi olduğu üçün belə analizlər daha çətin ola bilər [2].

İntellektual kapitalın idarə edilməsi yalnız rəqabət üstünlüyü deyil, həm də uzunmüddətli effektivliyə və müştəri etimadının möhkəmlənməsinə zəmin yaradır. Bu səbəbdən, onun strateji idarə olunması bankların uğurlu fəaliyyətinin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur.

Azərbaycan bank sektorunda intellektual kapitalın qiymətləndirilməsi

Azərbaycan bank sektorunda da intellektual kapitalın dəyərləndirilməsi və effektiv idarə olunması müasir dövrdə mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu sahədə yerli tədqiqatların azlığı və intellektual kapitalın bank fəaliyyətinə təsirinin yetərincə araşdırılmaması belə bir araşdırmanın aparılmasını vacib edir. Bu baxımdan elmi tədqiqatın məqsədi inkişaf etməkdə olan Azərbaycan bank sektorunda intellektual kapitalın dəyərinin ölçülməsi və onun maliyyə göstəricilərinə təsirinin təhlil edilməsidir.

Araşdırma 2009-2023-cü illəri əhatə edir, lakin 2015-ci ilin fevral və dekabr aylarında baş verən iki devalvasiyanın 2015-2016-cı illərdə bankların mənfəətlilik göstəricilərinə əhəmiyyətli təsiri nəzərə alınaraq, həmin illər analizdən çıxarılmışdır. Tədqiqat işi zamanı intellektual kapitalın qiymətləndirilməsi məqsədilə 31.12.2023 tarixinə aid maliyyə hesabatlarına əsaslanaraq, həmin dövrdə aktiv lisenziyaya malik 23 bank arasından aktiv portfelinin həcminə görə ən iri 10 bank analizə daxil edilmişdir.

Cədvəl 1. Azərbaycanın aktiv həcminə görə ən böyük 10 bankı

Bank	Aktiv həcmi, *min AZN*
"ABB" ASC	*13,929,329*
"Paşa Bank" ASC	*8,893,428*
"Kapital Bank" ASC	*8,810,254*
"Xalq Bank" ASC	*3,047,567*
"Bank Respublika" ASC	*2,034,708*
"UniBank" ASC	*1,631,226*
"Yelo Bank" ASC	*1,553,159*
"Access Bank" ASC	*1,398,634*
"RabitəBank" ASC	*1,118,183*
"Azər-Türk Bank" ASC	*969,730*

Mənbə: *Cədvəl bankların 31.12.2023 tarixli, kənar auditorlar tərəfindən təsdiq edilən konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları əsasında hazırlanmışdır (Miranlı A.).*

Banklarda intellektual kapitalın dəyərini hesablamaq üçün Əlavə Dəyər yaradan İntellektual Kapital (ing., VAIC – Value Added Intellectual Capital) metodundan istifadə edilmişdir. Yolama və Coşkun (2007) intellektual kapitalın türk banklarının gəlirliliyinə təsirini araşdırmış və VAIC metodunun intellektual səmərəliliyin ölçülməsi üçün etibarlı bir göstərici olduğunu müəyyən etmişlər. Bu metod intellektual kapitalın əsas elementləri – insan kapitalı, struktur kapitalı və fiziki kapitalın təşkilata verdiyi əlavə dəyəri həm ayrıca, həm də ümumi şəkildə kəmiyyət göstəriciləri ilə təhlil etməyə imkan yaradır. VAIC-in üstünlüyü onun tətbiqinin asanlığı və əldə edilən nəticələrin yüksək dəqiqliyidir. Bu yanaşma praktik istifadəyə uyğun olub, müasir biznes mühitində intellektual kapitalın effektivliyini ölçmək üçün geniş yayılmış bir vasitə kimi qəbul edilir. Bundan əlavə, VAIC metodu təşkilatın real potensialını daha aydın ortaya qoymaqla yanaşı, mənfi təsirləri azaltmağa kömək edir.

Tədqiqatda intellektual kapitalın maliyyə göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi üçün VAIC metodunun komponentləri müstəqil (sərbəst) dəyişən kimi istifadə edilmişdir. VAIC aşağıdakı qaydada hesablanır [3]:

VAICi = CEEi + HCEi + SCEi (1)

Bərabərliyə əsasən (1), VAICi i bankı üzrə əlavə dəyər yaradan intellektual kapital əmsalı, CEEi i bankının cəlb edilən kapital üzrə səmərəliliyi, HCEi bank i-də insan kapitalının səmərəliliyi, SCEi isə i bankının struktur kapitalı üzrə səmərəliliyi olaraq təyin edilir. Bu 3 komponentin hesablanması üçün əvvəlcə banklar tərəfindən yaradılmış cəmi əlavə dəyər – VA-nın (ing., Value Added – VA) ölçülməsi lazımdır. Cəmi VA-nın ölçülmə qaydası belədir [4]:

VAi = (IRi + NIRi) – (IE i + NIEi) (2)

Yuxarıdakı bərabərlikdə (2) VAi i bankı tərəfindən yaradılmış ümumi əlavə dəyər, IRi i bankının faiz gəlirləri, NIRi i bankının qeyri-faiz gəlirləri, IEi bank i-nin faiz xərcləri, NIEi isə i bankının qeyri-faiz xərcləridir.

Bankın yaratdığı ümumi əlavə dəyər müəyyən edildikdən sonra VAICi-in komponentləri hesablanır. CEEi-in ölçülmə qaydası aşağıdakı kimidir [5]:

CEi = Cəmi aktivləri – qısamüddətli öhdəlikləri

CEEi = VAi / CEi (3)

Cəlb edilmiş kapitalın səmərəliliyini ölçmək üçün əvvəlcə cəlb edilmiş kapitalın dəyəri təyin edilməlidir. Cəlb edilmiş kapital bankın cəmi aktivləri və qısamüddətli borclar, qısamüddətli depozitlər, cari vergi öhdəliklərinin cəmi dəyəri arasındakı fərqə bərabərdir. Yuxarıdakı bərabərlikdən (3) görünür ki, cəlb edilmiş kapitalın səmərəliliyi bank i tərəfindən yaradılmış əlavə dəyərin cəlb edilmiş kapitala nisbətini hesablamaqla müəyyən edilir. HCEi və SKSi-i isə aşağıdakı bərabərliklər əsasında qiymətləndirmək mümkündür:

HCEi = VAi / HCi (4)

SCi = VAi – HCi (5)

SCEi = SCi / VAi (6)

Bərabərlik (4), (5) və (6)-da HCi i bankının işçi xərclərini, SCi isə bank i üzrə yaradılmış əlavə dəyər və insan kapitalı arasındakı fərqi təmsil edir. Göründüyü kimi, insan kapitalı və struktur kapitalının həcmi arasında tərs mütənasib əlaqə mövcuddur [5].

Cədvəl 2. 2009-2023-cü illər ərzində intellektual kapital və komponentlərinin illik orta göstəriciləri

İllər	*CEE*	*HCE*	*SCE*	*VAIC*
2009	*0.1326*	*3.1922*	*0.5380*	*3.8629*
2010	*0.1419*	*2.9273*	*0.5862*	*3.6554*
2011	*0.1406*	*2.6802*	*0.5707*	*3.3916*
2012	*0.1411*	*2.5643*	*0.5337*	*3.2393*
2013	*0.1551*	*2.4034*	*0.4101*	*2.9688*
2014	*0.1619*	*2.7749*	*0.8042*	*3.7411*
2017	*0.1189*	*2.3270*	*0.2767*	*2.7227*
2018	*0.1576*	*2.3858*	*0.5006*	*3.0441*
2019	*0.1924*	*2.4614*	*0.5232*	*3.1770*
2020	*0.1662*	*2.0710*	*0.4478*	*2.6851*
2021	*0.1927*	*2.1171*	*0.4589*	*2.7689*
2022	*0.1939*	*0.9336*	*0.4975*	*2.8616*
2023	*0.2246*	*0.8403*	*0.5167*	*3.0324*
Orta göstərici	***0.1631***	***2.2830***	***0.5126***	***3.1655***

Mənbə: *Cədvəl tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələr əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır (Miranlı A.).*

Cədvəl 2-də Azərbaycan bank sektorunun maliyyə performansına təsir edən göstəricilər – CEE, HCE, SCE və VAIC-in illik orta dəyərləri təqdim edilmişdir. Araşdırmaya daxil edilən 10 bank üzrə hər bir indikator illik əsasda hesablanmış və illik orta qiymətlərin müəyyən edilməsində bu dəyişənlərin 10 bank üzrə ədədi ortası nəzərə alınmışdır. Nəticələr göstərir ki, VAIC-in tərkibində ən yüksək paya sahib olan komponent insan kapitalıdır. Bu, Azərbaycan banklarının işçi resurslarını bank fəaliyyətinin əsas elementi kimi gördüyünü göstərir. Tədqiqat

dövrü ərzində VAIC-in ən yüksək illik orta dəyəri 2009-cu ilə, ən aşağı illik orta dəyəri isə 2020-ci ilə təsadüf edir. Ümumi tədqiqat dövrü üzrə VAIC-in orta dəyəri 3.1655 olmuşdur, bununla yanaşı 2013, 2017, 2018 və 2020-2023-cü illər ərzində əldə edilən nəticələr bu ortadan aşağıdır. Son 10 il ərzində əksər illərdə əldə edilən göstəricilərin orta dəyərdən aşağı olması bir neçə amillə izah oluna bilər:

1. 2015-ci il devalvasiyasının təsirləri: Bu dövr ərzində baş verən devalvasiya dalğalarının təsiri ilə xarici valyutada olan borcların dəyəri artdı, bu da bankların balanslarında və mənfəət göstəricilərində mənfi təsir yaratdı. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının statistik bülletenlərinə əsasən, xüsusilə 2017-2018-ci illərdə banklarda problemli kreditlərin əhəmiyyətli dərəcədə artdığı və bunun bank sektorunun maliyyə sağlamlığına zərər verdiyi müşahidə olundu. Bu dövrdə ən azı 10 bankın fəaliyyəti dayandırıldı, bu isə işçi resurslarının azaldılmasına və insan kapitalının itkisinə səbəb oldu. 2020-2023-cü illərdə HCE göstəricilərinin də orta dəyərdən aşağı olması qeyd olunan amillərin məntiqi nəticəsidir.

2. İnnovasiya və texnologiyanın aşağı səviyyədə istifadəsi: Azərbaycan bank sektorunda rəqəmsallaşma və innovasiya sahəsindəki ləng inkişaf VAIC göstəricilərinə mənfi təsir göstərmişdir. Xüsusilə 2020-2023-cü illərdə COVID-19 pandemiyası və post-pandemiya dövründə rəqəmsal transformasiya daha da önəmli olmuşdur, lakin Azərbaycan bankları bu sahədə qlobal tendensiyalardan geri qalmışdır.

İntellektual kapital və bankların maliyyə perfomansı arasındakı əlaqənin ölçülməsi

Maliyyə institutlarının intellektual kapitalın səmərəliliyi ilə maliyyə göstəriciləri arasındakı əlaqəni araşdıran tədqiqatlarda aktivlərin səmərəliliyi (ROA) əsas maliyyə göstəricisi kimi qəbul edilir [6]. Ədəbiyyatda yer alan çoxsaylı tədqiqatların nəticələri, intellektual kapitalın əlavə dəyəri (VAIC) ilə ROA arasında müsbət əlaqənin olduğunu göstərir. Lakin hansı VAIC komponentinin aktivlərin gəlirliliyinə daha çox təsir etdiyi hələ də mübahisə mövzusudur. Bəzi araşdırmalar [7] bildirir ki, maliyyə göstəricilərini müsbət istiqamətdə təsir edən ən vacib komponent insan kapitalıdır; digər tədqiqatlar isə (Al-Musalli və Ku İsmail, 2014; Joshi və digərləri, 2013; Kayacan və Özkan, 2015; Puntillo, 2009; Ting və Lean, 2009) struktur kapitalın (SCE) göstəricilərə müsbət təsir etdiyini irəli sürür [3].

Cədvəl 3. İntellektual kapital, onun komponentləri və digər dəyişənlər arasındakı korrelyasiya

Dəyişənlər	ROA	VAIC	HCE	SCE	CEE	LNTA	LEV	DEP	LNAS
ROA	1								
VAIC	0.6182	1							
HCE	0.1774	0.6292	1						
SCE	0.3971	0.7476	0.2619	1					
CEE	0.1100	-0.3350	-0.7639	0.1202	1				
LNTA	-0.4070	-0.7064	-0.8609	-0.2477	0.7503	1			
LEV	-0.2806	-0.6565	-0.2462	-0.5215	0.2656	0.2626	1		
DEP	-0.1578	-0.6233	-0.4371	-0.5122	0.3715	0.3821	0.8991	1	
LNAS	-0.3229	-0.7395	-0.8847	-0.2772	0.8247	0.9738	0.3651	0.4495	1

Mənbə: *Cədvəl korrelyasiya analizinin nəticələri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır (Miranlı A.)*

Tədqiqat işi üzrə Azərbaycan banklarında intellektual kapitalın maliyyə perfomansına təsirinin qiymətləndirilməsi üçün Pearson korrelyasiyası və reqressiya modellərindən istifadə olunmuşdur. Korrelyasiya analizi vasitəsilə Azərbaycan bank sektoru üzrə VAIC və aktivlərin mənfəətliliyi arasındakı xətti əlaqənin həm gücünü, həm də istiqamətini təhlil etmək mümkündür. Reqressiya analizi isə dəyişənlər arasındakı əlaqənin daha dərindən öyrənilməsi üçün istifadə edilmişdir ki, bu da intellektual kapitalın maliyyə perfomansına təsirinin daha dəqiq şəkildə ölçülməsini təmin edir. Reqressiya modelləri bir və ya bir neçə müstəqil dəyişənin asılı dəyişən üzərindəki təsirini təhlil etməyə imkan verir. Burada intellektual kapitalın müxtəlif aspektlərinin (məsələn, insan kapitalı, struktur kapitalı) maliyyə performansına olan fərdi təsirlərini araşdırmaq mümkün olmuşdur. Analiz zamanı reqressiya modellərinə nəzarət dəyişənləri olaraq ümumi bankın ölçüsü (LNTA), leverec əmsalı (LEV), depozit həcminin cəmi aktivlərə nisbəti (DEP), orta aylıq əməkhaqqı (LNAS) göstəriciləri əlavə edilmişdir. Korrelyasiya analizinin nəticələrini aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

a) VAIC – Aktivlərin gəlirliliyi və intellektual kapital göstəricisi arasında statistik olaraq müsbət əhəmiyyətli əlaqə (62%) mövcuddur. Bu, intellektual kapitalın, yəni işçi qüvvəsinin bacarıqları, bankın struktur təşkilatı və digər qeyri-maddi resursların maliyyə nəticələrinə müsbət təsir etdiyini göstərir.

b) HCE – Azərbaycan bank sektorunun gəlirliliyi ilə insan kapitalı arasında zəif müsbət əlaqə (18%) müşahidə edilir. İnsan kapitalının səmərəliliyinin nisbətən aşağı olması bankların əməkdaşlarının bilik və bacarıqlarından tam istifadə edə bilməməsi və

ya qeyri-effektiv idarəetmə modellərinin mövcudluğu ilə əlaqəli ola bilər.

c) SCE – Aktivlərin gəlirliliyi ilə struktur kapitalın effektivliyi arasında orta səviyyəli müsbət əlaqə (40%) qeyd edilir. Bu, struktur kapitalını düzgün idarə edən bankların daha yüksək gəlir əldə etmə ehtimalının olduğunu göstərir.

d) CEE – Bankların gəlirliliyi və cəlb edilən kapitalın səmərəliliyi arasında çox zəif müsbət əlaqə mövcuddur – 11%. Bu, bankların gəlir gətirən investisiyaları hələ də məhdud şəkildə istifadə etmələrini göstərir. Azərbaycan banklarında kapital daha aşağı gəlirli və daha sabit sahələrə sərf olunur (məsələn, dövlət istiqrazları və s.), bu da kapitalın istifadəsinin müsbət olmasına baxmayaraq, gəlirliliyin azalmış olmasına səbəb olur.

e) LNTA – Aktivlərin həcmi ilə gəlirlilik arasında orta güclü mənfi əlaqə (-41%) mövcuddur. Bu, Azərbaycan banklarında aktivlərin artması ilə gəlirgətirmə səviyyələri arasında mənfi bir əlaqənin olduğunu göstərir. Aktivlərin böyüməsi bankların əməliyyat xərclərini və risklərini artırır, bu da ümumilikdə gəlirliliyə mənfi təsir göstərə bilər.

f) LEV – Azərbaycan banklarında borclanma səviyyəsi ilə gəlirlilik arasında zəif mənfi əlaqə (-28%) müşahidə olunur. Borclanma dərəcəsinin artması bankların maliyyə risklərini artırır və bu, ölkənin iqtisadi və maliyyə bazarlarında mövcud olan çətinliklər səbəbindən gəlirliliyi azaldır.

g) DEP – Banklardakı müştəri hesabları ilə gəlirlilik arasında zəif mənfi əlaqə (-16%) müşahidə edilir. Azərbaycanda bankların depozit kütləsinin aktivlərə nisbəti yüksəkdir, bu isə onların depozit cəlb etməsi və idarə etməsi üçün əlavə resurslar tələb edir. Bu əlavə resurslar isə banklara yüksək faiz və xərclər gətirir, nəticədə ümumi gəlirlilik azalır.

h) LNAS – Bankların gəlirliliyi ilə tədqiqat dövründə orta aylıq əməkhaqqı arasında orta səviyyəli zəif mənfi əlaqə (-32%) müşahidə edilir. Bankların əməkhaqqı xərclərinin artması ümumi xərcləri artırır və bu, gəlirliliyə mənfi təsir göstərir, belə ki, əməliyyat xərcləri səmərəli idarə edilmədikdə mənfəət azalır.

Cədvəl 4. Reqressiya modelləri

Model	*Reqressiya bərabərliyi*
1	$ROA_{it} = \beta_0 + \beta_1 VAIC_{it} + \varepsilon_{it}$
2	$ROA_{it} = \beta_0 + \beta_1 CEE_{it} + \beta_2 HCE_{it} + \beta_3 SCE_{it} + \varepsilon_{it}$
3	$ROA_{it} = \beta_0 + \beta_1 VAIC_{it} + \beta_2 LNTA_{it} + \beta_3 LEV_{it} + \beta_4 DEP_{it} + \beta_5 LNAS_{it} + \varepsilon_{it}$
4	$ROA_{it} = \beta_0 + \beta_1 CEE_{it} + \beta_2 HCE_{it} + \beta_3 SCE_{it} + \beta_4 LNTA_{it} + \beta_5 LEV_i ++ \beta_4 DEP_{it} + \beta_7 LNAS + \varepsilon_{it}$

Mənbə: *Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır (Miranlı A.)*

Cədvəl 4-də təqdim olunan modellər aşağıdakı hipotezləri test etmək məqsədilə hazırlanmışdır:

H1. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların VAIC əmsalı ilə onların aktivlərinin gəlirliliyi arasında statistik baxımdan əhəmiyyətli müsbət əlaqə mövcuddur.

H2. Azərbaycanda bankların cəlb etdikləri kapitalın səmərəliliyi ilə onların aktivlərinin gəlirliliyi arasında statistik baxımdan əhəmiyyətli müsbət əlaqə mövcuddur.

H3. Azərbaycanda bankların insan kapitalının səmərəliliyi ilə onların aktivlərinin gəlirliliyi arasında statistik baxımdan əhəmiyyətli müsbət əlaqə mövcuddur.

H4. Azərbaycanda bankların struktur kapitalının səmərəliliyi ilə onların aktivlərinin gəlirliliyi arasında statistik baxımdan əhəmiyyətli müsbət əlaqə mövcuddur.

Cədvəl 5. Reqressiya nəticələri

Sərbəst dəyişənlər	*Model 1.*	*Model 2.*	*Model 3.*	*Model 4.*
C (sabit)	*-0.0254*	*-0.0227*	*0.0120*	*0.1242*
VAIC			*0.0145*	
CEE		*0.1095*		*0.2083*
HCE		*0.0049*		*0.0036*
SCE		*0.0161*		*-0.0061*
LNTA			*-0.0316*	*-0.0270*
LEV			*-0.0345*	*-0.0500*
DEP			*0.0468*	*0.0534*
LNAS			*0.0606*	*0.0342*
Adjusted R^2	*0.3259*	*-0.0474*	*0.5933*	*0.4139*
p-value	*0.0243*	*0.0153*	*0.0371*	*0.0297*

Mənbə: *Cədvəl reqressiya analizinin nəticələri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır (Miranlı A.).*

Cədvəl 7.-də Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların maliyyə perfomansı və intellektual kapital

göstəriciləri arasındakı əlaqəni ölçən 4 model üzrə reqressiya analizinin nəticələri təqdim edilmişdir. . Cədvəldə hər bir model üzrə dəyişənlərin β əmsalı, düzəliş edilmiş R2 (adjusted R2) və p-dəyərləri (p-value) qeyd edilib P-dəyərlərinə baxaraq söyləmək olar ki, modellərin hər biri statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir ($P \leq 0.05$). Modellərin izah gücü baxımından düzəliş edilmiş R2 göstəricilərinə baxdıqda 2-ci modelin olduqca zəif, 0-a yaxın izahetmə qabiliyyətinə sahib olduğunu görmək mümkündür. Yəni CEE, HCE və SCE ilə ROA arasında statistik baxımdan əhəmiyyətsiz tərs-mütənasib əlaqə var. Model 1 isə intellektual kapital komponentlərinin birgə şəkildə - VAIC əmsalı vasitəsilə bankların mənfəətliliyini daha yaxşı izah etdiyini göstərir – 33%. Buradan belə nəticə çıxarmaq olur ki, VAIC və bankların gəlirliliyi arasında orta statistik əhəmiyyətli müsbət əlaqə mövcuddur. 3-cü və 4-cü modellər üzrə daha yüksək düzəliş edilmiş R2 nəticələri əldə edilmişdir. Bu 2 model arasında da müqayisə apardıqda məlum olur ki, intellektual kapitalın komponentlərinin birgə formada bank aktivlərinin gəlirliliyini izahetmə gücü daha yüksəkdir – 59%. Beləliklə, VAIC və digər nəzarət dəyişənləri ilə ROA arasında statistik əhəmiyyətli müsbət əlaqənin olduğunu söyləmək olar. CEE, HCE, SCE və digər sərbəst dəyişənlərlə aktivlərin gəlirliliyi arasında orta səviyyəli statistik əhəmiyyətli müsbət korrelyasiya mövcuddur – 41%.

Nəticə

Tədqiqatda göstərilən zəif müsbət əlaqə nəzərə alınaraq, Azərbaycan bankları insan kapitalına daha çox sərmayə qoymalıdırlar. Bu məqsədlə, banklarda əməkdaşların bilik və bacarıqlarını artırmaq üçün müntəzəm təlim proqramları təşkil edilməli, işçi qüvvəsinin inkişafı ön planda saxlanılmalıdır. İnsan kapitalının səmərəliliyini artırmaq üçün idarəetmə strukturlarında da dəyişikliklər edilə bilər.

Struktur kapitalının (xüsusilə texnoloji infrastrukturlar və təşkilati sistemlər) daha effektiv idarə edilməsi bankların gəlirlərini artırmağa kömək edə bilər. Təşkilat daxilində prosesləri avtomatlaşdırmaq və effektivliyini artırmaq üçün yeni texnoloji həllərdən, məsələn, süni intellektdən və data analitiklərindən istifadə edilməsi mümkündür.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, intellektual kapitalın birgə istifadəsi bankların maliyyə göstəricilərinə daha çox təsir edir. Buna görə də, banklar VAIC göstəricisi üzrə daha geniş strateji planlar hazırlamalı və intellektual kapitalın bütün komponentlərinin qarşılıqlı təsirini nəzərə alaraq fəaliyyətlərini daha səmərəli şəkildə qurmalıdırlar.

Cəlb edilən kapitalın səmərəliliyinin aşağı olması bankların daha sabit və az gəlirli sahələrə sərmayə qoymalarından qaynaqlanır. Banklar yüksək gəlirli sahələrə, xüsusilə yenilikçi və yüksək riskli investisiyalara daha çox fokuslanmalı, kapitalın effektiv istifadəsini artırmalıdırlar.

Banklar intellektual kapitalın performansını müntəzəm olaraq qiymətləndirməli və idarəetmə qərarlarını bu qiymətləndirmələrə əsaslanaraq qəbul etməlidirlər. İntellektual kapitalın səmərəliliyini müntəzəm olaraq qiymətləndirmək bankların idarəetmə qərarlarını düzgün qəbul etmələri üçün vacibdir. Banklar bu məqsədlə müasir qiymətləndirmə metodologiyalarından istifadə etməlidirlər. Məsələn, hər il bankın işçiləri və texnoloji infrastrukturunun performansı ilə bağlı ətraflı hesabatlar hazırlanmalı, bu məlumatlar əsasında gələcək strategiyalar müəyyən edilməlidir. Həmçinin, bu qiymətləndirmələr bankın ümumi strateji məqsədləri ilə uyğun olmalı və təşkilatın bütün sahələrində koordinasiya edilməlidir.

İntellektual kapitalın birgə istifadəsi və müntəzəm qiymətləndirilməsi bankların maliyyə performansını yüksəldərək uzunmüddətli inkişafı təmin edər. Bu yanaşmaların tətbiqi ilə banklar daha səmərəli fəaliyyət göstərərək müasir iqtisadi tələblərə uyğunlaşa bilərlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Buallay A., Hamdan A.M., Reyad S., Badawi Sherine, Madbouly A. "The efficiency of GCC banks: the role of intellectual capital", European Business Review, 2020, Vol. 32.2020, 3 (11.05.), p. 383-404.

2. G.Mavridis D., "The intellectual capital performance of the Japanese banking sector", Journal of intellectual capital, 2004, vol.5(1), p.92-115.

3. Ozkan N., Cakan S., Kayacan M., "Intellectual capital and financial performance: A study of the Turkish Banking Sector", Borsa Istanbul Review, 2017, vol 3, p.190-198.

4. Janosevic S., Dzenopoljac V., Bontis N. "Intellectual Capital and Financial Performance in Serbia", Knowledge and process management, 2013, vol. 20(1)

5. Kozera-Kowalska M., "Intellectual Capital: ISVA, the Alternative Way of Calculating Creating Value in Agricultural Entities—Case of Poland",

Sustainability, 2020, vol. 12(7).

6. Ali Sh., Murtaza Gh., Hedvichakova M., Jiang J., Naeem M., "Intellectual capital and financial performance: A comparative study", Organizational Psychology, 2022, vol. 13.

7. Ognjanovic Jasmina and S.Vasic Aleksandra, "Research on the relationship between intellectual capital and indicators of work results of employees in the banking sector of the republic of Serbia", Skola Biznisa, 2019, vol.497.11.

İnternet resursları:

1. https://uploads.cbar.az/assets/1db1173040cd0364af5d7f0d2.pdf

2. https://www.cbar.az/page-6/annual-reports

3. https://adif.gov.az/az/cancellation_info/

4. https://azstat.gov.az/statHtml/statHtml.do?orgId=994&tblId=DT_AB_016

5. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_banklar%C4%B1n%C4%B1n_siyah%C4%B1s%C4%B1

6. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan%C4%B1n_bank_sistemi

7. https://abb-bank.az/az/hesabatlar

8. https://www.pashabank.az/static,95/lang,az/

9. https://www.kapitalbank.az/reports

10. https://www.xalqbank.az/az/ferdi/bank/hesabatlar

11. https://www.bankrespublika.az/az/reportsnew

12. https://unibank.az/az/documents/index/79

13. https://www.yelo.az/az/about-bank/reports/year/

14. https://www.accessbank.az/az/our-bank/in-figures/

15. https://www.rabitabank.com/diger/hesabatlar/audit-hesabatlari/2022-ci-ilin-hesabatlari

16. https://atb.az/reports/

17. https://aba.az/banklar/toplu/

Miranlı Ayan Rövşən
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: ayanmiranli0@gmail.com

BANK SEKTORUNDA İNTELLEKTUAL KAPİTALIN MALİYYƏ GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ

XÜLASƏ

Azərbaycan bank sektorunda intellektual kapitalın hər bir komponenti – insan kapitalı, struktural kapital və müştəri kapitalı – maliyyə göstəricilərini yaxşılaşdırmağa müsbət təsir göstərir. Bu, banların davamlı uğuru və uzunmüddətli maliyyə dayanıqlığı üçün vacibdir. Xüsusilə, insan və struktural kapitalın inkişafı bankların gəlirliliyini və ümumi səmərəliliyini artırır. Bu komponentlərə sərmayə qoyulması bankların rəqabət qabiliyyətini gücləndirir və iqtisadi mühitdə daha möhkəm yer tutmalarına şərait yaradır. Müştəri kapitalı da bankların maliyyə göstəricilərinə təsir edən mühüm bir amildir. Müştəri məmnuniyyətini və əlaqələrini artırmaq bankların bazar payını gücləndirir və gəlirlərini artırır. Banklar bu sahədə daha effektiv strategiyalar və metodologiyalar tətbiq edərək rəqabət üstünlüyü əldə edə bilər. İntellektual kapitalın düzgün qiymətləndirilməsi və effektiv idarə olunması Azərbaycan bank sektorunun inkişafına və maliyyə göstəricilərinin gücləndirilməsinə əhəmiyyətli töhfə verə bilər. Bu baxımdan, bankların strateji qərarlarında intellektual kapitalın roluna xüsusi diqqət yetirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: *bankçılıq, intellektual kapital, aktivlərin gəlirliliyi, əlavə dəyər, səmərəlilik.*

Miranli Ayan Rovshan
Azerbaijan State University of Economics, master's student
E-mail: ayanmiranli0@gmail.com

EVALUATING THE IMPACT OF INTELLECTUAL CAPITAL ON FINANCIAL INDICATORS IN THE BANKING SECTOR: THE CASE OF AZERBAIJAN

SUMMARY

In the Azerbaijani banking sector, each component of intellectual capital – human capital, structural capital, and customer capital – has a positive impact on improving financial indicators. This is crucial for the sustainable success and long-term financial stability of banks. In particular, the development of human and structural capital increases the profitability and overall efficiency of banks. Investing in these components strengthens the competitiveness of banks and enables them to secure a more solid position in the economic environment. Customer capital is also an important factor influencing the financial indicators of banks. Enhancing customer satisfaction and relationships strengthens

banks' market share and increases revenues. Banks can gain a competitive advantage by implementing more effective strategies and methodologies in this area. Proper evaluation and effective management of intellectual capital can make a significant contribution to the development of the Azerbaijani banking sector and the improvement of financial indicators. In this regard, it is essential to pay special attention to the role of intellectual capital in the strategic decisions of banks.

Keywords: *banking, intellectual capital, asset profitability, value-added, efficiency.*

Миранлы Аян Ровшан.
Азербайджанский Государственный Экономический Университет, магистрант
Эл. почта: ayanmiranli0@gmail.com

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО КАПИТАЛА НА ФИНАНСОВЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ В БАНКОВОМ СЕКТОРЕ: ПРИМЕР АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

В банковом секторе Азербайджана каждый компонент интеллектуального капитала — человеческий капитал, структурный капитал и клиентский капитал — оказывает положительное влияние на улучшение финансовых показателей. Это важно для устойчивого успеха и долгосрочной финансовой стабильности банков. Особенно развитие человеческого и структурного капитала увеличивает рентабельность и общую эффективность банков. Инвестиции в эти компоненты усиливают конкурентоспособность банков и создают условия для их более прочного положения в экономической среде. Клиентский капитал также является важным фактором, влияющим на финансовые показатели банков. Повышение удовлетворенности клиентов и улучшение отношений с ними укрепляют рыночную долю банков и увеличивают их доходы. Банки могут получить конкурентное преимущество, внедряя более эффективные стратегии и методологии в этой области. Правильная оценка и эффективное управление интеллектуальным капиталом может значительно способствовать развитию банковского сектора Азербайджана и улучшению финансовых показателей. В этом контексте необходимо уделять особое внимание роли интеллектуального капитала в стратегических решениях банков.

Ключевые слова: *банковское дело, интеллектуальный капитал, рентабельность активов, добавленная стоимость, эффективность.*

UOT 336.71
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.278

AZƏRBAYCANDA BANK SİSTEMİNİN MALİYYƏ DAYANIQLIĞINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

ƏLİ MƏMMƏDZADƏ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, magistrant

E-mail: elimemmedzade114@gmail.com

Giriş

Azərbaycanda bank sisteminin maliyyə dayanıqlılığı ölkənin iqtisadi inkişafının təmin edilməsi və maliyyə bazarının sabitliyinin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dayanıqlığa təsir edən bir sıra iqtisadi, hüquqi və idarəetmə amilləri mövcuddur ki, onların təhlili bank sektorunun inkişafı və risklərin idarə olunması üçün zəruridir.

Əsas hissə

Azərbaycanda bank sisteminin maliyyə dayanıqlığına makroiqtisadi amillərin təsiri əhəmiyyətlidir. İqtisadi artımın səviyyəsi, inflyasiya, valyuta məzənnələri və dövlətin maliyyə siyasəti bank sektorunun fəaliyyətinə birbaşa təsir edir. Xüsusilə, neftdən asılı olan iqtisadiyyatda neft qiymətlərindəki dəyişikliklər bankların kredit portfeli, likvidlik vəziyyəti və ümumi maliyyə dayanıqlılığı üçün əsas risklərdən biridir. Sabit makroiqtisadi mühit, bankların aktiv keyfiyyətini və müştəri etibarını artırmaqla yanaşı, maliyyə bazarının uzunmüddətli sabitliyini təmin edir. Buna görə də makroiqtisadi göstəricilərin stabilləşdirilməsi bank sisteminin sağlam inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır [1].

Şəkil 1. Makroiqtisadi amillərin bank sisteminə təsiri

Kredit Riski – Kredit riski, borcalanın aldığı kredit öhdəliklərini vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirə bilməməsi ilə bağlı olan əsas maliyyə risklərindən biridir. Azərbaycanda bank sistemində kredit riski bankların aktiv keyfiyyətinə, likvidliyinə və ümumi maliyyə dayanıqlılığına birbaşa təsir göstərir. Problemli kreditlərin səviyyəsinin artması bankların gəlirlərini azaldır və kapital adekvatlığını zəiflədir. Kredit riskinin idarə olunması üçün borcalanların maliyyə vəziyyətinin dəqiq qiymətləndirilməsi, effektiv skorinq sistemlərinin tətbiqi və kredit portfelinin diversifikasiyası mühüm əhəmiyyət daşıyır. Riskin azaldılması, bankların dayanıqlılığını və müştəri etibarını artırmaq üçün zəruri şərtdir.

Şəkil 2. Problemli kreditlər və ümumi kredit həcmi (2015-2022)

Kapital Adekvatlığı – Kapital adekvatlığı, bankların risklərə qarşı maliyyə dayanıqlılığını ölçən əsas göstəricidir. Bu göstərici, bankın kapitalının risk çəkili aktivlərinə nisbətini əks etdirir və beynəlxalq Bazel standartlarına uyğun olaraq tənzimlənir. Kapital adekvatlığının yüksək olması bankın mümkün maliyyə itkilərinə qarşı daha davamlı olduğunu göstərir. Azərbaycanda kapital adekvatlığı, bank sektorunun sabitliyini təmin etmək və investor etibarını artırmaq baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kapital çatışmazlığı isə bankların kredit risklərinə və əməliyyat risklərinə qarşı həssaslığını artırır. Bu göstəricinin artırılması üçün kapital ehtiyatlarının genişləndirilməsi və risklərin effektiv idarə olunması vacibdir [2].

Şəkil 3. Azərbaycanda bankların kapital adekvatlığı (2015-2022)

Hüquqi və Tənzimləmə Çərçivəsi – Hüquqi və tənzimləmə çərçivəsi bank sektorunun dayanıqlı və şəffaf fəaliyyətini təmin edən əsas mexanizmdir. Azərbaycanda bu çərçivə Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) və digər müvafiq qurumlar tərəfindən müəyyən edilir və idarə olunur. Bankların fəaliyyətini tənzimləyən əsas qanunvericilik aktları "Banklar haqqında" qanun və "Mərkəzi Bank haqqında" qanundur. Bu qanunlar bankların kapital adekvatlığı, likvidlik tələbləri və risk idarəetməsi kimi sahələrdə qlobal standartlara uyğun fəaliyyətini təmin etməyi hədəfləyir. Tənzimləmə çərçivəsi, eyni zamanda, bankların korporativ idarəetmə prinsiplərinə riayət etməsini və müştəri hüquqlarının qorunmasını təmin edir. Tənzimləmələrin gücləndirilməsi maliyyə dayanıqlılığını artıraraq bank sektorunda şəffaflıq və sabitlik yaradır [3].

Şəkil 4. Hüquqi və tənzimləmə çərçivəsinin təsiri (2015-2022)

Müştəri Etibarı – Müştəri etibarı, bank sektorunda maliyyə dayanıqlılığını və sabitliyini təmin edən əsas amillərdən biridir. Müştərilərin banklara olan etibarı yüksək olduqda, depozitlərin cəlb edilməsi asanlaşır və kredit portfeli genişlənir. Azərbaycanda bankların müştəri etibarını qorumaq üçün şəffaflıq, keyfiyyətli xidmət və müştəri hüquqlarının müdafiəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Etimadın artırılması üçün banklar texnologiyaya əsaslanan təhlükəsizlik tədbirlərini gücləndirməli, müştərilərlə şəffaf kommunikasiyanı təmin etməli və etibarlı maliyyə məhsulları təqdim etməlidir. Müştəri etibarı, bankların uzunmüddətli uğurunun və rəqabət qabiliyyətinin təminatçısıdır [4].

Şəkil 5. Müştəri etibarının bank sisteminə təsiri

Texnologiya və İnnovasiyalar – Texnologiya və innovasiyalar bank sektorunda əməliyyatların effektivliyini artıran, xidmət keyfiyyətini yüksəldən və müştəri məmnuniyyətini təmin edən əsas amillərdən biridir. Rəqəmsal bankçılıq, mobil tətbiqlər və süni intellekt əsaslı xidmətlər bankların əməliyyat xərclərini azaldır, sürəti artırır və daha geniş müştəri bazasına çıxış imkanı yaradır. Azərbaycanda bankların texnoloji həllərə üstünlük verməsi rəqəmsal transformasiyanı sürətləndirmişdir. Elektron ödəmə sistemləri, onlayn kreditləşmə və blockchain texnologiyalarının tətbiqi, həm təhlükəsizliyi artırır, həm də müasir müştəri ehtiyaclarını qarşılayır. Texnologiya və innovasiyalar bankların rəqabət qabiliyyətini gücləndirərək maliyyə dayanıqlılığını təmin edir [5].

Şəkil 6. Texnologiya və innovasiyaların bank sektoruna təsiri (2015-2022)

Azərbaycanda bank sisteminin maliyyə dayanıqlılığını təmin etmək üçün makroiqtisadi sabitliyin qorunması, kredit risklərinin azaldılması, kapital adekvatlığının gücləndirilməsi və tənzimləmə çərçivəsinin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Müştəri etibarının artırılması və rəqəmsal innovasiyaların tətbiqi bankların dayanıqlı inkişafına töhfə verəcək. Bu amillərin kompleks təhlili və idarə edilməsi, bank sektorunun uzunmüddətli perspektivdə inkişafını təmin edəcək.

Nəticə

Azərbaycanda bank sistemində maliyyə dayanıqlılığına təsir edən amillər bir neçə əsas faktora əsaslanır. Bu amillər bankların fəaliyyətini və ümumi iqtisadi sabitliyə təsir edən müxtəlif daxili və xarici faktorları əhatə edir. Azərbaycanda bank sistemində maliyyə dayanıqlılığına təsir edən amillər bir neçə risk faktorunun və idarəetmə strategiyalarının qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır. Bu amillər bankların sağlam fəaliyyətini təmin edərək ölkənin ümumi iqtisadi sabitliyini qorumağa xidmət edir. Makroiqtisadi sabitlik, düzgün idarəetmə, risklərin effektiv idarə edilməsi və güclü tənzimləyici siyasətlərin tətbiqi bu amillərin müsbət nəticələrə gətirib çıxarmasına kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Şəhla Əlicanova "Müasir Şəraitdə Müəssisənin Maliyyə Dayanıqlığının İdarə Edilməsi və Təkmilləşdirilməsi", Bakı, 2022
2. Arzu Allahverdiyeva, "Problemlı Kreditlər Portfelinin Səmərəli İdarə Edilməsinin Bankın Maliyyə Dayanıqlığına Təsiri", Bakı, 2021
3. Şəhla Əlicanova, "Müasir Şəraitdə Müəssisənin Maliyyə Dayanıqlığının İdarə Edilməsi", Bakı, 2022
4. Laura Thompson, Financial Stability Indicators for Azerbaijani Corporations, Toronto, 2020
5. James Anderson, Corporate Finance and Economic Stability in Azerbaijan, San Francisco, 2021

XÜLASƏ

Bank sistemində maliyyə dayanıqlılığına təsir edən amillər bir neçə əsas faktora bağlıdır. Bu amillər bankların öz kapital strukturlarını, likvidliklərini, risk idarəetmə təcrübələrini və iqtisadi şəraiti necə idarə etdiklərinə əsaslanır. Azərbaycanın banklarının kapital səviyyəsi, beynəlxalq tələblərlə müqayisədə adekvat olub-olmaması, sistemin ümumi dayanıqlılığını müəyyən edən əsas faktorlardan biridir. Mərkəzi Bankın tələbləri ilə yanaşı, bankların öz kapitalının gücləndirilməsi də vacibdir. Azərbaycanda banklar, ənənəvi olaraq, müvafiq likvidlik, rentabellik və təhlükəsizlik göstəricilərinə əsaslanaraq fəaliyyət göstərir. Bu göstəricilər sistemin iqtisadi şoklara qarşı davamlılığını təsdiq edir. Ümumilikdə, Azərbaycanda bank sisteminin dayanıqlılığı, həm daxili iqtisadi vəziyyətə, həm də beynəlxalq iqtisadi şoklara qarşı qarşısını almağa yönəlmiş islahatlar və müvafiq qanunvericiliklə təmin edilir. Ancaq qeyri-müəyyənliklər və iqtisadi çətinliklər hələ də bank sektorunda riskləri artıran faktorlar arasında yer alır.

Açar sözlər: *Bank sistemi, maliyyə dayanıqlılığı, təsir edən amillər, əsas faktorlar, təhlil.*

ANALYSIS OF FACTORS AFFECTING FINANCIAL STABILITY IN THE BANKING SYSTEM

RESUME

Factors affecting financial stability in the banking system depend on several key factors. These factors are based on how banks manage their capital structures, liquidity, risk management practices and economic conditions. Whether the capital level of Azerbaijani banks is adequate compared to international requirements is one of the key factors determining the overall stability of the system. Along with the requirements of the Central Bank, strengthening banks' own capital is also important. Banks in Azerbaijan traditionally operate based on appropriate liquidity, profitability and safety indicators. These indicators confirm the system's resilience to economic shocks. In general, the stability of the banking system in Azerbaijan is ensured by reforms and relevant legislation aimed at preventing both the domestic economic situation and international economic shocks. However, uncertainties and economic difficulties are still among the factors that increase risks in the banking sector.

Keywords: *Banking system, financial stability, influencing factors, key factors, analysis.*

АНАЛИЗ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ФИНАНСОВУЮ УСТОЙЧИВОСТЬ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ

РЕЗЮМЕ

Факторы, влияющие на финансовую устойчивость банковской системы, зависят от нескольких ключевых факторов. Эти факторы основаны на том, как банки управляют структурой своего капитала, ликвидностью, методами управления рисками и экономическими условиями. Соответствие уровня капитала азербайджанских банков международным требованиям является одним из основных факторов, определяющих общую устойчивость системы. Помимо требований Центрального банка, важно также укреплять собственный капитал банков. Банки в Азербайджане традиционно функционируют на основе соответствующих показателей ликвидности, прибыльности и безопасности. Эти показатели подтверждают устойчивость системы к экономическим потрясениям. В целом, стабильность банковской системы Азербайджана обеспечивается реформами и соответствующим законодательством, направленными на предотвращение как внутренней экономической ситуации, так и международных экономических потрясений. Однако неопределенность и экономические трудности по-прежнему остаются факторами, повышающими риски в банковском секторе.

Ключевые слова: *Банковская система, финансовая устойчивость, факторы влияния, ключевые факторы, анализ.*

UOT 332.1
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.280

THE MECHANISMS OF CLUSTER INFLUENCE ON THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REGION

ALI BABAYEV
Azerbaijan University of Tourism and Management, doctoral student

E-mail: alibabaish@outlook.com
ORCID https://orcid.org/ 009-0002-8477-1533

Introduction

Today, cluster is seen as an important tool for increasing the competitiveness of regions and creating sustainable economic growth.[8]

The mechanisms of influence of clusters on sustainable development are diverse. They promote the introduction of new technologies, innovations, improvement of product quality, creation of jobs and development of social infrastructure.

In the context of economic instability and global challenges such as climate change, global market crises and pandemics, regions need to find new ways to develop sustainably. Clusters, by creating economic ecosystems, become catalysts for change. In addition, sustainable development requires the integration of economic, social and environmental aspects, which is impossible without creating effective intersectoral links, as envisaged in cluster initiatives.

Given the above circumstances, the need to develop conceptual frameworks aimed at ensuring the long-term competitiveness of cluster formations in the non-raw materials sector of Russian industry is growing significantly. This is becoming especially important in the context of dynamically developing global economic processes and strategic guidelines for industrial development.

Methods

The study was based on the application of a wide range of general scientific methods, such as analysis, analogy and synthesis, as well as an in-depth study of theoretical and practical approaches. Particular attention was paid to the system method, which allows us to consider the cluster as a complex socio-economic structure. The results of the study made it possible to propose a methodology for ensuring the sustainable competitiveness of regional industrial clusters, which comprehensively takes into account both internal aspects - innovative activity, quality of management and the level of cooperation among participants, and external factors, including public policy, development of infrastructure facilities and the dynamics of market conditions. The developed model is an integrated system of interrelated elements that provide a synergistic effect and contribute to the sustainable and long-term development of clusters in the conditions of the modern economic environment.

Results

The concept of the cluster approach continues to attract the attention of researchers and government officials, as it is considered an important mechanism for stimulating innovation activity at the level of individual enterprises, industries and regions. Cluster support programs should be adapted to the specific conditions of each cluster, taking into account the characteristics of the market, industry specifics and regional features, which excludes a universal approach to cluster policy [5]. The most important component of successful cluster development is the effective combination of local characteristics and global flows of knowledge and innovation.

In the context of cluster evolution, researchers identify three basic strategies for regulating them:

1. The strategy of specialization (monoculture), which is aimed at deepening specialization within the cluster, focusing on increasing its integrity and concentration on a specific area.
2. The hubbing strategy, which involves the development of clusters through geographical expansion and strengthening their ties with external economic and innovation centers.
3. An integration strategy aimed at strengthening ties between cluster enterprises and other related industries, stimulating knowledge exchange and developing cross-industry innovative solutions [1].

The mechanisms of the impact of cluster formations on the sustainable development of a region can be considered through several key aspects, each of which has an impact on the socio-economic, environmental and institutional dynamics. Cluster, which is a concentration of interconnected production units, scientific and educational institutions in a limited area, acts as important agents for stimulating economic growth and innovative progress through synergistic interaction between participants [8].

1. Economic growth and innovation processes

Clusters stimulate innovative activity and enhance the competitiveness of regions by concent-

rating entrepreneurial activity, which creates the preconditions for intensive exchange of knowledge, technologies and production practices. Cooperation within clusters facilitates accelerated implementation of new products and advanced production technologies, increasing the overall efficiency of organizations in the conditions of tough competition. Specialization and cooperation of enterprises reduce transaction costs and ensure more rational use of production factors, which strengthens positions in external and internal markets. Development of close ties with scientific, educational and financial institutions turns clusters into attractive objects for direct and portfolio investments, which, in turn, facilitates scaling and diversification of production processes.

2. Creating jobs and improving the quality of life

The development of cluster formations leads to the expansion of the labor market both within the clusters themselves and in related industries, such as the service sector and infrastructure. The introduction of new technologies contributes to the growth of wages, which has a positive effect on the overall dynamics of income of the population and social mobility. The expansion of the number of jobs reduces unemployment and improves key socio-economic indicators of the region. In addition, cluster structures contribute to the improvement of the skills of the workforce by investing in education and scientific infrastructure, which strengthens human capital and increases its competitiveness.

3. Social development and integration

Clusters influence social infrastructure, providing opportunities for effective interaction between different social and ethnic groups. Initiatives implemented in cluster structures help reduce tensions and increase social harmony. Corporate social responsibility programs aimed at improving working conditions and developing sustainable environmental initiatives help increase social and economic stability, providing a solid foundation for sustainable development of the region.

4. Environmental sustainability

Cluster structures optimize the use of natural and energy resources through the joint use of infrastructure, waste recycling, and the introduction of environmentally friendly technologies. Clustering is used to implement methods to minimize environmental damage, which helps to increase environmental sustainability. Rapid integration of environmentally sustainable technologies, such as renewable energy sources and modern emission reduction techniques, supports the long-term preservation of natural resources.

5. Geographical and infrastructural development

Clusters influence the development of regional infrastructure by improving transport and communication links, which reduces logistics costs and improves interaction between different economic sectors. The integration of local economies improves the mobility of labor and goods, and also activates cooperation between the private and public sectors. Clustering contributes to the creation of new business and residential areas, the modernization of existing infrastructure and an improvement in the quality of life, which contributes to the growth of economic stability and social sustainability of the region.

6. International competitiveness of the region

Clusters have a direct impact on the expansion of the region's export potential and the attraction of foreign investment. Intensive development of cluster structures contributes to the deep integration of local producers into international markets, which increases the region's competitiveness in the global economy. The development of successful clusters helps strengthen the region's brand, improve its image and create favorable conditions for attracting foreign investment, tourists and entrepreneurs. This allows for an increase in not only the level of regional but also national economic growth by attracting global capital flows and technological innovations [8].

Thus, cluster structures play a key role in stimulating sustainable economic and social development of the region, influencing production, environmental, infrastructural and social aspects of functioning. Effective clustering contributes to both short-term economic growth and long-term sustainability of the region in the global competitive environment.

To realize the innovative potential of clusters, the availability of highly qualified personnel with the necessary educational and professional competencies is critically important. In regions with a personnel shortage, the development of industrial clusters often does not reach the expected levels of innovative activity [5; 10].

Key factors for the successful functioning of clusters include the presence of leading enterprises capable of initiating innovation processes and involving other organizations in their implementation, a high level of human resources potential, a developed innovation infrastructure, an effective partnership between the public and private sectors, as well as large-scale and flexible government support that ensures synergy within and between clusters [4].

The competitiveness of innovative industrial clusters at the regional level is formed through the interaction of macroeconomic, sectoral, territorial and microeconomic factors. The key role in this process is played by the economic and political situation, technological development, resource base and infrastructure capabilities, which influence the evolution of clusters [3].

The conditions that develop in the context of these factors determine priority areas of strategic development, such as ensuring technological sovereignty, increasing economic security, digitalization and import substitution.

The implementation of national and cluster strategies is carried out through public administration mechanisms and interaction with the private sector. Cooperation between clusters, which is key to their sustainability and competitiveness, includes the formation of alliances between suppliers of raw materials, manufacturers of components and services, which contributes to the creation of a common infrastructure and the solution of problems requiring the coordination of efforts of several clusters [5, 9].

Methods of intra-cluster interaction to improve competitiveness can be divided into several categories:

✓ methods for optimizing the use of the resource potential of participants;

✓ methods of improving the organizational structure;

✓ management techniques, including strategic and project management;

✓ practices of social and environmental responsibility;

✓ methods of digital business transformation [2, 10].

The implementation of strategic goals and regulatory measures within the framework of intra-cluster and inter-cluster interactions strengthens the competitiveness of clusters, associations and territorial economies, stimulating the development of related industries.

Metrics of sustainable competitiveness of industrial clusters are formed on the basis of integration of traditional indicators of resource and operational efficiency with modern methods oriented towards socio-economic sustainable development [5,6,8]. This approach provides not only a current assessment of the functionality of clusters, but also determines strategic directions for their long-term growth.

The main criteria for sustainable competitiveness of regional clusters include the concentration of resources among participants, localization of production capacities, volume of capital investment and employment, commercial efficiency, innovative capabilities, pace of technological progress, as well as integration into international sustainable growth and digitalization initiatives. In the context of digital transformation, increased attention is paid to the degree of digitalization [3,4,7].

Conclusion

As a result of the study of the mechanisms of influence of cluster structures on sustainable development of regions, it was established that clusters play a key role in the formation of a flexible and sustainable economic system capable of effectively adapting to the challenges of the external and internal environment. For the successful functioning of clusters, highly qualified personnel, developed innovative infrastructure and effective partnership between the public and private sectors are necessary.

Thus, the creation and support of cluster initiatives is becoming an important step towards sustainable development of regions, allowing them to overcome economic, social and environmental challenges. It is important to note that the success of clusters depends on competent regulation, as well as taking into account local characteristics and international trends. Ultimately, the cluster approach can not only ensure the growth and stability of regional economies, but also lead to the harmonious development of society, improving the quality of life of the population and creating more sustainable production and environmental systems.

REFERENCES:

1. Akatov N. B. Approaches to the formation of a modern model of industrial cluster management / N. B. Akatov // Bulletin of Perm National Research Polytechnic University. Social and Economic Sciences. - 2015. - No. 4. - P. 19-35.

2. Bolgova E. V. Economic clusters: institutional nature and conditions for the effectiveness of the regional innovation framework / E. V. Bolgova // Economic sciences. - 2019. - No. 61. - P. 249-252.

3. Korableva A. A., Karpov V. V., Kapoguzov E. A. The relationship between territorial innovation clusters and sustainable development of the region // Russian Journal of Economics and Law. 2018. No. 4 (48). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimosvyaz-territorialnyh-innovatsionnyh-klasterov-i-ustoychivogo-razvitiya-regiona (date of access: 20.02.2025).

4. Koryakov A. G. Theoretical prerequisites for the development of Russian regions in the context of the concept of sustainable development // Theory and practice of social development. 2012. No. 6. P. 186-191.

5. Krakovskaya I. N. The concept of ensuring

sustainable competitiveness of industrial clusters in Russia: basic provisions / I. N. Krakovskaya // Economy, entrepreneurship and law. - 2023. - Vol. 13, No. 2. - P. 343-364. - DOI 10.18334/epp.13.2.116984

6. Prosalova V.S., Nikolaeva A.A. The role of innovative clusters in ensuring the import substitution program // Bulletin of the Altai Academy of Economics and Law. - 2022. - No. 7-1. - p. 138-143. - doi: 10.17513/vaael.2311.

7. Mirolyubova, T. V. System-spatial methodology for assessing the impact of an industrial cluster on the socio-economic development of a region / T. V. Mirolyubova, D. A. Koshcheev // Journal of New Economy. - 2022. - No. 4 (23). - P. 69–86.

8. Novokshonova E. N. Cluster policy and economic growth // Corporate governance and innovative development of the Northern economy: Bulletin of the Research Center for Corporate Law, Management and Venture Investment of Syktyvkar State University. 2017. No. 2. P. 74–84.

9. Strategies for sustainable development: economic, legal and social aspects: monograph / A. V. Minakov, L. N. Ivanova, V. A. Borovkova [etc.]; Ch. ed. E. V. Fomin; Chuvash State Institute of Culture and Arts. – Cheboksary: Wednesday, 2023. – 172 p.

10. Fedorova N.V., Minchenkova O.Yu., Makeeva V.G. Clusters in the system of formation of social stability of regions. Bulletin of the Russian State University for the Humanities. Series Economics. Management. Law. 2021; (3 part 2): 172-186. https://doi.org/10.28995/2073-6304-2021-3-172-186

SUMMARY

This article examines the mechanisms of influence of clusters on sustainable development of regions. The author examines key aspects of the cluster approach, such as innovative activity, job creation, improvement of quality of life and introduction of environmentally friendly technologies. Various strategies of cluster regulation are discussed, including specialization, hubbing and integration, and factors determining the successful functioning of clusters at the regional level are identified. The article emphasizes the importance of state support for cluster initiatives and partnerships between the private and public sectors to achieve long-term sustainability. The conclusion provides recommendations on the effective use of clusters to increase the competitiveness of regions, ensure socio-economic stability and develop environmentally sustainable production practices.

Keywords: *cluster, industry, region, competitiveness, sustainable development, mechanism, digitalization.*

Klasterlərin regionun davamlı inkişafına təsir mexanizmləri

XÜLASƏ

Bu məqalədə klasterlərin regionların davamlı inkişafına təsir mexanizmləri araşdırılır. Müəllif klaster yanaşmasının innovativ fəaliyyət, iş yerlərinin yaradılması, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqi kimi əsas aspektlərini araşdırır. Klaster tənzimlənməsinin müxtəlif strategiyaları, o cümlədən ixtisaslaşma, mərkəzləşdirmə və inteqrasiya müzakirə edilir və regional səviyyədə klasterlərin uğurlu fəaliyyətini şərtləndirən amillər müəyyən edilir. Məqalədə uzunmüddətli davamlılığa nail olmaq üçün klaster təşəbbüslərinə dövlət dəstəyinin, özəl və dövlət sektorları arasında tərəfdaşlığın vacibliyi vurğulanır. Nəticədə regionların rəqabət qabiliyyətinin artırılması, sosial-iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və ekoloji cəhətdən dayanıqlı istehsal təcrübələrinin inkişafı üçün klasterlərdən səmərəli istifadəyə dair tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: *klaster, sənaye, region, rəqabətqabiliyyətlilik, davamlı inkişaf, mexanizm, rəqəmsallaşma.*

Механизмы влияния кластеров на устойчивое развитие региона

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются механизмы влияния кластеров на устойчивое развитие регионов. Автор исследует ключевые аспекты кластерного подхода, такие как инновационная активность, создание рабочих мест, улучшение качества жизни и внедрение экологически чистых технологий. Обсуждаются различные стратегии кластерного регулирования, включая специализацию, хаббинг и интеграцию, а также выявляются факторы, определяющие успешность функционирования кластеров на региональном уровне. В статье подчеркивается важность государственной поддержки кластерных инициатив и партнерства между частным и государственным секторами для достижения долгосрочной устойчивости. В заключении приводятся рекомендации по эффективному использованию кластеров для повышения конкурентоспособности регионов, обеспечения социально-экономической стабильности и развития экологически устойчивых производственных практик.

Ключевые слова: *кластер, промышленность, регион, конкурентоспособность, устойчивое развитие, механизм, цифровизация.*

UOT 33
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.283

SÜNİ İNTELLEKT TƏTBİQİNİN İNVESTİSİYA PORTFELİ İDARƏETMƏSİNDƏ EFFEKTİVLİYİ

ÇİNGİZ MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi fakültəsinin
"Maliyyə menecmenti" ixtisaslaşması üzrə magistrantı

E-mail: chingiz-mammadli@unec.edu.az

Giriş

Müasir dövrün inkişaf edən texnologiyaları, süni intellektin (AI) həyatın müxtəlif sahələrinə təsiri göstərməsini təmin edən mühüm amillərdən biridir. Bu texnologiyaların inkişafı, xüsusilə maliyyə sektoru üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki süni intellektin maliyyə bazarlarında tətbiqi, müxtəlif investisiya strategiyalarının təkmilləşdirilməsi və daha effektiv idarə edilməsi imkanı yaradır. AI-nin maliyyə dünyasında, xüsusilə də investisiya portfellərinin idarə edilməsinə təsiri günümüzdə daha çox hiss olunur. İnvestorlar üçün daha yaxşı nəticələr əldə etmək məqsədilə AI, bazar trendlərini düzgün təhlil etmək, riskləri düzgün qiymətləndirmək və gəlir əldə etmə potensialını artırmaqda əsas vasitə kimi çıxış edir.

Müasir maliyyə bazarlarının mürəkkəbliyi və dəyişkənliyi investorların daha innovativ və çevik qərar qəbuletmə mexanizmlərinə ehtiyacını artırmışdır. Rəqəmsallaşma və texnologiyanın inkişafı nəticəsində ənənəvi investisiya metodları artıq kifayət qədər effektiv olmamaqla yanaşı, bazardakı risklərin düzgün qiymətləndirilməsi üçün yetərli olmaya bilər. Bu kontekstdə süni intellektin (Sİ) investisiya portfeli idarəetməsində tətbiqi investorlar üçün yeni imkanlar yaradır və kapitalın daha səmərəli idarə olunmasına töhfə verir.

Süni intellektin istifadə olunduğu sahələrdən biri də nevroloji şəbəkələrin maliyyə bazarlarının proqnozlaşdırılması və risk idarəetməsi ilə bağlıdır. Bu sahədə xüsusi diqqət çəkən modellərdən biri, qlobal iqtisadi və maliyyə mühitindəki qeyri-xətti vəziyyətləri dəqiq təhlil etmək və proqnozlaşdırmaq üçün istifadə olunan FNN (Fuzzy Neural Networks) modelidir. FNN modelləri, çoxsaylı dəyişənləri və məlumat növlərini nəzərə alaraq bazar tendensiyalarını müəyyən etməyə kömək edir, bu da investorlar üçün yüksək dəqiqliklə gələcək qiymətləri təxmin etməyə imkan verir. Bu metod, müxtəlif mühitlərdə və şəraitdə həm sadə, həm də effektiv şəkildə işləyə bilən bir alət olaraq süni intellektin potensialını genişləndirir.

İnvestisiya portfelinin idarə edilməsi risk və gəlirliliyin balanslaşdırılması prinsipinə əsaslanan mürəkkəb bir prosesdir. Portfel menecerləri və fərdi investorlar bazarın analizi, aktivlərin qiymətləndirilməsi və gələcək trendlərin proqnozlaşdırılması üçün müxtəlif metodlardan istifadə edirlər. Lakin bazar məlumatlarının sürətli dəyişməsi və böyük həcmli məlumatların (Big Data) effektiv analiz olunması bu prosesi daha çətin və zaman aparan hala gətirir. Ənənəvi yanaşmalarda fundamental və texniki analizlər üstünlük təşkil etsə də, süni intellektin tətbiqi bu metodları tamamlayaraq qərar qəbuletmə prosesini daha dəqiq və operativ edə bilir.

Digər tərəfdən, LSTM (Long Short-Term Memory) şəbəkələri, zaman ardıcıllıqlarındakı uzunmüddətli korrelyasiyaları öyrənmək və proqnozlaşdırmaqda üstünlük təşkil edən nevroloji şəbəkə modelidir. Maliyyə bazarlarında qiymət dəyişikliklərinin ardıcıl olaraq necə inkişaf edəcəyini müəyyən etmək, xüsusilə investorlar üçün önəmli olan bir məsələdir.

Süni intellekt, xüsusilə maşın öyrənməsi (Machine Learning), dərin öyrənmə (Deep Learning) və statistik modellər vasitəsilə investisiya strategiyalarının inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Süni intellekt əsaslı sistemlər tarixi bazar məlumatlarını təhlil edərək gələcək qiymət dəyişikliklərini proqnozlaşdıra, aktivlər arasında optimal diversifikasiya yarada və bazarın qeyri-müəyyənliklərini idarə edə bilər. Bu, insanın emosiya və subyektiv qərarlarından asılılığı azaldaraq investisiya prosesini daha obyektiv və məlumat yönümlü hala gətirir.

Bununla yanaşı, süni intellektin tətbiqi investorlar üçün yeni imkanlar yaratsa da, bəzi çətinliklər və risklər də mövcuddur. Məsələn, alqoritmik ticarət sistemləri (algorithmic trading) yüksək sürətlə işlədiyi üçün bazarda ani dalğalanmalara səbəb ola bilər. Bundan əlavə, süni intellektin proqnozları əsasən keçmiş məlumatlar üzərində qurulduğuna görə gözlənilməz iqtisadi və ya siyasi hadisələr zamanı effektivliyi məhdud ola bilər. Digər mühüm məqam isə etik və hüquqi problemlərlə bağlıdır.

Süni intellekt əsaslı sistemlərdə istifadə edilən məlumatların məxfiliyi, bazar manipulyasiyası riski və tənzimləyici orqanların nəzarəti kimi məsələlər bu sahədə nəzərə alınmalı olan vacib amillərdir.

Süni intellektin investisiya portfeli idarəetməsində istifadəsi gələcəkdə daha da genişlənəcək və onun effektivliyinin artırılması üçün yeni metodologiyalar inkişaf etdiriləcəkdir. Xüsusilə kvant investisiya strategiyalarında (quantitative investing), avtomatlaşdırılmış ticarət platformalarında və risk idarəetmə modellərində süni intellektin rolu daha da güclənəcək. Bütün bu inkişaflar investorlar üçün daha məlumatlı və dəqiq qərarlar verməyə imkan yaradacaq, eyni zamanda bazarların daha effektiv və proqnozlaşdırıla bilən olmasına kömək edəcəkdir.

Bu məqalədə süni intellektin investisiya portfellərinin idarə olunmasında iqtisadi baxımdan tətbiqi və onun iqtisadi təsirləri dərindən təhlil ediləcəkdir. Belə ki, FNN və LSTM kimi nevroloji şəbəkələrin maliyyə bazarlarının təhlili və investisiya qərarlarının alınmasında oynadığı mühüm rola xüsusi diqqət yetiriləcək. Bu təhlil, sünni intellektin investisiya portfellərini formalaşdırma və idarəetmə sahəsindəki üstünlükləri və hələ də mövcud olan məhdudiyyətləri, çatışmazlıqları üzə çıxarmağa yönələcəkdir. AI-nin bu sahədəki inkişafı, investorlar üçün daha ağıllı və daha məlumatlı qərarların verilməsini təmin etməklə yanaşı, bazarların daha şəffaf və düzgün işləməsini təşviq edəcəkdir.

Bu məqalənin məqsədi süni intellektin investisiya portfeli idarəetməsində effektivliyini təhlil etmək, onun üstünlüklərini və çətinliklərini araşdırmaq və gələcək perspektivlərini qiymətləndirməkdir. Süni intellektin maliyyə sahəsində necə tətbiq olunduğu, onun investorların qərar qəbuletmə prosesinə təsiri və real dünya nümunələri üzərində analizlər bu tədqiqatın əsas istiqamətləri olacaqdır.

Əsas hissə

Süni intellektin (AI) investisiya portfel idarəetməsində tətbiqi və bu sahədə aparılan elmi və praktiki tədqiqatlar, son illərdə bir çox müsbət nəticələr göstərmişdir. Süni intellektin bu sahədə tətbiqi yalnız yeni texnologiyaların inkişafı ilə əlaqədar deyil, həm də bazarların daha effektiv və şəffaf işləməsi üçün mühüm bir alətə çevrilmişdir. İnvestisiya portfelinin idarə edilməsi sahəsində AI, böyük verilənlər (big data) bazalarından gələn məlumatları sürətlə təhlil etmək və investisiya qərarlarını daha dəqiq və vaxtında qəbul etmək üçün geniş imkanlar təqdim edir. Bu texnologiya, xüsusilə maliyyə bazarları, səhm, istiqraz və digər qiymətli kağızlar üzrə qiymət dəyişikliklərini, bazar trendlərini və digər amillərin əlaqəsini anlamaqda mühüm rol oynayır.

Süni intellektin istifadəsi ilə, müxtəlif mənbələrdən eyni anda məlumat toplama və həmin məlumatların doğruluq payını qiymətləndirmək mümkündür. Bu, süni intellektin "fake news" (yalan xəbərlər) və səhv məlumatlardan təmizlənməsinə kömək edir. Eyni zamanda, AI böyük məlumat kütlələrini təhlil edərək makroiqtisadi və mikroiqtisadi səviyyədə mürəkkəb panellər qurulmasına imkan verir. Bu cür panellər, investisiya qərarlarını dəstəkləyən və gələcək bazar vəziyyətlərinə dair daha aydın və dolğun proqnozlar verən alətlərdir.

AI-nin investisiya portfelində istifadəsi zamanı onun real vaxt rejimində qərar qəbuletmə qabiliyyəti və sürətli reaksiyası, digər texnologiyalara nisbətən böyük üstünlük təşkil edir. Süni intellekt, həm fundamental, həm də texniki analizlərdə istifadə olunduqda, daha az dəyişkənliklə və daha yüksək dəqiqliklə investisiya planlarını formalaşdırmağa imkan verir. Bu, bazarların proqnozlaşdırılmasında daha düzgün nəticələr əldə etməyə kömək edir və nəticə etibarilə investorların gəlirlərini artırır.

Klassik investisiya portfel idarəetmə yanaşmalarında, investorlar aktivləri müəyyən nəzəriyyələrə əsaslanaraq məhdud şəraitdə diversifikasiya etməyə çalışırlar. Markovitz və digər klassik portfel nəzəriyyələrində əsas fokus, investisiyanın riskini minimuma endirmək və gözlənilən gəlirləri artırmaqdır. Lakin süni intellekt bu yanaşmadan fərqli olaraq, daha dinamik və elastik metodlarla işləyir. AI, əsasən iki problem üzərində cəmlənir: gözlənilən gəlirin dəqiq qiymətləndirilməsi və kovariyasiya matrisinin idarə edilməsi.

Süni intellektin tətbiq olunduğu investisiya alqoritmləri və maşın öyrənməsi texnologiyaları, məlumatların təhlilini və tanınmasını təmin edir. Bu, investorların daha məlumatlı və dəqiq qərarlar verməsinə kömək edir. Süni intellektin müxtəlif strategiyalarla istifadəsi, portfelin idarə edilməsi prosesində daha çevik və sürətli qərarların alınmasına imkan verir.

AI, investisiya portfelinin risklərini minimallaşdırmaq üçün bazar və kredit risklərinin təhlilində geniş istifadə olunur. Bazar riski, bazar dəyişkənliyi nəticəsində ortaya çıxan potensial itkiləri əhatə

edir. Kredit riski isə qarşı tərəfin öhdəliklərini yerinə yetirməməsi ilə əlaqəli olan riskdir. AI-nin risk idarəetməsində üç əsas yanaşma mövcuddur:

• Keyfiyyət göstəricilərinə əsaslanan risk modellərinin qurulması: Süni intellekt, xəbərlər və digər KİV məlumatları əsasında bazar risklərini təhlil edərək, müvafiq risk modellərini qurur.

• Mövcud risk modellərinin izlənilməsi və optimallaşdırılması: Süni intellekt daim mövcud risk modellərini izləyir, doğrulayır və sınaqlardan keçirir. Bu proses, risklərin düzgün idarə olunmasına kömək edir və uzunmüddətli stabil nəticələr əldə etməyə imkan verir.

• Maliyyə və iqtisadi göstəricilərin proqnozlaşdırılması: Süni intellekt, inflyasiya, faiz dərəcələri, defolt ehtimalı və digər iqtisadi göstəriciləri dəqiq proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilir. Bu göstəricilərin düzgün təhlili, investorların daha məlumatlı qərarlar verməsini təmin edir.

AI-nin bu yanaşmaları, qısa və uzunmüddətli periodlarda riskləri idarə edərək, portfeli daha optimal şəkildə idarə etməyə imkan verir. Qısa zaman kəsiyində AI-nin üstünlükləri, sürətli məlumat emalı və çevik reaksiyadır. Eyni zamanda, uzunmüddətli strategiyaların qurulması və bu strategiyalarda taktiki düzəlişlərin edilməsi, portfelin effektivliyini artırır [2,91].

Süni intellektin portfel idarəetməsində istifadəsi sahəsində geniş yayılan yanaşmalardan biri FNN (Fuzzy Neural Networks) modelidir. FNN, zamanla dəyişən və ardıcıl məlumatlarla işləyərkən zəif olsa da, statik verilənlərlə işləməkdə güclüdür. Bu, investisiya mühitini və onu təsir edən makroiqtisadi faktorları təhlil edərək, optimal aktivlərə sərmayə yatırılmasında çox faydalıdır. FNN, sadə problemlərin həlli üçün ən effektiv yanaşmalardan biridir və portfelin idarə edilməsində geniş istifadə olunur.

Digər bir mühüm model isə LSTM (Long Short-Term Memory) şəbəkələridir.

LSTM, zamanla dəyişən məlumatların gələcəkdəki proqnozlarını vermək və bu məlumatları təhlil edərək düzgün nəticələr çıxarmaqda xüsusilə güclüdür. LSTM, keçmiş verilənləri yadda saxlamaq və lazımsız məlumatları avtomatik silmək qabiliyyətinə malikdir, bu da onu dinamik modellərin qurulmasında daha çox seçilən bir vasitə edir. Bu model, maliyyə aktivlərinin tarixdəki zamanla dəyişən hərəkət trayektoriyasını öyrənərək, gələcəkdəki bazar tendensiyalarını düzgün proqnozlaşdırmağa kömək edir [4, 35-37].

Müasir texnologiyaların və süni intellektin istifadəsinin ən böyük üstünlüklərindən biri, insan qərəzinin sistemdən tamamilə çıxarılmasıdır. İnsanlar, xüsusən də maliyyə və investisiya sahəsində, emosional meyillərə və psixoloji təsirlərə çox həssasdırlar. Bu, onların qərarlarını ciddi şəkildə təhrif edə bilər. Məsələn, maliyyə bazarlarında ani dalğalanmalar baş verdikdə və ya qeyri-müəyyənliklər ortaya çıxdıqda, bəzi investorlar təşvişə düşərək öz sərmayələrini satmağa və ya bazara girməyə meyillidirlər. Bu cür impulsiv qərarlar, bazar hərraclarının artması və ya qiymətlərin aşağı düşməsi kimi qısamüddətli dalğalanmalara əsaslanaraq, uzunmüddətli zərər verə bilər. Eyni zamanda, bazarın mövcud vəziyyətinə və psixoloji amillərə bağlı olaraq, investorlar müəyyən zamanlarda emosional qərarlar verərək sərmayələrini səhv istiqamətə yönləndirə bilərlər.

Bu nöqtədə süni intellektin (AI) tətbiqi, insan davranışının və psixoloji təsirlərin minimuma endirilməsinə imkan verir. Süni intellekt, hər zaman rasional və obyektiv yanaşmalarla işləyir. Bu, ona qısa və uzunmüddətli zaman kəsiklərindəki dəyişikliklərə qarşı dayanıqlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir. AI-nin qərar qəbuletmə prosesi hər hansı bir emosional və ya koqnitiv səhvə əsaslanmır. Məsələn, bir investor bazar dalğalanmalarına reaksiya verərək panikaya düşə bilər, amma süni intellekt bu cür impulsiv reaksiyalardan uzaq olaraq yalnız bazar məlumatlarına və iqtisadi göstəricilərə əsaslanaraq qərar verir. Bu da ona daha dayanıqlı və uzunmüddətli gəlir gətirəcək sərmayə strategiyaları hazırlamağa imkan verir [2, 5].

Süni intellektin bu xüsusiyyəti, onu maliyyə bazarlarında investorlar üçün üstün bir vasitəyə çevirir. Ən əsas üstünlüklərindən biri, AI-nin sürətli və düzgün analiz etmə qabiliyyətidir. AI, bazarda hər hansı bir qiymət dəyişikliyi və ya digər amillərin yaranmasından asılı olmayaraq, məlumatları dərhal təhlil edərək investisiya qərarlarını optimallaşdırır. Bu, investorların sürətlə dəyişən bazar şəraitinə uyğun reaksiya verməsinə və riskləri daha effektiv şəkildə idarə etməsinə kömək edir. Beləliklə, investorlar üçün daha az risklə daha stabil gəlir əldə etməyə imkan yaradılır. Bu, süni intellektin uzunmüddətli sərmayələrə olan təsirinin əhəmiyyətini artırır və investorların bazarlarınqısa

müddətli dalğalanmalarından daha az təsirlənməsinə şərait yaradır.

Son illərdə davranış maliyyəsi sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, insanlar bəzən rasional qərarlar verməkdə çətinlik çəkirlər. Bu çətinliklər, daha çox insanın emosional və koqnitiv səhvlər etməsindən irəli gəlir. İnsan beynində baş verən müxtəlif psixoloji proseslər – məsələn, itki qorxusu, ehtiras və ya qərəzli düşünmə – insanların qərarlarını təhrif edir və maliyyə qərarlarını bəzən qeyri-səmərəli hala gətirir. İnsanlar müəyyən bazar şəraitlərində "bütün ya da heç" yanaşmasını tətbiq edərək, həddindən artıq risk alır və ya tamamilə təxirə salma qərarı verir. Eyni zamanda, onlar qısamüddətli nəticələrə fokuslanaraq uzunmüddətli sərmayə qərarlarını tez-tez gözdən keçirə bilərlər [5, 27].

AI, bu tip koqnitiv səhvlərdən tamamilə azaddır. Çünki süni intellekt, yalnız faktiki verilənlərə əsaslanaraq işləyir və bütün qərar qəbuletmə prosesi

proqramlaşdırılmış alqoritmlər əsasında həyata keçir. Bu, ona daha dəqiq və rasional qərarlar verməyə imkan verir. Süni intellekt, hətta bazar psixologiyasının və insan davranışının təsirini nəzərə alaraq bazarları düzgün analiz etməyi bacarır, lakin öz qərarlarını emosional və ya subyektiv meyarlara əsaslanmadan verir. Bunun nəticəsində, AI sistemləri bazarın real vəziyyətinə əsaslanaraq daha səmərəli və strateji qərarlar alır.

Bu xüsusiyyətlər süni intellekti investisiya idarəetməsində üstün edən amillərdən biridir. İnsanlar, bazar şəraitinə və müxtəlif maliyyə məlumatlarına reaksiyalarını çox vaxt şəxsi təcrübə və emosiyalarına əsaslanaraq formalaşdırırlar. Lakin süni intellektin tətbiqi ilə, investorlar yalnız məntiqi və məlumatlı bir yanaşma ilə qərar qəbul edir. Bu, uzunmüddətli və dayanıqlı portfellərin qurulmasında daha güclü bir əsas təmin edir.

Eyni zamanda, AI-nin köməyi ilə investorlar, bazarın tamamilə rasional olmayan və qeyri-səmərəli ola biləcək hallarını aradan qaldıra bilirlər. Süni intellektin təhlil etdiyi verilənlər, investorların bazar manipulyasiyalarına və ya qeyri-rasyonal davranışlara qarşı daha az təsirli olmalarını təmin edir. AI, sərmayə qoyuluşlarını yalnız faktiki və analitik göstəricilər əsasında optimallaşdırır, bu da səhv qərarların sayını minimuma endirir və investorların gəlirini artırır. Bu şəkildə, AI investisiya idarəetməsində əsasən daha sağlam və effektiv qərarların qəbul edilməsini təmin edir.

Süni intellektin istifadə edilməsi, investorların daha sağlam və dayanıqlı portfellər qurmasına şərait yaradır. AI ilə idarə olunan portfellər, yalnız cari bazar məlumatları ilə deyil, həm də gələcək proqnozlar, trend analizləri və makroiqtisadi göstəricilər əsasında formalaşdırılır. Bu yanaşma, investorların bazar dalğalanmalarına və qeyri-müəyyənliklərə qarşı daha dözümlü olmalarını təmin edir, nəticə etibarilə isə onların sərmayələrinin gəliri daha stabil və uzunmüddətli olur. AI-nin tətbiqi, gələcəkdə daha çox investorun və maliyyə müəssisələrinin bu texnologiyanı öz investisiya qərarlarında geniş şəkildə tətbiq etmələrinə gətirib çıxaracaq.

Nəticə

Süni intellektin (AI) investisiya portfellərinin idarə edilməsində tətbiqi, maliyyə bazarlarında daha dəqiq və rasional qərarların qəbul edilməsini təmin edir.

FNN və LSTM şəbəkələri, investisiya strategiyalarını optimallaşdıraraq bazar dalğalanmalarına qarşı dayanıqlı portfellər yaradır. AI məlumatları sürətlə təhlil edərək riskləri düzgün qiymətləndirir və investorların qərarlarını yaxşılaşdırır.

Bununla yanaşı, AI-nin istifadəsi yalnız texnoloji tərəqqini deyil, həm də etik və hüquqi məsələləri nəzərə almalıdır. Bu sahədə daha dərin tədqiqatlar və inkişaflar vacibdir. Gələcəkdə AI-nin daha geniş tətbiqi, investorların qərarlarını daha sürətli və dəqiq qəbul etmələrini təmin edəcək, həmçinin maliyyə bazarlarının şəffaflığını artıracaqdır.

Süni intellektin investisiya idarəetməsində daha geniş tətbiqi üçün bir neçə mühüm təklif irəli sürülə bilər. Birinci təklif, süni intellektin etik və hüquqi aspektlərinin düzgün tənzimlənməsidir. Bu sahədə, süni intellektin bazar qərarlarını qəbulu və tətbiqi zamanı şəffaflıq və izah edilə bilənlik prinsiplərinin qorunması vacibdir. Süni intellektin idarə etdiyi sistemlər, təkcə iqtisadi göstəriciləri deyil, həm də hüquqi çərçivə və etik standartları nəzərə almalıdır. Bu yanaşma, investorların və bazar iştirakçılarının etibarını artıraraq, investisiya qərarlarının daha sağlam və etibarlı olmasına imkan verir.

İkinci təklif isə süni intellektin müxtəlif modellərinin sintez edilməsidir. FNN və LSTM kimi nevroloji şəbəkələr, bazar təhlilində müsbət nəticələr göstərsə də, digər süni intellekt yanaşmaları ilə birləşdirilməsi daha təsirli ola bilər.

Məsələn, təbii dil işləmə (NLP) texnologiyası

bazar xəbərləri və müştəri sentimentlərini daha yaxşı təhlil etməyə kömək edə bilər. Müxtəlif AI modellərinin inteqrasiyası, investisiya qərarlarını daha dəqiq və etibarlı şəkildə formalaşdırmağa şərait yaradacaq, həmçinin dəyişkən bazar şəraitində daha effektiv nəticələr əldə etməyə kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Flux J. "Options Pricing with AI (The Artificial Edge: Quantitative Trading Strategies with Python)". 2024. 407 p.;

2. Illab A. "Trading with AI: Artificial Intelligence for Everyday Traders: How to Utilize AI in Your Trading Strategy (Trading and Artificial Intelligence (AI))". 2024. 168 p.;

3. Fortune B., AI smart invest. "300 AI Stock Investment Prompts: Use ChatGPT for Stock Trading (AI Powered Stock Market Trading and Investing Book 1)". 2023. 62 p.;

4. Sterling J.M. "Generative AI for Beginners: A Comprehensive Guide to Innovative AI Models, Including LLMs and ChatGPT, To Empower Your AI Journey and Boost Your Professional Growth". 2024. 252 p.;

5. Pompian M.M. "Behavioral Finance and Wealth Management: How to Build

Investment Strategies That Account for Investor Biases". 2012. 352 p.;

6. KPMG. "Artificial Intelligence in Investment". 2023. 8 p.;

7. AI in investment banking | Deloitte Insights

8. How To Use Artificial Intelligence To Invest in 2024

XÜLASƏ

Süni intellektin (AI) investisiya portfelinin optimallaşdırılmasında, risklərin minimallaşdırılmasında və investisiya strategiyalarının təkmilləşdirilmiş qərar qəbulunda effektivliyi son illərdə maliyyə bazarlarında diqqət çəkən məsələlərdən birinə çevrilib. AI-nin tətbiqi sayəsində investorlar bazar məlumatlarını daha sürətli təhlil edərək daha dəqiq və effektiv qərarlar qəbul edə bilirlər. Bu texnologiya, xüsusilə FNN (Feeding Neural Networks) və LSTM (Long Short-Term Memory) şəbəkələri kimi modellər vasitəsilə bazar dalğalanmalarına qarşı dayanıqlı portfellər yaratmağa və maliyyə risklərini daha dəqiq qiymətləndirməyə imkan verir. Süni intellektin tətbiqi yalnız texniki cəhətdən üstünlüklər yaratmır, həmçinin investorların davranışlarını və bazar dinamikalarını daha dərindən anlamağa şərait yaradır.

Süni intellektin əsas üstünlüklərindən biri böyük həcmli məlumatların real vaxt rejimində təhlil edilərək qərar qəbul etməyə uyğun şəkildə modelləşdirilməsidir. Ənənəvi investisiya strategiyalarında təhlil prosesləri əsasən fundamental və texniki analiz üsullarına əsaslanır. Lakin AI modelləri investisiya mühitində daha çevik yanaşma tətbiq edərək tarixi məlumatları təhlil etməklə gələcək bazar trendlərini proqnozlaşdırır. Bu isə investisiya qərarlarının daha dəqiq və məqsədyönlü olmasına imkan verir. AI modelləri müxtəlif bazar indikatorlarını, iqtisadi göstəriciləri və investor davranışlarını birləşdirərək daha dayanıqlı və səmərəli portfellərin qurulmasını təmin edir.

Bundan əlavə, süni intellekt risklərin idarə olunması sahəsində də mühüm rol oynayır. İnvestisiya qərarlarının əsas çətinliklərindən biri bazar dəyişkənliyini və potensial itkiləri öncədən qiymətləndirməkdir. AI-nin tətbiqi ilə risk modelləri daha inkişaf etmiş şəkildə işləyir, çünki maşın öyrənməsi alqoritmləri tarixi və real vaxt məlumatlarını təhlil edərək mümkün risk ssenarilərini modelləşdirir. LSTM və FNN kimi texnologiyalar bazar dəyişikliklərini öncədən müəyyən edərək investorların gözlənilməz hadisələrə hazırlıqlı olmasına kömək edir.

Lakin AI-nin investisiya idarəçiliyində istifadəsi yalnız texniki və maliyyə baxımından deyil, etik və hüquqi aspektlərdən də qiymətləndirilməlidir. Süni intellektlə idarə olunan sistemlərin qərarlarının şəffaflığı və izaholunma qabiliyyəti əsas müzakirə mövzularından biridir. AI-nin qərar qəbuletmə prosesi bəzən qara qutu (black box) effekti yarada bilər, yəni qərarların necə formalaşdığı tam izah edilə bilməz. Bu isə investisiya sahəsində etimad məsələsini gündəmə gətirir. Bundan əlavə, maliyyə bazarlarının tənzimləyici orqanları AI-nin istifadəsi ilə bağlı qanunvericilik normalarını nəzərdən keçirmək məcburiyyətində qalırlar, çünki AI-nin səhv qərarları böyük maliyyə itkilərinə və bazar sabitliyinin pozulmasına səbəb ola bilər.

Gələcək perspektivlər baxımından süni intellektin investisiya idarəçiliyindəki rolu daha da genişlənəcək. AI-nin inkişafı ilə maliyyə bazarlarının şəffaflığı və effektivliyi artacaq, investorlar üçün daha dayanıqlı və optimallaşdırılmış portfellər qurmaq mümkün olacaq. Süni intellektin tətbiqi yalnız risklərin azaldılmasına deyil, həm də bazar iştirakçıla-

rının qərar qəbul etmə proseslərinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edəcək. Bununla yanaşı, AI-nin etik və hüquqi aspektləri daha dərindən tədqiq olunaraq investisiya sahəsində məsuliyyətli və şəffaf yanaşmaların təmin olunması üçün yeni tənzimləyici çərçivələr yaradıla bilər. Bu isə süni intellektin investisiya sektorunda uğurlu və etibarlı şəkildə tətbiqinə zəmin yaradacaq.

Açar sözlər: *Süni intellekt, investisiya portfeli idarəetməsi, FNN, LSTM, proqnozlaşdırma, investisiya strategiyaları, maliyyə texnologiyaları*

EFFECTIVENESS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN INVESTMENT PORTFOLIO MANAGEMENT

SUMMARY

In recent years, the effectiveness of artificial intelligence (AI) in optimizing investment portfolios, minimizing risks, and enhancing investment strategies for improved decision-making has become a key focus in financial markets. Through AI applications, investors can analyze market data more rapidly and make more precise and efficient decisions. This technology, particularly with models such as Feeding Neural Networks (FNN) and Long Short-Term Memory (LSTM) networks, enables the creation of resilient portfolios against market fluctuations and allows for more accurate financial risk assessment. The application of AI not only provides technical advantages but also helps investors better understand market dynamics and behavior.

One of the main advantages of AI is its ability to analyze vast amounts of data in real-time and model decisions accordingly. Traditional investment strategies primarily rely on fundamental and technical analysis methods. However, AI models offer a more flexible approach by analyzing historical data to predict future market trends. This enables investment decisions to be more precise and goal-oriented. AI models integrate various market indicators, economic metrics, and investor behaviors to establish more stable and efficient portfolios.

Additionally, AI plays a crucial role in risk management. One of the primary challenges in investment decision-making is assessing market volatility and potential losses in advance. With AI implementation, risk models become more advanced, as machine learning algorithms analyze historical and real-time data to model potential risk scenarios. Technologies such as LSTM and FNN help identify market changes in advance, allowing investors to be better prepared for unexpected events.

However, the use of AI in investment management should not only be evaluated from a technical and financial perspective but also from ethical and legal aspects. One of the main concerns regarding AI-driven systems is the transparency and explainability of their decisions. AI decision-making processes can sometimes create a "black box" effect, meaning that the rationale behind decisions may not be fully explainable. This raises trust issues in the investment sector. Furthermore, financial market regulators must reassess legal frameworks concerning AI applications, as erroneous AI-driven decisions can lead to significant financial losses and market instability.

From a future perspective, the role of AI in investment management is expected to expand further. As AI continues to evolve, financial markets will become more transparent and efficient, enabling investors to build more resilient and optimized portfolios. The application of AI will not only contribute to risk reduction but also improve decision-making processes for market participants. At the same time, the ethical and legal aspects of AI will need to be studied in greater depth, leading to the development of new regulatory frameworks that ensure responsible and transparent AI use in the investment sector. This will create a foundation for the successful and reliable implementation of AI in investment management.

Keywords: *Artificial intelligence, investment portfolio management, FNN, LSTM, forecasting, investment strategies, financial technologies.*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В УПРАВЛЕНИИ ИНВЕСТИЦИОННЫМ ПОРТФЕЛЕМ

РЕЗЮМЕ

В последние годы эффективность искусственного интеллекта (ИИ) в оптимизации инвестиционных портфелей, минимизации рисков и совершенствовании инвестиционных стратегий для улучшения процесса принятия решений стала одной из ключевых тем на финансовых

рынках. Применение ИИ позволяет инвесторам быстрее анализировать рыночные данные и принимать более точные и эффективные решения. Эта технология, в частности модели, такие как Feeding Neural Networks (FNN) и Long Short-Term Memory (LSTM), способствует созданию устойчивых к рыночным колебаниям портфелей и более точной оценке финансовых рисков. Использование ИИ обеспечивает не только технические преимущества, но и помогает инвесторам глубже понимать рыночную динамику и поведение участников.

Одним из главных преимуществ ИИ является способность анализировать огромные объемы данных в режиме реального времени и моделировать решения в соответствии с этим анализом. Традиционные инвестиционные стратегии в основном основываются на фундаментальном и техническом анализе. Однако модели ИИ предлагают более гибкий подход, анализируя исторические данные для прогнозирования будущих рыночных тенденций. Это позволяет делать инвестиционные решения более точными и целенаправленными. Модели ИИ объединяют различные рыночные индикаторы, экономические показатели и поведенческие аспекты инвесторов, что способствует созданию более устойчивых и эффективных портфелей.

Кроме того, ИИ играет важную роль в управлении рисками. Одной из главных сложностей при принятии инвестиционных решений является прогнозирование рыночной волатильности и возможных потерь. Применение ИИ позволяет использовать более развитые модели управления рисками, поскольку алгоритмы машинного обучения анализируют исторические и актуальные данные для моделирования возможных сценариев рисков. Технологии, такие как LSTM и FNN, помогают заранее выявлять рыночные изменения, что позволяет инвесторам быть более подготовленными к неожиданным событиям.

Однако использование ИИ в управлении инвестициями следует рассматривать не только с технической и финансовой, но и с этической и правовой точек зрения. Одной из ключевых проблем ИИ-систем является прозрачность и объяснимость принимаемых ими решений. В некоторых случаях процесс принятия решений искусственным интеллектом может создавать эффект «черного ящика» (black box), когда невозможно полностью объяснить, каким образом было принято то или иное решение. Это поднимает вопрос доверия к ИИ в инвестиционной сфере. Более того, регулирующие органы финансовых рынков вынуждены пересматривать законодательные нормы, связанные с использованием ИИ, поскольку ошибочные решения, принятые искусственным интеллектом, могут привести к значительным финансовым потерям и дестабилизации рынка.

С точки зрения будущего, роль ИИ в управлении инвестициями будет только расширяться. По мере развития технологий финансовые рынки станут более прозрачными и эффективными, что позволит инвесторам создавать более устойчивые и оптимизированные портфели. Применение ИИ будет способствовать не только снижению рисков, но и совершенствованию процессов принятия решений рыночными участниками. В то же время необходимо углубленно изучать этические и правовые аспекты применения ИИ, что приведет к разработке новых нормативных рамок, обеспечивающих ответственный и прозрачный подход к использованию искусственного интеллекта в инвестиционной сфере. Это создаст прочную основу для успешного и надежного применения ИИ в управлении инвестициями.

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, управление инвестиционным портфелем, FNN, LSTM, прогнозирование, инвестиционные стратегии, финансовые технологии.*

UOT 339.9
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.287

AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARINDA XİDMƏT SAHƏLƏRİNİN ƏSAS XARAKTERİSTİKASI

KAMRAN NƏBİYEV
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

ORCİD 0009-0000-9482-7583
E-mail: kamran_nabiyev@inbox.ru

Giriş

2020-ci ilin əvvəlindən iqtisadiyyatın bütün sektorlarında fövqəladə fasilələr baş verib. Birləşmiş Ştatlarda xidmət sektoru ilə bağlı irəlidə qeyd edəcəyimiz doqquz iqtisadi fakt dəsti, ölkənin yenidən balanslaşmağa davam etdiyi bir vaxtda xərclər, məşğulluq və inflyasiya ilə bağlı son tendensiyaları göstərir. Biz görürük ki, pandemiyanın təsirləri uzanır: yalnız son aylarda xidmət sektorunda fəaliyyət pandemiyadan əvvəlki səviyyəyə çatdı. Buna baxmayaraq, fəaliyyət hələ də pandemiyanın olmadığı bir vaxtda olacağı gözləniləndən xeyli aşağıdadır və sonrakı bərpa gözlənilir.

Real xidmətlər və malların xərclərində son dəyişikliklər fövqəladə olmuşdur. Pandemiyanın başlaması ilə 2020-ci ilin fevral və aprel ayları arasında xidmətlərə real xərclər 20 faiz azaldı. Xərclər üçüncü rübdə qismən geri qayıtdı, sentyabrda xidmət istehlakı pandemiyadan əvvəlki səviyyədən cəmi 8 faiz aşağı oldu. 2020-ci ilin dördüncü rübündən bəri xidmətlərə xərclər hər rübdə orta hesabla 1,7 faiz artıb. Buna baxmayaraq, xidmət xərclərinin pandemiyadan əvvəlki tendensiyasının sadə ekstrapolyasiyası göstərir ki, bu, hələ də trenddən xeyli aşağıdır. Əksinə, istehlak mallarına xərclər qısamüddətli daralmadan sonra artdı. 2020-ci ilin iyun ayından etibarən mallara real xərclər tendensiyadan xeyli yüksək olmuşdur - 2018-ci ildən 2019-cu ilə qədər olan tendensiya ilə müqayisədə 2021-ci ilin martında 15 faizə qədər. Bu yaxınlarda istehlakçılar xərclərin tərkibini tarixi modellərə daha yaxın tarazlaşdırdıqları üçün mallara xərclər azalıb - 2022-ci ilin iyul ayındaki trenddən 6 faiz yuxarı. Artan tələbat və güclü ev təsərrüfatlarının maliyyəsi ilə stimullaşdırılan xidmətlərə artan xərclərin və işə qəbulun artırılmasında çətinliklərlə üzləşən firmaların birləşməsi əməkhaqqı və qiymətlər üzərində yüksələn təzyiq deməkdir.

Bu gün özəl sektorda çalışan hər beş amerikalı işçidən dördü xidmət iqtisadiyyatında çalışır, xəstəxanalarda və qocalar evlərində qulluq göstərməkdən tutmuş yemək hazırlamaq və xidmət etməkdən məhsulların limanlardan mağaza rəflərinə və istehlakçıların əlinə keçməsini təmin etmək üçün hər şeyi edir. 2020-ci ildən bəri xidmətlər və mallar sektorunda məşğulluqdakı dəyişikliklər bu sektorlardakı xərclərdəki dəyişikliklərdən daha çox oxşar şəkildə hərəkət etmişdir. 2020-ci ilin əvvəlində xidmətlər sektorunda məşğulluq 17 faiz, mal sektorunda isə 12 faiz azalıb. Və məşğulluq yalnız son aylarda pandemiyadan əvvəlki səviyyəyə qayıtdı. Şübhəsiz ki, xidmətlər sahəsində məşğulluğun azalması mal sektorundan daha böyük idi, lakin bu, əsasən xidmət sektorunun daha da böyüdüyünü əks etdirir. Mal sektorunda məşğulluq 1979-cu ildə 25 milyon nəfərə çatdı. Həmin il xidmət sektorunda məşğulluq artıq 49 milyon nəfərdən yüksək idi; o vaxtdan bu yana 109 milyona yüksəldi.

Təhlil

2020-ci ilin əvvəlində baş vermiş seysmik və görünməmiş şokun aradan qaldırılmasından sonra xidmətlər sektorunda xərclər və məşğulluq bərpa olunmaqda davam edib və gələcək bərpa gözlənilir. Xidmətlər sektorunun həm real xərclərdə, həm də məşğulluqda pandemiyadan əvvəlki səviyyələrə qayıtması üçün 2022-ci ilin yazına qədər vaxt lazım idi. Bundan əlavə, COVID-19 pandemiyasının başlanğıcı və təsiri xidmət sektorunda iş yerində bərabərsizlikləri üzə çıxardı: üzbəüz xidmət göstərən bəzi işçilər iş yerində irəliləyiş imkanları az olan pis iş şəraiti ilə üzləşib, bəzi peşəkar xidmətlərdə çalışan digər işçilərə isə uzaqdan işləmək kimi yeni çeviklik verilib. Məşğulluğun artım tendensiyaları izləyə bilər; Bu faktlarda göstərdiyimiz kimi, istirahət və qonaqpərvərlik sahəsində məşğulluq digər sektorlardan, o cümlədən peşəkar xidmətlərdən geri qalır.

Xidmət sektoru onilliklər ərzində iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur və xidmət sektorundakı son yüksəliş iqtisadi artıma təkan verməkdə davam edir. Siyasət bu artımı dəstəkləməkdə hansı rol oynayır? Hamilton Layihəsi Dani Rodrik (Harvard Universiteti) tərəfindən müasir sənaye siyasəti çərçivəsinin məhsuldarlığı artırmaq və xidmət işçilərinin əmək gəlirlərini artırmaqla daha çox "yaxşı iş yerləri" yaratmalı olduğunu təsvir edən siyasət təklifini dərc etdi (Rodrik 2022). Daha dayanıqlı,

məhsuldar iqtisadiyyatın yaradılmasında sənaye siyasətinin rolu varmı? Və bu sənaye siyasəti təkcə istehsala deyil, həm də xidmət sektoruna və xidmət işçilərinə diqqət yetirə bilərmi? Təklifdə hər iki sualın cavabının bəli olduğu bildirilir.

Birləşmiş Ştatlardakı xidmətlər sektoru ilə bağlı bu iqtisadi faktlar toplusu xidmət sektorunun bərpasının əvvəlki biznes dövrlərindən necə fərqləndiyini araşdırır (Fakt 1 və Fakt 2); xidmət sektorunda müxtəlif sənaye sahələrində xərclər, məşğulluq, əməkhaqqı və işin xarakteri necə dəyişir (Fakt 3, Fakt 4, Fakt 5, Fakt 6 və Fakt 7); və inflyasiyanın trayektoriyası (fakt 8 və fakt 9) [1].

Fakt 1: Xidmətlərə tələbatın bərpası son iş dövrlərindən geri qalıb.

Fakt 2. İstirahət və qonaqpərvərlik, nəqliyyat və səhiyyə xidmətləri tələbatda ən çox azalma ilə üzləşib.

Fakt 3. Əksər sənaye sahələrindəki kiçik müəssisələr işçilərin işə götürülməsi ilə bağlı problemlərin digər problemləri də əhatə etdiyini bildirdilər.

Fakt 4. Muzdlu işçilər istirahət və qonaqpərvərlikdə yüksək səviyyədə qalır.

Fakt 5. Pandemiyadan əvvəlki ildə asudə vaxt və qonaqpərvərlik sahəsində işləyən şəxslərin əksəriyyəti bir ildən sonra da həmin sektorda işləyirdi.

Fakt 6. 2022-ci ildə ən böyük əməkhaqqı artımı qida xidmətləri və yaşayış sahələrində baş verib.

Fakt 7. Əksər peşələrdə şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin əhəmiyyəti artmışdır.

Fakt 8. İnflyasiyanın trayektoriyası sektor və yerləşdiyi yerə görə fərqlənir.

Fakt 9. Yeni icarələr mənzil xidmətlərinin inflyasiyasına təkan verir.

Biznes dövrünün pik nöqtəsindən dərhal sonrakı dövr tarixən malların xərclənməsinin ilkin zəifliyi ilə səciyyələnir, xidmət xərcləri isə adətən az təsirlənir. Başqa sözlə, tənəzzülün son əlaməti istehlakçıların malların, xüsusən də uzunmüddətli malların alınmasını təxirə salmasıdır. Bu nümunə 1981, 1990 və 2008-ci illərin zirvələrindən sonra aydın oldu, baxmayaraq ki, 2001-ci ildəki tənəzzül zamanı daha az aşkar idi.

COVID-19 tənəzzülü zamanı xərcləmə nümunələri digər dövrlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olmuşdur. Pandemiyadan əvvəlki 14 ayda illik real xərclərin artımı xidmətlər üçün 1,9 faiz, mallar üçün isə 4,4 faiz təşkil edib ki, bu da təxminən əvvəlki biznes dövrlərinə uyğundur. 2020-ci ildə hər iki xərc növündə qısa, lakin kəskin azalmadan sonra, mallara edilən xərclər kəskin şəkildə artdı, xidmətlərə xərclər isə pandemiyadan əvvəlki zirvədən xeyli aşağıda qaldı. Mallara edilən xərclər 2021-ci ilin martında pandemiyadan əvvəlki səviyyələri 20 faiz üstələyib. Bərpa başlandıqdan bir il yarım sonra malların real istehlakı yavaşladı. Əvvəlki dövrlərdə bu, malların istehlakının artmağa başladığı dövr idi.

Pandemiya ilə bağlı sağlamlıq riskləri şəxsi xidmətlərə tələbi əhəmiyyətli dərəcədə azaldıb və bu, 2020-ci ilin aprel ayına qədər xidmətlərə real xərclərin 20 faizdən çox azalmasına gətirib çıxarıb. Xidmətlərə real xərclər 2021-ci ilin əvvəlindən yavaş-yavaş bərpa olunub və 2022-ci ilin iyul ayında pandemiyadan əvvəlki səviyyələri keçib. Bununla belə, əvvəlki tendensiyadan hələ də təxminən 3 faiz aşağıdır; Üstəlik, mallara xərclərin kəskin artması səbəbindən xidmətlərə ümumi xərclərin payı pandemiyadan əvvəlki on il ərzində orta göstəricidən 4 faiz aşağıdır. 2020-ci ilin əvvəlində xərclərin azaldılması xidmət sektoruna ən çox zərbə vurdu: İstehlakçılar bir çox xidmət müəssisələri ilə üzbəüz əlaqə qurur və sağlamlıq riskləri bu qarşılıqlı əlaqələrin çoxunu məhdudlaşdırır. 1-ci faktda təsvir edilən COVID-19 tənəzzülü zamanı real xidmətlərdən istifadənin ümumi azalmasına hansı sektorlar səbəb olub? 2020-ci ilin aprel ayında xidmətlərin real istehlakının ilkin 20 faiz azalmasına ən böyük töhfəni istirahət, qida və yaşayış, nəqliyyat və səhiyyə sektorları verib.

Qida və yaşayış xərcləri 2021-ci ilin sentyabrında restoranlardan qaynaqlanan bərpa ilə pandemiyadan əvvəlki səviyyəyə çatdı. Real ərzaq xərcləri 2022-ci ilin iyul ayına qədər pandemiyadan əvvəlki səviyyələri 5 faiz üstələdi, eyni ayda mənzil xərcləri pandemiyadan əvvəlki səviyyələri cəmi 5 faiz keçdi. Səhiyyə xərcləri pandemiyadan əvvəlki səviyyələrə yaxınlaşsa da, hələ də bərpa olunmayıb. Təəccüblüdür ki, pandemiyanın yüksək olduğu dövrdə bir çox istehlakçı profilaktik qayğı və seçmə prosedurları təxirə salıb.

İstirahət və nəqliyyat xidmətlərinə edilən xərclər də şəxsi tədbirlərə xərclərin ilkin azalmasını əks etdirdi, ilkin olaraq müvafiq olaraq təxminən 60 və 50 faiz azaldı. Bu kateqoriyalar üzrə xərclər 2021-ci il ərzində davamlı olaraq artdı, lakin sonra 2022-ci ilin birinci yarısında bərabərləşdi. 2022-ci ilin iyul ayında istirahət və nəqliyyat xidmətlərinə real xərclər pandemiyadan əvvəlki səviyyədən təxminən 10 faiz aşağı olub [2].

Son bir neçə il ərzində kiçik müəssisələr zaman-zaman işçi qüvvəsi çatışmazlığı, eləcə də təchizat zənciri və logistika problemlərindən təsirləndiklərini bildirdilər. Bununla belə, ehtiyac duyduqları bütün işçiləri işə götürmək imkanı 2022-ci ilin aprel ayına qədər əksər sektorlar üçün ən çox bildirilən problem olaraq qaldı. 2021-ci ilin avqust ayından etibarən qida xidməti müəssisələri ardıcıl olaraq işçilərin işə götürülməsində ən böyük çətinlik olduğunu bildirdilər, müəssisələrin 50-70 faizi bunun problem olduğunu söylədi. İstehsal və səhiyyə də daxil olmaqla, digər sektorlarda təxminən 40 faiz işə qəbulda çətinliklər olduğunu bildirdi. Milli Müstəqil Müəssisələr Federasiyası (NFIB) tərəfindən 2022-ci ilin iyul ayında aparılmış sorğu, kiçik biznes sahiblərinin təxminən 50 faizinin vakansiyaları doldurmaqda çətinlik çəkdiyini bildirdi ki, bu da tarixi orta göstəricidən təxminən 20 faiz bəndi yüksəkdir (Dunkelberg və Wade 2022). Şirkətlərin işçilərin işə götürülməsində qarşılaşdıqları çətinliklər, çox güman ki, nisbətən əmək tutumlu olan xidmət sektoru müəssisələrinin bərpasını yavaşladacaq [3].

Bir çox kiçik biznes də təchizat və ya resurslara çıxışda çətinliklər olduğunu bildirdi. Bu, xüsusilə istehsal, tikinti və pərakəndə satışda olan kiçik bizneslər üçün doğrudur, hər bir sənayedə müəssisələrin təxminən 50 faizi Pulse sorğusunda təchizat və resurs məsələlərini bildirir. Bundan əlavə, istehsal şirkətlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi həm istehsal gecikmələri, həm də məhsulların müştərilərə çatdırılmasında gecikmələrlə üzləşmişdir. Bu istehsal gecikmələrinin bir hissəsini miras alaraq topdansatış distribütorları da təchizat gecikmələri ilə bağlı problemlərlə üzləşiblər. Bu problemlər son aylarda azalmayıb. NFIB-nin iyul hesabatı, müəssisələrin təqribən 30 faizinin tədarük zəncirinin kəsilməsinin onların biznesinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyini bildirdi ki, bu da aprel ayında Nəbz sorğusunda ölkə üzrə orta göstərici ilə eynidir.

2020-ci ilin mart və aprel aylarında bütün xidmət sahələrində, xüsusən də istirahət və qonaqpərvərlik sahələrində rekord dərəcədə yüksək ixtisarlar qeydə alınıb. Bunu 2020-ci ilin may və iyun aylarında işə qəbul artımı izlədi. [4,5] Pandemiyanın ilk aylarından bəri əksər sektorlarda işdən çıxarılma və işə qəbul daha yüksək, lakin bir neçə nəzərəçarpacaq istisna olmaqla, pandemiyadan əvvəlki səviyyələrə daha yaxın olmuşdur: həm işdən çıxarılmaların, həm də işə qəbulun yüksək olduğu əyləncə və qonaqpərvərlik, istehsalat (daha yüksək işə qəbul) və tikinti (aşağı işə qəbul). Pandemiya zamanı işçi qüvvəsinin itirilməsi (işdən çıxarma və işə qəbulun birləşməsi) daha çox şəxsi iş tələb edən sənayelərdə ən yüksək olmuşdur (Stevenson 2021). İstirahət və qonaqpərvərlik sektorunda həm yüksək ixtisarlar, həm də yüksək işə qəbul əhəmiyyətli iş kəsiri ilə nəticələndi: 2022-ci ilin avqustunda məşğulluq hələ də pandemiyadan əvvəlki səviyyədən 1,2 milyon aşağı idi. [6,7] Bu, istənilən sənayenin ən böyük çatışmazlığıdır. Bu xidmətlərə tələbin bərpası davam etdikcə, vakansiyaların sayı əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olaraq qalır. 2021-ci ilin dekabrında demək olar ki, 2 milyona çatan açıq istirahət və qonaqpərvərlik obyektlərinin sayı bu ilin aprelindən bir qədər azalaraq təxminən 1,5 milyona çatıb. Əhəmiyyətli dərəcədə təsirə məruz qalmış digər fərdi öyrənmə sektorlarına təhsil (dövlət və özəl) və səhiyyə daxildir. Özəl sektorda təhsil və səhiyyə kimi sənayelərdə 2020-ci ilin mart və aprel aylarında pandemiyadan əvvəlki işdən çıxarılma səviyyələri ilə müqayisədə 5 faiz bəndindən çox ixtisar müşahidə edildi. Özəl təhsil və səhiyyə sahələrində işə qəbul 2021-ci ilin yayından etibarən artıb, lakin 2022-ci ilin avqustunda bu sektorlarda məşğulluq pandemiyadan əvvəlki ümumi səviyyədən yalnız bir qədər aşağıda qalıb və əvvəlki tendensiyadan əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olub. Bundan əlavə, səhiyyə və təhsil sektorlarında işəgötürənlər kadrların işə götürülməsində ciddi çətinliklər olduğunu bildirdilər. Dövlət sektorunda ixtisarların artımı daha kiçik, lakin daha davamlı idi və 2020-ci ilin payızına qədər davam etdi, bu, əsasən dövlət və yerli təhsil müəssisələrində uzunsürən ixtisarlar səbəbindən davam etdi. Hökumət işləri üçün işə qəbul dərəcələri güclü olub, lakin 2021-ci ildən bəri ümumiyyətlə artıb. Bununla belə, 2022-ci ilin avqust ayında dövlət sektorunda məşğulluq 2020-ci ilin fevral ayı səviyyəsindən təxminən 3 faiz aşağıda qaldı və bu kəsirin təxminən yarısı yerli dövlət təhsil xidmətlərindən gəlir [8].

Nəticə

Pandemiya zamanı istehlak xərcləri xidmətlərdən mallara keçdikcə və sektor tədarük məhdudiyyətləri ilə üzləşdikcə, ölkə daxilindəki şəhərlərdə malların qiyməti inflyasiya kəskin şəkildə yüksəldi (Stone 2022). Əmtəə inflyasiyasının illik dərəcəsi 2017-ci ilin avqustundan 2019-cu ilin avqustuna qədər və 2020-ci ilin avqustundan 2022-ci ilin avqustuna

qədər kəskin şəkildə artmışdır. Yeddi seçilmiş (və ümumiyyətlə təmsil olunan) böyük şəhərlərdə artım 7-9 faiz arasında olmuşdur; ABŞ-da orta hesabla bu rəqəm şəhərlərdə 8 faizdən çox artıb: 1,4%-dən 9,8%-ə qədər.

Xidmətlərin qiymət inflyasiyası da orta hesabla yüksəldi, lakin üçüncü panel artımın əmtəələrdən daha kiçik olduğunu və regionlar üzrə daha çox dəyişkənlik göstərdiyini üzə çıxarır. Əslində, xidmət qiymətlərinin inflyasiyası San-Fransiskoda aşağı düşdü və Los-Ancelesdə faktiki olaraq dəyişmədi, ehtimal ki, yeddinci paneldə göstərildiyi kimi aşağı ev qiymətləri inflyasiyası səbəb oldu (Bununla belə, 9-cu fakt göstərir ki, mənzil üçün istehlak qiymətləri inflyasiyası (İQİ) ölçüləri artan qiymətlərə yavaş cavab verir və bu sahədə az inflyasiya müşahidə edən şəhərlərdə mənzil inflyasiyası arta bilər). Digər altı böyük şəhərdə xidmət inflyasiyası Sietldə 1,3 faizdən Miam bölgəsində 3,3 faizə qədər artıb.

ABŞ-da orta hesabla, qida xidmətinin inflyasiyası şəhər yerlərində 5,9 faiz artıb, evdə istehlak edilən ərzaqların qiymətləri restoranlarda və digər qida xidməti müəssisələrindəki qiymətlərdən daha çox artıb. Bununla belə, artım Mayamidə 2,8 faiz Hyustonda 7,4 faizə qədər şəhərlər arasında geniş şəkildə dəyişdi. İstirahət sektorunda inflyasiyanın artımı 0,9-8,0 faiz arasında dəyişib. Los Anceles, Filadelfiya və Sietl istisna olmaqla, səhiyyə xidmətlərinin qiymət inflyasiyası sabit qaldı və ya bir qədər azaldı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar. Bakı, 1997, 208 s.

2. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti, Bakı, 2009.

3. Алексунин В.А. Маркетинг в отраслях и сферах деятельности. М.Изд. «Дашков и К.», 2007.

4. Разумовская А. Маркетинг услуг. Настольная книга российского маркетолога-практика. М., 2006, 378 с.

5. Bateson J. Managing services marketing. United States of America, 1995.

6. Bateson J. E. and Hoffman. D. K. Managing Services Marketing: Text and Readings. — New York: The Dryden Press, 1999.

7. Bitner M., Zeithaml V. Services marketing. — Massachusets, 1996.

8. Восколович Н.А. Маркетинг туристских услуг. Экономический факультет МГУ, ТЭИС, 2004.

XÜLASƏ

Üçüncü sektor işçilərin müəssisələrə və istehlakçılara xidmət göstərdiyi xidmət sektorudur. Üçüncü sektorun nümunələrinə nəqliyyat, pərakəndə satış, topdansatış, ərzaq xidməti, telekommunikasiya, əmlaka qulluq, səhiyyə, canlı əyləncə və polis və yanğınsöndürmə idarələri, sosial iş və hərbi xidmətlər daxildir. Xidmət sektorunun böyük hissəsi potensial istehlakçılara yaxınlıq ətrafında fırlandığı üçün üçüncü sektor ABŞ-da artıq mövcud olan coğrafiyanı əsaslı şəkildə gücləndirdi – onu yenidən təşkil etmək üçün çox az şey etdi.

Əsas istisnalardan biri ali sektorun ən böyük komponentlərindən biri olan turizmdir. 20-ci əsrdə Amerikada və bütün dünyada gəlirlər artdıqca, nəqliyyat növləri ucuzlaşdıqca və daha sürətli olduqca, getdikcə daha çox insan rekreasiya səyahətləri ilə məşğul olurdu. Bu səyahətlərin bir hissəsi sənaye dövründə böyüyən şəhərlərə idi. Nyu-York, Çikaqo, San-Fransisko, Yeni Orlean, Vaşinqton, Boston və Naşvill xüsusilə məşhur yerlərdir və turizm bu və digər Amerika şəhərlərinin iqtisadiyyatı üçün ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Yenə də ölkə daxilində demək olar ki, tamamilə turizm sənayesi ətrafında böyüyən bir çox qəsəbə və şəhər var. Las Vegas, Nevada kimi yerlərin təkamülü; Orlando, Florida; Sedona, Arizona; Branson, Missuri; Napa, Kaliforniya; və Aspen, Kolorado demək olar ki, tamamilə turizmlə bağlıdır. Eyni şeyi Atlantik, Körfəz və Sakit okean sahilləri boyunca, Böyük Göllərin yuxarı sahillərində, Şimal-Şərqdə və Cənub dağlıq hissəsindəki təpələrdə və dağlarda, Qərbin dağlarında və kanyonlarında, Havay adalarında yüzlərlə şəhər və qəsəbə üçün də söyləmək olar.

Açar sözlər: *kommunikasiya, xərclər, proqnoz, metod, funksional.*

Основные характеристики сферы услуг в США

Докторант К.М.Набиев

РЕЗЮМЕ

Третичный сектор — это сфера услуг, где работники оказывают услуги предприятиям и потребителям. Примерами третичного сектора являются транспорт, розничная торговля, оптовая торговля, общественное питание, телекоммуникации, обслуживание недвижимости, здравоохранение, развлекательная деятельность, а также полиция и пожарная служба, социальная работа и военные службы. Поскольку значительная часть сферы услуг была связана с близостью к потенциальным потребителям, третий сектор в корне укрепил географию, уже существовавшую в Соединенных Штатах, мало что сделав для ее реорганизации.

Одним из главных исключений является туризм, который является одним из крупнейших компонентов высшего сектора. В XX веке, по мере того как доходы в Америке и во всем мире росли, а транспорт становился дешевле и быстрее, все больше людей начинали путешествовать в развлекательных целях. Некоторые из этих поездок были в города, выросшие в индустриальную эпоху. Нью-Йорк, Чикаго, Сан-Франциско, Новый Орлеан, Вашингтон (округ Колумбия), Бостон и Нэшвилл являются особенно популярными направлениями, а туризм является неотъемлемой составляющей экономики этих и других американских городов.

Тем не менее, по всей стране есть много городов, которые практически полностью выросли вокруг туристической индустрии. Эволюция таких мест, как Лас-Вегас, Невада; Орландо, Флорида; Седона, Аризона; Брэнсон, Миссури; Напа, Калифорния; и Аспен, штат Колорадо, почти полностью зависит от туризма. То же самое можно сказать о сотнях городов и поселков вдоль побережий Атлантического океана, Мексиканского залива и Тихого океана, на верхних берегах Великих озер, на холмах и в горах северо-востока и гористого юга, в горах и каньонах запада и на Гавайских островах.

Ключевые слова: *коммуникации, стоимость, прогноз, метод, функционал.*

Key characteristics of the service sector in the United States

Doctoral student K.M.Nabiev

SUMMARY

The tertiary sector is a service sector in which workers provide services to businesses and consumers. Examples of the tertiary sector include transportation, retail trade, wholesale trade, food services, telecommunications, real estate services, health care, entertainment, as well as police and fire services, social work, and the military. Because much of the service sector was tied to proximity to potential consumers, the tertiary sector fundamentally reinforced the geography that already existed in the United States, doing little to reorganize it.

One major exception is tourism, which is a major component of the tertiary sector. In the 20th century, as incomes rose in America and around the world and transportation became cheaper and faster, more people began to travel for pleasure. Some of these trips were to cities that had grown up during the industrial era. New York City, Chicago, San Francisco, New Orleans, Washington, D.C., Boston, and Nashville are particularly popular destinations, and tourism is an integral part of the economies of these and other American cities.

Yet there are many cities across the country that have grown almost entirely around the tourism industry. The evolution of places like Las Vegas, Nevada; Orlando, Florida; Sedona, Arizona; Branson, Missouri; Napa, California; and Aspen, Colorado, depends almost entirely on tourism. The same can be said of hundreds of cities and towns along the Atlantic, Gulf of Mexico, and Pacific coasts, on the upper Great Lakes, in the hills and mountains of the Northeast and the mountainous South, in the mountains and canyons of the West, and in the Hawaiian Islands.

Keywords: *communication, costs, forecasting, method, functional.*

UOT 33:005
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.290

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT SEKTORUNDA ELEKTRON İDARƏETMƏ MODELLƏRİNİN İSTİFADƏSİ VƏ TƏSİRİNİN TƏDQİQİ

ŞİRİN ŞADİYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: shirinshadiyevaa@gmail.com

Giriş

Dövlət sektorunda elektron idarəetmənin tətbiqi nəticəsində əldə olunan uğurlar müxtəlif statistik göstəricilərdə və beynəlxalq indekslərdə öz əksini tapır. Xüsusilə, BMT-nin hazırladığı Elektron Hökumət İnkişafı İndeksi (EGDI) və Elektron İştirak İndeksi (E-Participation Index, EPI) zamanla ölkələrin rəqəmsal hökumət sahəsində irəliləyişlərini ölçmək üçün etibarlı mənbə rolunu oynayır. Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan üzrə 2010–2022-ci illər ərzində EGDI göstəricisi və sıralaması, həmçinin bəzi illər üzrə elektron iştirak reytinqi ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəl 1: Azərbaycan üzrə 2010–2022-ci illər ərzində EGDI göstəricisi

İl	EGDI balı (0-1)	EGDI üzrə dünya sıralaması	Elektron iştirak indeksi üzrə sıralama
2010	0.4571	83	məlumat yoxdur
2012	0.4984	96	məlumat yoxdur
2014	0.5472	68	77
2016	təqr. 0.60-0.61	56	47
2018	təqr. 0.66	~70	məlumat yoxdur
2020	0.710 (71/100)	70	məlumat yoxdur
2022	təqr. 0.65	83	98
2024*	0.7607	74	88

Mənbə: *Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır, 2025*
**Qeyd: 2024-cü il üçün məlumat BMT EGDI hesabatının 2023-cü ilə qədərki göstəricilərini əhatə edən nəşrinə əsaslanır [15].*

Yuxarıdakı göstəricilərdən göründüyü kimi, Azərbaycan 2010-cu illərin əvvəlində EGDI üzrə dünya orta göstəricisindən yüksək olsa da, region (Qərbi Asiya) orta göstəricisindən geri qalırdı [6]. 2012-ci ildə ölkənin EGDI balı 0.4984-ə yüksəldiyi halda (2008-ci ildə 0.4609 idi), reytinqdə geri düşərək 96-cı yeri tutmuşdur [10]. Bu paradoks onu göstərir ki, elektron hökumət sahəsində mütləq irəliləyiş əldə olunsa da, digər ölkələr daha sürətlə irəlilədiyindən nisbi mövqe zəifləyə bilər [6]. Həmin dövrdə Azərbaycan informasiya infrastrukturu komponentini yaxşılaşdırsa da, bir çox ölkələr eyni vaxtda onlayn xidmətləri genişləndirmək yarışına qoşulmuş və ümumi qlobal ortanı yuxarı çəkmişdir [6]. Bununla belə, 2013-2014-cü illərdə Azərbaycan e-hökumət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi sayəsində reytinqdə əhəmiyyətli sıçrayışa nail olmuşdur. 2014-cü ildə EGDI balı 0.5472-yə çatmış və ölkə 193 ölkə arasında 68-ci yeri tutaraq Çin, Türkiyə, Serbiya kimi ölkələri geridə qoymuşdur [1]. Bu nailiyyət 2012-ci illə müqayisədə 28 pillə irəliləyiş demək idi və Azərbaycanı EGDI üzrə "yüksək inkişaf" qrupuna daxil etmişdi.

2016-cı il hesabatında Azərbaycan yüksəlişi davam etdirmişdir. Həmin il ölkəmiz EGDI reytinqində 56-cı yerə yüksələrək əvvəlki mövqeyini 12 pillə yaxşılaşdırmışdır [5]. Bununla yanaşı, elektron iştirak indeksi üzrə də ciddi irəliləyiş qeydə alınmışdır – 2014-cü ildə 77-ci yerdə olan Azərbaycan 2016-cı ildə 47-ci yerə çıxmışdır ki, bu da 30 pilləlik sıçrayışdır [5]. Bu dövrdə hökumətin elektron xidmətlərin sayını və funksionallığını artırmaqla yanaşı, vətəndaşların onlayn qərar qəbuletmə prosesinə cəlbi üçün müəyyən addımlar atdığı görünür. Qeyd edilməlidir ki, EGDI indeksinin tərkib elementləri – Onlayn Xidmətlər İndeksi, Telekommunikasiya İnfrastrukturu İndeksi və İnsan kapitalı indeksi – üzrə Azərbaycanda 2014-2016-cı illərdə müsbət dinamika mövcud idi. Məsələn, 2014-cü ildə onlayn xidmət komponenti 0.4331, telekommunikasiya infrastrukturu komponenti 0.4605, insan kapitalı komponenti isə 0.748 olmuşdur. 2016-cı ildə bu göstəricilər daha da yüksəlmiş və ölkəmiz MDB məkanında e-hökumət inkişaf səviyyəsinə görə 7-ci yerdən 4-cü yerə çıxmışdır. Həmçinin, 2016-cı ildə elektron iştirak üzrə MDB-də Azərbaycan Estoniyadan sonra 2-ci yeri tuturdu ki, bu da regionda vətəndaşların onlayn platformalarda dövlətlə qarşılıqlı əlaqə imkanlarının ölkəmizdə daha geniş olduğunu göstərir.

Bununla belə, 2018-2020-ci illərdə müəyyən durğunluq müşahidə olunur. 2018-ci il üçün dəqiq rəqəmlər olmasa da, 2020-ci ildə Azərbaycan EGDI reytinqində dünyada 70-ci yeri tutmuş və EGDI balı

0.71 (100 üzərindən 71 bal) qiymətləndirilmişdir ki, bu da 2018-ci ildəki ~66 bala nəzərən artım deməkdir [13]. Lakin digər ölkələrin də irəliləməsi fonunda Azərbaycanın nisbi mövqeyi 2016-cı ildəki 56-cı yerdən geriləmişdir [13]. 2020-ci il hesabatına görə Azərbaycan hələ də "yüksək EGDI" qrupunda yer alsa da, "çox yüksək EGDI" qrupuna keçid həddinə yaxınlaşmaqda idi. Müsbət məqam ondan ibarətdir ki, həmin il Azərbaycan dünya orta göstəricisini 11 bənd üstələyirdi və qapalı, dənizə çıxışı olmayan və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında ilk üçlükdə yer almışdı. 2020-ci ildə alt-indekslər üzrə ölkəmizin onlayn xidmətlərdə 70/100, telekommunikasiya infrastrukturu üzrə 65/100, insan kapitalı üzrə 77/100 bal toplaması da rəqəmsal infrastrukturun yetkinliyini göstərir. Bunun nəticəsində BMT hesabatı Azərbaycan təcrübəsini xüsusilə "myGov" personal kabinet modeli və "ASAN Login" identifikasiya sistemi kimi yenilikləri vurğulayaraq digər ölkələr üçün nümunə kimi qeyd etmişdir.

2022-ci ilə gəldikdə (BMT-nin 2022-ci il hesabatında) Azərbaycanın reytinqdə bir qədər gerilədiyi görünür – ölkə 83-cü mövqedə idi. Elektron iştirak indeksi üzrə də həmin dövrdə geriləmə vardı: 2016-cı ildəki 47-ci yerdən ölkə 2022-ci ildə 98-ci yerədək düşmüşdü [8; 14]. Bu, elektron hökumətdə texniki inkişafa baxmayaraq, vətəndaşların elektron iştirak imkanlarının eyni templə genişlənmədiyini göstərir. Bunun səbəbləri sırasında son illərdə sosial media və müstəqil onlayn iştirak sahəsindəki məhdudiyyətlər, habelə pandemiya dövründə resursların əsasən təcili xidmətlərin rəqəmsallaşdırılmasına yönəlməsi göstərilə bilər. Lakin çox qısa zaman ərzində bu sahədə dönüş yaranıb: 2023-cü ilə qədər həyata keçirilən rəqəmsal hökumət islahatları nəticəsində 2024-cü ilin hesabatında (2023-ə dair) Azərbaycan tarixində ilk dəfə EGDI indeksi üzrə "çox yüksək inkişaf" kateqoriyasına daxil olmuşdur. Ölkənin EGDI balı rekord həddə – 0.7607-ə yüksəlmiş və reytinqdə 74-cü yerə çıxmışdır [9]. Xüsusilə, onlayn xidmətlər və telekommunikasiya infrastrukturu indekslərində 21%-lik artım, elektron iştirak indeksində isə 28%-lik artım əldə edilmişdir [9]. E-İştirak indeksində bu artım Azərbaycanın 2022-ci ildəki 98-ci yerdən 2024-cü ildə 88-ci yerə yüksəlməsini təmin etmişdir.

Bu göstəricilər, son iki ildə qəbul edilmiş Rəqəmsal İnkişaf Strategiyasının və aidiyyəti dövlət qurumlarının birgə səylərinin nəticə verdiyini göstərir. Xüsusən ölkə üzrə genişzolaqlı internetin əhatə dairəsini artıran "Online Azerbaijan" layihəsi və beynəlxalq ekspertlərlə təcrübə mübadiləsi əsasında hazırlanmış rəqəmsal hökumət həlləri bu irəliləyişə töhfə vermişdir.

Bu nəticələr göstərir ki, ölkədə tətbiq edilən elektron idarəetmə modelləri dövlət xidmətlərinin əlçatanlığını, şəffaflığını və vətəndaş məmnuniyyətini artırmışdır. Dövlət xidmətlərinin elektronlaşdırılması dövlət idarəçiliyində səmərəliliyi artırmaqla yanaşı, iqtisadi cəhətdən də dövlət büdcəsinə qənaət, resursların daha düzgün bölgüsü və şəffaflıq yaratmışdır [3]. Eyni zamanda, bu sistemlərin tətbiqi sayəsində korrupsiya hallarında azalma müşahidə olunmuşdur [2].

E-hökumətin sosial təsirləri sırasında isə regionlarda yaşayan əhalinin xidmətlərə daha asan çıxışı, fiziki imkanları məhdud şəxslər üçün inklüzivlik və dövlət orqanlarına inamın artması qeyd oluna bilər. Vətəndaşlar coğrafi məkanından asılı olmayaraq e-xidmətlərdən yararlanmaqla həm vaxt, həm də vəsait baxımından daha effektiv mühit əldə etmişlər [7].

Beləliklə, dövlət sektorunda tətbiq edilən elektron idarəetmə modelləri təkcə xidmətlərin təqdimat üsulunu dəyişmir, həm də dövlət-vətəndaş münasibətlərini yeni mərhələyə daşıyır. Bu inkişafın davamlılığı üçün isə innovasiyalar, rəqəmsal savadlılıq və hüquqi infrastrukturun dəstəklənməsi vacib şərtlər sırasındadır [4].

Ümumilikdə, dövlət sektorunda elektron idarəetmə modellərinin tətbiqi Azərbaycanda dövlət xidmətlərinin həcminə və keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Yuxarıda qeyd olunan statistik irəliləyişlərlə yanaşı, elektron hökumətin sosial-iqtisadi təsirləri də hiss olunur. İlk növbədə, e-hökumət dövlət idarəçiliyində səmərəliliyi artırıb. Ənənəvi kağız üzərindən aparılan prosedurların elektron müstəviyə keçirilməsi hesabına vaxt və resurslara qənaət edilib. Məsələn, Azərbaycanda vergi bəyannamələrinin, sosial sığorta ödənişlərinin onlayn rejimdə təqdim olunması minlərlə saat əməyin və vətəndaşların vaxt itkisinin qarşısını almışdır. Avropa İttifaqında aparılmış bir tədqiqat göstərir ki, rəqəmsal hökumət siyasəti 2005–2010-cu illər arasında ümumi ÜDM-in təxminən 2% artmasına töhfə vermişdir. Bu nəticə elektron idarəetmənin iqtisadi faydasının ölçülə biləcəyinə

işarədir. Azərbaycanda da e-hökumətin biznes mühitinə müsbət təsiri müşahidə olunur – rəqəmsal xidmətlər sayəsində sahibkarlar lisenziya və icazələri daha tez əldə edir, bürokratik maneələr azalır. Bundan əlavə, elektron satınalmaların tətbiqi dövlət satınalma prosesində şəffaflığı və rəqabəti artıraraq, həm büdcə vəsaitlərinə qənaətə, həm də korrupsiya risklərinin azaldılmasına gətirib çıxarmışdır.

Elektron idarəetmənin sosial təsirlərindən biri ictimai xidmətlərin əlçatanlığının artmasıdır. Artıq vətəndaşlar coğrafi məkandan asılı olmayaraq (ölkə daxilində və ya xaricdə) internet vasitəsilə xidmətlərə müraciət edə bilirlər. Bu, xüsusilə regionlarda yaşayan əhali üçün mühüm rahatlıq yaratmışdır. Məsələn, əvvəlki illərdə yalnız mərkəzi ofislərdə mümkün olan arayışların alınması indi onlayn şəkildə reallaşdırılır, nəticədə vətəndaş məmnuniyyəti yüksəlmişdir. E-hökumət həmçinin inklüzivliyi gücləndirir – fiziki imkanları məhdud şəxslər və ya yaşlı insanlar üçün evdən çıxmadan xidmət almaq imkanı yaranır. Görülən tədbirlər nəticəsində dövlət orqanlarına inam da artmaqdadır, çünki elektron sistemlərdə edilən hər bir müraciət və əməliyyatın izi qalır, vətəndaş öz müraciətinin gedişatını şəffaf şəkildə izləyə bilir. Bu da hökumətin vətəndaş qarşısında hesabatlılığını gücləndirir.

Nəhayət, elektron idarəetmə modellərinin tətbiqinin dövlət sektorunun ümumi effektivliyinə təsiri də elmi tədqiqatlarda sübut olunmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, e-hökumət inkişafdakı yüksəliş idarəetmə göstəricilərinə müsbət təsir edir. Məsələn, Bakunzibake və başqalarının (2016) təhlillərində e-hökumət indeksinin yüksəlməsinin hökumətin səmərəliliyinin artması ilə əhəmiyyətli əlaqəsi təsbit edilmişdir. Digər bir tədqiqatda isə elektron hökumətin inkişafının korrupsiyaya nəzarət indikatoruna müsbət təsir göstərdiyi müəyyən olunmuşdur. Azərbaycan nümunəsində də bu cür təsiri ASAN Xidmətin timsalında görmək olar – xidmətlərin elektronlaşması və bir pəncərədən təqdim olunması nəticəsində xırda korrupsiya halları əhəmiyyətli dərəcədə azaldığı üçün Azərbaycan 2012-2019-cu illərdə Transparency International korrupsiya qavrama indeksində mövqeyini yaxşılaşdırmışdır. Beləliklə, dövlət sektorunda tətbiq edilən elektron idarəetmə modelləri təkcə xidmətlərin təqdimat üsulunu dəyişmir, eyni zamanda dövlət-vətəndaş münasibətlərinin xarakterini keyfiyyətcə yeni mərhələyə yüksəldir. Bu modellərin uğuru isə davamlı innovasiya, vətəndaşların rəqəmsal bacarıqlarının artırılması və siyasi iradənin davamlılığı ilə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: *dövlət sektoru, elektron idarəetmə modelləri, sosial təsir.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *AZERNEWS. (2014). Azerbaijan's position improved in UN e-government ranking. Retrieved from https://www.azernews.az*
2. *Bakunzibake, P., Grönlund, Å., & Klein, G. O. (2016). E-government and corruption: An empirical investigation of public service delivery in Uganda. Information Polity, 21(3), 269–282.*
3. *European Commission. (2011). The Economic Impact of e-Government. Brussels: European Union.*
4. *Heeks, R. (2003). Most eGovernment-for-Development Projects Fail: How Can Risks be Reduced? University of Manchester: Institute for Development Policy and Management.*
5. *old.e-gov.az. (2016). Elektron Hökumət Portalının fəaliyyəti və statistik göstəricilər. Bakı: RİNN.*
6. *OSCE. (2018). E-Government as a Tool for Good Governance. Vyana: Organization for Security and Co-operation in Europe.*
7. *Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2024). Rəqəmsal hökumət üzrə milli hesabat. Bakı: RİNN.*
8. *Smestreet. in. (2022). Azerbaijan drops in E-Participation Index of UN E-Gov Survey 2022. Retrieved from https://smestreet.in*
9. *Tech.az. (2024). Azərbaycanın elektron hökumət inkişafı – 2024 nəticələri. Retrieved from https://tech.az*
10. *United Nations. (2012). United Nations E-Government Survey 2012: E-Government for the People. New York: UNDESA.*
11. *United Nations. (2014). United Nations E-Government Survey 2014: E-Government for the Future We Want. New York: UNDESA.*
12. *United Nations. (2016). United Nations E-Government Survey 2016: E-Government in Support of Sustainable Development. New York: UNDESA.*
13. *United Nations. (2020). United Nations E-Government Survey 2020: Digital Government in*

the Decade of Action. New York: UNDESA.

14. United Nations. (2022). United Nations E-Government Survey 2022: The Future of Digital Government. New York: UNDESA.

15. United Nations. (2023). UN E-Government Survey 2023 Summary Report (rəsmi yayımlanmamış göstəricilərə əsasən). New York: UNDESA.

A STUDY OF THE USE AND IMPACT OF ELECTRONIC GOVERNANCE MODELS IN THE PUBLIC SECTOR IN AZERBAIJAN

Summary

This research analyzes the implementation and impact of e-governance models in the public sector of Azerbaijan. Using statistical data from 2010 to 2024 based on the United Nations' E-Government Development Index (EGDI) and E-Participation Index (EPI), the study evaluates Azerbaijan's progress and position in global rankings. The findings demonstrate that digital governance initiatives in the country have improved accessibility, transparency, and efficiency in public services while enhancing citizens' trust in state institutions. Furthermore, e-governance has contributed to reducing corruption, increasing economic efficiency, and improving service delivery quality. The results confirm that in 2024, for the first time, Azerbaijan joined the "very high EGDI" group of countries.

Keywords: *public sector, e-governance models, social impact.*

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И ВОЗДЕЙСТВИЯ МОДЕЛЕЙ ЭЛЕКТРОННОГО УПРАВЛЕНИЯ В ГОСУДАРСТВЕННОМ СЕКТОРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В данной работе исследуется внедрение моделей электронного управления в государственном секторе Азербайджана и их социально-экономическое влияние. Проанализированы статистические данные за 2010–2024 годы на основе Индекса развития электронного правительства (EGDI) и Индекса электронного участия (EPI) ООН. Результаты показывают, что цифровые решения, внедрённые в стране, повысили доступность, прозрачность и эффективность государственных услуг, а также укрепили доверие граждан к государственным органам. Электронное управление также способствовало снижению уровня коррупции, повышению экономической эффективности и улучшению качества услуг. В 2024 году Азербайджан впервые вошел в число стран с «очень высоким уровнем развития» по индексу EGDI.

Ключевые слова: *государственный сектор, модели электронного управления, социальное воздействие.*

UOT 339.5
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.292

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİNDƏ LOGİSTİKA - TİCARƏT SİSTEMİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

VƏSİLƏ ƏLİZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: Vesile.elizade@mail.ru

Giriş

Son illər Azərbaycan regionda və dünyada iqtisadi əlaqələrini genişləndirərək beynəlxalq ticarət və logistik sistemdə mühüm iştirakçıya çevrilmişdir. Qlobal miqyasda geosiyasi və iqtisadi dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövrdə, ölkənin strateji coğrafi mövqeyi və tranzit imkanları onun beynəlxalq əhəmiyyətini artırmışdır. Xüsusilə 2021–2023-cü illər ərzində Azərbaycanın iqtisadi göstəricilərində müsbət dinamika müşahidə olunmuş, xarici ticarət dövriyyəsində və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafında nəzərəçarpacaq irəliləyişlər qeydə alınmışdır.

Azərbaycanın təşəbbüsü ilə inkişaf etdirilən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri – o cümlədən Şərq-Qərb, Şimal-Cənub, Cənub-Qərb və Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (TBNM) – ölkəni regionun mühüm logistika qovşağına çevirmişdir. Bu dəhlizlər vasitəsilə yükdaşımaların həcmi artmış, Azərbaycanın Avropa və Asiya arasında körpü rolunu gücləndirmişdir. Nəqliyyat sektorunun paralel şəkildə inkişafı və multimodal daşımaların genişləndirilməsi də ölkənin logistika imkanlarını artıran əsas amillərdən biridir.

Bununla yanaşı, dünya iqtisadiyyatına təsir göstərən başlıca hadisələrdən biri olan Rusiya-Ukrayna müharibəsi Azərbaycanın ticarət və logistika sistemində yeni tendensiyalara səbəb olmuşdur. Müharibə regional ticarət axınlarını dəyişdirmiş, bəzi ticarət marşrutlarını qeyri-sabit hala gətirmiş, yeni alternativlərin formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Məqalədə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət göstəriciləri və nəqliyyat sektoru üzrə statistik məlumatların təhlili aparılmaqla yanaşı, Rusiya-Ukrayna müharibəsinin yaratdığı iqtisadi çağırışlara və imkanlara da nəzər salınır. Statistik cədvəllər əsasında aparılan təhlil, ölkənin ticarət dövriyyəsindəki dəyişiklikləri, nəqliyyat infrastrukturunun dinamikasını və əsas ticarət tərəfdaşları ilə iqtisadi münasibətlərin inkişafını əks etdirir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın logistika və ticarət sisteminin mövcud vəziyyətini hərtərəfli şəkildə analiz etmək, beynəlxalq kontekstdə ölkənin rolu və potensialını müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədlə, həm makroiqtisadi göstəricilər, həm də xarici faktorların təsirləri kontekstində vəziyyət dəyərləndirilmişdir. Məqalənin nəticələri göstərir ki, Azərbaycan müasir çağırışlar fonunda çevik iqtisadi yanaşma və strateji planlaşdırma vasitəsilə beynəlxalq logistik mərkəzə çevrilmək yolunda mühüm addımlar atmaqdadır.

Analiz

2021-ci ildən 2023-cü ilə qədər Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində əhəmiyyətli artım müşahidə olunur. İxrac həcmi 22,2 milyard ABŞ dollarından 38,0 milyard ABŞ dollarına yüksələrək 71% artım göstərmişdir. İdxal isə eyni dövrdə 11,7 milyard ABŞ dollarından 17,5 milyard ABŞ dollarına çataraq 49,6% artmışdır. Ticarət saldosu müsbət olaraq qalmaqda davam etmiş və 2023-cü ildə 20,5 milyard ABŞ dollarına çatmışdır ki, bu da ölkənin ticarət profisitinin gücləndiyini göstərir (cədvəl 1) [3].

Nəqliyyat sektorunda da yük daşımalarında artım müşahidə edilir. 2021-ci ildə ümumi yük daşımaları 230,6 milyon ton təşkil edirdisə, 2023-cü ildə bu rəqəm 254,15 milyon tona yüksəlmişdir ki, bu da 10,2% artım deməkdir. Xüsusilə avtomobil nəqliyyatı ilə daşınan yüklərin həcmi 120,0 milyon tondan 130,0 milyon tona yüksələrək 8,3% artmışdır. Dəmir yolu və dəniz nəqliyyatı ilə daşınan yüklərin həcmi də müvafiq olaraq 16,7% və 18,2% artım göstərmişdir (cədvəl 2) [4].

Cədvəl 1: Xarici Ticarət Dövriyyəsi (milyon ABŞ dolları ilə)

İl	İxrac	İdxal	Ticarət Saldo
2021	22,2	11,7	+10,5
2022	33,6	15,3	+18,3
2023	38,0	17,5	+20,5

Mənbə: *Dövlət Statistika Komitəsi. (2023a). Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri*

Cədvəl 2: Nəqliyyat Sektorunda Yük Daşımaları (milyon ton)

İl	Dəmir Yolu	Avtomobil	Dəniz	Hava	Boru Kəməri	Cəmi
2021	15,0	120,0	5,5	0,1	90,0	230,6
2022	16,2	125,5	6,0	0,12	95,0	242,8
2023	17,5	130,0	6,5	0,15	100,0	254,15

Mənbə: *Dövlət Statistika Komitəsi. (2023b). Azərbaycanda nəqliyyat*

Azərbaycan ərazisindən keçən əsas beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri üzrə daşınan yüklərin həcmi də artmaqdadır. Şərq-Qərb Dəhlizi üzrə daşınan yüklər 2021-ci ildə 14,0 milyon ton idisə, 2023-cü ildə bu rəqəm 17,0 milyon tona çatmışdır ki, bu da 21,4% artım deməkdir. Şimal-Cənub Dəhlizi üzrə isə eyni dövrdə 25% artım müşahidə edilmişdir (cədvəl 3) [4].

2023-cü ildə Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşları arasında İtaliya, Türkiyə və Rusiya ön sıralarda yer alır. İtaliya ilə ticarət dövriyyəsi 10,7 milyard ABŞ dolları təşkil etmiş və bunun böyük hissəsi ixracın payına düşmüşdür. Türkiyə və Rusiya ilə ticarət dövriyyəsi müvafiq olaraq 6,5 milyard və 4,8 milyard ABŞ dolları olmuşdur ki, bu da bu ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin güclü olduğunu göstərir (cədvəl 4).

Cədvəl 3: Nəqliyyat Dəhlizləri üzrə Daşınan Yüklər (milyon ton)

İl	Şərq-Qərb Dəhlizi	Şimal-Cənub Dəhlizi	Cəmi
2021	14,0	8,0	22,0
2022	15,5	9,0	24,5
2023	17,0	10,0	27,0

Mənbə: *Dövlət Statistika Komitəsi. (2023b). Azərbaycanda nəqliyyat*

Xarici Ticarət Əlaqələri üzrə Əsas Ölkələr (2023-cü il, milyon ABŞ dolları ilə)

Ölkə	İxrac	İdxal	Ticarət Dövriyyəsi
İtaliya	9,5	1,2	10,7
Türkiyə	4,0	2,5	6,5
Rusiya	2,0	2,8	4,8
Çin	1,5	2,0	3,5
Almaniya	1,2	1,5	2,7

Mənbə: *Dövlət Statistika Komitəsi. (2023a). Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri*

Təqdim olunan statistik məlumatlar göstərir ki, Azərbaycanın beynəlxalq ticarət və logistika sahəsində dinamik inkişaf müşahidə olunur. Xarici ticarət dövriyyəsinin artması, nəqliyyat sektorunda yük daşımalarının yüksəlməsi və beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri üzrə daşınan yüklərin həcminin artması ölkənin iqtisadi əlaqələrinin genişləndiyini və logistika infrastrukturunun gücləndiyini göstərir. Bu tendensiyalar Azərbaycanın regional və qlobal ticarət sistemində əhəmiyyətli rol oynadığını təsdiqləyir [3].

Rusiya-Ukrayna müharibəsi və Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrində logistika və ticarət sistemi. İdxal və ixrac əlaqələrinə təsiri müxtəlif aspektlərdə özünü göstərmişdir. Müharibə nəticəsində Azərbaycanın Ukrayna ilə ticarət dövriyyəsi xeyli azalmışdır. 2022-ci ildə iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi 33% azalaraq 618 milyon dollara enmişdir. Azərbaycanın Ukraynaya ixracı 21%, Ukraynadan idxalı isə 45% azalmışdır. Xüsusilə, tütün, polad prokatı və kərə yağı kimi məhsulların idxalında ciddi eniş müşahidə edilmişdir [1,8].

Eyni zamanda, Rusiya ilə ticarət əlaqələrində artım olmuşdur. 2022-ci ildə Azərbaycan və Rusiya arasında xarici ticarət dövriyyəsi 24% artaraq 3,71 milyard dollara çatmışdır. Azərbaycanın Rusiyaya ixracı da 6% artaraq 921 milyon dollar təşkil etmişdir. Bununla belə, rublun dəyər itirməsi səbəbindən Azərbaycandan Rusiyaya meyvə-tərəvəz ixrac edən sahibkarların potensial gəlirləri təxminən 40% azalmışdır [5].

Ərzaq təhlükəsizliyi baxımından da müharibənin ciddi təsirləri olmuşdur. Azərbaycan buğda tələbatının əsas hissəsini Rusiyadan təmin edirdi. Müharibə səbəbilə Rusiyanın buğda ixracına məhdudiyyətlər qoyması təhlükəsi fonunda Azərbaycan alternativ mənbələr axtarmağa başlamış və bu məqsədlə Qazaxıstandan buğda idxalını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Belə ki, 2022-ci ilin ilk iki ayında bu ölkədən buğda idxalı 27 dəfə artaraq 81,723 tona çatmışdır [6].

Enerji sektoru isə Azərbaycanın ümumi iqtisadi mənzərəsində müsbət təsir göstərmiş sahələrdən biri olmuşdur. Müharibə səbəbindən qlobal enerji qiymətlərindəki artım Azərbaycanın enerji ixracından əldə etdiyi gəlirləri yüksəltmişdir. 2022-ci ildə Azərbaycan Avropaya təbii qaz satışından 14,99 milyard dollar gəlir əldə etmişdir ki, bu da ölkənin ümumi ixrac gəlirlərinin 39,3%-ni təşkil etmişdir [2, 5].

Maliyyə axınları sahəsində də mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. 2022-ci ilin ilk doqquz ayında Rusiyadan Azərbaycana pul köçürmələrinin həcmi beş dəfədən çox artaraq 2,267 milyard dollara çatmışdır. Bu artım əsasən Rusiyada çalışan azərbaycanlı miqrantların vəsaitlərinin ölkəyə göndərilməsi ilə əlaqələndirilir [5,7].

Nəticə olaraq, Rusiya-Ukrayna müharibəsi Azərbaycanın beynəlxalq ticarət və logistika sisteminə həm mənfi, həm də müsbət təsirlər göstərmişdir. Ukrayna ilə ticarət əlaqələrinin zəifləməsi, ərzaq təhlükəsizliyinə olan təzyiqlər və valyuta dəyəri ilə bağlı problemlər mənfi təsirlər sırasına daxildir. Digər tərəfdən, enerji ixracından əldə edilən gəlirlərin artması, idxal mənbələrinin diversifikasiyası və maliyyə axınlarındakı yüksəliş müsbət nəticələr kimi qiymətləndirilə bilər. Bu proseslər Azərbaycanın logistika və ticarət sisteminin daha çevik və dayanıqlı hala gəlməsi üçün yeni imkanlar yaratmışdır.

Nəticə

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycan beynəlxalq ticarət və logistika sahəsində davamlı inkişaf mərhələsindədir. Xarici ticarət dövriyyəsinin, xüsusilə ixracın artması, nəqliyyat sektorunda yük daşımaların yüksəlməsi və beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri üzrə aktivlik artması ölkənin iqtisadi gücünün artdığını sübut edir. Rusiya-Ukrayna müharibəsi bir tərəfdən Ukrayna ilə ticarət əlaqələrinin zəifləməsinə və bəzi məhsulların idxalında çətinliklər yaratsa da, digər tərəfdən enerji sektorundan əldə olunan gəlirlərin artmasına və alternativ ticarət yollarının inkişafına səbəb olmuşdur. Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi üzrə atdığı strateji addımlar, maliyyə axınlarında müşahidə edilən pozitiv dinamika və ticarət tərəfdaşları ilə münasibətlərin şaxələndirilməsi göstərir ki, ölkə bu qlobal böhran şəraitində belə iqtisadi sabitliyini qorumağı bacarmışdır. Ümumilikdə, Azərbaycanın beynəlxalq logistik və ticarət sistemindəki mövcud vəziyyəti ölkənin qlobal iqtisadi sistemdə dayanıqlı və çevik mövqeyə sahib olduğunu təsdiqləyir.

Açar sözlər: *Azərbaycanın beynəlxalq ticarət münasibəti, logistika qovşağı, nəqliyyat sektoru, xarici ticarət dövriyyəsi.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bakı Tədqiqat İnstitutu. (2022). Rusiya-Ukrayna müharibəsinin Azərbaycanın bank sisteminə ilkin təsiri. https://bakuresearchinstitute.org/rusiya-ukrayna-muharibesinin-azerbaycanin-bank-sistemine-ilkin-tesiri/

2. Bakı Xəbər. (2022). Rusiya-Ukrayna müharibəsinin ticarətə və bazara təsiri. https://www.baki-xeber.com/siyaset/136163.html

3. Dövlət Statistika Komitəsi. (2023a). Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri [Statistik bülleten]. https://www.stat.gov.az/source/trade/

4. Dövlət Statistika Komitəsi. (2023b). Azərbaycanda nəqliyyat [Statistik məcmuə]. https://www.stat.gov.az/source/transport/

5. Faktyoxla.info. (2023). Rusiya-Ukrayna müharibəsinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri. https://www.faktyoxla.info/iqtisadiyyat/rusiya-ukrayna-muharibesinin-azerbaycan-iqtisadiyyatina-tesirleri

6. Ordu.az. (2022). Rusiya-Ukrayna müharibəsinin Azərbaycana iqtisadi fəsadları nə qədərdir? https://ordu.az/az/news/227167/rusiya-ukrayna-muharibesinin-azerbaycana-iqtisadi-fesadlari-ne-qederdir-analiz

7. Polise.az. (2022). Rusiya-Ukrayna müharibəsinin Azərbaycan iqtisadiyyatına müsbət və mənfi təsirləri. https://polise.az/rusiya-ukrayna-muharib%C9%99sinin-az%C9%99rbaycan-iqtisadiyyatina-musb%C9%99t-v%C9%99-m%C9%99nfi-t%C9%99sirl%C9%99ri/

8. Yəni Azərbaycan. (2022). Rusiya-Ukrayna müharibəsi Azərbaycan iqtisadiyyatına necə təsir edir? https://www.yeniazerbaycan.com/Iqtisadiyyat_e72233_az.html

ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF THE LOGISTICS AND TRADE SYSTEM IN AZERBAIJAN'S INTERNATIONAL RELATIONS

Summary

This article analyzes the development dynamics of Azerbaijan's logistics and trade system in international relations during the years 2021–2023 based on statistical indicators. It presents data on foreign trade turnover, the growth of freight transportation in the transport sector, the volume of cargo along international transport corridors, and key trade partners. The article also evaluates the direct and indi-

rect impacts of the Russia- Ukraine war on this system. The new realities created by the war in terms of energy exports, food security, financial flows, and alternative import sources are explored. The article concludes that Azerbaijan's logistics and trade system is simultaneously facing challenges and new opportunities.

Keywords: *Azerbaijan's international trade relations, logistics hub, transport sector, foreign trade turnover.*

АНАЛИЗ ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ ЛОГИСТИЧЕСКОЙ И ТОРГОВОЙ СИСТЕМЫ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В данной статье проводится анализ динамики развития логистической и торговой системы Азербайджана в международных отношениях за период 2021–2023 годов на основе статистических показателей. Представлены данные об объёмах внешнеторгового оборота, росте грузоперевозок в транспортном секторе, объёмах перевозок по международным транспортным коридорам и ключевых торговых партнёрах. Также рассмотрено прямое и косвенное влияние российско-украинской войны на данную систему. Изучаются новые реалии, возникшие в связи с войной, включая экспорт энергии, продовольственную безопасность, финансовые потоки и альтернативные источники импорта. В статье подчёркивается, что логистическая и торговая система Азербайджана сталкивается как с вызовами, так и с новыми возможностями.

Ключевые слова: *Международные торговые отношения Азербайджана, логистический узел, транспортный сектор, внешнеторговый оборот.*

UOT 338.43
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.294

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA YENİ TURİZM NÖVLƏRİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN İMKANLAR

HƏBİB ZEYNALOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: habib.zeynalov085@gmail.com

Giriş

Turizm sektoru müasir dövrün ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biri olmaqla, iqtisadiyyatın müxtəlif istiqamətlərini əhatə edir. Bu sahə həm sosial-iqtisadi inkişafın təminatında, həm də regionların tanıdılması və mədəni irsinin qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin təbiəti, tarixi abidələri və unikal mədəni irsi ilə turizm potensialına malik bir regiondur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası qədim tarixi ilə yanaşı, müasir infrastrukturunun inkişafı və təbii resurslarının müxtəlifliyi ilə də diqqət çəkir. Regionun turizm potensialının səmərəli istifadəsi üçün ənənəvi turizm növləri ilə yanaşı, yeni turizm istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu, həm yerli, həm də xarici turistlərin marağını artırmaqla yanaşı, muxtar respublikanın iqtisadiyyatına mühüm töhfələr verə bilər. Naxçıvanın turizm imkanlarının qlobal səviyyədə tanıdılması və iqtisadi potensialının artırılması baxımından xüsusilə vurğulanmalıdır. Regionun strateji coğrafi mövqeyi, zəngin biomüxtəlifliyi və mədəni irsi, həmçinin müasir turizm tələblərinə uyğun infrastrukturun mövcudluğu bu sahənin genişləndirilməsi üçün əhəmiyyətli əsas yaradır.

Dağ- xizək və kanat turizm növləri

Yeni iqtisadi inkişaf strategiyasının əsaslandırılmasında dağ və qış turizminin rolu vardır. Həmin turizm növü makroiqtisadi zəmində ölkəmizin və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq muxtar respublikamızın perspektivli istiqamətlərindən hesab olunur. Həmçinin, bu növ həm də ölkəmizin əsasən dağlıq ərazilərinə xas olan bir anlayış kimi təşəkkül tapmaqdadır. Təbii ki, ölkədə turizmin inkişaf perspektivləri əhatəlidir. Həmin ərazilərdə əsasən təbiətlə bağlılıqda olmağı sevən, təbiətin sərvətləri kimi vəhşi heyvanları və orada olan quşları izləməyi sevən insanlar çoxdur. Eyni zamanda, bu, riskli və idmanın təhlükəli növlərinə üstünlük verən insanların aid olduğu ayrıca turist bölmələrinin təklif etdiyi növ olur [1].

Məhz bu mənada qeyd etmək olar ki, yeni iqtisadi prioritetlər əsasında dağ və qış turizminin perspektivliliyi ilə əlaqədar reallaşdırılmış tədbirlər nəticəsində muxtar respublikanın əksər dağlıq bölgələri turizm destinasiyası olaraq cəlbedici olmaqdadır. Həmin proseslərin tənzimlənməsi fonunda Şahbuz rayonunun potensialı diqqəti çəkməkdədir. Belə ki, rayonun eyniadlı kəndində "Ağbulaq İstirahət Mərkəzi və Ağbulaq Xizək Mərkəzi yaradılmışdır. Həmin kənd dəniz səviyyəsindən 2000 metr yüksəklikdə olmaqla, daha möhtəşəm coğrafi mövqeyi ilə seçilir. Qeyd etmək olar ki, Ağbulaq İstirahət Mərkəzində yüksək xidmət şəraiti təşkil olunmuşdur ki, bu da, xüsusi turizm məkanı olaraq önəmlidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında qış turizminin perspektivləri üçün reallaşan davamlı tədbirlərin ifadəsi olaraq burada ümumi uzunluğu 1500, eni isə 30 metr olan dağ-xizək mərkəzi də istifadəyə verilmişdir. Həmçinin xizək məqsədli eniş zolağı, kanat xətti, xizəksürmə üçün təlim zonası, əyləncə və uşaq parkları yaradılıb, süni qaryaratma sistemləri təşkil olunmuşdur. Hazırda mərkəz tanınmış istirahət sisteminə çevrilməklə, yerli sakinlərin qış istirahətinin keyfiyyətli təminatı üçün çox aktualdır [2].

Qeyd edək ki, muxtar respublikada qış və xizək turizminin inkişafı məqsədilə yenə də böyük potensial var. Belə ki, dağ xizəkçiliyinin inkişafı səmərəli təbii şəraitlə əlaqəlidir. Həmin turizm növünün perspektivliliyi məqsədilə mühüm məqam əsasən ilin 4-5 ayı üzrə yağan qar örtüyünün zəruri həcmdə olmasıdır. Burada ərazinin landşaftın fərqliliyi, relyef göstəriciləri, hava şəraiti, uçqun ehtimalı və sel təhlükəsizliyinin təminatı dağ-xizəkçilik turizminin dinamikasını artırır. [2]

Göstərilən məqamlar üzrə fəaliyyət göstərən turizm strukturlarının əsas tərəflərindən biri olaraq onların mövsümi şəkildə fəaliyyət göstərməsindən ibarətdir. Lakin hazırda bu istirahət mərkəzləri həmin məsələni aradan qaldırmaq üçün bəzi tədbirlər reallaşdırır. Həmin tədbirlərə, süni qaryağdırma sisteminin yaradılması, fərqli kimyəvi qarışıqların olması, qar örtüyünün möhkəmləndirilməsi aiddir ki,

indiki şəraitdə də bütün qış turizm mərkəzlərində bunlardan istifadə olunur.

Bu sahədə mövcud qış turizm mərkəzlərinin inkişafında İsveçrənin, İtaliya və Avstriyanın təcrübələri qənaətbəxşdir. Belə ki, həmin ölkələrdə təxminən 10%-dən 40%-ə qədər süni qardan istifadə olunur. Ehtiyac yaranarsa, digər yerlərdən də qarın alınması metodu da nəzərə alınır. Qeyd edək ki, bu məqsədlərlə Norveçin dağlarından Danimarka kurortlarına bərə ilə qar gətirilməsini göstərmək olar.

Turizmin inkişafında üstünlük verilən mexanizmlərdən biri olaraq, kanatı qeyd etmək olar ki, bu da Ağbulaq istirahət mərkəzində yaradılmışdır. Kanat mərkəzin mühüm infrastrukturuna aid olunur. Yaradılmış kanat yolunun uzunluğu 952, onun başlanğıc və son dayanacaq yeri arasındakı hündürlük fərqi isə 267 metr təşkil etməkdədir. Həmin kanat yolunda səmərəli istifadə imkanları yaradılmışdır. Etibarlı turizm təsisatları nəticəsində burada hər biri 4 yerlik olmaqla, 58 oturacaq yeri var ki, bu da, saatda 1000-dən artıq insana xidmət edə bilir. Eyni zamanda, burada 20 min kubmetr tutumu olan süni göl də turistlərin səyahətinə rəng qatır [2].

Turizm üçün kanat (yol – cığır) sistemi zəruri amildir. Belə ki, bu, istənilən qonaq üçün məqbul olan enmə zolağını, mailliyini və çətinlik dərəcəsini (yüksək, orta və ya aşağı çətinlik dərəcəsi) müəyyən etmək məqsədini daşıyır. Əsasən həm dağ yamaclarının kənarı ilə, həm də düzənlik sahələrdə enmə xətlərinin təşkilində bu mexanizmdən istifadə olunması məhsuldar üsul olmaqla birlikdə, həm də xizək sevənlərdə pozitiv təəssüratların yaranmasına yol açacaqdır [3].

Turizm infrastrukturunun yaradılması və səmərəli təşkili məqsədləri içərisində çimərlik turizminin rolu da böyükdür. Fərqli iqlimə, əhatəli təbiətə malik muxtar respublikamızın mühüm xüsusiyyətlərindən biri də yay fəslinin isti olmasıdır. Belə şəraitdə əhalinin istirahətinin məhsuldar təminatı məqsədilə muxtar respublikada zəruri işlər reallaşdırılır. Qeyd edək ki, muxtar respublika çimərlik turizmi üzrə də zəngin potensiala malikdir. Həmin potensialdan səmərəli yararlanmaq məqsədilə bir sıra yerlərdə çimərliklər yaradılmışdır. Bunlar:

- çayların uzərində yaradılan çimərliklər;
- göllərdən istifadə üçün nəzərdə tutulmuş çimərliklər;
- kanalların müəyyən bir hissəsində yaradılan çimərliklərdən ibarət olmaqdadır.

Təbiət və əyləncə turizm növləri

Müasir iqtisadi şəraitdə turizm məqsədləri içərisində muxtar respublikada mövcud olan çimərliklərin rolu daha da çoxalır ki, onların da sayının artırılmasına diqqət göstərilir. Bu məqsədlə yaradılan çimərliklər də olduqca səmərəlidir. Həmin turizm növünün perspektivlərini artırmaq məqsədilə çimərlik ərazilərində xidmət infrastrukturları təyin olunmuş standartlara müvafiq təşkilatlandırılır. Bu, məqsədlə, çoxnövlü yeni xidmətlər də təklif olunmalıdır. Təbii ki, muxtar respublikada da bu turizm növü üzrə ən səmərəli nəticə turizm mövsümünün uzun olması ilə mümkün ola bilərdi.

Bir qayda olaraq, çimərlik turizmi üçün zonalar qurularkən müəyyən olunan ən mühüm qaydalar:

- istifadə suyun təmizliyindən;
- yaradılmış uyğun infrastrukturdan;
- göstərilən turizm xidmətlərinin səviyyəsindən ibarətdir [4].

Muxtar respublikada çimərlik turizmi məqsədilə yaradılmış "Uzunoba" çimərliyi də faydalılığı ilə seçilir ki, bu sahədə də yetkin infrastruktur təsisatları gücləndirilmişdir. Qeyd etmək olar ki, ərazidə mövcud olan Uzunoba Su Anbarı yaxınlığında yeni Naxçıvan şəhər çimərliyi də yaradılmışdır. Burada təmin olunmuş qumlu sahil xəttinin uzunluğu 280 metr təşkil edir və turistlər üçün səmərəli xidmət göstərir.

Qeyd edək ki, burada bütün yaş qrupları üzrə, xüsusilə də, böyüklər və uşaqlar üçün yaradılan çimərlik iki hissədə qurulmuşdur. Birincilərin istirahəti üçün ayrılan bölmənin suyunun dərinliyi 4 metr olmaqla, suyun üzərində çimərlik həddinin bitdiyini göstərən məhdudlaşdırıcı nişanlar düzəldilmişdir. Həmin çimərlik bölgəsində insanların rahatlığı məqsədilə zəruri şərait qurulmuşdur. Ərazidə kölgəliklər, günəşlənmələr, paltardəyişmə bölmələri, çimmək, duş alma bölmələri, oyun hissələri, futbol və voleybol sahələri, həmçinin avtomobil saxlamaq üçün yerlər qurulmuş, ictimai-iaşə xidməti yaradılmışdır. Burada çimərliyə xidmət olunması məqsədilə inzibati bina da istifadəyə verilmişdir. Həmin binada iş və idarəetmə otağı, çayçı, kafe, mətbəx, anbar və mağaza yer almışdır.

Uzunoba Su Anbarının üzərində 3 istirahət köşkü istifadəyə verilmişdir ki, onların da hər birinin sahəsi 20 kvadratmetrdir. Burada həmçinin 15 metr uzunluğunda platforma da yaradılmışdır. Həmin şəraitdən su idman növləri ilə məşğul olmaq üçün

də istifadə olunur. Eyni zamanda, ərazidə su velosipedləri və motosikletləri də turistlərin istifadəsinə təklif olunur. Həmçinin, bu çimərlikdə təmin olunmuş müşahidə qüllələri və zərurət olduqda ilkin tibbi yardım məntəqələri səyahət edənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bunlarla yanaşı, ərazidə özgüçülük mexanizmləri quraşdırılmış, istirahət kabinələri yaradılmış, məlumatlandırıcı güşələr ayrılmışdır. Digər tərəfdən, çimərliklərdə xilasedici qayıqların da fəaliyyəti təmin olunmuşdur. Təşkil olunan şərait turistlərin və yerli əhalinin yay fəslindəki rahatlığını faydalı keçirmələri məqsədilə çox səmərəlidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının turizm infrastrukturunun səmərəliliyi burada ornitoloji (quş izləmə) turizmin də təşkili üçün imkanlar yaradır. Turistlərin maraqlarını çəkən istirahətini təmin edən məşğuliyyət növlərindən biri olaraq quşlara baxmaq onlar üçün bir məqsəddir. Əsasən, Göy üzünün buludsuz və açıq mavi rəngində sərbəst uçmaq istəyi mütəxəssislərin, filosofların və zəhmətkeşlərin fikirlərində xoş təsirlər yaradır.

Bu mənada muxtar respublikanın həm çay olan ərazilərində, həm də çay kənarında təbiət qoynunda çox sayda mövcud olan quşların nəğməsi insana mənəvi rahatlığın və dincliyin gətirilməsi olduqca vacib təsirə malikdir. Bunlarla yanaşı, ərazidə qış mövsümündə olan quşlar soyuq havanın gəlməsi ilə əsasən cənub ölkələrinə gedirlər. Ancaq bir çoxu isə köhnə yaşayış məskənlərində hətta qışda da qalırlar. Məhz qış fəslində quşları seyr etmək, xüsusilə, uşaqlar üçün əhəmiyyətli bir maraq olur.

Turizm növləri içərisində Atçılıq turizminin də özünəməxsus yeri və önəmliliyi vardır. Bu turizm növü eyni zamanda idman turizminin tərkib hissəsi olub, at belində və ya xüsusi ekipajlarda səyahət və ya fərqli maneələrin (aşırım, meşə, çay) aşılması ilə ifadə olunur. Bu turizm sahəsinin əsas məqsədi at yarışları ilə bağlı tədbirlərdən (gəzinti, yarış, tamaşa və s.) ibarət olan zaman keçirməkdir. Təbii ki, atçılıq turizmi hər keçən il daha çox izləyici cəlb edir. Bu mənada, həmin turizm növü, həm örtülü maşınlarda, həm də piyada olmaqla kürəyində çanta gəzintiyə getməkdən çox səmərəli ola bilir. Bununla eyni zamanda, atçılıq idman növü kimi də insan səhhətində pozitiv yerə malik olmaqla, hətta hər bir yaşlı üçün də mümkündür. Həmin növ həmçinin səsli-küylü şəhərlərin kənarlarına uzaqlaşaraq təbiətə qatılmaq imkanı yaradır.

Xüsusilə, at belində səyahətlərin, bu sahədəki turizm fəaliyyətinin və idman növlərinin bütövlükdə insan səhhətinə xeyri böyükdür. Belə ki, mənzərəli təbiətin təmiz qoynunda at belində reallaşan turist hərəkətlənmələri müvafiq sahə üzrə fəal istirahətin istənilən tələblərinə uyğun gəlir.

Mahiyyətinə görə atçılıq turizmi geniş və əhatəli turizm növünə aid olunur. Çünki, uşaqlı-böyüklü hər kəs bu turizm növünə ehtiyac duyur. Digər tərəfdən, bu cür turların yaradılması ilə məşğul olan turoperatorlar bütün hallarda azyaşlı turistlərin balaca atlarla (poni) gəzintisini təmin edirlər. Burada əsas tələblərdən biri olaraq təbii ki, atçılıq gəzintiləri bölmələrinin hər bir iştirakçısının at sürmək istiqamətində müvafiq bacarıqlara malik olması əsas götürülür.

Təbii ki, bu mənada atçılıq səyahətləri digər turlardan çox səmərəlidir. [5]

Xüsusilə, yay mövsümündə ailəvi şəkildə olmaqla, gəzintiyə çıxmaq, bu istiqamətdə xidmət müxtəlifliliyi və uyğun qiymətləri ilə fərqlənən ərazilərə getmək xoş olur. Məhz Naxçıvan Muxtar Respublikasında reallaşan işlər sayəsində hazırda qədim diyarımızda həmin keyfiyyətlər ilə fərqlənən əksər istirahət məkanlar təşkil olunub. Bunlardan biri kimi Babək rayonunun Badaşqan kəndində olan Naxçıvan Atçılıq və İstirahət Mərkəzini qeyd etmək olar. Bu mərkəz özünəməxsus mənzərəsi ilə görənlərin diqqəti çəkir. Mərkəzin sahəsi 3 hektar olub, özündə 20 nəfərin məşğulluğuna zəmin yaradır. Çox istiqamətli yaşıllıq bölmələri, rahat avadanlıqları, oturacaqlar, salonları, kupelərin müasir arxitektura ilə təşkili istirahət üçün gələnlərdə xoş təəssüratlara səbəb olur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizmin inkişafı üçün Zəngəzur dəhlizinin açılması əhəmiyyətli strateji üstünlüklər yaradır. Zəngəzur dəhlizinin turizm üçün yaratdığı logistik üstünlüklər daha çox investisiya cəlb olunmasını təmin edəcək. Bu dəhlizin rolu xüsusilə turizm növlərinin inkişafı baxımından diqqətə layiqdir.

Nəticə

Naxçıvan Muxtar Respublikası zəngin tarixi, təbii və mədəni resursları ilə Azərbaycanın turizm sektorunda xüsusi yer tutur. Regionda yeni turizm növlərinin inkişafı üçün mövcud resursların düzgün idarə edilməsi və infrastrukturun istiqamətlənməsi ilə mümkün olacaq.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasında müasir turizm strategiyalarının işlənməsi, yerli və xarici investorların cəlb edilməsi, turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması daha önəmlidir.

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında yeni turizm növlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək məqsədyönlü fəaliyyətlər regionun iqtisadi və sosial inkişafına mühüm töhfə verəcək, yerli əhalinin rifahını artıracaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əlirzayev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı: İqtisad universiteti, 2011, 494 s.

2. Cabbarov Ə.X.Mənalı istirahət və turizm mərkəzi Ağbulaq. "Şərq qapısı" qəzeti,16.02.2021-ci il.

3. Turizmin inkişafı üçün tədbirlər davam etdirilir. "Şərq qapısı" qəzeti, 03.05.2021-ci il.

4. Azərbaycanda dəniz turizminin inkişafı üçün zəruri islahatların əsas istiqamətləri. "Gənc İqdisadçı" Proqramı. Bakı: 6 mart 2019-cu il.

5. Həsənov S. At haqq-ədalət uğrunda savaşan bir xalqın mübarizlik simvoludur, "Şərq qapısı" qəzeti,19.07.2016-cı il.

XÜLASƏ

Məqalədə turizmin xüsusiyyətləri, ölkə iqtisadiyyatında oynadığı rol və növlərdən ibarət olan mövcud infrastruktur qeyd olunur. Turizm məhsulu isə, bu növlər üzrə müxtəlif təcrübələr və xidmətlərdən ibarət olmaqla, səyahətçilərə rahatlıq, əyləncə, digər məqsədlərini reallaşdırmaq üçün bir sıra əsaslar təqdim edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında mövcud potensial və perspektivlər, təbii gözəlliklər, zəngin tarixi və mədəni irsi olan yeni turizm növlərinin inkişafı üçün geniş imkanlara malikdir. Regionda turizm sektorunun şaxələndirilməsi və müxtəlif turizm növlərinin tətbiqi, iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirə, həmçinin sosial və mədəni həyatın zənginləşməsini təmin edə bilər. Yeni turizm istiqamətlərinin inkişafı, regionun təbii və mədəni sərvətlərini qorumaqla yanaşı, ekoloji və iqtisadi davamlılığın təmin olunmasına da xidmət etməlidir. Bu sahədə, müasir turizm infrastrukturunun yaradılması, regionun coğrafi xüsusiyyətlərinə uyğun innovativ turizm məhsullarının hazırlanması və yerli sahibkarların cəlb edilməsi çox vacibdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası turizm potensialı baxımından unikal xüsusiyyətlərə malikdir və burada turizm növlərinin aktivləşməsi regionun iqtisadiyyatına müsbət təsir edə bilər. Qeyd etmək olar ki, turizm fəaliyyətləri Naxçıvanın həm yay, həm də qış mövsümündə turistlər üçün cəlbedici bir məkana çevrilməsinə imkan yaradır.

Açar sözlər: *Turizm, turizmin xüsusiyyətləri, turizmin növləri, turizm məhsulu, turizm infrastrukturu.*

Habib Zeynalov
Nakhchivan State University

Technology of catering in the hotel complex

SUMMARY

The article notes the characteristics of tourism, its role in the country's economy and the existing infrastructure consisting of types. The tourism product, consisting of various experiences and services in these types, provides travelers with a number of bases for comfort, entertainment, and realizing their other goals. The existing potential and prospects in the Nakhchivan Autonomous Republic, natural beauties, and rich historical and cultural heritage, have wide opportunities for the development of new types of tourism. Diversification of the tourism sector in the region and the introduction of various types of tourism can accelerate the development of the economy, as well as ensure the enrichment of social and cultural life. The development of new tourism directions should serve to ensure ecological and economic sustainability, in addition to protecting the natural and cultural resources of the region. In this area, it is important to create a modern tourism infrastructure, prepare innovative tourism products in accordance with the geographical characteristics of the region, and attract local entrepreneurs.

The Nakhchivan Autonomous Republic has unique characteristics in terms of tourism potential, and the activation of types of tourism here can have a positive impact on the economy of the region. It can be noted that tourism activities allow Nakhchivan to become an attractive destination for tourists in both summer and winter.

Key words: *Tourism, characteristics of tourism, types of tourism, tourism product, tourism infrastructure.*

Хабиб Зейналов
Нахчыванский Государственный Университет

Технология организации питания в гостиничном комплексе

РЕЗЮМЕ

В статье упоминаются особенности туризма, его роль в экономике страны, а также существующая инфраструктура различных типов. Туристический продукт, состоящий из различных впечатлений и услуг этих типов, предоставляет путешественникам ряд основ для реализации своих целей в области комфорта, развлечения и других целей. Имеющийся потенциал и перспективы, красота природы, богатое историческое и культурное наследие в Нахчыванской Автономной Республике открывают широкие возможности для развития новых видов туризма. Диверсификация туристического сектора региона и внедрение различных видов туризма могут как ускорить развитие экономики, так и обеспечить обогащение социальной и культурной жизни. Развитие новых туристических направлений должно служить обеспечению экологической и экономической стабильности, а также защите природных и культурных ресурсов региона. В этой сфере большое значение имеют создание современной туристической инфраструктуры, подготовка инновационных туристических продуктов с учетом географических особенностей региона, привлечение местных предпринимателей.

Нахчыванская Автономная Республика обладает уникальными характеристиками с точки зрения туристического потенциала, и активизация видов туризма здесь может оказать положительное влияние на экономику региона. Можно отметить, что туристическая деятельность делает Нахчыван привлекательным местом для туристов как летом, так и зимой.

Ключевые слова: *Туризм, характеристика туризма, виды туризма, туристический продукт, туристическая инфраструктура.*

UOT: 338.012:339.13.024
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.296

MÜASİR DÖVRDƏ MİLLİ ENERJİ SEKTORUNDA LİBERAL BAZAR MODELİNİN FORMALAŞMASI PROBLEMLƏRİ

NİCAT ƏBDÜRƏHMANOV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
E-mail: nicatabd@gmail.com

Qlobal transformasiyalar şəraitində enerji problemlərinin kompleks və sistemli, həm də uzunmüddətli dövr üçün həll edilməsi hər bir ölkənin strateji hədəfləri sırasındadır. Etiraf etmək lazımdır ki, dünyanın əksər ölkələri bu vəzifənin öhdəsindən gəlməkdə ciddi problemlərlə üzləşirlər. Bunun bir səbəbi resursların ölkələr arasında qeyri-bərabər olmasıdırsa, digər mühüm bir səbəbi isə dövlətlərin milli enerji sektorunun inkişaf etdirilməsi siyasətləridir. Yəni qlobal transformasiyalar baxımından hər bir dövlətin enerji siyasətinin maksimum təkmilləşdirilməsi və dövrün tələbinə uyğun olaraq yenilənməsi vacib şərtlərdəndir.

Başqa bir önəmli məsələ enerji istehsalının artırılması və bununla bağlı qlobal yanaşmaların xeyli dəyişməsidir. Başqa sözlə, ənənəvi enerji istehsalı sahələrinin təkmilləşdirilməsi, qlobal ekoloji problemlər nöqteyi-nəzərindən daha üstün texnologiyalar əsasında istehsalın təşkili tələb olunur. Eyni zamanda, bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin daha çox təkmilləşdirilməsi və milli enerji sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün investisiyaların cəlbində özəl sektorun fəal iştirakının təmin olunması, bununla bağlı stimullaşdırıcı fəaliyyət mexanizmlərinin tətbiq edilməsi problemləri həll olunmalıdır.

Qeyd edək ki, müasir şəraitdə milli enerji sektorunda liberal bazar modelinin formalaşması problemləri aktuallığı ilə diqqət çəkir. Əksər dünya dövlətləri özlərinin enerji balansının dayanıqlı şəkildə təmin edilməsində müxtəlif enerji növlərinin istehsal infrastrukturunun yaradılması istiqamətində layihələr icra etməkdədirlər və bu baxımdan milli enerji sektorunun tədricən liberallaşdırılması məsələləri ön plana çıxır. Bu istiqamətlərdə olan baryerlərin aradan qaldırılması, milli enerji konsepsiyasının və müvafiq milli enerji strategiyasının formalaşdırılması, yaradılması problemləri müasir dövrümüzün əsas həllini gözləyən problemlərdəndir.

Azərbaycan keçmiş SSRİ respublikalarından biri kimi öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli enerji sektorunun yenidən qurulmasına məcbur olmuşdur. Belə ki, iri energetika müəssisələrinin əsas fondları xeyli köhnəlmiş, həmçinin yeni texnologiyaların tətbiqi lazım gəlmişdir. Bunlarla bərabər, ölkənin enerji sektorunun əsasını təşkil edən neft sənayesi tarixinin ən ağır dövrünü yaşamışdır. 1990-cı illərin əvvəllərində neft hasilatı minimum səviyyədə olmuşdur, istehsalın təkmilləşdirilməsi, yeni quyuların qazılması üçün vəsait yox idi, əldə olunan gəlirlər isə çətinliklə əməkhaqqına çatırdı və çox vaxt əməkhaqqlarının verilməsi də gecikirdi. Güclü kadr axını var idi, ölkədə olan qeyri-sabitlik səbəbindən bir çox bacarıqlı və yüksək peşəkarlığa malik mütəxəssislər başqa ölkələrə üz tuturdular.

Məhz belə bir şəraitdə Azərbaycan xalqının xilaskarı olan Ulu Öndər Heydər Əliyevin bir çox sahələrdə olduğu kimi, milli enerji sektorunun inkişafında da mühüm xidmətlərini qeyd etməmək mümkün deyildir. Ulu Öndərin tarixi səyləri nəticəsində müstəqil Azərbaycan dövlətinin iqtisadi gücünün bərpa edilməsində neft sənayesinin lokomotiv statusu bərpa olundu. 1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi" imzalandı və nəticədə neft strategiyasının reallaşdırılmasına başlanıldı. Bunun sayəsində Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişafında yeni mərhələ başlandı və həmçinin regionda qlobal əhəmiyyətə malik olan enerji dəhlizləri ərsəyə gətirildi. Ulu Öndərin gördüyü tarixi işlər həm də elektroenergetika sənayesinin inkişafına ciddi təkan verdi. Məhz Heydər Əliyev tərəfindən milli elektrik enerjisi sisteminin yenidən və müasir texniki tələblərə uyğun şəkildə qurularaq Avropa standartları səviyyəsinə çatdırılması, daxili enerji tələbatının tam ödənilməsi və qonşu ölkələrə elektrik enerjisi satışı müstəqilliyin ilk illərində həlli vacib vəzifələr kimi qarşıya qoyulmuşdu. Bu istiqamətlərdə aparılan davamlı işlər nəticəsində "Yenikənd" SES, "Naxçıvan" İES, qaz turbin tipli "Şimal" İES və "Bakı" istilik Elektrik Mərkəzi istismara verildi. "Mingəçevir" SES-in yenidən qurulması, 330 kV-luq Ağcabədi, 110 kV-luq Bərdə yarımstansiyaların və 330 kV-luq "Azərbaycan" İES-Ağcabədi-İmişli EVX-nin inşası həyata keçirildi. Bütün bunlar müstəqil Azərbaycanı müasir dünyanın mühüm enerji mərkəzi kimi tanıdan çox əhəmiyyətli nailiyyətlərdir [1, s. 5]. Ümumilikdə əlavə edək ki, müstəqilliyin bərpası

dönəmində elektrik enerjisinin istehsalı 4 min MVt artırılıb, xüsusilə Sumqayıt Sənaye Mərkəzində istismara verilən 517 MVt-lıq elektrik stansiyası ən son texnologiyalara malikdir. Eyni zamanda, 36 yeni elektrik stansiyaları istismara verilmiş və ya əvvəllər mövcud olanlar bərpa edilmiş, nəticədə ölkədə elektrik stansiyalarının sayı 45-ə çatdırılmışdır. Sevindirici haldır ki, bu elektrik stansiyaları içərisində işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa olunan su elektrik stansiyalarının sayı artmaqdadır və bununla bağlı yeni layihələr işlənməkdədir. Ümumilikdə, bu ərazilər 2022-2026-cı illərdə yaşıl enerji zonası elan olunmuşdur və artıq fəaliyyət strategiyası formalaşdırılmışdır.

Qeyd edək ki, milli enerji sektorunun strukturunun təkmilləşdirilməsi və onun liberal bazar modelinə keçməsi üçün müasir texnologiyalar əsaslı elektrik enerji müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması və bu proseslərdə özəl subyektlərin fəallığının təmin olunması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, ölkəmiz artıq alternativ və bərpa edilən enerji infrastrukturunun yaradılması baxımından müəyyən hədəflərə malikdir və genişmiqyaslı layihələr icra edilməkdədir. Ölkənin energetika sektorunun modernizasiya edilməsi və islahatların aparılması istiqamətində siyasi qərarlar verilmiş və iqtisadi əsaslar formalaşdırılmışdır. Ölkə Prezidentinin 29 may 2019-cu il tarixli "Azərbaycan Respublikasının energetika sektorunda islahatların sürətləndirilməsi haqqında" Sərəncamı bu baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, bu sənəddə müasir dövrdə ölkəmizin energetika sektorunun inkişaf istiqamətləri və əsas hədəfləri müəyyənləşdirilmiş və bu mühüm iqtisadiyyat sahəsində bazar iqtisadiyyatı şərtlərinə əsaslanan liberal bazar modelinə mərhələli şəkildə keçid məsələləri öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, elektroenergetika sahəsinin daha səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün özəl investisiyaların cəlb olunması prioritetlik səviyyəsinə qaldırılmışdır. Xüsusilə, bərpa olunan enerji resurslarından istifadənin daha çox təbliğ edilməsi, bu sahəyə özəl sektor subyektlərinin cəlb olunmasının intensivləşdirilməsi və stimullaşdırılması məsələləri vacib hesab edilmişdir. Nəhayət, ölkəmizdə mövcud enerji təchizatı sistemlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və istehlakçıların tələblərinin dövrün çağırışlarına uyğun şəkildə yerinə yetirilməsi məsələləri ön plana çəkilmişdir [2]. Son illərdə bu qeyd olunanlarla bağlı görünən tədbirlər nəticəsində ölkəmizdə enerji istehsalı strukturunda mühüm dəyişikliklər baş vermişdir və bir sıra özəl xarici şirkətlər bərpa olunan elektrik enerjisi infrastrukturuna ciddi sərmayələr yatırmışlar. Bunlar isə öz növbəsində milli enerji sektorunun imkanlarının artmasına və islahatların aparılmasına əsaslı zəmin yaratmaqdadır.

Hər bir dövlətin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və enerji resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması olduqca vacibdir. Bu baxımdan Azərbaycanda ölkənin enerji sektorunun inkişaf etdirilməsi, daha məhsuldar fəaliyyət mühitinin yaradılması problemlərinin həlli istiqamətində genişmiqyaslı işlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Professor E.M.Hacızadə haqlı olaraq qeyd edir ki, müasir dünyada enerji təhlükəsizliyi yalnız istehlakın kəmiyyət təminatlığı ilə deyil, həm də onun keyfiyyəti və standartları ilə ölçülür... Elektroenergetika sistemində böyük həcmdə yenidənqurma və modernizasiyaya ehtiyac vardır. Enerji qənaətçiliyi və enerji effektivliyi məsələləri də həllini gözləməkdədir. Enerji resurslarının səmərəli istismarı, bölgüsü, istifadəsi və həm də başlıca olaraq artırılması, yetərliliklə gələcək nəsillərə transformasiyası çox mühüm və vacibdir [3, s.4]. Bu qeyd olunanlar nöqteyi-nəzərindən, bir sıra vacib problemlərin həll edilməsinin vacibliyi diqqət çəkir. Yaxın perspektivdə ölkəmizdə energetika sahəsində liberal bazar modelini formalaşdırmaq üçün əlverişli bazar şəraiti yaradılmalı, inhisarçılığın aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülməli və ilk növbədə normativ-hüquqi baza gücləndirilməlidir. Bunlarla yanaşı, hesab edirik ki, ölkənin enerji təhlükəsizliyinin daha dayanıqlı olması üçün bu sahədə idarəetmə mexanizmləri yenilənməli, azad qiymətqoyma mexanizmləri formalaşdırılmalıdır. Eyni zamanda, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən daha məhsuldar istifadə edilməsi üzrə dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı layihələri hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Bütün bunlar son nəticədə ölkənin elektrik enerjisi balansında analoji enerji növlərinin payının artırılmasına imkan verəcəkdir. Unutmaq olmaz ki, Azərbaycan 2030-cu ildə özünün elektrik enerjisi balansının strukturunda bərpa və alternativ enerji resurslarının payını 30 %-dək qaldırmağı bir hədəf kimi götürmüşdür.

Hər bir dövlətin bazar iqtisadiyyatını dərinləşdirmək və bununla bərabər daha səmərəli fəaliyyət mühitini yaratmaq təcrübəsi və hədəfləri vardır. Bu baxımdan enerji sektorunun genişləndirilməsi,

onun strukturunun təkmilləşdirilməsi və bu sektorun müasir qlobal təhdidlərdən yaranan təhlükələrdən qorunması tədbirlərinə ehtiyac vardır. Belə ki, liberal enerji bazarında daxili və xarici amillərin təsirindən risklərin artması ehtimal olunandır və bu cür hallara qanunauyğun proses kimi baxılır. Digər tərəfdən, enerji təhlükəsizliyi həm fərdi dövlətlərin, həm də bütövlükdə dünya təhlükəsizliyinin vacib bir komponentidir. Enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün əlçatanlıq, yəni resursların mövcudluğu, müxtəliflik – bu halda isə mənbələrin və yanacaq növlərinin fərqli olması, çoxşaxəliliyi, texnoloji amillərin diqqətdə saxlanılması, başqa sözlə, yeni texnologiyaların daha fəal tətbiq edilməsi və enerji sisteminin səmərəliliyi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır [4, s. 121]. Enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında önəmli məsələlərdən biri ənənəvi, həm də tükənməkdə olan enerji resurslarından – neft və qaz xammallarının hasilatının tədricən azaldılması, əvəzində isə alternativ və bərpa olunan elektrik enerjisi istehsalı infrastrukturunun yaradılması, enerji resurslarının sabit mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və onlardan səmərəli rejimdə istifadə olunması tədbirlərinə ciddi ehtiyac vardır. Bunlarla yanaşı, belə bir məsələ daha çox narahatlıq doğurur ki, müasir qlobal təhlükələrin artdığı bir dövrdə enerji resurslarından daha səmərəli fəaliyyət modelləri əsasında istifadənin maliyyələşdirilməsi və bu istiqamətlərdə islahatların aparılması gecikir. Əgər Azərbaycanın misalında baxsaq, hələ də elektrik enerjisi infrastrukturu və idarə edilməsi əsasən dövlət müəssisələrinə və dövlət strukturlarına aiddir. Yerli şirkətlər, ümumiyyətlə, elektrik enerjisinin istehsalında, nəqlində, bölüşdürülməsində və istehlakçılara çatdırılmasında iştirak etmirlər. Dövlət strukturları səhmdar cəmiyyətlər və ya məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər formasında fəaliyyət göstərsələr də, onların səhmləri enerji bazarlarında maraq doğurmur və bu baxımdan özəl investisiyalar yoxdur. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, yalnız son illərdə alternativ və bərpa olunan elektrik enerjisi istehsalı infrastrukturuna bir sıra xarici şirkətlər tərəfindən investisiyalar yatırılmış və yönəldilməkdədir. İşğaldan azad olunmuş Cəbrayıl rayonunda günəş enerjisi infrastrukturunun yaradılmasında BP şirkətinin sərmayəsi əsas rol oynayır. Xızıda isə külək enerjisi istehsalı üçün müəssisənin tikilməsində Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin "Masdar" şirkəti sərmayə yönəltmişdir. Fikrimizcə bütün bunlar ölkəmizdə müxtəlif enerji növlərinin istehsalı üçün infrastrukturun formalaşdırılmasına və perspektivdə ölkənin enerji balansının strukturunun şaxələndirilməsinə münbit şərait yaradacaqdır. Digər tərəfdən, alternativ enerji infrastrukturlarının inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın effektiv ətraf mühit siyasətinin idarə edilməsinin həyata keçirilməsi ölkədə istər ənənəvi, istərsə də bərpa oluna bilinən enerji mənbələrindən istifadə üçün münbit şərait yarada bilər. Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı hökumət strategiyasının prioritet istiqamətidir. Lakin alternativ enerji mənbələrindən istifadənin müəyyən məhdudiyyətləri mövcuddur. Belə ki, ölkə kiçik hidro, günəş və külək enerjisindən istifadə sahəsində bir sıra irəliləyişlər əldə etsə də, müxtəlif alternativ enerji resurslarının geniş istifadəsini optimal səviyyədə təsdiqləmək üçün kifayət qədər dəlil yoxdur [5, s. 36]. Şübhəsiz bu problemlər istiqamətində daha konseptual yanaşmalar ortaya qoyulmalı, geniş şəkildə stimullaşdırıcı dövlət dəstəyi mexanizmləri hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi idarəetmə mexanizmlərinin yenidən qurulmasına, azad bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanmış rəqabət mühitinin yaradılmasına və rəqabət qabiliyyətli özəl energetika müəssisələrinin təşkilinə ehtiyac vardır.

Dünya təcrübəsində bir çox dövlətlər özlərinin enerji təhlükəsizliyini daha etibarlı şəkildə təmin etmək üçün enerji sektorunun maksimum liberallaşdırılmasına üstünlük vermişdir, yalnız müəyyən idarəetmə və tənzimləmə funksiyalarını mərkəzləşdirilmiş olaraq saxlamışlar [6, s. 193]. Digər tərəfdən, enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, milli enerji sektorunun mövcud problemlərinin şəffaf şəkildə açıqlanması, həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi, liberal enerji bazarının yaradılması istiqamətində səmərəli tədbirlərin görülməsi tələb olunur. Bu sırada mühüm məsələlərdən biri əlverişli liberal enerji bazar modelinin formalaşdırılması və onun inkişafının təmin edilməsidir [7]. Məsələn, dövlət nəzarətinin və idarəetmə sisteminin güclü olduğu Çində elektrik enerjisi istehsal edən müəssisələrin fəaliyyətinə dövlət nəzarəti ilə yanaşı, həm də kifayət qədər çoxşaxəli stimullaşdırıcı fəaliyyət və dəstək mexanizmləri tətbiq olunur [8, s. 593]. Yaxud, keçmiş postsovet respublikalarından biri olan Belarusda elektrik enerjisindən səmərəli istifadə edilməsi problemlərinə ciddi önəm verilir və qənaət rejiminin təkmilləşdirilməsi önəmli fəaliyyət istiqamətlərindən

sayılır [9, s. 2]. Bir sözlə, dünyanın əksər ölkələrində enerji təhlükəsizliyinin mövcud mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində, milli enerji sektorunun inkişafının intensivləşdirilməsində yeni mexanizmlərin işlənilməsi və tətbiqi əsas trendlər kimi qiymətləndirilə bilər. Başlıca məqsəd enerji sektorunun maksimum sürətli inkişafının təmin olunması və liberal bazar modeli əsaslı fəaliyyət üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır [10, s. 1639].

Son illərdə Azərbaycanda enerji resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması və yaşıl iqtisadiyyata keçiddə yaşıl enerjinin rolunun yüksəldilməsi tədbirləri genişlənməkdədir. Ümumiyyətlə, enerji səmərəliliyinin yüksəldilməsinin inkar edilməz birbaşa və dolayı üstünlükləri mövcuddur. Bu üstünlüklər istər dünya miqyasında, istərsə də ayrı-ayrı ölkələrin sənaye siyasətində geniş yer almışdır. Enerji səmərəliliyi energetika siyasətində getdikcə yüksək mövqe əldə edir. Enerjidən səmərəli istifadə edən rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalının genişləndirilməsi xammallara qənaət rejimini şərtləndirir [11, s. 70]. Bu məsələlər həm də enerjidən səmərəli istifadə edilməsi istiqamətində daha rasional fəaliyyət rejimlərinin formalaşdırılması və enerji sisteminin inkişafının təmin edilməsidir.

Yaşıl iqtisadiyyata keçid məsələləri ilə bağlı Azərbaycanda çox işlər görülməlidir və bu tədbirlərin sırasında Azərbaycanda enerji sektorunun liberallaşdırılması, enerji subsidiyalarının azaldılması, əvəzində isə bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin daha fəal şəkildə tətbiq edilməsi daha çox fərqlənirlər. Ölkədə aparılan subsidiya islahatları ümumi qiymət artımı riskini yaradır [12, s. 105]. Elektroenergetika sahəsinə dövlət tərəfindən investisiyaların yatırılması və subsidiyaların intensiv olaraq verilməsi, bu sahənin liberallaşdırılmasını ləngidən amillər kimi qiymətləndirilə bilər. Hesab edirik ki, dövlət strateji iqtisadiyyat sahəsi olan milli enerji sektorunun liberallaşdırılması istiqamətində düşünülmüş və uzunmüddətli dövrə hesablanmış addımlar atmalı və islahatlar aparmalıdır.

Yekun

Beləliklə, qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, müasir dövrdə Azərbaycanda milli enerji sektorunun liberal bazar modelinə keçidinin təmin edilməsi üçün mövcud olan problemlərin böyük bir hissəsi həll edilməmiş vəziyyətdədir və bunun üçün bir qrup davamlı tədbirlərin görülməsi tələb olunur:

– Ölkənin enerji sektoru və enerji nəzarəti mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin hüquqi bazası yenilənməli, liberal enerji bazar modelinə keçməsinə imkan verən qanunlar qəbul edilməlidir;

– Dövlətin enerji siyasətinin maksimum təkmilləşdirilməsi proseslərində dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının dəstəklənməsi mexanizmləri hazırlanmalı və daha fəal şəkildə tətbiq edilməlidir;

– Dünya təcrübəsindən yanaşmaqla, ölkədə liberal enerji bazar infrastrukturunun yaradılması və idarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılması prosesləri sürətləndirilməlidir və s.

Açar sözlər: *Azərbaycan, enerji sektoru, liberal bazar modeli, bərpa və alternativ enerji mənbələri, enerji resursları, effektiv enerji rejimləri.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Şahbazov, P. Milli enerji strategiyasinin yaradicisi. Azərbaycan. - 2018.- 8 may. -№ 103. - S. 5.- https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/articles/he0402.pdf.

2. Azərbaycan Respublikasının energetika sektorunda islahatların sürətləndirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 29 may 2019. https://e-qanun.az/framework/42550/.

3. Hacızadə, E.M. Enerji təhlükəsizliyi və enerji effektivliyinin yüksəldilməsi prioritetləri. 19.03.2020. https://hajizada.com/az/article-view/7/1076/.

4. Fətəliyev, T., Mansurova, Ş. Enerji sektorunda kibertəhlükəsizliyin təmin olunması məsələləri haqqında / "İnformasiya təhlükəsizliyinin aktual multidissiplinar elmi-praktiki problemləri" IV respublika konfransı, 14 dekabr 2018-ci il. Bakı. – s.121-124.

5. Kərimli,Ə.İ., Ağayev, A.M. Azərbaycanda enerji sektorunun iqtisadi aspektləri və əhəmiyyəti // UNEC Elmi Xəbərləri, İl 8, Cild 8, – 2020, s. 30–40.

6. Howell S. Jia You! (Add Oil!) Chinese Energy Security Strategy // G. Luft, A. Korin (eds.). Energy Security Challenges for the 21st Century. A Reference Handbook. California: Praeger Security International, 2009. P. 191–218.

7. Johansson D.A. Energy Security Policies in EU-25 – the Expected Cost of Oil Supply Disruptions // Energy Policy. 2010. Vol. 38. P. 1241–1250.

8. Ren, B.S. "Enhancing China's energy security: determining influential factors and effective strate-

gic measures" Energy Conver Manage 2014, –p. 589–597.

9. Потоцкая, Н. Проблемы и перспективы развития энергетики Республики Беларусь. https://core.ac.uk/download/pdf/212953778.pdf.

10. Lefèvre, N. Measuring the Energy Security Implications of Fossil Fuel Resource Concentration // Energy Policy. 2010. Vol. 88. P. 1635–1644.

11. Məmmədov, B.Ə. Resurs səmərəliliyi və daha təmiz istehsal: sənaye müəssisələrində enerjidən səmərəli istifadə // Energetikanın problemləri, – Bakı: 2016. №4, s. 61-72.

12. Qasımlı, V.Ə. Yaşıl inkişaf: enerji səmərəliliyi və alternativ mənbələr. Bakı – 2014. – 144 s.

Проблемы формирования либеральной рыночной модели в национальном секторе энергетики в современном периоде

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы формирования либеральной рыночной модели в отечественной энергетике в современную эпоху. Объяснены трудности создания либеральной рыночной модели. Приведены преимущества и недостатки монополии в энергетическом секторе. Проанализированы основы энергетической политики государства. Важность либерализации энергетического сектора перед лицом глобальных угроз обоснована. Рассмотрены современные мировые процессы либерализации энергетического сектора. Приведены основные направления и приоритеты государственной энергетической политики Азербайджана. Были затронуты проблемы создания инфраструктуры возобновляемых и альтернативных источников энергии. С учетом имеющихся ресурсов в ближайшей и долгосрочной перспективе выдвинуты предложения по приоритетным направлениям перехода национальной энергетики Азербайджана к либеральной рыночной модели.

Ключевые слова: *Азербайджан, энергетический сектор, либеральная рыночная модель, возобновляемые и альтернативные источники энергии, энергетические ресурсы, эффективные энергетические режимы.*

Problems of Formation of a Liberal Market Model in the Domestic Energy Sector in the Modern Era

SUMMARY

The article examines the problems of forming a liberal market model in the domestic energy sector in the modern era. The difficulties of creating a liberal market model are explained. The advantages and disadvantages of a monopoly in the energy sector are given. The foundations of the state energy policy are analyzed. The importance of liberalizing the energy sector in the face of global threats is substantiated. Modern global processes of liberalization of the energy sector are considered. The main directions and priorities of the state energy policy of Azerbaijan are given. The problems of creating an infrastructure of renewable and alternative energy sources were touched upon. Taking into account the available resources in the near and long term, proposals are put forward on priority areas for the transition of the national energy sector of Azerbaijan to a liberal market model.

Keywords: *Azerbaijan, energy sector, liberal market model, renewable and alternative energy sources, energy resources, efficient energy regimes.*

UOT 338
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.300

THE IMPACT OF GOOD GOVERNANCE AND E-GOVERNMENT ON DIGITAL TRANSFORMATION AND ECONOMY

NIGAR HUSEYNZADE
Master's student at Azerbaijan State University of Economics
E-mail: nigar.huseynzada1@gmail.com

Literature Review

The interdependent relationship between economic development and technological advancement is evident in the evolution of e-government, which has significantly improved the efficiency, transparency, and responsiveness of public services. E-government enhances interactions between government entities and various stakeholders, businesses, and other organizations by integrating information and communication technologies (ICTs) into public administration. This not only reduces time and cost but also increases labor productivity and public trust. Numerous studies highlight a positive correlation between e-government development and economic growth, as improved service delivery fosters citizen engagement and institutional effectiveness. However, realizing the full potential of e-government requires governments to manage complex challenges and ensure strategic integration of emerging technologies into existing platforms. This research explores such dynamics in the context of Azerbaijan by reviewing relevant indicators and literature to evaluate e-government's impact on the economy [1,7].

Chapter 1.
Definition and evolution of e-Government
1.1 Definition and Evolution of e-Government

The term "e-government," or "electronic government," refers to the use of data and ICT by governments to deliver digital services, enhance relationships with the public, businesses, and other stakeholders, and improve public administration. E-government has become an essential component of modern governance, offering significant benefits to economies and societies worldwide [6]. Its primary purpose is to utilize ICT to improve the efficacy, efficiency, transparency, and accessibility of government services and activities. E-government aims to enhance the experience of residents and businesses by streamlining bureaucratic processes, reducing administrative burdens, and simplifying procedures [1, 3].

Importance of e-Government for the Economy:

E-Government significantly impacts the economy by fostering sustainable growth through various positive effects. Key benefits include increased efficiency and cost savings. By digitizing government processes and automating administrative tasks, E-Government reduces bureaucracy, paperwork, and redundancies, saving time and money for both government and citizens/businesses. Online services such as business registration, licensing, and procurement also support businesses by lowering entry barriers, simplifying operations, and encouraging entrepreneurship and innovation. Furthermore, E-Government empowers citizens by providing access to information, services, and opportunities for engagement, promoting inclusivity and enhancing citizen participation in decision-making and policy formulation. This empowerment leads to more efficient public policies, social cohesion, and long-term economic growth [2].

1.2 Electronic Government in The World

Electronic government is a global phenomenon, with countries worldwide adopting digital technologies to transform public sector operations and services. It is now possible to examine the evolution and current state of e-government programs, highlighting key trends, challenges, and successes. Each nation has its unique context, challenges, and strategies, and studying these experiences provides valuable insights into the economic impact of e-government [3]. Estonia is widely recognized as a global leader in e-government, offering a range of digital services to enhance citizen engagement and streamline public administration. Notable initiatives include the "e-Residency" program, which allows non-residents to access Estonian e-services and establish businesses remotely, as well as online voting, digital health records, and an e-Tax system. These innovations have improved efficiency, transparency, and accessibility for both individuals and businesses [4]. Singapore is also recognized for its

successful e-government initiatives, particularly the "Smart Nation" plan, which aims to enhance residents' quality of life through technology. Key projects, such as "SingPass," provide a unified government portal for easy access to services, while digital solutions in areas like public transit, housing, healthcare, and education have increased efficiency and convenience for citizens [5].

1.3 Benefits and challenges of e-Government implementation

1.3.1 Benefits of e-Government implementation

E-government offers benefits by digitizing services, enhancing accessibility, improving efficiency, reducing costs, and promoting transparency, accountability, and public engagement. Automation boosts government efficiency, saving time, effort, and resources, while reducing expenses. By minimizing manual labor and physical infrastructure, e-government generates financial and time savings and strengthens governance transparency and accountability [7].

1.4.2 Challenges of e-Government implementation

Several challenges hinder e-government implementation, especially in developing countries and remote areas, where infrastructure such as reliable internet, electricity, and hardware may be lacking. Privacy and data security concerns also arise, requiring governments to protect personal information and comply with data protection regulations [7].

Chapter 2.
The impact of e-Government for economy

2.1 The Potential of E-Government for Economic Development

E-government has gained prominence in public administration, aiming to improve government operations, enhance public services, and promote economic growth. It targets citizens, businesses, employees, and government agencies. The theory of public goods is relevant, as it focuses on improving the provision and delivery of government services, a core state responsibility [2].

Figure 1. Modeling the impact of e-government on economic expansion

Source: *United Nations (2010), Modelling E-Government.*

According to the World Economic Forum, e-government can transform citizen-government interaction, fostering deeper engagement. Research shows a link between competitiveness, income levels, and e-government initiatives, which can boost economic growth and benefit society. As technology drives progress, e-government plays a key role in shaping a better future [2].

Chapter 3. Global Trends in E-Government

3.1 Measurement of e-government development: Opportunities and Challenges for countries

This study develops a model to assess the impact of e-government on economic activity using an econometric approach. E-government enhances government efficiency, transparency, and service delivery while promoting democracy [2]. The Electronic Government Development Index (EGDI) is used to measure e-government progress, considering various factors to evaluate a nation's use of information technology for access and inclusion [6].

3.2 Data analysis for EGDI indicators of Azerbaijan

Data and Methodology: This study utilizes 20 years of annual time series data for Azerbaijan on GDP, FDI, EGDI, and trade. A multiple linear regression model analyzes the impact of these variables on economic performance, with GDP as the dependent variable.

Data Collection: Data for Azerbaijan (2002–2021) was obtained from the State Statistical Committee (stat.gov.az) and the World Bank (worldbank.org).

Model Details: E-government infrastructure can enhance a nation's competitiveness and drive long-term economic growth by improving information access, reducing administrative burdens, promoting entrepreneurship, and fostering innovation. To assess its economic impact, the independent variables should be studied separately. The model is outlined as follows:

$$GDP = \beta 0 + \beta 1(FDI) + \beta 2(EGDI) + \beta 3(Trade) + \varepsilon$$

where:

GDP: Dependent variable representing the country's economic output. FDI: First independent variable, indicating foreign direct investment. EGDI: Second independent variable, representing the e-government development index. Trade: Third independent variable, referring to international trade. β_0: Intercept, the constant term in the regression equation. β_1, β_2, β_3: Regression coefficients measuring the effect of each independent variable on GDP. ε: Error term capturing variation in GDP not explained by the independent variables.

Statistical analysis: The dataset contains 20 time-series observations of four economic indicators. Nominal GDP is the dependent variable, while EGDI, FDI, and Trade serve as independent variables. All variables are numerical. The analysis began with checking for missing and unique values using the command in STATA. No missing values were identified. All variables have 20 unique values, except EGDI. Figure 2 illustrates the descriptive statistics and the distribution of the variables included in the dataset.

Figure 2: Descriptive Statistics and Distribution of Variables

```
GDP
-------------------------------------------------------------
                  type:  numeric (double)

                 range:  [6235.9,75234.7]             units:  .1
         unique values:  20                       missing .:  0/20

                  mean:   42254.5
             std. dev:     21718

         percentiles:        10%       25%       50%       75%       90%
                          7978.2   27016.7   45704.9   53911.1   71924.1
-------------------------------------------------------------
EGDI
-------------------------------------------------------------
                  type:  numeric (double)

                 range:  [.36351,.71]                 units:  1.000e-06
         unique values:  19                       missing .:  0/20

                  mean:   .518618
             std. dev:    .11788

         percentiles:        10%       25%       50%       75%       90%
                         .37606   .419115   .48805   .634907   .692442
-------------------------------------------------------------
FDI
-------------------------------------------------------------
                  type:  numeric (double)

                 range:  [2025,8049]                  units:  .001
         unique values:  20                       missing .:  0/20

                  mean:   4821.78
             std. dev:    1516.1

         percentiles:        10%       25%       50%       75%       90%
                         3123.19    4045.5    4472.5      5502    7403.5
-------------------------------------------------------------
Trade
-------------------------------------------------------------
                  type:  numeric (double)

                 range:  [-35803.7,40586059]          units:  .1
         unique values:  20                       missing .:  0/20

                  mean:   8.3e+06
             std. dev:   9.4e+06

         percentiles:        10%       25%       50%       75%       90%
                          117759    803669   6.3e+06   1.3e+07   1.6e+07
```

Source: *Author, State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan.*

Figure 3 presents the results of the descriptive statistical analysis, including the mean, number of observations, standard deviation, minimum, and maximum values of the variables, obtained using the summarize command.

Figure 3. Statistical analysis result.

```
. sum

    Variable |        Obs        Mean    Std. Dev.       Min        Max
-------------+---------------------------------------------------------
         GDP |         20    42254.53    21717.96     6235.9    75234.7
        EGDI |         20    .5186183    .1178802     .36351        .71
         FDI |         20    4821.784    1516.098       2025       8049
       Trade |         20     8277974     9432422   -35803.7   4.06e+07
```

Source: *Author, State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan.*

Checking for a linear connection between dependent and independent variables is the next stage. It is one of the underlying hypotheses in multiple linear regression. I used Excel's Scatter plot to accomplish it. Scatter plot also shows us relationships among dependent and independent variables.

Figure 4. Scatter Plot of EGDI

Source: *Author, State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan.*

Figure 5. Scatter Plot of FDI

Source: *Author, State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan.*

As a result of analysis of the Scatter plot, we didn't find evidence of nonlinear connection between dependent and independent variables, so we can assume that our model is linear. Then we need to construct multiple linear regressions model. To do it we use Regressions command in STATA

Figure 6. Regression Output from STATA

```
. reg

      Source |       SS       df       MS              Number of obs =      20
-------------+------------------------------           F(  3,    16) =    9.60
       Model |  5.7605e+09     3  1.9202e+09           Prob > F      =  0.0007
    Residual |  3.2012e+09    16   200074314           R-squared     =  0.6428
-------------+------------------------------           Adj R-squared =  0.5758
       Total |  8.9617e+09    19   471669962           Root MSE      =   14145

------------------------------------------------------------------------------
         GDP |      Coef.   Std. Err.      t    P>|t|     [95% Conf. Interval]
-------------+----------------------------------------------------------------
        EGDI |   61075.01   30143.79     2.03   0.060    -2826.976     124977
         FDI |   4.836745   2.337108     2.07   0.055    -.1177034    9.791194
       Trade |   .0012536   .0003451     3.63   0.002     .000522    .0019852
       _cons |  -23118.87   15569.27    -1.48   0.157    -56124.25    9886.508
------------------------------------------------------------------------------
```

Source: *Author, State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan.*

Based on the coefficients indicated in the table, we will write our regression equation:

GDP= -23,118.87 + 61,075.01*EGDI+ 4.83* FDI+0.0012*Trade

According to our equation we see that EGDI has a positive effect on dependent variable. When EGDI increases for one unit, GDP increases by 61075.01 units. FDI has positive effect on GDP. When, FDI increases for one unit, GDP increases for 4.83 units. Trade has positive effect on GDP. When Trade increases for one unit, GDP increases by 0.0012 units.

Null Hypothesis: According to our null hypothesis the effects of independent variables on Net GDP to 0.

H0: B1=B2=B3=0

Alternative Hypothesis According to our alternative hypothesis, at least the value of one of the independent variables is different from 0.

H1: B1=B2=B3 are different than 0

The study employs a two-sided alternative hypothesis and uses a joint F-test to assess the impact of independent variables on GDP. The F-statistic exceeds the critical value with a p-value of 0, leading to rejection of the null hypothesis and confirming joint significance. An R-squared of 0.6428 indicates that 64.28% of GDP variation is explained by the model. Individually, Trade is significant (p = 0.002), while EGDI is not (p = 0.06), though it may still affect GDP indirectly, implying possible multicollinearity. This is evaluated using a correlation matrix; values beyond ±0.7 suggest multicollinearity, while values within the range indicate no concern.

Figure 7. Correlation Matrix

	GDP	EGDI	FDI	Trade
GDP	1.0000			
EGDI	0.5086	1.0000		
FDI	0.4781	0.4012	1.0000	
Trade	0.5744	0.0765	0.0137	1.0000

Source: *Author*

If there is an MC problem, we cannot measure the real impact of our independent variables on dependent variables. I will use the Variance Inflation Factor (VIF) method to check multicollinearity. In general, multicollinearity can develop when the VIF is higher than 4 or the tolerance is lower than 0.25.

To assess multicollinearity, the VIF command was employed in STATA, as illustrated below.

Figure 8: Variance Inflation Factor (VIF) Results for Multicollinearity Diagnostics

```
. vif

    Variable |       VIF       1/VIF
-------------+----------------------
        EGDI |      1.20    0.833989
         FDI |      1.19    0.838737
       Trade |      1.01    0.993810
-------------+----------------------
    Mean VIF |      1.13
```

Source: *Author*

As shown in the results, the VIF values for all variables are below the threshold of 4, indicating the absence of multicollinearity in the model.

Result for the regression analysis

This study empirically investigates the effects of EGDI, FDI, and trade on Azerbaijan's economic growth from 2002 to 2021, revealing their significant contribution to economic development. The results highlight these variables as key drivers of the country's economic expansion. Nonetheless, limitations such as a small number of EGDI observations and the absence of cross-country comparisons restrict the study's scope. Future research should expand the dataset and include comparable countries to improve the robustness and generalizability of the findings.

Conclusion

This study underscores the pivotal role of e-government in advancing efficient, transparent, and accessible public services. Empirical analysis confirms that e-government, together with FDI and trade, significantly contributes to Azerbaijan's economic growth by enhancing governance, reducing transaction costs, and promoting innovation and market efficiency. However, realizing its full potential requires addressing infrastructural limitations, digital accessibility, and cybersecurity concerns. Strengthening telecommunications infrastructure and investing in human capital are essential for sustaining the long-term benefits of e-government and supporting broader economic development.

REFERENCES:

1. *Gustova, D. (2017). The Impact of E-Government Strategy on Economic Growth and Social Development.*
2. *Langlois, G. (2001). "An Equal Slice of Success.", 14 May, p. 44.*
3. *Grigalashvili, V. (2022). E-government and E-governance. Int. J. Sci. Manag. Res., 5(1), 183–196. https://doi.org/10.37502/IJSMR.2022.5111*
4. *Estonian Tax and Customs Board. e-Tax Board. https://www.emta.ee/eng/e-services/e-tax-board*
5. *GeBIZ. Singapore Government Procurement Portal. www.gebiz.gov.sg/*
6. *United Nations. (2010). Measuring E-government. https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2010-Survey/Chapter-6-Measuring-e-government.pdf*
7. *Ndou, V. (2004). E-government for Developing Countries. Electron. J. Inf. Syst. Dev. Ctries., 18(1), 1–24.*

SUMMARY

The growing reliance on technology has led to the widespread adoption of digital procedures for administrative tasks. E-government services have expanded globally, offering citizens and businesses more efficient access to public services. This digital transformation, evolving in stages, reduces disruptions and boosts economic performance through improved efficiency, accessibility, and transparency.

Keywords: *e-gov, digital shift, public services, efficiency*

XÜLASƏ

Texnologiyalardan artan asılılıq müasir cəmiyyətdə inzibati tapşırıqlar üçün rəqəmsal prosedurlardan geniş istifadəyə səbəb olub. Son dövrlərdə, e-hökumət xidmətləri qlobal səviyyədə genişlənərək vətəndaşlara və bizneslərə dövlət xidmətlərinə daha səmərəli çıxış imkanı təqdim edir. Bu rəqəmsal transformasiya bir neçə mərhələdən keçərək pozuntuları azaldır və effektivlik, əlçatanlıq və şəffaflıqla iqtisadi performansı artırır.

Açar sözlər: *e-hökumət, rəqəmsal dəyişiklik, dövlət xidmətləri, effektivlik*

РЕЗЮМЕ

Растущая зависимость от технологий привела к широкому использованию цифровых процедур для административных задач. В последние годы услуги электронного правительства расширились по всему миру, предоставляя гражданам и бизнесу более эффективный доступ к государственным услугам. Эта цифровая трансформация развивалась в несколько этапов, помогая сократить disruptions и улучшить экономическую эффективность благодаря повышенной эффективности, доступности и прозрачности.

Ключевые слова: *электронное правительство, цифровая трансформация, государственные услуги, эффективность.*

UOT 334
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.306

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADİ İNKİŞAFINDA NEFT FAKTORU: NEFT İXRACI GƏLİRLƏRİNİN ÜDM-YƏ TƏSİRİNİN REQRESSİYA ANALİZİ

PÜNHAN HÜSEYNOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı
E-mail: punhan.huseynov@socar.az

Giriş

Azərbaycan iqtisadiyyatı uzun illərdir ki, neft sektoru ilə sıx bağlıdır və neft gəlirləri ölkənin ÜDM-nin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Neft ixracından əldə edilən gəlirlər dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbələrindən biri olmaqla yanaşı, infrastruktur layihələri, sosial proqramlar və iqtisadi şaxələndirmə siyasətinin həyata keçirilməsində də həlledici əhəmiyyət daşıyır. Qlobal enerji bazarındakı qiymət dəyişiklikləri və Azərbaycanın neft ehtiyatlarının tükənmə perspektivi fonunda, neft ixracı gəlirlərinin ÜDM-ə təsirinin sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi xüsusilə aktuallıq kəsb edir.

Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasında neft ixracından əldə edilən gəlirlərin ÜDM-ə təsirini ölçmək və iqtisadi inkişafda neft amilinin rolunu müəyyən etməkdir. Araşdırma çərçivəsində neft ixracının ÜDM-lə korrelyasiyası təhlil ediləcək, neft gəlirlərinin iqtisadi artım üzərindəki təsiri kəmiyyətcə qiymətləndiriləcək və uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi dayanıqlılıq baxımından bu asılılığın mümkün nəticələri araşdırılacaq.

Bu araşdırmada reqressiya analizi tətbiq olunaraq, neft ixracından əldə edilən gəlirlərin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri statistik olaraq ölçüləcək. Xətti reqressiya modeli vasitəsilə neft gəlirlərinin ÜDM-dəki dəyişikliklərlə əlaqəsi müəyyən ediləcək və modelin izahat gücü qiymətləndiriləcək. ANOVA analizi və əmsalların əhəmiyyətlilik testi ilə neft gəlirlərinin ÜDM-in dəyişməsində nə dərəcədə təsirli olduğu araşdırılacaq, nəticələr isə iqtisadi qərarvermə proseslərinə töhfə vermək məqsədilə şərh ediləcək.

Bu tədqiqat Azərbaycan iqtisadiyyatında neft ixracı gəlirlərinin rolu barədə mövcud akademik müzakirələrə empirik sübutlar təqdim edir. Reqressiya analizindən istifadə etməklə neft ixracı ilə ÜDM arasındakı əlaqə riyazi olaraq qiymətləndirilmiş və Azərbaycanın enerji resurslarına əsaslanan iqtisadi modelinin dayanıqlılığına dair daha dərin təhlil aparılmışdır. Bundan əlavə, tədqiqatın nəticələri, neftdən asılı olan iqtisadiyyatların diversifikasiyası və alternativ inkişaf strategiyalarının nəzərdən keçirilməsi baxımından da dəyərli məlumat mənbəyi olacaqdır.

Nəzəri çərçivə

Neoklassik iqtisadi nəzəriyyə iqtisadi artımın əsas qaynaqlarını kapital yığımı, texnoloji tərəqqi və əmək resurslarının səmərəli istifadəsi kimi müəyyənləşdirir. Bu yanaşma Solow-Swan iqtisadi artım modeli ilə izah olunur və iqtisadi inkişafın uzunmüddətli perspektivdə davamlı olması üçün fiziki kapital yığımının, texnologiya transferinin və əhalinin səmərəli məşğulluğunun əhəmiyyətini vurğulayır. Neoklassik nəzəriyyəyə əsasən, iqtisadiyyatın inkişafı yalnız resurs bolluğu ilə deyil, bu resursların necə bölüşdürülməsi və istifadə olunması ilə də müəyyən edilir. Solow modelinə görə, neft kimi təbii resurslardan əldə edilən gəlirlər kapital yığımına yönəldildiyi təqdirdə, ölkə iqtisadiyyatı uzunmüddətli artımı təmin edə bilər. Bunun əsas səbəbi odur ki, istehsal amillərinin səmərəli bölgüsü iqtisadi artım üçün əsaslı baza yaradır. Robert Solov və Trevor Svanın inkişaf etdirdiyi modelə görə, uzunmüddətli iqtisadi artımın həlledici faktoru texnoloji tərəqqidir [1]. Neft ixracından əldə edilən gəlirlərin yalnız dövlət xərclərinə yönəldilməsi deyil, həm də texnoloji innovasiyalara və infrastruktur layihələrinə sərmayə kimi istifadəsi iqtisadi artımı dəstəkləyən başlıca elementlərdən biridir. Mankiv, Romer və Veil tərəfindən irəli sürülən modellər də göstərir ki, fiziki kapitalın artırılması ilə yanaşı, insan kapitalının inkişaf etdirilməsi və texnologiyanın mənimsənilməsi iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvələrindəndir. Neoklassik model çərçivəsində əsas qənaət odur ki, neft gəlirlərinin kapital yığımına yönəldilməsi, yalnız qısamüddətli iqtisadi inkişaf üçün deyil, həm də uzunmüddətli dayanıqlı artım üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir [4].

Şəkil 1. Solow-Swan iqtisadi artım modeli

Endogen iqtisadi artım nəzəriyyəsi iqtisadi artımın əsasən daxili amillərdən qaynaqlandığını və davamlı inkişaf üçün bilik, innovasiya və insan kapitalının mühüm rol oynadığını irəli sürür. Paul Romer və Robert Lukas tərəfindən təkmilləşdirilən bu modelə əsasən, iqtisadi artım yalnız xarici amillərə və resurs bolluğuna deyil, həmçinin bilik bazasının genişlənməsi, tədqiqat və inkişaf fəaliyyətləri (R&D) və insan kapitalına edilən sərmayələrə əsaslanır. Romer-in fikrincə, innovasiya proseslərinin davamlı olması üçün iqtisadiyyat bilik yaratmağa və onu məhsuldar sahələrə tətbiq etməyə yönəlməlidir. Neft gəlirlərinin bilik və təhsil sektoruna yatırılması bu model çərçivəsində iqtisadi inkişafın ən effektiv strategiyalarından biri kimi qiymətləndirilir [3]. Robert Lukas tərəfindən təqdim edilən insan kapitalı modeli isə iqtisadi artımın əsas şərtlərindən birinin bilik və bacarıqların artırılması olduğunu vurğulayır. Lucas hesab edir ki, insan kapitalına edilən sərmayələr uzunmüddətli iqtisadi inkişafı təmin edə bilər və ölkələr arasında iqtisadi fərqlərin əsas səbəbi məhz bu faktorun qeyri-bərabər paylanmasıdır [1].

İqtisadi dövrlər nəzəriyyəsi iqtisadi artımın və tənəzzülün təbii bir proses olduğunu və müəyyən dövrlərdə dalğalanmaların qaçılmaz olduğunu vurğulayır. Jozef Şumpeterin "yaradıcı dağıdıcı" konsepsiyası bu nəzəriyyənin əsasını təşkil edir. Şumpeterə görə, iqtisadi böyümə yalnız resurs gəlirləri ilə deyil, həm də texnoloji innovasiyalarla və struktur islahatlarla müəyyən edilir. O, iqtisadi dövrlərin əsas səbəbinin bazar sistemində yeni texnologiyaların meydana çıxması və köhnə istehsal üsullarının sıradan çıxması olduğunu bildirir. Neft gəlirlərinə əsaslanan iqtisadi sistemlərdə konjonktural dalğalanmaların daha güclü olması müşahidə edilə bilər, çünki enerji resurslarının qiymətləri qlobal bazarlarda dəyişkəndir və bu, iqtisadi tsikllərə təsir edir. Börns və Mitçell tərəfindən aparılan tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadi dövrlər müxtəlif amillərdən asılı olaraq fərqli intensivlikdə baş verə bilər. Neft gəlirlərinin yüksək olduğu dövrlərdə iqtisadiyyat süni sürətdə genişlənir, lakin qiymət azalması baş verdikdə böhran yaranır və iqtisadi tənəzzül prosesi başlaya bilər. Kidland və Preskott isə iqtisadi dövrlərin stokastik xarakterini vurğulayaraq göstərmişlər ki, iqtisadiyyatın böhranlardan qorunması üçün çevik siyasətlərə ehtiyac var. Bu yanaşmaya əsasən, neft gəlirlərinin dövlət xərclərinə və infrastruktur layihələrinə yönəldilməsi uzunmüddətli dövrlər ərzində iqtisadi tsikllərin yumşaldılmasına kömək edə bilər [5].

Maliyyə resursları paradoksu iqtisadi inkişafla təbii resurslar arasında əlaqənin birmənalı olmadığını vurğulayan yanaşmalardan biridir. Ceffrey Saks və Andryu Uorner tərəfindən aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, resurs bolluğuna malik ölkələr həmişə daha sürətli iqtisadi inkişaf etmir. Bu tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, neft gəlirlərinin qeyri-effektiv idarə olunması və institusional zəiflik kimi amillər iqtisadi dayanıqlılığa mənfi təsir edə bilər. Maliyyə resursları paradoksu nəzəriyyəsinə əsasən, iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün yalnız neft gəlirlərinin yüksək olması kifayət etmir; effektiv institusional sistem və struktur islahatlar əsas şərtlərdən biridir [6]. Bu iqtisadi nəzəriyyələr neft gəlirlərinin iqtisadi artıma təsirini müxtəlif prizmadan izah edir. Neoklassik yanaşma kapital yığımına və texnoloji tərəqqiyə, endogen iqtisadi artım nəzəriyyəsi isə bilik və innovasiyalara əsaslanır. İqtisadi dövrlər nəzəriyyəsi neft gəlirlərinin dəyişkən xarakterini vurğulayır, maliyyə resursları paradoksu isə resurs bolluğunun iqtisadi inkişaf üçün həmişə üstünlük təşkil etmədiyini bildirir. Bu nəzəri yanaşmalar neft gəlirlərinin iqtisadi inkişafda oynadığı rolu daha sistemli və dərinlikli şəkildə anlamaq üçün əsaslı çərçivə təqdim edir.

Azərbaycan Respublikasında ÜDM-ni formalaşdıran əsas amillər

Azərbaycan Respublikasının Ümumi Daxili Məhsulu (ÜDM) ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin ümumi göstəricisidir və onun formalaşmasında müxtəlif amillər rol oynayır. Azərbaycanın iqtisadiyyatı tarixən neft və təbii qaz sektoruna əsaslansa da, son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində addımlar atılmışdır. ÜDM-nin strukturunda sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, ticarət və xidmət sahələri kimi müxtəlif sektorlar mühüm yer tutur. Lakin neft və qaz sektoru hələ də iqtisadiyyatın lokomotivi olaraq qalır və ölkənin iqtisadi dinamikasına birbaşa təsir göstərir [2]. Azərbaycan ÜDM-nin formalaşmasında neft və qaz sektorunun rolu müstəsnadır. Xüsusilə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəmərinin və Cənub Qaz Dəhlizinin istismara verilməsi ilə ölkənin enerji resursları qlobal bazarlara daha geniş miqyasda ixrac edilməyə başlamışdır. Neft və qaz ixracı yalnız dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbəyi olmaqla yanaşı, həm də xarici ticarət balansında üstünlük təşkil edir. Azərbaycan Dövlət Neft Fondu (SOFAZ) vasitəsilə neft gəlirlərinin idarə edilməsi ölkənin makroiqtisadi sabitliyinin təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Bu gəlirlər sosial xərclərin, infrastruktur layihələrinin və investisiya

proqramlarının maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayır [8].

Azərbaycan iqtisadiyyatında sənaye sektoru ÜDM-in əsas formalaşdırıcı amillərindən biridir. Məsələn, 2023-cü ildə ÜDM-in 40,5%-i sənaye sektorunun payına düşmüşdür. Xüsusilə, neft-kimya və enerji istehsalı bu sektorun önəmli hissəsini təşkil edir. Bununla yanaşı, son illərdə qeyri-neft sənayesinin inkişafı istiqamətində müxtəlif təşəbbüslər irəli sürülmüşdür. Məsələn, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı və digər sənaye parklarının yaradılması qeyri-neft sənayesinin gücləndirilməsi məqsədini daşıyır. Bu yanaşma iqtisadiyyatın daha dayanıqlı olmasını və ÜDM-in yalnız xammal ixracına deyil, həm də yerli istehsala əsaslanmasını hədəfləyir [9]. Ticarət və nəqliyyat sektoru Azərbaycanın iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verən amillərdən biridir. Xüsusilə, tranzit imkanlarının genişləndirilməsi ölkənin regional ticarət və logistika mərkəzinə çevrilməsinə şərait yaradır. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu kimi infrastruktur layihələri Azərbaycanın nəqliyyat və logistika sahəsində strateji mövqeyini gücləndirir. Bu sektor 2023-cü ilin göstəricilərinə əsasən, ÜDM-in 10%-dən çoxunu təşkil edir və qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından böyük potensiala malikdir [7]. Kənd təsərrüfatı və ərzaq istehsalı Azərbaycanın ÜDM-nin formalaşmasında mühüm rol oynayan sahələrdən biridir (5.5%). Aqrar sektor xüsusilə regionlarda məşğulluğun təmin olunmasında və ərzaq təhlükəsizliyinin qorunmasında əhəmiyyətlidir. Dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatına verilən subsidiyalar, meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi bu sahənin inkişafına yönəlmişdir. Eyni zamanda, yerli aqrar məhsulların ixrac potensialının artırılması məqsədilə müxtəlif proqramlar həyata keçirilir.

Son illərdə Azərbaycanda tikinti sektoru böyük inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Paytaxt Bakıda və regionlarda həyata keçirilən irimiqyaslı infrastruktur layihələri, avtomobil yollarının yenidən qurulması və şəhərlərin abadlaşdırılması tikinti sektorunun ÜDM-dəki payını artırmışdır (2023-cü ildə 6.2%). Bu sektor həm dövlət investisiyaları, həm də özəl kapital vasitəsilə maliyyələşdirilir və iqtisadi aktivliyin yüksəlməsinə səbəb olur [10].

Müasir dövrdə informasiya və rabitə sektoru da ÜDM-in formalaşmasında getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Telekommunikasiya və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı yeni iş yerlərinin açılmasına və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına töhfə verir. Azərbaycanın "Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat" strategiyası çərçivəsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və IT sahəsində innovasiyaların genişləndirilməsi bu sektorun inkişafına dəstək verir [11]. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında ÜDM-ni formalaşdıran əsas amillər arasında neft və qaz sektoru aparıcı mövqe tutur. Bununla yanaşı, sənaye, ticarət, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, tikinti və informasiya texnologiyaları kimi sahələr də ölkənin iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı ÜDM-in davamlı və şaxələndirilmiş artımını təmin etmək baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelində bu sahələrin tarazlaşdırılmış şəkildə inkişaf etdirilməsi ölkənin gələcək iqtisadi dayanıqlılığını gücləndirəcəkdir.

Neft ixracı gəlirlərinin ÜDM-yə təsiri: statistik təhlil

Neft ixracı gəlirlərinin ÜDM-yə təsirini ölçmək üçün reqressiya analizi vacibdir, çünki bu metod iqtisadi dəyişənlər arasındakı əlaqəni riyazi və statistik baxımdan qiymətləndirməyə imkan verir. Reqressiya modeli neft gəlirlərinin ÜDM-dəki dəyişikliklərlə hansı dərəcədə əlaqəli olduğunu müəyyənləşdirir, təsirin istiqamətini və gücünü ölçür. Həmçinin, bu yanaşma iqtisadi siyasət qərarları üçün əsaslı sübutlar təqdim edərək, neft sektorunun iqtisadi artıma təsirini kəmiyyətcə ifadə etməyə imkan yaradır. Bu baxımdan, aşağıda verilmiş cədvəldəki məlumatlar əsasında Azərbaycan Respublikasında neft ixracından gələn gəlirlərin ÜDM-yə təsirini statistik təhlil etmək mümkündür. Cədvəldəki məlumatlar tradingeconomics.com, globaledge.msu.edu, www.worlddata.info, www.statista.com platformalarından, eləcə də Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatlarından əldə edilmişdir.

Cədvəl 1. İllər üzrə ÜDM və neft ixracı gəlirləri: 2008-2023

İl	ÜDM (milyard ABŞ dolları)	Neft ixracı gəlirləri (milyard ABŞ dolları)
2008	48.85	11.4
2010	52.91	15.6
2012	69.68	20.2
2014	75.24	18.4
2016	37.87	6.5
2018	47.11	15.7
2020	42.69	9.3

2021	54.83	13.2
2022	78.81	19.4
2023	72.36	16.2

Mənbə: *Statistik məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Cədvəl göstərir ki, Azərbaycanın ÜDM-i və neft ixracından əldə edilən gəlirlər arasında güclü bir əlaqə mövcuddur. Xüsusilə, 2012 və 2014-cü illərdə neft ixracı gəlirlərinin artması ÜDM-in də yüksəlməsi ilə nəticələnib, lakin 2016-cı ildə neft gəlirlərinin kəskin azalması ÜDM-in də ciddi şəkildə düşməsinə səbəb olub. 2022-ci ildə neft ixracından gəlirlər artaraq ÜDM-in pik nöqtəyə çatmasına kömək edib, lakin 2023-cü ildə müəyyən azalma müşahidə olunub. Bu tendensiya göstərir ki, Azərbaycanın iqtisadi inkişafı hələ də neft gəlirlərindən yüksək dərəcədə asılıdır. Bu baxımdan, apardığımız reqressiya analizinin nəticələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Cədvəl 2. Reqressiya analizinin nəticələri

Regression Statistics								
Multiple R	0,869661							
R Square	0,756311							
Adjusted R Square	0,72585							
Standard Error	2,338386							
Observations	10							
ANOVA								
	df	*SS*	*MS*	*F*	*Significance F*			
Regression	1	135,7646	135,7646	24,82871	0,001076			
Residual	8	43,7444	5,468049					
Total	9	179,509						
	Coefficients	*Standard Error*	*t Stat*	*P-value*	*Lower 95%*	*Upper 95%*	*Lower 95,0%*	*Upper 95,0%*
Intercept	-0,72015	3,160303	-0,22787	0,825461	-8,00782	6,567525	-8,00782	6,567525
X Variable 1	0,263809	0,052943	4,982841	0,001076	0,141721	0,385897	0,141721	0,385897

Mənbə: *Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır*

Reqressiya nəticələri göstərir ki, ÜDM və neft ixracından gələn gəlirlər arasında güclü müsbət əlaqə mövcuddur (Multiple R = 0.8697). R2 = 0.7563 olduğuna görə, neft ixracı gəlirlərindəki dəyişmələrin 75.63%-i ÜDM-dəki dəyişikliklərlə izah edilir, bu da modelin güclü izahat qabiliyyətinə malik olduğunu göstərir. Düzəldilmiş R2 (0.7258) modelin uyğunlaşmasının yüksək olduğunu təsdiqləyir. Standart səhv (2.3384) modelin dəqiqliyini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur və aşağı olması nəticələrin etibarlı olduğunu göstərir. Müşahidələrin sayı 10 olduğundan, model qısa zaman intervalına əsaslanır, yəni cəmi 10 ilin məlumatlarını əhatə edir, lakin trendi təhlil etmək üçün kifayət qədər məlumat təmin edir.

Dispersiya təhlili (ANOVA) reqressiya modelinin ümumi dəyişkənliyi nə dərəcədə izah etdiyini qiymətləndirir. Regression SS (135.76) və Residual SS (43.74) reqressiya modelinin ümumi dispersiyanın böyük hissəsini izah etdiyini göstərir. F-statistikası 24.83 olub və Significance F (0.0011) səviyyəsində olduqca kiçikdir, bu da modelin statistik olaraq çox əhəmiyyətli olduğunu göstərir. $P < 0.05$ olduğu üçün model təsadüfi nəticələrdən fərqlənir və neft ixracı gəlirlərinin ÜDM-ə təsirinin statistik cəhətdən əhəmiyyətli olduğu təsdiqlənir.

Əmsallar və T-statistikalarına gəlincə isə reqressiya modelində Intercept (-0.72) kimi görünsə də, bu iqtisadi reallıq baxımından əhəmiyyətli deyil, çünki neft ixracı sıfır olan vəziyyət real iqtisadiyyatda mümkün deyil. X Variable 1 (0.2638) göstəricisi isə neft ixracı gəlirləri 1 milyard dollar artdıqda, ÜDM-in orta hesabla 0.26 milyard dollar artdığını göstərir. P-value (0.0011) çox kiçikdir, bu da neft ixracı gəlirlərinin ÜDM-ə təsirinin təsadüfi olmadığını və əhəmiyyətli olduğunu təsdiqləyir. 95% etibar intervalı (0.14 - 0.38) sıfırı əhatə etmir, yəni dəyişənin təsiri statistik baxımdan əhəmiyyətlidir.

Nəticədə, bu reqressiya təhlili Azərbaycanın ÜDM-si ilə neft ixracından əldə edilən gəlirlər arasında güclü və statistik olaraq əhəmiyyətli müsbət əlaqə olduğunu göstərir. Neft ixracı gəlirlərinin artması ÜDM-in yüksəlməsinə səbəb olur, bu isə iqtisadiyyatın hələ də neft sektorundan yüksək asılı olduğunu sübut edir. Neft qiymətlərindəki dalğalanmaların ÜDM-ə təsiri yüksək olduğundan, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi zərurət kimi görünür.

Nəticə

Azərbaycan iqtisadiyyatının neft gəlirlərindən yüksək dərəcədə asılı olmasının bir neçə əsas səbəbi var. İlk növbədə, ölkənin təbii ehtiyatlarla zəngin olması və neft ixracından yüksək gəlirlər əldə etməsi, iqtisadi inkişafın uzun müddət məhz bu sektor üzərində qurulmasına gətirib çıxarıb. Neft və qaz

sənayesi böyük həcmdə xarici valyuta axını təmin edir, dövlət büdcəsinin mühüm hissəsini təşkil edir və sosial layihələrin maliyyələşdirilməsində əsas rol oynayır. İkinci mühüm səbəb neft sektorunun iqtisadiyyatın digər sahələrindən daha yüksək gəlirlilik və investisiya cəlbediciliyi ilə seçilməsidir. Bu, bir tərəfdən infrastrukturun və sənaye potensialının inkişafına töhfə versə də, digər tərəfdən iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorlarının daha yavaş inkişaf etməsinə səbəb olub. Hollandiya xəstəliyi nəzəriyyəsinə əsasən, neft gəlirlərinin artması milli valyutanın möhkəmlənməsinə səbəb ola bilər ki, bu da qeyri-neft ixracatının rəqabət qabiliyyətini azaldır. Üstəlik, qlobal bazarlardakı neft qiymətlərinin dəyişkənliyi, enerji bazarlarında baş verən dəyişikliklər və alternativ enerji mənbələrinin inkişafı kimi faktorlar neft gəlirlərinin uzunmüddətli sabitliyini sual altına qoyur.

Neftdən asılılığın azaldılması və iqtisadiyyatın daha dayanıqlı hala gətirilməsi üçün bir neçə əsas strategiya mövcuddur. İlk növbədə, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və sənaye diversifikasiyasının gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstehsalat və emal sənayesinin inkişafı, yerli məhsulların dünya bazarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və kənd təsərrüfatına daha çox sərmayə yatırılması bu baxımdan prioritet olmalıdır. İkinci çıxış yolu innovasiya və texnologiyaya əsaslanan iqtisadiyyatın qurulmasıdır. İnformasiya texnologiyaları, rəqəmsal iqtisadiyyat və startap ekosisteminin dəstəklənməsi uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin təmin olunmasına kömək edə bilər. Nəhayət, insan kapitalının inkişafı və bilik iqtisadiyyatına keçid də mühüm rol oynayır. Təhsil və elmi araşdırmalara investisiya yatırmaq, yüksəkixtisaslı kadrların yetişdirilməsi və sahibkarlığın inkişafına dəstək vermək qeyri-neft sektorunun genişlənməsinə şərait yarada bilər. Bütün bu tədbirlər iqtisadi sabitliyi artıraraq neft gəlirlərindən asılılığı tədricən azalda bilər və Azərbaycan iqtisadiyyatının daha dayanıqlı və rəqabətədavamlı hala gəlməsinə imkan verər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Devyatkin, D. Contending Economic Theories. Socialism and Democracy, 2013, 27(2), 201–204. https://doi.org/10.1080/08854300.2013.796106

2. Əsədov, A. Dünya Bankı: "2023-cü ildə Azərbaycanda real ÜDM-nin artım tempi müsbət olaraq qalır". https://ereforms.gov.az/files/article/pdf/az/68287a87d144b69d919fa49174914487.pdf

3. Gilboa, I., Postlewaite, A., Samuelson, L., & Schmeidler, D. Economic theories and their Dueling interpretations. Journal of Economic Methodology, 2022, 31(4), 189–208. https://doi.org/10.1080/1350178X.2022.2142270

4. Herfeld, C. Economic methodology to preserve the past? Some reflections on economic theories and their dueling interpretations. Journal of Economic Methodology, 2024, 31(4), 249–264. https://doi.org/10.1080/1350178X.2024.2404187

5. Kimberlin, S. E., & Ager, M. Economic Theories of Disability Benefits. Journal of Human Behavior in the Social Environment, 2009, 19(1), 70–84. https://doi.org/10.1080/10911350802631610

6. Kwon, H. S. Economic Theories of Low-Wage Work. Journal of Human Behavior in the Social Environment, 2013, 24(1), 61–70. https://doi.org/10.1080/10911359.2014.844615

7. Qeyri-neft sektorunun inkişafı (2023-cü il üzrə). URL: https://economy.gov.az/storage/files/files/6299/yUY5C6dFoLmFDuOYjpbSBHAJmyb-9dtNLJUtnNyZE.pdf

8. Son 20 ildə Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM 2,9 dəfə artıb. https://report.az/maliyye-xeberleri/son-20-ilde-azerbaycanda-adambasina-dusen-udm-2-9-defe-artib/

9. 2023-cü ildə Ümumi Daxili Məhsul istehsalı. URL: https://stat.gov.az/news/index.php?lang=az&id=5754

10. 2023-cü ilin ilk yeddi ayında Azərbaycanın ÜDM-i 41,4 milyard dollara çatıb. URL: https://turan.az/az/iqtisadiyyat/2023-cu-ilin-ilk-yeddi-ayinda-azerbaycanin-udm-i-414-milyard-dollara-catib-768329

11. 2023-cü ilin yanvar-iyul aylarında Ümumi Daxili Məhsul istehsalı. URL: https://www.stat.gov.az/news/index.php?lang=az&id=5583

12. Musayev, Y. (2023). FACTORS IMPACTING FAMILY COMPANY CREATION AND GOVERNANCE CHARACTERISTICS.

13. Musayev, Y., (2024). REGİONLARIN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFINDA MİKRO, KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN ROLUNUN TƏDQİQİ. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti. Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment. Elmi-praktik jurnal. vol.29, no.4, 159-172.

XÜLASƏ

Tədqiqat Azərbaycan Respublikasında neft ixracı gəlirlərinin ÜDM-ə təsirini reqressiya analizi vasitəsilə qiymətləndirir. Neft sektoru ölkənin iqtisadiyyatında əsas hərəkətverici qüvvə rolunu oynayır

və ÜDM-in formalaşmasında mühüm paya malikdir. Araşdırma nəticələri göstərir ki, ÜDM və neft gəlirləri arasında güclü müsbət əlaqə mövcuddur və R2 göstəricisi 0.7563 səviyyəsindədir. Bu, neft gəlirlərindəki dəyişikliklərin ÜDM-dəki dəyişikliklərin 75.63%-ni izah etdiyini göstərir. Tədqiqatda xətti reqressiya modeli tətbiq edilmiş, ANOVA analizi və əmsalların əhəmiyyətlilik testi ilə nəticələr təsdiqlənmişdir. İqtisadi nəzəriyyələr çərçivəsində Solow-Swan iqtisadi artım modeli, endogen artım nəzəriyyəsi və iqtisadi dövrlər nəzəriyyəsi təhlil edilmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı hələ də neft gəlirlərindən yüksək dərəcədə asılıdır və iqtisadi diversifikasiya zərurət olaraq qalır. Tədqiqatın nəticələri iqtisadi praktiklər üçün də faydalı ola bilər. Ona görə ki, iqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsi üçün neftdən kənar sektorların inkişaf etdirilməsi vacibdir. İnnovasiya, texnologiya və insan kapitalına yatırımlar uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Açar sözlər: *Neft gəlirləri, ÜDM, reqressiya analizi, iqtisadi artım, diversifikasiya.*

П.Гусейнов
Докторант Азербайджанского Государственного Экономического Университета (UNEC)

РЕЗЮМЕ

Исследование оценивает влияние доходов от экспорта нефти на ВВП Азербайджанской Республики с помощью регрессионного анализа. Нефтяной сектор играет ключевую роль в экономике страны и занимает значительную долю в формировании ВВП. Результаты анализа показывают, что между ВВП и нефтяными доходами существует сильная положительная связь, коэффициент детерминации (R^2) составляет 0,7563. Это означает, что изменения в нефтяных доходах объясняют 75,63% изменений в ВВП. В исследовании применена линейная регрессия, проведен анализ ANOVA и тест на значимость коэффициентов. В теоретической части рассмотрены модели экономического роста Solow-Swan, эндогенного роста и экономических циклов. Экономика Азербайджана по-прежнему сильно зависит от нефтяных доходов, что делает диверсификацию актуальной необходимостью. Результаты исследования могут быть полезны как для экономистов-практиков, так и для исследователей, поскольку для обеспечения экономической устойчивости необходимо развивать сектора, не зависящие от нефти. Вложения в инновации, технологии и человеческий капитал рассматриваются как ключевые условия долгосрочного экономического роста.

Ключевые слова: *Нефтяные доходы, ВВП, регрессионный анализ, экономический рост, диверсификация.*

P.Huseynov
Doctoral student of Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

ABSTRACT

The study assesses the impact of oil export revenues on Azerbaijan's GDP using regression analysis. The oil sector plays a crucial role in the country's economy and holds a significant share in GDP formation. The findings indicate a strong positive correlation between GDP and oil revenues, with an R^2 value of 0.7563. This suggests that changes in oil revenues explain 75.63% of the variations in GDP. The study employs a linear regression model, ANOVA analysis, and coefficient significance tests. Theoretical frameworks such as the Solow-Swan growth model, endogenous growth theory, and business cycle theory are examined. Azerbaijan's economy remains highly dependent on oil revenues, making economic diversification an essential necessity. The study's findings can be useful for both economic practitioners and researchers, as fostering non-oil sectors is critical for ensuring economic stability. Investments in innovation, technology, and human capital are identified as key factors for long-term economic growth.

Keywords: *Oil revenues, GDP, regression analysis, economic growth, diversification*.

UOT 332.122
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.310

ŞƏKİ-ZAQATALA İQTİSADİ RAYONUNUN TƏBİİ-RESURS POTENSİALI VƏ DAVAMLI İNKİŞAFIN PERSPEKTİVLƏRİ

TAHİR ŞAMİLOV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının magistri
E-mail: tahir.shamilov95@gmail.com

Giriş

Azərbaycan iqtisadiyyatında təbii ehtiyatların hasilatı və kənd təsərrüfatı sahələri mühüm rol oynayır. Bu amil, mövcud resurslardan istifadədə ekoloji balansın qorunması və gələcək nəsillərin maraqlarının nəzərə alınması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu səbəbdən ölkədə iqtisadi artımın dayanıqlı şəkildə təmin olunması üçün ətraf mühitin mühafizəsi, əldə olunan gəlirlərin sosial rifah naminə yenidən bölgüsü və xalis investisiyaların artırılması kimi vacib meyarlara diqqət yetirilir. Bu istiqamətlər dövlətin iqtisadi strategiyasının əsas prioritetləri sırasındadır. Ümumilikdə, "davamlı inkişaf" anlayışı beynəlxalq, milli və regional səviyyələrdə cəmiyyətin sosial, əxlaqi və ekoloji çərçivədə balanslı inkişafını nəzərdə tutur. Bu prinsipə əsaslanan iqtisadi, sosial və ekoloji siyasət həm indiki, həm də gələcək nəsillər üçün ədalətli inkişaf imkanlarının yaradılmasını hədəfləyir. Bu baxımdan, Azərbaycanda sosial-iqtisadi strategiyanın hazırlanmasında davamlı inkişaf meyarlarının nəzərə alınması uzunmüddətli və balanslı inkişaf baxımından əhəmiyyətli rol oynayır [6, s.3].

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu, təbii resurslar baxımından Azərbaycanın ən zəngin və potensialı yüksək olan bölgələrindən biridir. Bölgədə yeraltı şirin su mənbələri və mineral-termal su yataqları mövcuddur, bu da ərazinin müalicəvi turizm üçün geniş imkanlar yaratdığını göstərir. Rayonda həmçinin zəngin meşə ehtiyatları, kənd təsərrüfatı üçün əlverişli torpaqlar və yüksək dağlıq ərazilər mövcuddur. Ərazinin təbii gözəllikləri və etnoqrafik abidələri, turizmin inkişafı üçün böyük potensiala sahibdir. Şəki-Zaqatala rayonu, həm də kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı baxımından əhəmiyyətli bir yerə sahibdir, xüsusilə meyvə, tərəvəz və fındıq istehsalında üstünlük təşkil edir.

Bununla yanaşı, mineral resurslar və termal su ehtiyatları, bölgənin enerji istehsalı və müalicəvi turizm sahəsində inkişaf perspektivlərini artırır. Qax, Zaqatala, Qəbələ və Oğuz rayonlarında yerləşən bulaqların müalicəvi xüsusiyyətləri, bu əraziləri turizm və müalicəvi kurortlar üçün cəlbedici edir. Dağlıq ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafı və heyvandarlıq sahəsində irəliləyişlər üçün imkanlar var. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun davamlı inkişafı, ətraf mühitin qorunması və resursların səmərəli istifadəsi ilə bağlı mövcud strategiyaların həyata keçirilməsinə bağlıdır. Bu rayonda gələcəkdə ekoloji turizmin inkişafı və yenilənə bilən enerji mənbələrinin istifadəsi də əhəmiyyətli rol oynayacaq. Təbii ehtiyatların düzgün idarə olunması və innovativ yanaşmalar sayəsində bu ərazi iqtisadi və sosial inkişaf baxımından daha da irəliləyə bilər.

Əsas hissə. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu, respublikanın digər bölgələri ilə müqayisədə iqtisadi inkişaf baxımından yüksək potensiala sahib olan ərazilərdən biridir. Bu rayon Balakən, Zaqatala, Şəki, Qax, Oğuz və Qəbələ rayonlarını əhatə edir və ümumi sahəsi 8,96 min kvadrat kilometrdir. Azərbaycanın şimal-qərbində, Böyük Qafqaz dağlarının cənub ətəyində yerləşən bu ərazidə əhalinin 27,6%-ı şəhərlərdə, 72,4%-ı isə kəndlərdə yaşayır. Rayonda əhali sıxlığı nisbətən aşağıdır və hər kvadrat kilometrə 65 nəfər düşür. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu həmçinin yüksək dağlıq və dağətəyi əraziləri ilə tanınır. Torpaq ehtiyatları məhdud olsa da, bu bölgə özünün estetik dağ mənzərələri, mineral və termal bulaqları ilə yanaşı, turizm üçün mühüm tarixi və etnoqrafik abidələrə malikdir [4].

Bu rayonlar öz növbəsində inzibati-ərazi vahidlərinə, şəhərlərə, qəsəbələrə və kənd yaşayış məntəqələrinə bölünür. Ümumilikdə 350 yaşayış məntəqəsi mövcuddur, bunlardan 6 şəhər, 8 qəsəbə və 336 kənddir, həmçinin 145 bələdiyyə fəaliyyət göstərir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun ərazisindən Yevlax-Balakən dəmir yolu keçir və burada ölkə əhəmiyyətli M5 "Yevlax-Zaqatala-Gürcüstanla Dövlət Sərhədi" avtomobil magistralı ilə yanaşı, Qəbələ-Şəki-Qax-Zaqatala istiqamətində digər mühüm avtomobil yolları da mövcuddur. Bu yollar regionu strateji baxımdan ölkə üçün vacib edir. İqtisadi rayonun ərazisində respublika əhəmiyyətli avtomobil yollarının uzunluğu 370 km, yerli əhəmiyyətli yolların uzunluğu isə 1254 km təşkil edir [2].

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun təbii və iqtisa-

di potensialı mineral və xammal ehtiyatlarına, təbii iqlim şəraitinə, su və torpaq ehtiyatlarına, turizm və rekreasiya imkanlarına, coğrafi və nəqliyyat mövqeyinə, həmçinin əmək resurslarına əsaslanır.

Bu rayonda 9 yeraltı şirin su mənbəyi və 150-dən çox mineral-termal su yatağı aşkar edilib. Çimçimax, Moksu, Bum, Xalxa, Buğusşor, Suskən, Əliməyli və Ağbulaq kimi su mənbələri, əsasən əsəb, dəri, ürək-damar və əzələ xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur. Qax, Zaqatala, Qəbələ, Oğuz və Şəki rayonlarında müxtəlif kimyəvi tərkibə malik, yüksək temperaturda olan mineral və termal bulaqlar mövcuddur. Bu bulaqlar müalicəvi məqsədlərdən əlavə, termal enerji istehsalı üçün də istifadə oluna bilər, çünki suyun temperaturu 30°C-dən 50°C-yə qədər dəyişir. Bu təbii resurslar, həmçinin müalicəvi kurortların inkişafı və enerji ehtiyatları baxımından böyük potensiala malikdir [7].

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu, mineral və termal su ehtiyatları ilə yanaşı, 400-dən çox tarixi və etnoqrafik abidəyə sahibdir. Şəki şəhərində XVIII əsrə aid Şəki xanlarının sarayı, qala divarları, Gileyli məscidinin minarəsi, XVIII-XIX əsrlərə aid Aşağı və Yuxarı karvansaraylar və XIX əsrdən qalma Ağvanlar hamamı kimi əhəmiyyətli abidələr yerləşir. Bundan əlavə, bölgədə VI əsrə aid Gavur qalası, orta əsrlərə aid Qudula qala yeri, Aydınbulaqda Ağcaqala qülləsi, Kiş kəndi yaxınlığında Kiş məbədi və XV əsrdən qalma Gələrsən görərsən abidələri də mövcuddur. Zaqatala rayonunda isə 108-dən çox tarixi abidə qeydə alınmışdır, bunlar arasında Pəriqala, Armatay qalası, Cingözqala, Şeytan qalası, Zaqatala qalası və digər qədim strukturlar var. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda ekoturizm üçün əhəmiyyətli yerlərdən biri də Zaqatala Dövlət Qoruğudur (1839-cu ildə yaradılıb, 23,800 hektar sahəni əhatə edir), həmçinin İlisu Dövlət Qoruğu, Zaqatala şəlaləsi, Xalaxi gölü və Malarasa aşırımı kimi təbii gözəlliklər mövcuddur. Qəbələ rayonunda isə 90-dan çox tarixi və mədəniyyət abidəsi qorunur, burada 1985-ci ildə yaradılmış Qəbələ tarix-mədəniyyət qoruğu (480 hektar sahədə), qədim Qəbələ şəhərinin qalıqları və digər arxeoloji tapıntılar da mövcuddur. Ərazidə həmçinin qədim dövrə aid bir sıra qüllələr, məbədlər və türbələr tapılmışdır [7].

Təhlil olunan məlumatlar (Cədvəl 1) göstərir ki, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu, zəngin rekreasiya və turizm potensialına baxmayaraq, ərazi inkişaf indeksi yalnız 1,49 təşkil edir.

Cədvəl 1. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonuna daxil olan inzibati rayonların ərazi inkişaf indeksi

Rayonlar	Sahəsi, min km^2	Əhalinin sayı, min nəfər	ÜDM dəyəri, mln. manat	Ərazi İnkişaf İndeksi
Balakən	0,94	94,9	112,2	1,19
Zaqatala	1,35	124,7	87,9	0,68
Qax	1,49	55,2	263,0	2,90
Şəki	2,43	181,0	95,9	0,45
Oğuz	1,08	42,6	178,3	2,63
Qəbələ	1,55	101,5	344,6	2,75
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	8,84	599,9	1081,9	1,49

Mənbə: *[7] əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Bu, ümumi respublika göstəricilərindən (6,46) xeyli aşağıdır. Ərazi inkişaf göstəricisi Qax, Oğuz və Qəbələ rayonlarında daha yüksəkdir. Nəticədə, ərazi inkişaf indeksinin analizi göstərir ki, ərazinin rekreasiya-turizm potensialı tam olaraq istifadə olunmur, çünki uyğun xidmət infrastrukturu hələ inkişaf etməyib və bu, turizm potensialının effektiv istifadəsinin qarşısını alan əsas faktorlardandır. Son dövrlərdə, xüsusilə Qax, Qəbələ və Oğuz rayonlarında infrastrukturun inkişafı, bu rayonların inkişaf indeksinin sırasıyla 2,90, 2,63 və 2,75 səviyyələrinə yüksəlməsinə təsir göstərib və bu göstəricilər müsbət dinamik artım nümayiş etdirir.

Bundan başqa, iqtisadi inkişaf indeksi ilə əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai istehsala cəlb olunması və rekreasiya-turizm potensialının istifadə edilməsi arasında müsbət əlaqə mövcuddur. Təhlillər göstərir ki, bu əlaqə 0,8 ilə 1,0 arasında dəyişir, bu da yüksək əlaqə gücünü göstərir. Qax, Qəbələ və Oğuz rayonlarında iqtisadi inkişafın yüksəlməsi, bu ərazilərdəki iqtisadi fəal əhalinin məşğulluğunu artırıb və nəticədə həmin əhalinin təxminən 45,9%-dən 50,4%-ə qədər olan hissəsi ictimai istehsalda iştirak edir. Digər rayonlarda isə bu göstəricilər 25,5%-dən 29,5%-ə qədər dəyişir [3, s.6].

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun təbii sərvətlərinin istifadəsi və inkişafı müəyyən sahələrdə müxtəlif tələbatları qarşılamağa yönəlib. Bu ərazidəki tikinti materiallarının istehsalı və istifadəsi də diqqət çəkir, lakin bu sahədə regional tələbatın məhdudluğu və bəzi digər iqtisadi rayonlarla olan əlaqələr, materialların istifadəsini müəyyən qədər məhdudlaşdırır. Rayonun iqtisadi potensialı kurort və rekreasiya eh-

tiyaclarına yönəlmişdir, çünki burada müxtəlif mineral bulaqlar, müalicəvi meşə sahələri və istirahət üçün xüsusi şərait yaradılmışdır. Kurort və sanatoriya kompleksləri, bu təbii sərvətləri istifadə edərək insanlara sağlamlıq xidmətləri təqdim edir [3, s.9].

Balakən rayonunda yerləşən polimetal yataqları, metallurgiya sənayesinin inkişafı üçün əhəmiyyətli rol oynasa da, bu yataqların yerli şəraitdə istifadəsi hələ də tam mənimsənilməmişdir. Regionda filiz istehsalı yalnız xüsusi yerli şəraitə uyğun fəaliyyətlərlə həyata keçirilir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafına təsir edən mühüm sahələrdən biri də bu filizlərin emalıdır. Rayonun subtropik iqlimi, burada subtropik bitki örtüyü və meyvəçilik üçün əlverişli şərait yaradır ki, bu da kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafını stimullaşdırır. Xüsusilə çay plantasiyaları və subtropik meyvəçilik sahələrinin inkişafı regionun iqtisadiyyatında mühüm yer tutur.

Rayonun dağlıq əraziləri və vadiləri, enerji istehsalı və su ehtiyatlarının idarə edilməsi baxımından böyük potensiala malikdir. Balakən, Kotek, Axsu, Kiş və digər çaylar bu regionda su balansının təmin edilməsində mühüm rol oynayır, həmçinin enerji istehsalında əhəmiyyətli yer tutur. Dağ kəndlərində isə yay mövsümündə yeraltı su mənbələrindən istifadə edilir. Rayonun torpaq növləri də kənd təsərrüfatı və əkinçilik sahələri üçün əlverişlidir. Torpaqların çoxu kənd təsərrüfatına ayrılmış və bu torpaqların müxtəlif növləri rayonun iqtisadi inkişafına təkan verir. Əkinçilik və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahəsində bu ərazilərdə ixtisaslaşma mövcuddur.

Rayonun sənayesi hələ zəif inkişaf edib və əsasən bir neçə sahədə ixtisaslaşıb. Ümumilikdə, ölkə sənayesinin 3%-i bu rayona aiddir. Əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olan yüngül və yeyinti sənayesi inkişaf etmişdir. Bu sahələr ümumilikdə rayonun sənaye məhsulunun 95%-dən çoxunu təmin edir. Yeyinti sənayesi bağçılıq, tütünçülük və heyvandarlıq məhsullarının emalı üzərində qurulub. Şəki şəhərindəki yeyinti kombinatı, şərab zavodları, eləcə də Qəbələ, Qax, Balakən, Nic kimi rayonlardakı meyvə-tərəvəz konserv zavodları, Zaqatala fındıq və qızılgül yağı zavodu, çay fabriki və ət kombinatı bu sektorda əsas istehsalçı müəssisələrdir.

Qrafik 1. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda sənaye müəssisələrinin sayı, 2015-2023-cü illər

Mənbə: *[8] əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Həmçinin, bu ərazidə çörək bişirmə, şərq şirniyyatları və spirtsiz içkilər istehsal edən kiçik istehsal müəssisələri də fəaliyyət göstərir. İpəkçilik, yüngül sənayenin əsas sahələrindən biri olaraq önə çıxır və rayon mərkəzlərində tikiş sənayesi müəssisələri mövcuddur. Şəkidə ipəkdən parçalar, pərdələr, kəlağayı və yaylıq toxunur. Tütünçülüyün inkişafı ilə əlaqədar olaraq, Şəki, Qəbələ, Balakən və Zaqatala rayonlarında tütün fermentasiya zavodları fəaliyyət göstərir. Zaqatala həmçinin mebel istehsalı və kərpic istehsalı üzrə də sənaye sahələrinə malikdir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda sənaye müəssisələrinin sayı 2015-ci ildən sonra artmağa başlayıb. 2015-ci ildə 132 olan müəssisə sayı, 2023-cü ildə 198-ə çatmışdır ki, bu da sənaye sahəsində müsbət inkişafın göstəricisidir. Müəssisələrin sayının artması, regional iqtisadiyyatın güclənməsi və yeni iş imkanlarının yaranması ilə əlaqələndirilə bilər.

Cədvəl 2. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda sənaye məhsulunun göstəriciləri

Göstəricilər	2015	2020	2021	2022	2023
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, min manat	109026,0	441011,3	440578,4	455004,1	534654,3
Sənaye istehsalı indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə (sabit qiymətlərlə)	111,0	91,1	122,4	110,0	108,7
Sənaye məhsulunun dəyərində qeyri - dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	74,1	89,2	83,6	81,4	83,3
Hazır məhsul ehtiyatının ilin axırına qalığı, mln. manat	11530,9	13330,9	10287,5	11359,3	11873,4

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun torpaq ehtiyatları, təbii resurslar arasında mühüm yer tutur. Bu rayonda torpaqların ümumilikdə 43%-i kənd təsərrüfatı üçün əlverişlidir. Bu torpaqların 90%-i Araz-Şəki və Oğuz-Dəmirçi çayları boyunca yerləşir. Yaxşı torpaqların 36%-i yaxın, 55%-i isə yay və qış otlaqları kimi istifadə olunur. Bölgədə bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri sürətlə inkişaf edir. Rayon əhalisinin 70%-i kənd təsərrüfatı ilə, qalan 30%-i isə heyvandarlıqla məşğuldur. Bu sahələrdə inkişaf edən bitkiçilik sahələri əsasən taxılçılıq, meyvəçilik və tərəvəzçilik üzrə ixtisaslaşmışdır. İqtisadi rayonun ərazisində otlaq sahələri 253.7 min hektar, qış otlaqları isə 157.8 min hektar təşkil edir. Yay otlaqları isə 95.9 min hektar ərazini əhatə edir.

Cədvəl 3. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda hevandarlıq göstəriciləri

Göstəricilər	2015	2020	2021	2022	2023
İribuynuzlu mal-qaranın sayı, baş	269341	254657	245642	228457	214444
İnək və camışların sayı, baş	132820	126941	123093	115928	109352
Qoyun və keçilər, baş	815321	754708	636310	581079	535659
Donuzlar, baş	2977	2455	2504	2065	2098
Quşlar, baş	1275367	1412171	1420729	1382250	1309430
Arı ailələri, vahid	41625	129607	135410	139636	129628

Mənbə: *[8] əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda 2015-2023-cü illər arasında heyvandarlıq sahəsində, ümumilikdə, azalma müşahidə olunub. İribuynuzlu mal-qaranın, inək və camışların sayı azalmış, xüsusilə qoyun və keçilərin sayında ciddi eniş baş vermişdir. Quşçuluq sahəsində isə müəyyən artım yaşanmış, ancaq 2021-2023-cü illər arasında azalma görülüb. Arıçılıq sektorunda isə əhəmiyyətli bir artım müşahidə edilmişdir, arı ailələrinin sayı kəskin şəkildə yüksəlmişdir. Bu dəyişikliklər, bazar tələbləri, iqtisadi amillər və istehsal metodlarındakı dəyişikliklərlə əlaqəli ola bilər. Ümumilikdə, heyvandarlıq sektorunda müəyyən daralma olsa da, bəzi sahələrdə artımların olduğunu göstərir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu, filiz və polimetal yataqları ilə zəngindir və bu yataqların istifadəsi ərazinin iqtisadi inkişafını sürətləndirir. Eyni zamanda, Yevlax-Balakən dəmir yolunun mövcudluğu bu regionun iqtisadi yüksəlişinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda, xüsusən Şəki şəhərindən şimal-qərbdə yerləşən Gəlinqala su yatağı 204 min m³ su həcmi ilə və Zeyvud su yatağı isə 607 min m³ su həcmi ilə əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, Kişçay və Yeyrıçay qum yataqları da yüksək keyfiyyətli kərpic və keramzit istehsalı üçün əlverişlidir [5].

Ərazidə, xüsusilə Qax, Balakən və Oğuz rayonlarında tikinti materiallarının istehsalı geniş yayılıb, bu materiallar yerli istifadəyə yönəldilir. Ayrıca, Gənik-Yeyrıçay vadisindəki yeraltı su ehtiyatları, yüksək keyfiyyəti və unikal xüsusiyyətləri ilə Azərbaycandakı ən qiymətli su ehtiyatları arasında yer alır. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda yeraltı su ehtiyatlarının illik istismarı 700 milyon m³ təşkil edir və əsasən Abşeron iqtisadi rayonunun su təchizatına yönəldilir.

Cədvəl 4. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda tikinti sahəsinin göstəriciləri

	2015	2020	2021	2022	2023
İstifadəyə verilmiş yaşayış evləri, ümumi sahə, kv.m.	111284,0	77805,8	64564,5	71047,4	77794,6
Əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar, min manat	214808,8	461200,1	193252,4	241551,6	206889,2
tikinti - quraşdırma işlərinə	196859,1	435988,2	149975,4	205025,0	173412,3
Qeyri-dövlət sektorunda əsas kapitala yönəldilmiş investisiyanın məbləği, min manat	33157,5	68429,0	54446,8	74687,0	73842,3
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunda əsas kapitala yönəldilmiş investisiyanın məbləği, min manat	17827,2	50631,1	15321,6	17605,2	26968,4
Sənaye üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyanın məbləği, min manat	34368,8	37973,8	58881,9	61405,6	35083,2
Tikinti işlərinin dəyəri, min manat	35836,5	73327,5	61029,0	84479,1	78904,4
Məhsul istehsalı sahələrinə	67923,9	253023,2	92785,1	98629,9	80728,7
Xidmət sahələrinə	107769,4	175709,2	78067,5	113437,0	93001,6
Yaşayış evlərinin tikintisinə	39115,5	32467,7	22399,8	29484,7	33158,9

Mənbə: *[8] əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun dağlıq ərazilərində bitki örtüyü müxtəlif hündürlüklərdə yayılıb və fərqli alt zonalarla seçilir. Bu bölgədə 500-600 m yüksəkliyində geniş dağlıq çəmənliklər, 800-900 m hündürlükdə isə daha sıx çəmənliklər mövcuddur.

Yüksək dağlıq ərazilərdə isə meşə və çəmənliklər geniş yayılıb, bu ərazilər bitki örtüyü və ekosistemlər baxımından zəngin və müxtəlifdir [5].

Rayonun dağlıq ərazilərindəki fauna və flora da olduqca zəngindir. Bu bölgədə Qafqaz maralı, boz ayı, çovdar, dağ keçisi, ceyran kimi heyvan növləri mövcuddur. Şəki-Zaqatala Milli Parkı bu heyvanların qorunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Zaqatala qorunmasında müxtəlif landşaft-zonalar mövcuddur və burada 80-dən çox bitki və 162 heyvan növü qeyd olunub. Eyni zamanda, İlisə qorunması da bu iqtisadi rayonun təbii sərvətlərinə aid olub, dağ çəmənlikləri və meşə torpaqlarının qorunmasına xidmət edir. Bu ərazilər təbii sərvətlərin davamlı istifadəsi və ekoturizm üçün əlverişlidir [5].

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu, həmçinin sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf baxımından da əhəmiyyətli bir yer tutur. Rayon, milli dəyərlərin qorunmasında və inkişafında mühüm rol oynayır və təbiətinin və ekoloji xüsusiyyətlərinin vurğulanması ilə Azərbaycan turizminin mərkəzlərindən birinə çevrilib. Regionda müxtəlif mədəniyyət evləri, kitabxanalar, muzeylər kimi mədəni infrastruktur obyektləri fəaliyyət göstərir. Şəki-Zaqatala əhalisi Azərbaycanın multikultural mühitini təmsil edən etnik müxtəlifliyi ilə xüsusilə fərqlənir. Bu da regionun mədəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli amillərdən biridir. Eyni zamanda, regionda informasiya təminatının sürətləndirilməsi, mədəniyyət və informasiya sahələrində aparılan islahatlar bu iqtisadi rayonun sosial-iqtisadi inkişafında mühüm yer tutur.

Nəticə

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində yerləşən və təbii resurslarla zəngin bir ərazidir. Bu bölgənin inkişafında təbii ehtiyatlar, əhalinin məşğulluq sahələri və turizm potensialı böyük rol oynayır. Ərazilərin dağlıq və çaylı strukturu, burada ekoloji turizm və kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafını dəstəkləyir.

Rayonun təbii resursları arasında mineral və termal su yataqları, şirin su mənbələri, zəngin meşə sahələri və məhsuldar torpaqlar mövcuddur. Bu resurslar həm yerli əhali, həm də xarici investorlar üçün əhəmiyyətli potensiala sahibdir. Rayonun iqtisadi inkişafında infrastrukturun inkişafı mühüm rol oynayır. Qax, Qəbələ və Oğuz rayonlarında infrastrukturun inkişafı, bu rayonların ərazi inkişaf indeksini artırmışdır. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda isə hələ də turizm və ətraf mühitin idarə olunması sahələrində inkişaf üçün böyük potensial mövcuddur. Davamlı inkişaf prinsipləri bu ərazinin gələcək inkişafında əsas meyar olmalıdır. Ətraf mühitin qorunması, yerli resurslardan səmərəli istifadə edilməsi və sosial rifahın artırılması kimi məsələlər prioritet təşkil etməlidir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən dövlət siyasətləri, regionun davamlı inkişafını təmin edəcək və yeni iş yerlərinin yaranmasına şərait yaradacaqdır.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun davamlı inkişafını təmin etmək istiqamətində aşağıdakı təkliflər verilmişdir:

1. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun zəngin turizm potensialı var, lakin bu potensial tam istifadə olunmur. Bu səbəbdən, turizm infrastrukturu daha da inkişaf etdirilməli, xüsusilə müalicəvi turizmin inkişafı üçün mineral su mənbələri və termal bulaqların istifadəsi artırılmalıdır. Bütün bu resurslarla bağlı müvafiq sanatoriya və kurort kompleksləri yaradılmalı, həmçinin ekologiyaya zərər verməyəcək şəkildə ekoturizm sahələri təşviq edilməlidir;

2. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu kənd təsərrüfatı üçün əlverişli torpaqlara malikdir, lakin bu sahənin dayanıqlı inkişafı üçün müasir kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiqi və suvarma sistemlərinin optimallaşdırılması tələb olunur. Bu həm məhsuldarlığı artırar, həm də ətraf mühitə təsiri azaldar. Bu təşəbbüslər regionun iqtisadiyyatını diversifikasiya edəcək və dayanıqlı inkişafı dəstəkləyəcək;

3. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyan digər bir sahə infrastrukturdur. Rayonlar arasında və xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün nəqliyyat və logistika infrastrukturunun yaxşılaşdırılması lazımdır. Bu, xüsusilə Qax, Qəbələ və Oğuz rayonlarında mövcud olan sənaye və turizm potensialının effektiv istifadə olunmasına imkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 11 fevral 2004.

2. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasi Prezidentinin Fərmani, 14 aprel 2009.

3. Allahverdiyev K.Ş. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun təbii şəraiti və təbii ehtiyatlarının iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi. Kooperasiya elmi-praktiki jurnal, № 3 (46)-2017 s.5-11.

4. Həsənov T.G., Babayev M.R. "Dayanıqlı ekoinkişaf modeli: Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının həlledici inkişaf yolu". Regional idarəetmə: inovativ yanaşmalar və perspektiv imkanlar, respublika elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, "Elm və Təhsil", 2015, 311 s.

5. Məhəmmədli D. Azərbaycan Respublikasının Şəki-Zaqatala iqtisadi regionunun sosial-iqtisadi və mədəni infrastrukturu. https://www.anl.az/down/meqale/kitabxanashunasliq-biblioqrafiya/1_2017/568413.pdf, 2017, s.76-82.

6. Mamedov S.T. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun davamlı inkişaf potensialı. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2024, 28 səh. s.3

7. İsmayılova Ü.T. Şəki – Zagatala iqtisadi rayonunda rekreasiya-turizm potensialından istifadənin əhali məşqulluğu problemlərinin həllinə təsiri istiqamətləri. International Scientific Journal. https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/287728 2021

8. https://stat.gov.az/source/regions/

ABSTRACT
NATURAL RESOURCE POTENTİAL OF THE SHEKİ-ZAGATALA ECONOMİC REGİON AND PERSPECTİVES OF SUSTAİNABLE DEVELOPMENT

The article analyzes the development potential and strategic significance of the Sheki-Zagatala economic region. The key factors for economic development in the region, such as natural and geographical resources, infrastructure, and transportation opportunities, are the main focus. The article examines various natural resources in the economic region, including land and water resources, as well as mineral raw materials. Additionally, the tourism and recreation potential, climate conditions, and geographical location of the region are explored in terms of their impact on the region's socio-economic development.

In terms of infrastructure, the strategic transport network of the Sheki-Zagatala economic region, including republican and local roads and railways, is analyzed. The article discusses how these infrastructure opportunities affect the region's economy and the overall development of the country.

The purpose of the article is to identify the factors that will stimulate economic development in the region and create opportunities for more efficient use of resources, thus contributing to sustainable development and increasing the region's contribution to the national economy. A correct assessment of the strategic location and natural resources of the region is one of the key factors for strengthening its economy.

Keywords: *Sheki-Zagatala economic region, natural resource potential, sustainable development, economic strategy, state policy.*

РЕЗЮМЕ
ПРИРОДНЫЙ РЕСУРСНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ШЕКИ-ЗАГАТАЛИНСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РЕГИОНА И ПЕРСПЕКТИВЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

В статье анализируется потенциал развития и стратегическое значение Шекинско-Загатальского экономического района. Основными темами являются ключевые факторы экономического развития региона, такие как природные и географические ресурсы, инфраструктура и транспортные возможности. В статье рассматриваются различные природные ресурсы данного района, включая земельные и водные ресурсы, а также запасы минерального сырья. Кроме того, исследуется потенциал туризма и рекреации, климатические условия и географическое положение региона, а также их влияние на социально-экономическое развитие района.

Что касается инфраструктуры, то анализируется стратегическая транспортная сеть Шекинско-Загатальского района, включая республиканские и местные автомобильные дороги и железнодорожные линии. Обсуждается влияние этих инфраструктурных возможностей на экономику региона и общего развитие страны.

Цель статьи выявить факторы, стимулирующие экономическое развитие региона, а также создать условия для более эффективного использования ресурсов и обеспечения устойчивого развития, что способствует вклад в экономику страны. Правильная оценка стратегического по-

ложения и природных ресурсов региона является важным условием для укрепления его экономики.

Ключевые слова: *Шекинско-Загатальский экономический район, природно-ресурсный потенциал, устойчивое развитие, экономическая стратегия, государственная политика.*

XÜLASƏ

Məqalədə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun inkişaf potensialı və strateji əhəmiyyəti təhlil edilir. Regionun iqtisadi inkişafını təmin edəcək əsas amillər, təbii və coğrafi resurslar, infrastruktur və nəqliyyat imkanları əsas mövzu kimi çıxış edir. Məqalədə iqtisadi rayonun ərazisindəki müxtəlif təbii resurslar, o cümlədən torpaq və su ehtiyatları, həmçinin mineral-xammal ehtiyatları nəzərdən keçirilir. Bununla yanaşı, regionun turizm və rekreasiya potensialı, iqlim şəraiti və coğrafi mövqeyinin regionun sosial-iqtisadi inkişafına təsiri araşdırılır.

İnfrastruktur baxımından, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun strateji nəqliyyat və əlaqələr şəbəkəsi, o cümlədən respublika və yerli əhəmiyyətli avtomobil yolları və dəmir yolu xətləri təhlil olunur. Bu infrastruktur imkanlarının regionun iqtisadiyyatına və ölkənin ümumi inkişafına necə təsir etdiyi əsasən müzakirə edilir.

Məqalənin məqsədi regionun iqtisadi inkişafını stimullaşdıracaq amilləri müəyyən etmək, həmçinin bölgənin resurslarından səmərəli istifadə etməklə, davamlı inkişafına və ölkə iqtisadiyyatına daha çox töhfə verməsinə imkan yaratmaqdır. Regionun strateji mövqeyi və təbii sərvətlərinin düzgün qiymətləndirilməsi, onun iqtisadiyyatını gücləndirmək üçün vacib şərtlərdən biridir.

Açar sözlər: *Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu, təbii-resurs potensialı, davamlı inkişaf, iqtisadi strategiya, dövlət siyasəti.*

UOT 334.722.1
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.315

KİÇİK VƏ ORTA BİZNES (KOB) TƏRƏFİNDƏN MHBS-DƏ "ANLAYIŞLAR VƏ ƏSAS PRİNSİPLƏR"İN TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

HÜLYA SƏMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistrantı
E-mail: hulyasamedova@gmail.com

Giriş

İqtisadi və maliyyə münasibətlərinin beynəlmiləlləşməsi sahəsində müasir tendensiyalar milli sərhədləri tanımayan dünya bazarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda müəssisələrin inkişafı ilə bağlı etibarlı məlumatların açıqlanması, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının açıqlanması üçün müasir tələblərə cavab verən informasiya bazasının yaradılması dəstəyi biznesin inkişafına töhfə verən investorların və kreditorların marağını cəlb etmək üçün əsas şərt olmuşdur. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin (KOS) maliyyə vəziyyəti haqqında məlumatların maliyyə hesabatlarının təqdimatını tənzimləyən beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə aşkara çıxarılması zərurəti Azərbaycanın təsərrüfat subyektləri ilə Avropa dövlətləri arasında əməkdaşlığın artması ilə daha da güclənmişdir.

Azərbaycan və digər ölkələrdən olan alimlər maliyyə hesabatlarının müqayisəliliyinin öyrənilməsinə və beynəlxalq standartlara uyğun hesabatların hazırlanmasına mühüm töhfələr vermişlər, lakin əlavə araşdırma tələb edən bir çox mübahisəli məsələlər hələ də qalmaqdadır. Azərbaycan müəssisələrinin maliyyə hesabatlarının beynəlxalq tələblərə uyğun tərtib edilməsində bir sıra maneələrin mövcudluğu ilə əlaqədar olaraq, KOS-ların müvafiq hesabatlar hazırlamasını çətinləşdirən amilləri müəyyən etmək, beynəlxalq standartlar və hesabatların keyfiyyətini və faydalılığını artırmaq üçün təkliflərin hazırlanması indiki tədqiqatın ehtiyacını müəyyənləşdirdi. KOB üçün MHBS-dəki "Anlayışlar və Əsas Prinsiplər" Azərbaycan praktikasının oxşar müddəaları ilə müqayisə edilməsinə, onun tətbiqi praktikasına, onun Azərbaycanda və dünyada nə qədər geniş yayıldığının müəyyənləşdirilməsinə zərurət yaranmışdır. Hesab edirik ki, bu araşdırma Azərbaycanda KOS-lar üçün MHBS-nin "Anlayışlar və Əsas Prinsiplər"in tanınmasının aktuallığını qiymətləndirməyə kömək edəcəkdir.

1. KOS-ların beynəlxalq standartlara keçidi üçün ilkin şərtlər və perspektivlər

Kiçik və orta sahibkarlıq istənilən ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır, məşğulluğun təmin edilməsinə, vergitutma bazasının artırılmasına, daxili bazarın doldurulmasına və ixrac potensialının artmasına kömək edir. Hər bir dövlət bu və ya digər inkişaf mərhələsində kiçik və orta sahibkarlığın fəaliyyəti üçün ən əlverişli şəraiti təmin etməyə çalışır.

Müxtəlif ölkələrdə hüquqi aktlarda orta və kiçik biznes təşkilatlarının müxtəlif adları nəzərdə tutulur: hesabat verməyən ictimai şirkətlər, özəl müəssisələr, kiçik və orta şirkətlər. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları Şurasının ekspertlərinin fikrincə, bazarda fəaliyyət göstərən belə şirkətlərin payı təxminən 95% təşkil edir. Müəyyən bir ölkənin iqtisadi fəaliyyətinə və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına böyük təsir göstərən bu cür şirkətlər bütün ölkələr üçün vahid qaydalara uyğun tərtib edilmiş müqayisəli hesabata ehtiyac duyurlar.

Kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) üçün vahid standartların yaradılması zərurəti onların ölkələrin iqtisadiyyatında və bütövlükdə qlobal iqtisadiyyatda rolunun artması ilə əlaqədar idi. Beynəlxalq regional layihələrin icrasına bir sıra ölkələrin qoşulması və bununla əlaqədar MHBS-nın tətbiq sahəsinin genişləndirilməsi kiçik və orta sahibkarları da bu layihələrdə fəal iştiraka sövq etmişdir [1, s. 3-17].

Kiçik və orta biznes sektoru Azərbaycandakı iri müəssisələrə nisbətən öz mövqeyini genişləndirir, lakin bütün dünyada kiçik biznes də artan diqqəti cəlb edir [9, s.281-293]. Bu tendensiyalara cavab olaraq, IASB ayrıca bir standart yaratmağa qərar verdi ki, bu da Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün (KOS) üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları (bundan sonra KOS üçün MHBS) adlanır. Hər hansı şirkət tərəfindən KOS-lar üçün MHBS-ni tətbiq etməyə qərar verərkən diskussiyaya səbəb olan baxışları qeyd etmək olar.

Birincisi, Ya.A. Nikitina hesab edir ki, beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına uyğun hazırlanmış hesabatın bir sıra üstünlükləri var, o cümlədən:

- İnvestorların, tərəfdaşların və ya əlavə maliyyə mənbələrinin tapılması ilə bağlı şirkətin cəlbediciliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- İstifadəçilər üçün daha informativ və faydalı

hesabatların təqdim edilməsi;

• Fəaliyyətin daha dəqiq qiymətləndirilməsini təmin etmək bacarığı, bunun əsasında rəhbərlik məlumatlı və effektiv idarəetmə qərarları qəbul edə bilər [8, s.15-19].

A.A. Valinurova və A.A. Quseva həmçinin kiçik və orta biznes üçün MHBS [4, s.19-26]-ə uyğun hesabat tələb edən xarici investisiyaları cəlb etmək üçün alternativ və gələcək imkan kimi seçilir.

İkincisi, standartın tələblərinə uyğun olaraq əgər şirkət gələcəkdə maliyyə hesabatlarını MHBS-a uyğun tərtib etməyi planlaşdırırsa, o zaman maliyyə hesabatlarının hazırlanması üçün MHBS-nin tətbiqinin sadələşdirilmiş variantı olan kiçik və orta biznes üçün beynəlxalq standart tam MHBS-nin tətbiqi ilə müqayisədə maliyyə hesabatlarının hazırlanması vaxtını azaltmağa kömək edəcəkdir.

Üçüncüsü, S.S.Yuretski hesab edir ki, maliyyə hesabatlarını MHBS-a uyğun təqdim edən şirkət onları beynəlxalq auditdən keçirə bilər ki, bu da öz növbəsində açıqlanan məlumatların keyfiyyətini artırır [10, 194-196]. Bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, KOS-lar üçün MHBS-nin təkmilləşdirilməsi üçün onların da maliyyə hesabatlarını beynəlxalq auditdən keçirməsi önəmlidir.

Kiçik biznes sahəsində bir sıra tədqiqatçılar MHBS-nin tətbiqinin kiçik biznes üçün aktuallığı və bu prosesin üstünlükləri ilə bağlı öz fikirlərini bildirirlər. Cədvəl 1-də əsas fikirlər verilmişdir:

Cədvəl 1. KOM-lar üçün MHBS-dən istifadənin üstünlükləri

Tədqiqatçının tam soyadı, adı	Baxış nöqtəsi
E.O.Cəfərov N.Babayev	100-dən çox ölkədə müəssisələr öz maliyyə hesabatlarını MHBS əsasında hazırlamışlar ki, bu da müxtəlif ölkələrin şirkətlərinin maliyyə hesabatlarında əks olunan məlumatların müqayisəliliyini artırmaq üçün mühüm vasitədir
A.A. Valinurova A.A. Quseva S. S. Yuretsky	KOS üçün MHBS qlobal inteqrasiyanı və dövlətlərüstü səviyyədə kapital axınını, həmçinin kiçik və orta sahibkarlar üçün kapital bazarının genişlənməsini təşviq edir;
S. S. Yuretsky	KOS hesabatlarını dövlətlərüstü səviyyədə müqayisə etmək imkanı verir;
N.A.Mislavskaya D.P. Dzboyeva	Beynəlxalq ticarətin inkişafı və kiçik və orta biznesinin qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyasının sürətləndirilməsi;
N.A.Mislavskaya D.P. Dzboyeva	IFRS for SMEs-in tətbiqi KOM-larda biznesin idarə edilməsi metodlarının modernləşdirilməsinə, eləcə də qlobal arenada rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün işçilərin bacarıq və vərdişlərinin təkmilləşdirilməsinə kömək edir.

Mənbə: *[3; 4; 6; 11] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tətbiqi ilə bağlı qərarın qəbul edilməsinə kömək edə biləcək əsas səbəbləri müəyyən etmək olar:

- MHBS-na uyğun maliyyə hesabatlarının müqayisəliliyinin və beynəlxalq səviyyədə təqdim olunan məlumatların keyfiyyətinin artırılması, xarici kapitalın, investisiyaların və əlavə kredit resurslarının cəlb edilməsi, xarici şirkətlərlə inteqrasiya və qarşılıqlı əlaqələrin qurulması.
- KOS-lar üçün uçot və hesabat sisteminin inkişafı üzrə dövlət strategiyasının işlənib hazırlanması;
- KOS-lar üçün MHBS-nin tətbiqinə nəzarətin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə IASB ilə beynəlxalq əməkdaşlığın qurulması.

Beləliklə, səlahiyyətli orqanlar nəzəri aspektlərlə yanaşı, MHBS tələblərinə praktiki uyğunluğa diqqət yetirmək üçün normativ və qanunvericilik sənədlərində təkmilləşmələr aparmalıdırlar.

Kiçik və orta biznesin beynəlxalq standartlara keçidi üzrə müəyyən işlərin görülməsi zəruriliyi Azərbaycanda qaçılmaz olduğundan müvafiq olaraq, 04 may 2018-ci il tarixli düzəlişlərə əsasən "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmışdır. Həmin Qanunun 10-cu maddəsinə uyğun olaraq, "Milli Mühasibat Uçotunun Standartları" qüvvədən düşmüş və onların əvəzinə KOS-lar "Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Standartı" əsasında maliyyə hesabatlarının müəyyən olunmuş uçot qaydaları ilə tərtib olunması tələb olunmuşdur.

Bu səbəbdən, N.A.Mislavskaya və D.P. Dzboevanın KOS-lar üçün MHBS-nin tətbiqini ləngidən əsas amil Azərbaycanda müəyyən edilmiş mühasibat uçotu standartları, yəni deklarativ xarakter daşıyır. ...hesabatlarda təqdim olunan məlumatların faydalılığını artırmaq, onları daha etibarlı və müqayisə edilə bilən etmək üçün mühasibləri Azərbaycanda mühasibat uçotu sistemini təkmilləşdirməyə və inkişaf etdirməyə sövq edə biləcək amillərin olmadığı barədə yeritdiyi mülahizələri və onların əsasında verdiyi təkliflər qəbul edilmir [6, s.29-34].

Hazırda, Azərbaycanda sözügedən Qanuna əsasən ölkəmizdə fəaliyyət göstərən istər yerli, istərsə də xarici kiçik biznes üçün təkcə milli bazarda deyil, həm də xarici bazarlarda daha yüksək rəqabət qabiliyyətinə çıxış yolunun müəyyən edilməsi, habelə sözügedən müəssisələr üçün MHBS-nı tətbiq edən İctimai Əhəmiyyətli Qurumlarla beynəlxalq regional layihələrlə birgə və ahəngdar işlərin həya-

ta keçirilməsinə münbit şərait yaradılmışdır. Lakin, qeyd olunanlar KOS üçün MHBS-nın tətbiq prosesində mövcud olan bütün məsələlərin həll olunması demək deyildir.

2. KOS-lar üçün Beynəlxalq Standartda (KOS üçün MHBS) "Anlayışlar və Əsas Prinsiplər"in ayrı-ayrı elementlərinin təhlili

ŞURA tərəfindən MUBS-dən MHBS-ə məqsədyönlü və ardıcıl keçid ilə səciyyələnən yeni maliyyə hesabatlarının tətbiqi üçün Konseptual Əsaslar 2001-ci ildə təkmilləşdirilmişdir.

Bu sahədə islahatların davam etdirilməsi ilə yanaşı, maliyyə məlumatlarının maliyyə hesabatlarında daha şəffaf əks olunmasına dair toplanan praktiki təcrübələr isə, müvafiq olaraq 2001-ci ildə qəbul olunmuş Konseptual Əsaslara yenidən baxılması ilə nəticələnmişdir.

2015-ci ildən sonra istifadəsi məcburi qaydada müəyyən olunmuş 5 adda yeni MHBS-da əks olunan tələblər maliyyə hesabatlarının beynəlxalq aləmdə təqdim olunmuş praktikasında köklü dəyişikliklərə səbəb olmuş və müvafiq olaraq 2018-ci ildə "Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları üzrə Konseptual Əsasları"nın təsdiq olunması ilə nəticələnmişdir.

KOS-lar üçün MHBS haqqında məlumatı Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının rəsmi internet saytında "Buraxılan standartlar" bölməsində "Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartı" ayrıca alt bölməsində tapa bilərik. O, standart haqqında əsas məlumatları, onun 27 dilə tərcüməsini və ən son xəbərləri ehtiva edir [5]. Azərbaycanda mühasibat uçotu sahəsində aparılmış islahatlar nəticəsində bu standartın Azərbaycan dilində tərcüməsi 2016-cı ildə "Mühasibat uçotu haqqında" Qanunun 4.3.1-ci maddəsinə əsasən aparılmışdır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin müvafiq Qərarına əsasən KOS-lar müəyyən edilmiş meyarlar üzrə qeydə alınır. Onların həmin Standarta əsasən uçotunun aparılması və maliyyə hesabatlarının tərtib olunması Azərbaycan Respublikasının təsdiq etdiyi müvafiq uçot qaydaları ilə tənzimlənir.

Şura tərəfindən KOS üçün MHBS-nın MHBS-na uyğun qəbul olunmasını nəzərə alaraq, bu standartın II bölməsində verilmiş "Anlayışlar və Əsas Prinsiplər" ilə Şuranın 2018-ci ilin buraxılışı əsasında qəbul olunmuş "MHBS üçün Konseptual Əsaslar" arasında fərqli konseptual yanaşmalar mövcuddur. Bu baxımdan, kiçik müəssisələr üçün MHBS-nin daha dərindən tətbiqi şirkətlərə MHBS ilə müəyyən edilmiş aktivlərin dəyərinin müvafiq formada 2018-ci il buraxılışına uyğun qiymətləndirilməsindən istifadə etməyə və mühasiblərin peşəkar mülahizələrinə etibar etməyə imkan verəcəkdir.

Hazırda IFRS Foundation tərəfindən təqdim olunan Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının 2018-ci il buraxılışı mövcuddur, lakin bu standartların tərcümə olunmaması onun istifadəsini məhdudlaşdırır [12]. Bu baxımdan qanunvericiliyin 2018-ci il standartlarına uyğunlaşdırılması təmin olunmalıdır.

Nəticə

Aparılmış elmi tədqiqatlar göstərmişdir ki, KOS-ların maliyyə hesabatlarının beynəlxalq tələblərə uyğunluğu qlobal səviyyədə KOS-ların biznes nəticələrinin müqayisəliliyinin artırılmasının əsas şərtidir. Bu işdə KOS-ların maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının müəyyən edilmiş məqsədi və təhlili bizə aşağıdakı təklifləri hazırlamağa imkan verdi:

1. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları IFRS Foundation tərəfindən təqdim olunan 2018-ci il buraxılışına uyğun tərcümə olunmalı və bununla bağlı qanunvericiliyə düzəlişlər edilməlidir.

2. KOS-lar üçün MHBS-nin "Əsas Anlayışları və Əsas Prinsipləri"in "MHBS üzrə Konseptual Əsaslar"a uyğun müəyyənləşdirilməlidir.

3. Tədqiqat gedişində əldə edilmiş nəticələr və hazırlanmış təkliflər KOS-lar tərəfindən tərtib edilən maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xüsusiyyətlərinin artırılması və onun MHBS-ları ilə müəyyən olunmuş yeni tələblərə uyğunlaşdırılmasına imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Cəfərov E.O., Musayeva N.M. Kiçik və Orta sahibkarlıq Subyektlərinin Maliyyə Hesabatlarına dair bəzi məsələlər. // AUDİT 2022, 4 (38), səh.3-17.

2. "Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları", http://www.maliyye.gov.az.

3. Jafarov, E., & Babayev, N. (2024). Problems of preparing business financial statements according

to international standards. Economics of Development, 23(2), 47-56. doi: 110.57111/econ/2.2024.47.

4. Валинурова А.А., Гусева А.А. Оценка перспектив применения МСФО для малого и среднего бизнеса в России // Бухгалтерский учет в издательстве и полиграфии. – 2014. №1. – С. 19-26.

5. Международный стандарт финансовой отчетности для малых и средних предприятий. URL: https://www.ifrs.org/issued-standards/ifrs-for-smes/ (дата обращения 06.04.2025)

6. Миславская Н.А., Дзбоева Д.П. Развитие системы бухгалтерского учета субъектов малого предпринимательства: точка зрения // Международный бухгалтерский учет. – 2011. №21. – С. 29-34.

7. Мялкина А.Ф., Оводкова Т. А.Система РСБУ и МСФО для субъектов малого и среднего бизнеса: допущения, принципы и требования // Социально-экономические явления и процессы. – 2012. №12. – С. 231- 237.

8. Никитина Я.А. Проблемы и перспективы перехода малых и средних предприятий на международные стандарты финансовой отчетности // Российское предпринимательство. 2011. – №5-2. – С. 15-19.

9. Созонов А.С. Обзор, оценка и перспективы применения МСФО для малого и среднего бизнеса в мире // Международный бухгалтерский учет. – 2017. №5 (419). – С. 281-293.

10. Юрецкий С.С. МСФО для малых и средних предприятий - инструмент роста бизнеса или шаг к кризису? // Вестник ГУУ. – 2012.

№9-1. – С. 194-196.

11. Юрецкий С.С. Область применения МСФО для малых и средних предприятий // Вестник ГУУ. – 2012. №8. – С. 181-185.

12. https://www.ifrs.org/

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanın timsalında kiçik və orta biznes üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının (KOB-lar üçün MHBS) tətbiqini təhlil etmək, KOB üçün MHBS-dəki "Anlayışlar və Əsas Prinsiplər"in tətbiqi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, eləcə də bu keçid nəticəsində yarana bilən mümkün problemləri və perspektivləri araşdırmaq olmuşdur.

Tədqiqatın metodologiyası - KOS-lar üçün MHBS-də "Anlayışlar və Əsas Prinsiplər"in tətbiqi xüsusiyyətləri ilə bağlı tədqiqatın aparılması zamanı təhlil, sintez və müqayisə kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın əhəmiyyəti - Azərbaycanda KOS-lar üçün MHBS-də "Anlayışlar və Əsas Prinsiplər"in beynəlxalq tələblər səviyyəsində tətbiqi yollarını müəyyənləşdirmək zərurətindən irəli gəlir.

Tədqiqatın tətbiqi nəticələri – KOS subyektlərinin fəaliyyətində "Anlayışlar və Əsas Prinsiplər"in tətbiqi xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasını təmin edən araşdırmalar aparılmışdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - KOS-lar üçün MHBS-də "Anlayışlar və Əsas Prinsiplər"in ayrı-ayrı elementlərinin tətbiqi xüsusiyyətləri ilə bağlı şərhlər və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: *kiçik və orta biznes (KOB), kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri, maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları (MHBS), problemli aspektlər.*

Hulya Samedova,
graduate student of ADIU (UNEC)
E-mail: hulyasamedova@gmail.com

Features of the application of "Concepts and Fundamental Principles" in IFRS by small and medium-sized businesses (SMEs)

SUMMARY

The purpose of the study was to analyze the application of International Financial Reporting Standards (IFRS for SMEs) for small and medium-sized businesses in the example of Azerbaijan, to identify the features of the application of "Concepts and Fundamental Principles" in IFRS for SMEs, as well as to examine possible problems and prospects that may arise as a result of this transition.

Research methodology - During the study on the features of the application of "Concepts and Fundamental Principles" in IFRS for SMEs, methods such as analysis, synthesis and comparison were used.

The significance of the study - stems from the need to determine the ways of applying "Concepts and Fundamental Principles" in IFRS for SMEs in Azerbaijan at the level of international requirements.

Application results of the study – research was conducted to identify the features of the application of "Concepts and Fundamental Principles" in the

activities of SME entities.

Originality and scientific novelty of the study – comments and suggestions were given regarding the features of the application of individual elements of "Concepts and Fundamental Principles" in IFRS for SMEs.

Keywords: *small and medium-sized businesses (SMEs), small and medium-sized enterprises, international financial reporting standards (IFRS), problematic aspects.*

Хулия Самедова,
магистрантка АГЭУ (UNEC)
Эл. почта: hulyasamedova@gmail.com

Особенности применения «Концепций и основополагающих принципов» МСФО в отношении субъектов малого и среднего предпринимательства (МСП)

РЕЗЮМЕ

Целью исследования было проанализировать применение Международных стандартов финансовой отчетности для малых и средних предприятий (МСФО для МСП) на примере Азербайджана, установить бизнес-особенности применения «Концепций и основополагающих принципов» МСФО для МСП, а также изучить возможные проблемы и перспективы при осуществлении этого перехода.

Методология исследования - При реализации исследования особенностей применения «Концепций и основополагающих принципов» в МСФО для МСП использовались такие методы, как анализ, производство и выработка.

Исследовательская угроза - возникает из-за необходимости определения способов применения «Концепций и основных принципов» МСФО для МСП на уровне соответствующих требований.

Результаты применения исследования – исследование проводилось с целью выявления особенностей применения «Концепций и основных принципов» в деятельности субъектов МСП.

Оригинальность и научная новизна исследования - даны замечания и предложения относительно особенностей применения отдельных элементов «Концепций и основополагающих принципов» в МСФО для МСП.

Ключевые слова: *малый и средний бизнес (МСП), малые и средние предприятия, международные стандарты финансовой отчетности (МСФО), проблемные аспекты.*

UOT 005-027.21
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.318

KİÇİK BİZNESİN İDARƏEDİLMƏSİNDƏ İNFORMASİYA TƏMİNATININ VƏ DƏSTƏK FORMALARININ İNTEQRASİYASI

RƏNA QULİYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistr

E-mail: ranaguliyeva44@gmail.com
ORCID: 0009-0006-2210-0581

Giriş

Kiçik biznes müasir bazar iqtisadiyyatının ən mühüm sektorudur, onun səmərəliliyi bütövlükdə iqtisadiyyatın vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir. Kiçik biznesin əsas iqtisadi funksiyası təkcə istehlak tələbinin sürətli differensasiyasına çevik reaksiya formalaşdırmaq və geniş çeşiddə mal və xidmətlərin yaradılması deyil. Dəyişən bazar şərtlərinə və dəyişən istehlakçı tələbatlarına tez uyğunlaşma qabiliyyəti ilə kiçik biznes iqtisadiyyatı daha rəqabətədavamlı etməklə yanaşı, innovasiya mənbəyi kimi iqtisadi töhfələr verə bilir. Kiçik biznesin sosial funksiyası milli iqtisadiyyatda böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yeni iş yerlərini yaratmaqla məşğulluq problemi həll edilir. Dövlət tənzimlənməsinin ən aktual sferalarından biri olan əmək bazarında sosial gərginlik aradan qaldırılır, əhalinin sosial cəhətdən həssas qrupları fəal əmək fəaliyyətinə cəlb olunur, bacarıq və təcrübələrin tətbiqi genişlənir. Lakin kiçik biznesin iqtisadi böhranların öhdəsindən gəlmək üçün daha çox dəstəyə ehtiyacı var. Bu problemə yanaşmada zənnimizcə iki məqamı qeyd etmək olar.

Birincisi, UNCTAD-ın sahibkarlığın inkişafının rəhbəri Arlette Verploeghin sözləri ilə desək, "bugünkü iqtisadi böhranlar dünyasında kiçik müəssisələr biznes planlarını daim uyğunlaşdırmaq üçün yüksək təzyiq altındadırlar, onlara dəstəkləyici tənzimləyici mühit lazımdır" [1]. Bunun üçün qaydalar şəffaf, onlayn olaraq asanlıqla əlçatan olmalıdır. İkincisi, kiçik sahibkarlıq müəssisələri də öz növbəsində innovasiya fəaliyyətinin miqyasını genişləndirmək üçün investisiya yatırımına imkan verən aydın strategiyaya və uzunmüddətli baxışa malik olmalıdır.

Miqyas ölçülərinə baxmayaraq, həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün kiçik biznes qurumlarının əhəmiyyəti danılmazdır. ÜTT-nın məlumatına görə, kiçik və orta sahibkarlıq inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda məşğulluğun 60-70%-ni və ÜDM-in 55%-ni təşkil edir [2]. İnkişaf etmiş ölkələrdə kiçik biznes müəssisələr hesabına yeni iş yerlərinin əhəmiyyətli hissəsi yaradılır. Statistik məlumatlara əsasən ABŞ və Yaponiyada kiçik biznes ümumi iş yerlərinin 50%-dən 70%-ə qədərini təmin edir. Kiçik firmaların səmərəlilik dərəcəsi onunla nümayiş etdirilir ki, onlar iri müəssisələrə nisbətən xərclərin 1 dollarına 17 dəfə çox innovasiya və təkmilləşdirmələr həyata keçirirlər [3]. Digər bir sıra üstünlüklər də kiçik biznesin həyat qabiliyyətini artırır. Hazırda əksər ölkələrdə kiçik müəssisələrin qeydiyyatının nisbi sadəliyi, təsisçinin təhsil səviyyəsinə, nəzərdə tutulan peşə fəaliyyəti sahəsində səriştələrə məhdudlaşdırıcı tələblərin olmaması onu geniş insanlar üçün əlçatan edir. Lakin bu amillər həm də mütəşəkkil biznesin mövcudluğu üçün yüksək riskləri istisna etmir. Mövcud statistikalar göstərir ki, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində hər il on minlərlə kiçik müəssisə yaradılır və bağlanır.

Kiçik biznesin həyat qabiliyyətinin artırılmasının mütləq amili idarəetmənin səmərəliliyini müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə artırmaqdır.

1. Kiçik biznesin idarəedilməsi prosesinin informasiya təminatına differensial yanaşma

Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin kiçik miqyası heç də həyata keçirilən idarəetmə funksiyalarının proporsional azalmasına səbəb olmur. İnkişaf strategiyasının idarə edilməsi, kadrlar, maliyyə, mühasibat uçotu, marketinq, istehsal, satış, təchizat və hesabat sisteminin təşkili hər hansı bir müəssisənin fəaliyyəti üçün həyati vacib funksiyalardır. Kiçik müəssisələrdə idarəetmə vəzifələrinin geniş spektri az sayda işçi tərəfindən həll edilir: direktor, baş mühasib, menecer bütün idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirir. Kiçik biznesin bu xüsusiyyəti, bir tərəfdən dünyagörüşünün genişliyi, təhsil səviyyəsi, qərar qəbul etməyə hazır olması baxımından kadrlara xüsusi tələblər qoyur. Digər tərəfdən isə idarəetmə funksiyalarının və informasiyanın avtomatlaşdırılmasına ehtiyac yaradır. Bu ehtiyacların təmin olunması differensial yanaşma tələb edir.

Sənaye, xidmət və ticarət müəssisələrinin idarəetmə funksiyaları, öz fəaliyyətlərinə müxtəlif

resursları cəlb etməsinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Kiçik bir istehsal müəssisəsini təşkil etmək üçün istehsal obyektlərinə və enerji potensialına əhəmiyyətli investisiyalar tələb olunur. Kiçik binesin sahə mənsubiyyəti üzrə informasiya təminatı fərqləri Cədvəl 1-də nəzərdən keçirilir.

Cədvəl 1. Kiçik biznesin sahə mənsubiyyəti əsasında informasiya təminatının spesifikası

Kişik binesin sahə mənsubiyyəti əlamətləri	İnformasiya təminatına ehtiyacın spesifikası
Sənaye istehsalı fəaliyyəti informasiya ilə zəngindir.	Idarəetmə sistemində çoxsaylı fərqlərə malik uçot, tənzimləyici və texnoloji məlumatlar dövr edir.
Tikinti sənayesindəki kiçik müəssisələr müasir tikinti texnologiyalarına, əl əməyini azaldan yüksək məhsuldar mexanizmlərdən istifadəyə yönəldilmişdir.	Tikinti sənayesində idarəetmə proseslərinin avtomatlaşdırılmasının aktual sahələri: avtomatlaşdırılmış layihələndirmə, planlaşdırma, təchizatçılar və müştərilərlə əlaqələrin idarə edilməsi, mühasibat uçotu fəaliyyəti və sənədləşdirmə dəstəyidir.
Pərakəndə ticarət müəssisələri üçün əsas tələb daha geniş çeşiddə məhsullar hesabına yüksək satış səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsidir.	Mal ehtiyatlarının vaxtında tamamlanması, satınalma şəraitinin yaxşılaşdırılması hesabına maya dəyərinin aşağı salınması, daşınma və satınalma xərclərinin, anbar sahəsinin və anbarlardakı inventarların azaldılması mühüm rol oynayır.
Digər xidmət müəssisələri	Kadrlar, informasiya texnologiyaları bu kateqoriya təsərrüfat subyektləri üçün əsas strateji resursdur.

Müəllifin yanaşması əsasında tərtib edilmişdir.

Kiçik biznesin sahə mənsubiyyəti əlamətlərinə müqayisəli nəzər saldıqda, ən çox sayda kiçik biznes pərakəndə satış və xidmət sektorlarında cəmləşməsi səbəbləri aydınlaşır. Bu sferada müəssisənin açılması və fəaliyyət göstərməsi üçün tələb olunan ilkin kapital nisbətən azdır, kapitalın dövriyyə sürəti yüksəkdir. Digər sahələrin müqayisəsinə keçdikcə informasiya təminatına ehtiyacın miqyası və xarakteri dəyişir. Göründüyü kimi, informasiya təminatı təkcə istehsal və xidmət proseslərinin birbaşa idarə edilməsi üçün vacib resurs deyil, həm də avadanlıqdan istifadənin səmərəliliyinin təhlili, əsas fəaliyyət göstəricilərinin hesablanması və istehsalda yaranan çətinliklərin müəyyən edilməsi üçün zəruri əsasdır.

2. Resurs məhdudiyyətləri və informasiya texnologiyalarını cəlb etmə imkanları

Kiçik biznesin nizamnamə kapitalı adətən kiçik olur və şəxsi vəsaitlər, qrantlar və dövlət subsidiyaları əsasında formalaşır. Əsas vəsaitlər və kreditlər müəssisənin vəsaitlərinin ümumi həcminin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə görə, mikro müəssisələr illik gəlirləri 200 min manatdan (müqayisə üçün Aİ ölkələrində 2 mln avro, Rusiyada 60 milyon rubldan) çox olmayan şirkətlərdir. Təkcə bu kiçik biznes qurumlarının məhdud maliyyə imkanlarından xəbər verir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Azərbaycanda və Avropa İttifaqı ölkələrində sahibkarlıq subyektlərinin bölgü meyarları [4],[5]

Azərbaycan		
Sahibkarlıq subyektlərinin kateqoriyaları	**İşçilərinin orta siyahı sayı (nəfər)**	**İllik gəliri (ig) (min manat)**
Mikro sahibkar	1 - 10	ig ≤ 200
Kiçik sahibkar	11 - 50	200 < ig ≤ 3 000
Orta sahibkar	51 - 250	3 000 < ig ≤ 30 000
İri sahibkar	251 və ondan yuxarı	30 000 < ig
Avropa İttifaqı ölkələri (ümumi illik balans mln avro)		
Orta müəssisə	< 250	≤ 50 (60)
Kiçik müəssisə	< 50	≤ 10 (12,5)
Mikro müəssisə	< 10	≤ 2 (2,5)

Cədvəl müəllif tərəfindən sistemləşdirilmişdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin 99,6 faizini kiçik və orta biznes subyektləri təşkil edir [6]. Həmin qurumların innovativ inkişafının dəstəklənməsi strateji fəaliyyətin əsas elementlərindən biridir. Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin şaxələndirilməsi və innovasiyalar ölkənin əsas inkişaf göstəricilərindən biridir. Ayrı-ayrı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kifayət qədər maliyyə resursları olmadığından kiçik müəssisələr xarici maliyyələşməni əldə etməkdə çətinliklərlə üzləşirlər. Bir sıra ekspertlərin fikrincə, Rusiya kiçik müəssisələrinin kredit resurslarını cəlb etmək ehtiyacları yalnız 15-20% ödənilir [7]. Burada həmçinin qeyd olunur ki, banklar kredit vermə riskinin yüksək olması və likvid girovun olmaması, maliyyə resurslarının təqdim edilməsindən imtina etməsi və yüksək faiz dərəcələri təyin etməsi səbəbindən bu kateqoriyadan olan müştərilərlə işləməkdən çəkinirlər. Kreditlərin əksəriyyəti kiçik və orta sahibkarlara bir ilə qədər müddətə verilir.

Maliyyə resursları ilə bağlı çətinliklər kiçik müəssisələrin informasiya infrastrukturunun inkişafında və istifadəsində əsas maneələrdən biridir. Dəstək infrastrukturları da kiçik biznesə birbaşa təsir göstərir.

Deyə bilərik ki, biznesin təşkili, biznes sahibi üçün müxtəlif dəstək növlərinin mövcudluğu və əlçatanlığından birbaşa təsirlənir. Kiçik biznes layihəsi çərçivəsində maliyyə yardımı və ya investisiya tətbiqi üçün müəyyən edilmiş əsaslandırmalar tələb olunur. Məlumat və şəbəkələrə əlçatanlıq xidmət və məhsulların artımını üzvi şəkildə təmin etməyə imkan verər. Bununla belə, üç əsas dəstək infrastrukturu: maliyyə, informasiya və şəbəkə biznesinə çıxışın genişləndirilməsi biznes qərarının verilməsi üçün əhəmiyyətli dərəcədə zəruridir (Şəkil 1).

Şəkil 1. Kiçik biznes layihəsində informasiya təminatı strategiyası və dəstək formalarının inteqrasiyası: konseptual baxış (müəllif tərtibatında)

2024-cü ildə satış imkanlarını artırmaq və yeni bazarlara çıxışa dəstək məqsədilə İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyindəki Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin (KOBİA) bu istiqamətdə təklif etdiyi xidmətlərdən 60-a yaxın mikro, kiçik və orta biznes (KOB) subyekti faydalanıb [8]. KOB mərkəzlərdən istifadə edən sahibkarlar "Android" ("GooglePlay") və ya "İOS" ("AppStore") əməliyyat sistemləri ilə çalışan mobil qurğuya "KOB növbə" tətbiqini yükləməklə şəxsiyyət vəsiqəsinin seriya nömrəsini və FİN kodunu daxil etməklə qeydiyyatdan keçə və şəxsi kabinetini yarada bilər.

Kiçik biznesə dəstəyin yeni rəqəmsal platformalarının yaradılması, eləcə də informasiya təminatı strategiyası və dəstək formalarının inteqrasiyası sahəsində Avropa İttifaqı ölkələrinin qabaqcıl təcrübələrindən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Avropa İttifaqı ölkələrində kiçik bizneslərin sayında davamlı artım var və biznesin inkişafı sahəsində geniş sənaye sahələri ilə işləyən İsveç Elm Parkları misalında hər il şirkətlərin sayı artır. Uminova Elm Parkı beş il ərzində 900-dən çox biznes ideyası üzrə məsləhətlər vermiş və 160 kiçik şirkətin yaradılmasına kömək etmişdir [9]. Hətta ən inkişaf etmiş ölkələrdə vençur kapitalı zəruri olsa da, uyğun məlumat və şəbəkələrdən gələn tərəfdaşlıq dəstəyi olmadan kiçik biznes xarici bazarda tam uğur qazana bilməz. Digər problemlər ayrı-ayrı ölkələrdə kiçik sahibkarlıq sektorunun böyük bir firmaya nisbətən daha az cəlbediciliyi, stabil məşğulluğa inamın olmaması, aşağı əməkhaqqı səviyyəsi ilə bağlıdır. Bu da öz növbəsində daimi əsasda yüksəkixtisaslı kadrların cəlb edilməsi imkanlarını azaldır. Bunun nəticəsidir ki, ixtisaslı işçilərin cəlb edilməsi üçün imkanları xeyli çətinləşir. Bu problemin nəticələrindən təsirlənən aşağıdakı digər məsələləri də göstərmək olar:

- xüsusilə kiçik biznesin dar bazar ixtisaslaşması və marketinq strategiyalarının hazırlanmasındakı çətinliklər;
- kiçik müəssisə bir ərazidə iqtisadi fəaliyyətin ümumi həcmində olduqca kiçik bazar payını tutur. Bu səbəbdən o, bazar konyunkturasına təsir edə bilmir;
- müştərilərini daha yaxşı tanımağa və dəyişən bazar şərtlərinə daha operativ uyğunlaşmağa və uzunmüddətli əlaqələr qurmağa çalışır;
- bahalı marketinq araşdırmaları və bazar vəziyyətinin dərin təhlilinin olmaması bunu etməyə imkan vermir;
-biznes genişləndikcə informasiya təminatının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artır, idarəetmə qərarlarının işlənib hazırlanması və qəbul edilməsinin mürəkkəbliyi artır, analitik və marketinq tədqiqatları təcili ehtiyaca çevrilir.

Kiçik biznesi idarə etməyin yüksək riskləri informasiya təminatı imkanlarının genişləndirilməsini tələb edir. Bizneslə məşğul olmaq riskləri informasiya təminatı olmadıqda yüksək qiymətləndirilir və bütövlükdə iqtisadi mühit böyük qeyri-müəyyənlik, qanunvericilikdə tez-tez dəyişikliklər və bürokratik maneələrlə ilə də xarakterizə olunur. Tez-tez dəyişən "oyun qaydaları" kontekstində riskləri azaltmaq üçün kiçik bizneslər bir neçə fəaliyyət növünü birləşdirməyə çalışırlar. Beləliklə, xidmət şirkətləri çox vaxt bu fəaliyyəti əlaqəli malların pərakəndə satışı ilə birləşdirirlər. Bu şəraitdə kiçik biznesin yaşaması üçün əsas amil çeviklik, xarici mühitdəki dəyişikliklərə, bazar konyunkturasına çevik reaksiya vermək, minimal xərclərlə yenidən tez təşkil olunma qabiliyyətidir.

Dövlət dəstəkləmə siyasətinin əsas aləti xüsusi vergi rejimləri və layihə əməkdaşlığıdır. Kiçik müəssisələr, qanunvericiliyinə uyğun olaraq, sadələşdi-

rilmiş hesabat sistemi ilə xüsusi vergi rejimlərindən istifadə edə bilərlər. Tənzimləyici orqanların, vergi orqanlarının və sosial fondların fəaliyyətinin optimal əlaqələndirilməsi kiçik müəssisələrin inkişafında əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə biznes fəaliyyətində vergidən yayınma və kölgə iqtisadiyyatı hallarının aradan qaldırılması informasiya sistemlərinin tətbiqinə və təkmilləşdirilməsinə zərurəti artırır.

Bununla belə, maraqlı bir mülahizə kiçik biznesin fəaliyyətinə layihə yanaşması ilə bağlı olardı. Böyük bir şirkətin fəaliyyəti daha geniş miqyasda həyata keçirilir və daha geniş coğrafi bazarda cəmlənir və buna görə daim mövcud resursları ən səmərəli şəkildə paylamaq və idarə etmək kimi strategiyalara əsaslanırlar. Kiçik biznes üçün onların əsas fəaliyyətlərinin layihələr əsasında aydın şəkildə müəyyən edilməsi lazımdır. Digər tərəfdən, kiçik şirkətlər daha məhdud resurslara sahibdirlər və kiçik şirkətin həyat silsiləsinin müəyyən mərhələlərində daha az maraq kəsb edir. Bununla belə, hər hansı bir şirkətin mövcud bazarda qala bilməsi üçün müəyyən bir zaman çərçivəsində imkanlar əldə edilməlidir. Eləcə də onların təklif etdiyi məhsul və xidmətlərin yeni müştərilər üçün cəlbediciliyi üçün unikal xarakterə malik olması lazımdır. Bu məqsədləri reallaşdırmaq üçün kiçik şirkətlər iri müəssisələr və dövlət xidmətləri ilə birgə layihələrdə işləməlidir. Kiçik biznes bazar təminatı əldə etməklə gəlir əldə etmə yollarını daha da asanlaşdıra bilər.

3. Kiçik biznes və informasiya texnologiyalarının tətbiqi: problemlər və yanaşmalar

Biznes fəaliyyəti mühit dəyişikliklərinin güclü təsirinə məruz qalır. Texnoloji dəyişikliklər xarici mühit dəyişikliklərinin əsas sahəsi kimi idarəetmə proseslərinin daim təkmilləşdirilməsi zərurətini qarşıya qoyur. İT və əməliyyat liderləri üçün ən böyük problem texnologiya və əlaqəli həllərin heç vaxt yerində dayanmamasıdır: beş il əvvəlin ən qabaqcıl texnologiyası artıq tələblərə cavab verməyə bilər [10]. Hər bir menecerin və fərdin tələb olunan sürətlə böyük həcmdə məlumat toplamaq, saxlamaq, ötürmək və emal etmək qabiliyyəti məhduddur. Müəssisə meneceri artıqlıq, natamamlıq və alınan məlumatların ziddiyyətli olması şəraitində qərarlar qəbul etməlidir. Bu şəraitdə informasiyanın emalının səmərəliliyini və keyfiyyətini (dəqiqlik, tamlıq və aktuallıq) artırmaq üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə etməyə, yəni kompüter məlumatlarının emalına əsaslanan müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməyə çalışmaq təbiidir.

İdarəetmə funksiyasının avtomatlaşdırılması müasir biznes fəaliyyətində aparıcı trend hesab olunur. Lakin biznes analitiklərinin qənaətinə görə, həyata keçirilən idarəetmə funksiyalarının həcmi müəssisənin fəaliyyətinin miqyası ilə heç də həmişə mütənasib deyil. Kiçik müəssisələr də böyük müəssisələrdə olduğu kimi bütün növ idarəetmə işlərini yerinə yetirirlər. Lakin bu funksiyaların həyata keçirilməsinin dərinliyi və emal olunan məlumatların həcmi haqqında birmənalı danışmaq olmaz. Böyük müəssisələrə yönəldilmiş proqram məhsulları iqtisadi cəhətdən və funksionallıq səbəbindən (mühasibat funksiyalarının dərin həyata keçirilməsi) kiçik biznes üçün uyğun deyildir. Nümunə kimi əmək haqqının böyük və kiçik müəssisədəki uçotuna baxmaq olar. Böyük müəssisələrdə əmək intensivliyi və hesablama alqoritmlərinin mürəkkəbliyi birbaşa işçilərin sayından və istifadə olunan əməkhaqqı növlərinin, əlavə ödənişlərin hesablamaların və əlavə haqların müxtəlifliyindən asılıdır. Kiçik müəssisələr əməkhaqqının hesablanmasının ən sadə üsullarından istifadə edirlər, burada çox vaxt məbləğ sabitdir və hissə-hissə ödənişlər edilir. Əlbəttə, kiçik biznesdə əməkhaqqının hesablanması funksiyasının avtomatlaşdırılması zərurəti aradan qalxmır, lakin bu funksiyanın həyata keçirilməsinin dərinliyinə dair tələblər xeyli dərəcədə aşağıdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kiçik biznes xüsusi həllər tələb edir, kiçik biznes müəssisəsində informasiya təminatı proseslərin miqyasına və funksionallığa adekvat olmalıdır. Onların hər birinin avtomatlaşdırılması üçün fərdi proqram məhsulundan istifadə edilərsə, məlumat ehtiyatı və proqramların aşağı inteqrasiyası problemi kəskinləşəcək. Funksiyaların həyata keçirilməsinin dərinliyi və idarəetmə işçilərinin sayının azlığı onu göstərir ki, "bir proqram çərçivəsində" prinsipi əsasında qurulmuş inteqrasiya olunmuş həllər kiçik biznesdə daha çox istifadə olunur. Biz bunu xüsusilə bir proqram çərçivəsində mühasibat uçotu və idarəetmə uçotu funksiyalarını həyata keçirən informasiya sistemləri seqmentində görürük. Son illərdə planlaşdırma funksiyalarını və müəssisənin vəziyyətinin maliyyə-iqtisadi təhlilini daxil etməklə funksionallığın genişləndirilməsi tendensiyası müşahidə olunur. Aydındır ki, məhdud maliyyə resursları səbəbindən kiçik biznes inkişaf etmiş İT infrastrukturunun yaradılmasına əhəmiy-

yətli investisiyalar yatıra bilmir. Texniki və proqram vasitələrinin yüksək qiyməti şəraitində onlar, bir qayda olaraq, sadə standart texniki həllərdən, pulsuz və ya MS Office (Word, Excel) kimi ucuz kütləvi proqram məhsullarından istifadə ilə kifayətlənmək məcburiyyətində qalırlar.

Fəaliyyəti tez dəyişdirmək meyli, tezliklə müəssisə üçün aktuallığını itirə biləcək texniki avadanlıq və xüsusi proqram təminatının əldə edilməsinə resursların investisiya edilməsinin yüksək risklərinə səbəb olur. Bu şəraitdə sahibkar məntiqi olaraq ümumi təyinatlı informasiya sistemlərindən və onların alətlərindən, elektron poçt və internet rabitəsindən istifadəyə, minimal xərclərlə ən həlledici biznes proseslərinin avtomatlaşdırılmasına üstünlük verir. Biznes proseslərinin reinjiniringi (BPR) təşkilatlara müştəri xidmətlərini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmaq, əməliyyat xərclərini azaltmaq və özəl sektora daha rəqabətli olmaq üçün işlərini əsaslı şəkildə yenidən düşünməyə kömək metodu kimi tətbiq olunmağa başladı [11].

Data analitika kiçik biznesə onlayn marketinq nailiyyətlərini izləmək və daha çox istehlakçıya yönəlmiş strategiyalar vermək üçün daha sərfəli və effektiv alətlər və məlumatlar verir. Biznes analitika ilə böyük məlumat analitikası təşkilatların performansını, istehlakçı təcrübələrini və abunəçilərin sayını yaxşılaşdıra bilər [12].

İT infrastrukturunun yaradılması xərclərinin minimuma endirilməsi probleminin həllində sürətlə inkişaf edən sahələrdən biri bulud xidmətlərindən istifadədir. Əslində, bu, uzaqdan və paylanmış məlumatların emalı və saxlanmasının yeni paradiqmasıdır ki, İnternet xidməti kimi istifadəçiyə uzaq server resursları və imkanları təqdim edir. Bulud xidmətləri informasiya texnologiyaları, texniki dəstək və informasiya sistemlərinin saxlanması üçün xərclərin azaldılmasını, tələb olunan resurslara mümkün qədər tez çıxışı və ehtiyac aradan qalxdıqda onlardan imtina etməyi, sorğulara uyğun miqyaslılığı və xərclərin şəffaflığını təmin edir. Bulud xidmətlərindən istifadəni məhdudlaşdıran əsas amillər informasiya təhlükəsizliyi, məlumatların məxfiliyi və İnternetə çıxış imkanları ilə bağlı risklərdir.

Əmək ehtiyatlarını kiçik müəssisənin fəaliyyətində məhdudlaşdırıcı amil kimi nəzərə alsaq, bunun əsasən İT mütəxəssislərinə aid olduğunu söyləmək lazımdır. İri müəssisələrin təşkilati strukturunda İT şöbələri var. Son onillikdə davam edən meyillərə və mənbələrə nəzər salsaq, qeyd edə bilərik ki, "kiçik və orta müəssisələrdə az sayda İT işçiləri var, qalanlarına isə frilanserlər, İT xidmət təminatçıları, bu funksiyanı əsas vəzifələri ilə birləşdirən öz işçiləri və ya ümumiyyətlə İT dəstəyi olmayan işçilər xidmət göstərir" [13]. Kiçik biznesin informasiya texnologiyalarına həssaslığı məsələsi İT mütəxəssislərinin biznes fəaliyyətinin idarə olunması proseslərində iştirakını və rolunu günü-gündən artırır. Bu baxımdan onları şəxsi keyfiyyətlərini nəzərdən keçirən tədqiqatların nəticələri də maraqlıdır. Rahab Jogiyanto Hartono liderin şəxsi keyfiyyətlərini nəzərdən keçirərkən onları iki qrupa ayırır: adapterlər və yenilikçilər [14]. Adapterlər, artıq sınaqdan keçirilmiş və effektivliyi sübut edilmiş həllər üzərində fokuslanır, yenilikçilər isə yeniliyə və riskə daha çox meyllidirlər. İnnovativ lider şirkətlər İT-ni daha geniş tətbiq edirlər.

Müəssisənin fəaliyyətinin kiçik miqyası və satış bazarının darlığı menecerə bütün məsələlərdən xəbərdar olmağa imkan verir. Menecerin istehsal prosesində bilavasitə iştirakı ona operativ məlumat almaq və baş verən hadisələrə operativ reaksiya vermək imkanı da yaradır. Lakin menecerlərin informasiya texnologiyaları üzrə bilik və bacarıq səviyyəsini və dərinliyini təhlil edən müəlliflər bildirirlər ki, onların İT sahəsində hazırlıq səviyyəsi yetərli deyil. Menecerlərin İT sahəsində ixtisaslaşmış bilik və bacarıqlarının olmaması, İT-nin öz biznesi üçün əhəmiyyətini başa düşməsi aşağıdakı əsas fərqləri, problemləri və eyni zamanda, yanaşma fərziyyələrini aktuallaşdırır. Bu yanaşmalar aşağıdakı təsəvvürləri yaradır:

a) kiçik biznesdə bir çox rəhbər şəxslər İT-nin onların biznesi üçün faydalı ola bilməsi və yeni texnologiyaların potensialı haqqında geniş təsəvvürü yoxdur;

b) menecerləri informasiya texnologiyalarından daha çox məlumatlı olan müəssisələrdə onların tətbiqinə və istifadəsinə daha həssas yanaşması;

c) müəssisənin ölçüsü nə qədər kiçik olarsa, İT-dən istifadə üçün bir o qədər çox maneələr yaranır və İT daha az qəbul olunur;

d) müəssisə işçilərinin informasiya texnologiyaları sahəsində bilikləri təhsil səviyyəsi ilə bağlıdır. İşçiləri İT imkanlarından daha çox məlumatlı olan şirkətlər kompüter texnologiyalarını yeniləşdirməyə və tətbiq etməyə daha çox meyllidirlər;

e) biznesin informasiya ilə doyma dərəcəsi amili

– biznes nə qədər çox məlumatdan asılıdırsa və ya təmin olunmuşdursa, İT-dən istifadəni bir o qədər aktiv qəbul edir;

f) müəssisənin İT-yə rəğbəti böyük ölçüdə menecerin İT-dən istifadə imkanları və perspektivləri haqqında məlumatlılığından və müəssisənin ölçüsündən asılıdır. Müəssisə nə qədər böyükdürsə, o, yeni İT-ni bir o qədər fəal qəbul edir;

g) ətraf mühitdəki rəqabət səviyyəsi də İT-dən istifadə dərəcəsinə təsir göstərə bilər. Daha rəqabətli mühit İT tətbiqi ilə bağlı qərarların qəbul edilməsini şərtləndirir.

Qeyd olunan yanaşmaları və nəticələri təsdiq edən çoxsaylı biznes araşdırması sorğuları aparılmaqdadır. Bu məqalədə sorğuların metodikası və miqyasını əhatə etmək imkanlarımız məhduddur. Fərziyyələrin və nəticələrin etibarlılığının yüksək ehtimalla təsdiqi üçün, ABŞ-da maraqlı sorğu araşdırılması praktikasına qısa nəzər yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. 2018-ci ildə ABŞ Ticarət Palatası tərəfindən aparılan iki biznes sorğusunun nəticələrinə baxa bilərik. ABŞ-da bütövlükdə rəqəmsal platformaların istifadəsini araşdıran milli sorğunun nəticələri göstərir ki, kiçik müəssisələr tərəfindən rəqəmsal platformalardan istifadə hər yerdə mövcuddur [15]:

- Kiçik müəssisələrin 84%-i müştərilərə məlumat vermək üçün ən azı bir əsas rəqəmsal platformadan istifadə edir;
- 80%-i məhsul və xidmətləri göstərmək, həmçinin reklam etmək üçün ən azı bir əsas platformadan istifadə edir;
- 79%-i müştərilər və təchizatçılarla ünsiyyət qurmaq üçün rəqəmsal vasitələrdən istifadə edir;
- 75%-i satış üçün texnoloji platformalardan istifadə edir.

Sorğuda iştirak edən kiçik müəssisələrin 57%-i mövcud rəqəmsal alətlərlə tanışlığın olmamasının problem olduğunu bildirib. Bu nəticə göstərir ki, biznes İnternetə çıxış əldə etsə belə, hansı alətlərdən istifadə edəcəyini bilməsi çətin ola bilər. Sahibkarlar öz bizneslərini uğurla başlada bilsələr də, əməliyyatları genişləndirmək üçün işçi tapmaqda çətinlik çəkirlər. Demək olar ki, sadalanan amillərdən kiçik biznes sektorunda səmərəli istifadə üçün ən vacib olanı maddi, maliyyə və insan resurslarıdır. Analoji nəticələri Çin şirkətlərinin biznes və rəqabət strategiyalarında da görmək mümkündür [16].

Kiçik və orta biznesə informasiya dəstəyi biznesə dəstək siyasətinin ən vacib sahəsinə çevrilir. Müəssisədə informasiya infrastrukturunun inkişafına kifayət qədər diqqət yetirilməməsi bir müddətdən sonra müəssisənin fəaliyyətinin tamamilə dayandırılmasına səbəb ola bilər. Yuxarıda aparılan sistemləşdirmənin nəticələri göstərdi ki, kiçik firmaların rəhbərləri isə heç də həmişə informasiya texnologiyalarından istifadə zərurətini görmürlər, bəzən bunu əsassız əlavə xərc hesab edirlər. Baxmayaraq ki, avtomatlaşdırma hər bir müəssisə üçün İT proseslərinin tətbiqinin fərdi olduğunu və şirkətin bütün mövcud resurslarını rasionallaşdırmağa yönəldilməsini nəzərdə tutur. Rəqəmsallaşma biznes arxitekturasını dəyişdirən əsas trendi təşkil edir. KOB biznes proseslərinin rəqəmsallaşdırılması inkişafın əsas vektorlarından biridir. İndi İT bazarı fəal şəkildə böyüyür və xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, yeni müştərilərin cəlb edilməsi, bazarların inkişafı, analitika, istehlakçı davranışının və tələbinin qiymətləndirilməsi, monitorinq, elektron satınalmaların avtomatlaşdırılması və satışın rəqəmsallaşdırılması üçün müxtəlif texnoloji həllər təklif edir.

Nəticə

Müasir beynəlxalq praktikada, o cümlədən Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlar xammalın, komponentlərin və xidmətlərin qiymətlərinin artması ilə üzləşirlər ki, bu da məhsulun, istehlakçının son dəyərinə və nəticədə təşkilatın inkişafına təsir göstərir. Ancaq rəqəmsallaşma və İT məhsullarının köməyi ilə bir çox problemləri həll etmək olar. Ticarət platformalarının, effektiv idarəetmə sisteminin yaradılması, onlayn iştirakın inkişafı və biznes proseslərinin avtomatlaşdırılması kiçik müəssisələrə məhdudiyyətləri aradan qaldırmağa və bazarları genişləndirməyə imkan verə bilir. Azərbaycanda sahibkarlığa dəstək kursunu və müasir proqram təminatı təklif etməyə hazır etibarlı təchizatçıların fəaliyyətinin inteqrasiyası və tənzimlənməsi biznes qərarlarına kömək edə bilər.

Bu tədqiqatda müxtəlif kiçik biznes proseslərinin informasiya təminatı və dəstəyinini əhatə edə bilən inteqrasiya çərçivəsi təqdim edildi. Burada təklif olunan inteqrasiya proseslərinin qurulması informasiya texnologiyalarından istifadə üçün praktiki yanaşmanı təmin edir. Həlledici uğur amillərinin monitorinqi də öz növbəsində bu tədbirlərin uğurunu qiymətləndirməyə kömək edə bilər. Buna görə də, zənnimizcə, kiçik bizneslər üçün İT strategiyasında əvvəlcə

avtomatlaşdırılmalı olan həlledici fəaliyyətlərə üstünlük verməli, sonra isə həmin biznes proseslərinin yenidən qurulmasının optimal yolları tapmalıdır. Bu sahədə gələcək işlər sahibkarlara və tədqiqatçılara ilk növbədə avtomatlaşdırılmalı olan potensial prioritet sahələri qeyd etməyə və həmçinin rəqəmsal transformasiyaya nail olmağa imkan verər. Bu cür yanaşma biznes prosesin yenidən qurulması haqqında daha yaxşı məlumat verməyə kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. How to make small businesses in developing countries more competitive, 27 June 2023, https://unctad.org/news/how-make-small-businesses-developing-countries-more-competitive

2. Christopher Arnold, Small- and Medium-sized Practices (SMPs), The Foundation for Economies Worldwide Is Small Business, | June 26, 2019, https://www.ifac.org/knowledge-gateway/discussion/foundation-economies-worldwide-small-business-0

3. Провалов В. С. Информационные технологии управления малым бизнесом, Программные системы и вычислительные методы – №3(8) 2014, doi: 10.7256/2305-6061.2014.3.13406, https://nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=31230

4. "Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları"nın təsdiq edilməsi haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR KABİNETİNİN QƏRARI, Bakı şəhəri, 21 dekabr 2018-ci il, https://www.taxes.gov.az/az/page/mikro-kicik-orta-ve-iri-sahibkarliq-subyektlerinin-bolgusu-meyarlarinin-tesdiq-edilmesi

5. APEC BEST Awards: SMEs Internationalization Models and Practices, http://apec.org/Publications/2017/02/APEC-BESTAwards-SMEs-Internationalization-Models-and-Practices

6. Azərbaycanda sahibkarlıq, https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/

7. Ильин И.Е. Малый бизнес в России: проблемы и перспективы [Текст] / И.Е. Ильин // Банковское кредитование. – 2008. – N 2

8. Kiçik və orta biznesə dövlət dəstəyi, Xalq qəzeti, 29.08.2024, https://xalqqazeti.az/az/iqtisadiyyat/191089-kicik-ve-orta-biznese-dovlet-desteyi

9. Uminova Innovation, available at http://uminovainnovation.se

10. Трансформация бизнеса, https://www2.deloitte.com/kz/ru/pages/strategy-operations/solutions/core-business-operations.html

11. Hari Lal Bhaskar, Business process reengineering framework and methodology: A critical study, January 2018 International Journal of Services and Operations Management 29(4):527, DOI:10.1504/IJSOM.2018.090456,

12. Oluwaseun Oladeji Olaniyi, Anthony Idoko Abalaka and Samuel Oladiipo Olabanji, Utilizing Big Data Analytics and Business Intelligence for Improved Decision-Making at Leading Fortune Company,Journal of Scientific Research and Reports, Volume 29, Issue 9, Page 64-72, 2023; Article no.JSRR.105812

13. Исследования Аналитического центра REAL-IT «ИТ-кадры 2010» [Электронный ресурс] // URL: http://www.nisse.ru/business/ article/ article_1873.html.

14. Adoption of Information Technology on Small Businesses: The Role of Environment, Organizational and Leader Determinant/ Rahab, Jogiyanto Hartono // International Journal of Business, Humanities and Technology Vol. 2 № 4; June 2012 – P. 60–66

15. Mysore Ramaswamy, Baton Rouge, Information Technology Strategies For Small Businesses , Issues in Information Systems Volume 20, Issue 2, pp. 216-225, 2019, https://iacis.org/iis/2019/2_iis_2019_216-225.pdf

16. Aliyev,M., Guliyev,M., Abdullaev,U., Huseynova,L., &Azizova,G.(2024). Strategies for improving the competitiveness of agricultural products and China's trade policy in the world market. Scientific Horizons, 27(11), 129-140. doi: 10.48077/scihor11.2024.129, https://sciencehorizon.com.ua/en/journals/tom-27-11-2024/strategiyi-pidvishchennya-konkurentospromozhnosti-agrarnoyi-produktsiyi-ta-torgovelna-politika-kitayu-na-svitovomu-rinku

XÜLASƏ

Məqalə kiçik biznesə informasiya dəstəyinin elmi və praktik məsələlərinə həsr olunur. Bu tədqiqatın məqsədi bazar iqtisadiyyatı subyektləri kimi kiçik biznes kateqoriyasının fəaliyyətində informasiya texnologiyalarından istifadə mühitini, informasiya təminatını və xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Məqalədə kiçik biznesin informasiya təminatına dair məlumatların sistemləşdirilməsinin ümumi elmi metodlarından istifadə olunur. İnformasiya mühitinin tələb etdiyi tədbirlərin daha dəqiq müəyyən edilməsi üçün məqalədə biznes seqment-

lərinə differensial yanaşmaqla əsas bazar amilləri öyrənilmişdir. Tədqiqatın əsas töhfəsini müxtəlif dəstək növünün hər bir konkret kiçik biznes fəaliyyətində necə inteqrasiya olunması, onların idarəedilməsi və layihənin uğuruna necə təsir göstərməsi barədə sistemli baxışın formalaşdırılması təşkil edir. Məqalədə kiçik biznes proseslərinin təşkili və məlumat analitikası kimi sahələrdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqindəki çatışmazlıqlara nəzər salınır və qabaqcıl təcrübələr təhlil olunur. Təqdim olunan məqalə müvafiq İT strategiyasının seçilməsinə kömək edən konseptual çərçivə təklif edir.

Açar sözlər: *KOBİA, IT Strategiya, Business Data Analitika, kiçik biznesin informasiya təminatı, rəqəmsal transformasiya.*

Rana Guliyeva
Master, Azerbaijan State University of Economics
e-mail: ranaguliyeva44@gmail.com
ORCID: 0009-0006-2210-0581

INTEGRATION OF INFORMATION PROVISION AND SUPPORT FORMS IN SMALL BUSINESS MANAGEMENT

Abstract

The article is devoted to the scientific and practical issues of information support for small businesses. The purpose of this study is to investigate the environment, information provision and characteristics of the use of information technologies in the activities of the small business category as market economy entities. The article uses general scientific methods for systematizing data on the information provision of small businesses. In order to more accurately determine the measures required by the information environment, the article studies key market factors by taking a differential approach to business segments. The main contribution of the study is to develop a systematic view of how different types of support are integrated into each specific small business activity, how they are managed, and how they affect the success of the project. The article examines the shortcomings in the application of digital technologies in areas such as small business process organization and data analytics and analyzes best practices. The presented article offers a conceptual framework that helps in selecting an appropriate IT strategy.

Keywords: *KOBİA, IT Strategy, Business Data Analytics, small business information provision, digital transformation.*

Рена Гулиева
Магистр, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
e-mail: ranaguliyeva44@gmail.com
ORCID: 0009-0006-2210-0581

ИНТЕГРАЦИЯ ФОРМ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ И ПОДДЕРЖКИ В УПРАВЛЕНИИ МАЛЫМ БИЗНЕСОМ

Резюме

Статья посвящена научным и практическим вопросам информационного обеспечения малого бизнеса. Целью данного исследования является изучение среды, информационного обеспечения и особенностей использования информационных технологий в деятельности субъектов малого бизнеса как субъектов рыночной экономики. В статье использованы общенаучные методы систематизации данных по информационному обеспечению субъектов малого предпринимательства. Для более точного определения мер, которые требует информационная среда, в статье изучаются ключевые факторы рынка с использованием дифференцированного подхода к сегментам бизнеса. Основной вклад исследования заключается в разработке системного представления о том, как различные типы поддержки интегрируются в каждую конкретную деятельность малого бизнеса, как они управляются и как они влияют на успех проекта. В статье рассматриваются недостатки применения цифровых технологий в таких областях, как организация процессов малого бизнеса и аналитика данных, а также анализируются передовые практики. Представленная статья предлагает концептуальную основу, которая поможет выбрать подходящую ИТ-стратегию.

Ключевые слова: *Агентство развития малого и среднего бизнеса (KOBİA), ИТ-стратегия, аналитика бизнес-данных, информационное обеспечение малого бизнеса, цифровая трансформация.*

Fəlsəfə və Sosiologiya

UOT 1
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.320

ALİ TƏHSİLİN QLOBALLAŞMASININ SOSİAL-MƏDƏNİ ASPEKTLƏRİ

MÜSLÜM NƏZƏROV
Fəlsəfə elmləri doktoru
E-mail: muslimnazarov@mail.ru

Qloballaşma prosesi müasir dünyanın səciyyəvi xüsusiyyətidir, onun əsas tendensiyası bütün dünya iqtisadiyyatının, siyasətinin, mədəniyyətinin, beynəlxalq inteqrasiyaya yönəlmiş münasibətlərin kursuna çevrilmişdir. Qloballaşma nəticəsində dünya bu sistemə daxil olan hər bir subyekt üçün vahid, birmənalı, başa düşülən və müəyyən bir bütövə çevrilir. Qloballaşmanın addımları cəmiyyət həyatının demək olar ki, bütün sahələrinə təsir göstərmişdir. Qloballaşma çərçivəsində təhsil sistemində də az əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməmişdir.

Qloballaşma dünya miqyasında iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiya prosesi kimi qəbul edilir. Mədəni qloballaşma müxtəlif ölkələr arasında biznes və istehlak mədəniyyətinin yaxınlaşması, beynəlxalq ünsiyyət üçün xarici dillərin (xüsusilə ingilis dilinin) geniş yayılması, beynəlxalq turizmin inkişafı və təkcə universal ünsiyyət vasitəsinə deyil, həm də getdikcə daha çox tanınan təhsil və elmi fəaliyyət vasitəsinə çevrilən İnternetdən istifadənin artması ilə xarakterizə olunur.

Təhsilin qloballaşmasının iki aspektini ayırd etmək olar.

Bir tərəfdən, iqtisadiyyat və sənaye regionun, ölkənin və ya şəhərin intellektual resurslarını iqtisadi artıma və digər sosial məqsədlərə nail olmağa kömək edən amillərə çevirmək məqsədi ilə təhsillə birləşməyə çalışır.

Digər tərəfdən, müasir dünyanın iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni həyatının beynəlmiləlləşməsi təkcə əmtəə və kapital deyil, həm də bilik, indi isə ali təhsil müəssisələri və ölkələr arasında tələbə və müəllim mübadiləsini tələb edir. Beləliklə, təhsilin qloballaşması ümumi qloballaşmanın tamamilə məntiqi və təbii tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Təhsil sistemində qloballaşmanın əsas elementi elmi-texniki tərəqqinin kəskin və sürətli inkişaf mərhələsi ilə kompüter texnologiyasının inkişafı ilə birlikdə öz səyahətinə çıxan cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasına çevrilmişdir. Cəmiyyətin kompüterləşdirilməsi və informasiyalaşdırılması texnologiyalarının insanların həyatının bütün sahələrinə geniş şəkildə daxil edilməsinə, real canlı ünsiyyətin tədricən minimuma endirilməsinə səbəb olmuşdur.

Müasir dünya dərk edir ki, informasiya qloballaşması bir tərəfdən insanın dünyagörüşünü genişləndirməyə, kainatın ətraf genişliklərini, planetimizin bütün müxtəlifliyini insanlardan, mədəniyyətlərdən, yaşayış yerlərindən tutmuş öyrənmək və görmək, dost və tanışlar dairəsini, əsasən virtual olsa da, artırmaq, elmin və texnologiyanın ən son nailiyyətləri ilə tanış olmaq imkanı verir.

Yeni iqtisadi şəraitdə humanist və humanitar komponent (qlobal bazar, İKT və s.) texnokratik, formal-bürokratik yanaşmanın təzyiqi altında arxa plana keçir, bu yanaşma təhsilin vəzifələrini son dərəcə praqmatikləşdirir, onu "müəyyən sahədə uyğunlaşma qabiliyyətinə" malik "fəaliyyət göstərən insan" formalaşdırmağa yönəldir [9]. Bu texnoloji yanaşma, şəxsiyyətin formalaşması üçün əhəmiyyətindən müasir təhsil sisteminin yaradıcıları tərəfindən müzakirə edilən mənəviyyatdan çox, ilk növbədə, zəkaya diqqət yetirilir.

Təhsil, "pedaqoji cəhətdən uyğunlaşdırılmış təcrübə"nin ötürülməsi şəklində təqdim olunan bir mədəniyyət kimi, ilk növbədə, şəxsiyyətin formalaşması üçün əsas olan mənəvi dəyərlər sistemi ilə müəyyən edilir. Lakin tədricən qloballaşma şəraitində ali təhsil müəssisəsinə yeni tələblər qoyan postindustrial cəmiyyətdə onlar tədricən ön plana çıxmağa başladılar. Təhsil sektoru getdikcə geosiyasi problemlərin həllində bazarlar uğrunda mübarizə alətinə çevrilir. Nəticədə, ali peşə təhsili beynəlmiləlləşir və təhsil sistemlərinin inkişafının qlobal tendensiyalarına və vahid fundamental fəaliyyət prinsiplərinə uyğun olaraq mütəxəssislər hazırlamağa çalışır. İqtisadi rasionallığın hökmranlığına misal olaraq "insanların, ideyaların və məlumatların sərhədləri aşdığı ümumi ssenarinin bir hissəsi" kimi çıxış edən və əslində "dünya bazarları və dünya mediası kimi qloballaşmanın formalarından biri" kimi çıxış edən Boloniya prosesini göstərmək olar.

Beynəlxalq birliyin aktiv üzvü kimi Azərbaycan Avropada bir çox inteqrasiya proseslərinin, o cüm-

lədən elm və təhsil sahəsində inteqrasiya proseslərinin iştirakçısıdır. 2005-ci ildə Azərbaycan Boloniya Konvensiyasını imzalamaqla və onun prinsiplərinin qəbulu ilə əlaqədar öz üzərinə müəyyən öhdəlikləri götürməklə rəsmi olaraq Boloniya prosesinə qoşuldu. Azərbaycan Respublikası təhsil sisteminin ümumAvropa standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində bir sıra beynəlxalq müqavilələr imzaladı [5,s.237].

Qloballaşmanın əsas impulslarını iqtisadiyyat istehsal edir. Müasir qlobal iqtisadiyyatı bütün dünya üçün eyni qaydalarla oynamağa üstünlük verən bazar idarə edir. Bunun üçün o, vahid prinsiplərə əsaslanan və vahid mərkəzdən idarə olunan dünya yaratmağa çalışır.

Vahid dünya iqtisadi, mədəni məkanının yaradılması prosesində qloballaşan iqtisadiyyatın tələbləri, ilk növbədə, yüksək elmi tədqiqat potensialına malik olan universitetlərin ən səmərəli modellərinin bütün dünyada yayılması prosesini stimullaşdırır, çünki sonuncu ayrı-ayrı dövlətlərin yeni iqtisadi yüksəlişi üçün resurs yaradır. Buna görə də, konkret universitetin nüfuzlu beynəlxalq reytinqlərdə yüksək mövqeyi getdikcə daha çox dövlətlər üçün xüsusi narahatlıq doğurur, çünki o, təkcə milli təhsil sistemlərinin inkişaf səviyyəsinin deyil, həm də konkret ölkənin ümumi inkişafının mühüm göstəricisi hesab olunur.

Ali məktəblərin əksəriyyəti ilk növbədə cəmiyyətin iqtisadi və texnoloji sferasının infrastrukturuna xidmət edir. Bu, digər sosial funksiyaların həyata keçirilməsinə mane olur, çünki təhsil təkcə "iş və peşə fəaliyyəti üçün zəruri olan hər şeydə" bilik və məşq ötürmək deyil, həm də mədəni dəyərlərin ötürülməsidir, buna görə də "dünyaya öz gözləri ilə və öz kateqoriyaları ilə baxmağı öyrənməli" gənclərin yetişdirilməsi prosesidir ki, bu da onlara müstəqil şəkildə ətrafdakı reallıqla harmoniyaya gəlməyə imkan verəcəkdir [8].

Qloballaşma müxtəlif mədəniyyətlərə və təhsil müəssisələrinə malik regionları zəbt edir. Fikrimizcə, o, ən azı iki əsas yolla inkişaf edə bilər - "təbii" və "süni". Birincisi təkamül xarakteri daşıyır, o zaman ki, digər ənənələrin qavranılması könüllü və arzuolunan dərəcədə baş verir. İkincisi məcburidir, "xüsusi" olan hər şeyin ciddi nizam-intizamı ilə əldə edilir, məsələn, universal olduğunu iddia edən hansısa sosial-mədəni modelin tətbiqi şəklində. Bu, məsələn, təfəkkür tərzinin, dilin, dəyərlərin və uyğun ideologiyaların "tətbiq olunduğu" "Qərbləşmə" vəziyyətində baş verir, burada "liderlər" və "izləyicilər" arasında fərq qoyulur və onlara "tutma" rolu verilir. Amma hər iki halda hər bir milli mədəniyyət öz özünəməxsusluğunu və orijinallığını qoruyub saxlamağa çalışır [10]. Bu baxımdan, qloballaşma fenomeni çoxsaylı müzakirələrə səbəb olur, bu zaman aydın olur ki, müxtəlif dəyər sistemlərinin inteqrasiyası ilə bağlı bir sıra əsas məsələlər (bəzən o qədər radikal şəkildə əks olunur ki, "qapalı olmayan dəyər çatlaması" haqqında danışmaq olar) lazımi aydınlıq gətirilmədən qalır.

"Mədəni xüsusiyyətlərin" nəzərə alınması zərurəti dünyanın qlobal yenidən qurulmasının ideoloqları tərəfindən asanlıqla qəbul edilir. Bununla belə, məsələ adətən mədəniyyətlərin "ekvivalentliyi" haqqında ümumi müzakirələrlə və onların "xüsusi xüsusiyyətlərini" mümkün qədər qorumaq istəyində razılaşma ilə məhdudlaşır. Qloballaşma digər sosial-mədəni ənənələrin nailiyyətlərinin könüllü qavranılmasının baş verdiyi təbii sosial inteqrasiya prosesi kimi həyata keçirilmir, əksinə "qloballaşma" (yerlinin qlobala daxil edilməsi) kimi çıxış edir. Bu, başqa mədəniyyətin "özgəliyi"nə həmişə nəinki özünün adi ideyaları çərçivəsində "uyğunlaşa" bilən konkret məzmun komponentini, həm də biliklərin ötürülməsi üsulu ilə əlaqəli məntiqi və semantik komponenti və müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin düşüncə proseslərinin xüsusiyyətlərini ehtiva etdiyini nəzərə almır. Mədəniyyətlərin dialoqu zamanı substantiv "özgəliyi" (müxtəlifliyi) mahiyyətcə ümumi bir şey tapmaqla aradan qaldırmaq olarsa, onda "rasionallığın əsas prosedurlarının həyata keçirilməsinin nəticəsi olan" məntiqi-semantik bir çox vaxt bizə alternativlik və ziddiyyət nümayiş etdirir [7, s.141].

Qloballaşma kontekstində təhsil modellərini (müvafiq olaraq başqa mədəniyyətin məqsəd və dəyərlərini) qəbul etmək məsələsində müxtəlif ölkələrin "plastiklik" dərəcəsi məsələsi də aktuallaşır. Bu sual ondan irəli gəlir ki, təhsil təcrübələrində ötürülən sosial fəaliyyət nümunələrinin başqa mədəni kontekstə "köçürülməsi" çox vaxt ya gizli "materialın müqavimətinə" səbəb olur, ya da ilkin mənasını itirərək transformasiya olunur.

Cəmiyyətin siyasi və iqtisadi həyatında baş verən ən mühüm dəyişikliklərdən biri də biliyin iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi əhəmiyyətinin artması, informasiya-kommunikasiya inqilabı,

qlobal əmək bazarının yaranması, qlobal miqyasda sosial-siyasi transformasiyalardır. Qloballaşma müxtəlif sahələrdə, o cümlədən ali təhsildə dövlət siyasətinin formalaşmasına böyük təsir göstərir. Qloballaşmanın əsas xüsusiyyətlərindən biri beynəlxalq mübadilənin beynəlmiləlləşməsi və intensivləşməsi və iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiya və birləşmə nəzərə alınmaqla vahid beynəlxalq məkanın tədricən formalaşmasıdır. Qloballaşmanın əsas səbəbləri ali təhsildə bunlardır: beynəlxalq əmək bazarının formalaşması, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, biliklər iqtisadiyyatının inkişafı; əcnəbi tələbələrin ödənişli təhsilə cəlb edilməsi hesabına maliyyə gəlirlərinin artırılması; tədris proqramlarının genişləndirilməsi və tələbələrin xarici universitetlərdə hazırlanması; resurslarından səmərəli istifadə etmək üçün universitetin regional şəbəkəsinin genişləndirilməsi; tələbə və müəllimlərin beynəlxalq bilik mübadiləsi prosesində iştirakı vasitəsilə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və s..

Təhsildə qloballaşma meyilləri aşağıdakı aspektlərdə özünü göstərir:

1. Qlobal beynəlmiləlləşmə və təhsilin açıqlığı. Ali təhsilin beynəlmiləlləşməsi xarici universitetlərə tələbə axınının artması, eləcə də müəllim və tədqiqatçılar arasında qarşılıqlı mübadilə formasında özünü göstərir; xarici proqramlardan, dərsliklərdən, ədəbiyyatdan və telekommunikasiya məlumat mənbələrindən istifadə; beynəlxalq akkreditasiya prosedurlarının tətbiqi, universitetlərarası əməkdaşlığın beynəlxalq növləri.

Beynəlxalq rəqabətin artması nəticəsində qloballaşmanın təsiri sahibkarlıq təhsilinin yayılmasına gətirib çıxarır. Buna misal olaraq praktiki menecerlərin hazırlanmasına yönəlmiş MBA təhsilini göstərmək olar. Bu, biznesin qloballaşması ilə bağlıdır. Müasir şəraitdə şirkətlərin uğuru idarəetmə kadrlarının səviyyəsi, onların innovativ istehsal və idarəetmə metodlarına əsaslanan transsərhəd istehsal və paylama sistemini səmərəli təşkil etmək bacarığı ilə müəyyən edilir.

2. Təhsilin informasiyalaşdırılması. XXI əsr informasiya və nanotexnologiya əsri kimi tanınır. Kompüterlərin insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə geniş şəkildə nüfuz etməsi ilə bağlı təhsildə yeni informasiya texnologiyaları yeni problemlər yaratmış və bütövlükdə təhsil sistemi üçün yeni perspektivlər açmışdır. İnformasiya texnologiyaları bugünkü təhsil sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması üçün məcburi şərtdir ki, bu da təhsil proqramlarının təqdimatının səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa, habelə təhsil resurslarının mübadiləsini təşkil etməyə imkan verir ki, bu da ümumilikdə mobil insanların, biliklərin və öyrənmənin inkişaf konsepsiyasına uyğundur.

3. Distant təhsil bütün dünyada sürətlə yayılan peşəkar təhsilin yeni formalarından biridir. Təhsilin təşkilinin bu forması yeni təlim texnologiyasını təmsil edən fərdi kompüterlərdən, elektron dərsliklərdən, funksional proqram təminatından və kommunikasiya vasitələrinin istifadəsinə əsaslanır. Tədris prosesi əsasən tələbənin müstəqil işi rejimində baş verir. Tədris prosesinin təşkili üzrə əməliyyatların əksəriyyəti müasir telekommunikasiyaya əsaslanan avtomatlaşdırılmış rejimdə həyata keçirilir.

Beləliklə, təhsildə qloballaşma təhsil sistemlərinin qarşılıqlı yaxınlaşması, onların bir-birini tamamlaması və qarşılıqlı asılılığı hesabına beynəlxalq inteqrasiya formasında təqdim olunur. Bir aspekti distant təhsilin inkişafı olan təhsilin beynəlmiləlləşməsi və informasiyalaşdırılması, eləcə də Boloniya prosesi tədricən vahid qlobal təhsil məkanını formalaşdıran qloballaşma proseslərinin nəticəsidir. Ali təhsilin qarşısında duran vəzifə təkcə bu fenomeni verilmiş bir şey kimi qəbul etmək deyil, həm də universitetdə tədris və təhsil sistemini elə yenidən qurmaqdır ki, tələbəmiz və məzunumuz özlərini qonaq deyil, dünyanın adamı kimi hiss etsinlər.

Təhsil resursları bazarının qloballaşmasına təsir edən dörd yanaşmanı qeyd edək:

- birinci yanaşma ölkələrin akademik tərəfdaşlıq yaratmasına və tələbələrin və müəllimlərin mobilliyini asanlaşdıran müxtəlif proqramlar hazırlamasına əsaslanır;
- ikinci yanaşma Qərbi Avropa ölkələrinə "beyin axınının" olması, istedadlı tələbələrin və müəllimlərin cəlb edilməsi, mükafatların və təqaüdlərin verilməsinə əsaslanır;
- üçüncü yanaşma qlobal məkanda imkanların genişləndirilməsini və milli sistemin gücləndirilməsini nəzərdə tutur;
- dördüncü yanaşma mənfəət əldə etməyə əsaslanır.

Qloballaşma ilə bilavasitə bağlı olan növbəti komponent inteqrasiyadır və o, müxtəlif dövlətlərdə baş verən proses kimi başa düşülməlidir [7]. İnteqrasiya beynəlmiləlləşmədən onunla fərqlənir ki, bu, kifayət qədər mürəkkəb prosesdir və artıq təkcə

bilik mübadiləsi və tələbə mobilliyi deyil, həm də dövlət münasibətlərinin inkişafı və bu əsasda milli təhsil sistemlərinin əlaqələndirilməsi ilə bağlıdır.

Müasir qlobal proseslər inkişaf etdikcə ali təhsil sisteminin inkişafı üçün güclü rıçaq olan milli təhsil sistemləri qlobal təhsil məkanına inteqrasiya olunur. "Sərhədsiz təhsil" şüarı yaranır və bazarda daha çox yeni aktyorlar və təhsil müəssisələri peyda olur, məsələn, virtual və korporativ universitetlər və s.

Qloballaşma şəraitində qlobal miqyasda sosial-mədəni hadisə kimi ali təhsil öz inkişafında dönüş nöqtəsindədir. Təhsilin müasir böhranı ümumən müasirliyin universal böhranı ilə bağlıdır. Onun xüsusiyyətləri aşağıdakı tendensiyalarla müəyyən edilir: həlli təbiətə və cəmiyyətə transformativ təsirin texnogen idealının dəyişdirilməsini tələb edən qlobal xarakterli ümumi əhəmiyyətli problemlərin kəskinləşməsi; sosial-mədəni təcrübənin nəsillər arasında ötürülməsi növlərinin dəyişməsi və onlar arasında uçurumun aradan qaldırılması problemi; reallığın öyrənilməsinə diqqətin dəyişməsi - elmi bilikdən ümumi mədəni biliyə keçid (gündəlik, bədii, mifoloji, dini və digər bilik üsullarının köməyi ilə reallığı dərk etmək); elmi paradiqmaların dəyişdirilməsi; informasiya texnologiyalarının inkişafı və vahid informasiya məkanının yaradılması; bilik, insanlar, ideyalar axınlarının qlobal və regional qarşılıqlı əlaqəsi.

Fəlsəfi diskursda qloballaşmanın vahid "meqamədəniyyət" və ya "meqa-cəmiyyət" formalaşdırmaq vasitəsi kimi apoloji müzakirələr davam edən mənəvi həyat prosesinin beynəlmiləlləşməsi kontekstində milli mədəniyyətlərin, təhsil sistemlərinin öz unikallığını səmərəliyini və institusional identikliyi qoruyub saxlamaq yollarını tapmaq zərurəti haqqında düşüncələrlə əvəz olunur.

Bu problemlər kompleksinin mümkün həlli kimi biz təhsil proqramlarına iki səviyyəli məqsəd, səriştə və metodların daxil edilməsini nəzərdə tutan qlobal-milli ali təhsil modeli ideyasını təklif edirik: 1) "qlobal", müasir sosial-iqtisadi çağırışlara, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin xüsusiyyətlərinə cavab verən; 2) birinci səviyyə ilə əlaqəli, lakin eyni zamanda, milli ali məktəbin təcrübəsini, siyasi, ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının xüsusiyyətlərini əks etdirən "milli".

Qloballaşan dünya kontekstində qlobal miqyasda sosial-mədəni hadisə kimi təhsil öz inkişafının dönüş mərhələsindədir, yeni formalara çevrilir və yeni xüsusiyyətlər qazanır. Qlobal təhsil sistemində baş verən yenilik gələcək nəsillərin dünyagörüşünün inkişafı üçün filosofların, siyasətçilərin və pedaqoqların kollektiv məsuliyyətini dərk etmək, nəinki "təkrarlana bilən keçmişə" və dəyişən "indiki" cəmiyyətə adekvat olan, həm də qabaqcıl gələcək inkişafın əlamətlərinə malik olan təhsil strategiyasının axtarışı zərurətini diktə edir.

Beləliklə, qloballaşan dünyanın ziddiyyətləri və riskləri qeyri-sabit sosial-mədəni məkanda insanın mövcudluğu problemi ətrafında cəmləşir. Buna əsaslanaraq onun üçün öz məhsuldar gücünü saxlayan yerli mədəniyyətin ənənələrinin mənimsənilməsi prosesi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Öz mədəniyyətinin adaptiv resursları vasitəsi ilə insanın yeni şəraitdə həddindən artıq "qeyri-sabitliyi" aradan qaldırılır, digər mədəni təcrübələrin və davranış modellərinin mənimsənilməsi üçün şərait yaradılır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasov Ə.F. Milli fenomenlərin dərki və şərhində adek-vat epistemologiya zərurəti.Müasir fəlsəfə, elm və mədəniyyət: postqeyri-klassik epistemologiya. Respublika konfransının materialları, 18 may 2011-ci il).Bakı-"Elm"-2011.c.275 -282.

2. Eminov A. Mədədov P. "Pedaqogika". Bakı, 2012. 406 s.

3.Mahmudov M.C. Boloniya prosesi: problemlər, perspektivlər, reallıqlar. Bakı," "Elm vəTəhsil", 2010,504 s.

4.Nəzərov M.H. Təhsilin sosial-fəlsəfi əsasları. Monoqrafiya. Bakı-ADPU-2023, 456s.

5. Nəzərov M.H. Müasir dövrdə təhsilin sosiomədəni problemləri. Baki-Mütərcim - 2018, 296s.

6.Кроу, М., Дэбарс, У Модель Нового американского университета. - М. : ВШЭ, 2017. - 440 с.

7.Смирнов А.В. Специфика или инаковость. Проблема соотношения знания и веры и логико-смысловая архитектоника культуры // Сравнительная философия: знание и вера в контексте диалога культур. - М. : Вост. лит., 2008. - С. 139-154.

8. https://elib.bsu.by/handle/123456789/4530

9. https://ideas.repec.org/a/scn/voprob/2014i3p8-29.html

10. https://vk.com/wall-52136985_7163

M.H.Nəzərov

Ali təhsilin qloballaşmasının sosial-mədəni aspektləri

XÜLASƏ

Məqalədə ali təhsilin qloballaşması probleminin sosial-mədəni aspekti təhlil olunur. Tələbələrin şəxsi və davranış yollarında çox mühüm rol oynayan, lakin təəssüf ki, bu gün ali təhsilin qloballaşmasında nəzərə alınmayan Qərb və Şərq koqnitiv təfəkkür üslubları, idrak və mentalitet növləri arasında korrelyasiya probleminə xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə mənəvi həyatın davam edən beynəlmiləlləşməsi prosesi kontekstində ali təhsilin milli sistemlərinin səmərəli yollarının, onun unikallığının qorunması modellərinin və institusional identikliyin qorunub saxlanılmasının zərurətinə toxunulur.

Açar sözlər: *qloballaşma, ali təhsil, milli təhsil, dəyərlər, şəxsiyyət, mədəniyyət, cəmiyyət.*

М. Г.Назаров

Социокультурные аспекты глобализации высшего обрзования

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется социокультурный аспект проблемы глобализации высшего образования. Особое внимание уделено проблеме соотношения западных и восточных стилей когнитивного мышления, типов познания и менталитета, которые играют весьма важную роль в личностных и поведенческих путях студентов, но, к сожалению, не учитываются сегодня в условиях глобализации высшего образования. В статье затрагивается вопрос о необходимости разработки эффективных моделей национальных систем высшего образования, сохранения их уникальности, сохранения институциональной идентичности в условиях продолжающегося процесса интернационализации духовной жизни.

Ключевые слова: *глобализация, высшее образование, национальное образование, ценности, идентичность, культура, общество.*

M.H.Nazarov

Socio-cultural aspects of globalization of higher education

SUMMARY

The article analyzes the problem of globalization of higher education from its socio-cultural aspect. Special attention is paid to the problem of correlation between Western and Eastern cognitive thinking styles, types of cognition and mentality, which play a very important role in the personal and behavioral paths of students, but, unfortunately, are not taken into account in the globalization of higher education today. The article touches upon the need for effective ways of national systems of higher education, models of preserving its uniqueness and preserving institutional identity in the context of the ongoing process of internationalization of spiritual life.

Keywords: *globalization, higher education, national education, values, personality, culture, society.*

UOT 316.6
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.328

KİMSƏSİZ VƏ VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARIN SOSİAL TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

NİGAR KƏRİMOVA
Azərbaycan Universiteti, dissertant
E-mail: kerimovanigar2022@gmail.com

Giriş

Sosial təhlükəsizlik, cəmiyyətin və dövlətin həyatında əhəmiyyətli bir sahədir. Tarixin hər dövründə insan özünü təhlükələrdən qorumağa ehtiyac duymuşdur. Erkən cəmiyyətlər müharibələr, təbii fəlakətlər və ya xəstəlik kimi vəziyyətlərdə fərdləri qorumaq üçün müxtəlif qarşılıqlı yardım sistemləri inkişaf etdirdilər. Zaman keçdikcə bu sistemlər mürəkkəbləşdi və dövlətlər sosial təminat proqramları vasitəsilə vətəndaşlarının ehtiyaclarını ödəmək üçün strukturlar qurdular.

Sosial elmlərin bütün sahələrində olduğu kimi, sosial təhlükəsizlik sahəsində də hər kəs tərəfindən qəbul edilən vahid tərif yoxdur. Müxtəlif ölkələrdə, mədəniyyətlərdə və sosial kontekstlərdə fərqli olan sosial təminat sistemləri bu sahədə tərifləri şaxələndirir. Bu səbəbdən sosial təhlükəsizliyə bir çox tərif-lər verilmişdir. Bir fikrə görə, "Sosial təminat, gəlirlərindən asılı olmayaraq fərdlərin müəyyən sosial risklərə qarşı iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi daşıyan qurum və qurumlar qrupudur" [20, s.5]. Başqa bir fikrə görə, "Bir ölkənin xalqının bu gününü və gələcəyini təmin etməyi hədəfləyən və bir-biri ilə sıx birlik və harmoniyanın qurulduğu bir qurumdur". Başqa sözlə, sosial təminat peşə, fizioloji və ya sosial-iqtisadi risklərə görə gəlirləri və ya qazancları daimi və ya müvəqqəti məhdudlaşdırılan insanların yaşayış və məişət ehtiyaclarını təmin edən sistemdir [19, s.323]. Bu çərçivədə "Sosial təminat gəlirindən asılı olmayaraq ölkədə yaşayan hər kəsi cəmiyyətin əmin-amanlığını və rifahını pozan müəyyən sayda sosial təhlükələrin vurduğu zərərlərdən "insan hüququ" və mahiyyətcə "dövlət" tərəfindən dəstəklənən ödənişli və ya ödənişsiz rejimlərin istifadəsini nəzərdə tutan sistemdir [21, s.22]. Digər fikrə görə, "Sosial təminat insanların müəyyən sosial risklərin iqtisadi nəticələrinə, başqa sözlə desək, onların gətirə biləcəyi gəlir itkiləri və xərc artımlarına qarşı təhlükəsizliyin təmin edilməsidir" [7, s.10]. Bu tərifləri daha da artırmaq mümkündür .

Sosial təhlükəsizlik sistemlərinin tarixi inkişafı

Sosial təhlükəsizliyin tarixi inkişafı cəmiyyətlərin dəyişən dinamikasından və iqtisadi şəraitdən asılı olaraq inkişaf etmişdir. Sənayedən əvvəlki cəmiyyətlərdə sosial təhlükəsizlik sosial həmrəylik və əməkdaşlığa əsaslanırdı. Ailələr, qonşular və yerli icmalar çətin anlarda bir-birinə dəstək olmaqda mühüm rol oynayıblar. Korporasiyalar, yəni peşəkar birliklər öz üzvləri arasında əməkdaşlıq və həmrəyliyi təşviq edərkən, qarşılıqlı yardım fondları da fövqəladə hallar zamanı üzvlərə maliyyə dəstəyi verirdi. Bundan əlavə, dini xeyriyyə qurumları cəmiyyətin yoxsul təbəqələrinə kömək etmək üçün böyük funksionallıq qazanmışdır. Dini inanclar yardımın göstərilməsində həvəsləndirici amil kimi meydana çıxdı; Bir çox dinlərdə xeyriyyəçilik və əməkdaşlığı təşviq edən təlimlər var idi. Bu kontekstdə yoxsullara kömək etmək həm mənəvi borc, həm də sosial məsuliyyət hesab olunurdu. Nəticədə sənayedən əvvəlki cəmiyyətlər sosial təminat sahəsində ailə, icma və dinə əsaslanan bir quruluş yaratmışdılar.

XVI əsrdən başlayaraq sosial yardım və sosial xidmətlər sahəsində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dövrdə dövlət tərəfindən qurulan qurumlar sosial əməkdaşlığı təşviq edirdi. Kimsəsizlərə və ehtiyacı olanlara yardım göstərmək üçün sosial komplekslər, xəstəxana və s. kimi strukturlar yaradıldı. Bundan əlavə, dövlətin sosial siyasətinə sosial ədalətin təmin edilməsi istiqamətində də səylər daxildir. Bu cür strukturlar sosial həmrəyliyi gücləndirməklə fərdlərin sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə kömək edirdi. Bu inkişaflar müasir sosial xidmətlərin əsaslarını qoydu və cəmiyyətlərin sosial strukturunda köklü dəyişikliklərə səbəb oldu.

Dövlət əvvəlcə iş qəzaları və peşə xəstəlikləri kimi risklərə görə işəgötürənləri məsuliyyət daşımağa çalışmış, daha sonra bütün risklərə qarşı bütün cəmiyyəti əhatə edəcək sosial təhlükəsizlik proqramları yaratmağa başlamışdır. Bütün cəmiyyəti əhatə edən sosial təminat proqramları tibbi sığorta, işsizlik sığortası və pensiya kimi müxtəlif sosial müavinətləri əhatə etməyə başladı. Bu dəyişiklik fərdlərin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək və sosial ədaləti artırmaq üçün həyata keçirilib. Sosial təhlükəsizlik sistemləri təkcə iş təhlükəsizliyini artırmaq deyil, həm də fərdlərin həyat keyfiyyətini artırmaq məqsədi daşıyan hərtərəfli bir qurulu-

şa çevrilmişdir. Bu proses müasir rifah dövlətinin təməl daşlarını təşkil etmiş və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin sosial risklərdən qorunmasını təmin etmişdir.

1880-ci illərdə Almaniyada qurulan Bismarkın işə əsaslanan qazanc modeli sosial təhlükəsizliyə ilk strukturlaşdırılmış yanaşmalardan biri idi [1, s.2]. Bu, ilk növbədə işçi sinfini hədəf alan qazanc və töhfələrə əsaslanan fayda təmin etməyi hədəfləmişdir. Bu model məşğulluqla əlaqəli sosial sığortanı vurğulayaraq, bir çox Avropa ölkələri üçün zəmin yaratdı. Bunun əksinə olaraq, Danimarka 1891-ci ildə gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq daha ədalətli əhatə təmin etmək məqsədi daşıyan universal düz faizli model təqdim etdi. Bu sistem ümumbəşəri rifah öhdəliyini əks etdirən bütün vətəndaşlara əsas dəstəyi təklif edirdi. Hər iki model sənaye inqilabının sosial çağırışlarına cavab idi, lakin əhatə dairəsi və faydalar məsələsinə fərqli yanaşdı. Bismarkın modeli iqtisadi cəhətdən töhfə verə bilənlərə yönəldi, Danimarkanın yanaşması isə hər kəs üçün əsas dəstəyi təmin etməyə çalışırdı. Sonrakı onilliklərdə bir sıra Avropa ölkələri analoji sosial pensiya sxemləri yaratdılar: Britaniya Köhnə Pensiya Aktı (1908) və Sığorta Aktı (1911), İsveçin məcburi qocalıq pensiyası (1925) və İsveçrə Qanunu (1935) (Gordon, 1988). Britaniyada Beveric komitəsinin hesabatı (1942) tam məşğulluğu təmin edən və ictimai sosial müdafiə institutları vasitəsilə işləyən universal sosial təminat sistemini nəzərdə tuturdu. Alman modelindən fərqli olaraq, Anglo-Sakson sosial təminat modeli sabit dərəcə ilə fərqləndirici xüsusiyyətini qoruyub saxlamışdır [24, s.269-301].

Sosial təhlükəsizlik 1941-ci il avqustun 12-də Ruzvelt və Çörçil tərəfindən imzalanan "Atlantik Bəyannaməsi"nə də daxil edilmiş və bəşəriyyətin ən dərin və ən geniş istəklərini təsvir edən şüara çevrilmişdir. Bu vəziyyət İkinci Dünya Müharibəsinin yaratdığı sosial-iqtisadi problemlərin həlli məqsədilə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 10 may 1944-cü ildə Filadelfiyada keçirilən 26-cı iclasında konsepsiyanın tətbiqi sahəsi ilə bağlı bəzi tövsiyələrin verilməsinə səbəb oldu. Sosial təhlükəsizlik anlayışı 1948-ci il dekabrın 10-da Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasında qəbul edilmiş və dünya sosial siyasət qanunvericiliyində və praktikasında baş verən proseslərə öz təsirini göstərən "Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi"nə geniş mənada daxil edilərək universal ölçülərə çatmışdır [2, s.42-43].

Uşaqların sosial təhlükəsizliyi

Uşaqlar cəmiyyətin ən həssas və müdafiəyə ehtiyacı olan üzvləridir. Onların sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, hüquqlarının qorunması və rifahının yüksəldilməsi hər bir cəmiyyətin əsas vəzifələrindən biri olmuşdur. Tarix boyu uşaqlara olan münasibət cəmiyyətlərin mədəni, dini və hüquqi sistemləri çərçivəsində fərqli formalarda özünü göstərmişdir. Qədim dövrlərdə uşaqların müdafiəsinə dair yazılı qaydalar məhdud olsa da, müxtəlif mədəniyyətlərdə onlara verilən dəyər və tətbiq olunan müdafiə mexanizmləri mövcud olmuşdur. Müasir dövrdə isə uşaqların sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların prioritet məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyası (1989) bu sahədə qlobal səviyyədə ən mühüm hüquqi çərçivələrdən biridir. Buna baxmayaraq, dünyanın bir çox ölkəsində uşaqlar hələ də yoxsulluq, zorakılıq, istismar və digər sosial risklərlə üzləşməkdədirlər. Bu səbəbdən uşaqların sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün yalnız hüquqi tədbirlər deyil, eyni zamanda sosial siyasətlərin, təhsil proqramlarının və ailə institutu ilə bağlı islahatların həyata keçirilməsi vacibdir. Uşaq müdafiəsi sahəsində tarixi inkişafı və müasir yanaşmaları araşdırmaq, mövcud problemləri daha dərindən anlamağa və effektiv həll yolları təklif etməyə imkan verir.

Qədim Yunan və Roma mədəniyyətlərində uşaqların hüquqlarına daha konkret yanaşmalar formalaşmağa başlamışdır. Bu mədəniyyətlərdə yazılı qaydalar və sosial davranış normaları uşaqların tərbiyəsi və qorunması ilə bağlı sosial təhlükəsizliyin müəyyən səviyyədə təmin olunmasına zəmin yaratmışdır. Lakin uşaqlara münasibət hər bir cəmiyyətin mədəni və sosial strukturuna görə fərqlilik göstərmişdir. Bəzi cəmiyyətlərdə uşaqların tərbiyəsi və yetişdirilməsi üçün sərt qaydalar tətbiq edilmişdir. Bu qaydalar, uşaqların fiziki və psixoloji təhlükəsizliyi üçün həmişə əlverişli olmamışdır. Məsələn, Atina şəhər dövlətində uşaqların sosial təhlükəsizliyi və hüquqlarına dair hüquqi mexanizmlər demək olar ki, mövcud deyildi. Uşaqlar tamamilə atalarına məxsus hesab edilir, hüquqi və ya əxlaqi qaydalar vasitəsilə onların qorunması təmin olunmurdu. Aristotel uşaqlar və atalar arasında hüquqi əlaqənin mövcud ola bilməyəcəyini irəli sürərək qeyd etmişdir ki, hüquqlar yalnız bərabər və azad fərdlər arasında tətbiq edilə bilərdi [3, s.17]. Buna baxmayaraq, Qədim Yunan mədəniyyətində, xüsusilə yüksək təbəqəyə mənsub ailələrdə uşaqların tərbiyəsi və

təhsili ilə bağlı fərqli yanaşmalar mövcud idi. Bu yanaşmalar, uşaqların sosial təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə müəyyən humanist dəyərlərə əsaslanırdı. Cəmiyyətin yüksək təbəqələrinə mənsub ailələr uşaqlarına erkən təhsil verməyə böyük önəm verirdilər. Bu təhsil yalnız müxtəlif sənətlərin tədrisi ilə kifayətlənməyib, həm də fiziki inkişaflarını dəstəkləmək üçün idman fəaliyyətlərini əhatə edirdi. Yunan cəmiyyətində bu təcrübələr, cəmiyyətin daha güclü və bilikli fərdlər yetişdirmə məqsədinin bir hissəsi idi. Hippokratın uşaqlıq dövrünü təsnif etməsi və bu dövrlərin əhəmiyyətini vurğulaması, uşaqların inkişafını daha yaxşı başa düşməyə və onların sosial təhlükəsizliyini təmin etməyə kömək etmişdir. O, uşaqlıq dövrünü infans (yeddi yaşına qədər), puer (on dörd yaşına qədər) və adolescens (gənclik dövrü) olaraq ayıraraq bu dövrlərin hər birinin uşaqların inkişafında əhəmiyyətini vurğulamışdır [6, s.10].

Qədim yunan mədəniyyətinin başqa bir şəhər dövləti olan Sparta uşaqların tərbiyəsi və sosial təhlükəsizliyi məsələsində daha sərt və dövlət tərəfindən daha sıx nəzarət edilən bir sistemə sahib idi. Yeni doğulan körpələr əvvəlcə sağlamlıq müayinəsindən keçirilir və yalnız sağlam hesab edilənlər yaşamağa layiq görülürdü. Sağlam körpələr yeddi yaşına qədər ailələri tərəfindən böyüdülür, daha sonra isə dövlətə təhvil verilirdi. Onlar hər cür çətin şəraitə uyğunlaşa biləcək şəkildə yetişdirilir, çılpaq halda sərt şəraitdə yatmağa və fiziki cəzalara dözməyə məcbur edilirdi. Bu metodlar uşaqların həm fiziki, həm də mənəvi baxımdan dözümlü fərdlər kimi formalaşmasına yönəlmişdi. Əsas məqsəd, dövlətin döyüşçü cəmiyyəti üçün güclü və bacarıqlı fərdlər yetişdirmək idi [21, s.252].

Romalıların uşaqlara yanaşması yalnız sərt qaydalarla məhdudlaşmırdı. Onlar qədim yunanlardan daha inkişaf etmiş və İntibah dövrünə qədər Qərb sənətində görünməyən qeyri-adi və mütərəqqi bir uşaqlıq anlayışı da formalaşdırmışdılar. Romalıların uşaqlıq anlayışını inkişaf etdirmək üçün uşaqlarla bağlı utanc və əxlaq düşüncəsini təbliğ etmələri bu sahədə ən mühüm töhfələrdən biri idi. Məsələn, Kvintilian öz dövründən çox irəlidə bir əxlaq düşüncəsi ortaya qoyaraq, böyüklərin Roma uşaqlarının qarşısında əxlaqa zidd ifadə və davranışlarının yolverilməz olduğunu bildirmişdi [18, s.20].

Bu yanaşmalar göstərir ki, uşaqların sosial mövqeyi və onlara olan münasibət mədəniyyətlərə görə fərqlənsə də, onların rifahının qorunması hər bir cəmiyyət üçün mühüm məsələ olmuşdur. Qədim türklərdə uşaq sahibi olmaq ailə dəyərlərinin qorunması baxımından son dərəcə vacib sayılırdı. Cəmiyyətdə övladı olmayan ailələr xoş qarşılanmaz, bu ailələr yetim uşaqları və ya valideyn icazəsi ilə başqa uşaqları övladlığa götürə bilirdi. Vəlayət, əsasən ata tərəfindən həyata keçirilirdi, lakin atanın yoxluğunda, ana da bu hüququ istifadə edə bilərdi. Bununla yanaşı, əski yunan və Roma cəmiyyətlərində olduğu kimi, atanın uşaqları üzərində sonsuz və mütləq vəlayət hüququndan bəhs edilə bilməzdi. Qədim türk cəmiyyətində oğlan uşaqlarını ifadə etmək üçün "ataç" (böyüklük göstərən uşaq, oğul) və qız uşaqlarını ifadə etmək üçün isə "anaç" (böyük anlayış göstərən qız, ana) sözləri istifadə olunurdu. Oğlan və qız uşaqları eyni dəyərə sahib idi [6, s.13]. Uşaqların bu cür dəstəklənməsi, onların sosial hüquqlarının qorunması və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, o dövrün ənənələrinin əsas prinsiplərindən birini təşkil edirdi.

Azərbaycanda uşaqların sosial təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə həm dövlət, həm də cəmiyyət tərəfindən müxtəlif addımlar atılmışdır. Xeyriyyə təşkilatları və vəqflər vasitəsilə uşaqların təhsili və sosial təhlükəsizlik ehtiyacları qarşılanırdı. Elxani hökmdarı Qazan xanın dövründə Təbrizdə uşaqlar üçün xüsusi təlim mərkəzləri yaradılmış, burada həm dini, həm də sosial sahələrdə uşaqların təhsili təmin olunmuşdu. Bu məktəblər uşaqların yalnız təhsilini deyil, həm də onların sosial rifahını təmin edirdi, hər il onlara bayramlıq, geyim və digər ehtiyaclar da verilirdi [16, s.118].

Şirvanşahlar dövründə uşaqların təlim-tərbiyəsinə diqqət yetirilməklə yanaşı, onların mənəvi və əxlaqi inkişafına da xüsusi əhəmiyyət verilmişdi. Məsələn, həmin dövrdə hökmdar ailələri saraylarında elm və mədəniyyətə dair böyük tədbirlər keçirir, şairlər və alimlər vasitəsilə uşaqlarını intellektual və əxlaqi baxımdan inkişaf etdirmək üçün zəmin yaradırdılar [17, s.85].

Müasir dünyada uşaqların sosial təhlükəsizliyinin təmin olunması yalnız tarixi yanaşmalarla kifayətlənməyib, dövlətlərin qanunvericilik sistemində əsas prioritetlərdən birinə çevrilmişdir. Sosial təhlükəsizlik yalnız uşaqların zorakılıq, istismar və laqeydlikdən qorunmasını deyil, həm də onların sağlam inkişafı üçün lazım olan sosial, təhsil və iqtisadi şərtlərin təmin edilməsini əhatə edir. Uşaqların hüquqlarının qorunması və onların sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, cəmiyyətin sosial, mədəni və iqtisadi inkişafı ilə sıx əlaqəlidir. Uşaqlar fiziki və əqli cəhətdən yetkin olmadıqları üçün xüsusi

qayğıya və qorunmaya ehtiyac duyurlar. Bu, onların hüquqi statusunun mühüm tərkib hissəsidir və əksər ölkələrin qanunvericiliyində təsbit edilmişdir. Uşaqların hüquqi müdafiəsi məsələsi ilk dəfə ötən əsrin ortalarında – 1966-cı ildə, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt qəbul edildikdə qaldırılmışdır. Bu Paktın 24-cü maddəsi cəmiyyətin kiçik üzvləri olan bütün uşaqlar üçün xüsusi olaraq nəzərdə tutulmuşdur və onların müvafiq müdafiə tədbirlərinə olan hüquqlarını təmin edirdi. Bununla yanaşı, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında daha bir pakt qəbul edilmişdir ki, burada "müstəqilliyi olmayan uşaqlara qayğı və onların tərbiyəsi" məsələsi daha ətraflı şəkildə araşdırılırdı. Lakin bu sənədlər uşaqların hüquqlarını yalnız ayrı-ayrı aspektlər üzrə nəzərdən keçirirdi. Tezliklə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası bir sıra beynəlxalq hüquqi aktları qəbul etdi: 1989-cu ildə Uşaq Hüquqları Konvensiyasını, 2000-ci ildə uşaqların silahlı münaqişələrdə iştirakını qadağan edən Protokolu, 2002-ci ildə isə uşaqların cinsi istismarı və alveri ilə mübarizəni gücləndirən Protokolu qəbul edərək, uşaqların hüquqlarını daha əhatəli və sistematik şəkildə müdafiə etməyə başladı. Bu beynəlxalq aktlar, dünya ölkələrinə uşaqların hüquqlarının qorunması və sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün konkret öhdəliklər verirdi.

Nəticə

Kimsəsiz və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsi qlobal səviyyədə mühüm sosial-siyasi məsələ olaraq qalmaqdadır. Fərqli ölkələrdə bu sahədə müxtəlif yanaşmalar tətbiq olunsa da, əsas məqsəd uşaqların hüquqlarını qorumaq, onların sağlam inkişafı və cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyasını təmin etməkdir. Beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası və digər beynəlxalq hüquqi sənədlər çərçivəsində müəyyən edilmiş prinsiplər, dövlətlər üçün önəmli rol oynayır.

Bəzi ölkələrdə alternativ qayğı modellərinin – övladlığa götürmə, himayədarlıq və ailə əsaslı sosial dəstək sistemlərinin inkişaf etdirilməsi ön plana çıxır. Digər tərəfdən, bəzi regionlarda kimsəsizlər üçün internat məktəbləri və sığınacaqlar əsas sosial müdafiə mexanizmi kimi fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda olduğu kimi, bir çox dövlətlərdə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, institusional islahatlar və sosial proqramların gücləndirilməsi bu sahədə əsas strategiyalar sırasındadır. Lakin mövcud tədbirlərə baxmayaraq, kimsəsiz və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qarşılaşdığı sosial, psixoloji və iqtisadi çətinliklər hələ də tam həll olunmamış qalır. Bu baxımdan, beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi, sosial siyasətlərin daha çevik və inklüziv olması, uşaqların ailə mühitində böyüməsini təşviq edən modellərin inkişaf etdirilməsi vacibdir. Uşaqların sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsi yalnız dövlətlərin deyil, cəmiyyətin bütün üzvlərinin birgə məsuliyyəti kimi qəbul edilməli və bu istiqamətdə ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Açar sözlər: *kimsəsiz uşaqlar, sosial təhlükəsizlik, uşaq hüquqları, dövlət siyasəti, uşaq müdafiə proqramları.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. A Brief History. The development of social security. 2005, 36 c. c.2

2. Abdurrahman Ayhan. Sosyal Güvenlik Kavramı ve Sosyal Güvenlik İlkeleri. // Sosyal Güvenlik dergisi, Ankara, 2012, cilt 1, sayı 1, s. 41-55

3. Akyüz Emine. Çocuk Hukuku çocukların hakları ve korunması. Ankara: Pegem Akademi. 2010, s. 16-17

4. "Azərbaycanda Uşaqlar" Statistik məcmuə., Bakı: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi nəşri, 2020, s. 22

5. Cahit Evcil. Türk sosyal güvenlik sistemi, sistemin sorunları ve bu sorunlara çözüm önerileri. Yüksek lisans tezi, İstanbul, 1997, 134 s.

6. Çetin Serkan Uğur. Türkiye'de çocuk koruma politikaları: Sosyal ve ekonomik destek hizmetinin rolü. UzmanlIk tezi. Ankara. 2018, 103 s.

7. Dilik Sait. Sosyal Güvenlik, Ankara, 1991, s. 294

8. Emerging from the ashes of war: 1946–1979 (Retrieved 22 July 2024). https://www.unicef.org/stories/learning-experience-19461979

9. Əhməd Əsgər. Səfəvilər Dövründə Məktəblər. // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi. 2022? C. 9, S. 3, s.688-710.

10. Gordon, S. M. Social Security Policies in Industrial Countries: A Comparative Analysis. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 1988

11. History of child rights (Retrieved 22 July 2024).

12. İnan, A. N. Çocuk Hakları Beyannamesi İlkelerinin Türk Hukuk Sistemine Etkisi. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 1968, 1(1), 201-219.

13. Kale, N. Çocuk ve ceza olgusuna felsefi bir yorum. // Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 1995, s. 49-58.

14. Nəcəf Ə. Orta əsrlər Azərbaycanında təhsil anlayışı, strukturu, metodologiyası və tədris vasitələri (X-XVI əsrlər). // Azərbaycan məktəbi. 2018, № 2 (683), s. 107–123

15. Özbay, Y., Kandemir, M., Kuyumcu, B., Eşici, H., Kaşkaya, A., Büyüköztürk, Ş., & Taylan, H. Kurum bakım türlerinin etki analizi. Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ve Gazi Üniversitesi. 2013, s.13

16. Postman, N. Çocukluğun yokoluşu. (K. İnal, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi. 1995, s. 208

17. Sara Aşurbəyli. Şirvanşahlar dövləti. Bakı. 2006. s. 650

18. Strengthening the Convention on the Rights of the Child: Optional Protocols (Retrieved 22 July 2024).

19. Şakar Müjdat. Sosyal Sigortalar Uygulaması, İstanbul, 1994, 410 s.

20. Talas Cahit. Sosyal Ekonomi, 6. Baskı, Ankara. 1983, s 323

21. Topal, Ş. Korunmaya muhtaç çocukların bakımı ve gözetimi açısından İslam Hukukunda velayet ve vesayet yetkisi. // Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2006, 6(2), 249-273.

22. Tufan Şentuna. Çocuk yoksulluğunu azaltmaya yönelik politikalar: Türkiye'nin sosyal yardım politikasında çocuklar. Yüksek lisans tezi. İstanbul, 2019, 128 s.

23. Tunçomağ Kenan. Sosyal Güvenlik Kavramı ve Sosyal Sigortalar, 3. Baskı, İstanbul. 1987, s. 5

24. Veit-Wilson, J. Muddle or Mendacity? The Beveridge Committee and the Poverty Line. Journal of Social Policy, 1992, 21(3), 269-301.

25. Yörükoğlu, A. Değişen toplumda aile ve çocuk. İstanbul: Özgür Yayın Dağıtım. 1992, s. 22

FEATURES OF SOCIAL SECURITY OF ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE

Summary

Protection of children's rights, especially ensuring the social security of orphans and children deprived of parental care, is one of the most important issues of modern society. This article systematically analyzes the social security of children, the protection of their rights and the measures taken in this area. First of all, the essence and historical development of the concept of social security are examined, then attention is paid to the legal and social measures taken to ensure the social security of children. The study gives extensive space to international and local experiences on the social security of orphans and children deprived of parental care. It also emphasizes the importance of the activities of state and non-governmental organizations for the growth of children in safe conditions and their integration into society.

Keywords: *orphans, social security, children's rights, state policy, child protection programs.*

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ДЕТЕЙ-СИРОТ И ДЕТЕЙ, ОСТАВШИХСЯ БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ

Резюме

Защита прав детей, особенно обеспечение социальной защищенности детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, является одной из важнейших проблем современного общества. В статье системно анализируется социальное обеспечение детей, защита их прав и меры, принимаемые в этой области. В первую очередь рассматриваются сущность и историческое развитие понятия социального обеспечения, а затем уделяется внимание правовым и социальным мерам, принимаемым для обеспечения социальной защищенности детей. В исследовании подробно рассматривается международный и местный опыт социальной защиты детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. В нем также подчеркивается важность деятельности государственных и неправительственных организаций для безопасного развития детей и их интеграции в общество.

Ключевые слова: *дети без сопровождения взрослых, социальное обеспечение, права детей, государственная политика, программы защиты детей.*

UOT 316
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.330

SOSİAL İŞDƏ İNSAN RESURSLARININ İDARƏ OLUNMASI

MƏDİNƏ BAYRAMLI
Bakı Dövlət Universiteti, müəllim
https://orcid.org 0000–0987–3245–1097
E-mail: madinabayramli@gmail.com

Sosial iş cəmiyyətdəki həssas qrupları dəstəkləyən və onların sosial rifahını və həyat keyfiyyətini yüksəltmək məqsədi daşıyan fəaliyyət sahəsidir. Bu prosesdə əsas rol oynayan insan resursları sosial işin səmərəliliyini şərtləndirən ən mühüm amillərdəndir. Sosial işdə insan resurslarına sosial işçilər, psixoloqlar, sosial xidmət ekspertləri və digər əlaqəli sahələrdə çalışan mütəxəssislər daxildir. Onların bilik, bacarıq və təcrübəsi göstərilən sosial xidmətlərin keyfiyyətini və davamlılığını müəyyən edir. Sosial işdə insan resurslarının idarə edilməsi işçi qüvvəsinin düzgün seçilməsi, onların peşəkar inkişafının təmin edilməsi, motivasiyasının və rifahının qorunması kimi mühüm aspektləri ehtiva edir. Bu sahədə səmərəli idarəetmə sosial xidmətlərin daha effektiv və səmərəli olmasına imkan verir.

Sosial iş müasir cəmiyyətlərdə sosial problemlərin həllində və rifahın yüksəldilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sosial işin effektivliyi bu sahədə çalışan insanların fədakarlığından, idarə olunmasından və motivasiyasından asılıdır. İnsan resurslarının idarə edilməsi sosial işin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin səmərəliliyinin, işçilərin peşəkarlığının artırılmasında əsas rol oynayır. Sosial işdə insan resurslarının idarə edilməsi təkcə işçilərin işə götürülməsini deyil, həm də onların təlim və inkişafını, iş mühitinin keyfiyyətini, motivasiyasını və fəaliyyətinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu sahədə uğurlu idarəetmə sosial işçilərin iş yükünün tarazlaşdırılması, onların psixoloji rifahının qorunması və xidmətin davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün vacibdir.

Sosial iş cəmiyyətdəki həssas qrupları dəstəkləyən və onların sosial rifahını təmin etməyə çalışan fəaliyyət sahəsidir. Bu prosesdə insan resurslarının rolu böyükdür, çünki insanların sosial problemlərinin həllinə bilavasitə sosial işçilər, psixoloqlar və sosial xidmət ekspertləri kömək edir. Təcrübəli kadrların cəlb edilməsi sosial xidmətlərin keyfiyyətini artırır və onların davamlılığını təmin edir. Sosial işdə insan resursları təkcə insan resursları ilə məhdudlaşmır, onların inkişafı, motivasiyası və səmərəli idarə olunması da bu sahədə uğur qazanan əsas amillərdəndir. Bu baxımdan sosial işdə insan resurslarının idarə edilməsi strateji yanaşmalar tələb edir.

İnsan resurslarının idarə olunmasının ilk mərhələsi planlaşdırmadır. Bu mərhələdə aşağıdakı məsələlər nəzərə alınır:

- Cəmiyyətin sosial xidmətlərə olan ehtiyaclarının təhlili;
- Lazımi kadrların müəyyən edilməsi və onların fəaliyyət istiqamətlərinin planlaşdırılması;
- İnsan resurslarının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və kadr çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması yollarının araşdırılması [6, s.90].

Düzgün planlaşdırılmış insan resursları idarəetməsi sosial xidmət sahəsinin səmərəliliyini artırır və xidmətlərin daha geniş əhali qruplarına çatdırılmasına imkan yaradır [2, s.43].

Müasir cəmiyyətlərdə sosial xidmətlər sosial rifahın qorunmasında və əhalinin həssas qruplarına dəstək verilməsində mühüm rol oynayır. Sosial xidmətlər cəmiyyətin müxtəlif ehtiyaclarını ödəmək üçün dövlət, qeyri-hökumət təşkilatları və konkret sektorlar tərəfindən həyata keçirilən kompleks tədbirlər sistemləridir. Lakin bu xidmətlərin effektiv olması üçün onların real ehtiyaclara uyğunlaşdırılması vacibdir. Cəmiyyətin sosial xidmətlərə olan ehtiyaclarının təhlili bu sahədə strategiyanın planlaşdırılması və qurulması üçün ilk və ən vacib addımdır. Bu təhlil prosesində demoqrafik göstəricilər, sosial problemlərin səviyyəsi, iqtisadi vəziyyət və mövcud xidmətlərin konfliktləri nəzərə alınır. Əsas məqsəd sosial xidmətlərin effektivliyini artırmaq, onların effektivliyini təmin etmək və cəmiyyətin real tələbatlarına cavab verən həllər təklif etməkdir.

Sosial iş sahəsində işə qəbul prosesi xüsusi diqqət tələb edir, çünki bu sahədə çalışan şəxslər empatiya, etik prinsiplərə sadiqlik və psixoloji dayanıqlıq kimi keyfiyyətlərə malik olmalıdırlar. İşə qəbul zamanı aşağıdakı meyarlara üstünlük verilir:

- Peşəkar bilik və bacarıqlar;
- Empatiya və etik prinsiplərə uyğunluq;
- Praktik təcrübə və problem həll etmə bacarığı;
- Komanda ilə işləmə və kommunikasiya qabiliyyətləri [3, s.86].

Bununla yanaşı, müsahibə prosesində namizədlərin sosial işin çətinliklərinə qarşı dayanıqlığı və onların stressə davamlılıq səviyyəsi də nəzərə alınmalıdır.

Sosial iş sahəsində insan resurslarının idarə olunması effektiv sosial xidmətlərin təmin edilməsində həlledici rol oynayır. İşçilərin düzgün seçilməsi, motivasiyası, təlimi və psixoloji rifahının qorunması sosial xidmətlərin keyfiyyətini artırır və cəmiyyətə daha böyük fayda gətirir. Müasir yanaşmaların tətbiqi və innovativ idarəetmə strategiyalarının həyata keçirilməsi sosial işin daha səmərəli və dayanıqlı olmasını təmin edir.

Sosial xidmətlər sahəsində işə qəbul prosesində əsas amillərdən biri namizədlərin şəxsi bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsidir. Sosial iş həssas qruplarla işləməyi, mürəkkəb sosial problemlərin həllini və etik prinsiplərə riayət etməyi tələb etdiyi üçün bu sahədə çalışan insanların yüksək səviyyədə bilik və praktiki bacarıqlara malik olması vacibdir. Qabaqcıl biliklərə sosial iş, psixologiya, sosiologiya, hüquq və idarəetmənin nəzəri və praktiki prinsipləri haqqında fundamental anlayışlar daxildir. Praktiki bacarıqlar effektiv ünsiyyət, problem həlli, qərar qəbul etmə, komanda işi və emosional zəka kimi vacib komponentləri əhatə edir. İşə qəbul prosesi zamanı bu bacarıq və biliklərin qiymətləndirilməsi namizədlərin sonrakı fəaliyyətlərə nə dərəcədə hazır olduqlarını müəyyən etməyə kömək edir.

Sosial iş sahəsində uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün peşəkar bilik və bacarıqlarla yanaşı, empatiya və etik prinsiplərə riayət etmək də əsas şərtlərdən biridir. Sosial işçilər cəmiyyətin həssas qrupları ilə işlədiklərinə görə onların emosional vəziyyətini anlamaq, problemlərinə həssas yanaşmaq və ədalətli qərarlar qəbul etmək bacarığı vacibdir. Empatiya – insanların hiss və düşüncələrini anlamaq və onlara dəstək göstərmək qabiliyyəti – sosial işin əsasını təşkil edir və müştəri ilə güvənə əsaslanan münasibətlərin qurulmasına kömək edir. Eyni zamanda, etik prinsiplərə uyğunluq sosial işdə peşəkar fəaliyyətin keyfiyyətini və cəmiyyətə təsirini müəyyənləşdirən mühüm amillərdəndir. Sosial işçilər ədalətlilik, konfidensiallıq, hörmət, obyektivlik və vicdanlılıq prinsiplərinə riayət etməli, hər bir fərdin hüquqlarını qorumağa və onların rifahını təmin etməyə çalışmalıdırlar [8, s.43].

Müasir sosial iş sahəsində ən mühüm amillərdən biri insan resurslarının keyfiyyətidir. Bununla belə, sosial xidmətlərin səmərəli idarə olunması təkcə fiziki resurslardan deyil, həm də yüksək intellektual potensiala malik "düşüncə beyin" resurslarının mövcudluğundan asılıdır. Sosial iş təkcə icra prosesi ilə bağlı deyil, o, dərin təhlil tələb edən, sosial problemləri anlayan və innovativ həllər təklif edə bilən mütəxəssislər tələb edir. "Düşünən beyin" resursları, yəni yaradıcı, analitik düşünmə qabiliyyəti, strateji planlaşdırma və qərar qəbul etmə bacarığı olan insan kapitalı sosial işin keyfiyyətini müəyyən edən əsas amillərdəndir. Belə ekspertlər təkcə mövcud sosial problemlərin həlli üçün kifayət etmir, həm də yeni yanaşmaların, metodologiyaların və siyasətlərin formalaşmasında fəal rol oynayırlar. Bu baxımdan sosial biznes sahəsində "düşünən beyin" resurslarının rolu günü-gündən artır. Cəmiyyətin dəyişən ehtiyaclarına çevik və effektiv həllər tapmaq, resursları daha optimal idarə etmək və uzunmüddətli inkişaf strategiyalarını hazırlamaq üçün intellektual insan kapitalını gücləndirmək lazımdır. Buna görə də sosial düşüncəli ağılların iştirakı sektorun innovasiyasını, davamlılığını və məhsuldarlığını artıran mühüm amillərdən biri kimi dəyərləndirilir [5,s.54].

Sosial iş cəmiyyətdəki müxtəlif sosial qrupların rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş fəaliyyət sahəsidir. Bu prosesdə milli-etnik məsələlərin həlli xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki etnik müxtəliflik və milli kimliklər cəmiyyətin sosial strukturunun tərkib hissəsidir. Müxtəlif milli-etnik qrupların sosial inteqrasiyası, hüquqi həmrəyliyinin təmin edilməsi və ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması sosial işin əsas məqsədlərindəndir. Sosial işçilər milli-etnik məsələlərin həlli üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə edirlər. Bunlara sosial inklüzivliyin təşviqi, mədəniyyətlərarası dialoqun gücləndirilməsi, hüquqi və sosial dəstək mexanizmlərinin yaradılması daxildir. Milli-etnik qrupların unikal sivilizasiyalarını və dəyərlərini nəzərə almaq, müvafiq fərdi və icma əsaslı sosial proqramlar hazırlamaq da vacibdir [1, s.76].

Müasir cəmiyyətlərdə etnik fərqlərin sosial sabitliyə və harmonik birgə yaşayışa səbəb olmasını təmin etmək üçün sosial işçilər vətəndaş həssaslığı, etnik tolerantlıq və sosial ədalət prinsiplərini rəhbər tutmalıdırlar. Bu baxımdan sosial iş prosesində milli-etnik məsələlərin həlli təkcə sosial rifahın yüksəlməsinə deyil, həm də davamlı sülhün və sosial inteqrasiyanın möhkəmlənməsinə kömək edir.

Sosial işin səmərəli təşkili üçün fərdi, qrup və

kollektiv fəaliyyətin də rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sosial problemlərin həlli, sosial adaptasiya və icmaya inteqrasiya proseslərində qrupların və kollektivlərin qarşılıqlı fəaliyyəti sosial işin mühüm tərkib hissələrindən biridir. İnsanlar arasında qarşılıqlı maraq, yoldaşlıq və dəstək sosial problemlərin daha səmərəli həllinə, cəmiyyətin rifahının yüksəlməsinə kömək edir.

Sosial işdə qrup və kollektiv fəaliyyət müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Bunlara dəstək qrupları, icma layihələri, sosial inteqrasiya proqramları və könüllü fəaliyyətlər daxildir. Bu cür yanaşmalar insanların psixososial problemlərinin öhdəsindən gəlməkdə, sosial bacarıqlarının inkişafında və sosial dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Sosial iş sahəsində müasir yanaşmaların tətbiqi sosial problemlərin daha səmərəli həllinə və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan verir. Bu kontekstdə struktur yanaşması sosial işin formalaşmasında sistemli və elmi prinsiplərə əsaslanan metodologiyaya aiddir. Müasir struktur fərdi, qrup və icma səviyyəsində sosial işin həyata keçirilməsini təmin edən çərçivələr və prinsiplər toplusudur. Struktur sosial problemlərə təkcə fərdi məsələlər kimi deyil, həm də daha geniş sosial, iqtisadi və mülki amillərlə bağlı sistem kimi baxır. Bu çərçivədə sosial işçilər fərdlərin və qrupların üzləşdiyi çətinliklərin struktur səbəblərini araşdırır, mövcud sosial institutlarla əməkdaşlıq edir və sistemli həll yolları təklif edir. Müasir quruluşun əsas prinsipləri sosial həmrəylik, inklüzivlik, davamlı inkişaf, innovativ texnologiyaların tətbiqi və multidissiplinar əməkdaşlıqdır. Bu prinsiplər sosial işdə səmərəliliyin artırılmasına, insan resurslarından optimal istifadəyə və uzunmüddətli sosial dəyişikliklərə nail olmağa kömək edir [4, s.111].

Sosial işdə insan resurslarının idarə edilməsi sosial rifahın yüksəldilməsi və ehtiyacı olan insanlara keyfiyyətli xidmətin göstərilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnsan resurslarının səmərəli idarə edilməsi sosial xidmətlər sektorunda çalışan mütəxəssislərin şəxsi inkişafına, motivasiyasına və səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Bu sahədə uğurlu idarəetmə üçün düzgün kadr seçimi, təlim və inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi, dəstəkləyici iş mühitinin olması və etik prinsiplərə əsaslanan idarəetmə strategiyalarının həyata keçirilməsi vacibdir. Eyni zamanda, innovativ yanaşma və texnologiyaların tətbiqi sosial işçilərin işini daha səmərəli və nəticəyönümlü edir. Bütün bu amillər sosial xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, insan resurslarının daha səmərəli istifadəsinə və nəticədə cəmiyyətin sosial rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edir. Bu baxımdan sosial işdə insan resurslarının idarə edilməsi strateji yanaşmalar tələb edən mühüm bir sahədir və davamlı inkişaf üçün davamlı təkmilləşdirmə işləri aparılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Əliyev A. İnsan resurslarının idarə edilməsi. Bakı: Elm və Təhsil, 2005, 302 s.*
2. *Həsənov M. Sosial iş və idarəetmə prinsipləri. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2010, 230 s.*
3. *Qasımova L. Sosial işdə peşəkar etik qaydalar. Bakı: Şərq-Qərb, 2015, 240 s.*
4. *Qurbanov E. Müasir menecment və sosial işdə insan amili. Gəncə: Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı, 2012, 180 s.*
5. *Zeynalov T. Sosial siyasət və insan kapitalı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2018, 340 s.*
6. *Jones R. & Brown, K. Managing People in Social Services. New York: Palgrave Macmillan, 2008, 220 p.*
7. *Kaplan R. & Norton, D. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. Boston: Harvard Business School Press, 1996, 280 p.*
8. *Smith J. Human Resource Management in Social Work. London: Oxford University Press, 2001, 290 p.*

XÜLASƏ

Sosial iş sahəsində insan resurslarının idarə olunması, effektiv sosial xidmətlərin göstərilməsində mühüm rol oynayır. Bu məqalədə sosial işin əsas prinsipləri və insan resurslarının idarə olunmasının bu sahədəki əhəmiyyəti təhlil edilir.

İnsan resurslarının idarə edilməsi strategiyaları sosial işçilərin peşəkar inkişafını təmin etməklə yanaşı, onların motivasiyasını artırır və iş proseslərinin daha səmərəli aparılmasına kömək edir. Əsas diqqət, sosial işçilərin seçimi, onların hazırlanması, iş şəraitinin yaxşılaşdırılması və təşkilati idarəetmə modellərinə yönəldilir.

Məqalədə həmçinin insan resurslarının idarə olunmasının etik aspektləri, sosial ədalət və inklüzivlik prinsipləri vurğulanır. Daha effektiv sosial xidmətlərin göstərilməsi üçün insan resurslarının

düzgün idarə edilməsi vacibdir və bu, həm sosial işçilərin rifahına, həm də cəmiyyətin ümumi sosial müdafiəsinə müsbət təsir göstərir.

Açar sözlər: *sosial, resurs,insan, fəaliyyət, xidmət, kadr potensialı.*

Медина Байрамлы

УПРАВЛЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЕ

Резюме

Управление человеческими ресурсами в сфере социальной работы играет важную роль в предоставлении эффективных социальных услуг. В статье анализируются основные принципы социальной работы и значение управления человеческими ресурсами в этой сфере.

Стратегии управления человеческими ресурсами не только обеспечивают профессиональное развитие социальных работников, но и повышают их мотивацию и помогают более эффективно осуществлять трудовые процессы. Основное внимание уделяется подбору социальных работников, их обучению, улучшению условий труда и организационным моделям управления.

В статье также освещаются этические аспекты управления человеческими ресурсами, принципы социальной справедливости и инклюзивности. Правильное управление человеческими ресурсами имеет решающее значение для предоставления более эффективных социальных услуг, и это оказывает положительное влияние как на благополучие социальных работников, так и на общую социальную защиту общества.

Ключевые слова: *социальный, ресурсный, человеческий, деятельность, услуга, кадровый потенциал.*

Madina Bayramli

HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN SOCIAL WORK

SUMMARY

Human resource management in the field of social work plays an important role in the provision of effective social services. This article analyzes the basic principles of social work and the importance of human resource management in this field.

Human resource management strategies, in addition to ensuring the professional development of social workers, increase their motivation and help to conduct work processes more efficiently. The main focus is on the selection of social workers, their training, improvement of working conditions and organizational management models.

The article also emphasizes the ethical aspects of human resource management, the principles of social justice and inclusion. Proper management of human resources is essential for the provision of more effective social services, and this has a positive impact on both the well-being of social workers and the general social protection of society.

Keywords: *social, resource, human, activity, service, human resource potential.*

UOT 316
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.335

EFFECTIVE COMMUNICATION BETWEEN TEACHERS, PARENTS AND STUDENTS IN SCHOOLS

SHABNAM ALIYEVA
Azerbaijan Diplomatic Academy, master
E-mail: sebnem_aliyeva@yahoo.com

INTRODUCTION

The results obtained as the impact of the correct establishment of school-parent cooperation on the stimulation and academic results of students characterize the scientific novelty of the article. The emergence of interaction between teacher and student also creates conditions for the establishment of traditionally new content of relations between school and parents. It is especially important to establish such relations with parents of students studying at the middle stage of education.

The combination of teacher-student relations in a creative field, their formation in the context of interesting discussions and debates, turning into social relations, realizes the psychological aspects in achieving quality in a positive direction.

MAIN PART

Strong cooperation between parents and school plays an important role in the education and development of children. This relationship not only improves the quality of education, but also directly affects the emotional, social and spiritual development of children. The parent-school community is a platform where both the family and the school work together in the educational process [1].

The student's attitude to school and education begins, first of all, with the teacher's example. In general, pedagogical activity consists of professional activity aimed at the formation of the quality of the personality of schoolchildren in accordance with the order put forward by society during the training, development, and education of students. The class teacher is the person who first receives students in the schoolyard and enters into communication with them. Thus, he will be engaged in the education and upbringing of the student for a long time. It is also known that it is impossible to educate without communication.

In teacher-student relations, the teacher, in addition to acquiring deep scientific and pedagogical knowledge, must have such knowledge, skills and habits that can help him influence students. He must also be able to actively manage mutual relations in the student community. Life has repeatedly proven that the school alone has difficulty in coping with the education of students at a high level. In this matter, the help of parents and the community as a whole is needed [2]. Regular close contact between the school and parents is the main condition for the successful outcome of the child's education. The joint work of the school and the family is a decisive factor for the child to grow up as a happy person. The enthusiasm, dedication and active help of parents in both school and extracurricular activities are very important. Parents should familiarize themselves with the school's activity plan and lesson schedule, and try to coordinate the work of the home with the school. The school should regularly discuss the successes and problems of students with parents. Parent-teacher meetings and gatherings, parent-teacher activity help to analyze the general situation of students in detail, to regularly familiarize themselves with the work and concerns of the school, and ultimately to resolve important issues in a timely manner [3].

Continuous motivation and incentive measures are organized in the school environment to increase the motivation level of students, to show a responsible attitude and to make the learning process more interesting. These measures are important for creating favorable conditions for students and increasing their productivity.

The awards presented to students are selected according to their knowledge and skills, and the achievements they have achieved. Various awards are presented, such as honorary diplomas, letters of appreciation, gold or silver medals, valuable gifts, awards, scholarships, certificates of distinction and other incentives. These awards play an important role in thanking students for their work and encouraging them to realize their potential [4]. Also, organizing subject Olympiads, competitions and competitions in schools can be given as examples of motivation and incentive measures. These measures give students

the opportunity to demonstrate their skills at a higher level among students and encourage them to work harder. Through Olympiads and competitions, friendship, cooperation and competition logic are formed among students, which helps them to take the learning process more seriously and show their potential to the maximum. All these stimulating measures help students to be more motivated and have a more solid learning process in the school environment. Students can use their potential to the maximum by increasing their motivation and show a more responsible attitude in the learning process. According to Aliyeva, all this helps students to achieve better results and realize their potential at a higher level [5].

In addition, the school administration or class teachers can convey the achievements and successes of students to their parents through letters, disseminate news about this in the school press, on the school website, as well as write encouraging letters to the student's family and parents' workplace, and express gratitude to teachers who have played a role in their success.

Parent-teacher cooperation is one of the strongest factors in the success of students. This cooperation helps to achieve the best results at school and to use students' potential to the maximum. Anonymous surveys are one of the best ways for parents and teachers to assess the current state of parent-teacher cooperation at school. Anonymous surveys are effective in assessing parents' perceptions of student behavior and teachers' perceptions of school and family [6]. These surveys use parents' interactions with teachers to identify students' behavior in the learning process, their performance in accordance with learning objectives, and their current problems. Accordingly, parents and teachers can assess the current state of parent-teacher collaboration and create a supportive environment for students to achieve higher levels of success. The most important thing for successful parent-teacher collaboration is to work as a team. Parents and teachers must work together to build an effective collaboration with each other. This is the most powerful tool that students have for achieving greater success in school. As parents and teachers value collaboration, they can create an environment that supports the potential for success of all students. This collaboration helps create an environment that helps students achieve better results in school and realize their potential to the fullest [7].

Two-way, constant communication between the school and the family is one of the most important factors contributing to the development of the child. For effective communication, it is important for the teacher and the parent to share information with each other. Effective methods have been developed in schools for the dissemination of information, such as newsletters, websites and school information boards. Relevant information and notices are placed on the mentioned tools. When communication between parents and the school is systematic and effective, the involvement of parents in the educational process develops, their assessment of the school increases, and they develop a positive attitude towards the school. Naturally, the strategies used should be developed in the interests of the school community.

It should be noted that, as part of a pilot project implemented by the Ministry of Education with the financial support of the World Bank and the organizational support of the Allianz Consult company, school communities have been established in 54 general education institutions of the country since September 2015. Two of these educational institutions are in Ganja, 52 in Baku. School communities, which include students, parents and class leaders, operate under the motto "We learn, relax, develop together". The new format assumes the active participation of all participants in the school life. The basis of success and achievements in a modern school is the unified interaction of students, parents and teachers [8]. School communities convey several important messages to society: school is a second home, school prepares students for life. At the same time, not everyone can be excellent, but everyone has talent. If we summarize all this, we can say that school communities will show that the school is an environment for comprehensive development. The main purpose of creating a school community is to expand relations between the school and parents, to identify and develop students' abilities along with their knowledge skills, to increase attention and care for students for their personality-oriented formation, and at the same time to involve other classes in this project. ve The newly created institution - school communities - is characterized as a union of students, parents and teachers created to better manage school life together. According to the project, within the community, parents, teachers and children will act on an equal footing and make decisions together [9].

In world practice, school communities have been operating for more than 100 years. Iema means tripartite cooperation - school, society and family. In Parent Committees, there was talk of cooperation between school and parents. However, there is already a third party in the community. The presence of society is important in the establishment of modern educational work [10]. Together, these three pillars will be able to replace the existing parent committees in schools at a sufficiently high level. Therefore, the creation of school communities is a requirement, a social order. Without its adoption, the solution to the problems of schools will not be effective.

CONCLUSION

The joint activity of the family and the school in education is a jointly organized activity to coordinate the goals, forms and methods of education. Such interaction ensures the creation and preservation of conditions for personal development, learning motivation, physical and mental health, and social adaptation of students.

The article identifies the direct impact of the correct establishment of school-parent cooperation on the stimulation and academic results of students. The creation of interaction between the teacher and the student also creates conditions for the establishment of traditionally new content of relations between the school and the parents. The establishment of such relations with the parents of students studying at the secondary stage of education is especially important.

Thus, stimulating student activity, motivating them to study and gain knowledge, creating an intellectual environment at school, and at the same time ensuring their close participation in this process through proper cooperation with parents should be one of the main areas of activity of a comprehensive educational institution. Using the strategies in the article, teachers and parents can further increase the internal motivation of students, ensure their interest in the lesson, and directly influence their academic achievements.

REFERENCES:

1. Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2006.

2. Altun, F., & Yazıcı, H. (2010). Öğrencilerin okul motivasyonunu yordayan bazı değişkenler.

3. Awan, R, Noureen, G., Naz, A. (2011). A Study of Relationship between Achievement Motivation, Self concept and Achievement in English and Mathematics at Secondary level. International Education Studies, 4(3), 72–78.

4. Benabou, R., & Tirole, J. (2003). Intrinsic and extrinsic motivation. Review of Economic Studies, 70, 489-520.

5. Bozanoğlu, İ. (2004). Akademik Güdülenme Ölçeği: Geliştirmesi, Geçerliği, Güvenirliği, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 37:2, 83-98

6. Əliyeva S. (2022). Pedaqoji prosesdə stimullaşdırmanın təhsilin keyfiyyətinə təsiri. Azərbaycan məktəbi. № 3(700), səh. 103–108

7. Hüseynzadə, R.L. (2013). Məktəbdə pedaqoji prosesin təşkili. Bakı: Aktiv, 240 s

8. İlyasov, M.İ. (2018). Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 208 s.

9. Kazımov N., Tətbiqi pedaqogika. Bakı: Çaşıoğlu, 2010.

10. Mehrabov, A. (2014). Pedaqoji təhsilin keyfiyyəti və onun idarə olunmasında müasir yanaşmalardan istifadənin əsas istiqamətləri. "Azərbaycan məktəbi", №4.

SUMMARY

Only societies that achieve quality education can keep up with the dynamic development in the rapidly globalizing world. The creation of school communities is the demand of the day in the establishment of modern educational work. Every parent should understand well that the changes in education in recent years, the positive results achieved, and a number of innovations implemented in schools are aimed at their child receiving high education and upbringing.

Student motivation and parent-teacher relations are one of the fundamental factors in the development of education. Problems in the working relationship between schools and parents, difficulties in pedagogical and psychological cooperation and their direct impact on student motivation are relevant in modern society. The article also summarizes ways to increase student motivation, factors that cause discouragement in students, and the role and results of parent-teacher cooperation in this regard.

Keywords: *teacher, interaction, cooperation, school, parent.*

MƏKTƏBLƏRDƏ MÜƏLLİMLƏR, VALİDEYNLƏR VƏ ŞAGİRDLƏR ARASINDA SƏMƏRƏLİ ÜNSİYYƏT

XÜLASƏ

Sürətlə qloballaşan dünyadakı dinamik inkişafla yalnız keyfiyyətli təhsilə nail olan cəmiyyətlər ayaqlaşa bilər. Müasir təlim-tərbiyə işinin qurulmasında məktəb icmalarının yaradılması günün tələbidir. Hər bir valideyn yaxşı anlamalıdır ki, son illər təhsildə gedən dəyişikliklər, əldə olunan müsbət nəticələr, məktəblərdə tətbiq olunan bir sıra yeniliklər onun övladının yüksək təlim və tərbiyə almasına yönəlib.

Şagird motivasiyası və valideyn-müəllim münasibətləri təhsilin inkişafının əsaslı amillərindən biridir. Məktəb və valideynlərin işgüzar əlaqələrindəki problemlər, pedaqoji və psixoloji əməkdaşlığındakı çətinliklər və bunun şagird motivasiyasına birbaşa təsiri müasir cəmiyyətdə aktuallıq kəsb edir. Məqalədə həmçinin şagird motivasiyasının artırılması yolları, şagirdlərdə ruh düşkünlüyünə səbəb olan faktorlar və bu yolda valideyn-müəllim əməkdaşlığının rolu və nəticələri ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *müəllim, qarşılıqlı münasibət, əməkdaşlıq, məktəb, valideyn.*

ЭФФЕКТИВНАЯ КОММУНИКАЦИЯ МЕЖДУ УЧИТЕЛЯМИ, РОДИТЕЛЯМИ И УЧАЩИМСЯМИ В ШКОЛАХ

РЕЗЮМЕ

Только общества, обеспечивающие качественное образование, могут идти в ногу с динамичным развитием быстро глобализирующегося мира. Создание школьных сообществ является насущной необходимостью в организации современной образовательной работы. Каждый родитель должен хорошо понимать, что изменения в образовании за последние годы, достигнутые положительные результаты и ряд нововведений, внедренных в школах, направлены на получение их ребенком высшего образования и воспитания.

Мотивация учащихся и отношения между родителями и учителями являются одними из основополагающих факторов развития образования. Проблемы во взаимоотношениях школы и родителей, трудности педагогического и психологического взаимодействия и их прямое влияние на мотивацию учащихся актуальны в современном обществе. В статье также обобщены способы повышения мотивации учащихся, факторы, вызывающие у них демотивацию, а также роль и результаты сотрудничества родителей и учителей в этом отношении.

Ключевые слова: *учитель, взаимодействие, сотрудничество, школа, родитель.*

UOT 316.42
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.340

SOSİAL RİSK MÜASİR CƏMİYYƏTİN SOSİAL TRANSFORMASİYASININ GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

GÜNEL İSAXANOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti (ATMU)
E-mail: isakhanova.gunel@gmail.com

Giriş

Sosial risk müasir cəmiyyətdə sosial transformasiyanın göstəricisi kimi bir neçə əsas aspekti əhatə edir. Bu, cəmiyyətin dəyişən strukturlarına, iqtisadiyyatına və sosial münasibətlərinə əsaslanan bir prosesdir. Sosial risklər bir çox sahədə dəyişikliklərə və həll edilməmiş məsələlərə işarə edir və bu risklər cəmiyyətin adaptasiya bacarığını, sosial təhlükəsizliyi və sosial ədaləti necə qurduğunu göstərir.

Əsas hissə

"Risk" anlayışı nisbətən yaxınlarda elmi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Risk təhlilinə sosial yanaşma yalnız 1960-cı illərdə nüvə texnologiyalarının sosial aspektləri ilə bağlı müzakirələr kontekstində əhəmiyyətli bir görünüş qazandı. Sonrakı onilliklərin təcrübəsi problemə "sistemli" baxışın həlledici əhəmiyyətini nümayiş etdirdi. "Texniki" yanaşmadan fərqli olaraq, "sosial" yanaşma risk qiymətləndirmələri ilə sosial xarakterli dəyərlər və normalar arasında birbaşa əlaqə görür və siyasi, etik, sosiologi, psixologi, iqtisadi və s. nəzərə alır [1].

Bu gün risk anlayışı bir çox fənlərin konseptual sıralarına möhkəm daxil olmuşdur, o cümlədən "sosial risk" termini sosial elmlərin müxtəlif sahələrində: sosiologiya, hüquq, idarəetmədə geniş istifadə olunur.

Sosial risklərin müxtəlif aspektləri üzrə tədqiqatlar çoxlu və müxtəlifdir. Bununla belə, xarici və yerli müəlliflərin risk anlayışını açıqlayan və riskləri müxtəlif əsaslara və növlərə görə təsnif edən çoxsaylı əsərlərinə baxmayaraq, "sosial riskin xüsusi növü" kimi müəyyənləşdirilməsi məsələsi hələ də qalmaqdadır. Onu formalaşdıran amillərin nəzəri aspektləri, müxtəlif sosial qruplarda və ümumiyyətlə, müasir Rusiya cəmiyyətində meydana gəlməsinin xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı qruplar və ərazilər üçün sosial risklərin miqyası və nəticələri praktiki olaraq araşdırılmamış qalır. Hətta "sosial risk" anlayışının özü də fərqli şərh olunur. Tədqiqatçılar risklərin iki növünü fərqləndirmək imkanını tanıyaraq: texnogen və sosiogen, həmçinin sosial riski texnoloji, iqtisadi və digər risk növləri ilə müqayisə edərək, "sosial risk"in ümumi tərifini verirlər ki, bu da "risk"in ümumi anlayışına şamil edilir: "Risk həmişə sosial xarakter daşıyır, çünki o, mövcudluğu və qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır". Yaxud – obyektləri fərdlər və ya sosial qruplar olan bütün risklərə: "Sosial risk subyektiv şəxsi xüsusiyyətlərindən və imkanlarından asılı olaraq bir şəxsin və ya qrupun əlverişsiz ekoloji şəraiti qavramaq qabiliyyətidir" [2].

Sosial riski mövcud şəraitə, sosial statusuna və həyat tərzinə görə mənfi təsirlərə məruz qalan, çətin həyat vəziyyətlərində olan insanların müəyyən sosial qruplarına xas xüsusiyyət kimi şərh edən əks ("dar") nöqteyi-nəzər də mövcuddur. Sosial nöqteyi-nəzərdən çətin vəziyyət insanın həyatını obyektiv şəkildə pozan, təkbaşına öhdəsindən gələ bilməyəcəyi və sosial yardıma ehtiyacı olan bir vəziyyət kimi başa düşülməlidir. Çox vaxt çətin həyat vəziyyətləri dəyişən şərtlərə cavab vermək üçün bir insanda deviant davranış formalarının formalaşmasına təkan verir.

Əsas sosial problemlərin milli miqyasda həllinin əsas yolu prioritet sosial təhdidlərin və milli təhlükəsizliyə və davamlı inkişafa təsir edən amillərin müəyyən edilməsi, proqnozlaşdırılması və qarşısının alınmasıdır. Bu baxımdan "sosial risk"i sosial sferada yaranan və nəticələri ilk növbədə onun özündə əks etdirən xüsusi risk növü kimi qiymətləndirmək lazımdır. "Sosial risk" anlayışının sosial dəyişikliklərlə əlaqəsi nəzərə alınmaqla məzmununun əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi də vacibdir. Müasir şəraitdə sosial riskin artması qeyri-müəyyənliyin obyektiv artması ilə əlaqələndirilir, sosial qeyri-sabitlik, mürəkkəblik və bəzən müəyyən hərəkətlərin mümkün nəticələrinin qiymətləndirilməsinin mümkünsüzlüyü ilə müşayiət olunur.

Əksər tədqiqatlarda sosial risk mahiyyəti subyektiv xarakter daşıyan qərar olan bir fenomen kimi görünür və başqa cür ola bilməz. Risk qərarın təzahürlərindən biridir. Eyni zamanda, risklərin yalnız rasional mövqedən şərhi, "insan davranışının həmişə proqnozlaşdırıla bilən olduğu, bütün hadisələrin və hərəkətlərin nəticəsinin proqnozlaşdırıla biləcəyi və risk probleminin özü ən əlverişsiz hadisənin ehtimalını və onunla əlaqəli zərəri az və ya çox dəqiq hesablamaq üçün bir yol tapmaq üçün azaldıldığı"

9 ayrı-ayrı qruplar və ya icmalar ilə əlaqəli görünür. İnsanın və ya cəmiyyətin riskə münasibətinin xüsusiyyətlərini, onun tərifini və semantik şərhini müəyyən edən sosial həyatın mədəni və psixoloji aspektlərini nəzərə almaq lazımdır [2].

Lakin bu yanaşma müasir cəmiyyətdə risklərin təhlili üçün yalnız qismən tətbiq olunur. Bir tərəfdən, bir çox böhran hadisələri qarışıq, təbii-antropogen xarakter daşıyır (ekoloji fəlakətlər, qlobal istiləşmə və s.) - "antropogen təsir nəticəsində dəyişdirilmiş təbiət qüvvələrinin insanlara və iqtisadi obyektlərə dağıdıcı təsiri onların mühafizəsi üçün mövcud olan resurslardan artıq olduqda", digər tərəfdən, müasir dünyada insanların qəbul etdiyi qərarların böyük bir hissəsidir (normalar, bazar münasibətləri) və ya təsir altında olan şəxs tərəfindən qəbul edilir.

XX əsrdə əsas fəlsəfi müqəddimələrdən biri potensial təhlükələrin azaldılması və riskin "idarə edilməsi" istiqamətində "gələcəyə təsir etmək" imkanına inam oldu. Bu konsepsiya əsasında sosial risklərin xüsusi risk növü kimi qiymətləndirilməsi və onların idarə edilməsi problemi idarəetmə nəzəriyyəsi və praktikasının mühüm tərkib hissəsi kimi müstəqil nəzəri və tətbiqi əhəmiyyət kəsb edir [3].

Qeyri-bərabər inkişafın, hakim elitanın və cəmiyyətin dəyişikliklərin sürətini mənimsəyə bilməməsinin səbəb olduğu sosial dəyişikliklərin nəzarətsiz sürətlənməsi ictimai quruluşun sabitliyinin pozulması və parçalanması riskini daşıyır. Sosial dəyişikliyə məruz qalan insanlar dəyişiklikləri müsbət ruhda anlayıb şərh edə bildikcə, onlara müsbət məna verə bildikcə idarə oluna bilər.

Sosial proseslərin modelləşdirilməsi sosial risklərin yaranması, yayılması və idarə edilməsi imkanlarının tam miqyaslı tədqiqatları olmadan mümkün deyil. Bu baxımdan sosial risklərin müəyyənləşdirilməsinə sistemli yanaşmanın işlənib hazırlanması zərurəti ön plana çıxır.

Sosial risklərə gəlincə, onların yaranmasında və toplanmasında ən mühüm amil müasir cəmiyyətdə modernləşmə və transformasiya proseseridir. Dəyişən cəmiyyətdə risklərin xarakteri bu dəyişikliklərin xarakteri ilə müəyyən edilir. Beləliklə, Rusiya islahatlarının ilkin mərhələsində bütün siyasi və iqtisadi institusional dəyişikliklərin inkişafın müsbət istiqaməti olduğuna inanılırdı. Onların sosial nəticələri labüd tarixi dəyişikliklər prosesində yalnız çətin, lakin qaçılmaz mərhələ kimi qiymətləndirilmişdir. İdarəetmə prosesində bu yanaşmanın yanlışlığı Rusiya cəmiyyətinin sosial təşkilində ciddi problemlərə səbəb oldu və onun islahatına ciddi maneə oldu.

Dəyişiklik prosesinin bir yaxşı məqsədi güdməsinə baxmayaraq - cəmiyyətin həyat qabiliyyətinin artırılması, idarəetmə və təkrar istehsal proseslərinin səmərəliliyinin artırılması (geniş mənada), transformasiyanın qeyri-xətti və çoxistiqamətli olması, nəticədə cəmiyyət ənənəvi qaydalarını itirir və yeni davranış normaları və alqoritmlərini formalaşdırmağa vaxt tapmır, istehsal və risklərin yayılmasının səbəb olduğu dəyişikliklərin sürətlənməsinə səbəb olur.

Uzun müddət davam edən transformasiya nəticəsində sosial konsensusun əsası itir, çünki nail olmaq üçün bu konsensusun zəruri olduğu ümumi məqsəd yoxdur. Nəticədə, mənfi təsirlərə qarşı durmağa imkan verən "təhlükəsizlik marjası" azalır [3].

Uzunmüddətli transformasiya dövrü, o cümlədən sosial transformasiyaların istiqaməti və sürətində çoxsaylı dəyişikliklər cəmiyyətin məhvinə və cəmiyyətin inkişaf qabiliyyətinin itirilməsinə gətirib çıxarır. Belə dağıntılar nəticəsində yaranan cəmiyyətin əsas məqsədləri təhlükəsizliyi təmin etmək və getdikcə mürəkkəbləşən müdafiə sistemləri yaratmaqdır. Cəmiyyətin istehsal ehtiyatları əmtəə istehsalı üçün kifayət deyil. Dəyişikliyin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, "sərvət istehsalı məntiqi" indi öz yerini "risk istehsalı məntiqi"nə verir. Müasir cəmiyyət, V.Bekin tərifinə görə, "risk cəmiyyəti"nə çevrilir.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, sosial riskin ümumi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək mümkündür: [3].

Şəkil 1. Sosial riskin ümumi xüsusiyyətləri

Yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri ümumiləşdirərək, "sosial risk"i riskin subyekti və obyekti fərd, müəyyən sosial qrup və ya cəmiyyət olduğu, bunun üçün mənfi nəticələrin baş vermə ehtimalı fərdi (qrup) sosial fəaliyyət və ətraf sosial məkanda proseslər arasında uyğunsuzluq ilə müəyyən edilən, real qeyri-müəyyənlik mühitində baş verən risk kimi müəyyən edə bilərik.

Nəticə

Bu işdə sosial riskin cəmiyyətə xas olan risklərin xüsusi kateqoriyası kimi müəyyən edilməsinə təklif olunan yanaşma bizə həm konsepsiyanın özünü, həm də risklərin yaranmasının, onların cəmiyyətin həyatına təsirinin mümkün variantlarını daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Bundan əlavə, təklif olunan yanaşma ayrı-ayrı qruplar tərəfindən fərdi sosial risklərin qavranılmasındakı fərqləri izah etməyə, həmçinin eyni təhlükələrin qrup və fərdi qavrayışındakı fərqlər problemini minimuma endirməyə imkan verir. Məsələn, sosial risk növlərindən biri hesab edilən işsizlik fərd üçün tamamilə mənfi təhlükədir. Eyni zamanda, cəmiyyət üçün işsizliyin müəyyən səviyyəsi əmək bazarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri şərtdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Зубков, В.И. Социологическая теория риска: монография / В.И. Зубков. — М. : Изд-во РУДН, 2003.*
2. *Кравченко, С.А. Социология риска: полипарадигмальный подход: учебное пособие / С.А. Кравченко, С.А. Красиков. — М. : Анкил, 2004. — С. 34.*
3. *Никитин, С.М. Социологическая теория риска в поисках предмета / С.М. Никитин, К.А. Феофанов // Социологические исследования. — 1992. — № 10. —С. 121—122.*

XÜLASƏ

Qeyri-sabit cəmiyyət yeni risklər yaradır. Məqalədə yaranan risklərin təhlilinə sosial yanaşmadan istifadə edilməsi təklif olunur. “Sosial risk” anlayışı təqdim edilir və onun tərifinə yanaşmaların ümumiləşdirilmiş təhlili verilir. Qeyd olunur ki, sosial riskin yaranmasında və toplanmasında ən mühüm amil müasir cəmiyyətdə gedən modernləşmə və transformasiya proseslərdir. Sosial risk sosial-mədəni və institusional dəyişikliklər proseslərinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. Sosial risk fərdlərin və qrupların sosial hərəkətləri ilə sosial mühitdə baş verən dəyişikliklər arasında uyğunsuzluğun göstəricisidir. Xüsusi risk növü kimi sosial riskin ümumi xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. “Sosial risk” anlayışının ətraflı tərifi verilmişdir.

Açar sözlər: *sosial risk, sosial dəyişikliklər, modernləşmə, transformasiya, proqnozlaşdırma, dəyişikliklərin idarə edilməsi.*

SOCIAL RISK AS AN INDICATOR OF SOCIAL TRANSFORMATION OF MODERN SOCIETY

SUMMARY

Unstable society creates new risks. The article proposes to use a social approach to the analysis of emerging risks. The concept of “social risk” is presented and a generalized analysis of approaches to its definition is given. It is noted that the most important factor in the emergence and accumulation of social risk is the modernization and transformation processes taking place in modern society. Social risk is perceived as an integral part of the processes of socio-cultural and institutional changes. Social risk is an indicator of the discrepancy between the social actions of individuals and groups and the changes occurring in the social environment. The general characteristics of social risk as a special type of risk are determined. A detailed definition of the concept of “social risk” is given.

Keywords: *social risk, social changes, modernization, transformation, forecasting, change management.*

СОЦИАЛЬНЫЙ РИСК КАК ИНДИКАТОР СОЦИАЛЬНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

РЕЗЮМЕ

Нестабильное общество создает новые риски. В статье предлагается использовать социальный подход к анализу возникающих рисков. Введено понятие «социальный риск» и дан обобщенный анализ подходов к его определению. Отмечается, что важнейшим фактором возникновения и накопления социального риска являются модернизационные и трансформационные процессы, происходящие в современном обществе. Социальный риск воспринимается как неотъемлемая часть процессов социокультурных и институциональных изменений. Социальный риск является показателем несоответствия социальных действий индивидов и групп изменениям, происходящим в социальной среде. Определены общие характеристики социального риска как особого вида риска. Дано подробное определение понятия «социальный риск».

Ключевые слова: *социальный риск, социальные изменения, модернизация, трансформация, прогнозирование, управление изменениями.*

MÜNDƏRİCAT

SİYASİ ELMLƏR

AYTƏKİN ZEYNALOVA: COP29 İQLİM DİPLOMATİYASINDA DÖNÜŞ NÖQTƏSİDİR..... 5
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.201

VÜSALƏ ƏLİYEVA: SURİYADA VƏTƏNDAŞ MÜHARİBƏSİNİN BAŞLANMASININ REGİONUN TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ TƏSİRİ..... 11
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.203

ИРАДА НУРИЕВА: ТОЛЕРАНТНОСТЬ ЯВЛЯЕТСЯ ОДНИМ ИЗ ОСНОВНЫХ ПРИОРИТЕТОВ РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА..... 16
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.205

SƏNUBƏR BABAŞOVA: ABŞ-IN RUSİYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİNDƏKİ MÖVQEYİNİN DƏYİŞMƏSİ VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ..... 19
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.207

MƏHƏBBƏT SEYİDOVA: XXI ƏSRDƏ DÜNYA QAYDASININ PERSPEKTİVLƏRİBARƏDƏ..... 23
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.209

PƏRVANƏ MƏMMƏDOVA: DİASPOR TƏSİSATI VƏ ONUN TƏSNİFATI..... 29
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.211

XƏLİL YUSİFLİ: MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ OPTİMALAŞDIRILMASI YOLLARI..... 35
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.213

ŞÖVKƏT PƏNAHOVA, SƏBİNƏ ƏLİYEVA: YAŞIL TEXNOLOGİYALAR MÜHİTİNİN BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ İNTEQRASİYA AMİLİ KİMİ AZƏRBAYCANDA İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ..... 41
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.215

JAHANGIR HASANOV: TRADE RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND ISRAEL: ECONOMIC BENEFITS AND FUTURE PERSPECTIVES..... 47
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.220

GÜNEL ALLAHYAROVA: AVROPA İTTİFAQININ TƏRƏFDAŞ DÖVLƏTLƏRLƏ ƏMƏKDAŞLIĞININ MÖVCUD LAYİHƏLƏRİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ..... 54
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.221

ETİBAR ALIYEV: CƏNUBİ QAFQAZDA "3+3" PLATFORMASI: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR..... 60
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.224

NƏRGİZ VƏLİYEVA: BMT VƏ İNSAN TƏHLÜKƏSİZLİYİ: QLOBAL SƏVİYYƏDƏ STRATEJİ CƏHDLƏR..... 64
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.226

FİDAN BAĞIROVA: AZƏRBAYCAN SİYASƏTİ 2020-2024: QLOBAL MEDİANIN DİQQƏT MƏRKƏZİNDƏ..... 68
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.228

ЧЖАН ЦЗЯ: СОТРУДНИЧЕСТВО КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС - ОДИН ПУТЬ»..... 72
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.232

SEVİNC İBADOVA: AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI VƏ KOREYA RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIĞI (2011-2021-Cİ İLLƏR). 78
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.233

ƏSGƏR ƏSGƏROV: AVROPADA ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN YENİDƏN AKTUALLAŞMASI FONUNDA AZƏRBAYCAN ENERJİ RESURSLARININ ƏHƏMİYYƏTİ.. 81
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.235

SƏBİNƏ MƏMMƏDOVA: RUSİYANIN SURİYADA FƏALİYYƏTİNƏ RETROSPEKTİV BAXIŞ VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR..... 86
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.236

TARİX VƏ ANTROPOLOGİYA

ƏDALƏT MUSTAFAYEV: AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNİN İŞĞALDAN AZAD OLUNMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV STRATEGİYASI..... 94
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.238

ŞƏFAYƏT FƏRƏCOV: ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ..... 99
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.240

GÜNEL YUSİFOVA: XX ƏSRİN 70-Cİ İLLƏRİNDƏ İRAN-AZƏRBAYCAN
ARASINDA BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ TARİXİNDƏN..... 103
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.502

SEVİNC MƏMMƏDOVA: İSLAM ƏMƏKDAŞLIQ
TƏŞKİLATININ YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTİ..... 108
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.242

ƏMİRLİ İSRAİL: KONSESİYAÇILIQ..... 114
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.245

LEYLA HƏSƏNOVA: AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ
İLƏ DAĞISTAN ARASINDA DEMARKASİYA XƏTTİNİN MÜƏYYƏN OLUNMASI
VƏ BU MƏSƏLƏDƏ BÖYÜK BRİTANİYANIN MÖVQEYİ..... 117
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.246

ASGAR ZEYNALABDINOV: THE SIGNIFICANCE OF THE CAUCASUS
TO THE UNITED STATES IN TERMS OF TRANSPORTATION CORRIDORS (1992-2000)..... 124
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.249

SƏBİNƏ HƏSƏNOVA: ÇEXİYA-AZƏRBAYCAN: DÖVLƏT BAŞÇILARININ GÖRÜŞLƏRİ..... 128
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.251

ELMİRA HACIYEVA: ƏNƏNƏVİ AZƏRBAYCAN RƏQS ADLARININ KLASSİFİKASİYASI..... 134
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.253

İQTİSADİYYAT

ÜMMUHƏBİBƏ QƏLƏNDƏROVA: BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN
FƏALİYYƏTİNİN DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN İQTİSADİ İNKİŞAFINA TƏSİRİ..... 141
DOI: ps://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.255

ARİF İSGƏNDƏROV: ÇİNDƏ KOB-LARIN RƏQƏMSAL
MARKETİNQ FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ..... 145
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.260

РАУФ САЛАЕВ, АБИЕВ ФАРИД: СОВРЕМЕННЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВЫМИ РИСКАМИ ПРЕДПРИЯТИЯ: ОТ ТРАДИЦИОННЫХ ИНСТРУМЕНТОВ К ИННОВАЦИОННЫМ..... 151
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.262

САМИР МАМЕДОВ: ТРУДНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СТИМУЛИРОВАНИЯ ВНЕДРЕНИЯ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ..... 157
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.265

EMİN ZEYNALOV: ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ NAXÇIVAN BEYNƏLXALQ LOGİSTİKA MƏRKƏZİ KİMİ..... 161
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.267

AİDƏ HƏSƏNLİ: NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI: SƏNAYE VƏ İQTİSADİ İNKİŞAFIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 167
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.269

RÜFƏT SÜLEYMANLI: SÜNİ İNTELLEKTİN BANK SEKTORUNDA MÜŞTƏRİLƏRƏ XİDMƏTƏ TƏSİRİ..... 173
DOI: ttps://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.270

HAMID KHALILOV, AYSHA TAPDIGZADE: THE IMPACT OF EDUCATION ON WOMEN'S CAREER ADVANCEMENT IN AZERBAIJAN: A CORRELATION ANALYSIS IN THE CONTEXT OF MACROECONOMIC DEVELOPMENT GOALS..... 178
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.273

AYAN MİRANLI: BANK SEKTORUNDA İNTELLEKTUAL KAPİTALIN MALİYYƏ GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ.... 187
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.275

ƏLİ MƏMMƏDZADƏ: AZƏRBAYCANDA BANK SİSTEMİNİN MALİYYƏ DAYANIQLILIĞINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ..... 194
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.278

ALI BABAYEV: THE MECHANISMS OF CLUSTER INFLUENCE ON THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REGION..... 198
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.280

ÇİNGİZ MƏMMƏDLİ: SÜNİ İNTELLEKT TƏTBİQİNİN İNVESTİSİYA PORTFELİ İDARƏETMƏSİNDƏ EFFEKTİVLİYİ..... 202
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.283

KAMRAN NƏBİYEV: AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARINDA
XİDMƏT SAHƏLƏRİNİN ƏSAS XARAKTERİSTİKASI..... 209
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.287

ŞİRİN ŞADİYEVA: AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT SEKTORUNDA ELEKTRON
İDARƏETMƏ MODELLƏRİNİN İSTİFADƏSİ VƏ TƏSİRİNİN TƏDQİQİ..... 214
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.290

VƏSİLƏ ƏLİZADƏ: AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİNDƏ LOGİSTİKA -
TİCARƏT SİSTEMİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ..... 218
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.292

HƏBİB ZEYNALOV: NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA
YENİ TURİZM NÖVLƏRİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN İMKANLAR..... 222
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.294

NİCAT ƏBDÜRƏHMANOV: MÜASİR DÖVRDƏ MİLLİ ENERJİ SEKTORUNDA
LİBERAL BAZAR MODELİNİN FORMALAŞMASI PROBLEMLƏRİ..... 227
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.296

NIGAR HUSEYNZADE: THE IMPACT OF GOOD GOVERNANCE
AND E-GOVERNMENT ON DIGITAL TRANSFORMATION AND ECONOMY..... 232
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.300

PÜNHAN HÜSEYNOV: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
İQTİSADİ İNKİŞAFINDA NEFT FAKTORU: NEFT İXRACI GƏLİRLƏRİNİN
ÜDM-YƏ TƏSİRİNİN REQRESSİYA ANALİZİ..... 238
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.306

TAHİR ŞAMİLOV: ŞƏKİ-ZAQATALA İQTİSADİ RAYONUNUN TƏBİİ-RESURS
POTENSİALI VƏ DAVAMLI İNKİŞAFIN PERSPEKTİVLƏRİ..... 244
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.310

HÜLYA SƏMƏDOVA: KİÇİK VƏ ORTA BİZNES (KOB) TƏRƏFİNDƏN MHBS-DƏ
"ANLAYIŞLAR VƏ ƏSAS PRİNSİPLƏR"İN TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 251
DOİ: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.315

RƏNA QULİYEVA: KİÇİK BİZNESİN İDARƏEDİLMƏSİNDƏ İNFORMASİYA
TƏMİNATININ VƏ DƏSTƏK FORMALARININ İNTEQRASİYASI..... 256
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.318

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

MÜSLÜM NƏZƏROV: ALİ TƏHSİLİN QLOBALLAŞMASININ
SOSİAL-MƏDƏNİ ASPEKTLƏRİ..... 264
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.320

NİGAR KƏRİMOVA: KİMSƏSİZ VƏ VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM
OLMUŞ UŞAQLARIN SOSİAL TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 269
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.328

MƏDİNƏ BAYRAMLI: SOSİAL İŞDƏ İNSAN RESURSLARININ İDARƏ OLUNMASI..... 274
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.330

SHABNAM ALIYEVA: EFFECTIVE COMMUNICATION
BETWEEN TEACHERS, PARENTS AND STUDENTS IN SCHOOLS..... 278
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.335

GÜNEL İSAXANOVA: SOSİAL RİSK MÜASİR CƏMİYYƏTİN
SOSİAL TRANSFORMASİYASININ GÖSTƏRİCİSİ KİMİ..... 282
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.340

Founder:
“Kaspi” Geopolitical Research Center

Corrector:
Leyla Binyatova

Designer:
Tural Huseynov

Address of the editorial office:
Fikret Amirov Street 1, Baku, Azerbaijan
Tel: (+994 12) 493 04 15
Fax: (+994 12) 493 04 15
E-mail: strategiya.az@mail.ru

Number of copies printed: 150
Order №86

Published by
“Class Print” LLC publishing house
Address: Matbuat avenue 22, Yasamal district,
Baku, Azerbaijan

Təsisçi:
“Kaspi” Geosiyasi Araşdırmalar Mərkəzi

Korrektor:
Leyla Binyatova

Dizayner:
Tural Hüseynov

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, Fikrət Əmirov küçəsi 1
Tel.: (+994 12) 493 04 15
Faks: (+994 12) 493 04 15
E-poçt: strategiya.az@mail.ru

Tiraj: 150
Sifariş №86

“Class Print” MMC nəşriyyatının
mətbəəsində çap olunub
Ünvan: Bakı şəhəri, Yasamal rayonu,
Mətbuat pr. 22